Периодика
I Примерак

Ист. IV 839/51

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

СТАРИНАР

ОРГАН АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Народна библиотека Београд

Жив. 5-6
1954-1955

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА V-VI / 1954-1955

БЕОГРАД
1956

Периодика
I Примерак

I стог.
III кол IV 839/51

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

СТАРИНАР

ОРГАН АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА Београд

Књ. 5-6
1954-1955

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА V-VI / 1954-1955

БЕОГРАД
1956

In memoriam

Владимиру Р. Петковићу

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

СТАРИНАР

ОРГАН АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА V - VI / 1954 - 1955

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА Београд

УРЕДНИК

ЂУРЂЕ БОШКОВИЋ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Миодраг Грбић, Александар Дероко, Војислав Корач,
Ђорђе Мано-Зиси, Светозар Радојчић

Примљено на VI скупу Одељења друштвених наука 1-X-1955 године

ШТАМПА БЕОГРАДСКИ ГРАФИЧКИ ЗАВОД

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

STARINAR

REVUE DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE

NOUVELLE SÉRIE
VOLUME V-VI / 1954 - 1955

RÉDACTEUR
DJURDJE BOŠKOVIĆ

COMITÉ DE RÉDACTION
Aleksandar Deroko, Miodrag Grbić, Vojislav Korać,
Djordje Mano-Zisi, Svetozar Radojčić

Présenté à la VIe séance de la Classe des sciences sociales
de l'Académie serbe des Sciences, le 1-X-1955

BEOGRAD
1956

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

Владимир Р. Петковић XI
Vladimir R. Petković

Библиографија радова Владимира Р. Петковића . XV
Bibliographie de Vladimir R. Petković

РАСПРАВЕ — ETUDES

Д-р Миодраг Грбић — Прекласична грнчарија средњег Балкана . . . 1
D-r Miodrag Grbić — Vorklassische Keramik des Mittleren Balkan

Д-р Милутин В. Гарашанин — Разматрања о македонском Халштату 29
D-r Milutin V. Garašanin — Betrachtungen über die Mazedonische Hallstattzeit

Д-р Бранко Гавела — Антички споменици грчко-египатског синкретизма у нашој земљи. I — Серапис 43
D-r Branko Gavela — Les monuments du syncrétisme gréco-égyptien en Yougoslavie. I — Sérapis

Д-р Лазар Мирковић — Старохришћанска гробница у Нишу 53
D-r Lazar Mirković — Le sépulcre vieux-chrétien de Niš

Ђурђе Бошковић — Проблем манастира Св. Ђорђа-„Горга" на Серави 73
Djurdje Bošković — Le problème du monastère de St. Georges-«Gorgos» sur la Serava

Александар Дероко — Маркови Кули — Град Прилеп 83
Aleksandar Deroko — Le château-fort de Prilep

Д-р Мирјана Ђоровић-Љубинковић — Претечина десница и друго крунисање Првовенчаног 105
D-r Mirjana Ćorović-Ljubinković — La dextre du Précurseur et le couronnement de Stephan Prvovenčani

Д-р Ђорђе Стричевић — Хронологија раних споменика Моравске школе . 115
D-r Djordje Stričević — Chronologie des premiers monuments d'architecture de l'école de la Morava

Радивоје Љубинковић — Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора 129
Radivoje Ljubinković — Deux icônes à portraits de donateur à Gračanica

Војислав Ђурић — Франо Матијин, дубровачки сликар XVI века . . 139
Vojislav Djurić — Frano Matijin, peintre ragusain du XVIe siècle

ИЗВЕШТАЈИ — RELATIONS ET RAPPORTS

Ђорђе Мано-Зиси
Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954 године 155
Djordje Mano-Zisi
Les fouilles de Caričin Grad en 1953 et 1954

Ђорђе Мано-Зиси
Д-р Мирјана Ђоровић-Љубинковић
Сондажни радови на локалитету „Зидине" код Мале Митровице 181
Djordje Mano-Zisi
D-r Mirjana Ćorović-Ljubinković
Les fouilles de Zidine près de Mala Mitrovica

Д-р Милутин В. Гарашанин
Д-р Драга Гарашанин
Средњевековно српско гробље у Добрачи 191
D-r Milutin V. Garašanin
D-r Draga Garašanin
La nécropole serbe médiévale de Dobrača

Арх. Слободан М. Ненадовић
Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену 205
Slobodan M. Nenadović
Quelles furent les rénovations du roi Milutin dans l'église de Notre Dame de Ljeviša à Prizren

Самуило Пухиера
Средњевековне цркве на острву Шипану код Дубровника 227
Samuilo Puhiera
Les églises médiévales dans l'île de Šipan près de Dubrovnik (Raguse)

М. Динић, И. Здравковић, Д. Јовановић, В. Корać, М. Савић
Ново Брдо 247
M. Dinić, I. Zdravković, D. Jovanović, V. Korać, M. Savić
Novo Brdo

Арх. Невенка Петровић
Пиротски град 295
Nevenka Petrović
La forteresse de Pirot

Арх. Доброслав Ст. Павловић
Шабачка тврђава 305
Dobroslav St. Pavlović
La forteresse de Šabac

Д-р Дејан Медаковић
Белешке о српској уметности у областима старе Славоније и Хрватске 317
D-r Dejan Medaković
Beiträge zur serbischen Kunst in Altslawonien und Kroatien

Арх. Иван М. Здравковић
Манастир Месић 331
Ivan M. Zdravković
Le monastère de Mesić

ПРИЛОЗИ И БЕЛЕШКЕ — APERÇUS ET ARTICLES DIVERS

Д-р Драга Гарашанин
Студије из металног доба Србије 335
D-r Draga Garašanin
Études sur l'âge des métaux en Serbie

Д-р Растислав Марић
Из нумизматичке збирке Народног музеја . . . 349
D-r Rastislav Marić
Aus der Numismatischen Sammlung des Nationalmuseums in Beograd

Д-р Растислав Марић
Ситни прилози из археологије и епиграфике . . 356
D-r Rastislav Marić
Kleine archäologisch-epigraphische Beiträge

Александар Дероко
Београдска икона Богородице у Цариграду . . 363
Aleksandar Deroko
A propos de l'icône de la Vierge de Beograd à Constantinople

Арх. Драгољуб М. Јовановић
Неки топографски подаци о старом Нишу . . . 365
Dragoljub M. Jovanović
Quelques précisions topographiques sur l'ancienne cité de Niš

Г. О. — Ђ. Б.
X Међународни византолошки конгрес у Истамбулу 374
G. O. — Dj. B.
Xe Congrès international des Études byzantines à Istambul

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ — CRITIQUES ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

Одговор на критику: Josip Korošec, Prikaz rada »Osnovi istraživanja arheoloških nalazišta«, Arheološki vestnik V/2, Ljubljana 1954. — *(Миодраг Грбић)* 375
Robert W. Ehrich, Relative Chronologie in Old World Archaeologie. — *(М. Грбић)* . . . 735
Richard Pittioni, Vom geistigen Menschenbild der Urzeit. — *(М. В. Гарашанин)* 376
Pia Laviosa-Zambotti, Ursprung und Ausbreitung der Kultur. — *(М. В. Гарашанин)* . . . 378
Kazimierz Tymieniecki, Ziemie Polskie w starozytnosci. — *(Д-р Бранко Б. Гавела)* . . 380
А. Я. Брюсов, Очерки по историйи племен европейской части СССР в неолитическую епоху. — *(М. В. Гарашанин)* 384
E. Sangmeister, Die Jungsteinzeit im nordmainischen Hessen, — Die Glockenbecherkultur und die Becherkulturen. — G. Mildenberger, Studien zum mitteldeutschen Neolithikum. — *(М. В. Гарашанин)* 385
Claude F. A. Schaeffer, Ugaritica II. — *(М. В. Гарашанин)* 387
Carl W. Blegen, John L. Cackey, Marion Rawson, Jerome Sperling, Troy, Volume I—II. — *(М. В. Гарашанин)* 389
E. Coche de la Ferté, Essai de classification de la céramique mycénienne d'Enkomi. — *(М. В. Гарашанин)* 391
Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, I. — *(Иванка Неколајевић-Стојковић)* 392
Gizela Richter, Archaic Greek Art. — *(М. Грбић)* 393
Herbert Koch, Römische Kunst. — *(М. Грбић)* 395
Karl Lehmann-Hartleben and Erling C. Olsen, Dionysiac Sarcophagi in Baltimore. — *(Марија Бирташевић)* 395
Henri Stern, Le calendrier de 354. Etude sur son texte et sur ses illustrations. — *(Мирјана Ђоровић-Љубинковић)* 396
Hugh Hencken, Lagore Crannog, An Irish Royal Residence of the 7th to 10th Centuries A. D. — *(М. Грбић)* 399
Byzantina Metabyzantina, Vol. I. — *(И. Н.-С.)* 400

IN MEMORIAM

Радослав Грујић. — *(A. D.)* 401
Radoslav M. Grujić. — *(A. D.)*

Милоје Васић. — *(Растислав Марић)* 403
Miloje M. Vasić. — *(Rastislav Marić)*

БИБЛИОГРАФИЈА — BIBLIOGRAPHIE

Н. Мандић
Библиографија Старинара (1884—1940) 407
N. Mandić
Bibliographie de la revue »Starinar« (1884—1940)

ВЛАДИМИР Р. ПЕТКОВИЋ

Личност Владимира Р. Петковића присно је везана за нашу археологију и историју уметности у току последњих пет деценија. Без њега не можемо замислити ни Народни музеј, ни Универзитет, ни Српску академију наука овог раздобља. Генерације које су стасале пробијајући се кроз последњу бурну историју нашег народа задржавају о њему само најлепшу успомену.

Владимир Р. Петковић је више него пионир за нашу најновију науку и друштво. Рођен 1874 године, у Великом Орашју, — он је крајем столећа ступио у живот наше тада већ културно набујале средине, доносећи јој велико освежење и нове видике. Иако су први гласови били још расејевани у Искри, *а први чланци имали још нешто од неког романтичарског заноса за уметност, за велике мајсторе и за народну прошлост, — његов рад се ускоро показао као реалистичан напор за откривањем истине, са истрајним жаром за документарни, критички и аналитички студиј.*

Завршивши студије у Минхену (код великог византолога Крумбахера) и у Хале, он је уз Н. Вулића и М. Васића први наш стручњак са европским хоризонтима. И он почиње свој научни рад као помоћник чувара Народног музеја у Београду, рукујући старохришћанским, византиским и српским споменицима. После првих покушаја Валтровића и Милутиновића, Петковић прилази, на озбиљној научној платформи, систематском проучавању српских средњевековних споменика. Својим примером је указао на потребу систематског рекогносцирања терена, које је организовао и са сарадницима као управник Народног музеја, — и на публикацију споменика. Овај свој позив он не напушта, и као управник музеја између два светска рата (1921—1935), и као академик.

Оно што је од тог посла оставио за собом, то је једно не само корисно, већ и горостасно дело, расуто по чланцима у нашим и страним часописима, у Народној енциклопедији, *у монографијама у издању Народног музеја и Српске академије наука, у* La peinture serbe du Moyen âge *и у*

последњем волуминозном делу Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа. *У погледу издања монографија манастира, може се рећи, да су замишљена за оно време у најпосежнијем облику, а покушаји са Наторичином и Псачом, а нарочито са публикацијом Дечана, показују, да је Петковић имао пречишћене погледе о томе да наше средњевековно сликарство може да дође до изражаја једино у боји. Наше још недорасле прилике између два рата и још тешки услови одмах по ослобођењу, нису омогућили нажалост техничку висину штампе за његова најзначајнија дела.*

Петковић је први и велики познавалац нашег средњевековног сликарства. Његов метод иконографске анализе уздиже га у ред озбиљних експерата и специјалиста на том пољу. Он се у великој мери ослања и на историски метод, окапајући и над писаним изворима. Њега посебно интересује и палеографија и историска проблематика као таква. Али Петковић није занемаривао ни стилску анализу: дао је и прву класификацију школа у нашем сликарству средњега века. Пред Други светски рат, и пред пропаст народне библиотеке издао је и нашу Александриду *и тиме спасао бар тај споменик, одредивши и његово место међу илуминираним рукописима.*

С тим у вези не могу се заборавити ни његови напори у циљу заштите споменика, при чему је често дизао свој глас и против неких поступака и нехата тадашњих власти и цркве, организујући по потреби и протестне скупове јавних радника.

Докторска дисертација Петковића односи се на познату минхенску слоновачу са представом Васкрсења из IV века н. е. Из старе хришћанске уметности он је обрадио и чувени београдски Јонин саркофаг. Из касно-античке археологије, још 1912 — 13, пред Балкански и Светски рат, пасионирало га је питање Царичиног града. Тек 1937 — 39 године успева да предузме систематска ископавања на том месту, са огромним успехом, што се тек 1946 — 48 године одразило и у иностранству. Пре тога Петковић је од 1928 до 1934 године руководио радовима и на античком локалитету Стобија, са ретким успехом у погледу ископаних уметничких ремекдела, која од тада представљају понос Народног музеја. Захваљујући његовој ширини схватања, у нашој средини од тада се ради у великом стилу, са колосецима, ваганетима, са већим бројем радника, стручњака, архитеката, геометара, а води се рачуна и о конзервацији ископина. Од тада се прихвата научни метод систематских ископавања уопште.

Петковић је у овим разним пословима показивао и организационе способности, али нарочито смисла за правилно постављање ствари. У музеју се то огледало у првом реорганизовању збирки после катастрофе I светског рата, у класификацији по одељењима и у подели рада. Он је схватао значај сарадње и успео да прикупи око себе кадар млађих људи. Као професор на Универзитету, показао је ретку вољу за тадашње прилике, да прихвати млађе и успео је да створи и шири круг сарадника и пријатеља из свих области археологије, историје уметности и архитектуре. Имао је правилно схватање о повезаности Академије наука, Универзитета и Музеја. До краја његова управниковања у Народном музеју, извештаји музеја су излазили у Годишњацима Академије. Петковић је својим одлучним залагањем одржао Старинар, *чији је уредник од 1931 године. Тиме је он, као и у много чему другом, одржао континуитет и научну и културну традицију у нашој средини.*

Имао је смисла и за новине и за сарадњу са иностранством, о чему сведоче: заједнички радови са Немачким археолошким институтом и Америчком школом за преисториска истраживања, као и његово учешће и омогућавање суделовања својим сарадницима на интернационалним конгресима. Био је члан Немачког археолошког и Аустриског археолошког института и др.

Поред све широке културе и интересовања, остао је увек добар Србин и Југословен, радник и патриота, чврстог карактера. Ретке воље у истрајном раду, ауторитативан и доследан у гледиштима, остаће он у сећању као добар Човек.

Када је 1947 године наш Институт кренуо на свој истраживачки рад, он се показао као најпогоднија личност да стане на његово чело. На седницама Института зрачио је својим значајем, сусретљивошћу и разумевањем за најразличитије бриге, за нове проблеме археологије и историје уметности, и под новим условима наше социјалистичке садашњице. И кад се последњих година повукао због дуже болести и слабости, његова личност није престајала да даје подршку својим ауторитетом. Институт стога посвећује са пуно поштовања овај број Старинара *свом првом почасном управнику.*

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ВЛАДИМИРА Р. ПЕТКОВИЋА

BIBLIOGRAPHIE DE VLADIMIR R. PETKOVIĆ

Саставила: Добрила Поповић — Rédigée par Dobrila Popović

СКРАЋЕНИЦЕ

Бос. вила	Босанска вила, Сарајево
BZ	Byzantinische Zeitschrift, Berlin
Глас	Глас Српске Академије наука, Београд
Гласник ПЦ	Гласник православне цркве, Београд
Гласник СНД	Гласник скопског научног друштва, Скопље
Гласник СПЦ	Гласник српске православне цркве, Београд
Годишњак	Годишњак Српске Академије наука, Београд
JIČ	Jugoslovenski istoriski časopis, Beograd
Лет. МС	Летопис Матице Српске, Нови Сад
N. Evropa	Nova Evropa, Beograd
НЕ	Ст. Станојевић, Народна енциклопедија, Београд
Н. Искра	Нова Искра, Београд
NS	Narodna starina, Zagreb
Прилози	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд
Просв. гласник	Просветни гласник, Београд
СКГ	Српски књижевни гласник, Београд
Старинар	Старинар, орган Археолошког института Српске Академије наука, Београд
Штампа	Демократски лист за политику, новости, привреду, војску и књижевност, Београд

1901

Један листак из хисторије црквеног певања, Весник српске цркве год. XII, св. II, 136—155.

* 10. Кулаковскии, Надписи Никеи и ея окрестностей, Просв. гласник, год. XXII, бр. 9, 1257—1259.

1902

Арнолд Беклин, Н. Искра, год. IV, бр. 10, 300—309; бр. 11, 341—347; бр. 12, 371—376.

1905

Ein frühchristliches Elfenbeinrelief im Nationalmuseum zu München, Halle a. S.

* Византиска уметност (Спис Д-ра Боже Николајевића), Н. Искра, год. VII, бр. 12, 362—369.

Џорџ Фредрик Уатс, Дело, књ. 35, св. 2, 225—233; књ. 35, св. 3, 310—323.

* Изложба Менцелових радова у Народној галерији у Берлину, Н. Искра, год. VII, бр. 5, 157—158; бр. 6, 190—191.

1906

Жича с 15 слика. Архитектура и живопис, Старинар н. р., год. I, 141—187.

Иконографија манастирских цркава у Србији, Н. Искра, год. VIII, бр. 10, 301—305; бр. 11—12, 341—346.

О скулптурама од слонове кости, Просв. гласник, год. XXVII, бр. 2, 112—127.

Рембрант, Дело, књ. 40, св. 2, 196—204.

* Josef Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters. Wien 1906, Старинар (додатак) н. р., год. I, 44—55.

* Karl Krumbacher, Ein serbisch-byzantinischer Verlobungsring, München, Старинар (Додатак) н. р., год. I, 30—33.

* Carl Maria Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn. 1903, Гласник ПЦ, св. 5—6, 305—312.

1907

Један рани хришћански саркофаг из Београда, Глас LXXII, 188—219.

Напомена: Звездицом су обележени прикази и критике.

Жича (историски део), Старинар н. р., год. II, 115—148.

Један проблем из српске црквене уметности, Гласник ПЦ, бр. 9, 138—140; бр. 10, 151—152.

Против клевете. Посланица Б. С. Николајевићу, Манастир Жича.

Пројекат за српски парламенат, Штампа, год. VI, бр. 183.

* Изложба Југословенске уметничке колоније у згради Народнога музеја, Н. Искра, год. IX, бр. 2, 62—63.

О значају естетичке анализе у уметности — узгредне рефлексије — Н. Искра, год. IX, бр. 10, 293—295.

* Ѳ. И. Шмита, Кахриа-Џами. Известия русскаго археологическога института в Константинополь, том XI, София 1906. — Старинар (Додатак) н. р., год. II, 70—81.

* С. Пападимитриу, Српско-византиски заручни прстен (реферисано на 379. седници Друштва за Хисторију и Старине у Одеси 30. јануара 1907. год.), Старинар (Додатак) н. р. за год. II, 81—83.

* G. Millet, Byzance et non l'Orient (отштампано из Revue archéologique 1908. I, 171—189), Старинар (Додатак) н. р., год. II, 84—92.

Извештај о раду у одељењу Народнога музеја за српске и византиске старине у години 1906, Годишњак XX, 213—221.

1908

Фреске из унутрашњег нартекса цркве у Каленићу. С 11 слика. Старинар н. р., год. III, 121—143.

Пред сликама Пашка Вучетића. Штампа.

Утисци са прве изложбе уметничког удружења, Штампа.

* Српско-византиски заручни прстен од С. Пападимитрију, СКГ XX, 155—156.

Извештај о раду у Одељењу за српску и византиску уметност у Народноме музеју у год. 1907, Годишњак XXI, 325—332.

1909

Жича IV. Са 49 слика. (Иконографија), Старинар н. р., год. IV, 27—106.

Споменик Вожду. Штампа.

Извештај о раду у Одељењу за српску и византиску уметност у Народноме музеју, Годишњак XXII, 179—191.

1910

Човечија фигура у хисторији уметности, Дело, књ. 54, св. 1, 97—107.

Тицијан, Дело, год. XV, књ. 55, св. 1, 38—54.

Греко, Дело, год. XV, књ. 56, 87—97.

Иван Мештровић — рефлексије пред Видовданским храмом —, Дело, књ. 57, св. 2, 294—300.

Наш црквени живопис, Штампа, год. IX, бр. 254.

О будућности наше архитектуре, Ново Време бр. 2, стр. 3.

Последњи развој византиске уметности, Дело, год. XV, књ. 54, св. 2, 293—305.

Извештај о раду у Одељењу за српску и византиску уметност у Народноме музеју, Годишњак XXIII, 195—207.

1911

Манастир Жича — хисторија, Београд.

Уметност у Срба IX—XVIII века, Н. Искра, год. X, бр. 6, 175—180.

Ликови ктитора у старим црквама српским, Н. Искра, год. X, бр. 10, 299—304.

Кореџо, Дело, год. XVI, књ. LVIII, 6—13.

Антонис ван Дајк — Anthonis van Dyck — (1599—1641), Београд.

Старине у манастирима. Штампа, год. X, бр. 101.

Споменик Доситеју, Штампа, год. X, бр. 119.

Народни музеј у 1910 год. — Одељење за српску и византиску уметност у Народноме музеју, Годишњак XXIV, 284—293.

Српски споменици XVI—XVIII века, Старинар н. р., год. VI, св. I—II, 165—203.

1912

Спасова црква у Жичи — архитектура и живопис —, Београд.

Уметност ренесансе у Италији, Дело, књ. 62, св. 1, 8—25.

Четврта изложба југословенске уметности у Београду, Дело, књ. 63, св. 3.

* Д-р Лука Јелић, Дворска капела св. Крижа у Нину, Лет. МС 288, 89—91.

1914

Марков манастир, Бос. вила, год. XXIX, бр. 1—6, 66—70.

Извештај о ископавању у Царичиноме Граду код Лебана у 1912 год., Годишњак XXVII, 285-291.

1918

L'Art serbe dans la ville d'Ohrid, La Patrie serbe, II Année, 7—8, 319—328. Paris.

Српска уметност у Охриду — Лик деспота Ђурђа Бранковића у св. Софији охридској, Додатак „Српских новина", Забавник бр. 16, год. II, 11—14, Крф.

Српска црква после Косова, Додатак „Српских новина", Забавник бр. 17, год. II, 15—16, Крф.

* О старим црквама српским (Поводом књиге »Les cathédrales de Serbie« Париз, 1917, од Драгомира Петронијевића), Додатак „Српских новина", Забавник бр. 11, год. II, 16—17, Крф.

1919

Une hypothèse sur le Car Samuel, Paris. *L'Art dalmate au Moyen âge*, Revue yougoslave No 5—6, 267—286.

Les monuments de l'ancien art serbe en Macédoine, A. Belić: La Macédoine, Paris, 190—290.

1921

Народни музеј у 1914., 1915., 1916., 1917., 1918. и 1919. год., Годишњак XXVIII, 205—208.

Народни музеј у 1920. год. — Извештај о раду Народног музеја у години 1920, Годишњак XXIX, 141—151.

* М. Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији 1920, Прилози I, 160—168.

* J. Strzygowski, Ursprung der Christlichen Kirchenkunst, Прилози I, 286—292.

Un motif oriental de l'ancienne architecture serbe. Actes du congrès d'histoire de l'art à Paris, 1921.

1922

Извештај о раду и стању Народног музеја у 1921 год., Годишњак XXX, 238—252.

Манастир Раваница. Српски споменици I. Народни музеј у Београду, Београд.

Син Завидин Мирослав, кнез хумски. Споменица педесетогодишњице професорског рада проф. С. Лозанића, 45—47.

Археолошка ископавања за време светског рата, Реви, 10—12, Београд.

1923

Eine Kirche Nemanjas, Studien zur Kunst des Ostens, Festschrift J. Strzygowski.

Календар у старом живопису српском (Фреске св. Ђорђа у Старом Нагоричину), Старинар III с., књ. I, 3—18.

* Gabriel Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIV., XV. et XVI. siècles, Paris 1916, Старинар III с. књ. I, 301—302.

* Gabriel Millet, l'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, Старинар III с , књ. I, 301—302.

* Gabriel Millet, l'ancien art serbe. Les églises. Paris 1919, Старинар III с., књ. I, 302.

* Josef Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, I—II. Wien 1918, Старинар III с., књ. I, 302—303.

* Josef Strzygowski, Altai-Iran und Völkerwanderung. Leipzig, 1917, Старинар III с., књ. I, 303—305.

* Coriolan Petranu, Muzeele din Transilvania, Banat, Crisana si Maramures. Bucuresti 1922, Старинар III с., књ. I, 305—306.

* А. Дероко, Три манастира средњевековнога Раса („Мисао", 16 новембра, 1922, год. IV, св. 70, стр. 1673—1686), Старинар III, с., књ. I, 306.

Народни музеј у 1922 години, Годишњак XXXI, 130—133.

Божић у старој уметности српској. Време 6, 7 и 8 јануар, 19.

Поводом средњевековне уметности у Далмацији, Мисао књ. XI, св. 4, 289—292.

У славу манастира Дечана, Раскрсница, год. I, бр. 3, 37—41. Београд.

Спасимо Сопоћане, Нови лист, 7, 8, 9 — IV.

1924

Народни музеј у 1923 години. Годишњак XXXII, 284—300.

Манастир Студеница. Српски споменици II. Народни музеј у Београду. Београд.

Неки антички мотиви у старом живопису српском, Strena Buliciana, 471—475, Zagreb—Split.

Студеница или Дечани, Мисао књ. XIV, св. 5, 378—380. Београд.

Serbian paintings of the Middle Ages, Art and Archaeology, vol. XVII, No 5, 217—222.

О цркви св. Николе у Марковој вароши код Прилепа. — Из старога Прилепа — , Покрет 83—84.

Ликови наших старих владалаца, Време 6, 7, 8 јануар, стр. 25.

Рукомија, Ратни инвалид, год. VI, бр. 18.

Развој уметности у новој светлости, Путеви, бр. 3—5, 35—38.

Стари српски споменици у Јужној Србији. Београд.

* Gabriel Millet, l'ancien art serbe. Les églises, Slavia, 556—557.

1925

Натписи и записи у старим црквама српским, Старинар III с., књ. 2, 17—32.

Jugoslav art. The central European Review, No 64, 79—80, Лондон.

Petrova crkva kod Novog Pazara. Narodna starina br. 2, 119—124. Zagreb.

Прича о „прекрасном Јосифу" у Сопоћанима, Гласник СНД, књ. I, 35—43.

Манастир св. Арханђела код Призрена, Време 6, 7, 8 јануар, стр. 20.

Наше задужбине (српске), Календар Народне одбране, 82—88. Београд.

* Josip Mal, Zgodovina umetnosti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih, Ljubljana 1924, Старинар III с., књ. 3, 165.

* Louis Bréhier, L'art byzantin. Paris. — Старинар III с., књ. 3, 165—167.

Лепа жена кроз векове, Време — календар —, 13—18.

1926

Хисториско-уметнички музеј у 1924 години, Годишњак XXXIII, 178—191.

Народни музеј — Историско-уметнички музеј у 1925 години, Годишњак XXXIV, 310—315.

Ђорђе Јовановић (Поводом његова јубилеја), СКГ књ. XVIII, бр. 1, 65—68.

Манастир Каленић. Српски споменици IV, Народни музеј у Београду. Вршац.

Живопис цркве у Љуботену, Гласник СНД књ. II, 109—124.

Ликови Стефана и Лазара Мусића у Павлици, Прилози, књ. VI, св. 2, 221—227.

Loza Nemanjića u starom živopisu srpskom, Народна старина, бр. 5, 97—100.

Арханђел Михаил из Леснова, Браство књ. XX, 55—57.

Манастир Враништица, Браство књ. XX, 58—60.

Принцеса из Дечана, Правда 6, 7, 8 јануар, стр. 17.

Ђока Крстић, Реч и слика, Београд.

Изјава о преносу моштију св. краља из Софије, Време 8 јули, стр. 3.

* Кр. Миятев, Цѣрквата при с. Водоча, София 1926. Прилози књ. VI, св. 2, 324—326.

* Grecu Vasile, Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes, Прилози, књ. VI, св. 1, 156—158.

* Protitch A., Un modèle des maîtres bulgares du XVe et XVIe siècle, Прилози, књ. VI, св. 1, 150—153.

* А. Протич, Югозападната школа вь блгарската стенописъ презъ XIII и XIV в. — Прилози, књ. VI, св. 1, 153—156.

Александар Први, НЕ I, 42.

Андреаш, НЕ I, 57.

Бањска, НЕ I, 124—125.

Боговађа, НЕ I, 212.

Света Богородица, НЕ I, 214—215.

Бођан, НЕ I, 218.

Болван, НЕ I, 224.

Борач, НЕ I, 226.

Брвеник, НЕ I, 226.

Бреково, НЕ I, 273.

Брњаци НЕ I, 276.

Брсково НЕ I, 279.

Будимље НЕ I, 286.

Будимпешта — Црква св. Димитрија —, НЕ I, 286.

Буково, НЕ I, 290.

Булачани, НЕ I, 292.

Вазнесење, НЕ I, 306.

Велбужд (Ћустендил), НЕ I, 323.

Велуће, НЕ I, 336.

Витовница, НЕ I, 383.

Вишеслав, НЕ I, 383.

Власије св., НЕ I, 385.

Возућа, НЕ I, 390.

Војиловица, НЕ I, 393.

Врањина, НЕ I, 420.

Врањевштица, НЕ I, 421.

Врачи свети, НЕ I, 422.

Врдник, НЕ I, 424.

Вујан, НЕ I, 430.

Вуковица, НЕ I, 438.

Гомирје, НЕ I, 496.

Горажде, НЕ I, 496.

Горњак, НЕ I, 499.

Грабовац, НЕ I, 503.

Дабар — епископија —, НЕ I, 539.

Десиславић Обрад, НЕ I, 583.

Дечани, НЕ I, 584.

Дивша (Ђипша), НЕ I, 591.

Димитрије св. ?, НЕ I, 593.

Драговић, НЕ I, 628.

Дренча, НЕ I, 639.

Дужи, НЕ I, 674.

Ђорђе св., НЕ I, 691—692.

Ждрело, НЕ I, 730.

Житомислићи, НЕ I, 749—750.

Жрнов. НЕ I, 751.

Залом-Паланка, НЕ I, 793.

Заслон, НЕ I, 796.

Златица (манастир), НЕ I, 818.

1927

Народни музеј — А. Хисториско-уметнички музеј у 1926 години, Годишњак XXXV, 294—300.

У Народном музеју (исправка), Политика 11. јануар, стр. 7.

Родоп из Дренице, Прилози књ. VII, 116—122.

Два натписа из Дренице, Прилози књ. VII 224—225.

Ликови деспота Стевана Лазаревића, Богословље, год. II, св. 3, 177—180. Београд.

Једна српска сликарска школа XIV века, Гласник СНД, књ. III, 51—56.

Живопис цркве св. Богородице у Патријаршији Пећској, Известия на българския археологически институть, IV, 145—171. София.

Посеидонова глава из Стобија, Политика.

Une école de peinture serbe du XIVe siècle, Deuxième congrès international des études byzantines. Belgrade 1927, 114—117.

* Н. Л. Окуневъ, Сербскія средневѣковыя стѣнописи. Прага 1923, Прилози VII, 322—324.

* Н. Л. Окуневъ, Нѣкоторыя черты восточных вліяніи вь средневѣковомъ искусствѣ южныхъ Славянь. Прага 1926, Прилози VII, 322—324.

Јазак, НЕ II, 114.

Јежевица, НЕ II, 132.

Јелеч, НЕ II, 141.

Јован св., НЕ II, 158.

Каленић, НЕ II, 222.

Клопик, НЕ II, 306.

Ковиљ, НЕ II, 329.

Ковин, НЕ, II, 330.

Кончул, НЕ II, 374.

Копорићи, НЕ II, 378.

Копријан, НЕ II, 379.

Косијерево, НЕ II, 387.

Крушево, НЕ II, 476.

Купиник, НЕ II, 501.

Ластва, НЕ II, 532.

Латинске цркве, НЕ II, 533.

Лепавина, НЕ II, 553.

Лесново, НЕ II, 557—558.

Љубостиња, НЕ II, 617.

Марков манастир, НЕ II, 684.

Марча, НЕ II, 697.

Метеори, НЕ II, 742.

Милешева, НЕ II, 767.

Морача, НЕ II, 884.

Морозвизд (2), НЕ II, 885.

Моштаница (4), НЕ II, 893.

1928

Историско-уметнички музеј у 1927 години, Годишњак XXXVII, 187—195.

Фреске XIII века у манастиру Морачи, Brunšmidov zbornik (Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, N. S. XV. Sveska posvećena Josipu Brunšmidu. Zagreb, XV.), 31—33.

Из старог српског живописа: Лик св. Саве у Милешеви, Прилози VIII, 107—109.

Лик краља Милутина као светитеља у Грачаници, Прилози VIII, 107—109.

* M. Vasić, Žiča i Lazarica, Beograd 1928., BZ 29, 454.

Уметност у Србији за владе деспота Стевана Лазаревића, Браство XXII, 1—14. Београд.

Нагоричино (Старо и Младо), НЕ III, 2—3.

Наупара, НЕ III, 30

Никола св., НЕ III, 72—74.

Никољац, НЕ III, 83.

Никоље, НЕ III, 84.

Облик, НЕ III, 165.

Ораховица, НЕ III, 212.

Охрид, НЕ III, 248—249.

Павлица, НЕ III 261.

Пакра (2), НЕ III, 275—276.

Папрађа, НЕ III, 295.

Партош, НЕ III, 298.

Петар, Коришки св. НЕ III, 328.

Петка св., НЕ III, 329.

Петрус, НЕ III, 362.

Пива (4), НЕ III, 384—385.

Поганово, НЕ III, 414.

Прасквица, НЕ III, 540.

Преображење, НЕ III, 556.

Призрен (2), НЕ III, 571—572.

Прохор Пчињски, НЕ III, 601.

Псача, НЕ III, 603.

Пустиња, НЕ III, 606—607.

Равни, НЕ III, 624.

Раковац, НЕ III, 663.

Рача, НЕ III, 720.

Ремета Велика, НЕ III, 744.

Ремета Мала, НЕ III, 744.

Рило, НЕ III, 777.

Роман св., НЕ III, 802.

1929

Die Wiederentdeckung und Erforschung der mittelalterlichen serbischen Kunst, Slavische Rundschau, 425—433.

Портрети из Псаче, NS XX, 202.

Фреске са сценама из живота Арсенија I архиепископа српског, Шишићев Зборник, 65—68.

Фреске са претставом премудрости, Зборник у част Богдана Поповића, 317—321.

Уметници са села, 311—312, Наше село.

Једна слика у Грачаници, Рашка — уметничка смотра —, књ. I, 17—19.

Парабола о десет девојака у старој српској уметности, Рашка — уметничка смотра — књ. I, 23—27.

Поклич за културну и националну пропаганду нашу, Време 6/IV.

Историско-уметнички музеј у 1929 години, Годишњак XXXVIII, 231—237.

Око реставрације манастира Манасије, Време 24/XI.

Свач, НЕ IV, 51—52.
Света Ана, НЕ IV, 52.
Свети Андреја, НЕ IV, 60.
Свети Апостоли, НЕ IV, 61.
Свети Атанасије Александриски, НЕ IV, 61.
Свети Сергије и Вакх, НЕ IV, 65.
Свети Стеван, НЕ IV, 65.
Сен-Ђурађ, НЕ IV, 111.
Скопље (манастири), НЕ IV, 159.
Слепче, НЕ IV, 179.
Смедерево (Смедеревски Град), НЕ, IV, 256—257.
Сопоћани, НЕ IV, 276—277.
Спас свети, НЕ IV, 285.
Сретење, НЕ IV, 342—343.
Старчево, НЕ IV, 437.
Студеница, НЕ IV, 489—491.
Тамна (Тавна), НЕ IV, 512.
Тара (3), НЕ IV, 524.
Темска, НЕ IV, 534.
Требиње, НЕ IV, 589—590.
Тројица, НЕ IV, 614.
Троноша, НЕ IV, 614—615.
Ћурлице, НЕ IV, 665.
Убожац, НЕ IV, 667.
Уметност, НЕ IV, 699—708.
Фенек, НЕ IV, 736.
Хвосно, НЕ IV, 786.
Хиландар, НЕ IV, 798.
Хопово, НЕ IV, 803.
Цетињски манастир, НЕ IV, 895.
Шемљуг, НЕ IV, 987.
Шишатовац, НЕ IV, 1001.
Шишево, НЕ IV, 1001—1002.
Шудиково, НЕ IV, 1084.

1930

Циклус слика из легенде св. Ђорђа у Дечанима, Старинар V, III с., 7—11, са 5 слика.

* Seminarium kondakovianum, II Prague, 1928, Старинар V, III с., 212—214.

* Bibliothèque de l'Institut français études en Roumanie II. Mélanges 1928 — Bucarest 1929, Старинар V, III с., 214—215.

Црква Три Јерарха више Дечана, Прилози X, 1, 90.

La peinture serbe du moyen âge, I. Musée d'histoire de l'art. Monuments serbes VI, Beograd.

Un peintre serbe du XIV siècle, Mélanges Charles Diehl, vol. II, Art. 133—136, Paris.

La mort de la reine Anne à Sopoćani. — Orient et Byzance IV. L'Art byzantin chez les Slaves — les Balkans. Premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij, II, 217—221, Paris.

Један циклус слика из Дечана, Гласник СНД, VII—VIII, 83—88.

Сензационална открића у Стобима, Време 12/VI.

Смедерево, Време 30/X.

* Filow D. Bogdan, Les Miniatures de la chronique de Manasses à la Bibliothèque de Vatican (Codices e Vaticanis selecti volumen XVII), Sofia 1927, Прилози X, 2, 322—324.

* Josef Strzygowski, Die Altslavische Kunst. Augsburg 1929, BZ XXXIX, 372—376.

Историско-уметнички музеј у 1930 години, Годишњак XXXIX, 188—193.

Појам о женској лепоти, Жена и свет, бр. 2 и 3.

Изјава поводом уништавања наших старих споменика, Време 1/II.

Одговор охридском епископу Г. Николају, Време 11/II.

Параклис св. Јована у манастиру св. Никите код Скопља, Време 16/II.

Уништење фреске у манастиру св. Никите код Скопља, Време 23/II.

1931

Српска уметност средњега вєка, N. Evropa XXIV, 6—8.

Српско сликарство средњега века, Браство XXV, 56—59.

Натписи и записи у старим црквама српским, Старинар VI, III с., 79—86.

Један запис из манастира Никољца у Бијелом Пољу, Старинар VI, III с., 87.

* André Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie (Orient et Byzance I), Paris 1928, Старинар VI, III с., 189—191.

Записи из манастира Никољца у Бијелом Пољу, Богословље год. VI, св. 2, 163—167.

Изложба старих православних икона у Уметничком павиљону Цвијете Зузорић. Удружење пријатеља уметности, Уметнички павиљон 11—28 јануар.

Croazia: Arte (Umetnost Hrvatske), EI IX, 994—996.

Изјава поводом сензационалних открића научне експедиције београдског Народног музеја у Стобима, Време 30/V.

Лик великога челника Радича у Врачевштици, Време 11, 12, 13/IV.

Изјава — Утврђивање оригиналности уметничких дела, Политика 17/XII.

1932

Историско-уметнички музеј у 1931 години, Годишњак XL, 221—228.

Авгарова легенда у фрескама Матејича, Прилози XII, 1, 11—19.

Манастири у Шумадији, Браство XXVI, 44—50.

Лик Остоје Рајаковића Угарчића, Правда 6, 7, 8, 9/I.

* F. Fichter, Wandmalereien der Athos-Klöster, Berlin 1931, BZ XXXII, 456—457.

* N. Okunev, Monumenta artis serbicae, Prague, BZ XXXII, 212—214.

* Lj. Karaman, Eine Klosterkirche des XI Jahrh. (kroat.), Split 1931. BZ XXXII, 220.

* L. Mirković, Denkmäler in den Klöstern der Fruška Gora (serb.), BZ XXXII, 220.

* L. Mirković, Engel und Dämonen an den Kapitellen der Demetrioskirche des Markov-Klosters bei Skoplje (serb.). Starinar VI, III, s., 3—13. BZ XXXII, 219.

* P. J. Popović, Smederevo, Die Architectur. Beograd 1932, BZ XXXII, 219.

* Dj. Mano-Zisi, Pološko, Starinar VI, III s., BZ XXXII, 219.

* Dj. Mano-Zisi, Die H. Sophia in Ochrid (serb.). Starinar VI, III s., 123—132, BZ XXXII. 219.

* Dj. Bošković, Kurze Reisenotizen (serb.). Starinar VI, III s., 140—189, BZ XXXII, 220.

* A. Deroko Banska. Starinar, VI, III s., 107—109, BZ XXXII, 220.

1933

Историско-уметнички музеј у 1932 години, Годишњак XLI.

Krstić Djordje, El XX, 291.

Легенда св. Саве у старом српском живопису, Глас CLIX/II разред 81.

Старо Нагоричино — Псача — Каленић. 3. живопис и 4. иконографија. — Српска Краљевска Академија, Београд.

Портре једног властелина у Дечанима, Прилози XIII, 95—101, са једном сликом.

* Dj. Bošković, Reisenotizen (serb.). Starinar VII, III s., 88—126, BZ XXXIII, 215.

* F. Messesnel, Die Ausgrabungen in Suvodol (Morihovo) (serb.). Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 11 (1932) 202—212, BZ XXXIII, 215.

* Dj. Bošković, Die Ruinen der Nikolauskirche des Erzengelklosters bei Prizren (serb.). Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 11(1932) 231—232. Mit 2 Abb., BZ XXXIII, 215.

* Mirjana Ćorović, Die Kirche in Brodarevo (serb.). Starinar VII, III, s., (1932) 77—80. Mit 1 Abb., BZ XXXIII, 215.

* Dj. Bošković, Architektonische Mitteilungen (serb.). Glasnik Wiss, Ges. in Skoplje 11 (1932) 212—223. Mit 18 Abb., BZ XXXIII, 215.

* A. Deroko, Die Kirchen der Nemaniden im Gebiet von Lim (serb.).

* Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 11 (1932) 121—136. Mit 25 Abb., BZ XXXIII, 215.

* V. R. Petković, Die Abgarlegende in den Freskobildern der Klosterkirche von Matejič (serb.), Prilozi XII, 1932, 11—19, BZ XXXIII, 216.

* Zorka Simić, Das Ikonostasion in Bela Crkva zu Karan mit der Hl. Jungfrau Tricheira (serb.). Starinar VII, III s., 1932, 15—35, BZ XXXIII, 216.

* A. Deroko, Morača (serb.). Starinar VII, III s., 1932, 9—14, BZ XXXIII, 216.

* L. Mirković, Die Theotokos Eleusa in Dečani (serb.). Starinar VII III s., 1932, 3—4. Mit. 1 Abb., BZ XXXIII, 216.

* A. Grabar, Die Nikolaoskirche bei Baljevac (serb.). Starinar VII, III s., 1932, 36—39. Mit 3 Abb., BZ XXXIII, 216.

* Lj. Karaman, Notes sur l'art byzantin et les Slaves catholiques de Dalmatie. Recueil Th. Uspenskij III (1933) 322—380. Mit 4 Taf. und 31 Abb., BZ XXXIII, 461—462.

* G. Millet, Cozia et les églises serbes de la Morava. Mélanges N. Jorga (1933) 827—856. Mit. 18 Abb., BZ XXXIII, 462.

* A. Grabar, L'Origine des façades peintes des églises moldaves. Mélanges N. Jorga (1933) 365—382, BZ XXXIII, 463.

1934

Meštrović Ivan, EI XXIII, 16.

Историско-уметнички музеј у години 1933. Годишњак XLII, 250—253.

La peinture serbe du moyen âge II. Musée d'histoire de l'art. Monuments serbes VII. Beograd.

Св. Сава у старој уметности српској. Браство XXVIII, 68—75 са 6 слика.

* Dj. Bošković, Reisenotizen (serb.). Starinar 8—9 (1933—34), 277—303. Mit 31 Abb., BZ XXXIV, 227.

* L. Mirković, Neuentdeckte Fresken im Marko-Kloster bei Skoplje. Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 12 (1933) 181—191. Mit. 4. Abb., BZ XXXIV, 228.

* S. Smirnov, Dj. Bošković, Archäologische Notizen aus Metochia und Prekoruplje (serb.). Starinar 8—9 (1933—34) 255—276. Mit 39 Abb., BZ XXXIV, 228.

* Dj. Mano-Zisi, Fresken in Stobi, Mosaiken eines Hauses in Stobi (serb.). Starinar 8—9 (1933—34) 244—245. Mit 13 Abb., BZ XXXIV, 228.

* J. Petrović, Stobi 1932 (serb.). Starinar 8—9, (1933—34), 169—191. Mit 30 Abb., BZ XXXIV, 228.

* B. Saria, Neue Entdeckungen in der Bischofskirche von Stobi (serb.). Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 12 (1933), 11—12. Mit 45 Abb., BZ XXXIV, 228.

* F. Mesesnel, Mittelalterliche Denkmäler in Ochrid (serb.). Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 12 (1933) 157—180. Mit 16 Abb., BZ XXXIV, 228.

* Dj. Bošković, Konservierung und Restaurierung der Patriarchatskirche in Peć (serb.). Starinar 8—9 (1933—34) 91—165, Mit. 70 Abb., BZ XXXIV, 228.

* A. Deroko, Die Klosterkirche von Dečani (serb.). Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 12 (1933) 135—146. Mit 13 Abb., BZ XXXIV, 228.

* A. Oršić-Slavetić, Archäologische Forschungen in Niš und Umgebung (serb.). Starinar 8—9 (1933—34) 303—310. Mit 11 Abb., BZ XXXIV, 228.

* Dj. Mano-Zisi, Stara Pavlica (serb.). Starinar 8—9 (1933—34) 206—210. Mit 6 Abb., BZ XXXIV, 228.

* Dj. Mano-Zisi, Das Kloster Koporin (serb..) Starinar 8—9 (1933—34) 210—218. Mit. 8 Abb., BZ XXXIV, 228.

* Dj. Mano-Zisi, Nova Pavlica (serb.). Starinar 8—9 (1933—34) 193—206. Mit 14 Abb., BZ XXXIV, 228.

* A. Deroko, Matejča (serb.). Starinar 8—9 (1933—34), 84—89. Mit 5 Abb., BZ XXXIV, 229.

* Dj. Bošković, Denkmäler von Tara und Osogovo (serb.), Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 12 (1933) 147—156, Mit 10 Abb., BZ XXXIV, 229.

* S. Smirnov und Dj. Bošković, Die Neuentdeckten Freskomalereien des XIII. Jahrh. in Studenica (serb.). Starinar 8—9 (1933—34) 335—347. Mit 9 Abb., BZ XXXIV, 229.

* Ž. Tatić, Das Kloster des hl. Nikitas (serb.). Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 12 (1933) 127—134. Mit. 8 Abb., BZ XXXIV, 229.

* V. R. Petković u. P. Popović, Staro Nagoričino, Psača, Kalenić (serb. u. franz.). Beograd 1933—34. 103 S. 77 Taf., BZ XXXIV, 229.

* Vl. R. Petković, Bildniss eines unbekannten Edelmanns in der Kirche zu Dečani (serb.). Prilozi zur Lit., Sprache usw. 13 (1933) 95—101. Mit 1 Abb., BZ XXXIV, 455.

* V. Ćorović, Das Kloster Dobrilovina (serb.) Godišnjica der Stift. N. Čupić 43 (1934) 164—177. Mit 1 Abb., BZ XXXIV, 455.

1935

Историско-уметнички музеј у 1934 години, Годишњак XLIII, 241—243.

Записи и натписи у старим црквама српским, Старинар X—XI, III с., 1935—1936, 37—46.

Документа културе у нашој прошлости, Идеје 23/III.

* V. K. Petković, La peinture serbe du moyen âge, 2 Bd. Beograd 1934, BZ XXXV, 248.

* S. Radojčić, Die Bildnisse der serbischen Herscher im Mittelalter (serb.). Skoplje 1934, BZ XXXV, 248—249.

* V. Ćorović, Das Kloster Dovolja (serb.). Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 1934, 41—45, BZ XXXV, 241.

* F. Mesesnel, Kunsttopographische Aufzeichnungen aus Poreč (serb.). Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 13 (1934), 171—183, BZ XXXV, 241.

* Dj. Bošković, Probleme der serbischen mittelaterlichen Baukunst (serb.) 1934, 2 46, BZ, XXXV, 241.

* Dj. Mazalić, Malweise und Bereitung der dazu erforderlichen Materialen der alten Ikonenmaler (serb.). Glasnik muz. Sarajevo 1934, BZ XXXV, 495.

* A. Deroko, Holzbaukunst im Gebiete der ehemaligen Raška (serb.). Jahrbuch d. Polytechn. Schule. Beograd 1935, BZ XXXV, 498.

* J. Petrović, Bleibulle des Stefan Nemanja; Neue Münzen des Georg Branković; Mittelalterliche Münze des Bergwerks Rudišta; Unbekannte Münze des Magnaten Ivan; Unbekannte Münzen des Theodorus Angelus; Neue Münze der Stadt Stobi (serb.). Numizmatičar 2, 1935, 27—33, BZ XXXV/2, 505.

* Б. Д. Филовь, Миниатюрить на лондонското евангелие на царъ Иванъ Александра. София 1934. JIČ I, 502—504.

1936

* B. Filow, Die »Genesis« in der Kirche zu Dečani, Actes du congrès internationale des études byzantines, II. Sofia, 48—56, са 16 слика.

Serbian mediaeval churches, The Anglo-Yugoslav Review, vol. I, No 3—4, 39—43.

Лонгин српски сликар, Правда 11, 12, 13 и 14/IV.

Стари српски споменици у околини Врњачке Бање, Врњачка Бања.

* France Stele, Monumenta artis Slovenicae I. Srednjeveško stenjsko slikarstvo. Ljubljana 1935, JIČ, год. II, св. 1—4, 259—263.

* Н. Окуневъ, Арилъе, Прилози XVI, св. 2, 402.

* G. Ostrogorski, Die Sinaiikone des hl. Johannes Vladimir (serb.). Glasnik Wiss. Ges. Skoplje 14 (1935) 99—106. Mit 1 Abb., BZ XXXVI, 249.

* S. Smirnov et Dj. Bošković, L'église de la Mère de Dieu de Hwosno, Starinar 10—11 (1935—36) 47—68, BZ XXXVI, 250.

* Dj. Mano-Zisi, Die Ausgrabungen in Stobi. Fundbericht 1933/34. Starinar 10—11 (1935—36) 145—170, BZ XXXVI, 250.

* V Ćorović, Herzegowinische Klöster: Das Klöster Žitomišljić. Starinar 10—11 (1935—36), 1—36, BZ XXXVI, 250.

* L. Mirković, Ein Reliquiarium des hl. Blasius. Spomenik, Ak. Wiss. Beograd 81 (1935) 31—54, BZ XXXVI, 265.

* D. Švob, Münzen des Thessalischen Sevastokrators Stefan Gabrielopulos Melissenos, die bisher dem serbischen König S. Radoslav zugeschrieben wurden. Zagreb 1935, BZ XXXVI, 268.

Entgegnung, BZ XXXVI, 282.

* V. Petković, Die Génesis in der Kirche zu Dečani. Bull. Inst. Archeol. Bulg. 10 (1936) 48—56, BZ XXXVI, 523.

* Č. D. Marjanović, Ćuprija, Paraćin, Jagodina. Beograd 1936, BZ XXXVI, 523.

1937

Archeological Discoveries at Stobi, The Anglo-Yugoslav Review Vol. IV, No 7—8, 91—96.

Античке скулптуре из Стобија. Старинар XII, III с., 12—35.

Минијатуре Александриде у Народној Библиотеци београдској. Прилози XVII, 77—80.

Један запис из Дечана, Белићев зборник, 59. Београд.

Ђото, СКГ н. с. LI, 348—349.

Ископавање Царичина Града код Лебана 1937, JIČ год. III, 612—613.

Ископавање Царичина Града код Лебана 1937, Старинар XII, III с., (Додатак Старинару), 81—92.

* S. der Nersessian. L'Illustration du roman de Barhaam et Joasaph. Paris 1937, Прилози XVII, 346—349.

* V. R. Petković, Die Ausgrabungen von Caričin Grad bei Lebane. Starinar XII (1937), 81—92, BZ XXXVII, 565—566.

* S. Radojčić, Die Bildnisse der Serb. Herrscher, BZ XXXVII, 574.

* Dj. Mazalić, Alte Ikonen und anderes. Glasnik muz. Sarajevo, 48 (1936) 49—72, BZ XXXVII, 574.

* S. Radojčić, Die Tonsur des hl. Sabbas, Godišnjak muz. Südserbiens 1 (1937) 149—159, BZ XXXVII, 570.

1938

Из црквеног календара у живопису Грачанице, Гласник СНД XIX, 79—86.

Лутања у области уметничке критике. „XX век" бр. 3, 6—10.

Једна наша фреска претеча ренесансе, „XX век" бр. 5, 4—7 са 1 сликом.

* Thomas Whittemore, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul. Second preliminary report work done in 1933 and 1934. The Mosaics of the Southern vestibule. 1936, JIČ god. IV, 134—135.

* Arthur Watson, The early iconography of the tree of Jesse. London 1934. Старинар XIII, III с., 246—249.

Ископавање Царичина града код Лебана, Годишњак XLVIII, 331—341.

Ископавање Царичина града код Лебана 1937 г., JIČ год. IV, 195—196.

* B. Saria, Das Theater von Stobi, Godišnjak Muz. Südserbiens 1 (1937) 1—68, BZ XXXVIII, 266.

* T. Vukanović, Das Kloster des hl. Uroš in Nerodimlje. Chrišć. Delo. Skoplje 3 (1937) 204—218, BZ XXXVIII, 266.

* M. Zloković, Die Kirche von Gradac, eine Stiftung der Königin Helene. Glasnik Wiss. Ges. Skoplje 15—16 (1936) 61—81, BZ XXXVIII, 266.

* M. Cvetkov, Raška III, BZ XXXVIII, 266.

* L. Mirković, Kirchealtertümer aus Dečani. Peć, Cetinje und Praskavica. Godišnjak Muz. Südserbiens 1 (1937) 97—132, BZ XXXVIII, 266.

* R. Grujić, Ein Evangelium im bosnischen Typus des 14—15 Jh. in Südserbien, Festschrift A. Belić 263—277, BZ XXXVIII, 274.

* V. R. Petković, Die Miniaturen des Alexanderromans in der Nationalbibliothek zu Beograd. Prilozi XVII (1937) 77—80, BZ XXXVIII, 274.

* L. Mirković, Kirche Stickereien. Godišnjak Muz. Südserbiens 1 (1937) 133—147, BZ XXXVIII, 275.

* W. Molé, Aus der Geschichte der jugoslawischen Kunst S. — A. aus Binletynu hist. sztuki 1937, BZ XXXVIII, 548.

* F. Mesesnel, Byzantinische Denkmäler. S. — A. Spomenica d. 25-jährigen Befreiung Südserbiens 1937 (345—359), BZ XXXVIII, 559.

* F. Mesesnel, Alte serbische Denkmäler. S. — A. — Spomenica d. 25-jährigen Befreiung Südserbiens 1937, 361—385, BZ XXXVIII, 559.

* N. Okunjev, Mileševo, Byzantinoslavica 7 (1938), BZ XXXVIII, 560.

* Dj. Mazalić, Die kretische Schule und ihre Werke in Sarajevo. S. — A. aus Glasnik Landesmuseum. Sarajevo 49 (1937) 55—92, BZ XXXVIII, 569—570.

* Dj. Bošković, Einige Inschriften aus den mittelalterlichen serbischen Kirchen. S. — A. aus Spomenik SKA 1938, BZ XXXVIII, 584.

* *Минијатуре у српским Александридама*, Уметнички Преглед бр. 5, 77—80.

1939

* S. der Nersessian, Manuscripts arméniens illustrés de XII, XIII et XIV siècles de la bibliothèque des pères mekhtitaristes de Venise. Paris 1937, Старинар XIV, III с., 159—161.

* Coriolan Petranu, L'Art roumain de Transylvanie I. Bucarest 1938, Старинар, XIV, III, с., 161.

Ископавање Царичина Града код Лебана 1938 год., Старинар XIV, III с., 141—152.

Ископавање Царичина Града код Лебана 1938 г., ЈИЋ год. V, 381.

* J. Stjepčević, Der Kopf des hl. Tryphon. Glasnik der Volksuniversität von Boka Kotorska 4 (1938) 28—31. Mit. 1 Abb., BZ XXXIX, 305.

* Ž. Jiroušek, Die Kunst in Jugoslawien, Almanah Kraljevine Jugoslavije 7 (1938) 7—34, BZ XXXIX, 284.

* J. Strzygowski, Altserbische Kunst. Die Neue Linie 10, 5 (1939) 63—66; 116—117. Mit 4 Abb., BZ XXXIX, 284.

* B. Popović, Zwei byzantinische Säbel (serb.). Starinar 13 (1938) 167—177. Mit 5 Abb., BZ XXXIX, 306.

* Dj. Bošković, Archäologische Körnchen vom Berge Athos (serb.). Starinar 14 (1939) 70—104, BZ XXXIX, 549.

* F. Mesesnel, Die Nikolaoskirche in Markova Varoš bei Prilep. Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 19 (1938) 37—52. Mit 11 Abb., BZ XXXIX, 550.

* V. Petković, Die Ausgrabung von Caričin Grad 1938 (serb.). Starinar 14 (1939) 141—152, BZ XXXIX 550.

* V. Petković, Aus dem kirchlichen Kalender in der Malerei von Gračanica (serb.) Glasnik Wiss. Ges. in Skoplje 19 (1939), 79—86. Mit 10 Abb., BZ XXXIX, 551.

* Dj. Mazalić, Die Ikonen aus der Klemenskirche in Ochrid (serb.). Starinar 14 (1939) 124—128, BZ XXXIX, 551.

* Dj. Bošković, Eine interessante Kapelle im Matejič (serb.). Starinar 14 (1939) 153—157. Mit 2 Abb., BZ XXXIX, 551.

* Dj. Bošković, Zwei Kirchen bei Kupinovo (serb.), Glasnik Hist. Ges. Novi Sad 12 (1939) 211—220, BZ XXXIX, 551.

1940

Le roman d'Alexandre illustré de la Bibliothèque Nationale de Beograd. — Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini. Studi Bizantini e neoellenici, vol. VI, 341—343, Tab. XCI—CIII, Roma 1940.

Један рељеф из Стобија, Serta Hoffilleriana, 145—146, Zagreb 1940.

* E. Dyggve, Die Kirche Sv. Petar in Priko bei Omiš, Vjesnik arch. und Gesch. Dalmatiens 51 (1940) 52—66, BZ XL, 539.

* R. Ljubinković, Serbische Kirchen Denkmäler im Engpass von Treska. Skoplje 1940, BZ XL, 539.

* M. Filipović, Das Kloster Vosuća in Bosnien. Skoplje 1940, BZ XL, 539.

* L. Mirković, Die Kirchenstickerei. Beograd 1940, BZ XL, 553.

Извештај о ископавању Царичина Града код Лебана, Годишњак XLIX, 349—352.

1941

Манастир Дечани. I хисторија, II живопис. Београд 1941.

1942

* R. Ljubinković, Die alte Kirche in Kurbinovo am Prespasee. Starinar 15 (1940) 101—123, BZ XLII, 346.

* M. Ćorović-Ljubinković, Die Kirche »des alten h. Klemens« in Ochrid. Starinar 15 (1940) 92—100, BZ XLII, 346.

* M. Ćorović-Ljubinković, Die Darstellung der Schule in der serbischen Malerei. Prosvetni Glasnik 1—6, 1942, BZ XLII, 351.

* R. Grujić, Das Reliquiar der Gebrüder Musić. — Umetnički pregled 1941, 78—81, BZ XLII, 357.

1946

Живопис српских цркава XIV века, Гласник СПЦ бр. 9, 135—137.

1948

Les Fouilles de Tsaritschin Grad avec 5 figures et 10 planches hors-texte. Paris 1948. 40—48 u Cahiers archéologiques III.

1950

Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа. Београд 1950. Посебно издање САН, књига CLVII.

1951

Ко је био оснивач манастира Дренче, Старинар н. с. књ. II, 57—58.

1955

Манастир Велуће, Старинар н. с. књ. III—IV, 45—59.

1956

Из живописа Грачанице, Историски часопис САН, књ. V, 5—6.

ПРЕКЛАСИЧНА ГРНЧАРИЈА СРЕДЊЕГ БАЛКАНА

Везе и паралеле са Егејом, Средњим Подунављем и Анатолијом

I. НЕКЕ ОПШТЕ ПРИМЕДБЕ О ГРНЧАРИЈИ

Средину Балкана секу реке, Морава и Вардар, и оне су са својим речним долинама осовина, не само географска за цело полуострво већ и културна. За њих су се везивале многе појаве праисториске грнчарије и уопште материјалне културе. Али оне су у то давно време људског стварања такође везивале две одвојене области са својим културама, на југу егејску, на северу подунавску. Везе са западном јадранском облашћу и на истоку са понтском биле су слабије услед планинских масива који су их растављали. Под тим условима поречје Морава—Вардар постало је изванредно важно за развој праисторијских култура, а понаособ грнчарије. У неким фазама оно је било средиште у коме су се поједини керамички стилови јављали и одакле су се ширили у Егеју и Средње Подунавље, мање већ у јадранску и понтску област. У другим фазама оно је престало бити средиште културног развоја и постало је само периферна појава чија су средишта била у Егеји или Средњем Подунављу, или негде у блиском суседству на западу или истоку. Због тога је праисториска грнчарија средњег Балкана необично интересантна. Она везује егејску са средње подунавском керамиком и даје могућности да се баш због веза са југом преко ње установи релативна и апсолутна хронологија праисториских култура, колико самог моравско-вардарског подручја, толико и целе Подунавске области.

Али приликом проучавања праисториске грнчарије скоро је ушло у обичај да се у први ред стави питање хронологије. Једва да се при томе додирне стање општег културног комплекса друштва и привреде осим изузетака. Нешто више се заустављa на проблему етничких померања. Зато ће ретко која систематска студија о балканској прекласичној керамици задовољити и остала питања, нужна, а да би се културна генеза тачно разумела и добила права слика праисториског живота за поједине крајеве. На подручју средњег Балкана и поред најбоље воље, изучавање саме грнчарије остаће ипак још извесно време у првом плану праисториских студија. Јер прво, до сада је мало ископавано, а друго, приликом тих радова пажња је усретсређена била на прикупљање грнчарије, и тек затим на обраду насеља и на цео остали пропратни материјал. Значи, у средњем Балкану услед недостатака налазака привремено мора бити грнчарија основа упознавања праисториског живота, а никако и сврха, — све дотле док се новим наласцима не добије више материјала за ширу обраду постављеног питања.

Разумљиво је да је у праисториско доба грнчарија носилац стила из неколико разлога; особито, док је рађена још руком без грнчарског кола. Она је међу малим бројем предмета материјалне културе била најподобнија за ту улогу, јер је индивидуалан домаћи а не сериски занатски производ. Затим, она се лако разбијала и због тога кратко време била у употреби. Замењивала се са новим примерцима, који су означавали скоро увек нове елементе у генези, нову промену, нове стилске и типске особине. Она је тако постала најосетљивија за стилске новости оних времена и због тога најподеснија за суптилну контролу свога властитог развоја а такође и објеката са којима се налазила. За разлику од предмета израђених од постојаног тврдог материјала, камена, кости и метала, који су увек дуго били у употреби и остали истоветни кроз неколико временски и стилски одељених фаза, грнчарија показује најбоље не само хронолошке разлике већ и територијалне. И за обоје својим еластичним стилским особинама незаменљив је индикатор. Она није уопште конзервативна, — осим каснијих изузетака када се ради већ на грнчарском колу, — већ је прогресивна, променљива и осетљива. То својство у средњем Балкану, сачувала је праисториска грнчарија од свога почетка у неолиту па све до краја старијег железног доба, до доласка Грка, Келта и Римљана, између VI и I века старе ере, који су собом донели грнчарију само рађену на колу и потпуно истисли ручну обраду.

За упознавање, разумевање и осећање еластичног прогреса у развоју стила праи-

сториске грнчарије, обично се сматра да је доста позабавити се са њезином формом и декором. Често се заборавља на фактуру која обухвата материјал и технику њихове обраде, а која је исто тако важна за студиј као стил. Једнострано гледано на форму и декор лако се долази до сличности типова прекласичне грнчарије удаљених области и праве се на основу тога далекосежни закључци о истоветности и упоредности праисториских култура тих крајева. Приликом накнадног упознавања њихове фактуре види се понекад по томе толика разлика која свакако доводи у питање постављене закључке. Зато је неопходно визуелно упознавање саме керамике а не њезиних репродукција, јер оне омогућују обухватање форме и декора, али не и материјала са техником. Уједињено посматрање свих тих елемената на грнчарији даће могућност, да се одреди њезин карактер подједнако условљен стилом и фактуром. Једино карактер изражен са сва четири елемента — форма, декор, материјал и техника — поуздано одређује керамички тип у временском развоју, слично као код уметничког дела. И као што није потребан потпис на уметничком делу, да му зналац одреди порекло па чак и аутора, исто тако није правом познаваоцу карактера керамике у његовом раду неопходно потребно да има друге стратиграфске податке или физичко-хемиске анализе о њезиној старости. Али, он их мора ипак упоредо користити код установљавања релативне и апсолутне хронологије ради контроле властитог знања о примењено уметничком значају керамике. Зато је за потпуно знање о самој грнчарији неопходно потребно субјективно познавање исте, али и објективно посматрање стратиграфије и примењивање аналитичких метода. Јер, грнчарија руком рађена је такође уметничко дело, истина декоративно, али са свим одликама таквог рада, у коме индивидуа увек у конвенционалне форме неког стила уноси личне третмане, необуздане и неопходне за разбијање једноличности коју је касније донела серијална производња на колу. Та је наступила потпуно у средњем Балкану касно тек од времена грчке трговине, келтске најезде и римског освајања. Затим, у стилу треба добро уочити и издвојити линију, особито криву, и у форми и у декору. Њезина тенденција је одлучујућа у давању карактера као и у схватању разлика у основи сличних линијских израза. Јер, велике су разлике у спиралној, меандровој, повијеној или ломљеној кривој, таласастој или зигзаг линији разних времена и крајева. И са тим разликама истраживач праисторичар мора бити добро упознат и осетити их. Иначе ће правити погрешне закључке. И као што постоје разлике у линији форме и декора код стила, које одређују карактер, исто тако га одређују разлике у избору и обради земље од које је керамика. Земље су у разним крајевима разне и та разлика материјала условљава разлику технике обраде код фактуре.

За постанак саме грнчарије од почетка па и у каснијој генези појединих типова ваља узети у обзир да јој је порекло самоникло као и за безброј других предмета материјалне културе, а да при постанку може утицати и угледање на сличне производе доспеле привредним и културним ширењем и разменом, импортом или миграционим доношењем. Због тога при одређивању веза и паралела удаљених керамичких области у појединим временским фазама ваља све ове факторе узети у обзир. Изгледа сасвим једнострано тумачење сличних појава у грнчарији само са импортом или миграцијом, и разуме се неодрживо, јер се заборављају аутохтони мотиви и привредно-културни утицаји. Под свим тим околностима једна област у одређеном времену постаје стваралац и носилац грнчарског типа и његовог комплекса, стила. Она је активна тада и прогресивни је носилац генезе одређеног стила, који под специфично повољним условима, може да покаже још територијалне и хронолошке отскоке. Али, она може да постане пасивна, ако типови у стилу животаре даље без напретка, или се одржавају неизмерно дуго као преживелости, сирвивали и ретенције, или замиру без икаквог наставка. У свом том збивању керамичке генезе огледа се још улога центра и периферије, који у активности и пасивности такође имају своју одређену улогу. При томе остаје ипак чињеница, да се под сличним условима независно у врло удаљеним крајевима и без обзира на време јавља слична керамика. Она одвојено за свако подручје, пошто нема узајамне везе већ је само паралелна појава, носи поред територијалног и временско обележје. Али се увек у свакој широкој територији баш због индивидуалне ручне израде грнчарије поред временске диференцијације појављују и уже локалне сепарације и још уже индивидуалне манифестације. Па и поред свих тих бројних утицаја основни тип и стил по карактеру може се пратити у свом целокупном генетском развоју. И кроз читав тај развој керамика никада ни просторно ни временски не чини строго изоловане целине, већ постоје прелази који везују крај с крајем и доба са добом.

Обзирући се на све претходне многоструке елементе у одређивању праисториске грнчарије, основно је правило, да карактер једне керамичке групе у територијалном и хронолошком погледу треба одређивати на основу поновљених комплексних појава а не појединачно изолованих. Ово је важно при упознавању стила и фактуре, као и самих за себе појава, а још више при установљењу веза и паралела. Никако не смеју бити одлучујући при одређивању керамичких веза и паралела ретки фрагменти неке издвојене врсте грнчарије, већ масовна појава опште распрострањених типова у једном времену и крају. Треба бити изванредно обазрив и са т.зв. евидентним импортом стратиграфски установљеним. Ако је такав импорт редак и

фрагментиран, могуће је чак да се ради о аутохтоној паралелној керамичкој појави, — самониклој, — али таква грнчарија може бити и пренета од насељеног туђинца или домороца, који ју је на страни видео. Пошто је данас доста познат у науци импорт критско-микенске и грчке архајске и класичне керамике, који показује релативно слабу распрострањеност у туђим крајевима ван матичних области, са правом се може питати да ли су учестале студије о тобожњем ширењу праисториске грнчарије преко пространих околних области Егеја, Блиског Истока и Подунавља тачно изведене у закључцима. Ове базирају обично на ретким и несигурним импортима који понекад изгледају да су домаћи производи, само слични а не и истоветни са онима из суседних области. Несигурност таквих закључака огледа се и у разлици између аутора који већином о паралелним појавама немају истоветна гледишта. Према томе ти импорти би се могли тумачити и као временски и територијално независне паралеле, које базирају на сличности, а не везе које треба да покажу истоветност. Зато је неопходно за установљење веза грнчарије равнати се по типовима који по правилу сачињавају масовни и комплексни карактер једног стила и фактуре а не по изузецима. Врло је опасно за генерализање праисториских керамичких веза примењивати сликану или специфичну, — напр. прафирнис, фирнис, минијску или букаро, — грнчарију. Јер, сликана грнчарија је увек територијално ограничена, пошто се оснива на уметничком укусу једног ужег краја, као и специфичне, које су везане исто толико за изузетан материјал, земљу, као и за његову особиту техничку обраду. Поред тога керамика је врло неподобна за преношење, нарочито копненим путем. Према томе, она није играла велику улогу у размени добара, осим ако није превожена морем или је миграцијом пренета у друге и далеке крајеве.

Има још неколико важних појава које је неопходно приликом проучавања грнчарије узети у обзир. Појава новог керамичког стила у неком крају не значи још да ће се одатле даље ширити. Исто тако његово богатство не садржи у себи још и чињеницу да ће продрети и у друге крајеве. Али, ако се докаже истоветност некога стила у два удаљена краја и у исто време, а не само сличност, а у међупростору нема везе, — у крајевима где није довољно развијен праисториски теренски рад и налазишта нису позната, — може се претпоставити, да су ту такође налазишта која су их везивала, но да нису до сада откривена. На крају слични керамички стилови су резултати сличног начина живота и сличног погледа на свет. Они су тесно везани за друштво, привреду и општу културу неког краја, и никако и нигде се не идентификују са истом расом, народом или племеном, иако ти чиниоци могу такође деловати на карактер стила и фактуре праисториске грнчарије.

II. ГЕОГРАФСКА СИТУАЦИЈА

Срце Балкана, како је већ речено, чине уске речне долине Мораве и Вардара. Прва река се улива у Дунав и преко њега припада сливу река Црног Мора, а друга је саставни део слива Егејског Мора у које се директно улива. Те реке у линији север—југ секу Балканско Полуострво на две половине приближно велике и свака тек на своме ушћу има око себе пространу равницу. Али, та равница на ушћу Мораве, чије је данас средиште мало на страни постављени град Београд, везује се преко Дунава, директно за велику Панонску Низију. Осим тога у њезиној непосредној близини је чвор неколико већих река које се као и Морава уливају у Дунав. То су Сава, Тиса и Драва. Но, оне везују овај чвор за разлику од Мораве не са југом већ са западом и севером све до Алпа, Шумаве, Крконоша и Карпата. Само Дунав чини везу са истоком. Обрнуто, равница на ушћу Вардара, чије је данас средиште град Солун, много је мања од панонске залеђине око ушћа Мораве. Али, она чини опет чвор између реке и Егејског Мора на југу, и преко њега везу са старом Јеладом, Критом, острвљем и Малом Азијом.

Тако је услед свог географског положаја преко поменутих река средњи Балкан са властитим аутохтоним производима керамике током целог праисториског времена утицао на Егејску и Панонску област и обрнуто примао у себе њихове властите утицаје. То се односи у пуној мери само на југ и север ових области а не у истој количини на запад и исток. Јер, док су у првом случају простране равнице и мора ове везе условљавале, дотле су их у другом случају велике планине бранile. Од запада су Морава—Вардар долине одељене моћним планинским масивима који се пружају већ од Алпа до Пелопонеза, као Динарске планине, комплекс Шаре и Пиндос, а од истока их дели јак карпатски масив и планине Балкан и Родопа. Иза планинског масива уз јадранску и јонску обалу налазе се сасвим незнатне равнице, које саме за себе једва пружају услова да буду ствараоци неког одвојеног грнчарског стила и његовог средишта у себи. Те могућности на западу пружају више саме огромне и негде непроходне планине, које су могле постати и саме културни центар у одређеним фазама. Осим тога у тим приморским равницама су ушћа малих река чији су токови високим планинским гребенима одељени од великог дунавско-црноморског слива и чине свој јадранско-јонски слив. Овај не само, да није био подесан за стварање властитих култура, већ је био строго одвојен и минимално везан за оне из средњег Балкана, а географски па и културно гравитирао је више утицајима који су долазили још даље са запада преко Јадранског и Јонског Мора. Од истока су такође Морава и Вардар одељене моћним планинама, али се иза њих за разлику од конфигурације на западу налазе велике понтске

равнице, Подунавска, Маричка и Дњестарска. У њима су се могли развити засебни керамички стилови и културе и развили су се. Те велике понтске равнице везане су Дунавом са моравским речним чвором, који се врло уским и усеченим путем кроз Железна Врата пробија кроз планинске масиве ка тим равницама. Па и поред те јасне географске везе између централног Балкана и понтских равница културне су кроз праисториско доба биле слабе и повремене, и нису се увек служиле дунавским путем већ и другим благим планинским превојима. У средњем Балкану такав благ превој такође постоји између саме Мораве и Вардара и он је баш омогућио да су културне везе тим речним долинама текле врло интензивно у праисториско доба.

Свакако се треба осврнути при упознавању прекласичне грнчарије средњег Балкана и на везе и утицаје, који су посредно преко мора долазили. Речено је напред да су они слабо долазили до моравско-вардарског подручја са Јадранског и Јонског Мора на западу или са Црног Мора на истоку. Али су они несумњиво долазили из Оријента и обрнуто одлазили тамо преко Егејског Мора. Но, то се није дешавало само преко Крита, Кикладских и Спорадских Острва већ још лакше преко мореуза на Хелеспонту и Босфору, особито за Малу Азију.

Из географске конфигурације средњег Балкана види се да је подручје река Морава и Вардар дуго око 500 км у правцу север—југ, и да се протеже у ширину на 200 км са сливом властитих притока. Оно се везује за велику реку Дунав, Егејско Море и окружено је равницама и планинама. То је условљавало у размени културних добара, — било на који начин, да је вршена, — употребу разних путева, у конкретном случају свих врста путева примењиваних у праисториска времена, осим пустињских. У првом реду долази у обзир речни пут, који води самом реком и долином поред река. Затим, равничарски путеви у крајевима где су реке далеко једна од друге или где крај некад има степни или пустињски изглед. Па планински, шумски путеви. И на крају морски путеви обалом и преко мора. Несумњиво је да у унутрашњем саобраћају једног подручја у обзир долазе путеви које изискује географска неопходност. Али у размени материјалних култура између удаљених крајева користе се разни путеви. Но, изгледа да су праисториске културе у своме ширењу, — без обзира под којим се видом шире, — вековима подржавале исте врсте путева и врло слабо прелазиле на друге. То се може најбоље констатовати на простору у одређеном подручју које извесне културе покривају. Тако се види да су се маритимне културе ширile морским путевима а континенталне копненим, и то оним специфичним, које географска конфигурација намеће. Осим тога, комбинација путева у масовној размени одвојених материјалних култура па чак и одређених добара ретко се и не у целости примењује. Зато се одређене праисториске културе па донекле и историске групишу око типичних путева којима су се ширile. Може се рећи да постоје чак диспозиције и аверзије носилаца појединих култура за извесну врсту путева и географски карактер краја које само по изузетку допуњују или напуштају и замењују другом.

Из претходног излагања излази да су одређене праисториске културе везане у свом ширењу за исту врсту путева заузимале и покривале географски сличне терене. То важи такође за велике историске културе старог Оријента и Грчке до Александра Великог. Тек је моћна јелинистичка култура продрла у географски разнородна подручја. Римљани су стварањем великог царства још више раскинули старе географске споне за културно ширење и сасвим разнородним географским крајевима наметнули су у тенденцији јединствену цивилизацију. Зато је при посматрању веза и парарела културних појава па и грнчарије потребно осврнути се и на географску позадину. За њу је тесно везана економика праисториског човека из које произилази и материјална култура у свим својим манифестацијама. Тако се географски фактор може осетити и у развоју праисториске грнчарије.

Занимљиво је да већ најстарије неолитске културе са типичном грнчаријом у одређеним фазама покривају велика подручја пространа у дужину и ширину неколико стотина па и до хиљаде километара. Баш такве појаве говоре, да су то аутохтони керамички стилови који су се спонтано јављали и развијали чак и у случају да је импулс потекао од колонизације страног керамичког типа. Јер, грнчарија није подесна за масовни импорт и уопште преношење сувоземним далеким путевима. Лакше се преносила бродовима преко мора. Обично се инвазијом, колонизацијом или културним и привредним ширењем пренело само неколико основних типова који су се потом на лицу места као лична домаћа производња израђивали и усавршавали и генетски са новим облицима проширивали. Импортована грнчарија у страном подручју чини само незнатне изузетке у односу на масовну домаћу производњу. Уједно, одређена врста пута којим је дошла указује такође на крај одакле потиче.

Постоји са праисториском грнчаријом једна чудна појава у земљама археолошки неразвијеним. Наиме, на археолошки недовољно истраженим и прекопаним теренима спорадично се појављују налазишта са врло сличном или чак истоветном керамиком а која су међусобно врло удаљена, често и неколико стотина километара. Све указује на то, да би то могао бити истоветан стил, иако нема спојних тачака између удаљених налазишта. Уколико у таквим случајевима фактура керамике покаже истоветност, може се говорити о јединственом карактеру грнчарије целог већег подручја. Ваља претпоставити вероватноћу, да ће се још у међупростору наћи налазиште са сличном грнчаријом и утврдити тако чврста веза целе културне области. Али ако сви ти услови за установљење јединства у једном керамичком стилу нису испуњени, онда се код сличних појава ради само о паралелама и никако не о везама. Само подручје средњег Балкана са подручјем Морава-Вардар је тако један недовољно археолошки испитан терен и зато ће се код веза прекласичне грнчарије морати оперисати и са претпостављеним налазиштима.

III. ЕКОНОМСКИ И ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ

Моравско-вардарско подручје са сливом властитих притока пружа целом својом дужином и ширином, — осим крајњег севера са Панонском Равницом и осим крајњег југа са Егејским Морем, — географски па и геолошки слично подручје. То су већином мале речне долине окружене благим средње високим планинама. У климатском погледу нису велике разлике на том целом подручју па зато и вегетација није много разнородна. Под таквим условима развијала се током целог праисториског постглацијалног развоја ту слична пољопривреда као основа материјалне и духовне културе. Али, у извесним етапама та економска једноличност земљорадничке и сточарске привреде поред река допуњавана још ловом и риболовом била је прекидана и упућивана у другом правцу од економски различног суседства. Ту у првом реду долази у обзир са запада и истока становништво моћних планина, које је место земљорадње и риболова више живело од сточарства и лова, а услед повољних геолошких услова брзо се упознало са рударством и металургијом. И баш због тога што су географски услови у високим планинским крајевима отежавали развој пољопривреде и тако ускраћивали нужну исхрану увек популационо активном горштачком становништву, — које је осим тога у металним епохама преко властитог рударства долазило до савршенијег и бројнијег оружја, — дешавало се, у извесним фазама праисториског развоја, да је поколебан и промењен начин економске производње становништва средњег Балкана. Свакако су у неким моментима ове економске промене изазвали и панонски равничари, иако им је економика била врло слична оној са Мораве и Вардара, као и сами становници подручја Мораве и Вардара у временима прелаза на нове привредне облике. А такође су то извршили понекад и људи са мора, обично не пуштајући се у унутрашњост земље далеко од морских обала. Тако су све те промене имале реперкусије и на истовремену керамику и могу се на неки начин приликом проучавања приметити.

Како је већ речено, два планинска масива са запада и истока затварају средњи Балкан и поречје Морава—Вардар. Али, онај са запада је моћнији, гравитира више овим рекама, него онај са истока, који је узак и пада овамо стрмо. За разлику, он опет гравитира понтској и егејској равници. Иначе оба масива, а особито онај са запада, обилују рудама, неопходним за израду доброг оружја. Тако се у динарском масиву на западу давно у праисториско доба поред рударства развило још ливење и ковање метала, и у вези са тим трговина и ратовање. Ово последње је постало једно од главних занимања планинских Динараца, каснијих Илира, још од бронзаног доба и протеже се даље све до келтске најезде и римског освајања, када је њиховим властитим подухватима учињен крај. Но, и касније у историска времена понекад ова ратничка особина становника динарских крајева долазила је до изражаја. У бронзано и старије железно доба, повремено, њихови походи су били упућени према средњем Балкану, али и према Грчкој, где су основне културне и етничке промене, изгледа, највише они изазвали. Њихов завршни велики поход према Грчкој је Дорска сеоба. Али њихови трговачки и војнички подухвати не оснивају се само на економским условима, већ и на паралелним биолошким појавама. Одувек су то, — чак и у историска времена, — пренасељени горштачки крајеви чије је становништво морало тражити одушке на празним, ненасељеним или слабо насељеним родним земљама, или чак добро насељеним, чије је становништво требало покорити. И ти походи динарских планинаца огледају се такође у производима тадашњег времена. Тако је у извесним моментима у средњем Балкану и Грчкој експанзија са динарско-шарског масива била осетна популационо-етнички, војнички и културно, чак је понекад натурила своју културу крајевима где је доспела. Али путеви којима се кретала та експанзија били су по планинским стазама или по моравско-вардарској долини. А изгледа не по мору, иако је један мањи део становника Динарских Планина гравитирао мору. Хиљаде година њихови походи били су копнени. Мање су познати такви походи планинаца са балканско-родопског масива, потоњих Трачана.

У том развоју првобитног друштва свакако зачетак и развој војничке демократије код Илира је необично занимљив, иако га до данас нико још није обухватио студијом. Она је имала несумњиво утицаја на потоњи развој грчког друштва, а важна је компонента и у формирању македонског етноса. Додиривала се и са трачким племенима. Али све те етничке и друштвене појаве и промене у средњем Балкану између Илира, Македонаца и Трачана огледају се тек од металног доба у грнчарији. Ранија неолитска епоха имала је друге економске услове и зато се друкчије одражавала у материјалној култури. Уопште, одјеци илирске материјалне културе у духовном комплексу такође су недовољно испитивани. Вера, култ мр-

равнице, Подунавска, Маричка и Дњестарска. У њима су се могли развити засебни керамички стилови и културе и развили су се. Те велике понтске равнице везане су Дунавом са моравским речним чвором, који се врло уским и усеченим путем кроз Железна Врата пробија кроз планинске масиве ка тим равницама. Па и поред те јасне географске везе између централног Балкана и понтских равница културне су кроз праисториско доба биле слабе и повремене, и нису се увек служиле дунавским путем већ и другим благим планинским превојима. У средњем Балкану такав благ превој такође постоји између саме Мораве и Вардара и он је баш омогућио да су културне везе тим речним долинама текле врло интензивно у праисториско доба.

Свакако се треба осврнути при упознавању прекласичне грнчарије средњег Балкана и на везе и утицаје, који су посредно преко мора долазили. Речено је напред да су они слабо долазили до моравско-вардарског подручја са Јадранског и Јонског Мора на западу или са Црног Мора на истоку. Али су они несумњиво долазили из Оријента и обрнуто одлазили тамо преко Егејског Мора. Но, то се није дешавало само преко Крита, Кикладских и Спорадских Острва већ још лакше преко мореуза на Хелеспонту и Босфору, особито за Малу Азију.

Из географске конфигурације средњег Балкана види се да је подручје река Морава и Вардар дуго око 500 км у правцу север—југ, и да се протеже у ширину на 200 км са сливом властитих притока. Оно се везује за велику реку Дунав, Егејско Море и окружено је равницама и планинама. То је условљавало у размени културних добара, — било на који начин, да је вршена, — употребу разних путева, у конкретном случају свих врста путева примењиваних у праисториска времена, осим пустињских. У првом реду долази у обзир речни пут, који води самом реком и долином поред река. Затим, равничарски путеви у крајевима где су реке далеко једна од друге или где крај некад има степни или пустињски изглед. Па планински, шумски путеви. И на крају морски путеви обалом и преко мора. Несумњиво је да у унутрашњем саобраћају једног подручја у обзир долазе путеви које изискује географска неопходност. Али у размени материјалних култура између удаљених крајева користе се разни путеви. Но, изгледа да су праисториске културе у своме ширењу, — без обзира под којим се видом шире, — вековима подржавале исте врсте путева и врло слабо прелазиле на друге. То се може најбоље констатовати на простору у одређеном подручју које извесне културе покривају. Тако се види да су се маритимне културе ширили морским путевима а континенталне копненим, и то оним специфичним, које географска конфигурација намеће. Осим тога, комбинација путева у масовној размени одвојених материјалних култура па чак и одређених добара ретко се и не у целости примењује. Зато се одређене праисториске културе па донекле и историске групишу око типичних путева којима су се ширили. Може се рећи да постоје чак диспозиције и аверзије носилаца појединих култура за извесну врсту путева и географски карактер краја које само по изузетку допуњују или напуштају и замењују другом.

Из претходног излагања излази да су одређене праисториске културе везане у свом ширењу за исту врсту путева заузимале и покривале географски сличне терене. То важи такође за велике историске културе старог Оријента и Грчке до Александра Великог. Тек је моћна јелинистичка култура продрла у географски разнородна подручја. Римљани су стварањем великог царства још више раскинули старе географске споне за културно ширење и сасвим разнородним географским крајевима наметнули су у тенденцији јединствену цивилизацију. Зато је при посматрању веза и паралела културних појава па и грнчарије потребно осврнути се и на географску позадину. За њу је тесно везана економика праисториског човека из које произилази и материјална култура у свим својим манифестацијама. Тако се географски фактор може осетити и у развоју праисториске грнчарије.

Занимљиво је да већ најстарије неолитске културе са типичном грнчаријом у одређеним фазама покривају велика подручја пространа у дужину и ширину неколико стотина па и до хиљаде километара. Баш такве појаве говоре, да су то аутохтони керамички стилови који су се спонтано јављали и развијали чак и у случају да је импулс потекао од колонизације страног керамичког типа. Јер, грнчарија није подесна за масовни импорт и уопште преношење сувоземним далеким путевима. Лакше се преносила бродовима преко мора. Обично се инвазијом, колонизацијом или културним и привредним ширењем пренело само неколико основних типова који су се потом на лицу места као лична домаћа производња израђивали и усавршавали и генетски са новим облицима проширивали. Импортована грнчарија у страном подручју чини само незнатне изузетке у односу на масовну домаћу производњу. Уједно, одређена врста пута којим је дошла указује такође на крај одакле потиче.

Постоји са праисториском грнчаријом једна чудна појава у земљама археолошки неразвијеним. Наиме, на археолошки недовољно истраженим и прекопаним теренима спорадично се појављују налазишта са врло сличном или чак истоветном керамиком а која су међусобно врло удаљена, често и неколико стотина километара. Све указује на то, да би то могао бити истоветан стил, иако нема спојних тачака између удаљених налазишта. Уколико у таквим случајевима фактура керамике покаже истоветност, може се говорити о јединственом карактеру грнчарије целог већег подручја. Ваља претпоставити вероватноћу, да ће се још у међупростору наћи налазиште са сличном грнчаријом и утврдити тако чврста веза целе културне области. Али ако сви ти услови за установљење јединства у једном керамичком стилу нису испуњени, онда се код сличних појава ради само о паралелама и никако не о везама. Само подручје средњег Балкана са подручјем Морава-Вардар је тако један недовољно археолошки испитан терен и зато ће се код веза прекласичне грнчарије морати оперисати и са претпостављеним налазиштима.

III. ЕКОНОМСКИ И ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ

Моравско-вардарско подручје са сливом властитих притока пружа целом својом дужином и ширином, — осим крајњег севера са Панонском Равницом и осим крајњег југа са Егејским Морем, — географски па и геолошки слично подручје. То су већином мале речне долине окружене благим средње високим планинама. У климатском погледу нису велике разлике на том целом подручју па зато и вегетација није много разнородна. Под таквим условима развијала се током целог праисториског постглацијалног развоја ту слична пољопривреда као основа материјалне и духовне културе. Али, у извесним етапама та економска једноличност земљорадничке и сточарске привреде поред река допуњавана још ловом и риболовом била је прекидана и упућивана у другом правцу од економски различног суседства. Ту у првом реду долази у обзир са запада и истока становништво моћних планина, које је место земљорадње и риболова више живело од сточарства и лова, а услед повољних геолошких услова брзо се упознало са рударством и металургијом. И баш због тога што су географски услови у високим планинским крајевима отежавали развој пољопривреде и тако ускраћивали нужну исхрану увек популационо активном горштачком становништву, — које је осим тога у металним епохама преко властитог рударства долазило до савршенијег и бројнијег оружја, — дешавало се, у извесним фазама праисториског развоја, да је поколебан и промењен начин економске производње становништва средњег Балкана. Свакако су у неким моментима ове економске промене изазвали и панонски равничари, иако им је економика била врло слична оној са Мораве и Вардара, као и сами становници подручја Мораве и Вардара у временима прелаза на нове привредне облике. А такође су то извршили понекад и људи са мора, обично не пуштајући се у унутрашњост земље далеко од морских обала. Тако су све те промене имале реперкусије и на истовремену керамику и могу се на неки начин приликом проучавања приметити.

Како је већ речено, два планинска масива са запада и истока затварају средњи Балкан и поречје Морава—Вардар. Али, онај са запада је моћнији, гравитира више овим рекама, него онај са истока, који је узак и пада овамо стрмо. За разлику, он опет гравитира понтској и егејској равници. Иначе оба масива, а особито онај са запада, обилују рудама, неопходним за израду доброг оружја. Тако се у динарском масиву на западу давно у праисториско доба поред рударства развило још ливење и ковање метала, и у вези са тим трговина и ратовање. Ово последње је постало једно од главних занимања планинских Динараца, каснијих Илира, још од бронзаног доба и протеже се даље све до келтске најезде и римског освајања, када је њиховим властитим подухватима учињен крај. Но, и касније у историска времена понекад ова ратничка особина становника динарских крајева долазила је до изражаја. У бронзано и старије железно доба, повремено, њихови походи су били упућени према средњем Балкану, али и према Грчкој, где су основне културне и етничке промене, изгледа, највише они изазвали. Њихов завршни велики поход према Грчкој је Дорска сеоба. Али њихови трговачки и војнички подухвати не оснивају се само на економским условима, већ и на паралелним биолошким појавама. Одувек су то, — чак и у историска времена, — пренасељени горштачки крајеви чије је становништво морало тражити одушке на празним, ненасељеним или слабо насељеним родним земљама, или чак добро насељеним, чије је становништво требало покорити. И ти походи динарских планинаца огледају се такође у производима тадашњег времена. Тако је у извесним моментима у средњем Балкану и Грчкој експанзија са динарско-шарског масива била осетна популационо-етнички, војнички и културно, чак је понекад натурила своју културу крајевима где је доспела. Али путеви којима се кретала та експанзија били су по планинским стазама или по моравско-вардарској долини. А изгледа не по мору, иако је један мањи део становника Динарских Планина гравитирао мору. Хиљаде година њихови походи били су копнени. Мање су познати такви походи планинаца са балканско-родопског масива, потоњих Трачана.

У том развоју првобитног друштва свакако зачетак и развој војничке демократије код Илира је необично занимљив, иако га до данас нико још није обухватио студијом. Она је имала несумњиво утицаја на потоњи развој грчког друштва, а важна је компонента и у формирању македонског етноса. Додиривала се и са трачким племенима. Али све те етничке и друштвене појаве и промене у средњем Балкану између Илира, Македонаца и Трачана огледају се тек од металног доба у грнчарији. Ранија неолитска епоха имала је друге економске услове и зато се друкчије одражавала у материјалној култури. Уопште, одјеци илирске материјалне културе у духовном комплексу такође су недовољно испитивани. Вера, култ мр-

твих само су фрагментарно у вези са налазима додиривани. Но, нешто је боље позната декоративна уметност са грнчарије. Од пресудног значаја за промену друштвених и привредних односа праисторијског доба у средњем Балкану били су каснији историски утицаји Грка и Римљана.

IV. АУТОХТОНИ, МИГРАЦИОНИ И ИМИТАЦИОНИ ЕЛЕМЕНТИ НА ГРНЧАРИЈИ

Узимајући у обзир све напред побројане околности у формирању постанка и развоја прекласичне керамике у средњем Балкану, као и опште, сматра се да је нека грнчарија аутохтона са спонтаном генезом, или да је донета миграцијом, инвазијом и колонизацијом, сеобама и освајањима, или да је условљена угледањем, имитацијом, перкусијом са импортованих комада, доспелих разменом са суседним областима, односно упознатих посетом страној области као и доласком страних произвођача грнчарије. Данас у тумачењу керамичких сличних и истоветних појава праисторијског доба преовлађује код нас теорија о сеобама. Мање се већ примењује тумачење таквих појава на основу властите домаће инвенције која значи уједно и отскок према суседству. Док се са импортованим објектима оперише претежно у добивању апсолутно-хронолошких датума. Али изгледа да је сасвим погрешно везивање керамичке генезе само за један од ових фактора, пошто скоро у сваком случају сва три заједнички дејствују. Но, ово дејство не сме бити никако сматрано за шаблонско и механизовано, јер никада сва три фактора не утичу подједнако равномерно. Увек су њихова дејства разнородна, тако да у неком моменту преовлађује обично један а други се мање испољавају. Зато сасвим неубедљиво дејствују теорије о инвазији и колонизацији или о аутохтонизму, када се жели да се све културне појаве, укључиво са грнчаријом, протумаче само на један начин без схватања њихове комплексности и осцилације. За подручје Морава-Вардар утолико је теже, што је оно блиско Егеји и Малој Азији и има сличне керамичке појаве са овима у праисторијско доба. А те сличне појаве у току неколико последњих година обично се тумаче само миграцијом без обзира на друге чиниоце.

Али, у ствари ови фактори су само изазивачи одређеног стила грнчарије чији се потоњи развој расплиће властитим снагама. Ту се опет колико код стила толико и код самих типова дешавају разне генетске промене, које указују на напредак, или назадак, или нестанак у развојном реду дотичних објеката. Повремено се покаже и отскок, бржи развој, према осталом, а некад и сасвим успорен и заостао у смислу дегенерације, или преживелости. Тако нека грнчарија постаје активна, експанзивна, а друга пасивна, резистентна. Према томе иду и њезини таласи са којима она прелива суседне керамике или од ових бива запљускивана. Зато границе једног керамичког стила никада нису коначне, оне су у сталној промени напредовања или повлачења. При томе постоје везе са суседном грнчаријом, или се проширују и са другом, или се губе. Треба особито пазити да се паралеле не протумаче као везе, јер паралеле у керамици се не оснивају на некој стварној вези већ само на спољашњој сличности.

Не сме се заборавити такође да поједини праисториски керамички стилови покривају велика подручја и испуњавају дугачке временске интервале, како је већ речено. Промери таквих подручја износе и неколико стотина чак до хиљаде километара, док временски трајање стила износи неколико стотина и хиљаду година за најстарије фазе грнчарије. Али, никада се због тога керамика не заустави у своме развоју. Она је врло динамичка, врло стилски променљива, и никада конвенционална. Чак и у времену властите преживелости она показује извесне промене. Због тога је један стил или тип прекласичне керамике друкчији на своме почетку, у средини или на крају трајања. Исто тако су разлике између његовог центра и периферије. Ту особито дејствују локалне сепарације које изазивају диференцирање стила и типова. Такође индивидуалне склоности и настојање ручних лончара, било жена или мушкараца, доприноси много променљивости грнчарије. Али, керамички стилови у односу на центар и периферије ипак имају своје границе. Те су двоструке, — прво границе властитог стила до краја периферије, и друго границе утицаја изван периферије. Те границе такође постоје без обзира на прелазе, и преко њих само по изузетку прелази из матичне области неки експортовани објект. Постоји дубоко унутрашња веза између властите области једне керамичке групе и подручја њезиних утицаја основана на чврстој законитости привредних снага и односа. Ако се ван оба подручја нађе неки истоветан или сличан производ, он може бити импорт или може бити само независна паралела без стварне везе, настала самостално у другој области, и само сећа на стране аналогије.

V. СТРАТИГРАФСКА И ИЗОЛОВАНА НАЛАЗИШТА

За упознавање уопште прекласичне грнчарије средњег Балкана и њезине релативне и апсолутне хронологије од изванредног је значаја да постоји неколико откопаних и публикованих налазишта са богатим налазима керамике из стратиграфских врста или из изолованог једног слоја, већ према томе, какве је врсте налазиште било. Али већина тих налазишта налази се на северу близу Мораве, у Подунављу, као што је случај са Винчом, коју је истражио М. Васић и објавио у великој публикацији[1], и са Старчевом, које је ископано од В. Ј. Фјукса, Х. Голдманове, Р. Ериха и мене[2]. Или су налазишта јужније доле око Ниша, као што су Плочник, моја ископавања и монографија[3] и Бубањ, ископине и извештај од А. Оршића-Славетића[4]. Но, сва та налазишта припадају неолиту и једва додирују бронзано доба, за које цело подручје Мораве нема до данас веће истражено и објављено праисториско налазиште. Слично је и са железним добом. Мање је већ било великих ископавања око Вардара. Али Сервија у долини Халиакмона и Олинт на Халкидики, обоје познати по публикацији В. А. Хертлија[5], унеколико пружају основе са својим врстама за брижљив студиј керамике. И ту су у питању налазишта из неолита и раног бронзаног доба. За касније фазе такође недостају и тамо већи наласци. Због тога је неопходно за упознавање веза и паралела прекласичне грнчарије између средњег Балкана и Егеје, са Анатолијом, као и суседних земаља у Бугарској, Румунији и Мађарској па и самој широј Југославији (Хрватској и Босни), сравнити тамошње наласке и налазишта. У том погледу је данашња археологија врло богата са систематским већим радовима и мањим чланцима, који врло прегледно илуструју разна питања из ове области. Но, већина се засада односи опет на неолит, мање на бронзано а по изузетку и на железно доба. Ту је садашња највећа и најшира студија В. Милојчића која обухвата југоисточну и средњу Европу са аналогијама из Грчке, Предње Азије и Египта. Накнадно је ова студија допуњена још мањим чланцима истог аутора[6]. Врло добар је због хронологије Македоније и налазишта око Вардара кратак али прегледан чланак С. Вајнберга[7], који се у основи односи на егејску хронологију. За подручје Мораве у односу на Винчу и неолитске културе важна је дисертација М. Гарашанина[8], а за познавање неолитског Бутмира у Босни опет дисертација А. Бенца[9]. Рад Р. Р. Шмита[10] о Вучедолу у Хрватској даје потребне основе за разумевање неолитских појава у најближем западу, док је студија Ф. Фон Томпе[11], иако мало застарела, још и данас основа у хронолошкој подели свих праисториских култура Мађарске. Слично важи такође за старије студије Д. Берциуа[12] и Ј. Нестора[13] у односу на Румунију, док је нова, али ограничена само на неолит у Бугарској опсежна студија Џ. Х. Гоула[14]. Но, најшире је постављена од свих књига Г. Чајлда[15], који подједнако обрађује целу прошлост праисториске Европе, везујући је врло много за сеобе. У последње време поново се истичу везе и паралела између Егеје и Балкана и Анатолије. То најбоље расветљује књига К. В. Блегена[16] и К. Битела[17], као и мала али одлична студија Ф. Шахермајера[17a]. У поменутој литератури обухваћени су и сви ранији радови и они су цитирани само онда, ако новијих синтетичких није било, као што је то случај са Мађарском и Румунијом. Такође за Подунавље са Поморављем у Југославији постоји само старији систематски рад о свој праисториској грнчарији од Вулић-Грбића[18], док новијег нема.

Овај кратак приказ треба да пружи слику развоја грнчарије са проширеног подручја око Мораве и Вардара, преко Србије и обе

---

[1] М. М. Васић. Преисториска Винча, I, II, III, IV, — Београд, 1932/6.

[2] V. J. Fewkes. H. Goldman. R. Ehrich. Excavations at Starčevo, Bulletin American School of Prehistoric Research, — Old Lyme, 1933, № 9, стр. 33—57, тбл. VI—XII.

M. Grbić, Starčevo, Księga Pamiątkowa Demetrykiewicza, Poznań, стр. 1—2, сл. 1.

[3] M. Grbić, Pločnik, Aeneolithische Ansiedlung, Beograd, 1929, стр. 1—20, тбл. I—XI.

[4] A. Orssich—Slavetich, Bubani. — Mitteilungen der Prähistorischen Kommission, Wien 1940, IV B., Nr. 1—2, стр. 1—46; тбл. I—XI.

[5] V. A. Heurtley, Prehistoric Macedonia, — Cambridge 1939, стр. 1—275, тбл. I—XXIII.

[6] V. Milojčić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südost Europas, Berlin 1949; стр. 1—138, тбл. 1—39.

V. Milojčić, Zur Chronologie der jüngeren Steinzeit Griechenlands. — Sonderabdruck aus Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Bd. 65/66, стр. 1—90.

V. Milojčić, Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde. — Sonderabdruck aus Archäologischer Anzeiger. Jahrgang 1948/49, стр. 12—36.

[7] S. S. Weinberg, Aegean Chronology: Neolithic period and early bronze age, American Journal of Archaeology, — 1947, Vol. 51, стр. 165—182, тбл. XXIX—XXXII.

[8] M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe, — Ljubljana 1951, стр. 1—192.

[9] A. Benac, Prehistorisko naselje Nebo i problem butmirske kulture. Ljubljana 1952, стр. 1—164, тбл. I—XXV.

[10] R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol, Zagreb MCMXLV, стр. 1—210, тбл. 1—55.

[11] F. von Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, Sonderabdruck aus dem 24/25. Bericht der Römisch-germanischen Kommission 1934/35, стр. 27—128, тбл. 9—57.

[12] D. Berciu, Arheologia preistorică a Olteniei, Craiova, 1939, стр. 1—252.

[13] J. Nestor, Der Stand der Forgeschichtsforschung in Rumänien, Sonderabdruck aus dem 22. Bericht der Römisch-germanischen Kommission 1933, стр. 11—182, тбл. 1—27.

[14] J. H. Gaul, The neolithic period in Bulgaria, 1948, стр. 1—252, тбл. I—LXIX.

[15] V. Gordon Childe, Prehistoric Migrations in Europe, — Oslo 1950, стр. 1—250.

[16] C. W. Blegen, J. L. Caskey, M. Rawson, Troy, General Introduction, The first and second settlements. — London 1950, Vol. I, Part. 1, 2.

[17] K. Bittel, Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens. Tübingen 1950, стр. 1—136, сл. 1—51, мапа 1—7.

[17a] F. Schachermeyr, Alischar und Kültepe in ihren Beziehungen zu Troia und zum ägäischen Bereich, Archiv für Orientforschung, Band XVI, I. Teil; стр. 83 даље.

[18] N. Vulić — M. Grbić, Musée — Belgrade, Corpus Vasorum Antiquorum, Yougoslavie № 3, Belgrade, стр. 1—20, тбл. 1—31.

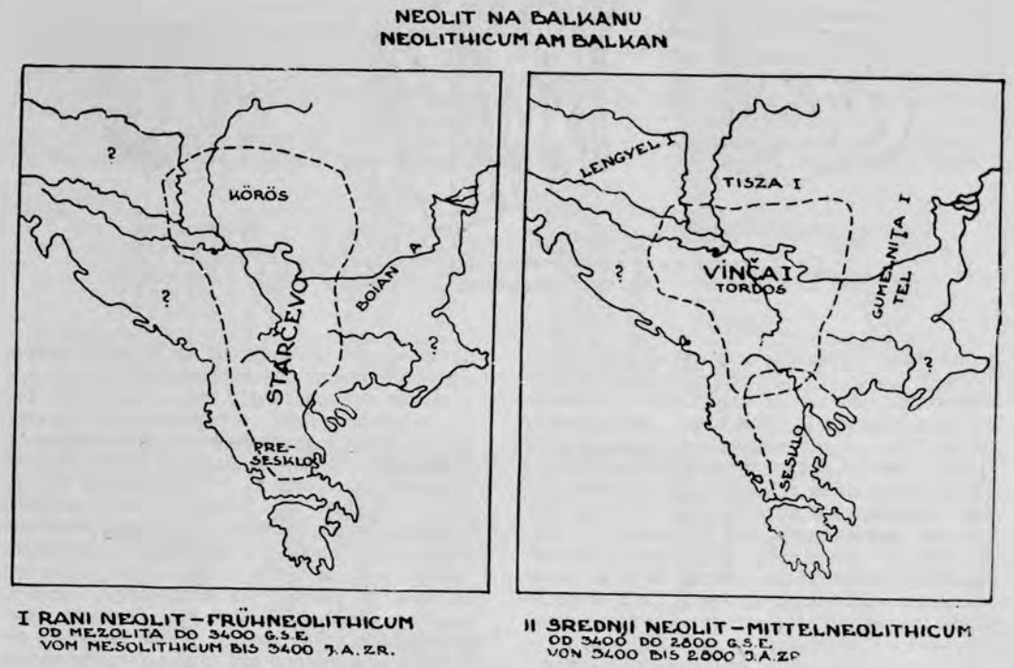
Македоније, у Југославији и у Грчкој. Али, симптоматично је, да се поред многих заједничких закључака о прекласичној грнчарији у средњем Балкану археолози не слажу ипак у неким питањима. Разлози за ово су двоструки. Прво, недовољно испитан терен између Београда и Солуна, са једино добро познатим налазиштима око тих места, и друго, недостатак више налазишта са разноврсном стратиграфијом. Сама Винча са својих 10 м слојева дала је изванредне податке само за моравски неолит. Бубањ је већ слабији и скромнији. Одатле проистичу разликовања. Али, њих има и због недовољног критичког посматрања саме грнчарије, као и због примењивања недовољно искристалисаних метода у њеном проучавању. Те грешке потичу од археолога, који при посматрању стила керамике заборављају на њезину фактуру, или једнострано у њеном развоју истичу само миграцију, импорт, спонтаност, тако да се код једног фактора заборављају други. Узимајући у обзир све напред изложене елементе одлучујуће у појави, развоју и нестанку праисториске грнчарије, и без обзира на недовољност истражене територије или већег броја налазишта са разноврсном стратиграфијом, овај кратак преглед треба да покаже оно што је позитивно утврђено у систему прекласичне грнчарије средњег Балкана, и да уједно истакне разлике, па да по могућности нађе исправан пут, како да се оне реше. Због тога ће се у изналажењу веза и паралела за прекласичну грнчарију средњег Балкана пазити која је област била активна, иницијативна и продуктивна у одређеним фазама, а која пасивна, перкусиона и репродуктивна, — односно где је био центар, а где периферија појединих грнчарских стилова и којим су се путевима ширили. Водиће се брига у границама могућности о примарним и секундарним појавама у самом стилу, о његовом богатству и сиромаштву, о комплексности и изолованости појединих предмета, као и о томе, да ли је неки стил прогресиван, конзервативан или декадентан. Све то у врло тешким условима за проучавање праисториске грнчарије око Мораве и Вардара има да надокнади недостатак материјала и пружи слику развоја грнчарије онога времена и краја. Она у погледу релативне хронологије, смене култура, као и типологије не мења се много од досадашњих закључака наше науке. Али у погледу апсолутне хронологије указује на неке нове околности и могућности досада незапажене.

VI. РАНИ НЕОЛИТ

Старчево — Винча (врста испод 9 м) — Бубањ I — Скопље (околина) — Сервија (рана) — Пресескло

Старчевачка грнчарија позната је у већем опсегу тек после систематских ископавања у Старчеву на Дунаву 1932 године. Али за сада о њој је писано само укратко, у поменутом претходном извештају В. Ј. Фјукса, Н. Голдманове, Р. Ериха и чека се на тезу и монографију тих богатих налазака[19]. Но, она је изложена у збиркама Народног музеја у Београду. Према извештају о ископавању та керамика се дели по орнаментици на три групе, барботин, глачану и сликану. У погледу облика посуда све три групе примењују скоро исте типове, који се углавном своде на бомбасту посуду са једва извученим дном и вратом на коме је засечен руб, затим на полукугласту зделу понекад са цилиндричним зидовима и на сличну такву зделу на шупљој или пуној нози. У очи одмах пада једноставност облика и сиромаштво типова, што заједно са примитивно декорисаном групом барботин грнчарије упућује на велику старост. Али је изненађивала лепота и висок технички квалитет глачане и сликане грнчарије, која има по правилу црвену или сличну основу са црним или белим шарама, изузетно комбинованим[20]. Шаре бојене грнчарије су геометриског карактера; али само оне спиралоидне сећају на тракасту грнчарију. Барботин група показује начине најпримитивније орнаментике од којих ни једна не сећа изричито на тракасту грнчарију. Старчевачка грнчарија је нађена на властитом налазишту у једном културном слоју са одвојеним јамама. Није било више врста у стратиграфији. Али, старчевачка грнчарија је нађена и недалеко на Дунаву у најдубљем слоју Винче испод 9 м[21]. Тако је доказано, да је она најстарија неолитска грнчарија у моравском Подунављу, стратиграфски а и типолошки, због својих једноставних облика и барботин орнаментике. Но, у подручју Мораве и Вардара она је свугде распрострањена. На налазишту Бубањ код Ниша близу Јужне Мораве стратиграфски она припада такође најдубљој неолитској врсти[22]. У околини Скопља у Македонији има је доста у засебним налазиштима[23], или у најдубљим неолитским врстама ниже доле у Сервији у долини Халиакмона, који се улива као и Вардар у Солунски Залив. Тамо у врсти она припада такође раном неолиту[24]. У самом Сесклу је издвојена и чини најстарију т.з. Пресескло фазу према закључцима В. Милојчића[25]. Значи, читаво подручје средњег Балкана око осовине Морава—Вардар покривено је истоветном старчевачком грнчарјом, која је уједно према стратиграфским подацима најстарији неолит тих крајева. Али, старчевачка грнчарија раширена је много више од уског подручја око Мораве и Вардара. На западу она се налази у Славонији,

[19] Fewkes, Goldman, Ehrich, op. cit. стр. 33 даље.
[20] Ibid. Стр. 43 даље.
[21] Garašanin, lib. cit. стр. 13.
[22] Orssich—Slavetich, op. cit. стр. 26 даље.
[23] Властита запажања приликом рекогносцирања у југословенској Македонији.
[24] Heurtley, lib. cit. стр. 137, 138.
[25] Milojčić, Chronologie, стр. 38.

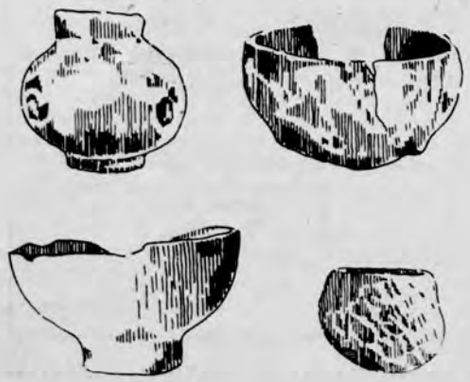

Сл. 1. Рани неолит. Фрагменти барботин грнчарије из Старчева
Abb. 1. Früh Neolithicum. Fragmente der Barbotin Keramik aus Starčevo

у источној Хрватској и протеже се све до Босне[26]. На северу је распрострањена у Војводини, најсевернијем делу Србије и досеже до реке Кереша у југоисточној Мађарској[27], по којој је у науци добила друго име, Кереш група. Тамо је после лутања успело мађарским археолозима да докажу, да такође припада најстаријем неолиту, али је онде без сликане орнаментике. То је навело В. Милојчића у недостатку сигурнијих стратиграфских података да сматра, да је то типолошки декадентна, најмлађа фаза старчевачке грнчарије[28]. На истоку се пружа такође старчевачка грнчарија и распрострањена је под називом сликане грнчарије у западној Румунији и Трансилванији[29] и у западној Бугарској, где ју је издвојио и засебно груписао у комплексу неолитских култура Ц. Х. Гоул[30]. На југу, дубље у Грчкој и на Пелопонезу теже се налазе трагови старчевачке тј. пресескло[31] грнчарије. Сигурно је, да је она најстарија неолитска култура средњег Балкана и широког суседног подручја и да се изразито пружа од средњег Подунавља у Мађарској па до Сескла у Тесалији. Њезин

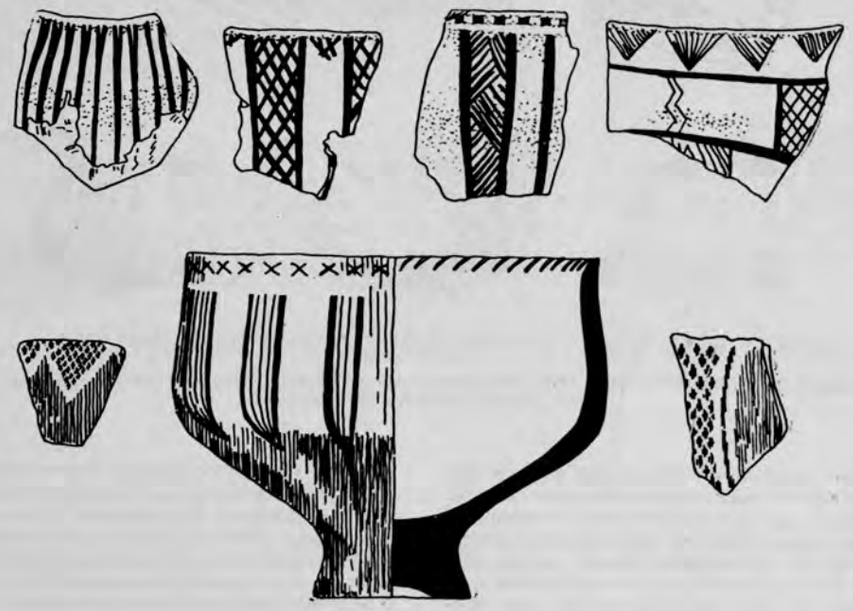

Сл. 2. Рани неолит. Посуде барботин и глачане грнчарије из Старчева
Abb. 2. Früh Neolithicum. Gefässe der Barbotin und der geglätteten Keramik aus Starčevo

почетак због тога треба да је врло даван, одмах по престанку мезозолитских култура у целом том подручју, где су оне биле распрострањене. Ако су паралеле Ф. Шахермајера тачне између старчевачке грнчарије и најстарије у Предњој Азији и Египту[32], онда то може да значи: да је старчевачка грнчарија аутохтона на Балкану, да је настала спонтано, као и оне тамо, под истим условима најстаријег живота и привреде неолитског човека, како се мени чини, — или да је она пренета на Балкан из напреднијег Истока, како он мисли. Свакако, још за време трајања тих култура како је једино могуће а не по њиховом престанку, како поменути аутор предлаже. Али, у оба случаја баш због тога њезина апсолутна старост мора бити ближа почетку неолитских култура источног Средоземља него што то чак Шахермајер са Милојчићем дају стављајући јој почетак око 3.400 г. с. е. Изгледа да ће се још дубља старост старчевачке грнчарије доказати и недавним наласцима у околини Суботице, на крајњем северу Србије, где је као у Предњој Азији откривена уопште најстарија, још непечена грнчарија, а у којој су нађени такође трагови намирница[33]. Тај налаз ће можда утицати, да се промени досадашњи закључак о старости блиске мађарске Кереш групе. Јер по суботичким наласцима, она би могла да припада и старијим фазама старчевачке грнчарије а не само најмлађој. Врло је занимљива појава да старчевачка насеља на целом подручју распрострањености имају само танке, плитке слојеве, што значи да се на њима није дуго становало, или да је цео стил трајао само кратко време. Али, у оба

[26] Ibid. Стр. 82 даље.
[27] Ibid. Стр. 91 даље.
[28] V. Milojčić, Körös — Starčevo — Vinča, — Reinecke. Festschrift, Mainz 1950, стр. 108 даље.
[29] H. Schroller, Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens, Berlin 1933, стр. 6 даље.
[30] Gaul, lib. cit., стр. 12 даље.
[31] Milojčić, Chronologie, стр. 58 даље.
[32] Schachermeyr, op. cit., стр. 83 даље.
[33] Саопштено Археолошком институту у Београду у извештају д-ра Мирка Шулмана из Градског музеја у Суботици.

случаја то би могло да значи, да је тадањи човек био још полуномад са почетном земљорадњом и сточарством и са исто толико скупљачком и ловачком привредом и риболовом, а са привременим и кратким задржавањем на једном месту. У већини случајева ова су насеља у непосредној близини река и потока и незаштићена су, што би говорило све такође за велику старост саме културе и за релативно мирна времена, када није било

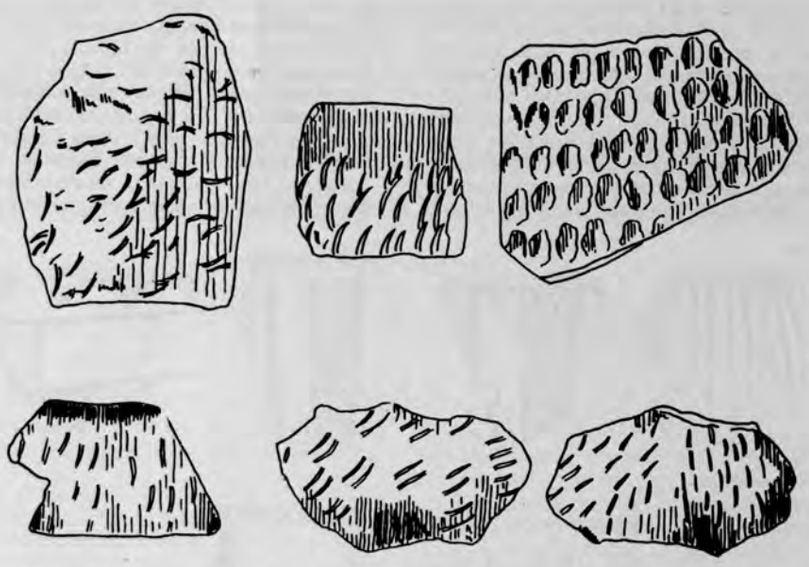

Сл. 3. Рани неолит. Сликане грнчарије старчевачког типа
Abb. 3. Früh Neolithicum. Bemalte Keramik vom Starčevo Typ

још сусрета и сукоба са другим друштвеним и културним групама. У Винчи и на Бубњу она је после кратког трајања пресечена дуготрајном винчанском, т.з. дунавском или тракастом грнчаријом, међу којом само по изузетку и једва приметно даље живи. Значи, њен континуитет у Поморављу је пресечен новом грнчаријом[34]. Слично је у Македонији, где само делимично као и у Тесалији и даље живи у старијој Сескло култури као монохромна грнчарија, која развија старе старчевачке тј. Пресескло облике без барботин орнаментике[35]. Иначе тамошња сликана грнчарија отскаче и достиже изванредну висину. То већ није старчевачка грнчарија у Грчкој, — то је нова Сескло култура, истина генетски из ње настала. Значи, у Србији и Поморављу је винчанска грнчарија пресекла даљи развој старчевачке. Тако је и у Славонији, и источној Хрватској, у западној Румунији и Бугарској. Тако је и у подручју Кереша у Мађарској, где је пресечен старчевачки развој другом врстом тракасте грнчарије т. з. потиском. Али у јужној Македонији и Тесалији она се за време винчанске фазе спонтано развија даље у старију Сескло културу, која својом монохромном грнчаријом сеча и на неке облике Гу-

[34] Garašanin, lib. cit. стр. 12 даље. Orssich—Slavetich, op. cit. стр. 29.

[35] H. D. Hansen, Early civilisation in Thessaly, — Baltimore 1933, стр. 25, 26, 27.

Сл. 4. Рани неолит. Фрагменти Пресескло грнчарије из Грчке, врло сличне старчевачкој

Abb. 4. Früh Neolithicum. Fragmente der Pre-Sesklo Keramik aus Griechenland. Mit Starčevo Keramik sehr ähnlich

мелница грнчарије у Бугарској са тел насеља[36]. Према томе почетак старијег Сескла уједно је крај праве старчевачке грнчарије, што би по апсолутној хронологији С. С. Вајнберга и В. Милојчића било негде око 3400 г. с. е, док би њен почетак залазио до мезолита у пети миленијум, по мом мишљењу. Милојчићева подела старчевачке грнчарије на четири фазе у засебној студији оправдана је доста типолошки, сама за себе и у паралелама. Но, она стварно нигде није стратиграфски проверена[37]. Ни Старчево, ни Винча не дају за то доказа. Такође његови апсолутни хронолошки датуми за трајање те четири фазе од 3400 до 2600 током 800 година, сасвим су у опреци са стварношћу на самим налазиштима у Старчеву и Винчи. Наиме, немогуће је, да тако танак културни седимент у Старчеву, где најдубље јаме мере око 2 м, а у Винчи, где је старчевачка врста такође дебела око 2 м, претставља 800 год. живота од 3400—2600 год. за ова места, док седимент винчанске културе на тамошњем налазишту износи од 9 до 2.5 м, преко 6 м дубине, т.ј. троструко је дебљи, а према В. Милојчићевој хронологији траје само од 2600 до 2000 год., односно свега 600 година. При томе нису узимане у обзир аналогије из Троје, где је културна седиментација и апсолутна хронологија упоредо утврђена, и може послужити бар донекле у оцени и за налазиште у Винчи. Изгледа синхронизација старчевачке грнчарије са најстаријом, т. з. Бојан А културом, у понтиском Подунављу, у источној Бугарској и Румунији да је тачна, како то М. Гарашанин предлаже, али су обе грнчарије самостално расле и једва приметно међусобно утицале[38].

Према томе, рани неолит средњег Балкана = старчевачка грнчарија у Србији, Славонији, југоисточној Мађарској, западној Румунији и Бугарској и у целој Македонији = Пресескло грнчарија у Тесалији и Грчкој = Бојан А грнчарија у понтском Подунављу, Бугарске и Румуније = неолитске врсте Анатолије = од краја мезолита до 3400 год. с. е.

VII. СРЕДЊИ НЕОЛИТ

Старија Винча (врста 9—6,5 м) — Старији и млађи Сескло

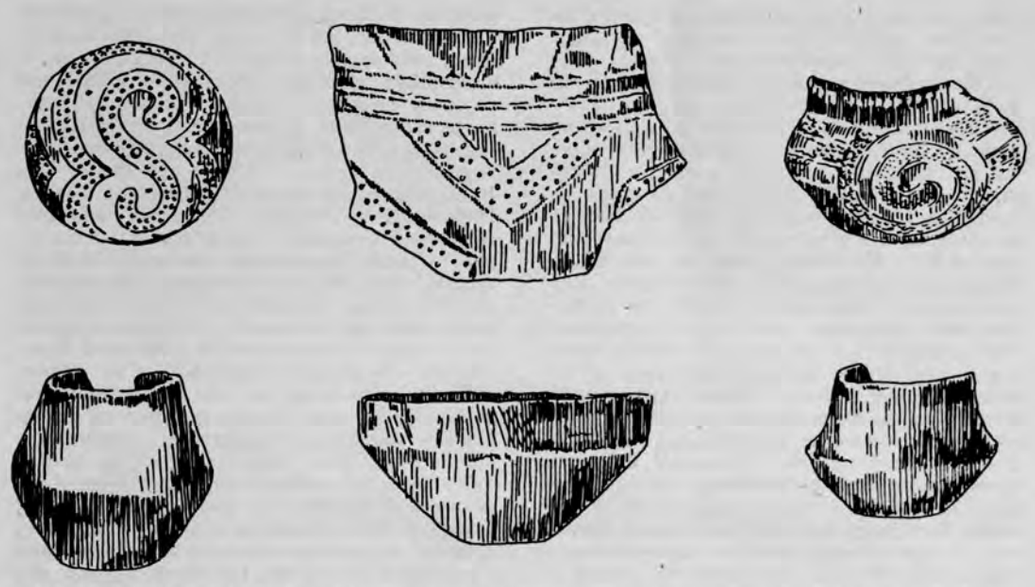
У моравском Подунављу средњи неолит почиње прекидом развоја старчевачке грнчарије и доласком винчанске, а у јужном Повардарју, у грчкој Македонији и Тесалији наставља се у то време Сескло култура[39]. Она генетски наставља у простој грнчарији старчевачке, Пресескло основе, док чини отскок својом сликаном керамиком према

[36] Gaul, lib. cit. стр. 109 даље. тбл. XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL.

[37] Milojčić, Körös — Starčevo — Vinča, стр. 108 даље.

[38] Garašanin, lib. cit. стр. 125.

[39] Heurtley, lib. cit. стр. 135 даље.

Сл. 5. Средњи неолит. Типови грнчарије старије Винче, нису генетски настали из старчевачких

Abb. 5. Mittel Neolithicum. Die Typen der älteren Vinča-Keramik verbinden sich nicht mit der Starčevo-Keramik

свим суседним истовременим културама. У међупростору нова подунавска грнчарија старије Винче доспела је у Повардарје у југословенској Македонији, потисла је или се саживела на целом простору са ранијом старчевачком грнчаријом и срела се у јужном грчком Повардарју са Сескло грнчаријом[40]. Ту јој је заустављено широко напредовање, али ипак она наставља свој пут према југу и спорадично се просторно и временски јавља у Тесалији и Грчкој под именом Дунавске грнчарије. За разлику од раног неолита, када је цело подручје Мораве и Вардара било центар јединствене старчевачке грнчарије, сада се оно у средњем неолиту разбија на два подручја са жариштима помереним на север и југ од средњег Балкана, са Винчом у средњем Подунављу и са Сесклом у Тесалији. Винчанска грнчарија је изванредно добро позната из налазишта на Дунаву крај Београда, где се њезина старија и млађа фаза изједначује са средњим и касним неолитом и испуњавају врсте од 9 м до 2,5 м. Доле су у дубини испод 9 м наласци старчевачког типа, а горе изнад њих су врсте баденске и ватинске културе, све до помешане новије површине[41]. Винчанска грнчарија није генетски произашла из старчевачке. Она ју је чак пресекла у развоју. У погледу орнаментике она носи на себи многе карактеристичне особине т. з. тракасте грнчарије, чије је подручје читаво Подунавље са специфичним њеним локалним групацијама. Таква ужа локална групација је сама винчанска култура оивичена у суседству са сличним, али ипак довољно различитим културама са тракастом грнчаријом. Но, винчанска грнчарија — у којој преовлађује поред канелуре и глачања, урезана и боцкана трака, спирално или меандрасто савијена, изузетно бојена после паљења, а губи се скоро сасвим сликана шара, — не разликује се од старчевачке само по орнаментици већ и по облицима који према првобитним формама из Старчева значе велики напредак, разнородност и обиље. На место раније основна два типа сада их је много више, са јачом профилацијом, са више рашчлањеним вратом, ободом и рубом, са ушицама као дршке, и са несравњиво већом скалом обраде површине. Све је то више везано за суседну тракасту грнчаријy, средњег Подунавља и Поморавља, него за старчевачке основе, поготово када се зна, да је прекинут развој старчевачкој грнчарији и да се она у винчанским врстама само изузетно јавља. Значило би да је старчевачки човек устукнуо пред винчанским, који је дошао у кључно подручје средњег Балкана око Мораве и Врачара негде из суседства средњег Подунавља. Ова је смена култура морала бити врло нагла и снажна, у којој је привредно слабији старчевачки човек устукнуо пред становништвом више везаним за пољопривреду и сточарство од њега. То се види по самом насељу у Винчи, где су после најезде економски интензивнији

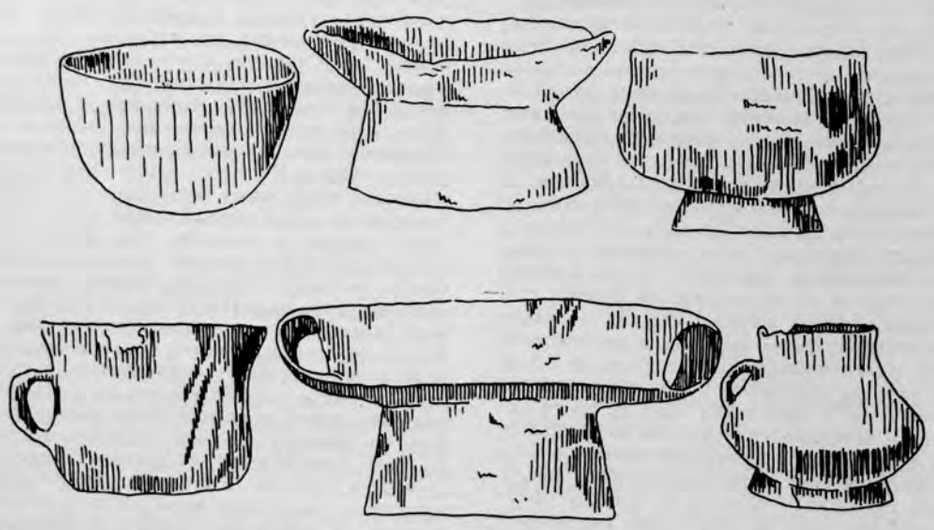
[40] По властитом запажању на рекогносцирању у југословенској Македонији.

[41] Milojčić, Chronologie, стр. 73.

живот и дуга мирна времена омогућили да културне седиментације старије и млађе винчанске фазе изнесу преко 6 м.

Обе су генетски везане међусобно и развијале су се у континуитету, али се развојем показале стилске разлике по којима су једна од друге удаљене. Сама старија винчанска грнчарија простирала се до Славоније у источној Хрватској, где се срета са тамошњом ленђелском грнчаријом. Ова је распрострањена у то време и у југозападној Мађарској[42]. На северу меша се она већ у Војводини, најсевернијем делу Србије, и у југоисточној Мађарској са Потиском културом, око истоимене реке која је сменила тамо керешку[43]. У западној Румунији потисла је она раније сликану грнчарију и позната је под именом Тордош грнчарија[44]. Изгледа да је тада настала, судећи по простору где се налази у румунској Олтенији и подунавској западној Бугарској Вадастра грнчарија, која показује извесне везе између Бојан А културе и старије винчанске[45]. У западној Бугарској крије се винчанска грнчарија у неким налазиштима под називом касни неолит[46]. Како је напред већ речено у грчкој Македонији и Тесалији се зауставио продор старије винчанске грнчарије, пошто је тамо цветала Сескло култура изникла на старчевачким основама[47]. Али остаје отворено питање, шта је уопште било са старчевачком грнчаријом изнад области Сескла и у Подунављу, где се иначе изузетно јавља у целој винчанској области. Немогуће је да је наједанпут потпуно нестала на целом том великом подручју. Извесни знаци упућују, да је специјално из српског Подунавља она под инвазијом винчанске културе потиснута била према истоку у понтиску област. Она је живела са обе стране Дунава под именом Гумелница култура у Румунији или тел култура у Бугарској у исто време кад и старија и млађа винчанска грнчарија. Тамо се одмах после Бојан А грнчарије стратиграфски без досада познатих старијих старчевачких елемената појављује Гумелница грнчарија, која је несумњиво са барботин орнаментиком везана за Старчево[48], а по формама сећа врло много на оне монохромне развијене из Сескла. И онде се генетски форма обичне грнчарије развила из старчевачке као у Гумелници, али је фактура остала фина само за сликане шаре[49]. У Гумелници се развила обрнуто од Сескла, јер се у њој одржала груба фактура и орнаментика, док се фина са сликањем изгубила. Питању ових веза треба посветити нарочиту пажњу као и рашчлањавању саме Гумелнице и тел грнчарије. Она претежно носи обележје старчевачког порекла, али у неким областима и фазама на њој су несумњиво утицаји Бојан А грнчарије као и винчанске. То све важи и

[42] Ibid. стр. 83, 93.
[43] M. Garašanin, Die Theiss-Kultur in jugoslawischen Banat, — 33. Bericht der Römisch-germanischen Kommission 1943—1950, стр. 125 даље.
[44] Nestor, op. cit. стр. 33 даље.
[45] Berciu, lib. cit. стр. 37 даље.
[46] Gaul, lib. cit. стр. 52 даље.
[47] Hansen, lib. cit. стр. 27.
[48] Gaul, lib. cit. стр. 109 даље, тбл. XXXVII—XL.
[49] Milojčić, Chronologie, стр. 39 даље.

Сл. 6. Средњи неолит. Монохромна грнчарија Сескло културе, генетски је настала из старчевачких основа

Abb. 6. Mittel Neolithicum. Monochrome Keramik der Sesklo-Kultur, genetisch entstanden aus Starčevo-Typen

Сл. 7. Средњи неолит. Грнчарија Гумелница и тел културе развила се из старчевачке

Abb. 7. Mittel Neolithicum. Gefässe der Gumelnița und Tell Kultur. Entstanden aus Starčevo Keramik

за Салкуца грнчарију у румунској Олтенији[50]. Како је већ напред речено, старија и млађа винчанска грнчарија без прекида су се развијале у средњем и касном неолиту и чине генетски културну целину. Али по формалној и орнаменталној садржини постоји разлика између те две керамичке групе. На самом налазишту у Винчи прва испуњава слојеве од 9 до 6,5 м а друга од 6,5 до 2,5 м. Оваква подела целог винчанског комплекса од стране М. Гарашанина а која базира на ранијим предлозима наше науке, изгледа, да је коначна и да се при томе друге поделе не могу одржати, пошто су нетачне, или су непотребне и сувише детаљисане. Иначе, у старијој винчанској грнчарији нема никаквог директног импорта из Троје или из егејске области тог времена, већ има само удаљених паралела[51]. Крај старије винчанске грнчарије у самом налазишту везан је за дубину око 6,5 м, а у Секлу престанком млађе Сескло грнчарије.

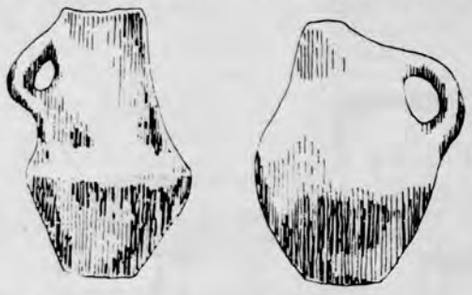
Према томе, средњи неолит средњег Балкана = старија винчанска грнчарија у целој Србији, Славонији источне Хрватске, западној Румунији (Тордош), западној Бугарској, северној југословенској Македонији = старија и млађа Сескло грнчарија у Тесалији, јужној Македонији и Грчкој = Гумелница и тел култура у источној Румунији и Бугарској = Ленђел и Тиса култура у Мађарској = халколитске врсте у Анатолији = од 3400 г. до 2800 г. с. е.

[50] Berciu, lib. cit. стр. 49 даље.
[51] Milojčić, Chronologie, стр. 73.

VIII. КАСНИ НЕОЛИТ

а) Млађа Винча (врста 6,5 до 2,5 м) — Плочник — Бубањ II a, b, c — Касни Сескло — Лариса

На завршетку неолита млађа винчанска грнчарија у генетском развоју заузима углавном иста подручја као и старија. Али у погледу облика и шара на посудама она добија нове елементе условљене самим развојем и новим утицајима. На југу, у Тесалији и Грчкој, развија се Сескло грнчарија у завршни

Сл. 8. Касни неолит (a). Лончић са ломљеном дршком (1) и лончић са косим ободом (2) из Плочника има паралела у Троји I

Abb. 8. Spät Neolithicum (a). Töpfe mit gekrümmtem Henkel (1) und mit abgeschrägtem Rand (2) aus Pločnik haben ihre Parallelen in Troja I

касни краткотрајни неолит са издвојеном Димини и Лариса културом[52]. Но, те две последње керамичке врсте указују не само по својим формама и по декорацији већ и по начину како су дошле, — инвазијом, — на подунавско порекло и на везе са тракастом грнчаријом. При томе се комплекс Лариса грнчарије може више везати за винчанску него што је то случај са Димини грнчаријом. О њој ће бити засебно још говора. Али, не изгледа сасвим убедљиво да се Лариса грнчарија појављује само на завршетку грчког неолита. Њено нешто раније порекло је свакако могуће. Из претходног се види да је средња Подунавска т. з. тракаста грнчарија већ при крају старије винчанске фазе начинила продор према југу у Тесалију, где је прекинула у касном неолиту даљи развој Сескло грнчарије, везане првобитно за старчевачке основе. Отада се подунавска грнчарија не налази само спорадично у врстама Сескло културе као што је то био случај за време њезине старије и млађе фазе, већ постаје предоминантна. У том свом надирању ка југу, — а слично је било и према југоистоку, према бугарској и грчкој Тракији, — заустављен је био тај поход појавом ране хеладске културе, која са рано кикладском и раноминојском одговара својим почецима најстаријој Троји I и чине отада заједно најстарију металну културну егејску целину, везану не само за Грчку и острва већ и за западну Анатолију. Тек од тога момента долази до непосредне везе између прекласичне грнчарије и културе средњег Подунавља, т. з. винчанско-плочничке фазе са једном облашћу, — хеладско, минојско, кикладско, тројском, — која подједнако покрива крајњи југоисток Европе и северозапад Анатолије. А то значи, тек око 2600 г. с. е., сусреће се средња балканска грнчарија са малоазиском и узајамно почињу утицати једна на другу. То се види на обе стране. Од тада се антропоморфни поклопци и вазе у Троји[53] имају сматрати, да су настали под утицајем млађе винчанске грнчарије која је у то време доспела чак до Мале Азије. Сасвим је погрешно досадашње обрнуто тумачење, као да је најстарија тракаста Винча настала под утицајима Троје I. У Винчи тог времена нема уопште никаквог директног импорта оданде. Зато је неодржива таква апсолутна хронологија по којој старија винчанска, и уопште средњедунавска тракаста грнчарија почиње око 2600 год. с. е., тобож у вези са тројанским појавама. У то доба постојала је већ експанзивна грнчарија млађе Винче са продором према Тесалији и Малој Азији. Обрнуто, утицаји нове јужне егејске области виде се очигледно на посудама у

Сл. 9. Касни неолит (b). Бутмирска спирала налази се у Босни (3), али и у Србији у Поморављу на Бубњу код Ниша (1, 2)

Abb. 9. Spät Neolithicum (b). Butmir Spirale vorhanden in Bosnien (3), aber auch in Serbien im Morava Tal, Bubanj bei Niš (1, 2)

Плочнику са косо засеченим ободом[54] и у Бубњу на разним фрагментима особито из врсте II a, b и c[55]. Али, ти нови утицаји из Егеје долазе у Моравско подручје са две стране, судећи по две одвојене, и упоредне керамичке групе, из Повардарја у Македонији и из слива Марице у Бугарској[56], која је највише била изложена анатолским утицајима због географске близине. Сама грнчарија млађе Винче и уопште касни неолит у северном делу средњег Балкана, на Дунаву, дуго је трајао. У Винчи развој је прекинут,

[52] Milojčić, Zur Chronologie Griechenlands, стр. 51 даље.

[53] H. Schmidt, Sammlung Trojanischer Altertümer, Berlin 1902, стр. 15, 48 даље.

[54] Grbić, lib. cit. стр. 18, сл. 19, 20, 21.

[55] Orssich—Slavetich, op. cit. тбл. II—X.

[56] М. Гарашанин, Свети Кирилово — слив Марице и моравска долина, Старинар, Н. С. књ. II, стр. 13 даље.

— а тиме и цео дуготрајни комплекс винчанске културе, — на 2,5 м дубине слоја тек са баденском грнчаријом. Ова се несумњиво везује за цело средње Подунавље од Аустрије до Румуније и не силази дубље на југ испод Подунавља. По апсолутним датумима В. Милојчића[57] значило би то, да је касни неолит млађе Винче у северном делу Средњег Балкана, а то је на Дунаву и у северном делу моравско-вардарског подручја престао око 2000 г. с. е., доласком баденске грнчарије. Изгледа, да би сада требало ревидирати и апсолутну хронологију грнчарије целе баденске групе чије је трајање, од 200 год., до 1800 г. с. е., и сувише кратко. Што се суседства у Славонији, Македонији, Румунији и Бугарској тиче, тамо су упоредо у генези трајале све оне тракасте културе као и Гумелница са тел грнчаријом, које су биле и у средњем неолиту. Уопште, средњи и касни неолит је дуготрајно време мирног развоја дефинитивно изграђених земљорадника и

[57] Milojčić, Chronologie, стр. 73 даље.

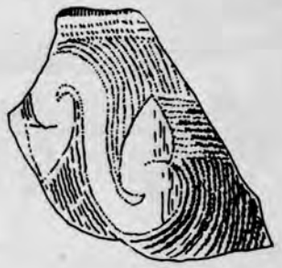
Сл. 10. Касни неолит (b). Бутмирска спирала (1) има сличности са Димини (3) и рано кикладском (4) спиралом. Исто тако показује сличност бутмирски жртвеник (2) са кикладском посудом са поклопцем (5)

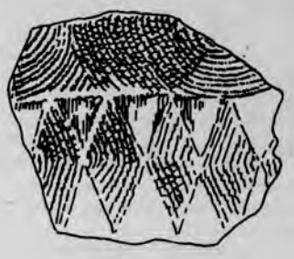
Abb. 10. Spät Neolithicum (b). Verwandschaft der Butmir Spirale (1) mit der Dimini (3) - und frühkykladischen Spirale (4). Butmir Älterchen (2), kykladischen Gefäss mit Deckel entsprechend

сточара како у Средњем Балкану тако и у целом Подунављу. Тек крај његов ометају етничка комешања везана за појаву метала и нових привредних и друштвених услова. Али, у погледу краја касног неолита не важи исто за јужно Поморавље у Србији и за Повардарје у Македонији, што и за северно Поморавље са Подунављем. На том јужнијем подручју према Грчкој неолит се раније срео са утицајима из Егеје и Анатолије, везаним тамо за ширење бакра и бронзе. Тако је у Македонији почело рано бронзано доба већ око 2600 г. с. е., од када се у Плочнику и Бубњу, као и целом комплексу млађе винчанске грнчарије примећују они јужни утицаји, који су долазили из Македоније са = млађа фаза Гумелнице и тел културе у Румунији и Бугарској као и комплекс маричке културе у Тракији и Бугарској = млађа фаза Ленђел и Тиса културе у Мађарској = ранохеладски I-III = Троја I-IV у Анатолији = 2800—2000 г. с. е.

b) Бутмир — Бубањ IIа — Градац — Сервија (касна) — Димини — Рани Киклади

После ископавања Неба на Билој у Босни и после објављивања тих налазака од А. Бенца[60] јасно је да Бутмир не претставља изоловану појаву са својом пластичном спи-

Сл. 11. Касни неолит (b). Боцкани бутмирски орнаменат (1, 2) налази се и у Македонији у касној Сервији (3, 4, 5)

Abb. 11. Spät Neolithicum (b). Stichverzierung aus Butmir (1, 2), auch in Mazedonien, Spätes Servia (3, 4, 5) vorhanden

Повардарја[58] и из бугарске Тракије са Марице[59]. Тако је на простору у средњем и јужном Поморављу као и у северном Повардарју касни неолит престајао већ између 2600 и 2000 г. с. е., иначе прекинут на северу у Подунављу тек са баденском и вучедолском грнчаријом, око 2000 г. с. е., а у средини препуштен властитом замирању и генези у нове културне форме под јужним утицајима. У том међувремену касног неолита била је једна краткотрајна епизода са бутмирском грнчаријом, која се развила у срцу Босне, а о којој ће бити одмах у наставку говорено.

Према томе, касни а) неолит средњег Балкана = млађа винчанско-плочничка грнчарија на подручју као што је била распрострањена и старија = касни Сескло са Лариса грнчаријом у Тесалији и Грчкој делимично ралом у орнаментици грнчарије и са специфичним формама, већ да чини са Билом и другим налазиштима засебну керамичку групу касног неолита. Раније и сувише касно датовање винчанске тракасте грнчарије, са којом неоспорно бутмирски комплекс стоји у вези, довело је чак до везивања бутмирске спирале за микенску. Ново датовање и везивање Бутмира и Неба на Билој за одговарајуће истовремене појаве у средњем Балкану пружа могућности и за нове закључке. Бутмирска керамичка група формирала се нешто западније од подручја Морава—Вардар у средњем Балкану. Она се налази распрострањена око реке Босне, која припада дунавском сливу а налази се у планинском динарском масиву. Овај је на западу од поречја Морава—Вардар одељен непроходним

[58] Grbić, lib. cit. сл. 19, 20, 21.
[59] Гарашанин, Свети Кирилово, стр. 15.
[60] Benac, lib. cit. стр. 81 даље.

планинама, али истодобно пружа услове за развој планинских сточарско-ловачких и рударских култура у сиромашном крају. Његови становници у случају пренасељености упућени су на мирну колонизацију у суседству или на ратничке инвазије чак и у далеке земље. Изгледа, да се прва таква инвазија планинских становника са динарског масива и са бутмирском културом раширила све до Димини у Тесалији и до Киклада. Нису у питању само паралеле, како Шахермајер мисли, између два удаљена подручја[61], Бутмира са Небом на једној страни и Димини са Кикладима на другој. Већ су у питању и налазишта у средњем Балкану око Мораве и Вардара, која несумњиво показују један од праваца којима се кретао поход бутмирске културе ка југу. То су насеља у Бубњу IIа, Градцу и Сервији (касној). Ова показују са бутмирском грнчаријом тако нападну сличност да нема сумње о њиховој заједничкој вези. Осим тога, та сличност је велика са Димини грнчаријом, али са рано кикладском је скоро истоветна[62]. То се види не само на орнаментици већ и на форми посуда. Тако је бутмирска грнчарија настала из властитих основа т. з. тракасте грнчарије као ужа босанска група, која се потом Моравом и Вардаром у брзом залету инвазије пустила до Тесалије и Киклада, где је на острвима послужила за богат каснији развој. Та инвазија није била дугог века у Димини култури. Она је трајала приближно од 2800 до 2600 г. с. е. и пресечена је хеладским развојем. Мешање Димини грнчарије са рано кикладском познато је израније на грчком копну[63]. Овде бих поменуо за доказ овог тумачења и сличност између бутмирских идола и оних из касне Сервије, што је увек врло важно за оцену сродности у оквиру једне културе. Она је врло конзервативна баш на религиозним објектима. Разуме се да се на северу развијала бутмирска грнчарија даље и после 2600 год. с. е. као и млађа винчанско-плочничка све до дефинитивног доласка вучедолске културе, којој је у Босни претходила само спорадично баденска. Није искључено, да је до покрета бутмирске културе дошло и због ранијег силажења баденске и вучедолске грнчарије у Босну, уколико се овима докаже већа старост. Такође треба поново проучити витенбершку грнчарију у Трансилванији и Западној Румунији, која показује нападну сличност са бутмирском и кикладском грнчаријом[64]. Везивање њеног једног дела за бакарно доба омогућује апсолутно хронолошко датовање са Димини и ранокикладском грнчаријом. Цело питање Бутмир—Димини може се проширити, ако се узме у обзир и могућност поморских веза између Киклада и јадранске обале која није далеко од Бутмира, а где су нађени већ фрагменти бутмирске грнчарије[65].

Према томе, касни b) неолит средњег Балкана је краткотрајна епизода, инвазија, из жаришта око реке Босне у динарском масиву са бутмирском грнчаријом = издвојени елементи у Бубњу II а и Градцу = Сервија (касна) = Димини = рано кикладска грнчарија = 2800—2600 г. с. е.

IX. РАНО БРОНЗАНО ДОБА

а) Преватин (Љуљаци?) — Бубањ IIа (делимично) — Плочник (неки елементи) — Арменохори — Ранохеладски I-III — Троја I-IV

Културно јединство средњег Балкана, које је постојало у раном неолиту са старчевачком грнчаријом, разделило се током средњег и касног неолита на две области, северну са Винчом и јужну са Сесклом као средиште. Осим тога у северном културном винчанском комплеску издвојио се Бутмир, више положен на западу и подједнако је деловао на једну и другу област. Али већ тада изван средњег Балкана на крају касног неолита образовале су се у суседству две моћне културе са изразитим грнчаријама, које снажно делују на подвојено формирање грнчарије у раном бронзаном добу средњег Балкана и уплићу се у њега. На југоистоку је то тројански комплекс са хеладском, кикладском и минојском грнчаријом, а на северозападу опет баденска и вучедолска група. Због подвојености наслеђа и утицаја у раном бронзаном добу, у средњем Балкану формирале су се две културне области са различитом грнчаријом. Но, оне се не деле сада на северну и јужну као у неолиту, већ на северозападну и југоисточну. Прва је дуже истрајала као неолитска ретенциона култура млађе Винче и Плочника[66]. У њој се крију основи у лонцима са два уха за развој потоње грнчарије ватиског и вршачког типа у средњем и касном бронзаном добу[67] Такви лонци су добили у каснијим фазама облик зечијих ушију или рожића и били су поред шоља и здела једини грнчарски инвентар времена[68]. Ту је велика разлика према средњем и касном неолиту који је имао знатно обиље форми и посуда и богатства орнаментике. У бронзаном добу то престаје. Чини се да Љуљаци показују већ развијену и одре-

[61] F. Schachermeyr, Die orientalischen mittelmeerischen Grundlagen der vorgeschichtlichen Chronologie, Prähistorische Zeitschrift XXXIV—XXXV, 1949/50, стр. 17 даље, по приказу M. Garašanina, Arheološki vesnik, II/2, Ljubljana 1951, стр. 247.

[62] Orssich—Slavetich, op. cit. тбл. III; Milojčić, Chronologie, тбл. 36; Heurtley, lib. cit. стр. 142, fig. 8, 9, стр. 146, сл. 13; Milojčić, Chronologie, тбл. 8; N. Åberg. Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie; Teil IV, Griechenland, сл. 132—136, 138—144, 151, 153.

[63] Milojčić, Chronologie, стр. 41.

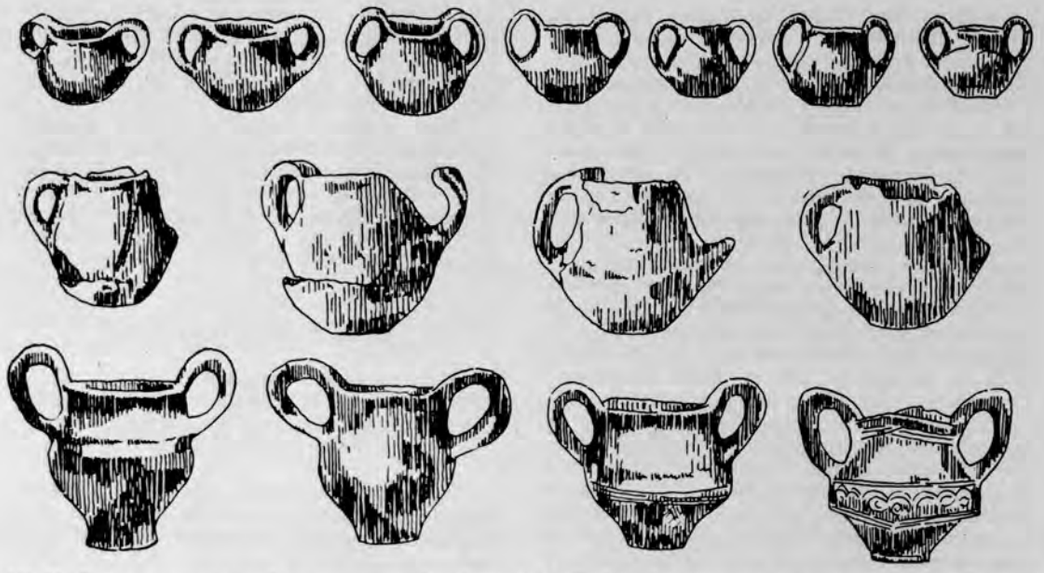
[64] Schroller, lib. cit. тбл. 8—16.

[65] Усмено саопштење А. Бенца, да је у Данилу код Сиња нађена бутмирска грнчарија.

[66] Orssich—Slavetich, op. cit. тбл. II; Grbić, lib. cit. сл. 5—8.

[67] Vulić—Grbić lib. cit. тбл. 19—27, 31.

[68] Ibid. тбл. 19—27.

Сл. 12. Рано и средње бронзано доба. Лонци са два уха из западне Македоније (горњи ред) из Арменохори врло су слични са онима из северне Србије (средњи и доњи ред) из Преватина (?) и Ватина

Abb. 12. Früh- und mittel Bronzezeit. Doppelhenkelige Töpfe aus Westmazedonien — Armenochori (obere Reihe), mit Nordserbischen Gefässen (mittlere und untere Reihe, Prevatin und Vatin) eng verwandt

ћену преватинску фазу у Шумадији[69]. Бубањ IIа, и поред елемената са Марице и истока, и Плочник, конзервативнији, у моравском подручју показују неолитску ретенцију у времену, када је на југу у Македонији било већ рано бронзано доба. Тамо у то време је подвојеност културна потпуно јасна и убедљива. Док се у западној Македонији, као у Арменохори[70] на подручју Црне Реке, формирала нова грнчарија из неолитских основа претежно са лонцима са два уха, дотле на истоку у Повардарју, као у Вардарофце[71], преовлађују источни т.з. тројански и хеладски елементи. То рано бронзано доба иначе је оличено са ширењем неолитских заостатака са северозапада према југоистоку, како је већ раније речено, где се срело са тамошњом такође активном културом. Ова се супротставила у целом средњем Балкану дуж Мораве и Вардара том надирању. Али обрнуто, талас са југоистока у каснијем бронзаном добу је сузбијен на северозападу у Поморављу и Подунављу. Тамо се потом развијала домаћа ватинска култура, чије основе леже још у неолиту, а која се може везати етнички за Праилире. Напротив, у Повардарју је тада победио сасвим југоисточни утицај, и тамо се под њим развијала култура средњег и касног бронзаног доба у најтешњој вези са онима у Грчкој[72]. Тада, у каснијем бронзаном добу, опет се области деле, као раније у неолиту, на северну и јужну. Иначе нису засада довољно јасни односи на северу оне претходне преватинске северозападне групе раног бронзаног доба средњег Балкана према баденској и вучедолској грнчарији. Изгледа, да треба старост тих грнчарија повећати. Исто тако су у питању веза са истоком у Румунији и Бугарској, као и питање пратрачке грнчарије.

Према томе, рано а) бронзано доба средњег Балкана покрива крајеве северозападно од Мораве и Вардара = преватинска грнчарија (Љуљаци?) = Бубањ II а (делимично) = Плочник (делимично) = Арменохори = ранобронзано доба у Македонији = ранохеладски I—III = Троја I—IV = 2600—2000 г. с. е.

b) Бубањ II b. c. — Хумска Чука — Вардарофце — Ранохеладски I—III — Троја I—IV

У Бубњу се у слојевима II b, c, мешају у грнчарији аутохтони неолитски елементи и новодошли са југоистока из подручја Марице који собом носе најстарије бронзано доба у Поморављу[73]. Слично је и са оближњом Хумском Чуком. Ниже доле према југу са источне стране Мораве и Вардара и

[69] Ibid. тбл. 23.
[70] Heurtley, lib. cit. стр. 193, 194.
[71] Ibid. стр. 178, 179.
[72] Ibid. стр. 204 даље.
[73] Orssich—Slavetich, op. cit. тбл. IV—X.

око целог ушћа последње реке југоисточни утицај у то време је много изразитији и везанији за рано хеладске облике и шаре у грнчарији. Тако је македонско рано бронзано доба у источном делу подручја ослобођено већ претераних неолитских реминисценција и укључује се полагано у нову област рано хеладске културе[74]. Није исти случај и са западном Македонијом која у керамици разрађује неолитске облике, особито оне са два уха, за које се може сматрати, да су претходна фаза потоњих двоухих ватинских лончића, како је напред казано. Односи са суседним областима су и за ову групу слични као за претходну. Али се чини, да се у раном бронзаном добу под притиском са југоистока неолитска ретенција тракасте грнчарије повукла у брдски динарски масив. Из ње је потом произашла ватинска култура средњег бронзаног доба, чији су носиоци Илири, како ће се касније видети[75].

Према томе: рано б) бронзано доба средњег Балкана покрива крајеве југоисточно од Мораве и Вардара = неки елементи Бубањ b, c = Хумска Чука (старија) = Вардарофце = ранохеладски I—III = Троја I—IV = 2600—2000 г. с. е.

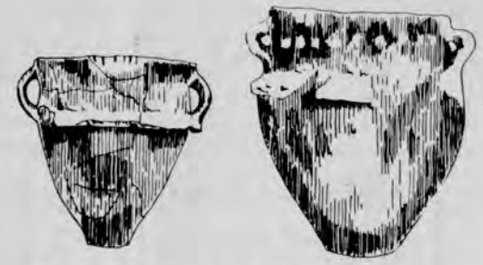
X. СРЕДЊЕ И КАСНО БРОНЗАНО ДОБА

Средње: Ватин-Бубањ III, IV — Хумска Чука (касна) — Македонско средње бронзано доба

Касно: Вршац — Иланца — Македонско касно бронзано доба

Ова северозападна и југоисточна подвојеност грнчарије средњег Балкана из раног бронзаног доба настављена је и касније кроз цело средње и касно бронзано доба, али су области опет померене на север и југ као у неолиту. Сада су типови одређенији и стилови јаснији. Преватинска грнчарија се развила у ватинску у средњем бронзаном добу, са врло мало типова, од којих је најраспрострањенији лонац и лончић са два уха. Ови су се касније развили у т. з. зечија уха. Та ватинска грнчарија није уопште панонска, јер се у Панонији налази само по изузетку и касно[76]. Но, у Банат доспева са запада из Србије и Босне у вези са новом експанзијом Илира. Она се генетски развија касније у грнчарији вршачког типа касног бронзаног доба. Обе ове грнчарије средњег и касног бронзаног доба једва показују извесне везе са југом, где минијска и микенска грнчарија врло брзо продире до Македоније[77]. Тако кроз читаво ово време од 2000 до 1200 г. с. е. постоје у средњем Балкану две скоро изоловане области од којих је једна сасвим везана за Егеју и југ а друга је више домаћа и делимично је упућена на средњу Европу.

[74] Heurtley, lib. cit. стр. 118 даље.
[75] Vulić—Grbić, lib. cit. тбл. 19—27.
[76] Tompa, op. cit. тбл. 28.

Сл. 13. Бронзано и железно доба. Лонци ватинског типа из северне Србије (2) из бронзаног доба слични су онима из раног железног доба из Македоније (1)

Abb. 13. Bronze- und Eisenzeit. Nordserbische Töpfe vom Vatin-Typ, Bronzezeit (2), mit früheisenzeitlichen Gefässen aus Mazedonien (1) sehr ähnlich

Поједини ретки ватински типови идентични су са онима у Мађарској и Аустрији из средњег бронзаног доба. Нешто су јасније везе са Румунијом, док су са Бугарском засада још недовољно расветљене.

Према томе, средње бронзано доба у северном делу средњег Балкана = Ватин = Бубањ III и IV = Хумске Чуке (млађа) = македонско средње бронзано доба = средње хеладско I, II, III = 2000—1500 г. с. е.

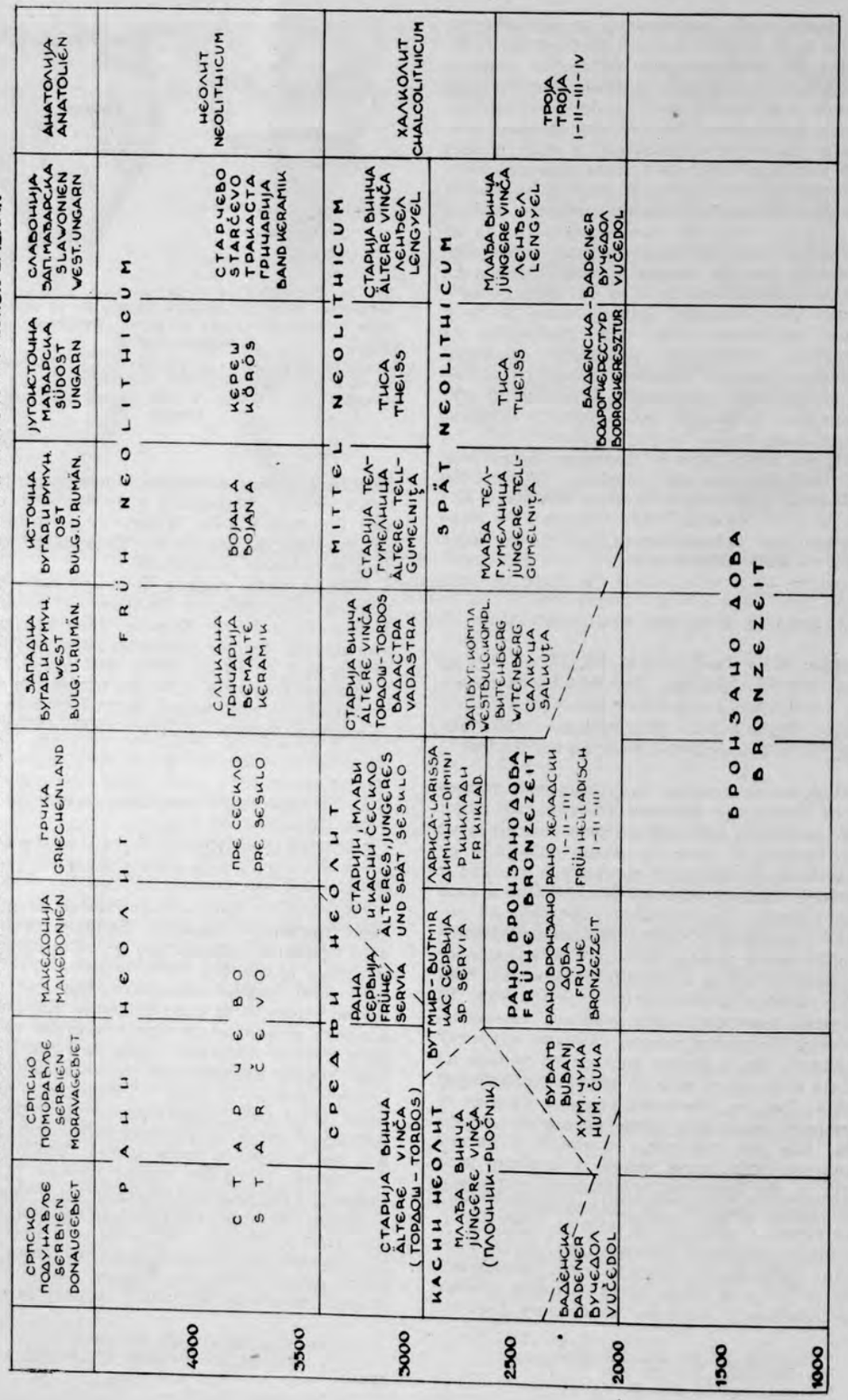
Касно бронзано доба на истом подручју = Вршац = македонско каснобронзано доба = касно хеладско, I, II, III = 1500—1200 г. с. е.

XI. РАНО ЖЕЛЕЗНО ДОБА

Дубовац — Жуто Брдо — Протогеометриски стил

Како се из претходних ставова види, питање грнчарије средњег Балкана кроз читаво бронзано доба остало је засад ван јачег интереса археолога. Зато су истакнуте само неке везе, раније непознате, али још недовољно утврђене за цело подручје. Експанзија илирске ватинске грнчарије кретала се свакако другим правцима и према Грчкој, а не само према Банату, али то није још јасно уочено. Успело је само В. Милојчићу да докаже везе између грнчарије дубовачко-жутобрдског типа и протогеометриских ваза као део у дорској сеоби према Грчкој[78]. Тај тип развио се са обе стране Дунава у Југославији, Румунији и Бугарској. Он је свакако у тесној вези са ватинско-вршачком генезом. Али је питање, да ли он етнички стоји у вези само са Илирима и са њиховим продором према истоку на Дунаву, или је то већ трачка творевина настала у сусрету са илир-

[77] Heurtley, lib. cit. стр. 121 даље.
[78] V. Milojčić, Die dorische Wanderung, стр. 13 даље.

ском ватинском грнчаријом. У сваком случају за њега у међупростору од средњег Подунавља и Поморавља до Грчке нема засад познатог налазишта. Па ипак су Милојчићеве типолошке везе врло убедљиве. Тако би оне указивале на продор ове грнчарије у Грчку око 1200 г. с. е. Ове су везе још више доказане са специфичним кухињским посуђем тог времена, које је идентично у Македонији и Банату[79]. Каснија генеза грнчарије у самом железном добу у средњем Балкану изнад Грчке и Македоније није уопште чврсто постављена, зато су њезине везе и паралеле са југом у овом прегледу изостављене.

Према томе, почетак раножелезног доба средњег Балкана у подунавском Поморављу = дубоначко-жутобрдски тип = протогеометриски стил у Грчкој = 1200 г. с. е.

*

Из изложеног развоја прекласичне грнчарије средњег Балкана излази:

да је рана неолитска грнчарија из Старчева распоређена по целом средњем Балкану све до Тесалије, где је позната као Пресеско стил, а стара је од краја мезолита до 3400 г. с. е.;

да је средња неолитска грнчарија из старије Винче распоређена у средњем и северном делу средњег Балкана, одакле је потисла старчевачку у источну Румунију и Бугарску, где се последња даље развијала као Гумелница и тел грнчарија, док се у Тесалији развијала у Сескло грнчарију, а сама старија винчанска испуњава време од 3400 до 2800 г. с. е.;

да се касна неолитска грнчарија развијала из старије у млађу Винчу и да је распрострањена као претходна, али да се она у експанзији среће са егејским комплексом — Троја I-IV, рана хеладска, кикладска и миноjска, — од када се тек на обе стране виде несумњиви утицаји; она због тих утицаја на југу брже еволуира у грнчарију македонског раног бронзаног доба а на северу у Поморављу и Подунављу она постаје конзервативна и животари даље као ретенција; осим тога на западу у Босни она се издваја у Бутмирску групу која инвазијом доспева у Димини и на Кикладе; њено трајање је од 2800—2000 г. с. е.;

да у бронзаном добу у Поморављу и Подунављу у раној фази паралелно траје још неолитска ретенција из које се формира преватински стил у динарском масиву; овај се потом ширио у средњој и касној фази као илирска ватинска и вршачка грнчарија; у исто доба јужније у Македонији продрли су егејски утицаји и због тога се кроз читаво бронзано доба сретају тамо сличне грнчарије онима из Грчке; бронзано доба иначе траје од 2600 до 1200 г. с. е.;

да се на почетку раног железног доба између Дубовца, Жутог Брда и протогеометриског стила налазе на грнчарији паралеле, око 1200 год. с. е., што се може довести у везу са учешћем Илира у дорским сеобама у Грчку.

Д-р МИОДРАГ ГРБИЋ

[79] Heurtley, lib. cit. тбл. XXII сл. 474; Vulić—Grbić, lib. cit. тбл. 23, сл. 4.

Напомена. — Овај рад је саопштен у Археолошком институту 1953 године (Гласник САН, Београд, 1953, V, 1, с. 199). У међувремену новим налазима у Босни, Херцеговини, Црној Гори и Далмацији проширена је област старчевачке културе, далеко на западу Југославије, и чак на истоку до Молдаве у Румунији. Исто тако је установљена касна старчевачка ретенција на читавом подручју ове најстарије неолитске културе на Балкану. Она траје временски упоредо са културом старије Винче (Тордош) и испуњава доба средњег неолита. Обе појаве не мењају основне закључке у овом раду. Напротив, оне их још више учвршћују и продубљују. Али, нису у текст унете, јер су о њима написани нови чланци, због важности тих нових археолошких извора.

VORKLASSISCHE KERAMIK DES MITTLEREN BALKAN

Verbindungen und Parallelen mit der Aegäis, dem mittleren Donaugebiet und mit Anatolien

EINIGE ALLGEMEINE BEMERKUNGEN ÜBER DIE GEOGRAPHISCHEN UND SONSTIGEN ENTWICKLUNGSBEDINGUNGEN DER VORGESCHICHTLICHEN KERAMIK AUF DEM BALKAN

Der Mittlere Balkan wird eigentlich aus dem Flussgebiet zweier kleinerer Gewässer, der Morawa und des Vardar (in Griechenland Axios genannt) gebildet. Diese beiden Flüsse durchschneiden die Halbinsel in Nord-Süd-Richtung in beinahe zwei gleiche Hälften. Der erste von ihnen, die Morawa, fliesst aber nach Norden und mündet in die Donau, über die er mit dem mittleren Donaugebiet in der pannonischen Tiefebene in Verbindung steht — der zweite, Vardar, fliesst nach Süden und ergiesst seine Gewässer in das Aegäische Meer, über das er die Verbindung mit der ganzen Aegäis und mit Anatolien herstellt. Diese ausserordentlich günstige Lage der Flussgebiete der Morawa und des Vardar emöglichte die Entwicklung hoher vorgeschichtlicher Kulturen mit einer reichen Töpferei, die in diesem Gebiet entstand, sich in ihm entwickelte um sich von hier aus nach dem mittleren Donaugebiet und der Aegäis auszubreiten — oder umgekehrt — von dorther kam und so zu einer peripheren Erscheinung der benachbarten keramischen Schöpfungen wurde. Gerade infolge seiner derartigen Lage spielte dieses Gebiet eine Vermittlerrolle zwischen der Aegäis und dem mittleren Donaugebiet und nur auf Grund derselben lässt sich das Alter der Kulturen und der keramischen Stile längs der Donau zeitlich absolut bestimmen, da infolge der Verbindung mit der Aegäis ihre vorgeschichtliche Chronologie heute gut fixiert erscheint. Ausser mit dem Donaugebiet und der Aegäis — im Norden und Süden — ist das Gebiet der Morawa und des Vardar auch mit den nahegelegenen Gebirgsmassiven — im Osten und Westen — verbunden. Unterhalb der Alpen sperren das Dinargebirge, das Šarmassiv und der Pindos die Verbindungen aus dem mittleren Balkan nach Westen, unterhalb der Karpaten, des Balkangebirges und des Rhodopesystem werden diese Verbindungen nach Osten hin abgeschnitten. Doch im Westen liegen hinter den erwähnten Massiven unbedeutende Flusstäler neben dem Adriatischen und Ionischen Meer, die keine günstigen Entwicklungsmöglichkeiten für selbständige oder grössere Kulturen mit keramischen Stilen bieten. Im Osten dahingegen ist die Situation gerade umgekehrt. Dort liegt hinter den Gebirgszügen die weite pontische Ebene, längs des einen und des anderen Donauufers. Aus diesen Gründen sind die kulturellen Verbindungen des Mittleren Balkans mit dem Westen und Osten weitaus geringfügiger, als mit dem Norden und Süden.

Durch die geographische Konfiguration an sich wurde auch die Entwicklung der Wege bestimmt auf denen sich die Kulturen ausbreiteten, sowie die Art der Wirtschaft, die der vorgeschichtliche Mensch des Mittleren Balkan betrieb um seinen Lebensunterhalt zu fristen. Es wurden sämtliche Wegearten, ausser den Wüstenpfaden zum Austausch von Kulturgütern ausgenutzt, sowohl die Flüsse und ihre Niederungen, als auch die breiten Ebenen, Gebirgspfade und das Meer. Im Rahmen dieser Bedingungen entwickelte sich auch die Ökonomik des vorgeschichtlichen Menschen im Mittleren Balkan. Er befasste sich im ganzen Flussgebiet der Morawa und des Vardar mit Landwirtschaft, Viehzucht, Jagd und Fischfang und entwickelte den Typ dörflicher Siedlungen. Aehnlich lebte auch der Mensch im Donaugebiet. Im Süden dahingegen, in der Aegäis, war er vor allem Seefahrer, zu weiten Reisen und Handel geneigt, — während er im Osten und Westen überwiegend als Hirte und Jäger auftrat um später, nach dem Neolith, auch nach metallischen Erzen zu schürfen, die das Innere der Gebirge barg und das notwendige Material zur Herstellung von Waffen lieferte. Deshalb, besonders aber infolge der Uebervölkerung und der Unmöglichkeit die stets biologisch aktive Bevölkerung auf dem zur Verfügung stehenden Boden zu ernähren, entwickelte sich hier der Kriegerstand. Er kam ganz besonders im Verlauf der Bronze- und früheren Eisenzeit zum Ausdruck, da die kriegerischen Stämme des Balkans — aus denen die illyrischen und thrakischen Stämme zusammengesetzt waren — zu wiederholten Malen nach Griechenland vordrangen, um in der abschliessenden Expansion, d.h. in der dorischen Wanderung, der kretisch-mykenischen Kultur ein Ende zu bereiten und die Grundlagen für die neue griechische Entwicklung zu legen. Doch scheint es auch bereits im Neolith zu gewissen Expansionen gekommen zu sein.

Durch die ganze Entwicklungszeit des vorgeschichtlichen Lebens, vom Neolith bis gegen das Ende der älteren Eisenzeit, wurde die vorklassische Töpferei des Mittleren Balkan mit der Hand verfertigt. Erst zur Zeit der griechischen Klassik, des Keltensturmes und der Eroberungszüge Roms wurde diese Art von Töpferei verdrängt und durch die auf der Töpferscheibe hergestellte ersetzt. Doch bereits vor Eintritt der Bronzezeit dringt im Süden aus der Aegäis in das Vardargebiet sporadisch die auf Töpferscheiben hergestellte Töpferei ein. Da es sich um handgearbeitete, für den Stil überaus empfindliche Stücke handelt, kann über diese die Entwicklung der gesamten materiellen Kultur aufs minuziöseste verfolgt und in

den einzelnen Epochen auch zeitlich aufs genaueste bestimmt werden. Wie bereits eingangs erwähnt, war die vorgeschichtliche Töpferei des Mittleren Balkan in gewissen Momenten aktiv, in anderen hinwiederum passiv. Zeitweilig befand sich ihr Mittelpunkt im Gebiet der Morawa und des Vardar selbst, von wo aus sie sich gegen das Donaugebiet und die Aegäis ausbreitete, bald wiederum bildete sie nur eine periphere Erscheinung von Zentren, die sich ausserhalb derselben in den erwähnten benachbarten Gebieten formierten. Dieserart befand sie sich zeitweilig in Expansion um dann wiederum zu stagnieren und zuweilen sogar in Dekadenz zu verfallen. Hierbei muss bei jeder Phase auch das spontane und bodenständige in der Töpferei berücksichtigt werden, ebenso wie auch das durch Migration hereingetragene und durch einfache Nachahmung fremder Vorbilder hervorgebrachte. Diese drei Faktoren treten in der Entwicklung der vorgeschichtlichen Töpferei stets gemeinsam auf, jedoch weder gleichförmig noch gleichzeitig in ihrer Wirkung, wobei auch niemals einer allein entscheidend ist. Dabei ist die Töpferei in einem steten Entwicklungszustand, der in keinem Augenblick still hält sondern ständigen Veränderungen unterworfen ist. Aus diesem Grunde ist sie für die Erforschung der vorgeschichtlichen Kulturen im allgemeinen am allerinteressantesten. Doch erscheinen die ausschliesslich auf Migration oder der Bodenständigkeit der keramischen Stile in den einzelnen Phasen begründeten Theorien unhaltbar, da sie einseitig sind und den in ihrer Entwicklung unausweichlichen anderen Faktoren nicht Rechnung tragen.

ENTWICKLUNG DER TÖPFEREI IM KULTURKOMPLEX

Die vorklassische Töpferei des Mittleren Balkan — die neolithische, jene aus der Bronze- und Eisenzeit — ist aus Fundstätten mit einheitlicher Kultur, sowie auch aus solchen bekannt, in welchen die mit einer bestimmten Entwicklungsphase und an einen charakteristischen Stil gebundenen stratigraphischen Schichten einander ablösen. Bei solchen Fundstätten mit mehreren Kulturschichten — wie z.B. in Vinča a.d. Donau, in der Nähe von Beograd, in Bubanj bei Niš, Servia in griechisch Mazedonien — war es möglich die Genesis dieser Töpferei zu bestimmen und eine relative Chronologie auszuarbeiten. Es bestehen ausser den Berichten über die Ausgrabungen bei einzelnen Fundstätten dieses Gebietes genügend systematische Werke (Anm. 1—18) in welchen auch eine absolute Chronologie gegeben wurde. Diese Arbeiten beziehen sich auf den Mittleren Balkan und die benachbarten Länder — Ungarn, Rumänien, Bulgarien, Griechenland and Anatolien. In diesem Aufsatz wird der Versuch unternommen die keramischen Stile als Hauptvertreter territorial und zeitlich getrennter Kulturen im alten Rahmen der Genesis und relativen Chronologie zu belassen, jedoch gerade auf Grund ihrer Stileigenschaften miteinander zu verbinden und zu einer neuen Folge einer absoluten Chronologie zu synchronisieren. Hierbei dienten die Daten der vorgeschichtlichen Kulturen des Hellas und Anatoliens als Grundlage. Gesondert wurde die Neolithtöpferei des Mittleren Balkan behandelt, worüber auch die meisten Arbeiten vorhanden sind, im Gegensatz zu jener aus der Bronze- und Eisenzeit. Demnach sieht die Entwicklung der vorgeschichtlichen Töpferei des Mittleren Balkan folgendermassen aus:

Das frühe Neolith befindet sich in Starčevo, in den tiefsten Schichten von Vinča, Bubanj und Servia, in den Fundstätten in der Umgebung von Skoplje und in Pre Sesklo. Es ist auf dem ganzen Mittleren Balkan im Flussgebiet der Morawa und des Vardar verbreitet und dringt im Norden bis Mittelungarn, um den Körösfluss vor, während es im Süden bis Thessalien in Griechenland hinabreicht. In diesem weiten Raum bildet es eine Kulturgemeinschaft mit schwächeren lokalen und zeitlichen Varianten und ist unter dem Namen »Starčevo—Köres—Pre Sesklo« bekannt. Die Töpferei wird durch grosse Einfachheit der Formen und die grobe Ornamentik charakterisiert, was in bezug auf den Stil auf das hohe Alter hinweist. Doch ausser dieser Keramik findet sich auch eine ausserordentlich feine, geglättete, mit farbigen Verzierungen. Das Ende der Pre Sesklo-Töpferei in Griechenland liegt um 3400 a.Z. Um diese Zeit hört im Norden des Mittleren Balkan auch die Starčevo- und Körösgruppe zu bestehen auf. Doch im Süden entwickelt sich Pre Sesklo genetisch zur Sesklokultur, während die weitere Entwicklung von Starčevo und Köres durch die neue Vinčakultur abgeschnitten wird, die in der Töpferei ausser ausgesprochenen Verbindungen mit dem Süden auch Elemente der Bandkeramik enthält, die für das mittlere Donaugebiet so sehr charakteristisch sind. Diese neue Vinčakultur hat die von Starčevo in die pontische Ebene, beiderseits der Donau verdrängt. Im östlichen Bulgarien und in Rumänien ist sie auch in früheren Formen unter dem Namen Tell- oder Gumelnițakultur bekannt. Demnach war in diesen Gebieten vorher die Bojan A-Kultur vorhanden, die gleichzeitig mit dem Komplex »Starčevo—Köres—Pre Sesklo« auftritt, jedoch mit diesem nur in unbedeutender Verbindung steht. Hinsichtlich des Ursprungs des frühen Neolith kann heute angenommen werden, dass er in bezug auf Bodenständigkeit der Kultur aus den Mezolithkulturen enstanden ist. Die neuesten Funde von an der Sonne getrockneten und nicht in Brennöfen gebrannten Töpfereien in den tiefsten Schichten der Starčevokultur in der Umgebung von Subotica, rechtfertigen diese Voraussetzung. Die Kultur »Starčevo—Köres—Pre Sesklo« entwickelt sich parallel mit dem anatolischen Neolith, d.h. nach dem Mezolith und bis 3400 a.Z.

Das mittlere Neolith ist typisch für die mittleren Schichten in Vinča, wo es die sog. Kultur des älteren Vinča ausfüllt, wie auch für die Schichten des älteren und jüngeren Sesklo. Seine Verbreitung erstreckt sich auf das gleiche Gebiet wie auch des älteren, doch bildet es keine einheitliche Kultur mehr, sondern zerfällt in zwei Gebiete. Das südliche, mit Sesklo verbunden bildet genetisch in bezug auf die Töpferei die Fortsetzung

der Grundlage aus dem frühen Neolith. Das nördliche, mit Vinča verbunden, stellt eine neue Erscheinung dar, die durch Migration der Bandkeramik irgendwo aus dem westlichen Donaugebiet in den Mittleren Balkan entstanden ist. Sie wird deshalb im Süden Sesklokultur, mit geteilten zeitlichen Phasen genannt, während sie nördlich von Griechenland und dem jugoslawischen Makedonien unter dem Namen »ältere Vinča« bekannt ist. Die Sesklo Gruppe entwickelt in den Formen der monochromen Töpferei, ebenso wie auch die Tell- und Gumelnițatöpferei die Tradition von Starčevo. Die bemalte Keramik in Sesklo erreichte eine ausserordentliche Höhe in ihrer Entwicklung und erinnert kaum an die Ornamentik von Starčevo, doch ist sie in Gumelnița nicht zu finden. Die Töpferei des älteren Vinča dahingegeh ist in ihren Formen von jener in Starčevo durchaus verschieden und zeigt entwickelte und verschiedenartige Formen. In der Ornamentik herrschen neue Elemente vor, insbesondere Kannelüren und spiralförmig, sowie meanderförmig eingeritzte Bänder, die in der Starčevo-Töpferei nicht vorhanden waren. Diese tritt von nun ab nur ganz sporadisch in Vinča auf, wo beinahe überhaupt keine bemalte Töpferei zu finden ist. Die Kultur des älteren Vinča verläuft mit der Lengyel- und Theisskultur in Ungarn parallel, mit sehr ähnlichen Erscheinungen im westlichen Rumänien (Tordos) und Bulgarien, mit der Tell- und Gumelnițakultur in östlichen Bulgarien und in Rumänien, mit der Sesklokultur in Griechenland, die auch nach dem jugoslawischen Mazedonien vordringt, sowie mit dem Chalkolith in Anatolien. Demzufolge ist ihre Dauer mit 3400—2800 a.Z. gleichzusetzen.

Das späte Neolith findet sich in den oberen Schichten in Vinča vor, weiter in Bubanj II und in Pločnik, wo es die sogenannte Kultur des jüngeren Vinča bildet. Diese ist eigentlich die genetische Fortsetzung des älteren Vinča im nördlichen Teile des Mittleren Balkan, was vor allen aus der Töpferei ersichtlich ist. Im Verhältnis zu Hellas ist diese Kultur jedoch nur eine neolithische Retention, eine Verlängerung in eine Zeit hinein, da sich im südlichen Mazedonien und in Griechenland bereits die Kultur der älteren Bronzezeit meldet, die unter dem Namen Frühhelladisch I—III bekannt ist. Ihren Formen und dem Dekor zufolge hat sich die Töpferei des jüngeren Vinča aus der des älteren heraus entwickelt und ist in den gleichen Gebieten verbreitet wie diese. In Griechenland deckt sich ihr Beginn mit dem ganz späten Sesklo und mit Larissa, die wegen ihrer ausgesprochenen Verbindungen mit der Töpferei des Vinčakomplexes im mittleren Donaugebiet auch Donaukultur genannt wird. Im benachbarten Bulgarien, in Rumänien und in Ungarn entwickeln sich gleichzeitig mit dem jüngeren Vinča als neolitische Retentionen aus dem mittleren Neolith, frühere Kulturen, während sich in Anatolien zur gleichen Zeit Troja I—IV entwickelt. Die gegenseitigen Verbindungen zwischen dem späten Neolith, dem jüngeren Vinča und dem frühen Bronzezeitalter Trojas I—IV widerspiegeln sich ganz besonders in der Töpferei. Es scheint, dass diese Welle des jüngeren Vinča, in Griechenland unter dem Namen Larissa- oder Donaukultur bekannt, auch bis nach Anatolien vordrang. Entgegen damit verbreitete sich auch die Expansion der frühen Bronzezeitkultur aus Anatolien, überschwemmte das ganze ägäische Gebiet und gelangte sporadisch über Makedonien und Thrakien ganz bis in das Morawagebiet bei Niš — auf den Bubanj und die Humska Čuka. Die ganze Retention des Neolith des jüngeren Vinča dauert von 2800—2000 a.Z. und wird als Gruppe »a« des späten Neolith ausgesondert, dessen weitere Entwicklung durch die Badener Töpferei aufgehalten wird. Zu Beginn der Dauer dieser Kulturgruppe meldet sich als kurzdauernde parallele Episode die zweite Gruppe »b«, eine Migration aus Butmir, deren Stilgrundlagen die gleichen sind wie bei Vinča. Diese Töpferei gelangte im Norden des Balkans bis nach Bubanj II und bis Gradac, im Süden bis nach dem späten Servia und ist mit stilistischen Aenderungen auch in Griechenland, in der Diminikultur und in den frühen Kykladen zu sehen. Die Dauer dieser »b«-Gruppe der Töpferei des späten Neolith beträgt im ganzen 200 Jahre, d.h. von 2800—2600 a.Z.

Die frühe Bronzezeit wird gleichfalls in die beiden Gruppen »a« und »b« eingeteilt, wie das späte Neolith. Die Gruppe »a« enthält jedoch nur sehr wenig Elemente der frühen Bronzezeit im Komplex der Retentionen des späten Neolith nordwestlich der Morawa und des Vardar, während die Gruppe »b« bereits zur gleichen Zeit der frühen Bronzezeit südöstlich der Morawa und des Vardar zugehört. Die Gruppe »a« befindet sich zum Teil auf dem Bubanj II und dem Pločnik, neben spätneolitischen Funden. Sie wird durch kleinasiatische Elemente in der Töpferei charakterisiert, wobei ein henkeliges Töpfchen mit schrägem Rand, als trojanische Verbindung eine überaus wichtige Charakteristik für die Feststellung des Beginns des späten Neoliths — einer Phase des jüngeren Vinča — darstellen. Doch diese gleiche Gruppe »a« bewahrt im Westen, in Mazedonien, in Armenochori, überwiegend das keramische neolithische Inventar — Töpfe mit zwei Henkeln — wobei sie aber alle anderen Elemente der Bronzezeit in stärkerem Masse aufnimmt. Gerade diese zweihenkeligen Töpfe, im Norden des Balkans charakteristisch für das späte Neolith, bildeten die Grundlage für die Formierung der Töpferei des Bronzezeitalters in Vatin, wo sich die Henkel allmählich zu Hasenohren entwickelten. Heute kann erachtet werden, dass die Vatintöpferei der mittleren Bronzezeit im nördlichen Balkan irgendwo westlich der Morawa und des Vardar aus den neolithischen Grundlagen der Keramik — Töpfen mit zwei Henkeln — hervorging. Sie haben sich in der Zwischenzeit im frühen Bronzezeitalter hypothetisch als Pre Vatin entwickelt und waren ethnisch aufs engste mit urillyrischen Elementen verbunden. Die Gruppe »b« dahingegen zeigt im ganzen Gebiet südöstlich der Morawa und des Vardar ausgesprochene Eigenschaften der Töpferei der frühen Brozezeit aus der Phase der frühen Helladisch I—III und Troja I—IV. Dieser Unterschied tritt ganz besonders in den gesonderten Schichten in Bubanj und in Humska Čuka bei Niš und in Mazedonien zutage, wo im Osten gelagerte Vardarofca einen ganz anderen Charakter auf der Töpferei aufweisen als es jener, im Westen gelagerte aus Armenochori ist. Im übrigen ist die Welle der Töpferei der frühen Bronzezeit aus dem Gebiet der Aegäis und Anatoliens längs des Vardar nach Norden und des Flussgebietes der Marica gegen die Morawa in den Mittleren Balkan vorgedrungen. Die frühe Bronzezeit dauert für beide Gruppen von 2600—2000 a.Z. und verläuft parallel mit den Kulturen des späten Neolith im Norden des Balkans.

Die mittlere und späte Bronzezeit verlängert und entwickelt den Charakter der aus der vorhergehenden Epoche stammenden Geteiltheit in der Keramik. Zu der Zeit ist die Keramik im Südosten, beginnend vom mittleren Mazedonien, identisch mit der mittleren und späthelladischen und verbindet sich vollkommen mit dem ägäischen Kulturgebiet unter scharfer Trennung gegen den Nordwesten des Balkan. Dort verbindet sich hinwiederum die Töpferei mit jener des mitteleuropäischen Gebietes. Die Töpferei der Bronzezeit im gesamten Mittleren Balkan ist bis jetzt nur sehr wenig erforscht worden, unverhältnismässig weniger als die neolithische. Die mittlere und späte Bronzezeit dauert in diesen Gebieten von 2000—1200 a.Z.

Die frühe Eisenzeit setzt die Tradition der Teilung der Töpferei auf zwei Gebiete, das nordwestliche und das südöstliche fort. Wie auch früher, sind diese Gebiete streng voneinander gesondert, doch wurde im Komplex der protogeometrischen Keramik in Griechenland eine starke Infiltrierung der Keramik vom Norden des Balkans aus dem sog. Dubovac—Žuto Brdo—Typ festgestellt. Dies steht jedenfalls auch mit dem Vordringen und den Kriegszügen der Illyrer nach Griechenland in Verbindung.

*

Aus der dargestellten Entwicklung der vorklasischen Töpferei des Mittleren Balkan geht hervor:

dass die frühe Neolithkeramik aus Starčevo auf dem ganzen Mittleren Balkan, ganz bis Thessalien verbreitet ist, wo sie als Pre Sesklostil bekannt ist und vom Ende des Mesolith bis 3400 a.Z. dauert;

dass die mittlere Neolithkeramik aus dem älteren Vinča im mittleren und nördlichen Teil des Mittleren Balkan verbreitet ist, von wo sie die Starčevokeramik nach dem östlichen Rumänien und nach Bulgarien verdrängte, wo diese sich als Gumelnița- und Telltöpferei weiter entwickelte, während die Entwicklung derselben in Thessalien in Richtung auf die Sesklotöpferei von sich ging, wobei die ältere Vinčatöpferei den Zeitraum von 3400—2800 a.Z. umfasst;

dass sich die späte Neolithkeramik aus der älteren in die jüngere Vinčakeramik entwickelte und in den gleichen Gebieten verbreitet erscheint wie die vorhergehende, wobei sie in ihrer Exapansion auf den ägäischen Komplex — Troja I—IV, frühe helladische, kykladische und minoische — trifft, wobei gegenseitige Beeinflussungen deutlich zutage treten. Wegen dieser Einflüsse evoluiert sie im Süden in die Keramik der mazedonischen frühen Bronzezeit, im Norden — im Morawa — und im Donaugebiet — bleibt sie jedoch konservativ und fristet ihr Leben als Retention dahin. Darüber hinaus sondert sie sich im Westen — in Bosnien — in die Butmirgruppe ab, die durch Invasion nach Dimini und auf die frühen Kykladen gelangt. Ihre Dauer umfasst ein Zeitraum vom 2800—2000 a.Z.;

dass in der Bronzezeit im Morawa- und im Donaugebiet in der frühen Phase parallel noch die Neolithretention dauert, aus der der Pre Vatinstil im Dinaramassiv hervorgeht, der sich danach in seiner mittleren und späteren Phase als illyrische Vatin- und Vršacer Töpferei ausbreitete. Zu gleicher Zeit drangen südlicher, in Mazedonien, ägäische Einflüsse durch, weshalb während der ganzen Bronzezeit dort ähnliche Keramik zu finden sind. Die Brozezeit umfasst den Zeitraum von 2600—1200 a.Z.;

dass in der frühen Eisenzeit zwischen Dubovac und Žuto Brdo und dem protogeometrischen Stil auf Keramik starke Parallelen — um 1200 a.Z. — gefunden werden, was mit der Teilnahme der Illyrer an den dorischen Wanderungen nach Griechenland in Verbindung gebracht werden kann.

M. Grbić

Bemerkung. — Diese Abhandlung wurde im Archäologischen Institut im Jahre 1953 mitgeteilt (Glasnik SAN, Beograd, 1953, V, 1, S. 199). Durch die neuen Funde in Bosnien, Herzegovina, Montenegro und Dalmatien ist in Zwischenzeit das Gebiet der Starčevo Kultur weit nach Westen in Jugoslawien vorgeschoben, sogar nach Osten bis Moldau in Rumänien. Ebenso ist auch die spätere Starčevo Retention auf dem ganzen Gebiete dieser ältesten neolithischen Kultur des Balkans festgestellt. Sie verlief zeitlich parallel mit der Kultur der älteren Vinča (Tordos), und erfüllt die Zeit des Mittelneolithicums. Beide Erscheinungen ändern die grundsätzlichen Beschlüsse in dieser Abhandlung nicht. Im Gegenteil, diese sind dadurch noch mehr bestätigt und vertieft. Doch wurden sie im Text nicht aufgenommen, da infolge der Wichtigkeit dieser neuen archäologischen Quellen sind darüber andere Artikel verfasst.

РАЗМАТРАЊА О МАКЕДОНСКОМ ХАЛШТАТУ

Материјална култура, хронологија, етнички проблем

1948 године у својим последњим „Античким споменицима наше земље" објавио је покојни проф. Никола Вулић неколико врло интересантних бронзаних предмета нађених у околини Куманова[1]. Предмети су објављени у једној фотографији коју овде репродукујемо, но која, нажалост, није беспрекорна, тако да се о извесним објектима овога налаза не може створити одређен суд[2]. Усто је дат сумаран пропратни текст, из кога се види да су ови објекти откопани случајно приликом радова на путу Куманово—Кумановска Бања, да су предмети ситни (1—2 см), и да је писац касније копао на томе месту, али без успеха. Вулић је сматрао да налаз из Куманова потиче из бронзаног доба, што међутим није тачно, како ће се преисторичар уверити само летимичним погледом на нађене предмете.

Налаз из Куманова потиче са територије на којој је досада врло мало рађено на испитивању преисториских старина. Међутим, својим карактером и одликама он се уско везује за читав низ археолошких открића са територије Македоније, која припадају једном одређеном времену и културном комплексу. Штавише, кумановски налаз претставља редак случај да се карактеристични објекти те врсте налазе овако сакупљени на једном месту. Стога је нарочито за жаљење што су, по свему судећи, предмети пропали за време Другог светског рата[3]. Из ових разлога налаз из Куманова даје нам повода да се детаљније позабавимо културном групом којој он припада, њеним одликама и хронологијом, као и етничким проблемима који се у вези са овим намећу.

У првом реду потребно је продискутовати сам кумановски налаз и објекте који га сачињавају. Питање које се пре свега поставља било би: да ли се овде ради о објектима који потичу из једног гроба или оставе? На ово питање немогуће је данас дати поуздан одговор. У прилог гробном налазу можда би говорила чињеница да су многи слични предмети нађени у некрополама Македоније, на које ћемо се у каснијем излагању осврнути. У истом смислу можда указује и то да међу предметима из Куманова нема знатније хронолошке разлике, као што то иначе често бива код остава. Али су ови докази сасвим недовољни. Штавише, мислимо да се овде пре ради о остави, и то из следећих разлога:

1. На некрополама са налазима кумановског типа гробови су по правилу грађени од камена и покривени камењем. Такав је случај у Бохемици[4], Чаучици[5], Пателu код Островског Језера[6], Ајвазилу на обали језера Ланказа[7], затим у Радањи код Штипа[8], и територијално најближе Куманову, у Вучем Долу код Скопља[9]. Овакви гробови се међутим дају лако уочити на терену, тако да се о њима могу добити подаци од сељака, чак и онда ако их нису стручњаци ископавали. То је например случај у Радањи и Вучем Долу.

2. У свим горе поменутим случајевима ради се о већим некрополама са приличним бројем гробова. Да је у Куманову постојала таква некропола, морао би је Вулић открити даљим ископавањем.

Необична сродност материјала из Куманова са предметима нађеним на поменутим

---

[1] Споменик САН, CXLVIII (1941—1948), 271 (са сликом).

[2] Тако се, например, из фотографије не може видети да ли је гривна са укрштеним крајевима била орнаментисана. Ни карактер дугмета у доњем делу слике десно не може се увек потпуно оценити.

[3] Распитивањем у Археолошком музеју у Скопљу сазнао сам да је свако трагање за кумановским налазом после Другог светског рата остало безуспешно.

[4] L. Rey, Bohemica, Albania IV (1932), 40.

[5] S. Casson, Annual of British School at Athens XXIV (1919/21) 1—33; Исти, Macedonia, Thrace and Illyria (1926), 145—146.

[6] Rey, op. cit., 44—45.

[7] Ibid., 45—46.

[8] И. Венедиков, Баргала, Раскопки и проучвания I (1948), 90—91.

[9] Ђ. Трухелка, Археолошке белешке из јужне Србије, Гласник Скопског научног друштва V (1929), 62—65.

некрополама, као и чињеница да је Куманово мало удаљено од најближе некрополе ове врсте, говорила би у прилог томе да бисмо и овде имали рачунати са сличном некрополом. Но, да је то тако, вероватно је да би Вулић, који се очигледно заинтересовао за овај налаз, добио од мештана ближе податке о њему, а и да би, приликом својих ископавања, наишао бар на још који гроб. А од свега тога нема ни трага, па нам изгледа вероватније да се ради само о једном усамљеном затвореном налазу — остави.

Чињеница да не располажемо добром фотографијом налаза и да је Вулић дао сасвим сумарне описе предмета, чини немогућним да предмете из Куманова опишемо онако како то модерна наука захтева. Стога се може рећи само да се налаз састоји из следећих објеката:

једне бронзане гривне, како изгледа масивне, са укрштеним крајевима. Не знамо да ли је она била орнаментисана;

једне гривне сличног облика, но од бронзане жице;

једног прстена од бронзаног лима, са укрштеним крајевима;

једног привеска у облику птице, како изгледа масивног. Не види се јасно да ли је привезак фрагментован;

шест привезака у облику судова са косо засеченим грлићем;

пет привезака нарочитог облика, и то: а) два примерка проломљених звечки од којих је једна кугласта, са обичном алком, а друга више четвртастог облика и има троугласту алку; б) један кугласт привезак сличног облика са дршком, — како изгледа непроломљен, без алке; в) два непроломљена привеска у облику октаедра, са дугмастим појачањима на најширем делу. Они се на једном крају завршавају алком, а на другом продужавају у полужицу, са појачањима сличним оним на најширем делу привеска;

једне издужене биконичне вертикално бушене перле од бронзе;

четири вертикално бушена пршљена од бронзе, кугластог облика;

једног поклопца од бронзе, ажурираног, са вертикалном полужицом на средњем делу и две птичије главе које гледају уполье, на супротне стране;

једног крстастог дугмета;

седам калотних дугмади (од ових се једно види само до половине у доњем десном углу Вулићеве фотографије). Од ове дугмади два имају слику која се надовезује на периферију калоте и полулучна је. Код једног се алка налазила у унутрашњости калоте, а код једног је замењена хоризонталном пречагом. Према постојећој репродукцији не могу се остала дугмета тачно оценити.

*

Међу налазима из Куманова има објеката који не могу послужити прецизнијем датирању, јер се јављају у разним епохама преисториског доба, док су други специјално везани за извесну одређену епоху. Но, све ове врсте објеката хронолошки се међу собом не косе, јер се могу јављати, па и јављају се, заједно у оним епохама које ближе одређују објекти чије се датирање у ограничено краће раздобље може извршити са сигурношћу. Ми ћемо овде продискутовати све ове објекте који су за датирање и проучавање наше културне групе од посебног значаја.

Проблемом гривни са укрштеним крајевима позабавили смо се доста детаљно на другом месту, у вези са једном оставом из Тешња код Добоја[10]. Том приликом показали смо да се такве гривне, ако постоје и раније, појављују још и у халштатском периоду А—В, то ће рећи на крају бронзаног доба Мађарске. Но такве гривне постоје и у још каснијем времену, како нам то показују неки налази са територије Балканског Полуострва. У првом реду задржаћемо се на налазима из Босне, уколико су они поуздани[11]. Овде су значајни неколики гробови из Доње Долине, и то:

1) скелетни гроб бр. XL[12]. У овом гробу нађена је једна оваква гривна заједно са једном округластом звечком, каква је прва од оних описаних из Куманова. Од других налаза из овога гроба за датирање је особито важна једна фибула са две петље и великом, конкавно издубеном ногом. У једној расправи о материјалу металног доба у Далмацији, W. Buttler је истакао читав низ појава за које сматра да се имају датирати у време пре почетка пуног халштата у овој области и у Босни, тј. на крај бронзаног доба, и оне периоде које Рајнеке обележава раним халштатом[13]. Гледиште овога аутора прихватио је и F. Holste, са напоменом да се и међу овим старијим материјалом може извршити финије хронолошко издвајање[14]. За нас је значајна чињеница да се овде као ранији тип појављују и луковите фибуле са једном пе-

[10] Бронзана остава из Тешња (спремљено за штампу).

[11] Налази са Гласинца могу се готово само по изузетку хронолошки користити. То је последица начина публиковања, при коме су, по правилу, дати недовољно прецизни подаци, тако да, уколико нема репродукција објеката, о њима се не може створити суд. При раду на материјалу у Земаљском музеју могао сам се такође уверити да подаци у витринама често не одговарају онима у литератури. Отуда се боље коришћење овога материјала не може остварити без ревизија и каталогизације гласничког материјала. Боље се може користити материјал из Доње Долине.

[12] C. Truhelka, J. Woldřich, R. Maly, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina (скр. W. M. B. H.), IX, 85—86, T. XL, 7.

[13] W. Buttler, Bronzefunde aus Norddalmatien und ihre Bedeutung für die Chronologie der Frühhallstattzeit Mitteleuropas, Prähistorische Zeitschrift XXIV (1933), 288.

[14] F. Holste, Zur Bedeutung und Zeitstellung der thrakokimmerischen Pferdegeschirrbronzen, Wiener Prähistorische Zeitschrift XX (1940), 24—26.

тљом и мањом троугластом ногом, којих има више варијаната, а које Buttler сматра прототиповима из којих су се развиле фибуле са две петље и великом четвртастом, троуглом или конкавном ногом, типичне за пуни халштат (халштат С) на Гласинцу[15]. У истом смислу указује и налаз трако-кимерског типа из Батине (Kisköszeg), где је оваква фибула нађена са змијастом фибулом са дугом ногом, типичном за тај исти период[16]. S. Gallus истиче да се и босански тип фибуле може датирати у халштатски период С, иако његова датација није у потпуности проверена[17]. У осталом, како ћемо у даљем излагању још показати, трако-кимерски налази почињу се појављивати почетком пуног халштата (прелаз халштат В—С) и продужују се кроз цело раније раздобље пуног халштата (халштат С).

2) У гробу III исте некрополе нађене су опет овакве гривне са једном чунастом фибулом са дугом ногом, какве су такође типичне за халштат С[18].

3) У гробу VIII на греди Николе Шокића, у коме је извршено спаљивање мртваца, налазимо исту врсту фибуле, као у гробу XL, заједно са оваквим гривнама[19].

Ван босанске територије, гривне са укрштеним крајевима добро су познате из Македоније и области у њеном непосредном суседству. У првом реду ваља се осврнути на налазе из Чаучице. Ту су нађена два типа гривни са укрштеним крајевима, који нас нарочито интересују. Једно су масивне гривне више четвртастог пресека[20], које ближе одговарају нашим гривнама из Куманова, а друга су варијанта гривне или наруквице од бронзаног лима, троуглог пресека, украшене урезаним орнаментима[21]. Истовременост ових типова показује чињеница да су обе врсте гривни нађене заједнички у гробу 12 у Чаучици[22], док ближем датирању може послужити донекле чињеница да су у гробу XIII гривне прве варијанте нађене заједно са фибулама у облику наочара[23], које су, како је познато, типичне за халштатски период В—С[24] Слична комбинација налаза постоји у још једном гробу из Чаучице, где су нађене и биконичне перле као у Куманову[25]. Осталом је данас и усвојено гледиште да се некропола у Чаучици има датирати у ово доба[26].

Појава друге варијанте гривни на некрополи у Чаучици за нас је врло занимљива. Додуше, у Куманову није нађена гривна те варијанте, али је са овим обликом типолошки идентичан прстен са укрштеним крајевима из нашег налаза. А гривне друге варијанте познате су и из оставе из Јањева код Приштине, која је досада неоправдано датирана у много млађе време[27], као и из једног случајног налаза код села Хума испод планине Кожуха[28]. Ова варијанта претстављала би према томе један посебан балкански облик.

Директно сродније са гривнама из Куманова су оне из некрополе у Бохемици[29]. За датирање овога налазишта важне су фибуле у облику наочара чији су фрагменти нађени у једном гробу[30], као и карактеристични конични привесци из гроба А, који претстављају једну варијанту привезака у трако-кимерским налазима, какви су познати из оставе у Будишићу, заједно са фибулом у облику наочара[31], и из једног налаза у комитату Толна у Мађарској, где се појављују са деловима коњске опреме типа II по типолошкој подели Gallus-a и Horvath-a[32]. Овакви делови коњске опреме познати су из налаза који се поуздано могу датирати у Халштат В, но су чешћи у налазима Халштата С[33]. Тако се некропола у Бохемици има приближно датирати као и она из Чаучице. Треба најзад поменути да су овакве гривне нађене на Вучем Долу код Скопља, и то у једном гробу заједно са поменутим типом двопетљастих фибула Халштата С које налазимо у Доњој Долини[34].

Даље према истоку појављују се исте гривне, и то махом масивне и она варијанте II из Чаучице на неколико налазишта у Бугарској, и то у сливу река Искера и Вита у Беленци[35], Малој Бресници[36], Моравици[37] и Палилули[38]. У Малој Бресници налазе се оне са двопетљастом фибулом са великом

[15] Buttler, op. cit., 288—289.

[16] S. Gallus—T. Horvath, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie, Dissertationes pannonicae II, 9 (1939), 28, T. 25, 2; 25, 8. Уп. и ibid., 51 где је извршено ближе датирање.

[17] Ibid.

[18] W. M. B. H., loc. cit., T. XLII, 16—18; Gallus—Horvath, op. cit., 51 (поводом чунасте фибуле из Даља).

[19] W. M. B. H., loc. cit. 112—113, T. LX, 25, 38.

[20] Casson, Annual, 12.

[21] Ibid., 13.

[22] Ibid.

[23] Ibid., 12.

[24] Уп. нап. R. Pittioni, Urgeschichtliche Grundlagen der europäischen Kultur (1949), 160, 241.

[25] Casson, op. cit. (Slabgrave), T. I.

[26] Уп. S. Benton, Dating of horses on stands and spectale fibulae in Greece, Journal of Hellenic Studies LXX (1950), 18.

[27] За овај налаз који је М. Грбић сматрао бронзанодопским уп. М. Гарашанин—Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији (1951). Позивајући се на ову оставу D. Berciu датирао ју је у млађи халштатски период, Depozitul de bronz dela Oraştie, Apulum I (1939—1942), 64 и д., што је неоправдано. Свакако се ради о забуни када аутор говори о огрлици са завршетком у облику слова Т из ове оставе, пошто такав предмет у њој не постоји.

[28] Р. Попов, Годишник на Народния музеј, София 1921, 155—156, сл. 139.

[29] Rey, op. cit., 42, сл. 8—9.

[30] Ibid., 51.

[31] Ibid., 41, сл. 5; за Будишић уп. М. Гарашанин—Д. Гарашанин, op. cit., 36.

[32] Gallus—Horvath, op. cit. T. XL.

[33] Ibid. 50—51.

[34] W. M. B. H., loc. cit., 62—63, сл. 5—6.

[35] В. Миков, Предисторическа селишча и находки в България (1933), 118, сл. 71.

[36] Ibid., 125, сл. 81.

[37] Ibid., 125—126, сл. 82.

[38] Попов, op. cit., 157—159, сл. 146, 148; Миков, op. cit., 127, сл. 84.

троуглом ногом, а у Палилули са фибулом са конкавном ногом и чворновитим луком, која је такође типична за Халштат С, како то показује и њена појава у трако-кимерским налазима, например ономе из Рудоваца[39].

Да поменемо најзад и појаву сличних гривни у раним грчким светилиштима, како то показује и материјал изложен у Музеју Бенаки у Атини, за који нажалост место налаза није ближе одређено[40].

Из наведених чињеница може се дакле закључити да се овакве гривне налазе у периоду Халштат С, да су раширене на илирским територијама, у Македонији и њој блиским областима, док се спорадично појављују и даље према истоку, на територији Трачана. На ово последње још ћемо се касније вратити.

Привесци у облику птице такође су карактеристични за разне фазе халштатског периода. Не упуштајући се у детаљно проучавање овога широко распрострањеног накита, напомињемо да се он налази и на илирским територијама западног Балкана[41]. Но овакви привесци познати су и из Македоније, например некрополе код Ђевђелије, где су нађене и биконичне перле идентичне са оним из Куманова[41a]. Њеном датирању могу послужити типични предмети у облику крстасто постављених цеви, који су, као делови коњске опреме, служили провлачењу ремења[41b]. На њихов хронолошко-типолошки развој вратићемо се мало ниже. Важно је да су такви предмети типични у тракокимерској групи. У једном гробу у Nagyenyed нађени су они заједно са типолошки каснијом крстасто проломљеном плочом, чија је спољна периферија украшена језичцима, чиме се јако приближују таквим плочама са Гласинца. По Gallus-у су овакви језичци већ типични за пуни Халштат[42]. Но поменути привезак из Куманова изгледа нам масивнији но што је то обично случај. Тиме се он најтешње везује за онај из Радање[43]. Венедиков с правом разликује два типа оваквих привезака, који су оба масивни. Некропола у Радањи није систематски испитивана, али нам нађени материјал омогућује њено приближно датирање у целини. У томе погледу особито су занимљиве крстасто пробијене плоче, какве постоје и у трако-кимерским налазима. Обрађујући налаз ове групе из Stillfried-a у Аустрији, K. Willvonseder истакао је гледиште да се типолошки ови облици имају сматрати најкаснијим, јер је код њих крстасти карактер добио чисто орнаментално значење, док се изгубило првобитно утилитарно значење крстасто постављених цеви које су служиле провлачењу ремена[44]. Ово запажање изгледа оправдано. Но у том случају имају се ови предмети поуздано датирати у Халштат С. Да поменемо најзад да су по Венедикову слични привесци као у Радањи нађени и у кавадарском крају и Крушевици под Прилепа[45], а да су добро познати и из остава и светилишта северне Грчке, између осталог из Фере у Тесалији[46].

Из свега реченог произилази да су привесци у облику птице познати из Македоније и са њој суседних територија, где се налазе у посебним варијантама које припадају Халштату С. Иначе се такви привесци често јављају на илирској територији.

Сличан је случај и са привесцима у облику суда са косо засеченим грлићем[47], за чије је датирање особито важан налаз из тумула V у Бранковићима на Гласинцу[48]. Овде је у скелетном гробу овакав привезак нађен заједно са две фибуле у облику наочара, и, што је још важније, са четири фибуле са две петље и четвртастом ногом, које без сумње припадају Халштату С. Сличан је био и инвентар једног гроба са спаљивањем из тумула I у Храстовачи[49], где су нађене и чунасте фибуле и оне у облику наочара.

Из Македоније треба поменути налазе ове врсте у Радањи, за чије смо датирање у Халштат С већ навели аргументе, затим из Ђевђелије[50]. У егејској Македонији познати су налази из Верије и Пателија на које указује Casson[51]. Услови налаза у Верији нису нам ближе познати[52]. Датирање Пателија који није никада на одговарајући начин публикован, иако је систематски испитиван, причињава приличне тешкоће[53]. Из материјала који је објавио L. Rey види се да су овде нађене фибуле са малом троугластом ногом и два дугмета на луку[54], типичан облик који по Buttler-у претходи развијеном халштатском типу, те спада у Халштат B[55]. Но поред тога нађено је и фибула наочарки, затим и једна крстасто пробијена плоча какве су, како смо већ изнели, типичне за Халштат С. У Пателији нађена је и двојна игла чији се типови могу датирати и још касније, у Халштат D, како то показују многобројни налази са Гласинца[56], где се ове игле налазе са фибулама типа Чертоза, у једном случају са фибулом са дугметом на нози сличном оваквом типу из Требеништа[57]. Једном чак, у Загрању у једном гробу са спаљивањем из тумула I, појављује се овај тип игле са ранолатенским фибулама[58]. Уопште изгледа да се у Пателији има рачунати и са гробовима разне старости, на шта указује и груписање гробова на терену, на које је указао Rey[59]. Привесци истога типа познати су и из поменутог налаза у Фери, а и са других локалитета северне Грчке, како то показује материјал у музеју Бенаки[60].

У сваком случају види се да је и овај тип привеска познат у илирским крајевима и Македонији, где се на основу више налаза може датирати у Халштат С.

Привесци у облику звечки веома су карактеристични у халштатском периоду, када се јављају на врло великој територији. Von Sacken публиковао је овакве примерке из самога Халштата, а T. Arne помиње појаву оваквих облика на читавој територији од Ирана и Кавказа до Албаније и Југославије[61]. И у Босни их налазимо на великом броју локалитета, при чему нажалост није увек могуће ближе одредити варијанту у којој су ови предмети нађени. Ни за датирање већина гласиначких налаза не пружа довољно података[62]. У томе погледу значајан је налаз из гроба са спаљивањем у тумулу I у Осову, где је привезак-звечка, вероватно округластог облика, нађен са ховима копаља у облику ловорова листа, какви су типични за пуни Халштат и са једном фибулом са две петље и четвртастом ногом[63]. Несумњиво се међутим овај тип објеката одржао и касније у употреби, како то показују налази из јаподских некропола, а на Гласинцу онај из једног гроба у тумулу XII у Бранковићу, где је нађена и двојна игла[64]. Много више података у томе погледу дају налази из Доње Долине. Већ у ранијем излагању било је говора о гробу XL ове некрополе, који се може поуздано датирати у Халштат С, а у коме је нађен и један обичан привезак-звечка кугластог облика[65]. У скелетном гробу бр. XIV на греди Иве Степановића нађен је исти такав објекат са змијастом фибулом, какве су типичне за Халштат С како истиче и R. Pittioni[66]. Интересантан је налаз из скелетног гроба X на греди Мате Петровића, где је оваква звечка нађена заједно са фибулом са великом троугластом ногом и жлебљеним луком и једном проломљеном украсном плочом[67]. Идентичне плоче познате су и из налаза из Magyarkeresztes који публикује A. Moszolics[68]. Она датира овај налаз око 400 година пре н. е., што нам међутим изгледа прениско. Вероватно је ово датирање извршено због чунасте фибуле са дугом ногом завршеном дугметом, но облик келтова са овога налазишта спада у ред оних који су по Holste-у типични за најкасније оставе Ердеља, тј. за оне са почетка халштата C[69]. Отуда бисмо овај налаз датирали нешто раније но што то чини Moszolics.

У Македонији такође наилазимо на овакве привеске-звечке. Они су познати из некропола у Бохемици и Чаучици[70], о чијем је општем датирању у Халштат С било већ раније говора. Занимљив је и кугласти али непроломљени привезак (?), који је нађен у некрополи у Ђевђелији[71].

Једну посебну варијанту привезака-звечки чине биконични примерци. Један непробијен примерак са троугластом алком који јако потсећа на ту варијанту у Куманову нађен је у Пателији[72], где, како је већ истакнуто, има несумњивих појава Хал-

[39] М. Гарашанин—Д. Гарашанин, op. cit., 39. T. VIIf.

[40] Museum Benaki, сала BB, витр. 265, бр. 38 и д. Уп. Musée Benaki—Guide (1936), 97.

[41] Уп. напр. Truhelka, Hügelgräber und Ringwälle auf dem Glasinac. W. M. B. H. I, 101, сл. 182. 187. Слични објекти познати су и из некрополе у Прозору, S. Ljubić, Popis arheologičkog odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu (1889), T. XXII, 118—119. Веома значајни материјал ове некрополе може се нажалост употребити само чисто типолошки, док му се хронологија не даје ближе установити. Стога је овде веома мало узиман у обзир.

[41a] Hallstattzeitliche Gräberfunde aus Gevgeli. Prähistorische Zeitschrift IX (1927), 66—67, сл. 1. Својим је обликом овај примерак најближи онима из Прозора.

[41b] Ibid., сл. 4.

[42] Gallus — Horvath, op cit., 44—45, T. LIX, a.

[43] Венедиков, op. cit., 92—93, сл. 62—63.

[44] K. Willvonseder, Ein Depotfund von Stillfried an der March, Wiener Prähistorische Zeitschrift XIX (1932), 32—33.

[45] Венедиков, loc. cit.

[46] I. Béquignon, Recherches archéologiques à Phères en Thessalie (1937), Pl. XIX, 11. Уп. и друге претставе птица ibid., Pl. XIX, 10, 12; XX, 6—9.

[47] Truhelka, W. M. B. H. I, 100—104, сл. 177—179.

[48] F. Fiala, Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac (скр. Ergebnisse), W. M. B. H. VI, 27—28.

[49] Ibid., 13—14, сл. 6—8.

[50] Венедиков, op. cit., 92, сл. 61; Попов, op cit., сл. 2a.

[51] Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, 171. За Пателији уп. Rey, op. cit., 44—45, сл. 11.

[52] У Народном музеју у Солуну имао сам прилике да се упознам са материјалом са нових ископавања Андроника у околини Верије. Аутор је ископавао на једном месту 5 тумула од укупно 300, колико их ту има. Материјал припада халштатском периоду. Поред керамике овде су нађени: једно листасто гвоздено копље, један јако оштећен гвоздени нож, наочараste фибуле, од којих једна од гвожђа, једна спирално увијена наруквица, салталеони и дугмета са алком на унутрашњој страни.

[53] Rey, loc. cit.

[54] Ibid., сл. 10—11.

[55] Buttler, loc. cit.

[56] Fiala, Ergebnisse, W. M. B. H. III, 32 (Потпећине, тумул IV, гроб са спаљивањем; ibid., тумул XIX, иста врста гроба); W. M. B. H. VI, 58 (Заграђе, тумул III, гроб са спаљивањем).

[57] Fiala, op. cit., W. M. B. H. V, 26 (Госиња Планина тумул XXXV); за Требениште уп. Вулић, Нови гробови код Требеништа, Споменик С. К. А. LXXVI, 193, сл. 18.

[58] Fiala, loc. cit., 51 и одговарајуће слике.

[59] Rey, loc. cit.; уп. Holste, op. cit., 29.

[60] Museum Benaki, сала BB, витр. 265, бр. 173 и даље.

[61] E. v. Sacken, Das Gräberfeld von Hallstatt (1868), T. XIII, 7 (у вези са коњском опремом); T. Arne, Klappern und Schellen aus Luristan, Serta Hoffilleriana (1940), 74—75, T. V—VI.

[62] Овакви предмети нађени су например у Соколцу и Локви, Truhelka W. M. B. H. I, 100, сл. 165, 166, 170, затим у скелетном гробу тумула III у Илијаку, Fiala, op. cit., W. M. B. H. III, 10, сл. 17, у гробу са спаљивањем тумула XXII у Русановићима, W. M. B. H. V, 5, сл. 3, и у гробу са спаљивањем тумула III у Брезју, W. M. B. H. VI, 15—16.

[63] W. M. B. H. VI, 18.

[64] Ibid., 35 и д. Сличан је случај и у тумулу XIV у Госињој Планини, где је са оваквим привесцима-звечкама, поред једне двојне игле, нађена и једна метална алка слична онима из Требеништа, која неће бити старија од Халштата D.

[65] Truhelka и други, op. cit. 85—86.

[66] Pittioni, op. cit., 240—241.

[67] Truhelka и други, op. cit., 125.

[68] A. Moszolics, Der Bronzefund von Magyar keresztes, Archaeologiai Értesitő IIIS. III (1942), 160—161, T. 15.

[69] Holste, op. cit., 15.

[70] Rey, op. cit. 44, сл. 7; Classon, Annual, loc. cit. T. VII, b7.

[71] Попов, op. cit., сл. 6.

[72] Rey, op. cit. 44—45, сл. 11.

штата С. Иста варијанта установљена је у нажалост недовољно поузданом налазу из Угре из кога потиче и једна типична секиракелт типа Халштат B[73]. У некрополи Халштата С у Радањи[74] и у Пателији такође је познат сличан тип. Фрагменти два оваква проломљена привеска-звечки нађени су и у Конопници код Власотинаца[75]. Предмети вероватно потичу из једног гроба[76].

Тип привеска у облику октаедра напротив је много ређи. Но у Босни га ипак налазимо, иако у облику који нешто отступа у детаљима од нашег налаза. Ту се јављају у скелетном гробу тумула I у Храстовачи, где су нађене и чунасте фибуле и једна у облику наочара[77].

Да напоменемо најзад да су разне варијанте оваквих привезака познате и из Фере и других налазишта северне Грчке[78].

Из горњег излагања произилази да се ови типови накита не могу увек са пуним сигурношћу датирати. Они се можда у извесним варијантама појављују пре Халштата С (Угра)[79], а свакако да делом живе и после тога времена. У сваком случају постоје такви налази који су типични за Халштат С. И ови предмети налазе се и на илирској територији западног Балкана и на централном Балкану, иако је њихова област распростирања много већа.

Биконичне бронзане перле, ако не потпуно идентичне са онима из Куманова, познате су и из Босне[80]. У овоме погледу занимљиви су налази некрополе Моско. Овде је оваква перла нађена у једном гробу заједно са дугметима са полулучном алком учвршћеном на ивици калоте, каква су позната из Куманова а о чијој ће припадности Халштату С бити говора у каснијем излагању[81]. Сви гробови ове некрополе са тумулима вероватно су приближно истовремени. На то указује сличан начин сахрањивања скелета у гробове ограђене камењем и покривене каменим плочама. Међутим у тумулу I ове некрополе нађена је и типична фибула са конкавно издубеном плочом на нози[82]. У тумулу IV нађено је пак једно дугме од бронзе на коме је чисто орнаментално гравиран мотив крста, док сам предмет није проломљен[83]. Тиме се овај објекат приближава дугмету са сличним мотивом из Батине (Kisköszeg), о чијем је типолошком значењу већ било говора[84]. У истом смислу указују и неки налази из гробова у Доњој Долини. Тако је у скелетном гробу бр. IV на греди Мате Петровића са једном сличном перлом нађен и крив гвоздени нож, какви су већ карактеристични за пуни Халштат[85], док је у гробу IX, такође скелетном, овакав предмет нађен са крстасто пробијеном плочом и чунастом фибулом са дугом ногом[86].

На датирање оваквих предмета у халштат С указују и налази из Македоније. У једном већ поменутом гробу из Чаучице нађене су овакве перле готово идентичне са онима из Куманова, заједно са гривнама са укрштаним крајевима прве варијанте и фибулама у облику наочара[87]. Слични објекти постоје и из ђевђелиске некрополе[88]. На путу Струмица—Дојран, на ограницма Беласице у једном гробу нађена је такође биконична перла, код које, додуше, средњи део није тако изразито наглашен као на примерку из Куманова[89], заједно са једним крстастим дугметом нешто барокнијег облика од оног из Куманова[90]. Нажалост мање поуздани су налази са локалитета Тефик-Беј код Сереза[91], где су примерци перли готово идентични са кумановским. Међу нађеним материјалом има и каснијих објеката: поред фибуле са великом плочастом ногом и четвртастим испупчењима на луку[92], постоје и млађи типови, као и фибула трачког типа, каква се у истој варијанти јавља и у Мушовици код Дуванлија и не може бити старија од V века пре н. е[93]. Но с обзиром на остале налазе можемо са сигурношћу перлу из Тефик-Беја повезати са фибулом са великом ногом и датирати у Халштат С. Једна примитивна перла сличног типа потиче из налаза у Фери, док се у музеју Бенаки у Атини налазе перле сличне кумановском са назнаком да потичу из Додоне[94].

И поменуте перле налазе се према томе у илирским земљама западног Балкана, Македонији и северној Грчкој. Оне се поуздано могу датирати у Халштат С.

Прелазећи преко вертикално бушених пршљенова од бронзе намеравамо се нешто дуже задржати на већ поменутим карактеристичним поклопцима од којих један потиче из Куманова. Овакви поклопци потпуно

[73] Gallus—Horvath, op. cit., 19, 60, T. XVIII, 8 (доле).

[74] Венедиков, op. cit., 94, сл. 64.

[75] М. Гарашанин—Д. Гарашанин, op. cit., 31. Изгледа да су предмети нађени заједно са фигуром јелена која се на том месту спомиње.

[76] Према подацима добијеним приликом рекогносцирања у Конопници изгледало би да је предмете откопао у једном гробу С. Димитријевић. На месту где су објекти наводно нађени постојало је у касније доба велико римско насеље.

[77] Fiala, op. cit., W. M. B. H. VI, 13—14, сл. 6—8.

[78] Напр. Béquignon, op. cit., Pl. XX, 5 (са фигуром животиње)

[79] Gallus—Horvath, loc. cit.

[80] Truhelka, W. M. B. H. I, 103—104.

[81] W. Radimsky, Tumuli im Bezirke Bilek, W. M. B. H. IV, 35, сл. 2.

[82] Ibid., 34, сл. 1.

[83] Ibid., сл. 5—6.

[84] Willvonseder, op. cit., 32—33.

[85] Truhelka, op. cit., 122—123 и одговарајуће слике.

[86] Ibid., 124 и одговарајуће слике.

[87] Casson, op. cit., сл. 58.

[88] Попов, op. cit., сл. 7.

[89] Попов, Годишник (1921), 156—157, сл. 142.

[90] Ibid., сл. 143.

[91] Ibid., 152—153, сл. 133.

[92] Ibid., сл. 136.

[93] Ibid., сл. 137. Уп. B. Filov, I. Velkov, V. Mikov, Die Grabhügelnekropole von Duvanli in Südbulgarien (1934), 229—230. Критички осврт на датирање ових фибула дао је J. Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, 22 Bericht der Römisch—Germanischen Kommission (1933), 158—9.

[94] Béquignon, op. cit., Pl. XIX, 14; Museum Benaki сала ВВ, витр. 265, бр. 138 и д. (Guide, 98).

су непознати на западном Балкану, где постоји само на привесцима стилска одлика да се главе животиња постављају на исти начин као на оваквим поклопцима. Најстарије случајеве ове врсте Мерхарт налази у Италији[95], истичући да су појаве са Балканског Полуострва млађе. Налази са босанске територије нажалост су хронолошки неупотребљиви. Такав је случај са налазом из Махревића, са измешаним материјалом разних епоха, иако извесни елементи, као типичне секире са рукавцима (Aermchenbeil), казују да би бар делом објекти могли припадати Халштату С[96]. Подаци о налазу из Горице које је дао Трухелка контрадикторни су и стога неупотребљиви[97]. Напоминьемо међутим да из овога налаза располажемо извесним типичним елементима који се могу везати за период Халштата С, као што је фибула чији је лук искуцан у плочу са које висе разни привесци. Овакве фибуле познате су из средњеевропског Халштата а и из Свете Луције код Толмина, чија култура у својој ранијој фази (»Isonzo« I), којој припадају и ове фибуле, пада у Халштат С[98]. Нарочито значајан за нас је налаз једног оваквог привеска у велемској остави у Мађарској, из које потичу типични келтови облика Халштат В и фибула Posamenterie типа[99]. Недавно је A. Moszolics подвргла стилску групу ових фибула детаљној анализи, којом је приликом убедљиво доказала да се она може датирати у Халштат В, а прелази и у Халштат С[100]. Све нам ово показује да се привесци са овако постављеним главама јављају сразмерно рано, пре почетка пуног Халштата, али да се и касније продужује њихова употреба.

Поклопци као онај из Куманова познати су и из Радање и Чаучице[101], чиме је обезбеђено њихово датирање у пуни Халштат. Исти је облик познат и из грчких светилишта, а примерак у музеју Бенаки наводно потиче из Додоне[102]. Ови поклопци претстављају свакако локалну појаву Македоније и северне Грчке, а настали су вероватно под утицајем привезака који се западно и северно од Македоније јављају нешто раније но поклопци о којима је реч.

На крстастим дугметима не морамо се дуго задржавати. У ранијем излагању подвучена је већ веза тих облика са трако-кимерском групом, и показано је како се у налазу из Батине ови предмети могу поуздано датирати у Халштат С. Истакнуто је такође да је слично дугме нађено и испод Беласице у једном гробу. Да поменемо такође да је у врачанској области у Бугарској, у Влашком Селу, нађено исто такво дугме у једном тумулу чији су гробови већ били сасвим уништени а где је свакако било сахрањивања у разним епохама[103]. Поред каснијих предмета, као трачких фибула, нађено је овде и фибула типичних за Халштат С[104].

Није без значаја подвући да су из Македоније према томе позната сва три основна типа ове врсте предмета: цевасти, крстасто дугме и крстасто пробијена плоча (Радања). Прва и трећа врста заступљене су и међу материјалом музеја Бенаки који наводно потиче из Додоне[105].

И разне варијанте калотних дугмета које налазимо у Куманову типичне су за налазе трако-кимерске групе, но често се налазе и у Босни[106]. Постоје и у самом Халштату[107]. За њихово датирање значајно је поменути неколико налаза. Дугмета са алком на унутрашњој страни калоте позната су из Maroszaro у Мађарској, где су нађена заједно са деловима коњске опреме које Gallus-Horvath стављају у свој тип III. На основу поузданих налаза сигурно је да се овај тип јавља искључиво у пуном Халштату[108]. Иста таква дугмета позната су и из гробова у Sedviz, који се такође могу датирати у Халштат С, према налазима чунасте фибуле, секире са рукавцима и типичног кривог ножа[109]. Датирање дугмади са полулуч-

[95] G. Merhart, Donauländische Beziehungen der hallstattzeitlichen Kultur Mittelitaliens. Bonner Jahrbücher 147 (1942), 9.

[96] C. Truhelka, Ein Tumulus der Latenperiode bei Mahrevići, Bezirk Čajnica, W. M. B. H. XII, 13, сл. 5, 21.

[97] Исти, Zwei prähistorische Funde aus Gorica, W. M. B. H. VII, 36—37, сл. 80—81. По Трухелки (стр. 3 и д.) овде се ради о крематорију који је остао у употреби од халштатског до римског доба. Материјал није објављен по гробовима, иако аутор одваја три халштатска скелетна гроба. Међутим Трухелка тврди да су предмети латенског периода боље очувани од халштатских који су страдали од ватре приликом спаљивања покојника, што је очигледна контрадикција. Подаци Трухелке морају се често примати са великом резервом, поготову после доказивања произвољне реконструкције фибуле из Великог Мошуња, уп. J. Korošec, Novitates — Sarajevo (1945). Занимљиво је гледиште P. Reinecke-a, Der Negauer Helmfund, 32 Bericht der Römisch—Germanischen Kommission (1942), 180—181 и нап. 12, који сматра да се у Махревићима и Горици ради о светилиштима која су остала у употреби до римског времена.

[98] Pittioni, op. cit., 240—241, сл. 100 (и хронолошка табела).

[99] J. Hampel, Bronzkor emlékei Magyarhonban III, T. 138, 18—19; 240, 8, 10, 14 (келтови); 241, 2—3 (фибуле).

[100] A. Moszolics, Der Goldfund von Velem Szent Vid, Praehistorica I (1950), passim.

[101] Венедиков, op. cit., 92, сл. 60; Casson, op. cit., сл. 54, Annual, loc. cit., 17, сл. 12 б (нађена нажалост ван гроба).

[102] Muzeum Benaki, сала ВВ, витр. 265, бр. 92; Guide, 97.

[103] Попов, Предисторически иследования в Врачанското Поле, Известия на блг. арх. инст. II (1923—1924), 117—118, сл. 54.

[104] Ibid., сл. 58а. в.

[105] Muzeum Benaki, сала ВВ, витр. 265, бр. 113 и д. (Guide, 97).

[106] Поред већ поменутог налаза из Моско постоје овакви предмети често и на Гласинцу, иако се из публикација о њима не добија тачна слика. Дугмета исте врсте постоје и у Доњој Долини: Трухелка и други, op. cit., 97 и д., гроб XXXIV, гроб LXIII, греда Мате Петровића гроб IV и др. (са одговарајућим сликама).

[107] Sacken, op. cit., T. XVIII, 9—10.

[108] Gallus — Horvath, op. cit., T. LIX, 2. За датирање уп. ibid., 51.

[109] Ibid., 51, T. LI, 1.

ном алком утврђеном на ивици калоте допушта налаз из гроба у Steinkirch у Баварској, који је Holste на основу читавог низа аналогија датирао поуздано у халштатски период B—C[110]. Овај аутор такође сматра да дугмета о којима је реч претстављају изразити тип пуног Халштата[111]. Дугмета истога типа позната су и из рудовачке оставе где се јављају заједно са дугметима треће варијанте — са обичном пречагом место алке.

У Македонији, поред Куманова, где су заступљене све три варијанте ових дугмета, нађена су и дугмета са алком на унутрашњој страни калоте у Радању[112]. Према свему раније реченом, појава оваквих дугмета у македонским налазима потпуно је у складу са осталим хронолошким подацима о тим налазима, изнетим у горњем излагању[113].

*

Датирање целе групе налаза из Македоније, од којих добар део потиче из гробова, не подлеже никаквој сумњи: они припадају старијем раздобљу пуног халштатског периода — Халштату C према систему P. Reinecke-a. У вези са тим могуће је извршити и ближе апсолутно датирање ових налаза. Халштат C може се наиме апсолутно хронолошки датирати око 800—550 година пре н. е.[114], при чему нам помажу и веза са Италијом, у којој је поуздано датирање знатно олакшано импортованим предметима[115]. У прилог овоме долази и датирање фибула у облику наочара у Грчкој, о чему је недавно нове податке изнела Silvia Benton[116]. Не можемо са сигурношћу тврдити да је њено гледиште да се овај тип фибуле у Грчкој не јавља пре VIII века увек потпуно тачно, па нам ни датирање таквих фибула из Мармаријани не изгледа сасвим поуздано[117]. Но у овоме погледу за нас су особито интересантни налази код храма Артемиде Ортије у Спарти, а особито они из Делфа. У храму Артемиде Ортије налазе се, наиме, овакве фибуле у најстаријем геометриском слоју, где је на здравици нађен фрагменат ориентализирајућег арибала, који не може бити старији од око 750 година пре н. е. У Делфима пак нађени су овакви предмети у једном гробу заједно са кугластим арибалима који су типични за крај VIII и почетак VII века. Ако се фибула у облику наочара у Грчкој и појављује раније, чињеница да се на македонским налазиштима не сусреће сем сасвим изузетно (Патели) облици старији од Халштата C потврђује значај горенаведених констатација за апсолутно датирање тих налаза. Као terminus post quem за наше македонске налазе смели бисмо дакле узети VIII век пре н. е[118].

Друго је питање колико су се времена држали у употреби облици предмета који нас овде интересују. Но ни са тим се не смемо спуштати сувише ниско. И. Венедиков датирао је налазе из Радање у VI—V век, што је свакако претерано[119]. У томе погледу повео се Венедиков за Rey-ем који се такође залаже за ниско датирање[120]. Но Rey-ови аргументи нису довољно поуздани. У једном гробу на Зејтинлику нађен је крчаг са косо засеченим ободом, заједно са грчким судовима VI—IV века, што само значи да је овај омиљени облик суда који води порекло још из бронзаног доба могао бити у употреби, не знамо да ли по правилу или изузетно, и тако дуго времена. Интересантнији је налаз из једног гроба у Ајвазилу, где је фибула са великом троугластом ногом, дакле тип халштатског периода C, нађена заједно са једним грчким судом (kothon) који припада VI веку пре н. е[121]. Ми бисмо овоме додали још један пример. У Фери у Тесалији, јужно од храма Зевса Тхаулиоса, нађени су у једној остави објекти слични онима из Македоније, на које сам се у горњем излагању у више махова позивао. Заједно са овим предметима нађене су и теракоте које не могу бити старије од VI века[122]. Но овде се ради о једној остави у коју су заједно могли доспети објекти разне старости. И сам I. Bequignon сматра ове бронзане предмете старијим, те их датира у VII—VI век[123].

Ми бисмо рекли да налази из Фере, Ајвазила и Зејтинлика претстављају само terminus ad quem за наше налазе. У томе мишљењу потврђује нас и чињеница да се ови последњи битно издвајају од каснијих појава материјалне културе у Македонији, мислим на оне у Требеништу и другим сличним налазима. Пре свега, код ових пада у очи огромно обиље и богатство грчког импорта, кога нема код наших старијих налаза. Но и типични облици локалне производње у многоме су друкчији. Да би се ово дало јасно уочити, биће згодно да на овоме месту изнесемо преглед свих карактеристичних облика који се појављују у нашој ранијој групи пуног халштата Македоније, као и оних који карактеришу касније налазе[124].

У ранију фазу пуног Халштата улазе:

[110] Holste, op. cit.
[111] За датирање ових врста уп. ibid., 16.
[112] Венедиков, op. cit., 94.
[113] Дугмета истог типа као она у Рудовцима нађена су у поменутом тумулу из Влашког Села, Попов, op. cit., сл. 53b.
[114] Уп. и М. Гарашанин, Једна скица хронологије металног доба Србије, Историски гласник 1951, 3—4, 65—66.
[115] Pittioni, op. cit., 215 и д.
[116] S. Renton, op. cit. 116 и д.
[117] Ibid., 118—120.
[118] У питању је трећи талас који помиње Милојчић говорећи о продорима племена са Балканског Полуострва према југу. Уп. Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde, Archäologischer Anzeiger, 1948/49, 13 и д.
[119] Ванедиков, op. cit., 95.
[120] Rey, op. cit., passim.
[121] Ibid., 60.
[122] Béquignon, op. cit., 64—66.
[123] Ibid., 71.
[124] На овом месту није узета у обзир керамика која, изгледа, даје мање података за сигурно датирање.

гробови на некрополама који су по правилу грађени и покривени камењем;

фибуле са једном петљом, троуглом ногом и два дугмета на луку (ово само по изузетку — Пателu —, вероватно се ради о старијим заостацима);

фибуле у облику наочара;

фибуле са великом троуглом ногом (Ајвазил, Тефик-Бej, Чаучица)[125];

фибуле са великом плочастом ногом и избочинама на луку у разним варијантама (Вучи Дол, Тефик-Бej);

гривне са укрштеним крајевима у две основне варијанте: масивне или од бронзаног лима, у коме су случају ови предмети некада и у облику наруквица;

судићи од бронзе (напр. Радања), у вези са којима се налазе поклопци са животињским главама окренутим уполе;

привесци у облику судића са косим грлићем;

привесци у облику птице, који се поред обичног типа налазе у две специфичне македонске варијанте;

привесци-звечке разних варијаната, пробијени и непробијени;

привесци у облику октаедра;

конични привесци слични трако-кимерским (Бохемица);

биконичне бронзане перле;

предмети трако-кимерског карактера, и то: цевасти објекти крстастог облика за провлачење ремења коњске опреме, крстаста дугмета и крстасто проломљене плоче;

дугмета као у трако-кимерској групи, у три разне варијанте;

биконични и кугласти вертикално бушени пршљенови (Куманово);

необични конични предмети са две израсли у облику рога, вероватно привесци (Радања).

Томе треба додати и сасвим необичне привеске из Бохемице[126].

У налазима требенишког типа карактеристичне су следеће одлике:

гробови по правилу укопани у земљу и покривени камењем[127];

различит грчки импорт у керамици, металном посуђу и накиту;

илирски шлемови[128];

дуга гвоздена копља[129];

карактеристичне металне алке са више испупчења[130];

гривне са змиским главама у разним варијантама[131];

разни типови игала, особито двојне игле[132];

фибуле сличне чурушком типу[133];

фибуле са ногом у облику плоче четвртастог облика са вертикалним додатком на крају[134];

фибуле типа Лукавица[135];

обиље ћилибарских перли разног облика[136].

Не претендујемо, наравно, да је тиме листа карактеристичних објеката у потпуности исцрпена. Но већ овде наведене чињенице довољне су да покажу диспаратност у облицима ових двеју група. Као заједнички елеменат њихов могла би се евентуално узети двојна игла, пошто се ова налази и у Пателu, но, како смо видели, тај је налаз хронолошки несигуран. Отуда и не смемо тврдити на основу раних фибула из Пателu да се налази наше групе могу датирати сасвим рано, још до краја халштата B. Налази као онај из Ајвазила доказивали би међутим да се старија халштатска група одржала до почетка млађе, да се са њом налази у директном континуитету. У сваком случају налази типа Требениште, за које као почетни датум усвајамо крај VI века, дају нам поуздани термин до кога смемо спустити датум завршетка старијег македонског Халштата. Прелаз из старијег у млађи Халштат окарактерисан је овде као и на суседној трачкој територији[137], огромним развојем тешњих трговачких веза са грчким земљама, о којима се у старијем халштатском добу не би у томе смислу могло говорити.

*

Најзад, поставља се пред нас и још једно питање: етнички проблем.

Гледано само са гледишта археологије ово би се питање дало просто решити. Према материјалној култури ради се ту очигледно о једној чисто илирској култури са извесним бројем локално специјализираних форми и прилично јаким утицајима из трако-кимерске сфере Подунавља и Панониje. Но у погледу вредности археолошких података узетих самих за себе као аргумената за решавање етничког проблема, потребно је бити веома обазрив. K. Bittel је показао како се сеоба Фрижана у Фригију око прелаза из другог у први милениј пре н. е. не би могла документовати ниједним археолошким

[125] Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, сл. 52.
[126] Rey, op. cit., 50, сл. 6.
[127] B. Filov, Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochridasee. (1927), 4; H. Вулић, Споменик C. K. A. LXXVI, 1 и д.; LXXVII, 87 и д.
[128] Filov, op. cit., 80 и д., сл. 97—99; Вулић, Један нов гроб код Требеништа, Гласник Скопског научног друштва XI (1932), сл. 55.
[129] Filov, op. cit., 90—91, сл. 105—106.
[130] Ibid. 87—88, сл. 102; Вулић, Споменик LXXVI, 24, сл. 43; Гласник XI, 32, сл. 49.
[131] Ibid., 19, сл. 27; Споменик LXXVI, 11—12, сл. 14—17. За гривне ове врсте уп. и M. Garašanin, Bracelets à extrémités en têtes de serpents de la Macédoine, Artibus Asiae XV, 3—4 (1952) (у штампи).
[132] Филов, op. cit., 36—37, сл. 32—33; Вулић, Споменик LXXVI, 10, сл. 13; Гласник, XI, 18, сл. 23.
[133] Споменик LXXVI, сл. 18; Гласник XI, 19, сл. 25. Слична фибула позната је и из Влкова, ibid., 40, сл. 67.
[134] Споменик LXXVI, сл. 18.
[135] Споменик LXXVII, 97, 99, сл. 23. Из репродукције једне од ових фибула изгледа да би се овде радило о фибули са једном петљом и троугластом ногом. Прегледом објекта у Народном музеју у Београду могло је бити констатовано да се овде ради само о оштећењу. За тип Лукавица уп. Дикович, Халштатски и латенски фибули, Изв. на бълг. арх. инст. I (1921—1922), 33, сл. 18 б. Пошто је ближе датирање налаза из Лукавице немогуће, треба се у том погледу послужити онима из Требеништа.
[136] Споменик LXXVI, 21, 27, сл. 51—52; Гласник XI, 37, сл. 62.
[137] Filov, Velkov, Mikov, op. cit., passim.

доказом, пошто су, изгледа, Фрижани потпуно преузели високу материјалну културу ранијег становништва на које су наишли[138]. Супротно томе опет K. Kromer доказује да се код доброг дела пиценских налаза не може археолошким материјалом служити као доказом за илирско порекло Пицењана, пошто ти налази потичу из доба када су Пицењани поуздано постојали као народ[139]. И гледиште о једној посебној трако-кимерској етничкој групи претрпело је у новије време озбиљну критику: тако J. Harmatta према распрострањености и карактеру разних типова коњске опреме закључује да се овде ради о разним културним, а свакако и етничким групама[140]. Тако је дакле најбоља могућност за правилно решење оваквих проблема ако се поред археолошких узму у обзир и други, историски и лингвистички подаци, уколико се њима располаже.

Одмах се види да код наше старије групе у томе погледу постоје прилично сложени односи. Она је, наиме, распрострањена од области Лесковца (Конопница) до северне Грчке. Но у античко доба биле су ове области насељене разним етничким елементима. На територији налаза из Куманова, Конопнице и Јањева живели су без сумње Дарданци за које Страбон (VII, 316) каже да су се протезали до Дрима а да су живели северно од Пеонаца и Македонаца[141]. Радања пак лежи у земљи Пеонаца. Области јужно од Демир-Капије припадале су Македонцима, док је Патели у земљи Елимљана, која се протезала од Островског Језера до Халиакмона[142], [142a]. Најзад да потсетимо да један део налаза нашега типа потиче, изгледа, чак и из Тесалије. Каква је била етничка припадност становника свих ових крајева?

За Дарданце је то питање лако решити: они су несумњиво Илири, како то показују и лингвистичка проучавања М. Будимира[143], и једна духовита и свакако тачна интерпретација Н. Вулића о једном месту код Херодота, а из које се види да су области из којих извиру Западна Морава и Ибар, дакле дарданске земље, биле у Старом веку сматране илирским[144]. Са овим гледиштем слаже се и Пач, који међутим подвлачи да су се на Истоку Дарданци морали мешати са Трачанима, при чему се позива на име стела Dardapara на граници Дарданије и унутрашње Дакије (Dacia Mediterranea)[145]. Иако овај аргуменат базира на много каснијим подацима, те је као такав непоуздан, свакако је вероватно да је у пограничним крајевима Дарданије морало долазити до такве етничке мешавине.

Компликованији је случај Пеонаца и Македонаца. Неки их сматрају Илиримa, други Грцима, неки научници као Fluss и Кацаров[146] залажу се за илиро-трачку мешавину код Пеонаца. Тешкоће добрим делом потичу и отуда што су етимологије разних речи из језика ових народа добиле код разних писаца и различита тумачења. Н. Вулић је са својом познатом скепсом према лингвистичким подацима дошао до закључка да се питање етничке припадности Пеонаца не може решити[147]. Изгледа ми да правилном решењу овога питања у многоме доприноси гледиште да се на Балканском Полуострву има рачунати са једном прегрчком групом Индоевропљана које М. Будимир назива Пеластима и у које он убраја Илире, Трако-Фрижане и Македонце[148]. Слично је у многоме и гледиште другог лингвисте, В. Георгијева, који се такође залаже за постојање једне овакве индоевропске групе[149]. Додуше се овде ради о једном знатно старијем времену од онога које нас директно интересује: сматрамо да се ова језичка заједница може савршено довести у склад са културним јединством балканско-анадолског комплекса бронзаног доба. Али и за тумачење појава о којима је овде реч могу горње констатације бити од значаја.

Сви народи Старога века које смо овде помињали у суштини су једна врло хетерогена и шаролика групација. У оквиру ових народа налази се увек и читав низ разних племена. То је случај и са Дарданцима, о којима смо још понајмање обавештени у том смислу, па ипак знамо да се под њиховим именом крију разна племена, међу којима се помињу Galabri и Thunati[150]. Окренемо ли се пак Македонцима и Пеонцима ствар постаје знатно компликованија. Плиније (Nat. hist. IV, 10) помиње као племена Пеоније Пелагонце, Мигдоне, Алмопе, Еордање, Парабиаје, док Страбон (VII, fr. 38) истиче да су саме Пеонце такође називали Пелагонцима. У вези са овим И. Венедиков сматра да се код Пелагонаца има рачунати са јаком мешавином са аутохтоним елементима[151], а чињеница да се у касније време материјална култура у Пеонији одликује изразито трачким карактером доказ му је накнадног тракизирања становништва, можда у вези са померањем Трибала пред Скордисцима. Ово последње објашњење већ је на први поглед тешко примити, јер по свему изгледа да су Трибали и у римско доба живели углавном у истим областима где и раније, тј. у данашњој Србији источно од Мораве и у деловима Бугарске[152]. И иначе нема довољних података који би говорили о њиховом померању на југ.

Што се тиче Македонаца, и овде постоји мешавина племена. Уствари су Македонци првобитно заузимали једну много ужу област него што је то касније био случај. Geyer их смешта у слив Халиакмона, одакле су се тек касније проширили[153], док Вулић истиче да су Македонци тек у V веку, под својим владаром Александром, заузели област Пеле[154]. Какви су пак овде били етнички односи и како треба схватити етничке заједнице Македонаца и Пеонаца, о томе нам најбоље податке пружају Тукидид и Страбон. Први (II, 99) од њих вели: „А међу Македонце се убрајају и Линкести и Елимљани, као и други народи ..... који су им савезници и покоравају им се, а Македонци имају власт над њима" (τῶν γὰρ Μακεδόνων εἰσὶ καὶ Λυγκῆσται καὶ Ἐλυμιῶται καὶ ἄλλα ἔθνη ... αἱ ξύμμαχα μέν εἰσι τούτοις καὶ ὑπήκοα, βασιλεία δ'ἔχεικαθ'αὑτά). Страбон пак (IX, 434) каже: „Због славе и надмоћи Тесалаца и Македонаца, они делови Епираца који су им најближи, делом милом а делом силом, постадоше Тесалцима или Македонцима. (διὰ γὰς τὴν ἐπιφάνειάν τε καὶ τὴν ἐπικράτειαν τῶν Θετταλῶν καὶ τῶν Μακεδόνων οἱ πλησι — άζοντες αὐτοῖς μάλιστα τῶν Ἐπειρότων, οἱ μὲν ἑκοντες οἱ δ'ἄκοντες μέρη καθίσταντο Θετταλῶν ἢ Μακεδόνων).

Додамо ли овоме да се Епирци сматрају Илирима[155], добићемо јаснију слику о етничким односима на трупу Балканског Полуострва. У првој хиљади година пре н. е. живе овде разна племена, повезана међу собом општом „пеластичком" језичком сродношћу. Нека од њих без сумње су ближа стаблу Илира, друга пак Трачанима. Отуда и њихово приписивање појединим од ових народа. Но тек касније, у вези са стварањем ширих заједница, под вођством појединих нарочито јаких племена која су заједницама наметала своје име, дошло је до тога да се све ове племенске групе обухвате једним општим именом и схвате као један народ. Наравно, није сасвим јасно како се одвијао овај процес. Но је несумњиво да је у томе морало бити и језичких промена, да су извесне речи из говора једних племена биле преузимане од других, да је долазило и до стапања. У изједначењу Пелагонаца са Пеонцима не мислим да треба тражити однос староседелаца и дошљака који се стапају. Тиме се просто показује да се у датом моменту ова племена међу собом изједначују. Свакако да је ово стапање и изједначење било у многоме олакшано већ поменутом општом сродношћу свих тих племена.

Археологија није у стању да сама реши ове комликоване етничке проблеме. Но она нам показује карактер материјалне културе племена о којима је реч. Култура раније фазе пуног македонског халштата стоји у знаку јаког утицаја културе западнобалканских Илира и племена севернијих крајева, т. зв. трако-кимерске групе. Свакако су се ови културни утицаји преносили непосредним додиром, а на појединим територијама формирали су се и локални облици и продукти материјалне културе какве упознајемо и код племена која нас овде интересују а која су касније ушла у веће заједнице које историја познаје под именом Дардана-ца, Пеонаца и Македонаца. У то прво време још се не види велико богатство ових племена. Оно се формира тек касније почев од VI века пре н. е., свакако са већим јачањем и богаћењем племенске аристократије. Типичан пример тога је некропола у Требеништу, а исти процес налазимо и код трачких племена источног Балкана, како то показују богати налази некрополе код Дуванлија. Овај ће процес свакако стајати у вези и са већим променама односа између племена, са оним појавама које су довеле до формирања оних групација које нам помињу извори Пеонаца, Дардана-ца, Македонаца и многих других. Ове промене нашле су свога одраза и у карактеристичном развоју материјалне културе.

Д-р МИЛУТИН В. ГАРАШАНИН

Напомена. — Овај рад био је већ написан када сам добротом г. М. Hadzidakis-а, добио чланак Th. Makridi Χαλκᾶ μακεδονικὰ ἐοῦ Μουσείο Μγενάκη. Ἀρχ. Ἐφημερίς 1938. Иако овде публиковани материјал ништа не мења у закључцима мога рада, допуњава се њиме у извесној мери листа наших налазишта. Тако из околине Велеса потиче такође један судић од бронзе са карактеристичним поклопцем и једна фибула са конкавном ногом (Makridi T. Iγ, T. IIIδ). Привесци слични необичним из Бохемице познати су и из Фере и Потидаје (ibid. 517), а са истих налазишта заступљене су и карике типа Требениште (ibid. 518). Гривне јањевског типа потичу и из Букри код Битоља (ibid. 519). Ове податке треба додати онима о појединим врстама налаза који су изнети у овоме раду.

М. Г.

---

[138] K. Bittel, Kleinasiatische Studien (1942), 66 и д.

[139] K. Kromer, Zum Picenter Problem, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akadaemie der Wissenschaften V (1950), 131 и д.

[140] J. Harmatta, Le problème cimmérien, Archaeologiai Ertesitö, III S., VII—IX (1946—1948), 79 и д.

[141] Вулић, Географија Јужне Србије у античко доба, Гласник скопског научног друштва XIX (1939), 7.

[142] Geyer у Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (скр. P. W. R. E.), XXVII, ст. 651.

[142a] Гривне са укрштеним крајевима са територије западне Бугарске немају вредности за етничка проучавања. Очигледно се овде ради о преузимању облика са непосредно суседне територије, на шта указује и чињеница да су ове гривне нађене на локалитетима у долинама река које претстављају лаку везу са југоисточном Србијом и Македонијом.

[143] М. Будимир, О етничком односу Дарданаца према Илирима, Југословенски историски часопис III (1937), 1 и д. Као лингвиста Будимир је узео у обзир том приликом археолошка разматрања Schuchhardt-а, која су неодржива и данас одбачена од свих археолога. То међутим не умањује вредност Будимирових лингвистичких проучавања.

[144] Вулић, Дарданци, Глас С. К. А. CLV (1933), 76.

[145] P. W. R. E. IV, ст. 2155—2157 (s. v. Dardani).

[146] P. W. R. E., Supl. V, ст. 312 (s. v. Illyrier).

[147] Вулић, Народност Пеонаца, Глас С. К. А. CXXI (1926), 1 и д.

[148] Будимир, Грци и Пеласти, посебно издање С. А. Н. (1950), passim.

[149] В. Георгијев, Вестник древней истории, 1950.

[150] Вулић, Античка географија Јужне Србије, 7.

[151] Венедиков, Земите на средния Вардар-Принос км античната география на Македония, (1943), 6—7.

[152] Vulić, Le sedi dei Triballi, Revue internationale des études Balkaniques, II, 3—4 (1936), 118—122.

[153] Geyer, loc. cit., ст. 698.

[154] Вулић, Народност Пеонаца, 6—7.

[155] За Елимљане уп. P. W. R. E. X, ст. 2367—2368, за Епирце, ibid., ст. 2722.

Уп. Исти, Келти у нашој земљи, Глас СКА. CXXI (1926), 88—89.

BETRACHTUNGEN ÜBER DIE MAZEDONISCHE HALLSTATTZEIT

Von einem heute verschollenen und nur durch die unzureichende Veröffentlichung von Vulić[1] bekannten Fund aus Kumanovo (Nord-mazedonien) ausgehend, behandelt der Verfasser die Probleme der mazedonischen Hallstattzeit. Obwohl die genauen Fundumstände unbekannt geblieben sind, weisen verschiedene Beobachtungen, besonders die Tatsache dass Vulić's Nachgrabung am Fundplatz erfolglos blieb, eher auf einen Hortfund, als auf eine Nekropole.

Eine genaue Untersuchung der im Fund vertreten Einzelformen beweist den illyrisch-mazedonischen Charakter der Funde, unter denen jedoch auch ein gewisser Einschlag der sogenannten thrako-kimmerischen Gruppe zu ersehen ist.

Die aus Kumanovo bekannten Armreifen mit gekreuzten Enden treten auch in gut datierbaren bosnischen Grabfunden der Hallstatt C Periode (Donja Dolina Grab XL, III, VIII — zu beachten sind besonders die Fibelformen) auf[12-19]. Dieselbe Form wird auch in den gleichzeitlichen mazedonischen Nekropolen von Bohemica[30-33], Vuči Dol bei Skoplje[34], und Čaučica[20-26] belegt. In letzterer sind die betreffenden Armreife in zwei Varianten vorhanden, einer aus Bronzedraht und einer aus Bronzeblech, die auch dem Hortfund von Janjevo (Gebiet von Kossovo) und einem Fund von Kožuh gut entsprechen[27-28]. Anzufüren sind gleichfalls ähnliche Funde aus Bulgarien (Belenci, Mala Bresnica, Moravica, Palilula) [35-39], und aus griechischen Heiligtümern (Material im Museum Benaki in Athen) [40].

Die im ganzen illyrischen Gebiet weit verbreiteten vogelförmigen Anhängsel erscheinen auch in Mazedonien, ausser in Kumanovo auch in Djevdjelija und in der Radanja—Nekropole bei Štip, mit thrako-kimmerischen Bronzen[41-45]. Die Anhängsel von Radanja und Kumanovo stellen mazedonische Lokalausprägungen der betreffenden Form dar. Ähnliche Bronzen sind auch aus Nordgriechenland bekannt[46].

Die wohlbekannten vasenförmigen Anhängsel der Hallstattzeit, sind ausser den Funden in bosnischen Gräbern der Hallstatt C Periode (Brankovići Hügel V, Hrastovača, Hügel I) [48-49], auch in den mazedonischen von Radanja, Djevdjelija, Veria und Pateli[50-53], wie auch durch das nordgriechische Material im Museum Benaki belegt. Von allen diesen Fundstellen scheint nur die Nekropole von Pateli eine grössere Zeitspanne zu umfassen, wie dies durch gewisse ältere Fibelformen[54-55] und durch die wahrscheinlich jüngeren Doppelnadeln erwiesen scheint[56-58].

Die bommelförmigen Zierate sind im ganzen Gebiet von Iran und Kaukasus, bis Jugoslawien und Albanien im Gebrauch gewesen[61]. Die Langlebigkeit dieser Form wird durch Funde in den japodischen Nekropolen Bosniens und durch jene aus dem Grabhügel XII in Brankovići (mit Doppelnadel) bewiesen[64]. In Gräbern von Donja Dolina ist diese Form mit Hallstatt C Bronzen belegt[65-67], in Mazedonien tritt sie ausser in Kumanovo noch in den Nekropolen von Bohemica, Čaučica[70], etwas verschieden auch in Djevdjelija[71] auf. Als Spielarten dieser Formen sind auch die doppelkonischen und doppelpyramidalen Bommeln anzusehen, deren erstere aus Kumanovo, Pateli[72], Radanja[74] und Konopnica (unweit von Leskovac, wahrscheinlich aus einem Grab, wo auch eine gut hallstattzeitliche Hirschfigur gefunden wurde), letztere ausser aus Kumanovo noch aus dem Grabhügel I in Hrastovača[77], belegt sind. Aus Pherae in Thessalien sind ebenfalls Bommeln anzuführen[78].

Auch die doppelkonischen Bronzeperlen sind wohl in die Hallstatt C Periode einzureihen. Darauf weisen die Grabfunde von Mosko und Donja Dolina mit ihren zu dieser Stufe gehörenden Bronze- und Eisengegenständen[80-86], wie auch die mazedonischen Funde von Čaučica[87], Djevdjelija[88], Tefik Bey bei Seres (mit Bronzen verschiedener Alterstufen) [91-93], und zwischen Strumica und Dojran (mit einem kreuzförmigen Bronzeknopf) [89-90] hin. Diese Perlenform ist auch aus Griechenland (Pherae; Dodona?) bekannt[94].

Eine mazedonische Lokalerscheinung bedeuten die kleinen, mit je zwei Ansätzen in Form nach aussen gerichteten Tierköpfen versehenen Bronzedeckelchen, wie jene von Kumanovo, Radanja, Čaučica[101] und Dodona (?-im Museum Benaki) [102]. Im Prinzip der Aufstellung dieser Ansätze ist wohl eine Verbindung mit den mangels zuverlässiger Fundangaben nicht bestimmt datierbaren bosnischen Funden von Mahrevići und Gorica[96, 97], und den älteren italischen Beispielen zu vermuten[95].

Die in Kumanovo belegte Form des kreuzförmigen Knopfes ist wie die in Macedonien ebenfalls bekannten kreuzförmig durchbrochenen Scheiben (Radanja) und die Riemenkreuzungen, mit der sogenannten thrako-kimmerischen Gruppe in Verbindung zu setzen. Dasselbe ist auch von den kalottenförmigen Knöpfen anzunehmen, wie dies durch manche Beispiele erwiesen werden kann[106-112].

Aus allem oben angefürten erhellt zweifellos die Datierung aller angeführten Funde in die Hallstatt C Periode. Die obere Zeitgrenze für diese Gruppe, deren wohl vollständigster Vertreter durch den Fund von Kumanovo dargestellt wird, ist durch den Beginn der von hier bearbeitetem Komplex sich scharf scheidenden Trebenište Kultur (Hallstatt D ab Ende des 6. Jahrhunderts) gegeben. Die obigen Ausführungen, im Zusammenhang mit den früheren Arbeiten über die Funde von Trebenište, erlauben eine Zusammenstellung der typischen Merkmale jeder dieser Gruppen.

Der älteren (Kumanovo-) Phase, gehören bei Anwendung von Steinkistengräbern folgende Formen an: einschleifige Fibeln mit dreieckigem Fuss und zwei knopfförmigen Schwellungen am Bogen (aus Pateli belegt, in der betreffenden Gruppe sonst nicht üblich), Brillenfibeln, Fibeln mit grosser dreieckiger Fussplatte (Aivasil, Tefik Bey, Čaučica), Fibeln mit grosser Fussplatte und Verstärkungen am Bügel (Vuči Dol, Tefik Bey), Armreifen mit gekreuzten Enden in Draht- und Blechvariante (auch mit mehreren Windungen), Bronzeväschen mit Deckeln mit tierkopfförmigen Ansätzen, Vasen- und vogelförmige Anhängsel (letztere auch in Sonderformen), verschiedene Bommeln, doppelpyramidale Anhängsel, konische, den thrako-kimmerischen nahe stehende Anhängsel (Bohemica), doppelkonische Perlen, doppelkonische und kugelförmige durchbohrte Wirtel (?), konische Gegenstände mit hornförmigen Ansätzen (Radanja), eine besondere Anhängselform aus Bohemica, Gegenstände thrako-kimmerischen Typs (kreuzförmige Knöpfe und Scheiben, Riemenkreuzungen, kalottenförmige Knöpfe in verschiedenen Spielarten.

Der jüngeren (Trebenište-) Gruppe der mazedonischen Hallstattzeit sind ausser den mit Steinen bedeckten in die Erde eingetieften Gräbern, noch folgende Erscheinungen eigen: reicher und verschiedenartiger griechischer Import in Metall, Schmuck und Keramik, illyrische Helme[128], lange Lanzenspitzen aus Eisen[129], metallringe mit mehreren Anschwellungen[130], Armreifen mit Schlangenköpfen in mehreren Spielarten[131], verschiedene Nadelformen, besonders Doppelnadeln[132], Knotenfibeln (im Typ ähnlich den Fibeln von Čurug) [133], Fibeln mit viereckiger Fussplatte und senkrechtem Ansatz am Ende der Platte[134], Fibeln vom Typ Lukavica[135], verschiedene Bernsteinperlen[136].

Die hier bearbeitete Kulturgruppe erhebt auch Anspruch zur Lösung ihres ethnischen Problems. Dies ist jedoch mit grossen Schwierigkeiten verbunden. Vom Gebiet von Leskovac bis tief nach Thessalien verbeitet, umfasst die betreffende Kulturgruppe das Gebiet ziemlich verschiedener Völkerschaften, wie der Dardaner, Päoner, Mazedonier, Thessalier. Bei manchen dieser Völkerschaften, wie den Päonern ist auch die sprachliche Zugehörigkeit noch immer ziemlich umstritten[146-148]. Im Grund genommen handelt es sich hier um verschiedene, auch aus verschiedenen Stämmen zusammengesetzte Ethnika, wie dies zum Beispiel die Angaben von Plinius über die Bewohner Päoniens klar darlegen (Nat. hist. IV, 10). Grössere Einheiten sind erst bei der Machtübernahme gewisser Stämme, die dann unter ihrem Namen auch ursprünglich fremde Völkerschaften zusammenfassten entstanden, wie dies durch die Angaben von Thukydides (II, 99) und Strabo (IX, 434) über Mazedonier und Thessalier erwiesen wird. Der ursprüngliche Zusammenhang aller angeführten Völkerschaften, wird wohl auf einer allgemeinen Sprachverwandschaft beruhen. Während sie in unserer ersten Periode noch eine primitive Kultur zeigten, erscheint schon in der zweiten der grosse, durch griechischen Import belegte Reichtum, wie dies auch im Osten der Balkanhalbinsel, bei den Thrakern (Duvanli) vor sich ging. Dies wird wohl mit dem Entstehen grösserer Formationen mit bestimmter politischen Macht in Zusammenhang zu bringen sein.

M. Garašanin

Anmerkung. — Diese Arbeit war bereits abgeschlossen als mir dank gütigem Entgegenkommen des Herrn M. Hadzidakis die Arbeit Th. Makridi's über mazedonische Bronzen zu Händen kam (Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1938). Dadurch bereichert sich auch die Liste unserer Fundstellen. So wurde auch bei Veles ein gefässförmiges Anhängsel mit typischem Deckel und eine Hallstatt C Fibel gefunden. Anhängsel der ersten Hallstatt Stufe, wie jene aus Bohemica, sind auch aus Pherae und Potidaia bekannt, während der Armreifen vom Typ Janjevo auch in Bukri bei Bitolj erscheint. Diese Angaben sind jenen in der Arbeit angeführten anzuschliessen.

M. G.

АНТИЧКИ СПОМЕНИЦИ ГРЧКО-ЕГИПАТСКОГ СИНКРЕТИЗМА У НАШОЈ ЗЕМЉИ

I

СЕРАПИС

Религиозни појмови и култови грчко-египатског синкретизма јављају се у нашој земљи, у античко доба, у оном историском моменту, који је био одређен друштвено-политичким и философско-религиозним условима живота у балканским и подунавским провинцијама римске империје. Појаву и постајање нове религије у овим провинцијама потврђују ликовни споменици бога Сераписа као и епиграфска документа која помињу име овог грчко-египатског божанства.

Међу античким споменицима наше земље, првенствено Србије, досад је објављена свега једна глава за коју се са доста сигурности може сматрати да претставља лик бога Сераписа. Међутим, све што је речено о ликовној претстави овога бога, важног по свом религиозном и социолошком значењу, по времену кад се јавља његов култ и по областима у којима су нађени споменици о њему, сведено је на најосновнију спољну дескрипцију те главе. Сем пластично јасно обрађеног калатоса на овој глави, од фигуре којој је она припадала није сачуван ни један типичан атрибут који прати Сераписов лик[1].

Епиграфски споменици на којима се помиње име бога Сераписа нађени су најпре у западним областима наше земље: у Љубљани, Птују и Сењу[2]. Натписи који помињу Сераписово име данас су нам познати и из наших источних крајева који су били у границама римске империје[3].

Појава ових натписа, у којима се Серапис помиње као Deus, Sanctus, Augustus и Invictus наговештавала је откривање и његовог скулптурног лика, обележеног карактеристичним атрибутима, који готово редовно прате Сераписову ликовну претставу. На тај закључак упућивали су и други религиозни споменици, откривени у римским балканским провинцијама, у којима су се нове концепције о потреби друштвених промена, изражене и ликовно претстављене и кроз нова религиозна схватања, развијале у складу и зависности са друштвеним и политичким збивањима у метрополама грчко-римског света.

Нове могућности за проучавање тих концепција као функције одређених процеса у друштвеној, политичкој и духовној структури и организацији римског друштва и државе у њеним балканским провинцијама пружају скулптурне композиције бога Сераписа које припадају античкој збирци музеја у Сремској Митровици. У научној литератури као и у регистрима античких скулптура наше земље ови споменици досад нису публиковани и идентификовани, ни објашњени као ликовне претставе бога Сераписа са атрибутима карактеристичним за детерминисање његовог лика[4]. Подаци које су о овим споменицима саопштили најпре J. Бруншмид[5], затим В. Хофилер[6] и недавно Б. Василић[7] нигде не доводе у везу фигуру брадатог старца с калатосом на глави, постављеног

---

[1] Вулић, Н., Антички споменици наше земље, Српска академија наука, Споменик XCVIII, 77 фиг. бр. 198, Београд, 1941—1948: „Сераписова глава од белог мрамора. Висина 0,135 м. Нађена у Равни; сад у нишком музеју". За време протеклог рата музеј је бомбардован и ова глава је, на жалост, уништена или је нестала.

[2] Марић, Р., Антички култови у нашој земљи, Београд, 1933, стр. 81, CIL 15092 за Сењ; CIL 3, 8342, за Љубљану и CIL 3, 4044 за Птуј.

[3] Споменик САН XCVIII, 77, бр. 265: ARA из Дреника код Пећи; бр. 279: ARA из Сувог Лукавца код Пећи; бр. 287; ARA из Комине код Плеваља; бр. 494 ARA из Чачка.

[4] У грчкој транскрипцији име овог бога гласи најчешће Sarapis, у латинској Serapis. Врло ретко се јавља као Sorapis, и Soroapis, а у једном случају и као Sirapis в. Pauly-Wisowa, Realencyclopädie, s. v. Sarapis. У једном античком извору Сераписово име Soroopis објашњено је на следећи начин: Soroapis, sive Apis in σορόν depositus« v. Fragm. hist. Graec. II, 380, 20.

[5] Brunšmid, J., Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, N. S. sv. VIII, Zagreb 1905, стр. 87—89, fig. 161, 162, 164 и 164 B.

[6] Hoffiller, V., Prolegomena zu Ausgrabungen in Sirmium, VI Internationaler Kongress für Archäologie, Berlin 1939, стр. 525.

[7] Василић, Б., Лапидаријум градског музеја у Ср. Митровици, Рад Војвођанских музеја, св. 1, Нови Сад, 1952, стр. 214.

између двају лавова, са претставом Сераписовог лика. Осим тога J. Бруншмид је публиковао поред осам целих и фрагментованих група лавова са централном фигуром из митровичког лапидаријума, још и четири надгробна споменика који се налазе у лапидаријуму загребачког музеја, а потичу из Срема, из Митровице и Петроваца. Једна од ових група, бр. 161, нађена у Петровцима, идентична је са Сераписовим групама митровичког лапидаријума. Људску фигуру на овој групи Бруншмид је објаснио као фигуру човека који потсећа на сатира. И остале фигуре „брадатог старца", како их назива Бруншмид, имају све спољне одлике Сераписовог лика. Карактеристично је да је за фигуру на сл. 164 А. Бруншмид сматрао да претставља маску брадатог старца аплицирану на корпи од прућа. Бруншмиду није било познато да је у питању калатос (calathos или modius) на глави Сераписа, који је готово без изузетка претстављан као старац са брадом који по ликовној обради показује одлике пластичне претставе Зевса, с којим Серапис и у другом погледу има унутарње везе и сродности. Ни В. Хофилер, који је такође видео ове споменике и о њима говорио у наведеном свом раду, није објаснио њихово значење. Он се задовољио да их назове лављи пар, не улазећи у објашњење централне фигуре због које су ти лавови и претстављени, као карактеристични, али споредни елементи целе групе.

У лапидаријуму митровичког музеја налазе се, у потпуности или делимично очуване, четири скулптурне композиције Сераписа међу лавовима. Од ових су на двема сачуване фигуре Сераписа и оба лава, док су две друге групе фрагментоване, тако да су на њима очуване глава Сераписа и по један лав. Из техничких разлога било нам је могуће снимити само три од ових споменика (сл. 1, 2, 3)[7a].

Карактеристично је за остале композиције ове врсте које се налазе у овом лапидаријуму да се лавови јављају и у другим комбинацијама, у којима централну фигуру претставља хипнос (или амор?) са буктињом окренутом наниже, симболом угашеног живота (сл. 4). У другом случају лавови су чувари једног делфина, урезаног у плитком рељефу (сл. 5). И једна и друга фигура по свом значењу припадају групи надгробних споменика, намењених култу мртвих. Овоме култу служе и групе са Сераписовом фигуром. Њихов сепулкрални карактер потврђује и место на коме су нађене. Налазиште је у непосредној близини гробља св. Синерота у Сремској Митровици, које се према споменицима и натписима може датовати на почетак IV века н. е., тј. после 313 године, када је хришћанска религија Константиновим едиктом добила пуну слободу[8].

Група са лављим паром, са Сераписовим ликом као и оне са делфином и амором, прављене су од петрографског материјала који се не налази на терену Сремске Митровице. То је бели мрамор и кречњак, обичан и нумулитски, који је у област Сирмијума морао бити донесен са стране, из јужних или западних области наше земље. Све ове композиције са лавовима претстављају тимпанонске делове сепулкралних споменика — великих стела или наискоса? — од којих се засада не могу утврдити ни идентификовати и остали делови. То је недостатак који отежава решавање питања порекла ових споменика у нашим крајевима, њиховог тачнијег датовања као и јаче или слабије изражених утицаја Грчке или Рима.

Анализа и интерпретација споменика који претстављају предмет овог рада показује јединство религиозне концепције, истоветност садржаја скулптурних група као и заједничке одлике стила, изражене у начину решавања композиције као целине и појединачних фигура као њених елемената.

На сва четири споменика Серапис је централна фигура обележена типичним одликама: ликом брадатог старца који носи на глави висок калатос (κάλαθος) или модијус (modius) од плетеног прућа. Сам његов лик одговара, у основним линијама, класичној претстави Сераписа која се приписује Бријаксису, грчком вајару хеленистичке епохе. Својим изгледом Сераписов лик, показује одлике Хадесове, Посејдонове и Зевсове главе из епоха савремених појави Сераписовог култа као и оних које су му претходиле. Скулптурна интерпретација Сераписа ређе показује афинитет и са ликовима Бакхуса и Асклепија. „Цео трактат Плутархов „О Изиди и Озирису" инспирисан је, како мисли с разлогом H. Jeanmaire, на теолошким закључцима о идентичности Дионизоса и Озириса, чија је веза са Сераписом већ прилично јасно осветљена. Пре Плутарха на ту идентичност указао је још Херодот (II, 42), а после њега Диодор[9]. Повезивање одлика оволиког броја античких божанстава у личности једног бога постаје разумљиво кад се зна да је Серапис ујединио у себи и у својим функцијама особине главних богова грчког Олимпа, као и врховних божанстава Египта и Месопотамије. Бријаксисова статуа Сераписа показала је сродност овог бога са грчким Хадесом. Према једном мишљењу Бријаксисов Серапис савршено би одговарао једном

[7a] Њихове су димензије: Сл. 1: Серапис са калатосом између два лава, дужина 1,52 м; висина 0,60 м; ширина 0,45 м. Сл. 2: Серапис са високим типичним калатосом и једним очуваним лавом: дужина очуваног дела 0,85 м; висина 0,75 м; ширина 0,44 м. Сл. 3: Серапис са калатосом између два лава: дужина 1,45; висина 0,65; ширина 0,43 м. Група је врло оштећена, површина еродирана, нарочито глава лава с леве стране. Размере четврте групе са лавовима и Сераписовом главом су следеће: дужина 0,90 м; висина 0,48 и ширина 0,33 м.

[8] Василић, Б., Новопронађени надгробни споменици у Сремској Митровици, Рад Војвођанских музеја, св. 2, Нови Сад, 1953, стр. 147.

[9] Cf. Jeanmaire, H., Dionysos, Paris, 1951, стр. 449, cf. Herod. II, 42, Diodor. Sicul. I, 13.

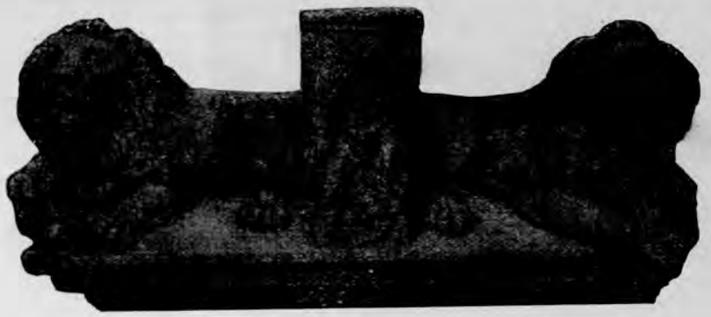
Сл. 1. Фигура Сераписа између два лава
Fig. 1. Figure de Sérapis entre deux lions

Сл. 2. Фигура Сераписа између два лава
Fig. 2. Figure de Sérapis entre deux lions

Сл. 3. Фигура Сераписа између два лава
Fig. 3. Figure de Sérapis entre deux lions

Сл. 4. Фигура Хипноса (Ероса?) између два лава
Fig. 4. Figure de Hypnos (Eros?) entre deux lions

Хадесовом светилишту, кад не би поред Сераписове фигуре било и кербера, непознатог у тој форми имагинацији грчких вајара[10]. Веза и сродност Сераписа са божанством сунца и Зевса види се и по именима које носи: Ἥλιος Σέραπις или Ἡλιοσέραπις, а понекад и Ζεὺς Ἥλιος Μέγας Σέραπις[11]. Као Ἥλιος Σέραπις он понекад на челу има дијадему, изведену од класја зрелог жита, радијално распоређеног. Сераписов лик одговара и Посејдону, односно Плутону: »Sarapin non alium esse quam Plutonem«[12].

Као што се види, овај грчко-египатски бог, чији је култ трајао више од половине једног миленијума, обухватао је својим значењем и својим функцијама истовремено и живот и смрт. Он је оно божанство које Елије Аристид у својој Химни Серапису (20/20) назива „αὐτάρκη θεόν". Иако су у питању богови, овај епитетон се, као што је то показао A. Höffler, врло ретко употребљавао уз њихова имена[13]. Серапис је првенствено хтонско божанство, скоро идентично са Хадесом. Али то је у исто време и бог сунца и свемира, непролазно и ничим неограничено, као што су Хронос и Зевс[14]. Он је близак и митском Дионисосу, који по грчко-египатској интерпретацији овог синкретистичког божанства води порекло од бога Нила, то јест Хапија, односно Сераписа, обожаваног првобитно у форми бика у Серапеуму у Мемфису[15].

Серапис је најистакнутије божанство синкретизма грчке и египатске религије хе-

[10] Amelung, W. Sarapis de Bryaxis, R. A., 1903, стр. 202.
[11] B. C. I. G. 2716; 4042; 6000.
[12] Archermachus Euboeus, Fragmenta, Nominum mutationes, 7; Plutarch, Die Is. et Osir. c. 27.
[13] Cf. Höffler, A., Der Sarapishymus des Ailios Aristeides, Stuttgart — Berlin 1935, стр. 7; в. и Bruchmann, Epitheta Deorum и Roscher, Myth. Lex, Suppl. I, s. v.
[14] Cagnat, R., — Chapot, V., Manuel d'Archéologie romaine, I, Paris 1917, стр. 428.
[15] Jeanmaire, op. cit. стр. 370.

Сл. 5. Фигура делфина између два лава
Fig. 5. Figure d'un dauphin entre deux lions

ленистичке епохе. Међутим, синкретизам ових двеју религија био је познат још Херодоту[16], који сматра да обреди названи орфичким и дионизиским одговарају извесним религиозним церемонијама египатских и питагорејских мистерија[17].

Иако је изразито мушко божанство, Серапис је претстављан скоро без изузетка са калатосом на глави који обележава претежно женска хтонска и друга божанства у грчкој религији. То је најпре Деметра, а затим Артемида и Афродита. У римској религији калатос је атрибут Церере, Минерве, Фортуне и њихових свештеница као и свију божанстава која се сматрају као симболи обиља и плодности[18].

Међу мушким божанствима калатос или modius („мерица светих тајни") претставља као атрибут привилегију Сераписа, која га ставља у ред хтонских божанстава од којих потиче вечна и неисцрпна плодност земље[19]. Домет његове власти и утицаја „протезао се у исто време на плодну земљу која очекује жетву и на мрачне регионе у којима свако људско биће завршава свој пут"[20]. Сераписову функцију ове врсте показују и његове претставе са класјем жита у руци, изведене на новцима Антонина, кованим у Александрији[21]. Као и у случају Деметре и Коре, претстављених с класјем жита, ови атрибути потврђују везе Сераписа и његове пратилице Изиде са животном снагом универзалног земљиног божанства, показујући самим тим и њихов хтонски карактер[22].

Калатос на Сераписовој глави Pettazzoni објашњава као знак сунчевог божанства и његове моћи[23]. Везу ових двају божанстава открива и име Zeus—Xelios—Sarapis. То је, уствари универзално, политеистичко божанство, са свим елементима новог монотеистичког бога. Идентичност сунчеве и Сераписове природе Макробије је показао следећим речима: „Sarapis et solis unam et individuam esse naturam"[24].

Њихову истоветност потврђује и присуство првобитно троглаве животиње, а затим лавова, као пратиоца сунчевог божанства, господара времена у прошлости, садашњости и будућности. Претставу лава, као атрибута Сераписа и симбола времена, Макробије објашњава податком: „... ergo leonis capite monstratur praesens tempus qui condicio eius inter praeteritum futurumque actu praesenti valida fervensque est[25].

Наши споменици из Сирмијума потврђују ту особину бога Сераписа. На све четири композиције Серапис је претстављен између лавова. За разумевање и објашњење функције лавова у нашем случају потребно је напоменути да се троглава животиња од које је на споменицима из Сирмијума заступљен само лављи пар, не може изједначити по својој функцији са кербером грчког мита. Кербер није био, по подацима које пружа Pettazzoni[26], симбол времена, његовог трајања и његове пролазности. Његову претпоставку потврђује индиректно и W. Deonna кад констатује да групе симетрично постављених лавова воде порекло из Месопотамије, која је врло рано познавала култ Сераписа[27]. Потврду за ово мишљење пружа и Ch. Picard. Поводом једне рељефне плоче из Колофона на којој се налази акролитска претстава са симетрично постављеном групом животиња неуобичајеном у грчкој архајској уметности, Picard каже да је овај рељеф настао по сличним претставама код Хита, који су овај мотив могли примити са месопотамског оријента[28]. Као што се види, постављање фигуре божанства између двају лавова временски је далеко претходило појави Сераписовог култа у Грчкој и уопште у Европи. У Сераписовим композицијама лавови су „conservatores" са истом функцијом какву су имали Dioscuri, чувари Μήτηρ γῆ (на једној фресци у музеју у Александрији, или на једном рељефу у музеју у Цариграду). Исти је случај и са групом чувара око Јупитера Долихенуса[29]. Ово пантеистичко божанство сједињило је у себи, као и Серапис, особине врховног бога, који је, као Sol Invictus био „господар неба и вечног живота"[30]. Поређење Сераписа са овим богом допушта и претстава Сераписа између Диоскура уместо лавова на Аурелијоновом новцу[31].

Из свега што смо досад навели у анализи и интерпретацији Сераписове композиције може се закључити следеће: постављање Сераписове фигуре између двају лавова који симболишу функције сунчевог божанства, показује вечно трајање бога Сераписа: ὁτοῖος ἔξτι καὶ ἦν καὶ ἔξται"[32].

А његова божанска личност је „una quae est omnia"[33]. То је бог који „universum ordi-

[16] Herod. II, 81.
[17] Cf. Boucher Leclercq, La politique religieuse de Ptolomée Soter, R. A. 1902, стр. 9.
[18] Pauly — Wissowa, Realencyclopädie s. v. Sarapis.
[19] Daremberg — Saglio, Dictionnaire d. Antiquités, s. v. Serapis.
[20] Amelung, loc. cit.
[21] Duruy, v. Histoire des Romaines, II, стр. 240.
[22] Ch. Picard објашњава као калатос такође и високу капу на глави змијске богиње из Кнососа. Он наводи примере калатоса и из грчког архајско доба.
[23] Pettazzoni, Il „cerbero" di Sarapide, Mélanges Ch. Picard, II, Paris, 1948, стр. 804.
[24] Macrob, Saturn, I, 20, 17.
[25] Macrob, Saturn, I, 20, 15.
[26] Pettazzoni, op. cit., стр. 808.
[27] Deonna, W., Les lions attachés à la colonne, Mélanges Ch. Picard, I, Paris 1949, стр. 304.
[28] Наведено према податку у горњем Деонином чланку.
[29] Cf. Picard, Ch., Les Castores «conservatores», assesseurs du Jupiter Dolichenus, Revue d'Histoire des religions, 1934, t. 109, стр. 73 sqq; cf. Picard, Ch., Le héros cavalier et le lion funéraire, R. A., 1940. t. I. стр. 105—106.
[30] Grenier, A., Les religions étrusque et romaine, Paris 1948, стр. 211—212.
[31] Cf. Roscher, W. H., Lexikon d. Gr. u. R. Mythologie, Bd. IV, s. v. Serapis.
[32] Cf. Pettazzoni, op. cit., стр. 809.
[33] Grenier, op. cit., стр. 207. Серапис је, уствари, суверен међу боговима дуже од пола миленијума: од Птолемеја Сотера до Константина Великог.

net atque ornet"[34] ἠνέμων ἀνδρώπων; ζωτής, μέγας θέος ἐν αἰθέρι καὶ νεφέλαις, λαμπρὸν φάος ηελίοιο"[35].

За објашњење хтонског карактера Сераписових група из Сирмијума од изванредног значаја је и рељефна претстава овнујске главе, постављене на свакој групи испод предње шапе лава. Иако је претстава овнујске главе често имала профилактично значење, у овом случају ове главе, по свему судећи, симболишу сепулкралне жртве[36]. На споменицима хтонског култа и на надгробним стелама римске епохе у Галији често се налази претстава лава који раскида главу овна[37]. У египатској религији, из које је Сераписов култ непосредно прешао и у Грчку, ован као жртвена животиња бога Амона, са којим је Серапис тесно везан, био је познат врло рано[38]. Везу Амона са Сераписом преко овнујских рогова као атрибута показује очигледно биста Зевса—Сераписа са калатосом и роговима Амоновог овна[39]. Грци су овна као животињу хтонског ритуала могли примити утолико пре, што су и сами, као што се види још код Хомера (Odyss. XI, 233 sqq.) приносили управо овна на жртву својим покојницима. Археолошку основу овом тврђењу претставља, поред осталих докумената, и један кратер црвеног стила на коме је приказана таква једна сцена по мотиву из Одисеје, књига Νέκυια. У питању је и код Грка и на споменицима Сераписовим из Сирмијума, ритуал ἐναγίζμος, којим се умирује дух сахрањеног покојника[40]. А да се ради о хтонском култу доказ је и то што је у извесним случајевима култ Сераписа у Грчкој био везан са thymele, према чему су се и натјецања, посвећена овом богу, у Танагри на пример, звала тимеличка[41]. За прост народ Серапис је, изнад свега, бог мртвих. За државу, подразумевајући при томе ону Птоломејевог доба, Серапис је врховни бог, чијим именом почињу и све службене заклетве: „Тако ми Сераписа . . .“[42].

Посматране у целини и појединостима композиције са Сераписовом фигуром из Сирмијума претстављају споменике хтонског култа. Не улазећи овом приликом подробније у анализу порекла Сераписовог култа уопште, у објашњење постанка и значења његовог имена, покушаћемо да утврдимо којим су путем Серапис и његови споменици стигли у нашу земљу. Указаћемо на разлоге због којих је ово ново божанство нашло своје следбенике код нас као и на време појаве, трајања и престанка његовог култа.

Сераписов култ се јавља у оријенталским религијама у одређеном историском моменту, који је био условљен колико политичко-економском, толико и религиозно-философском зрелошћу и дотрајалошћу једног друштва, његове организације и идејних основа које су оправдавале односе у тој организацији. За правилну оцену порекла нових религиозних, а кроз њих и друштвено-политичких погледа инкорпорираних у општим функцијама Сераписовог божанства, карактеристично је да се нова схватања, у суштини револуционирана и прогресивна, јављају у земљама у којима држава, као институција највишег реда, није успевала да савлада и задржи оне друштвене снаге, којима оквири живота у таквој држави нису допуштали нормалан и природан развој. Потреба за новим божанством народне, популарне, а тек доцније и државне религије, јавила се као израз нових схватања, формираних у току промена које су пратиле, с једне стране, стварање државе Александра Великог и престанак система атинске и грчке демократије, а с друге, наговештавале крај самосталности дотрајалих држава азиског и афричког Оријента. Овај закључак потврђује и чињеница да се Сераписов култ после Грчке јавља у Европи првенствено у римској империји, у метрополи као и у провинцијама, а не и у религијама варвара изван граница ове империје, чије друштво још није имало потребе за Сераписом и сличним божанствима.

Гледајући на овај начин на појаву и ширење Сераписовог култа у целини, сматрамо да се не могу усвојити и бранити разлози које A. Erman даје за увођење Сераписовог култа у религији Грка и Египћана. У свом објашњењу овог питања, изгледа нам да се Erman задржао претежно на његовој спољној страни. Он сматра да је могућност споразумевања и узајамног познавања језика између Грка и Египћана довела до појаве и једног синкретистичког божанства[43]. Да се његова теорија о разлозима због којих је Серапис стекао толику популарност у грчко-египатском свету не може одржати, доказ је и то што се Серапис јавља као универзални бог не само у медитеранском орбиту, него и у Индији, где овај бог стоји као универзално божанство поред самог Буде[44]. Исти је случај са појавом и култом Сераписа у европ-

[34] Phylarchi fragmentum, 80.

[35] Ailios Aristeideis, Serapishymnus 32, 1; 18; 23, 10; 20, 19. Macrobius је сачувао ову дефиницију Сераписа: „Ко сам ја? Ја сам бог, што ће рећи: небески свод је моја глава; море је мој трбух; земља, моје ноге; региони етера, моје уши, а око ми је сјајна буктиња сунца које упире свој поглед на све стране“. (Macrob., Saturn. I, 20, 17).

[36] Cf. Picard, Manuel d'Archéologie grecque, I, Paris 1935, стр. 560.

[37] Espérandieu, E., Recueil général des basreliefs, statues et bustes de la Gaule romaine, Paris 1911, T. IV, fig. 3005; T. VIII, fig. 6460, 6522, 6617.

[38] Erman, A., La religion des Egyptiens, Paris 1947, стр. 66 и 383.

[39] Berlinski muzej, inv. br. 11479; cf. Erman, op. cit. стр. 438, сл. 158.

[40] Harrison, I. E., Prolegomena to the Study of Greek religion, Cambridge 1908, стр. 74.

[41] Robert, F., Thymele, Paris 1939, стр. 272 sq.

[42] Erman, op. cit., стр. 448.

[43] Erman, op. cit. стр. 443.

[44] Mommsen, Th., Römische Geschichte, V, 354, напомена 1. У Phylarchi Fragmentum 80 налази се и следећи податак: Plutarchus de Iside et Osiride 29: Contemnendus etiam Phylarchus qui scribit primum ex India Bacchum adduxisse boves duos, quorum Apis alter, alter Osiris est dictus: ceterum Sarapin esse nomen eius qui Universum ordinet atque ornet....

ским провинцијама римске империје. Ми смо навели разлоге за које сматрамо да су били пресудни за постанак и ширење нових идеја везаних за функције и личност Сераписа, у коме су, поред елемената старијих религиозних традиција били оличени стање и став малог човека. За разлику од Erman-a, Boucher Leclercq је много шире и потпуније схватио појаву Сераписовог култа у грчким колонијама, у Вавилону и Египту, где је још пре Птоломеја Сотера постојало ново веровање и култ бога са обележјем које се доцније пренело на Сераписа. Иако ни он није објаснио и кроз расправу спровео до краја своју замисао о одређеном историском моменту и о условима под којима се јавио култ и материјална хипотеза овог бога, Boucher Leclercq је поставио проблем на ону основу на којој се, једино, он и може решавати[45].

Питање Сераписове аутохтоности у Египту још није решено. Ми још увек не знамо да ли је Сераписов култ пренесен у Египат из Синопе на Црном Мору, као што то показују извесни писани антички извори[46], или из Грчке[47], из Вавилона[48], или из Селеукије[49]. Из једног Паузанијевог податка произлази да је најстарији Сераписов храм у Мемфису, а не у Александрији[50]. Овако постављено, ово се питање неће моћи решити. Јер Серапис није национално божанство једне земље и поред тога што показује својим именом, изгледом и функцијама особине и националних грчких, египатских и вавилонских богова. Серапис је космополитски бог, он је творевина и потреба једног доба које није везано ни за историју ни границе само једне земље и једног народа[51].

Остављајући, међутим, ово питање још увек отвореним, покушаћемо да утврдимо којим су путем и када Сераписов култ и његова ликовна претстава стигли у Подунавље: с југа из Грчке, или са запада, преко Аквилеје.

Две врсте података, показују посредно и непосредно да је Сераписов култ био познат Грцима, и у Грчкој, већ у другој половини IV века ст. е. Култу богиње Изиде која редовно прати Сераписа било је подигнуто у Пиреју једно светилиште још у IV веку, у коме средином III века служе „Sarapiostai“[52]. За Птоломеја Лагоса је познато да је још као египатски сатрап организовао, уз помоћ свештеника Деметриног елеузинског светилишта, култ једног синкретистичког бога, чије је седиште било у Серапеуму у Александрији[53]. Серапејион на Делосу из III века показује да је овај бог био познат рано и на грчким острвима[54]. Из Грчке и Египта Сераписов култ је био пренесен и у извесне грчке колоније на Балканском Полуострву. У Томима је постојао савез грчких трговаца-колониста који су Сераписа сматрали за свог бога заштитника[55].

На постојање Сераписовог култа у Грчкој у IV веку указују и одлике стила Сераписових скулптура. Грчки тип Сераписовог лика најближе одговара Посејдоновом и Зевсовом лику IV века, епохи у којој је Бријаксис створио прототип пластичне хипостазе новог бога. За Сераписове фигуре из наше земље, нарочито за оне из Сирмијума, карактеристично је да показују најближу сродност са Сераписовом главом из Тиволија, која је рађена по узору на уобичајени тип фигуре зевса Олимпијског[56]. У египатској уметности тип Сераписа створен је по угледу на фигуру Озириса или Аписа, са круном на глави и жезлом у руци.

У Риму Сераписов и Изидин култ се најраније јавља око 220 године ст. е.[57]. Тада су подигнути и први храмови овим боговима, који су доцније, по наређењу сената, а по свршетку другог пунског рата, морали бити срушени. Увођење Сераписовог култа у Рим било је, делимично, засновано и на односу функција које је имао Liber Pater, божанство идентификовано са Дионисосом, чији смо однос према Озирису и Серапису већ

[45] Boucher Leclercq, op. cit., стр. 7 sqq.

[46] Tacit, Hist. IV, 73.

[47] На европско порекло Сераписа указује овај податак: Aristippi fragmenta, Arcadica, I, 1 и (Clemens Alex., Strom., I, стр. 139): Apis, Argivorum rex Memphim condit, uti tradit Aristippus in primo Arcadicorum. Hunc vero Aristeas Argivus cognominatum esse Sarapidem eoque nomine ob Aegyptiis coli dicit.

[48] На ову претпоставку, поред лингвистичких индиција (в. Ricci Seymour de, Sarapis et Sinope, R. A. II, 1910, стр. 96—100) указује посредно и један податак из Плутарха. Говорећи о Александровом боравку и болести у Вавилону, Плутарх помиње и Сераписов храм у овоме граду и његову функцију сличну Асклепијевој, која је позната и Тациту, (Tac., Hist. IV, 84). Карактеристично је да се Серапис и његови храмови нигде не помињу у вези са Александровим боравком у Египту. Александар је у Египту ишао да посети Амонов храм, до кога је морао пролазити кроз безводну и опасну пустињу, у којој је страдало педесет хиљада Камбизових војника. (в. Plut., Vita Alex. c. c. 26, 27, 76). Да је Серапис имао негде у Египту свој култ и храм, Александар би га, као врховно божанство овога веома сујеверног народа, посетио и указао му дужну пажњу.

[49] Lafayes, Sarapis, у Daremberg — Saglio, Dictionn. s. v.

[50] Pausan., Descript. Gr. Attica, I, 18, 4.

[51] Harold Bell сматра да је Птоломеј I трансформирао египатског бога Осераписа у Сераписа. Изгледа нам да је проблем много дубљи и сложенији и да се не ради првенствено о промени имена, па чак ни функција, старијег египатског бога, у ново официјелно божанство. У тежишту целог овог питања не лежи политичка тактика Птолемеја Сотера, као грчког владара у Египту, него сложени друштвено-историски проблем, који је био општа појава у хеленистичкој епохи античког доба. Cf. Bell, Harold, Graeco-Egyptian Religion, у Museum Hellveticum, Basel 1953, vol. 10, 3—4, стр. 228.

[52] Erman, La relig. des Egypt. стр. 476.

[53] Jeanmaire, H. Dyonisos, стр. 370.

[54] Cf. Roussel, P., Délos Colonie Athenienne, Paris 1916; cf. Cook A. B. Zeus A Study in Ancient Religion, Cambridge 1925, стр. 922 као и Marcadé J., Délos y B. C. H. LXXVIII, — 1954 I, стр. 217.

[55] Cf. Pauly — Wissowa, Realencyclop., s. v. Sarapis.

[56] Duruy, V., op. cit., II, стр. 472.

[57] Ibidem, II, стр. 238.

осветлили[58]. Иако је култ ових богова у Риму постојао тек нешто више од три до четири деценије, њихов углед је био толики да се нико није усудио да изврши одлуку римског сената о рушењу храма оријенталских богова. Да би сачувао углед ове високе државне институције, а у исто време задао и један од удараца оријенталским утицајима у Риму, конзул Л. Емилије Паул је први, као што то саопштава Валерије Максим, обучен у претексту отпочео рушење Сераписовог и Изидиног храма[59]. Међутим, култ ових богова тиме није био угашен. За време Суле у Риму је постојало једно египатско свештеничко братство. А за време другог триумвирата, 43 године ст. е. држава је морала учинити уступак народу, кад су триумвири донели декрет о подизању храма посвећеног Серапису и Изиди[60]. Августова победа над Антонијем требало је да означи победу над оријенталским утицајем који је већ био пустио корен у Риму. Август је најпре био забранио Изидиним верницима да врше своје обреде у простору римског pomoerium-a (празног простора који се није смео обухватити градским зидовима), а после је ту своју забрану протегао на целу површину Рима. Тиберије је чак наредио да се сруши Сераписов и Изидин храм, подигнут на Марсовом Пољу, упркос Августовој забрани. Међутим његов наследник Калигула подиже нови храм овим оријенталским божанствима на том истом месту[61]. У II веку н. е. ширење Сераписовог култа у римској империји достигло је свој врхунац, нарочито у њеним западним провинцијама. Ауторитет Сераписа и популарност његовог култа показује и новац са његовим ликом из доба цара Аурелијана. Култ источњачких синкретистичких богова, подразумевајући ту и Митру, који је „направио свој победнички поход кроз римску империју у I веку н. ере“[62], слободно се одржавао у целој римској империји до издавања Миланског едикта 313 године, кад оријенталска синкретистичка теологија уступа место хришћанском монотеизму. Међутим, формално и правно признање верске толеранције хришћанској религији није претстављало и крај античком и оријенталском политеизму. То показује, поред осталог, и тежак утисак што га је оставило рушење великог Сераписовог светилишта у Александрији, 391 год. н. е.[63]

На основу података и археолошке документације коју смо дали, запажања и конјектура које смо учинили, сматрамо да је могуће да укажемо на решења постављаног проблема: зашто, одакле и када се Сераписов култ појавио у римским провинцијама северног Балкана и средњег Подунавља, у коме су откривени и пластични споменици овог култа и у нашој земљи. Скуп свију ових споменика, засада још увек веома мало или нимало непроучених, обухвата претежно натписе на надгробним споменицима, пригодне натписе у којима се призива Сераписово божанство и моли његова заштита, вотивне дарове против болести, називе свештеника и, коначно, и ликовне претставе самог Сераписа[64].

Разлози због којих се Сераписов култ јавља у римским балканским провинцијама су опште природе. Они улазе у област друштвено-историских момената и чинилаца који су одређивали садржај не само економској и политичкој страни живота римске империје, него и идејним функцијама и транспозицијама тога живота. Разлика је у временским терминима који су све виши, уколико је даљина од метропола већа. Зато се и Сераписов култ, као феномен грчко-египатско религиозног синкретизма, а у исто време и одраз друштвено-историског процеса у животу римске империје, јавља у њеним северно-балканским и средњо-подунавским провинцијама знатно доцније него у Грчкој и у Италији. У нашој земљи Сераписов култ се могао појавити тек онда кад се у њој учврстила римска власт. То је могло бити најраније тек по завршетку панонског устанка 9 године н. е., а најдоцније после рата против Дачана, 106 године. У то време, као што је то истакао В. Хофилер, Сирмијум је био важна римска операциона база, упориште и сабирни центар за римску војску. Доцније, за време владавине Илира Марка Аурелија Проба, који је прихватио основне смернице политике Аурелијана значајног и по томе што је уместо капитолинског Јупитера узео за заштитника римске империје ново божанство Sol Invictus идентично са Сераписом[65], потреба за новим односима у римској држави и римском друштву, у метрополи као и у провинцијама, стварала је и нове разлоге за појаву, ширење и популарисање религиозног синкретизма, обележеног у нашој земљи Сераписовим именом и ликом.

За утврђивање доба кад се јавља Сераписов култ у северним балканским провинцијама римске империје од важности су још две чињенице: пут којим је ново веровање стигло у ове крајеве и одлике стила у коме је рађена Сераписова фигура. Познато је да су везе свих провинција биле, у доба које имамо у виду, много интензивније и непосредније из економских, политичких и војничких разлога са Италијом него са Грчком. Аквилеја је била једна од најважнијих раскрсница војничког и трговачког саобраћаја између Италије и Подунавља[66]. Грчка, у којој се Сераписов култ појавио врло рано, и сама римска провинција, није имала тада никакве могућности ни интереса да утиче на ток ствари и живота у Подунављу и у северним балканским областима. Отуда се може сматрати да је Сераписов култ у наше крајеве могао доћи само са Запада, из Италије, преко Аквилеје.

Тај закључак потврђују и одлике стила Сераписових скулптура из Сирмијума, које показују све карактеристике римске провинциске уметности. Оне су далеко испод нивоа грчке пластике хеленистичког доба и стила. Третирање Сераписове фигуре са лавовима такође се разликује, више стилски, а делимично и садржајно, од сличних композиција из Грчке и са Оријента. Сиромаштво у индивидуалном карактерисању Сераписовог лика такође искључује сваки непосредни грчки утицај на ову пластику. Оцењиване мерилима вредности античке уметности, Сераписове композиције из Сирмијума претстављају дела провинциских занатлија — каменорезаца. Али, као сведочанства једне културе и као споменици једне епохе, ове композиције имају вредност ретких и важних археолошких докумената.

Д-р БРАНКО ГАВЕЛА

[58] Cf. Magnien, V., Les Mystères d'Eleusis, Paris 1950, стр. 45, наводи места из Тертулијана и Овидијевог коментатора Сервија која показују однос Либера и Озириса.

[59] Valer. Maximi, Factorum et dictorum memorabilium lib. I, 3.

[60] Duruy, V., op. cit. III, 472.

[61] Albertini, Eug., L'empire romaine, Paris 1938, стр. 162.

[62] Wilcken, U., Griechische Geschichte, Berlin 1926, стр. 230.

[63] Niese, B., Römische Geschichte, München 1923, стр. 407.

[64] Hoffiller, V., Prolegomena, Berlin 1939, стр. 518.

[65] V. Grenier, A., Les religions étrusque et romaine, стр. 212.

[66] Cf. Pauly-Wissowa, Realencyclop. s. v.

LES MONUMENTS ANTIQUES DU SYNCRETISME GRECO-EGYPTIEN EN YOUGOSLAVIE

I
SERAPIS

Dans cette étude nous avons déterminé, pour la première fois, un groupe de compositions sculpturales représentant la figure de Sérapis que nous avons trouvée dans le lapidarium du musée de Sirmium. Jusqu'à présent ces compositions n'avaient jamais été publiées, identifiées ou expliquées comme des représentations du dieu syncrétique gréco-égyptien Sérapis.

Nous avons essayé de donner une analyse précise de ces compositions représentant la figure de Sérapis avec une paire de lions entourant ce dieu.

De la base des éléments plastiques et des attributs de Sérapis ainsi que du fond des caractéristiques de toute la composition, nous avons tiré des explications sur la signification de ces sculptures. La méthode des études comparées nous a donné la possibilité de trouver des conclusions se rapportant au rôle politique, social et religieux de Sérapis dans les provinces balkaniques de l'Empire Romain, ainsi que sur les nouvelles conceptions sociologiques, politiques et intellectuelles à l'époque de l'apparition du culte des dieux syncrétiques à Rome et dans ses provinces.

En même temps nous avons réussi à établir la chronologie des monuments en question, les causes du succès de cette nouvelle religion précédant immédiatement le Christianisme. En étudiant le caractère du type des figures ainsi que leur style plastique et leur matière première, nous avons trouvé la voie par laquelle le culte de Séparis est entré dans les provinces romaines du Danube moyen: c'est, en effet, de l'Ouest, de l'Aquilée et de l'Italie, et non pas de la Grèce, que le culte de ce dieu s'est répendu dans la région en question.

Les compositions de Sérapis de Sirmium et de la Yougoslavie sont certes bien au-dessous des qualités artistiques de la sculpture grecque de la période hellénistique. La figure de Sérapis entre les deux lions diffère surtout par son style des représentations de Sérapis de la Grèce et du Proche-Orient où ce dieu est représenté entre deux Cerbères au lieu de deux lions, comme c'est le cas à Sirmium. La pauvreté des traits individuels de Sérapis exclut toute influence de la Grèce et de son art hellénistique sur la sculpture de cette capitale de province romaine. Les compositions de Sérapis en Yougoslavie sont des oeuvres d'artisans provinciaux plutôt que d'artistes grecs ou romains. Mais en tant que documentation, relative à une culture, à une religion et à une époque pleine d'événements très importants pour la vie et le destin de l'Empire Romain, ces monuments ont une rare valeur historique et un grand intérêt scientifique.

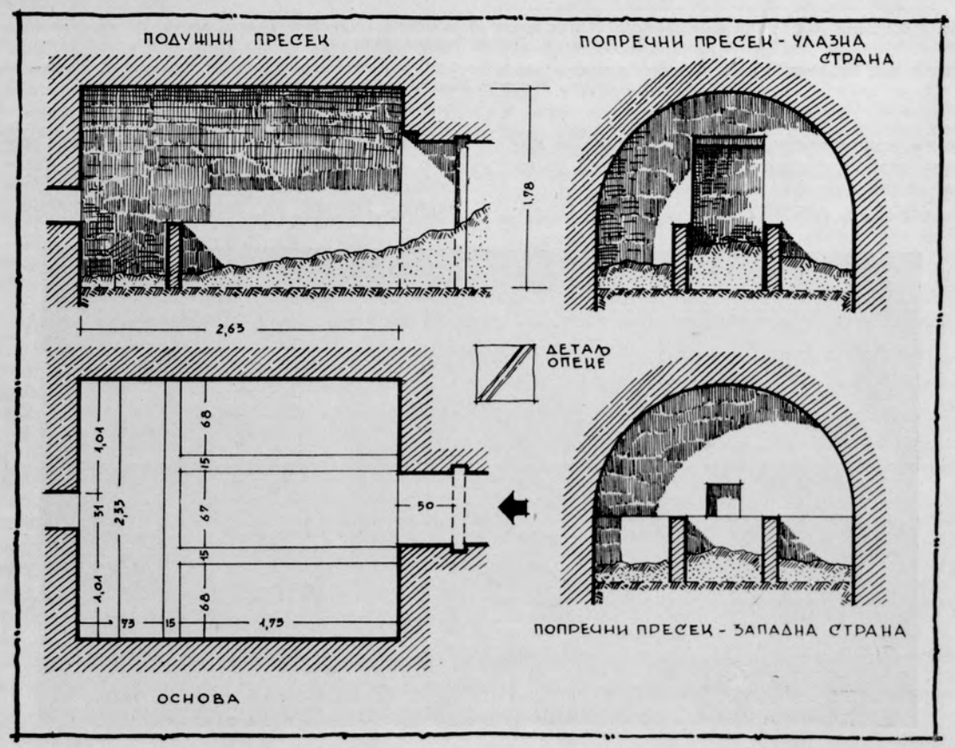
Branko Gavela

СТАРОХРИШЋАНСКА ГРОБНИЦА У НИШУ

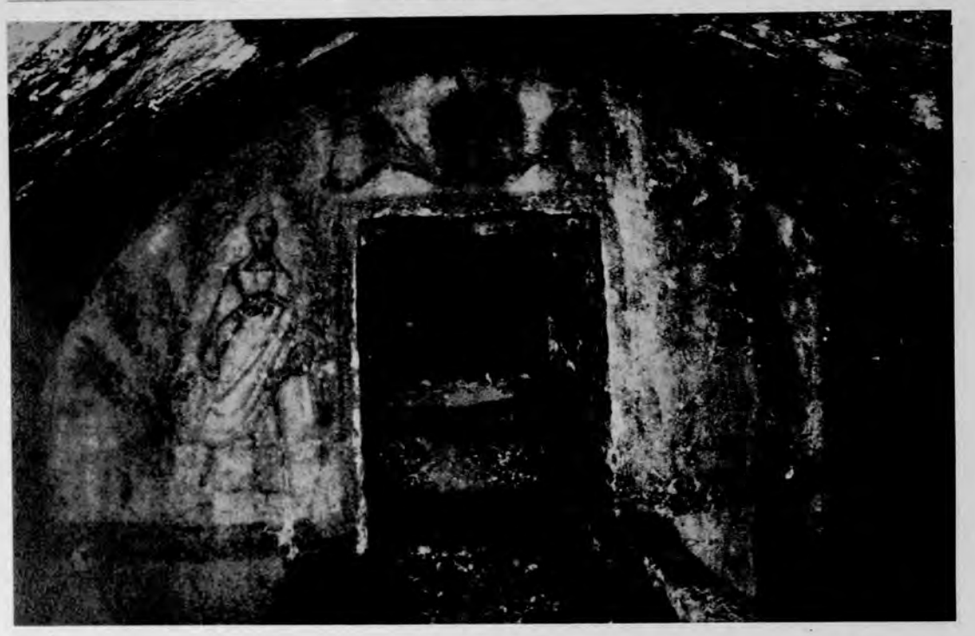
Познато је да су у Јагодин Махали код Ниша нађени остаци римских зграда и четири старе хришћанске цркве. У једној од ових цркава, базиликалног типа, нађени су гробови са посебним простором за главу, у другој пак нађен је бакарни новац цара Константина и одломци шареног стука, а у трећој новац цара Валенса. Постоји затим у Нишу и леп маузолеј од жуте печене цигле. Најзад откопано је и 17 засведених гробница, од којих се већина према новцу у њима нађеном може датирати у време од Констанса до Валенса, дакле од 337—378. У једној од ових гробница биле су фреске у црвеној боји. У њој је нађен новац цара Анастасија I (491—518). Ова гробница је данас порушена[1].

10 марта 1953 године, приликом игре деце у дворишту Дома деце погинулих бораца у Нишу, такође у Јагодин Махали, провалила

[1] Адам Оршић Славетић, Археолошка истраживања у Нишу и околини. Старинар 1933—34, стр. 303—310; Др. Г. О. Братанић, Ископине у Нишу и околини. Преглед цркве епархије нишке, 1937, бр. 5—6, стр. 180—187.

Сл. 1. Основа и пресеци Нишке гробнице, израдио архитекта Слободан Ненадовић
Fig. 1. Base et coupes du caveau de Niš, par l'architecte Slobodan Nenadović

Сл. 2. Источни зид са улазним вратима. Изнад врата је монограм Христос. Поред врата су св. апостоли Петар и Павле посред раја

Fig. 2. Mur Est avec la porte d'entrée. Au-dessus de la porte, le monogramme du Christ. De part et d'autre de la porte, les apôtres Pierre et Paul au milieu du Paradis

се на једном месту земља, испод које се налази старохришћанска гробница, која је на тај начин случајно откривена.

Завод за заштиту и проучавање споменика културе НР Србије предузео је све могуће да отклони оно што би могло негативно деловати на очување овог важног споменика. Радови на заштити ове гробнице

Сл. 3. Источни зид. Монограм Христов са апокалиптичним словима ⲁ ⲱ изнад улазних врата

Fig. 3. Mur Est. Le monogramme du Christ avec les lettres de l'Apocalypse ⲁ ⲱ au-dessus de la porte

нису завршени, но су и даље у току, јер ће Завод будно пратити како ће на зидне слике деловати то, што су после толико столећа дошле у везу са спољним ваздухом. Завод је испред гробнице дао начинити павиљон, кроз који се улази у гробницу.

У гробници су само три гроба, у која су била смештена три умрла (сл. 1). Гробови су у облику саркофага, без поклопца горе, тј. горе су отворени, а сежу у висину до колена одраслом човеку. Гробови су данас празни.

Гробница је дуга 2.63 м, широка 2.23 м, а висока 1.78 м. Зидана је циглом, полуобличасто је засведена, а облепљена је једним доста танким слојем малтера, који уништавају жилице разних биљчица. Према квалитету и броју слојева, малтер је важан хронолошки индиције, јер ако су фреске изведене на једном слоју малтера, имају се приписати одмаклом III или обично IV веку, а до половине III века малтер је имао два слоја[2].

У Сирији и Месопотамији имамо мање подземне породичне гробнице (Grabkammer) архитектонски сличне нишкој гробници, у које воде степенице, на чијем крају је улаз са Христовим монограмом изнад улаза, који води у квадратни или четвороугаони cubiculum. Н.пр. гробница у Mudjeleia[3] (Сирија) је слична нишкој.

Ове гробнице у Сирији на вратима имају Христов монограм, н.пр. она у Mydjeleia, као и портал маузолеја Диогенова у Hass-у, из IV века (Сирија)[4], а имамо га изнад врата и у нишкој гробници. Изгледа да је у четвртом веку био обичај да се на улаз оваквих гробница ставља Христов монограм.

На Балкану је архитектонски облик оваких гробница као што је нишка веома честа појава, н.пр. у Солуну, у Софији код Свете Софије, као и у Салони[5]. Ове гробнице су полуобличасто засведене, имају улазна врата и на супротном зиду од улазних врата једну малу нишу.

По архитектонском облику нишка гробница је слична неким гробницама у Марусинцу код Солина, где имамо разне типове гробова, за које Dyggve каже да су директно са Истока уведене форме (Mausoleum, Grab A und das Kammergrab), чија конструкција се до појединости може у Сирији доказати. Односи хришћанске Салоне ка сирско-месопотамском подручју могу се сигурно доказати и то баш у време када је Mausoleum подигнут[6]. Dyggve, S. 93, Abb. 126 и 127 доноси слике два старомесопотамска гроба на свод, који су архитектонски слични нишкој гробници.

Према томе и нишка гробница по свом архитектонском облику има своје праузоре у Сирији и Месопотамији.

Гравни украс гробнице су слике на свима зидовима и на своду гробнице, па и на самим гробовима споља и изнутра.

На источном зиду гробнице (сл. 2), изнад улазних врата насликан је Константинов монограм Христос ☧ = ΧΡ(ΙΣΤΟΣ) (сл. 3) са апокалиптичним словима ⲁ ⲱ (Откр. 1, 8; 21, 6; 22, 13), окружен венцем од палминих грана, а испод монограма излази на обе стране по једна палмина грана.

Са сваке стране поред улазних врата је једна светачка фигура. Јужно од врата је фигура свеца са брадом и густом косом, који у рукама држи отворену књигу (сл. 4). Цртеж је рађен црвеном и сивом бојом, а инкарнат је пепељаво-зелене и смеђе боје.

Северно од врата је фигура по оделу слична оној јужно од врата, са подужом шиљастом брадом (сл. 5). Десном, јако наглашеном руком, благосиља са два прста, а у левој држи савијен свитак о коме виси нешто као печат (?). Обе фигуре су без нимба, као и све остале на сликама у овој гробници. Поред обеју ових фигура је дрвеће и растиње. Испод нивоа, тј. бордуре на којој стоје ова два лика у самим гробовима је насликана ограда, иза које је растиње.

Слике на западном зиду (сл. 6 и 7) одговарају по композицији онима на источном зиду, с том разликом, што на овом западном зиду немамо врата, но једну малу нишу. У ниши данас нема ничега, а у њој је могао бити или запис или нека слика у вези са умрлима. У гробници Печуја на овом месту у ниши је насликан евхаристиски сасуд[7]. На овом зиду је исти монограм Христос са апокалиптичним словима ⲁ ⲱ, окружен венцем од палминих грана и нимбом. Венци око монограма су сликани бојама: зелена, светли окер и боја опеке. Јужно од монограма је једна светачка фигура са брадом, у истој одећи као што су и оне на источном зиду, а руке држи у деисисном ставу према Христову монограму (сл. 9). Северно од монограма је такође једна фигура са брадом. Десном благосиља са два прста, а лева је нејасна (као да држи савијен свитак) (сл. 8). Око ове две фигуре је дрвеће и растиње зелене и црвене боје. Испод нивоа тј. бордуре на којој стоје ове две фигуре, у самом гробу је ограда, а иза ње је растиње. Ограда је сликана црвеном и окер бојом.

Северни зид. Изнад самога гроба који је уза северни зид гробнице, насликана је светло-сива ограда оивичена руменом линијом.

---

[2] Joseph Wilpert, Die Malereien der Katakomben Roms, 8.

[3] C. M. Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie, 133 и 137.

[4] Ibid.

[5] Friedrich Gerke, Die Wandmalerei der neugefundenen Grabkammer in Pécs (Fünfkirchen). Neue Beiträge zur Kunstgeschichte des Jahrtausends. Erster Halbband. Spätantike u. Byzanz, 115.

[6] Forschungen in Salona III. E. Dyggve — R. Egger, Der altchristliche Friedhof Marusinac, 1893, 104, 110, 114. Види и гробницу испод Базилике пет мученика у Капључу код Солина у Recherches à Salone. Tome I, p. 137, fig. 129.

[7] Gerke, Fig. 31.

Сл. 4. Источни зид, јужно од улазних врата. Св. апостол Петар
Fig. 4. Mur Est, côté Sud de la porte: Saint Pierre

црним гроздовима, међу којима су птице, које стоје пред гроздовима или их једу (сл. 14).

На зидовима гробова споља насликано је оно исто што и на своду тј. лоза са птицама.

Монограм Христос ☧ значи присуство самога Христа, а зове се Константинов монограм, јер га је Константин ставио на labarum. По страни између кракова слова X су апокалиптична слова Α Ω. Око монограма је венац од палме, који има симболично значење награде за победу, и небројено пута је даван како Христу, тако и апостолима, еванђелистима и мученицима. Већ је на labarum-у венац окруживао Христов монограм. У катакомбама на сликама као и у надгробним натписима имамо многе примере Христова монограма окружена венцем. Прве фигуре светаца са венцем у рукама на гробовима у катакомбама Рима имамо већ пре IV века[8]. Овај мотив Христова монограма окружена венцем, пун симболике, брзо се раширио у све земље хришћанске антике, па ево имамо га и у Нишу.

Монограм Христов на западном зиду гробнице поред венца окружен је још и нимбом, као што на сликама окружује главу Христову, јер монограм, како рекосмо, замењује слику самога Христа.

Поред слика и натписа, Константинов монограм ☧ долази и на новцима. Први пут га видимо јасно на новцима Константина I (336—337) и II Caesar (337—341), као и Констанција II Caesar (337—361) (налаз Arles, тип: новци реставрације), и затим после 330 (Dedicatio Константинополиса) (налаз Константинополис, владари Константин I и II, тип Constantinopolis и Urbs Roma). Најпосле долази 335—337 (налаз Arles, владари Константин I и II Caesar, Констанције II Caesar, Констанс Caesar (337—350), Delmatius Caesar, типа gloria exercitus и два војника[9].

Према Wilpert-у овај Константинов монограм Христов јавља се тек у време иза Константина Великога, а Wilpert наводи и катакомбе у којима се налазе (Praetextatus, Domitilla, S. Callisto, SS. Marco e Marcelliano, S. Cyriaca), све из IV века.

Marucchi[10] пак пише да монограм labarum-а Христос ☧ остаје до краја IV века, а затим узима други облик.

Са монограмом, прво Константиновим Христос ☧ затим са мограматичним крстом ✙ јављају се апокалиптична слова — Α Ω тек у време мира, а најстарији пример везе апокалиптичних слова са монограмом Христос ☧ имамо на једном натпису у катакомби св. Марка и Марцелијана из 340 године[11].

Le Blant[12] је на основу датираних натписа у Риму на којима долазе монограми и

Површине између ограде су: црвене, окер и зелене боје. Кроз средину ограде иде пепељава линија. Иза ограде се види растиње и палмине гране, а између ових виде се мале грудне фигуре без нимба и без руку, шест на броју (сл. 10 и 11).

Јужни зид је сликан исто као и северни зид. И овде имамо изнад гроба насликану ограду, иза које су растиње и палмине гране, а међу њима су мале грудне фигуре, четири на броју. Једна од њих је већа од остале три (сл. 12 и 13).

Изнад описанога на јужном и северном зиду је широка бордура, црвене боје, и на целом своду је насликана зелена лоза са руменим и окер лишћем, са ластаром и сиво-

[8] Joseph Wilpert, Die römische Mosaiken u. Malereien der kirchlichen Bauten vom IV—XIII Jahrhundert, II Aufl., I Bd., Text, Erste Hälfte, 1917, 66 и 232.
[9] C. M. Kaufmann, Archäologie, 603.

[10] Orazio Marucchi — Fridolin Sägmüller, Handbuch der christlichen Archäologie, 219.
[11] Wilpert, Die röm. Mosaiken, 43.
[12] C. M. Kaufmann, Handbuch der christlichen Epigraphik, 84.

апокалиптична слова Α Ω дошао до закључка да се они јављају у Риму у овом времену:

☧ 298??, 323—451 или 475.
Α Ω 355?, 360—509.
✙ 360—509.

Према томе на основу монограма Христос са апокалиптичним словима Α ☧ Ω можемо нишку гробницу ставити у време од 360—451. Али ово време мора да се сузи са доње стране навише, јер се апокалиптична слова уз монограм нису јавила у Нишу одмах када су се јавила и у Риму. Исто тако треба да се сузи и са горње стране, као што ћемо то видети из даљег расправљања.

Поред монограма на источном зиду су две фигуре. Кога оне приказују?

У послеконстантинову времену на мозаицима и фрескама јавља се и Христов монограм увек заједно са апостолима и еванђелистима. Са апостолима зато што су сведоци Христови, према Делима 2,32: „Овога Исуса васкрсе Бог, чему смо ми сведоци", и „него ћете примити силу када сиђе св. Дух на вас, и бићете ми сведоци по свој Јудеји и Самарији и све до краја земље" (Дел. 1,8 и даље). То исто важи и за еванђелисте још у већој мери, јер су они то сведочанство писмено изложили у својим еванђељима. Зато на сликама у римским катакомбама уз Христа поред апостола видимо и еванђелисте, који се ни по чему другом не разликују од апостола, но само по броју[13]. Поред апостола и еванђелиста и други свети долазе често на сликама у катакомбама Рима у некој вези са Христом, који међу њима стоји или у својој фигури или често само наговештен монограмом или венцем.

Према томе одговарајући на горе постављено питање помишљамо прво на апостоле. За цео збор апостола није било места, и зато су насликана само два апостола.

Ове фигуре су обучене у тунику и бео pallium. На туници видимо clavus-е, тј. две широке пруге које иду од отвора врата вертикално до руба тунике доле, спреда и позади. Тек од IV века сретамо чешће тунику на сликама катакомба као одело светих лица, увек са дугим рукавима и са пурпурним clavus-ом. Pallium пак од почетка другог века сликари катакомба дају редовно библиским лицима. Увек га имају Христос, апостоли, Мојсије, често Аврам, Оранти само онда када су приказани у блаженству, епископ на слици fractio panis и лице које врши крштење. Од III века pallium је са туником и сандалама (са ремењем), (тако су обучене ове светачке фигуре у нишкој гробници) особено одело светих особа[14].

На сликама у катакомбама Рима такође видимо благосиљање са два прста:

Христос и апостоли благосиљају са два прста у Coemeterium Majus из прве половине IV века (Wilpert, Taf. 170).

[13] Wilpert, Die röm. Mosaiken, 50—53.
[14] Wilpert, Die Malereien der Katakomben Roms, 68, 73—4.

Сл. 5. Источни зид, северно од улазних врата. Св. апостол Павле посред раја
Fig. 5. Mur Est, côté Nord de la porte: Saint Paul au milieu du Paradis

На слици Христос са апостолима у Domitilla, средина IV века, један апостол благосиља са два прста (Wilpert, Taf. 193).

Христос благосиља са два прста у SS. Pietro e Marcellino, крај IV и почетак V века (Wilpert, Taf. 252 и 254).

Свети благосиљају са два прста у Coemeterium Pontiani, крај петог века (Wilpert, Taf. 255).

Свитак, као и књига, значе Св. Писмо, у коме су изложене хришћанске верске истине и правила за живот хришћана. То доказују обе књиге на напуљској фресци Vitalia, у којима читамо имена еванђелиста[15]. Свитак као атрибут одлике имао је прво Христос, а затим су га добили апостоли и мученици.

[15] Ibid. 466.

Христос има обично полуодвијен или сасвим одвијен свитак, а остали савијен[16].

Свитке у рукама на сликама у катакомбама Рима имају апостоли, еванђелисти, мученици и умрли, и сретамо их већ у преконстантинову времену. У послеконстантинову времену место свитка долази codex — књига, која се почела употребљавати у иконографији катакомба у другој половини III и у почетку IV века, специјално за Св. Пи-

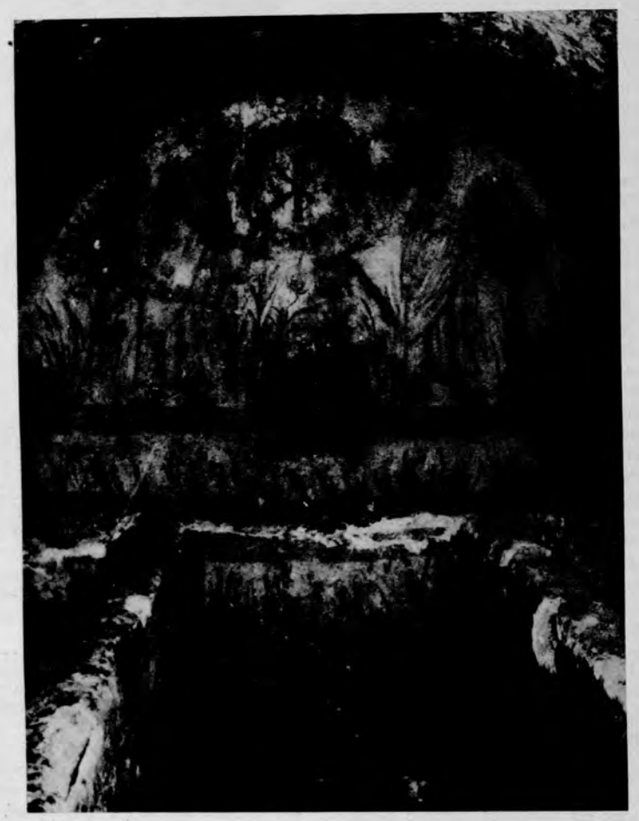
1) Петар у Domitilla, из друге половине II века (Wilpert, Taf. 248).

2) Петар чита свитак у SS. Pietro e Marcellino, из друге половине III века (Taf. 94).

3) Петар и Павле у Domitilla, из прве половине IV века (Taf. 154 и 179).

4) Павле у Domitilla, око 348 (Taf. 181).

5) Христос са Петром и Павлом у SS. Pietro e Marcellino, из краја IV и почетка V века (Taf. 252).

Сл. 6. Западни зид гробнице. Монограм Христос, два свеца посред раја, ниша, гробови уз западни, северни и јужни зид, као и слободан простор у средини гробнице

Fig. 6. Mur Ouest: le monogramme du Christ, deux saints au Paradis, la niche, les tombes le long des murs Ouest, Nord et Sud ainsi que l'espace libre au milieu du caveau

смо. У V веку свитак је дефинитивно замењен књигом, као што то показују мозаици у S. Pudentiana и S. Sabina[17].

Према свему ово су апостоли и то Петар (јужно) и Павле (северно), јер су они слично приказани у овим катакомбама:

Док писмени извори прво описују изглед св. Павла, то су сликари катакомба прво сликали св. Петра. На овим сликама Петар има округлу, густу потсечену браду и косу, испрва прогрушану, а касније сасвим седу. Павле је ћелав, има дугу шиљасту пуну браду тамно-мрке боје и високо чело. По томе и што долазе заједно, њихове слике се могу одмах распознати, тако да сликари нису има-

[16] Ibid. 494.
[17] Marucchi, 336.

ли потребе да их сигнирају. Ако то нису били стварни портрети, ипак се њихово овакво сликање оснивало на знању како су они изгледали, што је било познато хришћанима Рима у III веку.

На епитрафима су биле често слике светих као заштитника и посредника за умрле, нпр. Петар и Павле (Lateranmuseum, Marucchi, 245, fig. 95) (сл. 15), што су они и овде.

Подвлачимо да апостоли Петар и Павле, као и друге фигуре у нишкој гробници немају нимба, знака светости, који је уведен кратко пре 340 године, као што доказује слика Христова између еванђелиста у катакомби SS. Marco e Marcelliano[18]. Прво је нимб имао само Христос као символ божанства, да би се разликовао од анђела и апостола. Већина слика Христа са нимбом припада деценијима иза половине IV века. У другој половини IV века нимб је пренесен на анђеле[19], а крајем V века добијају га и светачке фигуре, нпр. слике св. Милеса, Пуменија, Марцелина, Полиона и Петра у катакомби S. Pontiani.

Немамо ничега сигурнога по чему бисмо могли одређено по имену идентификовати две фигуре на западном зиду. За њихово идентификовање уопште имамо разна критерија: 1) Одело, 2) благослов, 3) свитак и 4) ко долази уз Христов монограм на сликама у катакомбама. Видели смо раније ко има такво одело, ко тако благосиља, ко има свитак и ко долази уз Христов монограм, и према свему том, ове две фигуре би могле бити апостоли, еванђелисти, библиска лица, затим мученици, епископи и свети. Дакле, по-

Сл. 7. Западни зид цео. Монограм Христов, два свеца посред раја, ниша и ограда раја у самом гробу уз западни зид

Fig. 7. Le mur Ouest en entier: le monogramme du Christ, deux saints au milieu du Paradis, la niche et la clôture du Paradis sur la tombe du mur Ouest elle-même

[18] Wilpert, Die Malereien der Katakomben Roms, 350, Taf. 162.
[19] Wilpert, Die röm. Mosaiken, 102.

сле апостола Петра и Павла на источном зиду, ово би могли бити прво еванђелисти. На приговор да се томе противи број четири еванђелиста, имам да одговорим: 1) Збор апостола заступљен је на источном зиду са два апостола, па према томе могу и четири еванђелиста бити заступљени двојицом еванђелиста. 2) Број четири код еванђелиста није тако чврст и он се може разбити на два и два, јер од четири еванђелиста два су из броја дванаесторице апостола (који су већ заступљени двојицом апостола на источном зиду), а два нису. Према томе, ако су ово еванђелисти, то би могли бити Марко и Лука. Нису ли пак то еванђелисти, онда би могли бити мученици-епископи, па можда и нишки мученици, чија је слава, као што ћемо даље видети, била на далеко позната. Нису ли пак то мученици-епископи, онда би могли бити епископи који нису били мученици, и то можда нишки епископи, чија нам је листа из IV века позната, јер су били угледни и активни у тадањем животу цркве. Што један од њих благосиља, то говори за то, да ако нису апостоли или еванђелисти, да свакако припадају клиру.

Најпосле, они који су подигли ову гробницу, свакако су желели да у њој, поред ликова апостола Петра и Павла, имају још ликове оних светих, који су својим заступством најбоље могли помоћи да душе сахрањених у овој гробници дођу у рај, која је мисао толико наглашена на сликама у овој гробници. Фигура насликана са јужне стране пружа руке према монограму тј. Христу и моли заштиту, милост и милосрђе за сахрањене у овој гробници, јер тај смисао имају у висини груди испружене руке на сликама у катакомбама. Мученици на сликама суда препоручују умрле Христу да им буде милостив. Зато се мученици у једном натпису у катакомби S. Cyriaca називају advocati aput deum et ☧[20].

Ове две фигуре на западном делу гробнице су окружене дрвећем и растињем, што — као што ћемо даље видети — претставља рај, у коме су и апостоли Петар и Павле.

Фреске у нишкој гробници могу се разумети кроз уметност у катакомбама Рима и кроз текстове у аколутијама погреба, чија главна садржина је утврђена већ у IV веку. Да је то тако, најбољи је доказ што се и данас у чину погреба чита молитва: Ὁ θεὸς τῶν πνευμάτων — „Боже духов и всјакија плоти...", која се налази на стели аве Шенуте из IV века (Каиро). У аколутијама погреба поред осталог моли се умрломе мир, да се прибројн праведнима, избранима и светима, да се настани у сладости раја. Нарочито се често чују речи: Са светима ... — Со свјатими ...

[20] Wilpert, Die Malereien ... 116—118, 392.
[21] Kaufmann, Archäologie, 215.
[22] Wilpert, Die Malereien, 463.
[23] Marucchi, Archäologie, 336.
[24] Kaufmann, Epigraphik, 30.

Поред натписа: Cum sanctis, inter sanctos μετὰ τῶν ἁγίων, а на Оријенту ἐν κόλποις Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακόβ[21] на гробовима, у катакомбама Рима имамо многе натписе, у којима се моли да душа умрлога буде међу светима (sancti, ἅγιοι, martyres) и жели умрлима живот, мир и освежење са светима, или се изражава уверење да су они већ у заједници са светима, што приказују и слике. Моли се да се свети сете умрлих, да приме њихове душе и да их уведу у рај и блаженство[22]. Имамо и слике како свети уводе умрле у рај, које су израз поверења у мученике да ће ови њихове душе водити у рај[23].

Wilpert, Die Malereien ... 464 наводи неколико таквих натписа молитава, н.пр.:

Accipite sancti vobis fratrem dignumque minestrum Tullium Anatolium clarissimum puerum.

Agatemeris spiritum tuum inter sanctos.

Sancti Petre Marcelline suscipite vestrum allumnum.

Познат је и натпис titulus-a из Priscilla-катакомбе на гробу детета Нектареона[24]:

Ο Θεος ο καθημενος εις δεξια του Πατρος εις τόπον αγιων σου Νεκταρεον το ψυχαριον γραφε.

Сл. 8. Западни зид, северно од нише. Један свети посред раја

Fig. 8. Mur Ouest, côté Nord de la niche: un Saint au Paradis

Сл. 9. Западни зид, јужно од нише. Један свети посред раја са испруженим рукама према Христову монограму моли се за умрле сахрањене у овој гробници

Fig. 9. Mur Ouest, côté Sud de la niche: un Saint au Paradis avec les mains tendues vers le monogramme du Christ prie pour les défunts inhumés dans ce caveau

„Боже који седиш са десне стране Оца, упиши малу душу (душицу) Нектареона у место твојих светих".

Ове молитве приказане су и ликовно у иконографији катакомба, када се умрли слика, обично као Orans, са светима. Најкарактеристичнија је у овом погледу фреска из 357 године у базилици св. Нереја, Ахилеја и Петрониле, на којој св. Петронила уводи матрону Венеранду у рај.

Други такав пример раја и како су умрли желели да почивају cum sanctis имамо на остацима фреске у ареи (area) св. Сотериса (S. Callisto) из краја III века, која је, као и цео cubiculum који она краси, названа cinque santi. Под гирландом ружа отвара се рајски свет са пет Оранта — фигура: две матроне, једна девојка са велом и два детета, чија су имена: Dionysas, Nemesis, Procopi, Eliodora, Zoae. Поред њихових имена су формуле in pace, знак да су у вечном миру. То су свети, које су поштовали они који су ту сахрањени, а њихова жеља да почивају међу овим светима, cum sanctis, извршена је тако, што су loculi, у којима почивају ти сахрањени, начињени на самој фресци. Поред имена ових светих су формуле in pace, знак да су у вечном миру и блаженству[25]. Име шестога лица Arcadia је написано изнад пауна. Доле су три суда из којих пију птице, ликовни приказ молбе често уклесане на надгробним плочама: Spiritum tuum, spirita vestra Deus refrigeret.

Према свему умрли и сахрањени у гробовима нишке гробнице почивају у њој заједно са Христом и светима, тј. апостолима и другим светима, чије слике имамо на источном и западном зиду гробнице, и то у рају.

Када су умрли желели да буду са светима у рају и да их свети уводе у рај, то је у катакомбама Рима око гробова умрлих сликан рај, приказиван најобичније као врт са дрвећем, лозом са грожђем, цвећем, голубовима и Орантима. Па ево и у нишкој гробници имамо насликан рај тако, што поред апостола и светих на западном зиду видимо палме и друго растиње, а на своду гробнице и на самим гробовима споља имамо лозу са грожђем, цвећем и птицама. Овим хоће да се каже, да су душе оних, који су овде сахрањени, у рају, заједно са Христом, апостолима и светима (на западном зиду).

У катакомбама Рима истина долазе: лоза, цвеће и растиње као декорација на неким сликама које приказују Landschaft и на неким библиским темама, али целокупни украс гробница дрвећем, биљем и цвећем садржи у себи мисао о рају, који није само стафажа Оранта и доброг Пастира у катакомбама, где имамо обиље мотива украшених биљем и цвећем, који приказују небеску башту[26]. Wilpert, Die Malereien ... 433 каже: „Дрвеће у вези са изабранима може се схватити само као симбол раја". Marucchi (296) каже: „Дрвеће, цвеће и вртови приказују рај", а C. M. Kaufmann (322) каже да је палма симбол раја. Мноштво ових мотива имамо нарочито у катакомбама Сиракузе.

Ова симболика раја негде је везана за одређено растиње, као: маслинина грана (симбол мира), палма (општи симбол победе и срећног свршетка), лоза или њезини делови. Ред палма, имамо их у нишкој гробници, означава уопште рај (Откр. 2,7), а у сепулкралној иконографији срећно стизање на овај циљ. Многе палмине гране у катакомбама на епитафима су симбол жеље срећног свршетка у рају[27]. Према Откр. 7,9: „(Мученици) стајаху пред престолом и Јагњетом обучени у хаљине беле, и палме у рукама њиховим".

Сва ова симболична приказивања раја била су ликовни израз како надгробних натписа, тако и молитава за умрле.

[25] Ibid. 135.
[26] Kaufmann, Archäologie, 320.
[27] Ibid.

Сл. 10. Северни зид. Ограда раја са хермама на огради. Иза ограде ред палми и дрвеће претстављају рај. Гore је лоза са гроздовима, коју једу птице.

Fig. 10. Mur Nord: la clôture du Paradis avec ses hermès. Derrière cette clôture, une rangée de palmes et d'arbres représentent le Paradis. Au-dessus, le pied de vigne avec des raisins que mangent des oiseaux

Натписи:
Spiritus tuus in pace.
Spiritus tuus in bono.
Deus suscipiat animam tuam.
Deus perducet te in paradisum.
Spiritum tuum Deus refrigeret[28].

У Коптској литургији овако се моли за душе умрлих:

Animarum illorum ... requiem concedere dignare in sinu patrum nostrorum Abraham, Isaak et Jacob. Refrigera illos in loco viridi super aquas refectionis, in paradiso deliciarum, unde aufugit afflictio cordis et tristitia et gemitus in lumine sanctorum tuorum ...[29]

„Допусти да душе њихове (тј. умрлих) ... нађу мир у крилу наших отаца Аврама, Исака и Јакова. Освежи их на месту зеленила (viridi) изнад воде освежења, у рају насладе, одакле одбеже мучни немир срца, жалост и уздисања, у светлости твојих светих".

У споменутој молитви Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων... у данашњем чину погреба и на стели аве Шенуте из IV века, каже се слично.

У Откривењу има доста података за сликање раја, али их сликари нису употребили. Исто тако имамо дивне описе раја у визијама мученика, које сликари катакомба такође нису довољно искористили, јер је било компликовано приказивати рај по овим описима, а затим уметници нису били дорасли за тако компликоване слике, но су за сликање раја употребили једноставна средства: дрвеће, врежу, цвеће и птице. Мало баште са дрвећем и цвећем било је довољно да код гледалаца изазове претставу о бављењу умрлих у рају[30].

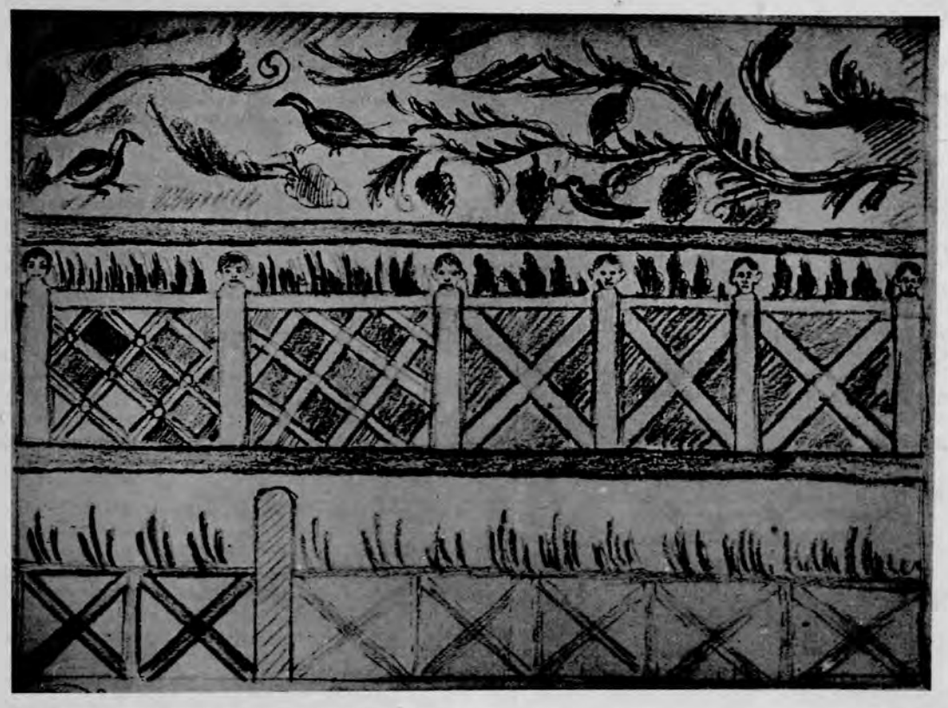
Рај је приказан у нишкој гробници не само поред апостола на источном и светих на западном зиду, него и на северном и јужном зиду, одмах изнад гробова, и то тако, што у првом плану имамо ограду раја, на којој су мале грудне фигуре, а иза ограде се види ред палминих грана и растиње. То је слика раја. Пошто су ове слике раја на северном и јужном зиду у истој висини са приказом раја на источном и западном зиду поред апостола односно светих, то имамо у целој гробници на истој висини свуда около приказан рај као једну целину, у коме су Христос (у облику монограма), апостоли и свети.

Најкарактеристичнија особина раја приказаног у нишкој гробници је ограда — transenna marmorea, која дели онај свет од овога.

Грчка реч παράδεισος и латинска paradisus потичу од персиске речи Pairidaāza, која значи die Umwallung и у инклузивном смислу das Umwallte тј. парк. Слично је и у холандском Tuin = Zaun = Garten. Мисли се на Божји врт с обзиром на књигу Постања 2, 8—10. Карактеристичне црте раја су, поред осталог: вода (Откр. 7, 17), сеновито и плодно дрвеће, лепо и мирисаво цвеће. Како је постао овај мотив ограде раја? F. Gerke у свом раду Die Wandmalerei der neugefundenen Grabkammer in Pécs (Fünfkirchen). Neue Beiträge zur Kunstgeschichte des Jahrtausends. Erster Halbband. Spätantike und Byzanz 128 ff., каже да су се у IV веку стил архитектуре са великим редом стубова и сликање парка стопили у историји римске уметности. Класичан пример за ово је т.зв. вила Ливије у Prima Porta, где имамо парк иза пробијеног мраморног зида. Овај декор примљен је у Константиновској цркви у Аквилеји (најкасније из 319), где је насликан врт оживљен фигурама и птицама, са балустрадном оградом у предњем плану. Већ је Gnirs[31] указао на везу виле у Prima Porta и на римске особине са сликом парка у цркви у Аквилеји. Нема сумње, каже Gerke, да је у цркви у Аквилеји примљен мотив царског парка, који је у цркви добио симболичко значење раја, на коме је у првом плану ограда, граница за онај свет. Ова ограда има веће значење, но парк иза ње. Мотив ограде раја понављао се у Напуљу, Риму и у провинцији (па га ево видимо и у нишкој гробници), као и у Печују. Аквилеја се понавља у ареалу под S. Sebastiano код Рима, јер на оба места имамо насликану балустраду парка. Под S. Sebastiano осим балустраде долазе још две ограде: једна од летава око једног ружичњака, а друга од бамбусових палица, иза које цвета црвено цвеће, над којим лете голубови. Од тога времена не слика се у катакомбама више мраморна балустрада, но само ограда од летава или бамбусових палица.

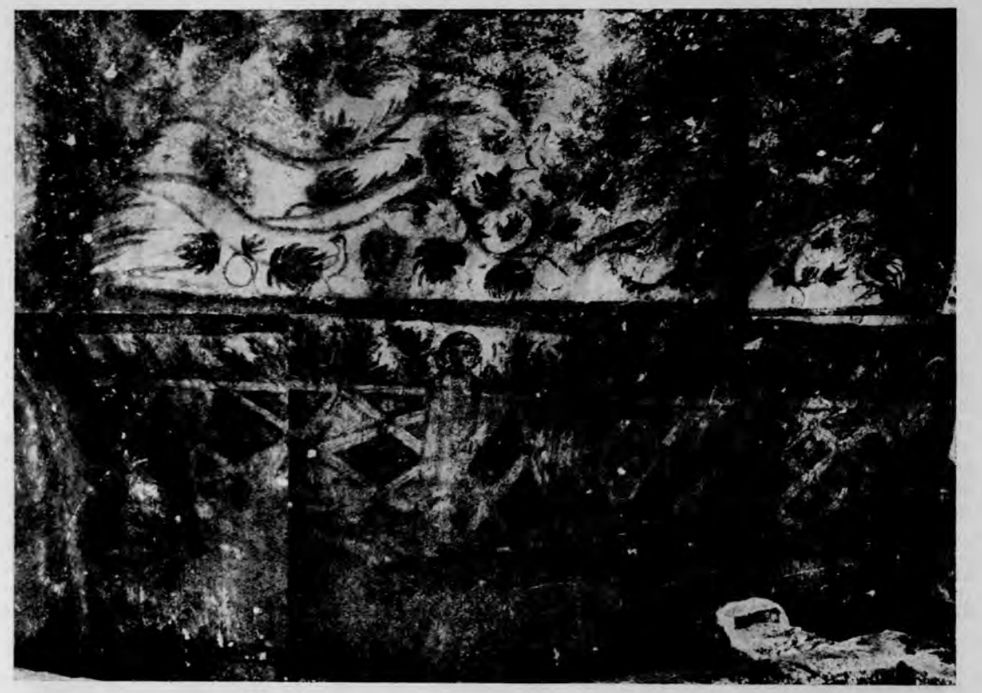
F. Gerke у своме новијем раду Die Wandmalereien des Petrus-Paulus-Katakombe in Pécs (Südungarn). Frühmittelalterliche Kunst. Neue Beiträge zur Kunstgeschichte des I. Jahrtausends, II Halbband, MCMLIV, 169 поново расправља о пореклу овог небеског Parklandschaft-а и види га у Константиновском монументалном сликарству. Јужна базилика у Аквилеји је сигурна излазна тачка. Тамо употребљена декорација: мраморне трансене са путима и птицама пред њима су апстракције т.зв. Parklandschaft-а у кући Ливије. У овом облику понављају се трансене у ареалу т.зв. Domus Petri под S. Se-

[28] Marucchi, Archäologie, 307.
[29] Kaufmann, Epigraphik, 140.
[30] Wilpert, Die Malereien ... 463. Die röm. Mosaiken ..., 1064—5.
[31] A. Gnirs, Die christliche Kultanlage aus Konstantinischer Zeit am Platze des Domes von Aquileia (Kunstgesch. Jahrb. der k. u. k. Zentralkomm. IX 1915, Bd. 70, 153 (Према Gerke-у).

Сл. 11. Зидне слике на северном зиду Нишке гробнице. Доња ограда је насликана у самим гробовима, а све остало је изнад гробова. У средини је ограда раја са хермама. Цртеж арх. С. Ненадовића

Fig. 11. Peintures murales du mur Nord. La clôture inférieure est peinte sur les tombes elles-mêmes, tout le reste est au-dessus. Dessin de Slobodan Nenadović

Сл. 12. Јужни зид. Ограда раја са хермама на огради, а иза ограде је ред палми и дрвеће, тј. рај. Горе је лоза са грожђем које једу птице.

Fig. 12. Mur Sud: la clôture avec ses hermès et, derrière elle, une rangée de palmes et d'arbres, c'est-à-dire le Paradis. Au-dessus, le pied de vigne avec des raisins que mangent des oiseaux

bastiano и имају бисте — херме. Trausenna marmorea са хермама у Нишу има јасне паралеле у Domus Petri у Риму, а пре свега на јужном зиду Basilica Teodoriana у Аквилеји.

Толико Gerke. Ка овоме имамо да додамо, да није само име парка paradisus прешло из Персије ка Римљанима, но су Римљани примили подизање великих паркова од персиских богаташа.

Ограду на сликама раја налазимо у овим катакомбама Рима:

Једна гробница у катакомби Iordanorum, Gerke, fig. 36.

Океанос — гробница у S. Callisto, Wilpert, Taf. 134, 2.

S. Domitilla, Wilpert, Taf. 121.

S. Callisto, Wilpert, Taf. 143.

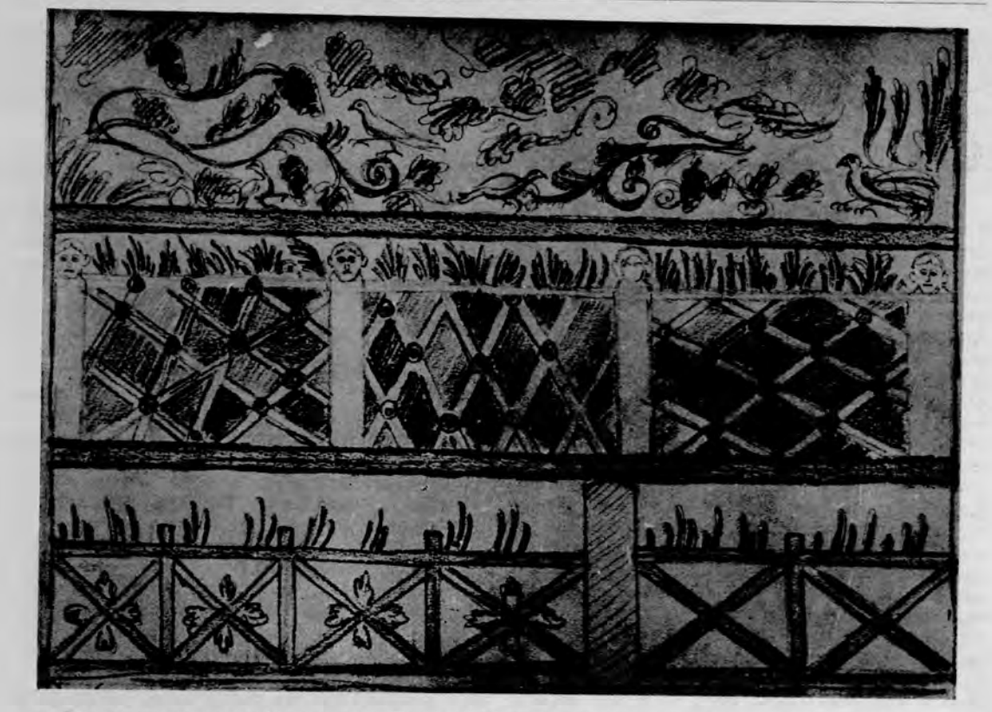
S. Pietro e Marcellino, Wlpert, Taf. 218, 2.

S. Cyriaca, O. Marucchi—Sägmüller, 135, Fig. 34 (сл. 16).

Ван Рима имамо ограду на слици раја у Печујској гробници, Gerke, Fig. 32.

На огради раја у нишкој гробници имамо мале грудне бисте без руку, испод којих је стуб. Ово су мале херме, хермуле. Шта значе оне, да ли имају какав смисао или су само декоративне природе? Тражећи одговор на ово питање, питамо се прво, да ли би оне могле да приказују умрле? Мислим не, јер према иконографији и надгробним натписима у катакомбама Рима душе умрлих иду Богу, Христу и бораве са светима у блаженству. Душе умрлих се сликају као Оранти, ретко поред једног, а обично у средини између два свеца који их уводе у рај. У Cappella greca (капела са два грчка натписа у Coemeterium Priscillae) имамо први приказ умрлога (човек или жена) као Оранта са два свеца, ликовни израз прастаре молитве да умрли буду у заједници са светима. Иначе Оранти долазе највише у III и IV веку у иконографији катакомба. Wilpert (Die Malereien ... 456) и O. Marucchi (Handbuch der christl. Archäologie, 303) држе да су Оранти слике душа умрлих, који благодаре Богу и моле се за оне који су у животу. За себе пак немају разлога да се моле, јер су већ у блаженству. А да су у блаженству најбољи је доказ то, што Оранте од друге половине IV века окружује цвеће, симбол раја. Има Оранта који су означени именом умрлога. У натпису Gentianus-a преживели се обраћају умрлом: „et in orationibus tuis roges pro nobis quia scimus te in ☧ [32]. Зато се умрли сликају као Оранти.

[32] Kaufmann, Epigraphik, 26.

Сл. 13. Зидне слике на јужном зиду Нишке гробнице. Доња ограда је насликана у самим гробовима, а све остало је изнад гробова. У средини је ограда раја са хермама. Цртеж арх. С. Ненадовића

Fig. 13. Peintures murales du mur Sud du caveau de Niš: la clôture inférieure est peinte sur les tombes elles-mêmes et tout le reste au-dessus de celles-ci. Au milieu, la clôture du Paradis avec ses hermès

Фигуре на огради нишке гробнице нису Оранти, јер немају руку. Gnirs[33] пак претпоставља да су у цркви у Аквилеји на слици балустрадне ограде рајског пејзажа стајали Оранти. Сликање Ораната тј. умрлих на огради раја, а не у самом рају са светима, противило би се смислу натписа и слика у катакомбама, које умрле приказују са светима у рају, противило би се сликама на којима су умрли приказани као учесници небеске гозбе и на извору животворне воде.

Према томе хермуле на огради раја у нишкој гробници нису Оранти, тј. не приказују умрле.

Сада се даље питамо, нису ли три сахрањена хришћанина у нишкој гробници имала претке нехришћане, и чије бисте имамо насликане у овој гробници, према античком схватању да се мртви враћају породичном кругу својих отаца? Питамо се да ли ове хермуле имају какве год везе са античким култом предака, које су одлични Римљани тако поштовали, што су њихове imagines излагали у својој кући, а и овде имамо као неку изложбу биста, јер поред куће је и гроб био место за култ предака?

[33] Gerke, 131.

[34] Marucchi, 135, Fig. 34.

Мислим да нема места оваквом резоновању, јер Тертулијан је у свом спису De idolatria, c. 14 рекао:

Licet convivere cum ethnicis, commori non licet.

Надгробни натписи такође искључују заједницу хришћана са нехришћанима у гробовима: 1) Fecit ypogeum sibi et suis fidentibus in Domino (RS I, 109). 2) Libertis libertabus posterosque eorum at (sic) religionem pertinentes meam (C I L VI, 10412) (Kaufmann, Archäologie, 113). Имамо и оваку клаузулу за сахрањивање потомака у гробници: ἐάν τηρήσωσι τὸν θεόν (Bull. de corresp. hell. VIII, 243), тј. ако сачувају Бога, тј. ако остану хришћани.

Према томе нема места сликама нехришћана у хришћанској гробници.

Не остаје, дакле, ништа друго, но да су хермуле на огради раја у нишкој гробници само украсне античке хермуле, јер и Gerke спомиње у S. Sebastiano „die hermengeschmückte Balustrade des Parkes". А у S. Cyriaca имамо испред једног аркосолија насликану ограду, на чијим стубовима су hermulae[34] (сл. 16). Ова ограда у S. Cyriaca (IV век) је идентична са оградом раја у нишкој гробници. Биће да су на сликама мраморних ба-

лустрадних ограда, са парком иза ње, биле статуе или херме, па су са мраморних балустрада херме прешле и на дрвене ограде раја.

Изнад раја на северном и јужном зиду је црвена водоравна бордура, изнад које је на целом своду насликана лоза са ластаром, лишћем и гроздовима, са птицама у лози, које пипају гроздове.

Винова лоза спада у најстарије алегорије у хришћанском сликарству. Имамо је у античким гробницама, јер има неке везе са погребом; берба је наиме означавала крај живота, жетву, бербу смрти. У хришћанској уметности она претставља мистичну лозу, Христа, као и евхаристију, према речима самога Христа. „Ја сам истинита лоза“ (Јов. 15, и даље). Видимо је насликану у вестибилу Флавијеваца, у капели св. Амплијатуса и касније у IV веку на своду маузолеја св. Констанције. Ову мисао имају слике са гроздовима на саркофазима, лампама и стаклу, као и фреска у некрополи Велике оазе у El-Kargeh-у (Северни Египат), где имамо фреску са сликом лозе, на којој су гроздови и монограми Исус Христос наизменично[35]. Гроздови су такође симбол евхаристије (Marucchi, 319). Иза споменутих речи код Јована стих 5 гласи: „Ја сам чокот а ви лозе. Ко остане у мени и ја у њему, тај ће родити много рода“.

У рају, приказаном дрвећем, биљем и цвећем у катакомбама, сретамо многе слике птица. Овај симбол је врло стар и према Marucchi-у вероватно је примљен из Египта, где га налазимо и у уметности фараона. Душа је приказивана птицом „Ба“. Ако је уз Оранта приказан голуб посред дрвећа и цвећа у небеској башти или како седи на посуди, или како једе грозд (тако је ево и у нишкој гробници), то је симбол небеске радости, као и евхаристије[36]. Остале птице у рају имају уопште исто значење као и голуб, оне су слика душе. На једној слици у S. Domitilla видимо групу голубова у једној цветној башти, симболу раја[37]. Према Marucchi-у (244) голуб значи душу ослобођену тела.

Према свему реченом, и лоза и птице што једу грозд симболишу евхаристију. Монограм Христос ☧ као средишна мисао у нишкој гробници припада и апостолима и светима и ка лози са птицама насликаној по целоме своду, и чини са њима једну целину и мисао, као што апостоли и свети са рајем на северном и јужном зиду чине једну целину.

Ако се повеже све што смо напред изложили са сахрањенима у овој гробници, то сва символика на сликама нишке гробнице значи, да су умрли и сахрањени у овој гробници желели да њихове душе почивају са Христом, апостолима и светима у рају, који је приказан ограђеним вртом са палмама и растињем, у смислу молитава у чину погреба. Пошто је лоза са птицама насликана и на гробовима споља, то је сликар хтео тиме да означи, да су три умрла и овде сахрањена обухваћени рајем, тј. да су у рају. Сахрањени у овој гробници веровали су да ће ући у рај кроз евхаристију, коју приказују лоза и птице које једу гроздове.

Да смо тачно разрешили смисао слика у нишкој гробници, као жељу и молитву сахрањених да им душе после смрти дођу у рај и тамо пребивају са Христом и светима, потврђују нам изрично надгробни натписи савремени нишкој гробници. Тако натпис једног бисомуса из 382 овако гласи: „Вишем животу иде смерна Афродита, јер узима пут ка звездама ... Увек је тежила ка небеском и свој одличан дух предала је за вечно светима. Тамо влада Христос у изванредним мирисима раја, где се непрестано зелени ливада на потоцима ...“ (IVR I 141 317. Према Kaufmann, Epigraphik, 199). Све подвучено имамо у нишкој гробници: Христос (монограм), свети и рај, осим небеских звезда, које пак имамо на сликама у Петро-Павловој катакомби у Печују, као што се спомињу и у другим надгробним натписима.

Овако тумачење слика потврђују и слике Печујске гробнице из краја IV века са сликом раја који има ограду и сликом евхаристиског сасуда у ниши на главном месту гробнице, над којим се надвила лоза са гроздовима.

Према свему што смо изнели о досадањим налазима у Нишу, о слоју малтера на коме су сликане слике у нишкој гробници, о архитектури, о монограму, начину благосиљања, свитку и нимбу, као критеријима за датирање, нишка гробница је подигнута и сликана крајем IV века.

Поред критерија за датирање на самим сликама, помоћу којих смо датирали нишку гробницу, ово датирање ће потврдити још историја града Ниша и нишке епархије.

Ниш је за Константина Великога био лепа и велика варош, у њему је као и у Ремезиани (Бела Паланка) било латинско грађанство, а главни језик је био латински, а не грчки. Иза Константина Великог Ниш је цветао све док није Атила, хунски краљ 441—453 опљачкао и разорио: Сингидун, Виминациј и Nais после жестоког отпора и страховитог покоља. Иза тога Moesia superior је остала пуста земља, која више није доживела полета под римском владавином. 448 године, после рата са Атилом, историчар Приск је од Сердике до Виминација видео само пустиње са згаришта и рушевинама. Nais је био скоро сасвим напуштен. Затим се поново подигао тек за прве половине Јустинијанове владе[38]. Није вероватно да је Нишка гробница из времена када је Ниш био пуст и напуштен, тј. из времена после 443 до краја V века и до Јустинијана.

Али пошто су слике у нишкој гробници

[35] Ibid. 296; Kaufmann, Archäologie, 321.
[36] Marucchi, 304—5.
[37] Wilpert, Die Malereien ... 463, Taf. 121.

[38] К. Јиречек — Ј. Радоњић, Историја Срба, I књ. (1952), 22, 28, 31.

Сл. 14. Јужни зид. Лоза са гроздовима и птица која једе грозд.
Fig. 14. Mur Sud: le pied de vigne avec les raisins que mange un oiseau

касно-римска уметност катакомба IV века, а не византиска уметност Јустинијанова времена, то нам и историја Ниша потврђује датирање ове гробнице у крај IV века.

Када је апостол Павле 50. године дошао у Македонију, и у Филипима, Солуну и Верији проповедао Христово учење, ово се из тих места брзо раширило по целом Illiricum Orientale, који је од средине IV века политички био самостална префектура са главним градом Солуном. У местима где се раширило хришћанство, подизане су цркве, баптистерије и гробнице: као у: Stobi, Scupi, Pautalia, Serdica, Remesiana, Naissus, Singidunum, Syrmium итд., где се могу наћи ранохришћански споменици. Црквени живот у овим местима био је у IV веку веома жив, а епископи њихови узимали су живога учешћа у тадањем животу хришћанске цркве. Споменућемо само да су према списку епископа учесника на Првом васељенском синоду у Никеји 324 године из Македоније наведени: Ἀλέξανδρος Θεσσαλονίκης и Βούδος Στοβῶν.

Зато су у овим местима нађени многи старохришћански споменици. Како досадања открића у Нишу, тако и ова гробница обећавају археолозима у Нишу значајне резултате. Мислим да се то може рећи и за Remesiana.

У Dacia mediterranea, око Сердике као митрополије у IV веку груписале су се три епархије: Ниш, Ремезијана и Пауталија. Од епископа Ниша у IV веку су нам познати ови:

Cyriacus, пре 343; Gaudentius, око 343; Bonosus, јеретик, свргнут око 391; Martianus, око 409—414; Gaianus, око 516; Projectus, око 553.

Ниш је у IV веку према томе морао имати своје цркве, а имао је и своје мученике, чије су реликвије крајем IV века биле на далеко познате. Sanctus Victricius (из краја IV века), episcopus Rhotomagensis (Rouen у Француској), у своме спису De laude sanctorum (c. XI, Migne , P. l. 20, p. 453) наводи Ниш међу главним градовима у којима се чувају реликвије мученика: „An aliter in Oriente Constantinopoli, Antiochiae, Thessalonicae, Naiso, Romae in Italia miseris porrigunt medicinam“. Када Victricius ставља Ниш упоредо са најзначајнијим центрима: Константинополисом, Антиохијом, Солуном и Римом у погледу реликвија мученика, и када је глас о реликвијама нишких мученика допео са Балкана чак у Rhothomagus у Галији, на Oceanus Britannicus, то Ниш мора да је био славан са својих мученика[39]. Али ми данас не знамо њихових имена.

Није искључено да су и неки од нишких мученика у истом времену имали своју гробну базилику, око које се груписала цела нишка некропола.

Иако се молитве од стране умрлих упућују свима светима, то се оне обично упућују оним светима-мученицима, чије су реликвије посебоване и у чијој су близини умрли сахрањени. Максим Туински (V век) каже да ове мученике треба нарочито поштовати, јер они су ти који умрле примају и у блаженство уводе, када каже:

„Cuncti igitur martyres devotissime percollendi sunt, sed specialiter ii venerandi sunt a nobis, quorum reliquias possidemus. Illi enim nos orationibus adiuvant, isti etiam adiuvant passione; cum his autem nobis familiaritas est; semper enim nobiscum sunt, nobiscum morantur, hoc est, in corpore nos viventes custodiunt, et de corpore recedentes excipiunt, etc. (Homil. 81, Migne, P. l. 57, 428).

Много касније, наиме у XI веку се у Нишу

[39] Hippolyte Delehaye, Les origines du culte des martyrs, Bruxelles, 1933, 246.

први пут спомињу мошти и манастир св. Прокопија, палестинског мученика из Диоклецијанова времена, који је у Средњем веку био заштитник Ниша и чији је култ био раширен по целој околини Ниша[40]. Међутим ништа се не зна о преносу моштију овог палестинског мученика у Мезију.

Према свему историја нишке епархије у IV веку не противи се нашем датирању нишке гробнице.

Да видимо где имамо сликане гробнице сличне нишкој.

Пре свега ишао сам у Солин да видим има ли тамо гробница сличних нишкој у погледу слика, али тамо не само да нисам видео ништа више од онога што је већ објављено о Солину, него нисам могао видети ни гробнице са сликаном декорацијом о којима је писано, јер су те гробнице или затрпане, или је њихова декорација уништена.

У Капључу код Солина испод Базилике пет мученика (крај IV и почетак V века) имамо нешто млађу породичну гробницу (P), сличну нишкој, са сликаном декорацијом: Христов монограм окружен стилизованим венцем и цвеће. Овај начин сликања зидова гробнице није био реткост у области Солина, али ова декорација није дошла до наших дана. У Манастиринама (Salona, II p. 37—38) имамо два примера аналогних слика у гробници, сада уништених, а које је раније копирао Mgr Bulić (Bull. Dalm. XXIII, p. IV; XXV, pl. XI)[41].

Сл. 15. Св. Петар и Павле на једној надгробној плочи у Латеранском музеју. Сл. 95 у књизи Orazio Marucchi — F. Sägmüller, Handbuch der christlichen Archäologie, 1912

Fig. 15. St. Pierre et St. Paul sur une dalle funéraire du Musée du Latran. (Photo 95 dans Orazio Marucchi — F. Sägmüller, Handbuch der christlichen Archäologie, 1912)

У Марусинцу код Солина имамо четири гробнице на свод једна до друге, од којих су две сликане. У једној од ове две на своду и дужим зидовима, на жутој основи имамо посуто цвеће. На ужем зиду је венац са цвећем и плодовима. Поље око венца је пурпурно-црвено, а у њему је златно-жут Христов монограм, окружен розетама.

У базилици пак имамо изнад горњег престола остатке слика, добро очуваног голуба црвене боје[42].

Августа 1952 проф. Страла је сликао зидни украс тада откривене гробнице у Солину код водовода за Југовинил (сл. 17—19). Опис и слику ове гробнице дао је Duje Rendić-Miočević, Neue Funde in der Nekropole Manastirine in Salona. Archaeologia Iugoslavica, I, 59—60. Abb. 2. Rendić-Miočević датира ову гробницу према декорацији и неким другим елементима у другу половину V или у почетак VI века.

Цртеж је примитиван и без садржине, а једино је на њему дошла до израза ограда раја, сликана не само на зидовима, но и на своду. У овој линеарно-апстрактној форми долази овај мотив ограде на своду и у Domitilla катакомби[43].

У Печују (Мађарска), где су у IV веку биле Sopianae, главни град провинције Valeria, пронађена је 1870 крипта, украшена сликама истога стила као што је онај у катакомбама Рима. О овој гробници писали су Henszlmann[44], De Rossi[45], Szönyi[46] и Dyggve[47]. У најновије време писао је о њој F. Gerke, Die Wandmalereien der Petrus-Paulus-Katakombe in Pécs ... (1954). Нисам имао ова дела. Према Zeiller-у[48] овде имамо слике св. Петра и Павла, на средини свода је насликан Христов монограм, а у четири угла су бисте четирију фигура окружене цвећем, паунима и голубовима, симболима небеског врта. Цела основа посута је цвећем. На зидовима су слике: Нојев ковчег, пророк Јона, Мази доносе дарове и Богородица са дететом Христом. Zeiller датира ову гробницу од половине IV века до половине V века.

Zeiller каже да је ова гробница важна зато, што се пре ње није знало за сликане гробнице, аналогно онима у римским катакомбама, осим два cubiculi истог жанра у Reims-у (Француска).

1939 године пронађена је друга гробница у Печују са зидним сликама, о којој је писао Friedrich Gerke (Spätantike und Byzanz). Поред свега што Gerke за слике ове гробнице каже да су „ein primitives Erzeugnis eines hand-

[40] Василије Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, 1920, 48.

[41] Види Ejnar Dyggve — Johannes Bronsted, Recherches à Salone, 1928, 136—138, fig. 127, 128, и 129.

[42] Forschungen in Salona III. E. Dyggve — R. Egger, Der altchristliche Friedhof Marusinac, 1939, 13 и 24. Abb. 21.

[43] F. Gerke, Die Wandmalereien ... in Pécs, 130—1.

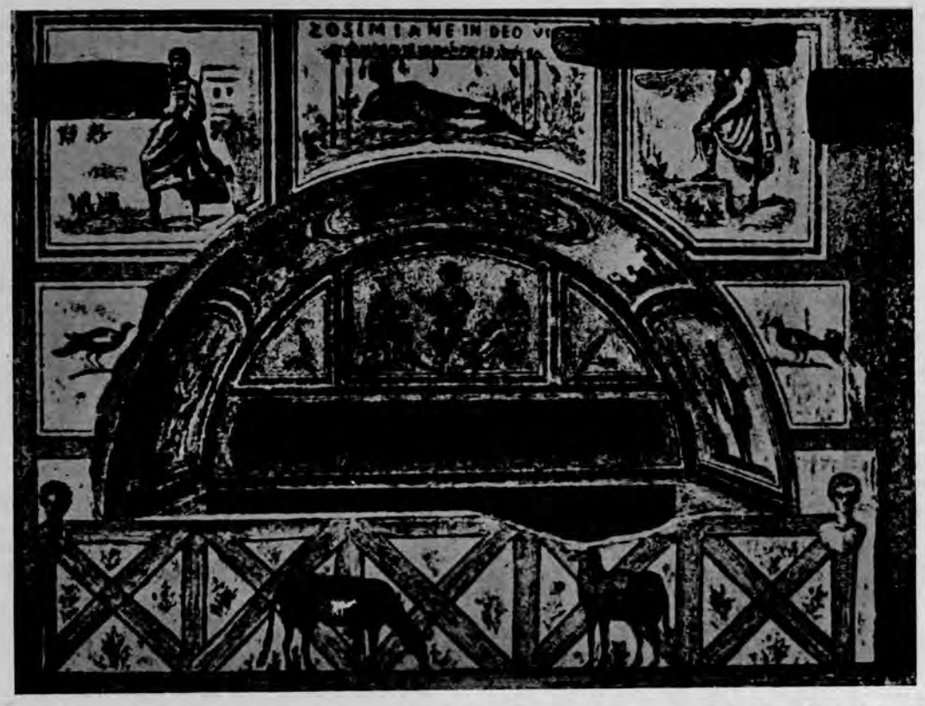
[44] Mitt. der Zentralkomm. 18, 1873, S. 57 f. Abb. 1—4.

[45] Fünfkirchen in Ungaria. Camera sepolcrale soterranea dipinta (Bull. di arch. crist., 2 sér., ann. V (1874), pp. 150 seq. pl. VII et VIII (Zeiller).

[46] Szönyi Otto, Jahrb. der ungar. arch. Ges. 2, 1927, 172 ff. u. Plan. Taf. 1.

[47] Pannonica 1935, 62—77.

[48] Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain, 191—192.

Сл. 16. Аркосолиум са оградом раја (доле), на којој су хермуле, у катакомби S. Cyriaca у Риму. Сл. 34 у књизи Orazio Marucchi—F. Sägmüller, Handbuch der christlichen Archäologie, 1912.

Fig. 16. Arcosolium avec la clôture du Paradis (en bas) sur laquelle se trouvent des hermès, dans les catacombes S. Cyriaca à Rome. (Photo 34 dans Marucchi — Sägmüller, Handb. d. christl. Archäologie)

werklichen Malermeisters des ausgehenden 4. Jahrhunderts" и што је ликовно изражавање у њој сиромашније од оног у нишкој гробници, јер нема људских фигура, то ипак за њих каже да су због свог декора, симболичког значења, као и због тесне везе са касноримским сликама у катакомбама од велике историско-уметничке вредности.

Gerke каже за ову другу гробницу исто што је рекао и за ону прву у Печују откривену 1870, наиме да се ни на једном другом примеру у провинцијама не може доказати непосредна веза са сликарством у катакомбама Рима, као на сликама катакомбе у Печују (1939).

Нишка гробница добила је архитектонски облик од гробница Сирије и Месопотамије IV века, а по својим зидним сликама органски припада историји касно-римских фреско-слика и прикључује се групи слика у катакомбама Рима из IV века, чији је заједнички елеменат ограда раја. Док су Zeiller и Gerke до сада указивали на Печуј као на скоро једино место где је у провинцији поновљена уметност римских катакомби, нишка гробница сада показује да је поред епиграфског формулара Рима у провинције ишло и сликарство римских катакомба, само оно или није сачувано до данас, или још није пронађено.

Према свему нишка гробница је велико откриће, а хришћанска археологија има да у топографију старохришћанских споменика упише још један значајан споменик[49].

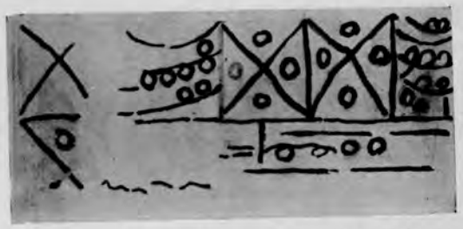
Када сам написао овај свој рад и пријавио га септембра 1954 у Археолошком институту Српске академије наука, нисам знао за већ споменути рад Gerke-a о Петро-Павловој катакомби у Печују, 1954, 147—199[50], где је реч о Нишкој гробници, са којом је Gerke-a упознао проф. С. Радојчић, давши му и четири фотографије са сликама из Нишке

[49] Сматрам за угодну дужност да изразим своју особиту захвалност Милораду Панићу - Сурепу, Управнику Завода за заштиту и проучавање споменика културе НР Србије, што ми је дао дозволу да пишем о овој гробници и што ми је уступио фотографије слика из Нишке гробнице.

Захвалан сам затим архитекти Слободану Недовићу што ми је дао основу и пресеке гробнице, као и два цртежа слика у гробници.

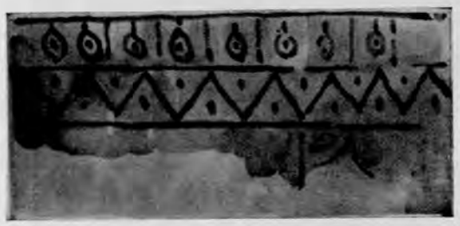
Најзад захвалан сам Миши Јовановићу, конзерватору споменутог Завода, што ми је дао податке о бојама слика у гробници.

[50] Овај Gerke-ов рад требао је раније изићи у Festschrift für Rudolf Egger (1952).

Сл. 17. Зидне слике на јужном зиду гробнице, откривене 1952 године у Солину, код водовода за Југовинил. Сликао професор С. Страла.

Fig. 17. Peintures murales sur le mur Sud d'un caveau découvert en 1952 à Solin, près de la conduite d'eau des Ets. Jugovinil. Dessin du professeur S. Strala

Сл. 18. Зидне слике на северном зиду гробнице, откривене 1952 године у Солину, код водовода за Југовинил. Сликао професор С. Страла.

Fig. 18. Peintures murales sur le mur Nord d'un caveau découvert en 1952 à Solin, près de la conduite d'eau des Ets. Jugovinil. Dessin du professeur S. Strala

Сл. 19. Зидне слике на своду гробнице, откривене 1952 године у Солину, код водовода за Југовинил. Сликао професор С. Страла.

Fig. 19. Peintures murales sur la voûte d'un caveau découvert en 1952 à Solin, près de la conduite d'eau des Ets. Jugovinil. Dessin du professeur S. Strala

гробнице, које је Gerke и објавио. Gerke-ов рад је први објављени рад о Нишкој гробници.

У овом свом раду Gerke расправља о зидним сликама једне од седам гробница на старохришћанском гробљу у Печују, а о Нишкој гробници је ту реч зато, „da die Nišer Kammer sich in überraschender Weise in entschiedenen Punkten als nächste Parallele zur Pécser Petrus-Paulus-Katakombe erwiesen hat.“ Писање Gerke-а нас нарочито интересује, јер је Gerke одличан зналац ранохришћанске уметности.

Gerke види на источном и западном зиду Нишке гробнице стражарску милицију. Стражу држе апостоли. Иако Gerke није сасвим сигуран који су то апостоли, ипак држи да може левога апостола задњег зида сигурно означити као апостола Павла, и још додаје, да је по свој прилици апостол Павле и онај лево од улазних врата. У даљем излагању Gerke идентификује две фигуре на задњем зиду без резерве као апостоле Петра и Павла.

Што се пак тиче двеју фигура на зиду са улазним вратима, једну од њих је Gerke прво идентификовао „wahrscheinlich“ као апостола Павла, а затим у даљем излагању говори о ове две фигуре као о апостолима уопште, не казујући по имену који су то апостоли. Ако је пак један од њих „wahrscheinlich“ Павле, то је други „wahrscheinlich“ Петар, јер они заједно иду на оваким површинама. Gerke није имао фотографију овог другог апостола (иначе је нејасна), па зато је и не спомиње.

Према напред реченом Петра и Павла имамо већ на зиду са улазним вратима, на коју је могућност указао и сам Gerke, означивши онога левог као апостола Павла, иако само „wahrscheinlich“.

Gerke-ово излагање као да неодређено казује да у Нишкој гробници имамо два пута Петра и Павла у разним улогама, а скоро одређено казује да имамо два пут фигуру апостола Павла. Пре свега није вероватно да у Нишкој гробници, где је било места само за 4 фигуре, имамо 2 пут иста лица Петра и Павла, макар и у разним улогама. А када би то било тачно, они би били приказани на исти начин, што међутим није случај, но су то четири разне фигуре са индивидуалним особинама.

Исто тако није вероватно ни да имамо само Павла два пут. Ако би то било тачно, они би били једнако приказани, међутим они се потпуно разликују, што ћемо јасно видети ако сравнимо Павла „sicher“ са Павлом „wahrscheinlich“.

Да видимо сада како Gerke тумачи акцију двеју фигура на Rückwand-у.

Аналогно Печују Gerke тумачи њихову акцију као акламовање Петра и Павла Христовом победном венцу и као њихово стражарење венца.

Међутим ми смо видели да то пре свега нису Петар и Павле. Затим ове две фигуре у Нишу не акламују победни знак. Док су у Печују оба апостола подигла руке, у Нишу је један у деисисном ставу, а други се уопште не обраћа Христову монограму, но скоро супротној страни, једном руком благосиља са два прста (јасно се види и на фотографији), а другом држи свитак (нејасно).

Поред тога што држање ових двеју фигура не одговара акламацији победног знака Христова, њихово држање не одговара ни стражи победног знака, јер једно лице се моли, а друго благосиља.

Што се пак тиче победног венца Христова са монограмом, монограм може имати разна

значења, према томе да ли се налази у натпису, на саркофагу, на новцима или у ликовној уметности у катакомбама. Истина то је победни знак Христов, signum Christi, који је Константиновом визијом прешао на војнички labarum и на новце. Али не треба сметнути с ума да означава и личност Христову. F. Piper каже: „Bei den Bildern der Cömeterien dient es (d. h. Monogramm) vor allem zur Bezeichnung der Person Christi“.

De Waal: „Auf dem Throne der Glorie nimmt es (d. h. Monogramm) die Stelle der Figur Christi“.

Према томе ја мислим да овде монограм Христов замењује личност Христову.

Најпосле и сам Gerke каже да је фигурална акламација Христова монограма веома ретка појава и наводи свега један пример (Варна), а сада ју је нашао у Печују и Нишу. Међутим Ниш, мислимо, има да отпадне.

Gerke је као четврту тачку програма Нишке гробнице навео:

„Поздрав са палмом непобедном венцу непобедивог Пантократора од стране duces apostolorum“. На другом пак месту каже:

„Петар и Павле држе у руци велику грану (Wedel) палме, која се скоро као други венац око монограмног венца вије“.

Ове две фигуре на западном зиду уопште не држе палмину грану.

Према Gerke-у две фигуре на зиду са улазним вратима приказују апостоле као чуваре врата, кроз која хришћанин као кроз смрт улази у живот вечног блаженства. И даље:

„У Нишу имамо хришћанску апостолску стражу на улазу . . .“

Држање ових апостола не одговара стражи. Један од њих благосиља и држи свитак, а други држи codex. Мислим да није главна улога апостола — по моме мишљењу овде Петра и Павла — на улазним вратима да чувају врата, или саму гробницу, колико да умрле и овде сахрањене уведу у рај, који су приказани као да су већ у самом рају, јер имамо лозу и птице насликане на спољашњем зиду самога гроба.

Па и сам Gerke казује на једном месту сличну мисао овако:

„Моја недавно завршена испитивања ранохришћанских саркофага показала су да је од Константинова времена у композицијама Oranta главно преимућство Петра и Павла, да умрле душе воде у рај“.

Gerke не спомиње да је над улазним вратима у гробници насликан Христов монограм, исти као и онај на западном зиду. Према тумачењу Gerke-ову фигура на западном зиду и њихову односу према монограму Христову, требало би и овде говорити о односу ових двеју фигура према монограму, а не само о њихову односу према вратима.

Мислим да није била сврха сликања Нишке гробнице да се само прикаже рај Parklandschaft-ом, да се прикаже апостолска акламација небеског триумфалног венца Христова и да му се постави стража, нити да се прикаже апостолско чување врата гробнице, но треба слике у гробници везати за умрле сахрањене у њој. Умрли и сахрањени у Нишкој гробници су према својој вери и према молитвама погреба желели да после смрти буду у рају са Христом и светима, cum sanctis, и зато је насликан рај, зато је насликан монограм Христов, који замењује личност Христову, и зато су насликани свети, пре свега Петар и Павле код улазних врата, као они који су ту да умрле уведу у рај.

Л. МИРКОВИЋ

LE SEPULCRE VIEUX-CHRETIEN DE NIŠ

En Mars 1953 on a découvert à Niš un sépulcre contenant trois tombes et datant du haut Christianisme. Il est recouvert à l'intérieur d'une mince couche de chaux et ressemble aux petits caveaux souterrains de famille de Syrie et de Mésopotamie. Ces caveaux sont voûtés, ont une porte d'entrée et, dans le mur opposé à celle ci, une petite niche.

Au-dessus de la porte d'entrée se trouve le monogramme de Constantin ☧ avec les lettres de L'Apocalypse (Α Ω) et entouré d'une couronne de palmes. De chaque côté de la porte se trouve une figure parmi des arbres et des plantes. Sur la tombe audessous, il y a une clôture derrière laquelle il y a encore des plantes.

Sur le mur Ouest se trouve également le monogramme du Christ avec deux figures au milieu d'arbres et de plantes.

Sur le mur Nord est peinte une clôture avec des hermès et, derrière la clôture, des plantes et des palmes. Sur le mur Sud se trouve la même chose que sur le mur Nord. Sur la voûte est représenté un pied de vigne avec ses feuilles et des raisins que mangent des oiseaux.

Sur les tombes elles-mêmes sont peintes des clôtures avec des plantes derrières elles.

Le monogramme du Christ remplace le Christ lui-même. Sur le mur Est les deux figures représentent Pierre et Paul car ceux-ci sont représentés de la même manière dans les catacombes de Rome. Les figures du caveau de Niš sont toutes sans nimbe.

Il ne nous est pas possible de dire avec certitude qui représentent les deux figures du mur Ouest. Pour les identifier nous disposons des critères suivants: les habits, leur bénissage, le rouleau et leur place à côté du monogramme du Christ. Il se peut qu'il s'agisse là d'apôtres, d'évangélistes, d'évêques-martyrs ou non — (évêques de Niš?).

Les fresques du sépulcre de Niš peuvent être comprises par l'intermédiaire de l'art des catacombes romaines et de textes des rites funéraires dont le contenu principal est fixé dès le quatrième siècle.

Le Paradis est représenté comme un jardin cloturé avec des arbres et des palmes.

La clôture du Paradis aux hermès, nous la retrouvons dans les catacombes de Rome. L'origine de cette »Parklandschaft« a été interprétée par Gerke.

Le pied de vigne avec les raisins représente une vigne mystique: le Christ et l'Eucharistie. La colombe qui mange le raisin est le symbôle de la béatitude de l'âme dans le Paradis, en même temps que de l'Eucharistie.

Les morts inhumés dans ce caveau avaient désiré que leur âme repose avec le Christ, les apôtres et les saints dans le Paradis, et ils avaient pensé y entrer par l'Eucharistie.

Cette interprétation s'accorde avec les inscriptions funéraires de l'époque du sépulcre de Niš.

Celui-ci date du IVe siècle, ce qui est confirmé également par l'histoire de Niš et de son éparchie, tout comme par les caveaux de la même époque à Pécs, qu'a étudiés F. Gerke. Chez les uns comme chez les autres on retrouve l'art des caveaux de Rome.

Celui de Niš est une découverte importante.

Quand j'ai écrit ce travail (Septembre 1954), j'ai eu en main celui de l'excellent connaisseur de l'art du Haut-Christianisme, F. Gerke, intitulé: Die Wandmalerei der Petrus-Paulus-Katakombe in Pécs (Südungarn). Frühmittelalterliche Kunst. Neue Beiträge zur Kunstgeschichte des I. Jahrtausends. II Halbband, MCMLIV, p. 147—199, dans lequel il dit du caveau de Niš que celui-ci »s'est montré en plus d'un point et d'une manière surprenante comme une très proche parallèle à la Catacombe de Pierre et Paul de Pécs« (»da die Nišer Kammer sich in überraschender Weise in entschiedenen Punkten als nächste Parallele zur Pécser Petrus-Paulus-Katakombe erwiesen hat«). Au travail de Gerke j'aurais les quelques remarques suivantes à faire.

Je pense que les deux figures du mur du fond (Rückwand) ne sont pas Pierre et Paul mais que ceux-ci sont représentés par les figures du mur avec la porte d'entrée.

Je pense, d'autre part, que dans le caveau de Niš, la même figure ne se présente pas deux fois. Dans le cas contraire, elles seraient représentées de la même façon.

Les deux figures du mur du fond n'ont pas une attitude acclamative du signe vainqueur du Christ pas plus que celle de gardes de ce signe. Le monogramme du Christ peut représenter la personnalité du Christ lui-même. Ces deux figures, d'autre part, ne tiennent pas de palmes.

L'attitude des deux figures sur le mur de la porte ne correspond pas à celle de sentinelles près de la porte: l'une d'elles bénit et tient un rouleau tandis que l'autre tient un codex ouvert. A mon avis leur rôle est bien moins de garder la porte que de mener au Paradis les morts inhumés ici.

Je ne pense pas que le but de cette peinture du caveau de Niš ait été seulement de représenter le Paradis par une »Parklandschaft«, de montrer l'acclamation par les apôtres de la triomphante couronne céleste du Christ et de lui donner une garde, ni de faire monter la garde par des apôtres aux portes du caveau, mais, selon moi, il faut établir des liens entre ces peintures et les personnages inhumés là. Ceux-ci, selon leur foi et selon les prières des cérémonies funèbres (acolouthia) désiraient être, après leur mort dans le Paradis avec le Christ et les saints, cum sanctis, et c'est pour cette raison qu'est dépeint le Paradis, qu'est peint le monogramme du Christ, que sont représentés des saints et en premier lieu, près de la porte d'entrée, Pierre et Paul qui semblent être là justement pour mener les âmes des morts au Paradis.

L. Mirković

ПРОБЛЕМ МАНАСТИРА СВ. ЂОРЂА — „ГОРГА“ НА СЕРАВИ

Две у преписима очуване повеље, прва цара Константина Тиха Асена, писана око 1258 год., друга краља Милутина из 1300 (?), којима се манастиру св. Ђорђа на Серави, — у науци познатог под именом св. Ђорђа-Горга, — дају нове и потврђују раније признате повластице и прилози, до сада су у више махова озбиљно проучаване, па је на основу њих покушано и одређивање места на коме је овај знаменити манастир могао да се налази. Последњи је ово питање претресао проф. Радослав Грујић у свом веома документованом чланку „Властелинство светог Ђорђа код Скопља од XI—XV века“[1]. Противно Ст. Новаковићу, који је манастир стављао усред данашњега Скопља[2], и Ј. Иванову, који је прво сматрао да је манастир св. Ђорђа-„Горга“, — задржимо засада ово име, — идентичан са Старим Нагоричином[3], па доцније променио мишљење и поставио га недалеко од села Бутеља, северно од Скопља[4], — проф. Грујић у својој студији тврди да се манастир налазио на једној малој узвишици између Сераве и Сливчице, јужно од Бутеља, у непосредној близини Скопља, северно од вароши. Но ова студија, иако веома документовано написана, намеће ипак потребу да се на ово питање поново вратимо, да га понова отворимо.

Да видимо прво који су аргументи којима се може поткрепити мишљење да се манастир св. Ђорђа налазио на месту које му одређује проф. Грујић.

И у Константиновој и у Милутиновој повељи каже се да се манастир налазио према Скопљу, на реци Серави[5]. Велики део имања и села манастирских, о којима се говори нарочито у Милутиновој повељи, налази се у непосредној околини скопској и у самоме Скопљу. Милутин је затим дао четврти део реке Слившчице на употребу манастиру и бањи[6], чије се рушевине, како мисли проф. Грујић, још виде недалеко од места на коме претпоставља да је манастир био[7]. Према Милутиновој повељи један друм је ишао од Сераве до св. Тројице, а био пресечен путем који је водио за Обли Пирг[8], док се једна њива, у којој је била бања, налазила такође близу исте цркве[9], коју је Милутин био обновио у самом Скопљу[10]. Пошто је дао две од Левунових кућа у рушевинама код Великих Врата[11] и њиву Левунову, недалеко од пута који води за Чрешевљане[12], Милутин је у врту истог, вероватно одбеглог византиског властелина, населио село под манастиром[13]. Како су „Велика врата“ била, помишља се, на скопском граду а Чрешевљане проф. Грујић идентификује са селом Чрешевом, на северо-истоку од Скопља, то се може претпоставити да и манастир, под којим је био Левунов врт, није био далеко. Најзад када је од Вука Бранковића његов брат, монах Герасим, затражио да Хиландару поклони какву њелију у Скопљу, овај је даровао, ни мање ни више, већ сам манастир св. Ђорђа, са свима његовим добрима[14].

---

[1] *Гласник С. Н. Д.* I, 1, стр. 45—47. У овоме чланку је брижљиво прикупљена и сва литература, која се односи на ово питање, те је ја нећу овде понављати. Додајем само да је целу повељу накнадно публиковао И. Иванов, у *Български старини изъ Македония*, 1931, стр. 578—587, а Милутинову Р. Грујић, у *Зборнику за историју Јужне Србије и суседних области*, 1936, стр. 5—24. Приликом сравњивања овога текста са фотографијама повеље, — збирка Влад. Ђоровића, у Архиву САН под бр. 7903, 6,— може се констатовати да је приликом преписивања или штампања повеље неколико реди испуштено, — од 4-ог до 8-ог реда одоздо на фот. 6, a'', — у ставу XXIII, после речи Смьдлицѣмь, а пре и къ Бо҃тѣми ..., — Зборник, стр. 9. Овај испуштени део текста публиковао је А. Соловјев у Југословенском историском часопису, III, 1937, стр. 302.

[2] *С Мораве на Вардар*, 59; *Балканска питања*, 28, 40.

[3] *Северна Македонија*, 1906, стр. 108, у краткој нотици под текстом.

[4] *Български старини*, прво издање, 1908, стр. 37, друго издање 1931, стр. 578.

[5] У Константиновој повељи: ... на крѣдѣ Кир'г (?) иѣкѣ прѣкѣмо Скопиѣ градъ над Сѣрѣкѡ; — Иванов, *Б. старини*, стр. 581; — у Милутиновој: ... прѣкѡмо Скопиѣ градоу на Сѣрѣкѣ, на крдѣ рикомѣкѡ Кѵр'гиѣ; — Грујић, *Зборник*, стр. 6. I.

[6] Ibid. XII.

[7] *Гласник С. Н. Д.*, I, сл. 1.

[8] *Зборник*, XVII.

[9] *Ibid*, XXIV.

[10] Даничић, Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 138.

[11] Зборник, XVIII.

[12] Ibid., XIX.

[13] Ibid., XX.

[14] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 451.

Све заједно ово чини богат збир индиција, — међу којима нема ни једног правог доказа.

Манастир се истина налазио на Серави „према“ Скопљу. Серавом се данас назива, како нам каже и проф. Грујић, доњи ток Радишанске реке, и то би био један од најозбиљнијих аргумената за доказивање оправданости тезе коју проф. Грујић заступа, када би се овим именом називала само ова, и ни једна више река у ближој и даљој околини Скопља, што међутим, видећемо, није случај. Исто тако и реч „према“ када би се схватила и као предлог за место, што би, показаћемо доцније, било погрешно, — веома је неодређена. Већи део имања манастирских у Скопљу и околини Милутин је, сам то

Сл. 1. Остаци турског купатила, на путу од Скопља према Бутељу. Они не могу имати никакве везе са »бањом« која се, према текстовима повеља, налазила на имању манастира св. Ђорђа на Серави

Fig. 1. Vestiges d'un bain turc, sur la route qui mène de Skoplje à Butelj, qui ne peuvent avoir de rapport, comme on l'a voulu, avec le bain du Moyen-Age, mentionné dans les chartes du monastère de st. Georges sur la Serava

каже у својој повељи, — купио или одузео од византиских племића и поклонио манастиру, што значи да их овај раније није ни имао, тако да њихова прецизнија локализација не може једновремено послужити и за локализацију самога манастира. Уствари села, која се помињу у Константиновој повељи, веома су раштркана, од Горњег Полога до Ћустендилске области и од слива Биничке Мораве до Прилепа. То што је Милутин углавном приложио имања у Скопљу и његовој околини не значи, дакле, да је и манастир овде морао да буде, већ само да су то били вероватно најбогатији поклони које је један моћни владар могао да учини. Зар и Хиландар такође није имао велика имања у Скопљу, а ипак се не налази у њему. Истина Милутин даје и четврти део Слившчице, која је некада, према Константиновој повељи, цела припадала св. Ђорђу, на употребу манастиру и бањи. Да ли се ово мора схватити тако да је и сам манастир био у близини? — Не, не мора! Четврти део Слившчице, — ако се поток познат данас под именом Бара, уопште некада тако звао, — могао је бити дат манастиру и само за наводњавање његових имања. Што се тиче рушевина старе бање, ја сам их 1953 год. обишао и могао да констатујем да је овде у питању само остатак једног турског амама (сл. 1), што се, уосталом, могло уочити и раније на публикованој фотографији[15].

Сл. 2. Локалитет назван »Ридот«, на коме се, по Грујићу, некада налазио манастир св. Ђорђа. На површини терена се апсолутно ништа не разазнаје

Fig. 2. Emplacement sur lequel était situé, selon Grujić, le monastère de st. Georges. On n'y trouve aujourd'hui aucun vestige de construction

Поред тога ова је грађевина добијала воду из Сераве, а не из Слившчице, потока Бара, како би, према повељи, требало да буде.

Што се Тројеручице тиче, видимо да се она помиње и у Лупоглави на Слатини[16], и у Туранском пољу[17], и у Бутељу и на међама Воденским[18], из чега произилази да овде није реч о самом манастиру св. Богородице Тројеручице, већ о његовим имањима.

Казали смо затим да се уз нека Левунова имања, у близини Скопља, помиње и његов врт који је био под манастиром. Но ни ово не значи да су сва имања била концентрисана на једном месту, већ само да се у повељи говори једновремено о оним имањима која су дарована манастиру, а раније су припадала једном те истом власнику. Зар доцније Милутин, у једном пасусу своје повеље, не дарује манастиру добра Илиасова и Ананзева, која се налазе расута у Винисци, Пресци, Горњој Сулни и Сопишту[19]?

[15] *Гласник С. Н. Д.*, I сл. 2. Грађевина је зидана опеком и каменом. Да је турска, види се по њеном општем склопу, по правоугаоним оквирима око улаза и по облицима орнамената утиснутих у малтер. — Уосталом још 1940 год. др. Св. Радојчић, одговорио је писмом на моје питање »... да се на први поглед види да је ту некад стајала најобичнија турска бања«. У зиму 1954—55 год. мештани су зидине разорили, а материјал са њих разнели.

[16] *Зборник*, XI.

[17] *Ibid.* XIV.

[18] *Ibid.* XXIII.

Најзад Вук Бранковић је, на молбу свога брата, могао 1376/7 год. даровати манастир св. Ђорђа Хиландару не зато што је овај био у непосредној близини Скопља, већ зато што је у граду имао многе своје палате и ћелије, које су Хиландару баш и биле потребне[20].

Разлози које сам досада изнео не обарају у потпуности аргументе који иду у прилог постављања манастира св. Ђорђа у непосредну близину Скопља, али показују сву њихову лабилност. Но ова је појачана још и

Сл. 3. Локалитет на коме се, према Иванову, налазио манастир св. Ђорђа. Сем фрагмената из касноантичко-рановизантиског доба, на њему се ништа друго не може наћи

Fig. 3. Emplacement sur lequel Ivanov situait l'ancien monastère de st. Georges. On n'y trouve que des fragments qui appartiennent à l'époque romano-byzantine

тиме што се на местима на којима би, било по Иванову, било по Грујићу, манастир требало да буде изграђен, налазе само локалитети из касноантичког односно рановизантиског доба, без икаквих озбиљнијих трагова зидања, у шта сам 1953 год. могао и лично да се уверим. Видели смо, уосталом, да се према повељама, манастир налазио на једном брду, док је узвишица на коју проф. Грујић мисли, за свега 14 м виша од околног терена[21].

Сумњама које сам изнео додајмо још један податак из другог извора. Данило II у биографији краља Милутина каже да је овај, међу осталим споменицима, подигао и „цркковь светаго Гюргиа на рѣцѣ Серавѣ“, као и „цркковь светаго мученика Христова Никиты близ града Скопиа“[22]. Св. Никита је на три сата хода од Скопља, па ипак је локализован, према Даниловом тексту, у односу на овај град. Ако би манастир св. Ђорђа био заиста подигнут онако близу Скопља, као што се мисли, сва је вероватноћа да би и он, далеко пре св. Никите, био локализован само према њему, а не и према Серави, овде сакат из Скопља! — Други локалитет, на који помишља Иванов, налази се северније, на једној благој коси која се, у виду језика, пружа између Сераве и Табије, (новије турске тврђавице). Ту су, како мештани кажу, у једном винограду, налажене опеке, обрађено камење, кости, лобање, римски новац у »запечаћеним ћуповима« (вероватно у урнама за сахрањивање). При дну косе нађе се и по који фрагменат опеке, дебљине 2—3,5 и 7 см, а има и фрагмената тегула и римских посуда од керамике (сл. 3). — Могло би се поставити питање да манастир није случајно био нешто даље, на врху брда, на коме се налази турска тврђавица, табија. Тамо нисам могао да идем, али су ми мештани рекли да на томе месту нема ни старих темеља ни зидова. Уосталом и да их је било, они би приликом зидања тврђавице били потпуно уништени. Но и само то брдо је већ сасвим далеко, тако да се за њега уопште не би могло ни рећи да се налази на Серави, тим пре што између њега и Сераве протиче поток Бара, односно негдашња Сливштица, ако би то била она.

[19] Ibid. XLIII.

[20] Десило се то само неколико година после Маричке битке, у доба пометње, када је Вук, поред Скопља, могао да држи привремено и Жеглигово, које је иначе било у границама државе Дејановића. Не би чак било немогуће да је овако богатим поклоном Хиландару, територије коју је тек недавно посео, Вук желео да придобије наклоност цркве и на тај начин да учврсти свој новостечени посед на југу.

[21] Види коте на карти у *Гласнику С. Н. Д.*, I, сл.1. На узвишици изнад амама, на којој постоји мало насеље названо Бошњаци, мештани ископавају, ту и тамо, у својим двориштима темеље од крупног ломљеног камена и речних облутака, али без икаквог одређеног карактера. Нешто даље, на коси са северне стране суседне узвишице, на којој се, са јужне стране, налазе хришћанско и турско гробље, на месту названом Ридот (сл. 2), око 200 м удаљеном од Сераве, „био је, кажу мештани, некада манастир,“ док се сама узвишица звала „Видино брдо“. Али на питање откуда ово знају, одговарају да им је о томе пре рата причао неки адво-

[22] Даничић, op. cit. стр. 138.

свим малој речици, (сл. 4), која је, у поређењу са Скопљем, заиста далеко мање значајна. Серави је у Даниловом тексту дат првенствен значај, који она може имати само ако би била даље од Скопља.

Таква Серава постоји, и то далеко већа од оне код Скопља. Што је још важније у њезиној непосредној близини налази се и један знаменити споменик посвећен св. Ђорђу, стара манастирска црква из XI века коју је баш Милутин обновио. Мислим на Старо Нагоричино.

Сл. 4. Данашње корито Сераве, која претставља сасвим, сасвим незнатну, речицу, лети често без воде

Fig. 4. Lit de la Serava, ruisseau insignifiant, qui en été est souvent à sec

Свестан сам свију препрека које се појављују при покушају идентификације манастира св. Ђорђа-„Горга" са Старим Нагоричином. Па ипак мислим да их није немогуће савладати.

Да почнемо извесним редом. Продискутујмо све оне чињенице које се овој идентификацији противе.

Видели смо раније да се манастир св. Ђорђа-„Горга" налазио „према" Скопљу. „Па то није случај са Старим Нагоричином", казаће се. — Те још како да јесте. Погледајмо мало пажљивије текст Константинове повеље. У њему се каже да је цар, сишавши у „Доњу Земљу", нашао манастир св. Ђорђа-„Горга", који је подигао Роман свети цар, на брду Виргину(?) према Скопљу граду, над Серавом[23].

Бацимо сада један поглед на карту ове територије (сл. 5). Шта видимо? Која је то „Доња Земља", о којој нам Константинова повеља говори? Готово без двоумљења може се одговорити да је то целокупна скопска област[24].

Најприроднији пут из Бугарске према овој области води преко старог Велбужда, — Ћустендила. За цара, који се кретао ка Скопљу, пратећи вероватно, делимично бар, долину Криве реке, манастир св. Ђорђа-„Горга", ако га идентификујемо са Старим Нагоричином, био је успутна станица, заиста „према" Скопљу. „Према" дакле овде није предлог за место, већ предлог за правац, не са значењем „наспрам" већ са значењем „у правцу", „ка"[25]. Још нешто: ако би св. Ђорђе био тамо где се досада мислило, Константин не би рекао да је манастир видео сишавши у „Доњу Земљу", већ приликом свога боравка у самоме Скопљу.

У Милутиновој повељи изостављено је кретање Константиново ка „Доњој Земљи", али је локализација манастира извршена, преписивањем[26], на исти начин као и у његовој хрисовуљи, те је и цео проблем постао утолико замршенији.

Но ово је тек прва препрека.

Како сада објаснити да је Милутинова повеља писана још 1300 год., док натпис на надвратнику старонагоричинског храма потиче тек из 1313[27]. Ако пажљиво загледамо фотографије повеље[28], видећемо да се година ѯ҃с҃. ѡ҃. и҃ може читати као ѯ҃с҃. ѡ҃. к҃, где би к҃ (сл. 6) својим обликом, било можда нешто приближније словима и неголи словима к у самој повељи. Ако би било моје читање исправно, то би значило да је повеља писана 1312, а не 1300, што би је сасвим приближило

[23] Сѣнд'ѣшю цр҃к ми къ Долнѣй зем'лѣ ѡбр'ѣтѣ цр҃к ми манастир великомачника ѯва Гюр'гиа Горга. сѫзданꙗ на Романовѣ сто҃ѣмь цр҃мь. на брѣдѣ Бир'гинѣ прѣмо Скопиѭ град надь Серѣкѫ, — Иванов, стр. 581.

[24] Отуда на једном месту у Милутиновој повељи и манастир св. Ђорђа на Серави носи име Светаго Георгиа Скопскога, *Зборник*, LXXVII, стр. 23.

[25] Ово је уосталом било једно од основних значења речи „према" још у Средњем веку, — види Даничић—Маретић, *Речник хрватскога или српскога језика*, под „према".

[26] Проф. Грујић је већ доказао да Милутинова повеља добрим делом претставља само препис Константинове хрисовуље, а вероватно и других повеља које више не постоје. Уосталом у њој се јасно на извесним местима даје пратити спајање различитих текстова. — Например између XXXII и XXXIII пасуса, — *Зборник* стр. 15. — Препис којим се служио проф. Грујић, учињен је, по његовом мишљењу у доба Вука Бранковића, 1377 год., али Соловјев, — *ЈИЧ.*, III, стр. 302, — указује на могућност да је био извршен и раније, пошто се исти водени знаци јављају и на неким хиландарским повељама из 1356 и 1365 год.

[27] Љ. Стојановић, *Натписи и записи* бр. 41.

[28] У поменутој збирци проф. Влад. Ђоровића. Ово сам, 1954 године, контролисао и дефинитивно утврдио и на самој повељи у Хиландару.

Сл. 5. Карта територије на којој се налази Старо Нагоричино, односно по свој прилици некадањи манастир св. Ђорђа на Серави, са уцртаним путем, — тачкицама, — којим је вероватно Константин ишао из Бугарске у „Доњу Област"

Fig. 5. Carte géographique du territoire sur lequel se trouve Staro Nagoričino, probablement l'ancien monastère de st. Georges sur la Serava; on y trouve aussi en pointillé, la trace de la route suivie probablement par Konstantin lors de sa descente vers la „Contrée Inférieure"

години натписа на надвратнику старонагоричинске цркве[28a].

Но у повељи се помиње и архимандрит Никодим, док се у старонагоричинском натпису помиње игуман Андоније. С друге стране у Светостефанској хрисовуљи[29], писаној негде између 1315 и 1318, помиње се на тринаестом месту игуман нагорички Венијамин,

Сл. 6. Трећа цифра године на крају текста Милутинове повеље, коју треба читати као К, а не као И, — дакле не ѯ҃с҃. ѡ҃. и҃ него ѯ҃с҃. ѡ҃. к҃ не 1300 већ 1312

Fig. 6. Troisième chiffre de l'année donnée à la fin du texte de la charte de Milutin. On doit la lire comme K et non pas comme И. Donc la chrysobule aurait été écrite en ѯ҃с҃.ѡ҃.к҃ (1312) et non pas en ѯ҃с҃.ѡ҃.и҃ (1300)

— који је споменут и у натпису из 1318, исписаном у унутрашњости старонагоричинског храма[30], а на четрнаестом игуман скопски Никодим. „Па зар није и то доказ, казаће се, да су манастир св. Ђорђа-„Горга" и Старо Нагоричино два различита манастира? — Изгледа да није.

Архимандрит Никодим помиње се у Милутиновој повељи на два места, у XXVI и LXXV пасусу. Из првог пасуса проф. Грујић чак закључује, — мени није јасно на основу чега, — да је у време писања повеље Никодим већ био преминуо[31]. У LXXV пасусу каже се да је он био тај који је краљу поднео на потврду старе манастирске хрисовуље, док је у XXVI пасусу речено да се појединим парничарима са манастиром у атару Чрешевљана признају само она права која су добили у парницама за време игумана Исака, а била им призната до одласка Никодимова; после одласка Никодимова никаква се потраживања од појединаца више неће примати[32]. Одавде се види да је Никодим био или већ отишао из манастира, или, што је много вероватније, да је негде требало да оде. Куда? Одговор на ово питање даје нам можда Светостефанска хрисовуља: тада већ он је био постављен за игумана Скопског, то јест, вероватно за игумана манастира св. Богородице Тројеручице. Јер заиста је много логичније да се именом игумана скопског назове игуман овог манастира, — који је, и ако је и раније а и доцније при њему била и епископска резиденција, у Милутиново доба био игумана[33], — неголи игуман манастира св. Ђорђа-„Горга", чак и ако би

[28a] Радивоје Љубинковић обратио ми је пажњу на пасус LXXVIII повеље у коме се говори о наследству Милутиновог престола, при чему се помињу његов син или унук, а не помиње се уопште Драгутин. Одавде је Љубинковић извео закључак да је пасус писан после сукоба између Милутина и Драгутина, односно после 1304—6 год., што потврђује и могућност датовања повеље у 1312, а не у 1300 годину.

[29] *Споменик* IV, стр. 11.

[30] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, бр. 51

[31] *Гласник С. Н. Д.* I, стр. 59/1.

[32] ... кто и ѣсть откриль при Игоѹмени Исацѣ и ѡбзиль при архимоѹдритѣ Никодимѣ, по ошьсти Никодимовѣ никто да не ѡбзищитть цр҃кви Свѣтаго Георгиа ни Игоѹмень настоищихъ ни о каштинѣ ни о кобилиници .... ни ѡ коѥ люко дльгоѣ никшимь до Ник·димова одшьстьны, — *Зборник* XXVI.

[33] Данило II, који је знао при којим се манастирима налазе епископске столице, јер помиње и епископију призренску при св. Богородици (Љевишкој) и епископију грачаничку, говорећи у истом пасусу о Тројеручици не каже да је и при њој резидовао епископ, — Даничић, *Животи*, стр. 138.

овај манастир био у непосредној близини Скопља, поготову не ако би био идентичан са Старим Нагоричином. — Истина у Милутиновој повељи св. Ђорђа-„Горга“ Никодим се појављује као архимандрит, док је у познијој, светостефанској, цитиран међу игуманима. То је сасвим могуће. Титула архимандрита даје се појединим калуђерима за личне заслуге, док је титула игумана везана за личност старешине манастира. Архимандрит Никодим могао је тако једновремено да буде и игуман скопски, односно игуман св. Богородице Тројеручице[34]. Но ако чак нисам у праву, ако би било исправно мишљење

Сл. 7. Четврто слово у имену брда Вир'чинѣ у Константиновој повељи које треба читати као Ч а не ни као Г ни као П.

Fig. 7. Quatrième lettre du nom de la colline Вир'чинѣ dans la charte de Konstantin, qu'on doit lire comme Ч et non pas comme Г ou comme П.

проф. Грујића да је у доба писања повеље, — све једно да ли 1300 или 1312, — Никодим већ био умро, он се опет не би, пошто је већ мртав, могао појавити као игуман св. Ђорђа на Серави, односно игуман скопски у светостефанској повељи, писаној 1315—1318 год., како мисли проф. Грујић, — *Гласник*, I, 1, стр. 75. Радило би се у том случају о неком другом Никодиму, а не о игуману манастира св. Ђорђа-„Горга“. У сваком случају било да је умро, било да је некуда отишао, Никодим најкасније после 1312 год. није више био игуман манастира св. Ђорђа. Отуда, уколико је овај манастир идентичан са Нагоричином, и могућност појаве 1313 год. игумана Андонија, а 1315—1318 игумана Венијамина.

Но постоји још један текст у коме се једновремено помињу како св. Ђорђе на Серави тако и св. Ђорђе у Нагоричину. То је Милутинова Биографија од Данила II. По њему Урош II је сазидао, међу осталима: .... и цркковь светаго Георгиа на рѣцѣ Сербѣ, и цркковь светаго Константина вънѹтрь града Скопиа, и цркковь светаго Георгиа Нагоричьскаго .....[35]. Ово је несумњиво једна од најтежих препрека на које наилазимо. Ја је се не могу друкчије ослободити до претпоставком о познијој интерполацији у тексту, знајући врло добро да је ово најлакши начин за уклањање сваке тешкоће. Ево како ову интерполацију тумачим: у првобитном Даниловом тексту који нам није сачуван, наведен је био, међу манастирима које је Милутин подигао, вероватно само св. Ђорђе на Серави. Један од познијих преписивача, не схватајући да се ово име односи на старонагоричински манастир, за који је знао да га је Милутин сазидао, уметнуо је у текст и његово име, верујући да је оно раније сасвим случајно изостало. Објашњење није нарочито убедљиво, али је, изгледа ми, једино могуће.

„Добро! казаће неко од оних који су већ имали прилике да посете Старо Нагоричино, — али овај споменик се не налази на брду већ на једној сасвим благој узвишици, док се Серава уопште и не види“! Да, то је заиста утисак који се добија када се од Куманова иде данас уобичајеним путем за Нагоричино. Серава се међутим налази непуних четврт сата даље североисточно од храма, а када се од реке иде ка овоме, оним истим правцем којим је некада вероватно ишао и Константин, мора да се савлада једна веома стрма и доста дугачка падина, тако да се манастир налази не на Серави, како је недовољно прецизно наведено у Милутиновој повељи, већ *над* Серавом, како је, сасвим тачно, речено у Константиновој. Према Серави, која се недалеко одавде улива у Пчињу, манастир се дакле заиста налази на брду. Терен се даље, у благим таласастим превојима, пружа према западу[36].

Остаје нам да савладамо још једну тешкоћу. Радивоје Љубинковић сбратио ми је

[34] Уосталом ако би епископија и тада постојала при Богородици Тројеручици, то ништа не би сметало да ова буде манастир, пошто су епископије обично и биле при манастирима, а самим тим могла је да има и свога игумана, који би једновремено могао да се назива и игуманом скопским, као што је то учињено у светостефанској повељи.

[35] Даничић, стр. 138.

[36] Но ми знамо и име брда на коме се манастир св. Ђорђа-„Горга“ налазио. У Милутиновој повељи оно се без двоумљења може прочитати као Вир'чинѣ. У Константиновој повељи ствар стоји нешто друкчије. Пасус који се односи на ово брдо читан је раније као на брѣдѣ Вир'пинѣ. Ковачевић, — *Споменик* XLIV, стр. 16, првобитно издање које је Јиречек имао у рукама, — Јиречек, — *И. С.* III, 84. — а за њима и Грујић, — *Гласник*, I, стр. 50, — читају име овога брда као Вир'гинѣ или Вир'гинѣ. Ако међутим добро загледамо фотографију повеље коју је публиковао Илијински, — Грамоты болгарскихъ царей II, 6-ти ред, — видећемо да ни једно од ова два читања није тачно. Наиме, четврто слово није ни П ни Г већ Ч (сл. 7). Име брда да коме се налазио манастир св. Ђорђа-»Горга«, не може се, дакле, према Константиновој повељи, читати ни као Вир'пинѣ, ни Вир'пинѣ, ни Вир'гинѣ, ни Вир'гинѣ већ као Вир'чинѣ.

„Чему толика дискусија, питаће неко, када и овако и онако не знамо где се ово брдо налазило?

Задржимо се ипак мало на овоме питању. Име брда се у двема повељама, рекли смо већ, не слаже. Разликују се међу собом и друго и четврто слово. За четврто видели смо како гласи у Милутиновој (Г), а како у Константиновој (Ч). Што се другог слова тиче, знамо да се у Милутиновој јасно чита као Є, а у Константиновој као И. Зато с правом сметмо да претпоставимо да је текст на овоме месту преписивањем искварен и да у оригиналу није можда било ни Є ни И. Не би то било нимало чудно. Писац Милутинове повеље, а једновремено и преписивач старијих повеља, дијак Дабиша, жали се и сам да су ове биле „искрзане, измењене, избрисане, тако да су се једва могле прочитати“. Сва је вероватноћа да је исти случај био и при писању Константинове повеље. Како се пак име брда у Константиновој и Милутиновој повељи не слаже,

Photo Millet — Bošković

Сл. 8. Јужна фасада старонагоричинске цркве. Доњи део, сав у камену, припада грађевини из XI века, док је горњи део реконструисан у Милутиново доба, 1313 год.

Fig. 8. Façade méridionale de l'église de Staro Nagoričino. La partie inférieure, toute en pierre, appartient à l'église primitive du XIe s., tandis que la partie supérieure a été reconstruite au temps du roi Milutin en 1313

пажњу да се у старонагоричинској цркви налазе три лика св. Ђорђа, — св. Ђорђе кападокиски, св. Ђорђе тропајофорос-диасоритис, (αγιος Γεωργιος ο τροπαιφορος ο διασορητης), — што значи победоносац, победник у биткама, а диасоритски, из града Диасполиса[37], — и св. Ђорђе-Горго (αγιος Γεωργιος ο γοργος) брзи, хитри „скоропостижник“. Лик св. Ђорђа-„Горга“ налази се на западној страни југозападног ступца крај лика Исусова, док се на почасном месту, на иконостасу, налази попрсје св. Ђорђа тропајофороса-дијасоритиса. Да ли би то био доказ да је старонагоричинска црква била посвећена св. Ђорђу-победоносцу, а не св. Ђорђу-Горгу, па према томе да отпада свака даља дискусија?

Застанимо мало.

У Милутиновој повељи, тамо где се говори, на самом почетку, да је краљ посетио манастир, овај се назива само манастиром

то се може претпоставити да га није само дијак Дабиша, већ и преписивач Константинове повеље рђаво преписао са ранијих текстова. Зато се и питам да ли су речи „На брѣдѣ Вир'чинѣ прѣкмо Скопиѣ градъ надъ Сербѣ...“ у Константиновој повељи првобитно могле да гласе: „На брѣдѣ въ Пчинѣ прѣкмо Скопиѣ градъ надъ Сербѣ ...,“ при чему су у првобитном изразу въ Пчинѣ, услед несхватања, замењена само полуизбрисана слова ъ и п у пр'. Израз въ Пчинѣ у првобитном тексту означавао је свакако пчињску област, са значењем „у Пчињи“. Када би било тако, ово би било необориви доказ у прилогу тезе коју сам поставио. За сада, међутим, ово остаје, осећам то добро, још увек само једна несигурно исконструисана хипотеза.

Да ли би се, ако пођемо још даље, могло очекивати да у овоме тексту нађемо траг и самог имена старонагоричинског манастира? — Ако реч брдо заменимо речју гора, добићемо да се манастир св Ђорђа налазио „на горѣ въ Пчинѣ“, или како данас налазимо у Константиновој повељи „на горѣ Вир-чинѣ“. Одавде до Нагоричино само је један корак. — Обратио сам се по овом питању проф. А. Белићу који ми је љубазно одговорио да би, поред све опрезности коју притом треба задржати, оваква трансформација у говорном народном језику била могућа. (Експлозивно п се губи, а въ се претвара у вѣ. Одатле „на горѣ вѣ чинѣ“, са даљим трансформацијама према Нагоричино. Ставимо ипак на све ово велики знак питања.

[37] Оба епитета, и кападокиски и диасоритски, везана су свакако за легенду о свечевом животу, која је сасвим магловита. Помишља се ипак да је св. Ђорђе био из града Диасполиса у Сирији, који се некада звао и Lydda, а носио је и име Αγιου-Γεωργιουπολις, откуда вероватно и епитет диосоритски. — Cabrol-Leclerq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, под Georges.

великога мученика Христова Георгија, без Горга[38]. Да је манастир био посвећен св. Ђорђу-Горгу, ово би име пре свега на овоме месту морало да се појави. Насупрот томе, у самоме тексту, на више места, св. Ђорђу се даје епитет **Горьго и побѣдоносць къ бранѣх**, (то јест Горгос и тропајофорос)[39]. Отуда и у повељи Константиновој само случајна појава епитета Горго, која се може ставити, чини ми се увек, када год је реч о св. Ђорђу. Манастир св. Ђорђа на Серави, — име које се у Милутиновој повељи на неколико места појављује, — није дакле био посвећен св. Ђорђу-Горгу, већ просто на просто св. Ђорђу.

А шта је са Старим Нагоричином? Да није случајно, судећи по лику св. Ђорђа на иконостасу, овај манастир био посвећен св. Ђорђу-тропајофоросу-диасоритису? Погледајмо натпис из 1313 год. на надвратнику улазног портала[40]. Он гласи: **Изволеніемь Божіемь сьзда сѧ домь стаго и великославнаго мѫченика Христова Гюргиѣ къ дни стороднаго и прѣвысокаго краль Уроша Милѣтина** ..... Дакле и овде, у овој основној посвети помиње се само св. Ђорђе без тропајофорос, диасоритис или горгос. Ови епитети слично ономе „**великославнаго мѫченика Христова**" стављани су дакле уз свечево име било у текстовима повеља, било крај његових ликова у цркви, само као допуна, немајући при томе никаквога удела у ближем одређивању храмовог патрона ни у манастиру на Серави ни у Старом Нагоричину, — уколико би ово била два различита манастира. Ова констатација ослобађа нас међутим једне од основних сметњи при покушају њиховог узајамног спајања.

Пођимо даље. Има и других индиција којима можемо да поткрепимо претпоставку о идентичности св. Ђорђа на Серави са старонагоричинским манастиром.

Од манастира св. Ђорђа на Серави остале су нам тако две велике повеље, које могу послужити као веома богат извор за проучавање не само уже историје овога манастира, већ и самих феудалних односа који су владали у току XIII и на почетку XIV века, — а не постоје никакви трагови његових грађевина, док се, супротно томе, од манастира св. Ђорђа у Старом Нагоричину сачувала изванредно значајна црква, о чијим имањима и правима апсолутно ништа не знамо.

Први манастир, посвећен св. Ђорђу-хитроме победоносцу у бојевима, према обема повељама подигао је византиски цар Роман, док у житију св. Прохора Пчињског налазимо да је „**въ области жеглиговьскоі**, цар Роман IV Диоген (1067—71) подигао манастир „светаго победоносца Георгија"[41]. Карактеристично је да је и први и други манастир обновио краљ Милутин и то „**отъ основаніе**"[42]. Познато нам је пак да је то „**отъ основаніе**" у Старом Нагоричину само метафора, јер је Милутин при обнови цркве употребио добар део старије грађевине (сл. 8)[43] у којој се чак, испод фресака из 1318, налазе остаци још једног старијег слоја[44].

Од интереса је исто тако још једном мало пажљивије загледати и натпис на надвратнику старонагоричинске цркве. Он се завршава речима: **ктожѳ лѣто краль изві тѣрки**[45]. Шта ове речи значе? Јесу ли оне једноставно само регистровање једног историског догађаја? Мислим да не. Писац натписа хтео је њима, изгледа ми бар, да ода хвалу св. Ђорђу-Горгу („скоропостижнику") и победиоцу у бојевима, који је хитрину своје помоћи показао на тај начин што је краљу Милутину, још исте године када му је овај подигао односно обновио храм, помогао да однесе победу над Турцима.

Зар нам исто то не каже и Дечански, који се, у Нагоричину, према Данилу, пред битку на Велбужду, обраћа св. Ђорђу речима: „**. . . . . вижд великоую скрьбь и тоугоу сьрдьца моего, и вари (жури) помоштн ми къ брани сеи на лютаго сего цара**"[46].

Дечански се овде уствари обраћа св. Ђорђу и као горгу („скоропостижнику"), и као тропајофоросу (победиоцу у бојевима), а Данило нам о томе прича после битке на Велбужду, приписујући на тај начин, индиректно, победу свечевој помоћи.

Остаје несумњиво као крупан задатак да се још изврши и топономастичка анализа Константинове и Милутинове повеље, посао који се мора радити на терену, а у који, овде у Београду, нисам ни хтео ни могао да се упуштам. Напоменућу само да би требало обратити нарочиту пажњу на пасусе XXXVI—VII, то јест на она имања која је св. Ђорђу на Серави приложио први ктитор, цар Роман, јер су манастиру била свакако најближа. Нека од имена која се овде помињу мислим да означавају места која би могла бити сасвим близу Нагоричина, — Гомрада = Бела Грамада (?), Поповљани = Поповци (?), Мокросѣци = Макреш (?)[47].

Када на крају саберемо све елементе који нам засад стоје на расположењу, видећемо да сви немају исту вредност. Неки од њих, — као например претпоставке о евентуалним трансформацијама наведеног имена брда, — **Кнр'чино**, — и постанка имена Нагоричина, или анализа последњих речи у натпису из 1313 год., — **ктожѳ лѣто краль изкі тѣрки**, — спадају у ред исконструисаних хипотеза које могу само издалека да наговесте извесне могућности.

Међутим остаје чињеница да се и код манастира св. Ђорђа — „Горга" и код Нагоричина ради о истом светитељу, св. Ђорђу, а не да је један имао једну а други другу храмовну славу, — да су оба на Серави, оба „према" Скопљу, да је оба подигао византиски цар Роман, — иако није јасно да ли Роман III Аргир, или Роман IV Диоген, — да је оба обновио Милутин, да је Милутинова повеља писана по свој прилици 1312 год., а натпис на Нагоричинској цркви 1313, да на местима на којима се досада претпостављало да је био манастир св. Ђорђа на Серави нема чак ни трагова средњевековног зидања, да се најзад, насупрот томе, једино у Нагоричину могу материјално, опипљиво, одредити како делови грађевине из XI века, тако и делови из Милутинова доба[48].

Сл. 9. Олтарски прозор на цркви у Жегњану, вероватно са краја XVI или почетка XVII века. Још се осећа извесна сличност са оријенталном, нарочито јерменском декорацијом. Овај карактер може се запазити чак и у обликовању слова

Fig. 9. Fenêtre absidiale de l'église de Zegnjane, probablement de la fin de XVIe — ou du commencement du XVIIe — siècle. On y trouve encore des ressemblances avec la décoration orientale, surtout arménienne. Ce caractère peut être remarqué même dans la forme des lettres

Збир свију ових чињеница јако, иако не и пресудно, оправдава претпоставку да манастир св. Ђорђа на Серави није био код Скопља, већ да је идентичан са Старим Нагоричином.

ЂУРЂЕ БОШКОВИЋ

[38] *Зборник*, I, стр. 6.

[39] Ibid. VIII, X, LXXVII, итд.

[40] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, 41.

[41] В. Марковић, *Православно монаштво и манастири*, стр. 91. Постоји већ сасвим оправдана претпоставка да је и манастир св. Ђорђа на Серави подигао исти владар, — Иљински, op. cit. стр. 108, — а постоји, ма да недовољно оправдано, мишљење проф. Грујића да је манастир св. Ђорђа на Серави подигао претходник Романа IV Диогена, Роман III Аргир (1028—1034), — *Гласник С. Н. Д.* I, стр. 48.

[42] *Зборник*, I, стр. 6; Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, бр. 51.

[43] Ђ. Бошковић, L'Art Byzantin chez les Slaves, I, стр. 195; — Старинар, VI, 1931, стр. 173.

[44] Ђ. Бошковић, *Гласник С. Н. Д., XI*, стр. 219, сл. 7, — Доњи део грађевине (сл. 8) сав од камена, има неке чудне сличности са јерменском и малоазиском архитектуром. Ово је утолико интересантније што нас на Оријент потсећају још и извесни елементи на цркви св. Ђорђа у Младом Нагоричину, — прозори (Dj. B., L'Art Byz. chez les Sl., I, t. XIII), — као и на неким другим млађим грађевинама у околини, нарочито у Добрачи, Жегњану (сл. 9) и Стрезовцима, — (Ђ. Бошковић, *Старинар*, VI, 1931, стр. 178). — Не треба међутим заборавити да се још у доба цара Душана 1353 год., помињу на Пчињи „арманскаа селишта", *(Стара српска писма*, — *Гласник С. У. Д.*, XXIV, 1868, с. 245,) — која су свакако била и старија. Јермена је уосталом било и у Милутиново доба у Струмици, а једно село манастира Трескавца звало се „Арьмѣнохор", — К. Костић, *Стара српска трговина и индустрија*, 1904, стр. 28. — Известан број Јермена могао је да се насели овде после 1064 год., у доба када је њихова престоница Ани пала у руке Турака Селџука, који су тих година, до 1072, заузели и добар део Мале Азије, — што се, подвуцимо, поклапа баш са владом Романа IV Диогена (1067—71). Лако је могуће да су Јермени одмах по доласку отпочели и са зидањем цркве у Нагоричину, одакле и сличност њеног доњег дела, као и поменутих каснијих споменика у околини са јерменском, односно малоазиском архитектуром. Уосталом насељавања из Мале Азије, из Анатолије, било је и касније, у доба Милутиново, — *Гласник С. У. Д.*, XXIV, 1868, стр. 245. Узгред набацујем, само као проблем који се пред нас поставља, не улазећи засада у његово разматрање, да би требало испитати у каквом односу стоји ова група споменика према цркви у Коњуху, — са мање-више истога подручја, — коју је публиковао д-р Св. Радојчић, — *Зборник радова Византиолошког института САН*, I, 1952, стр. 140, — а коју сам накнадно и сам испитивао 1952 године. — Додајем да је на јерменско порекло старонагоричинског и младонагоричинског храма указивао и Н. Окуњев. — Нѣкоторыя черті восточныіхъ вліяній въ средневѣковомъ искѹствѣ южныхъ Славянъ. — Сборник въ честь на Василъ И. Златарски, Праг, 1926, — но он овде погрешно ставља Младо Нагоричино такође у XI век, док оно припада по свему судећи XIV. — Његову тезу покушао је, без успеха, да побије проф. Милоје Васић *(Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, X, 1930, стр. 1—41).

[45] Љ. Стојановић, бр. 41; Иванов, op. cit., стр. 132, мисли да су ове речи накнадно додате, што није тачно.

[46] Даничић, стр. 81.

[47] Не треба притом заборавити да су нека места која се налазе у близини Нагоричина можда споменута и у другим пасусима повеље. Тако се у XXIII и XXIV пасусу помињу: Слатина (недалеко југозападно од Нагоричина), Куманови Брод, (можда Куманово), затим св. Илија и св. Никоје, (можда Никуљане са црквом св. Илије, стварно на Серави, северозападно од Нагоричина, недалеко од манастира Забела, — име које се помиње на неколико места у разним пасусима, истина не као манастир, већ можда само у значењу забран), најзад у истим пасусима помиње се на два места и неки Пшињанин, а касније и сама Пчиња, и то у вези са Забелом (LI). Но све су то индиције које треба још проверавати и, уколико има материјала, допуњавати. Додајмо да се најближа данас позната бања у околини Нагоричина налази на око 12 км југозападно, код села Пројеваца, на Кумановској Реци, (да није то некада била Слившчица?), недалеко од Куманова.

[48] Постоји претпоставка да су Турци разорили »манастир св. Ђорђа-Горга у Скопљу« 1428 године, (Св. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, стр. 53). Међутим запис на једном рукопису у Хиландару, (Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, 246 и 6121), — говори само о томе да су Турци тада узели „светога великомученика Георгија". Ако би се ова белешка и односила на наш манастир, — што није ни мало сигурно, — како онда објаснити чињеницу да су га Турци узели тек 1428, када је Скопље пало у њихове руке још 1393 (З. и Н. 177), док су цркве у самом граду разорене тек 1535 (З. и Н. 478)? — Зар и ово не иде у прилог закључку да манастир није био непосредно крај Скопља?

LE PROBLEME DU MONASTERE DE ST. GEORGES - »GORGOS« SUR LA SERAVA

Nous connaissons deux grandes chartes données au monastère de St. Georges sur la Serava, l'une par l'empereur bulgare Konstantin Tih Asen, écrite en 1258, l'autre par le roi serbe Milutin, en 1300 (?). D'après les indications que donnent ces deux textes, on a cru devoir situer le monastère sur une pente douce au bord d'un ruisseau nommé Serava, près de Butelj dans les environs de Skoplje. Dans les deux chartes il est dit en effet que le monastère se trouve sur la Serava, »prema« Skoplje, et on a pris ce mot dans le sens de »vis-à-vis«.

Si l'on analyse, cependant, plus rigoureusement les textes entiers des deux chartes, on peut arriver à la conclusion que le monastère de St. Georges sur la Serava est sans doute le même que celui de Staro Nagoričino, dédié au même saint.

Les raisons principales de cette nouvelle interprétation sont les suivantes:

Dans sa charte, Konstantin nous dit qu'il avait trouvé le monastère en descendant vers la »Contrée Inférieure«, entendant probablement sous ce nom la région de Skoplje. Staro Nagoričino se trouve sur le chemin le plus naturel entre la Bulgarie (Velbužd—Čustendil) et Skoplje. Le mot »prema« doit donc être pris dans son sens le plus courant de »vers«, »dans la direction de« et non pas comme »vis-à-vis«. Dans la charte de Milutin on a copié le texte de Konstantin en éliminant la partie qui se rapporte à son voyage vers la région de Skoplje.

Une rivière, nommée Serava, beaucoup plus grande que celle de Skoplje, se trouve non loin de Staro Nagoričino.

Dans la charte de Milutin, le monastère n'est pas dédié à St. Georges—Gorgos, mais tout simplement à St. Georges, au nom duquel on a, ça et là, ajouté les épithètes de Gorgos (le Rapide), Tropaïophoros (le Vainqueur) et Dyasoritis (de Diaspolis?).

C'est ainsi que l'on doit comprendre l'épithète de Gorgos qu'on trouve dans la charte de Konstantin.

D'après les deux chartes on peut conclure que le monastère a été construit par un empereur byzantin appelé Roman (Roman III Agir ou Roman IV Diogène) et nous savons qu'à Staro Nagoričino Milutin n'a fait que reconstruire en 1313 une église du XIe siècle, élevée probablement par Roman IV (fig. 8), ce qui concorde avec la charte du monastère de St. Georges—Gorgos, écrite probablement en 1312 (en non pas en 1300: le millésime est à lire non pas comme ѕ҃. ѡ҃. і҃ mais plutôt comme ѕ҃. ѡ҃. к҃ (fig. 6)[49].

La concordence d'un certain nombre d'autres éléments[50] permet enfin d'éliminer presque complètement l'ancienne hypothèse qui fixait le monastère de St. Georges—Gorgos dans les environs de Skoplje et d'insister avec encore plus de certitude sur la posibilité de son identification avec Staro Nagoričino.

Djurdje Bošković

[49] Il est intéressant de noter que la partie inférieure de l'église de Staro Nagoričino (fig. 8), aussi bien que quelques monuments plus récents dans les environs, — Mlado Nagoričino, Dobrača, Žegnjane (fig. 9), Strezovce, — ressemblent, par quelques éléments, étrangement aux monuments du Caucase et de l'Asie Mineure, ce qui a été déjà remarqué par N. Okounev. Il ne faut pas oublier qu'au temps de l'empereur Dušan, (milieu du XIV s.), on mentionne des «villages armeniens», («armanskaa selišta»), dans la contrée de la Pčinja, situés là probablement depuis quelques temps, tandis qu'un village, qui au temps de Milutin appartenait au monastère de Treskavac, portait le nom d'Armenohor. On peut bien supposer que les Arméniens ont pu s'installer ici après la chutte d'Ani, en 1064, ce qui tombe, soulignons le, juste au temps du reigne de Roman IV - Diogenes (1067—1071). Ajoutons qu'on devrait encore élucider le problème des rapports entre le groupe des monuments mentionnés et l'église de Konjuh, dans la même contrée, église dont les vestiges ont été publiées par Sv. Radojčić, — *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, I, 1952, p. 140.

[50] Par exemple le nom de la colline sur laquelle le monastère se trouve est écrit dans la charte de Milutin comme Бр'гоѵкъ. Dans celle de Konstantin il a été interprété de diverses manières comme Бир'поѵкъ, Бр'поѵкъ, Бир'гоѵкъ et Бр'гоѵкъ. On doit le lire pourtant comme Бир'чиѵкъ (fig. 3). Le copiste des anciennes chartes se pleint pourtant que celles-ci étaient «déchirées, retouchées, pâles, très difficiles à lire». Peut-on, sous un grand point d'interrogation, supposer qu'au lieu de Бир'чиѵкъ il était primitivement écrit къ Пчиѵкъ, — «sur la Pčinja, dans la région de la Pčinja», — ce qui aurait directement indiqué Staro Nagoričino? — D'ailleurs en allant encore plus loin dans les hypothèses on peut supposer aussi que le nom même du monastère derrive du «nom» de la colline. Si l'on remplace le mot de «brdo» (colline) par le mot «gora» (colline boisée), on obtient „на горѣ Бир'чиѵкъ", ou „на горѣ къ Пчиѵкъ" et de là à Нагоричино (Nagoričino) il n'y a qu'un tout petit pas à franchir.

МАРКОВИ КУЛИ — ГРАД ПРИЛЕП

Прилепски град, данас зван „Маркови Кули", налази се на стеновитом вису око 2 км северозападно, рачунато од центра данашње вароши Прилепа. По своме пространству и утврђености то је један од најзначајнијих средњевековних градова у нашој земљи. Историски такође он је значајан као један од најстаријих. Зато смо и узели да га овде обрадимо.

Одмах овде треба разликовати две ствари: град на стеновитоме вису — и насеље у његовоме подножју. Они нису морали бити у сва времена подједнако развијени и подједнако везани међу собом. Наш је циљ, пак, овде да на првоме месту прикажемо средњевековни град на вису а насеље под њим додирнућемо само уколико се оно развијало у вези са самим градом.

Када је град могао бити први пут сагра̂ђен (јер је свакако временом развијан и појачаван) није засада познато. Град чији се остаци данас виде на том стеновитом вису свакако да није сагра̂ђен пре средњег века, али је још у античко доба цео овај крај био обилно насељен. У стенама под градом био је до 1916-17 године један митреум, са грчким натписом, који је затим разбијен и употребљен као камен за пут[1], а у подграђу „Маркова варош" нађени су остаци античке пластике[2]. Северно од града, код данашњег локалитета Заград, нађени су такође трагови античког насеља; исто тако и јужно, код данашњег села Прилепца нашао је проф. Вулић веће остатке а недавно је ту пронађена и једна остава сребрног новца из доба Александра Македонског. Можда је на овом последњем месту била грчка ХЕРАМИА. Нешто пак даље на југ, налази се још једно античко насеље код Чепигова, где су на превоју који затвара прелаз између једнога дела Пелагоније у други, нађени остаци старе вароши СТИБЕРА и одакле потичу камене скулптуре данас у музеју у Скопљу. Постављање и положај пак самог прилепског града говорио би за средњи век, када му се и име први пут помиње. Тада је његов град већ морао постојати[3].

Са ширењем бугарске државе под Симеоном, Бугари заузимају овај део Македоније од Византинаца. Међутим, после 969 године (смрти бугарскога цара Петра и пораза Бугара од стране Руса под Свјатославом 971 год.) византиски цар Цимиск покорава 972 године Бугарску па и овај део Македоније са њом.

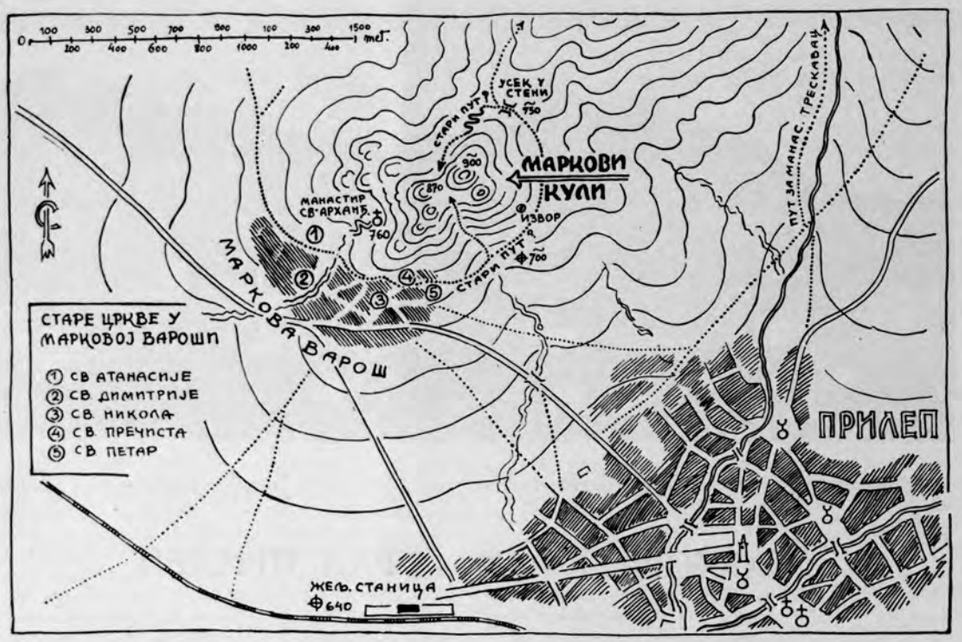
Пошто су већ 969 године покушали да се одвоје од преславске Бугарске Бориса II, успевају 976 године Самуило и његова три брата, синови властелина Николе[4] да оцепе Македонију од Византије. Центри те Самуилове државе били су Преспа и Охрид. Код прилепског подграђа Маркове вароши нађен је из тога доба надгробни камен (на стубу, данас у цркви манастира Св. Арханђела) епископа Андрије који је умро 996 године (Σ Φ Δ) и на коме се налази један од нај-

[1] T. Kazarov, Archiv fur Religionswissenschaft XX (1920/21), 236.

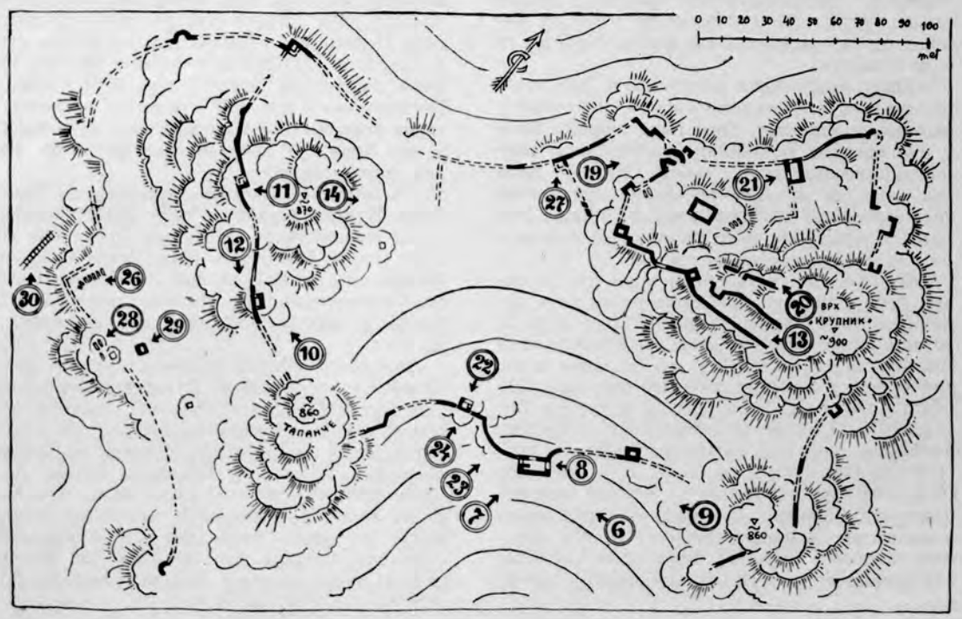
[2] Споменик СКА XXI (1931).

[3] Ст. Новаковић, Прилеп у првој половини XIV в., Глас LXXX (1909), 2.

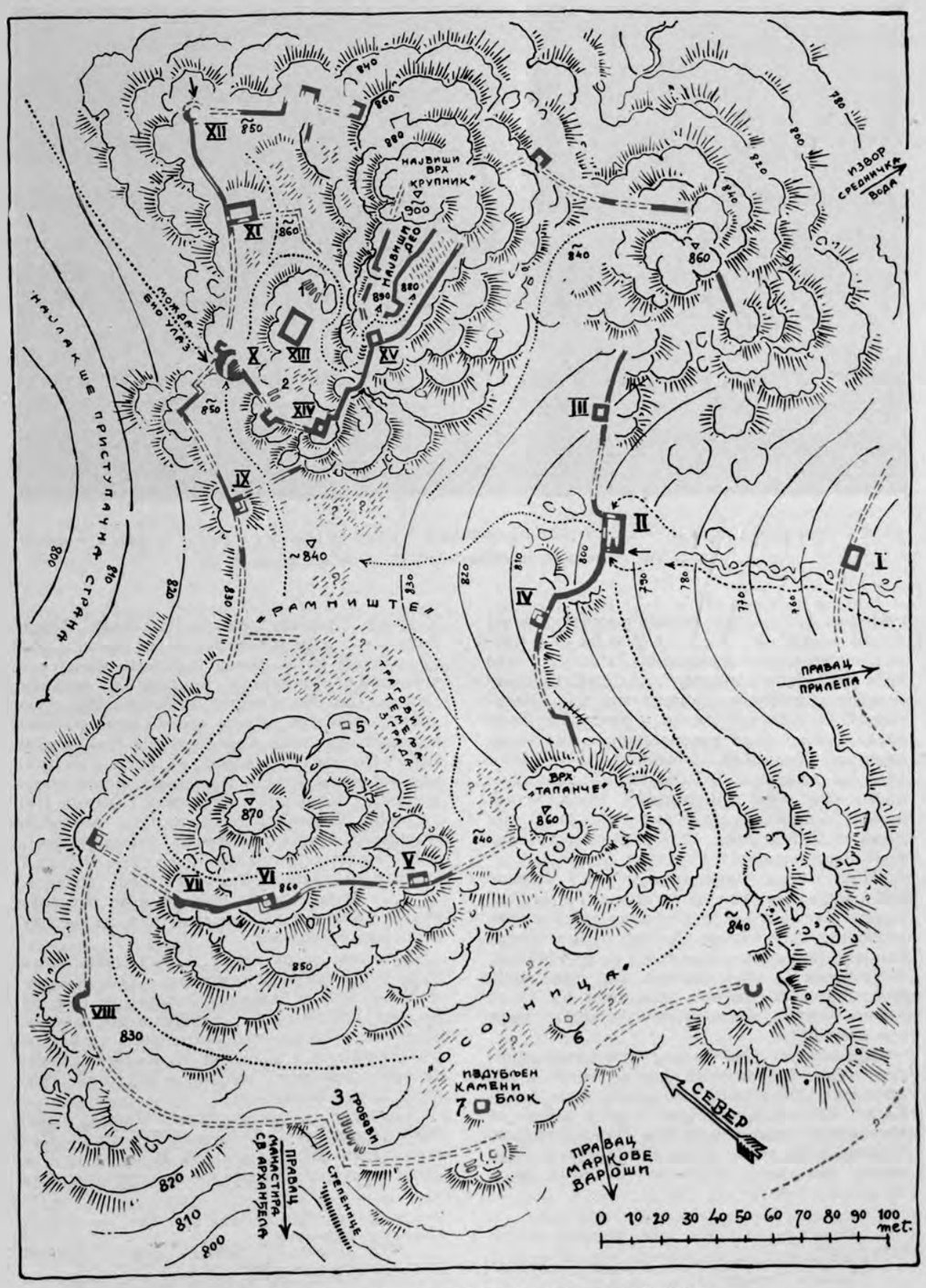
[4] D. Anastasijević, L'Hypothèse de la Bulgarie Occidentale, Recueil Uspenskij, Paris 1930.

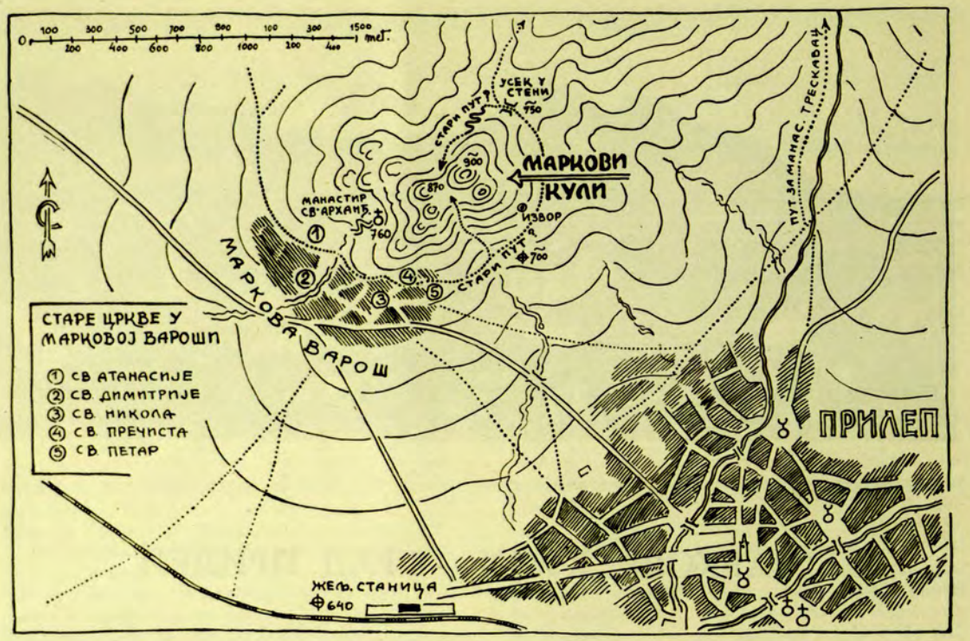
Сл. 2. Положај града и подграђа према данашњој вароши
Fig. 2. Ville actuelle et position de l'ancien Prilep

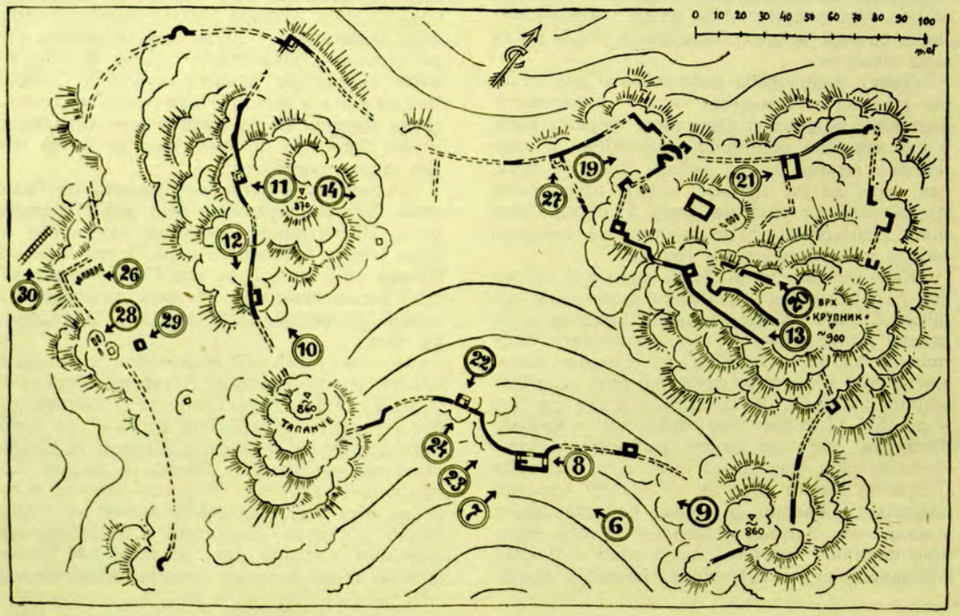
Сл. 3. Места одакле су снимљене фотографије
Fig. 3. Endroits d'où les photos ont été prises

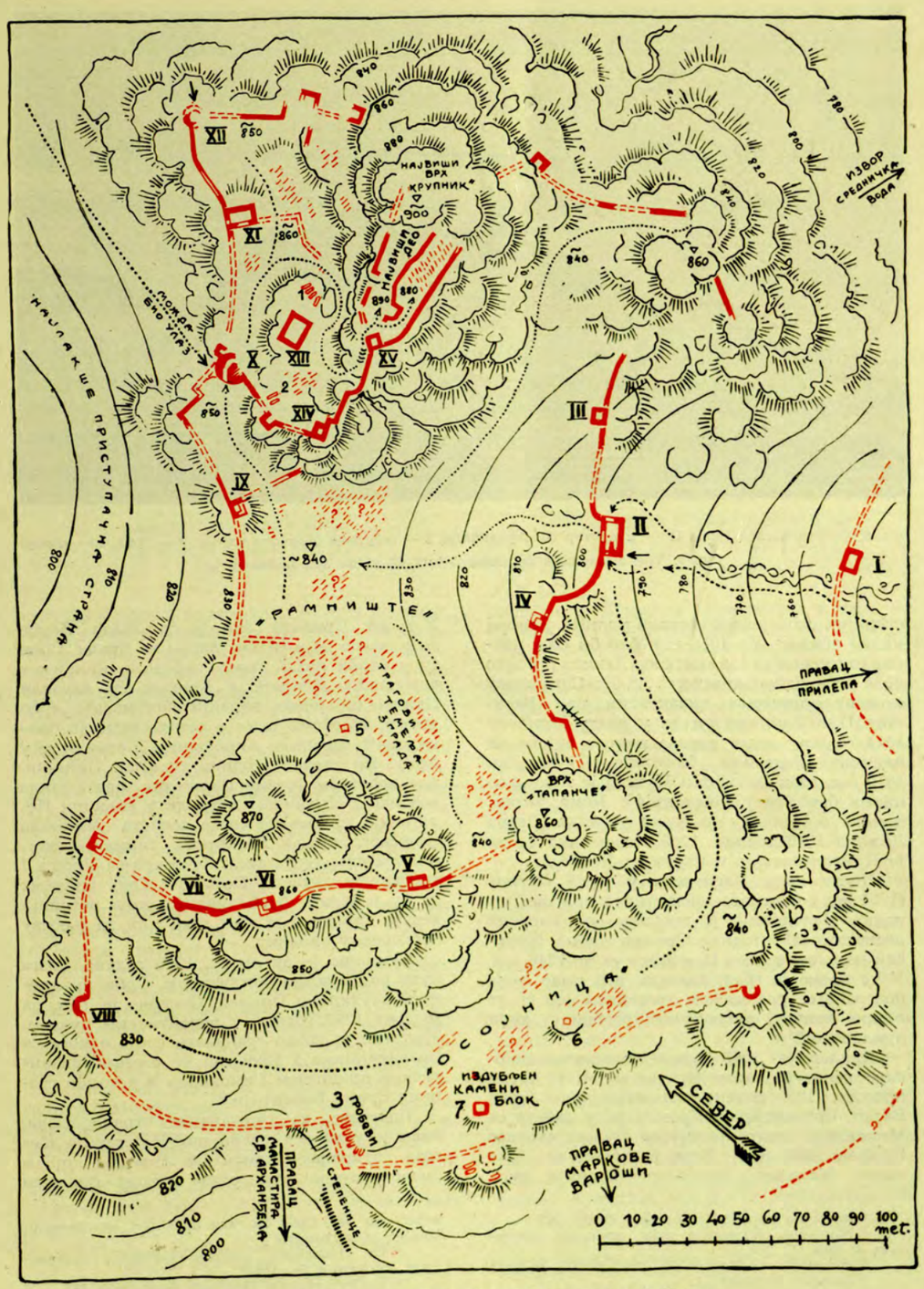
Сл. 4. Основа града — Fig. 4. Plan du château-fort de Prilep

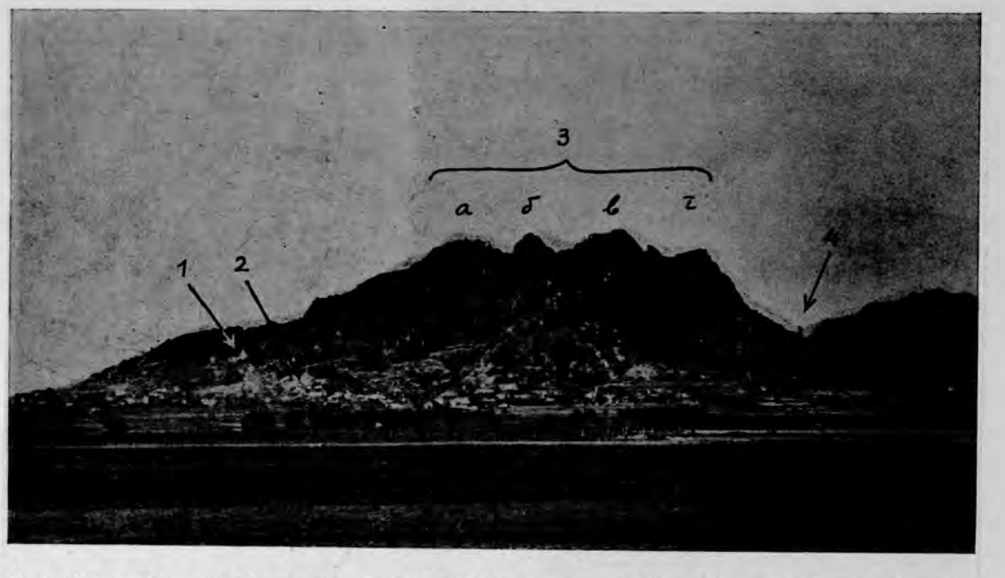
Сл. 2. Положај града и подграђа према данашњој вароши
Fig. 2. Ville actuelle et position de l'ancien Prilep

Сл. 3. Места одакле су снимљене фотографије
Fig. 3. Endroits d'où les photos ont été prises

Сл. 4. Основа града — Fig. 4. Plan du château-fort de Prilep

Сл. 5. Општи изглед града (1 — манастир св. Арханђела, 2 — подграђе Маркова вораш, 3 — град, 4 — извор)
Fig. 5. Vue d'ensemble du château-fort (3) et de son faubourg (2)

старијих словенских натписа уопште у целој нашој земљи[5]. Из 1016 год. био би пак, натпис са именом неког епископа Данила („в лето 6524 успе Данил епископ“. . .[6]. Но Самуилову државу уништава византиски цар Василије II и Самуило умире у граду Прилепу 1014 године, после пораза његове војске на планини Беласици. Василије II помиње 1018 год. град ПРИЛАПОН, који је тада припадао битољској епископији[7]. Нема, затим, помена о Прилепу у време устанка Петра Дељана 1040 године. 1200 године зна се да је Прилеп освајао и Стрез из Просека.

После пада Цариграда у руке Латина (1204 год.) и цепања византиске државе, западна Македонија је потпала под епирски деспотат. 1230 године Прилеп узима бугарски цар Јован Асен II и држи га до 1246 год. У то време је град, изгледа, већ имао своје подграђе са развијеном трговином јер се те године помињу дубровачки трговци у „хори прилепској“[8].

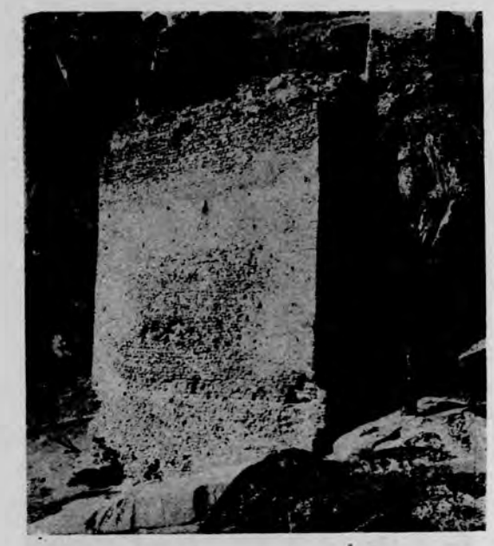
Прилеп је, 1246 године, повратио епирски деспот Михаило II, али му га је затим преотео, 1252 године, никејски цар Јован Ватац. Српски краљ Урош I је, у савезу са Михаилом, пошто је заузео Полог, нападао Прилеп 1258 год.[9] Тада је никејске Грке водио Михаило Палеолог (доцнији цар).

У граду Прилепу био је пак тада Ђорђе Акрополит који је био дошао из Драча. Срби су у борби изван града победили никејског војсковођу Ксилеја а Епирци су заузели Прилеп (по једној верзији због издаје, а по другој, због тога што је остало само 40 бранилаца[10], заробили Акрополита и одвели га у Арту. Но следеће године су ипак Никејци, под вођством Јована Палеолога, брата (тада већ цара) Михаила, потукли у равници Пелагоније уједињене снаге деспота Михаила епирског, краља Манфреда сицилијанског, кнеза Вилардуена ахајског и краља Уроша I српског, и заузели Прилеп[11]. Ово, изгледа, да су и једине борбе уопште које историја везује директно за сам град или за његову непосредну околину.

Сумњиво је да ли су, 1296 године, овога пута под краљем Милутином, Срби привремено заузимали Прилеп. Сигурно је, пак, да је град 1297 године у византиским рукама. Милутин је почео срећивати своје односе са Византинцима а 1299 год. се оженио византиском принцезом Симонидом и усталио границу према Византији[12].

Подграђе, са југозападне стране града, било је тада већ развијено. Најстарија његова датирана црквица Св. Николе, која и данас постоји, има грчки натпис (исписан

[5] Историја народа Југославије (1953), 273.
[6] Миљуков, Известија руск. археолог. института 4, 1899 (1, 125).
[7] Byzantinische Zeitschrift, 1898, Bd II, H-I, 42.
[8] Šafarik, Památky, 2.
[9] Према податку из „Историје народа Југославије“, стр. 345, Срби би тада први пут, привремено, Прилеп и заузимали.
[10] Ст. Новаковић, Српске старине у Македонији, Споменик IX, 1891.
[11] Г. Острогорски, Историја Византије, 225.
[12] Ст. Новаковић, Прилеп у првој половини XIV века, 4.

Сл. 6. Доња улазна кула
Fig. 6. Tour d'entrée Sud (II)

Сл. 7. Капија на доњој улазној кули
Fig. 7. Porte de la tour Sud

унутра у цркви) из године 1299, што је можда само време живописа док би грађевина могла бити старија; црква Св. Димитрија је такође византиска црква, пошто је Душан помиње у својим даровницама по заузећу града Прилепа.

У уговору између краља Милутина и титуларног византиског цара Карла Валоа, 1308 године помиње се „castron Prilep“[13]. Милутин, међутим, тада није држао град. Око Прилепа су се борили затим Грци међу собом и у XIV веку када га је, 1328 године, отео млади Андроник III од свога деде Андроника II. Дечански је још више приближио границу овоме крају заузевши 1328 године, Велес и Просек. Тек краљ Душан заузима дефинитивно Прилеп 1334 године, када је заузео и Струмицу[14].

Кад је, 1337 године, млади краљ Урош, син Душанов, походио оближњи стари и чувени манастир Трескавац, Душан је манастиру издао повељу са многим прилозима међу којима и сто дуката годишњег дохотка, што је била једна трећина од прихода „трга прилепскога“. Трг је тада држао велики панађур о Митров-дану[15]. Једно место подграђа помиње се у XIV веку као „Панагириште“ а друго, одмах крај њега, као „Дол јеврејски“[16].

О Прилепу у почетку XIV века знамо највише из три повеље које је краљ Душан даровао манастиру Трескавцу[17]. Године 1343 долазио је Душан у „Прилепску страну“ — тј. крај, а 1348 године, тада већ као цар, и у сам Прилеп, где је издао хрисовуљу ћелији Св. Саве у којој Прилеп назива „Великославним градом“[18]. Данилов настављач каже да је Душан у Прилепу саградио дворац (. . . „и град славни Прилеп в том бо благочестиви краљ вздвиже себје двор царски в пребивање“)[19]. У повељи манастиру Трескавцу помиње се у Прилепу имање „големог папија“. У Византији „папија“ је било звање главног управитеља двора. Поред овога дворског звања помињу се ту још и нека друга као на пр. и „стратопедарх“, што је била нека врста интенданта — што све говори о постојању двора у Прилепу. Подграђе се, пак, у повељи помиње и при куповини неке куће која је имала житницу у дворишту[20]. У Марковој вароши нађен је 1937 год. један налаз сребрног накита из XIV века, који је вероватно био у неком гробу из тога времена[21]. Према свему горњем види се значај Прилепа у XIV веку. Вероватно да је Прилеп са својим подграђем био тада главно место западне Македоније, те се у њему Душан задржавао као у једној од својих престоница, поред Скопља и Призрена.

У Прилепу се, 1350 године, помиње као Душанов жупан у граду властелин Вукашин. Његово се име уствари писало и изговарало Влкашин док су га Дубровчани бе-

[13] Гласник српског ученог друштва XXVII.
[14] Ј. Радонић, Глас 94, 92.
[15] Гласник српског ученог друштва XIII, 378.
[16] Костић К., Наши нови градови на југу, 35.
[17] Ст. Новаковић, Глас 80, 5.
[18] Mon. serb., 139.
[19] Животи краљева и архиепископа српских (превод Л. Мирковића), 170.
[20] Ст. Новаковић. Глас 80.
[21] М. Ђоровић-Љубинковић, Музеји 2, 1949.

Сл. 8. Доња улазна кула изнутра

Fig. 8. Tour d'entrée Sud, l'intérieur

Сл. 9. Доњи јужни појас зидова (позади врх „Тапанче")

Fig. 9. Courtines et tours méridionales

лежили као Volcassinus[22]. По Орбинију, отац Вукашинов био би неки сиромашан властелин Марвања из Ливна, који је после живео код Благаја на Неретви. По византиском историчару Халкокондилу, Вукашин је имао титулу пехарника или коњушара код цара Уроша[23]. Око 1360 године он је од Уроша добио титулу деспота (највишу после царске), а 1362 године јавља се као Урошев представник приликом преговора за мир између Срба и Дубровчана[24]. Вукашин је имао жену Алјену и синове Марка, Андреаша и Дмитра, његова кћи Оливера била је удата за Ђурђа Балшића.

У то су време Турци увелико већ угрожавали Балкан. Душанов син цар Урош није после смрти свога оца 1355 године успео да одржи јединство државе, нити му је феудална властела, господари појединих крајева, у томе хтела помоћи. Напротив, већина их се најзад и одметнула од њега. Вукашин се 1365 године (десет година по смрти Душановој) проглашава за краља (сл. 31 и 35). Он је држао крајеве са Призреном, Скопљем, Прилепом, Охридом и Преспом. — У граду се тада помиње његов војвода Милош као „кефалија Прилепски"[25].

[22] Јиречек — Радонић, Историја Срба I, 313.
[23] Chalkokondyles (изд. Bonn), 28.
[24] Јиречек — Радонић, Историја Срба I, 313.

Како су земље Вукашинова брата деспота Угљеше биле прве на удару, то је он, да би их предухитрио, пошао из Сереза, заједно са Вукашином на Турке, но тај поход завршио се катастрофално погибијом њих обојице и њихове војске у бици код Черномена на Марици 1371 године, после чега је Турцима био отворен пут у средину Балкана.

Преостала властела, господари јужних крајева распарчанога царства, признала је турску власт и постала турски вазал. Турци су се у почетку задовољили тиме. На то је морао пристати и краљ Марко, син Вукашинов у Прилепу, Дејановићи у крајевима источно од њега и Богдан јужно од њих. Маркова држава је смањена тиме што му је Призрен узео Ђура Балшић а од овог затим Вук Бранковић, који му узима и Скопље (1377 г.). Охрид пак заузима велики жупан Андрија Гропа. Скопље затим Турци поседају јануара 1392 године, када узимају и Штип и Битољ[26].

У Прилепу је Марко владао, као турски вазал, помажући Турке војском и лично, све до 1395 год. када је, заједно са Константином Дејановићем, погинуо у бици противу влашког војводе Јована Мирче, на Рови-

[25] Костић К., Наши градови на југу, 35.
[26] Ст. Новаковић, Законски споменици, 451; Љ. Стојановић, Записи и натписи I, 177.

нама. Турци после тога не примају вазалство његове браће Андреаша и Дмитра већ поседају и Прилеп дефинитивно[27]. По Хаџи Калфи би то пак било већ 1388/9 год., но Ст. Новаковић мисли да је тада то било само привремено[28].

Из тог последњег периода још релативне слободе Прилепа, за време краљевања Маркова, обновљен је и манастир Св. Арханђела на западној падини градскога крша, изнад подграђа[29]. Споља, на западној фасади цркве налазе се фреске са ликовима, с једне стране, краља Марка (са натписом „В Х(рист)а Б(ог)а бл(аго)верни краљ Марко") — сл. 32, с друге стране, краља Вукашина. За тај период и за Марково име везују се искључиво сва доцнија предања у вези са старим градом и са његовим подграђем, а такође и само име града па и подграђа („Маркови Кули" и „Маркова варош").

Изгледа да су у граду Прилепу ковали свој новац прво Вукашин, затим и Марко, али поред њих и Вукашинова жена и брат Андреаш[30] — (сл. 34).

Војничке, политичке и уопште животне прилике из основа су се промениле падом Прилепа у турске руке. Турци су у овим крајевима били свемоћни већ убрзо после победе на Марици 1371 а поготову после победе на Косову 1389 год. На северу је остала само још вазална држава деспота Стефана Лазаревића а Мађари су били далеко. С те стране није дакле било опасности. Турци су освојену земљу почели насељавати својим становништвом. Они су дотадању феудалну власт заменили својом. У целом том новом животу није им пак, више био потребан стари град на оној висини, сем још неко време као војна станица. Они су, у равници на око 2 км јужно од старога подграђа, основали нову варош, а горе у граду је остала њихова војна посада са управником — диздаром, која се помиње још и у XVII веку[31]. Дотадање подграђе остало је и даље као домородно насеље и тек је постепено временом изгубило свој економски значај, који је преузела нова турска варош.

Кад је град потпуно напуштен, није познато. За турску посаду свакако да је било незгодно, а није било ни потребно, одржавати касарну далеко од вароши на високој стени. Нас овде не интересује даљи развој новога Прилепа, па не толико ни сам развој старога подграђа уопште, већ првенствено историја г р а д а. Зато ћемо од доцнијих забележака поменути само оне које се на сам тај град односе. Има их прво три из XVII века: Турски географ Хаџи Калфа описује Прилеп (1655 год.) а за град каже да се налази на кршевитом голом брегу. Он Прилеп назива Пирлипа или Перлип. Његов земљак, путописац Евлија Челебија помиње (1668 г.) такође стари град, далеко од вароши на голом каменитом вису, каже да је јак, висок, тешко

[27] Јиречек — Радонић, Историја Срба, 329.
[28] Ст. Новаковић, Срби и Турци у XIV веку, 188.
[29] Д. Коцо, Гласник музејско-консерв. друштва, Скопље 1952, 12.
[30] По др Раст. Марићу, благодарећи чијој љубазности су добивене и илустрације тог новца (сл. 34).
[31] Костић К., Наши градови на југу, 36.

Сл. 10. Кула V — Fig. 10. Tour V

Сл. 11. Кула VI — Fig. 11. Tour VI

приступачан и да је шестоугаоног облика. У граду је била тада турска посада са диздаром. Он помиње тада у њему три куће и хамбаре пуне проса. Најзад, стари „град Марка Краљевића“ помиње (1669 год.) и енглески путник и путописац доктор Браун[32]. У другој половини XVII века сам град, дакле, још није био напуштен.

Од доцнијих путописаца навешћемо само француза Анри Пуквила, који је туда путовао већ у почетку XIX века, и који, поред нове вароши, помиње и „стару варош звану паланка Краљевића Марка“. После њега стари град и његово подграђе помиње 1845 године и Рус В. Григоровић, који бележи назив „Марко Краљевић куле“, а такође и руски архимандрит Антонин, који је на граду био 1865 године и затекао га већ потпуно у рушевинама. Он се до њега тешко испео од стране манастира Св. Арханђела, кроз развалине зидове, јер капија већ тада више није било. За зидове, пак, каже да су „од цигље и од нерезаног камена“. И он предграђе назива „Марковом паланком“[33].

Последње интересантније податке о граду даје Рус Миљуков, из 1899 године. И он град назива „Маркови Кули“, а уз доста детаљан опис даје и скицу основе и две скице кула. Основа му чак има и размеру у корацима, но у његово доба је већ цео град пружао, углавном, исту слику коју има и данас[34].

Остали пролазници и путописци (Гопчевић, Ами Буе, Гризбах, Григорович и Хан) не дају никакве ближе ни интересантније податке о самом граду. Најпотпуније историске податке о Прилепу уопште даје пак студија Ст. Новаковића „Прилеп у првој половини XIV века“ („Глас“ 80, 1909 год.).

*

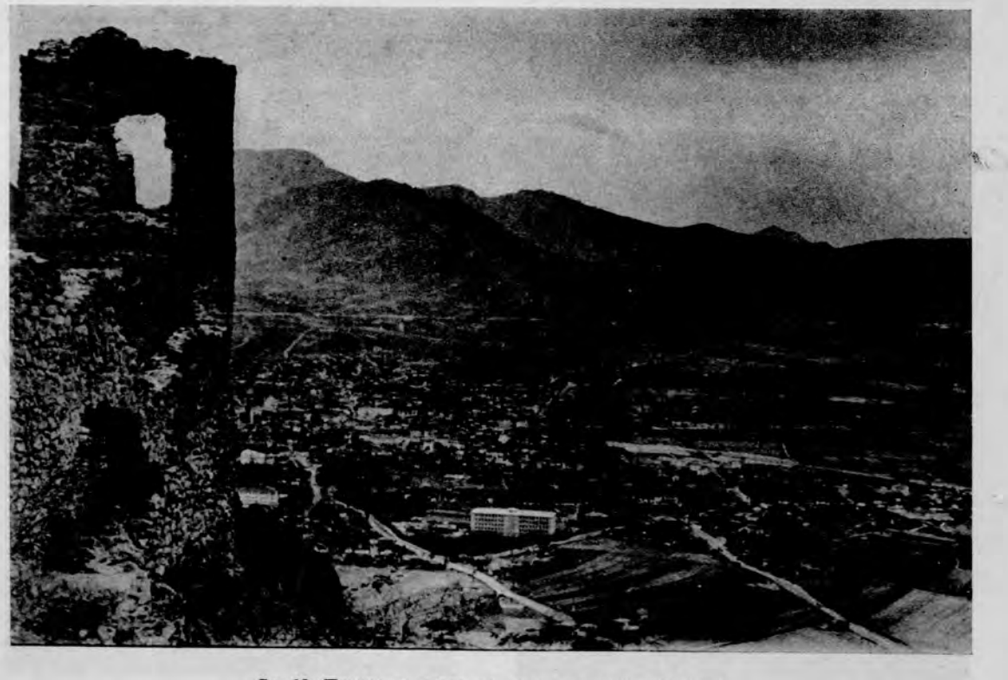
Дали смо овај кратак историјат, који је и сувише оскудан за дужину трајања живота једнога града, за који се позитивно зна да је само у средњем веку играо извесну активну улогу скоро четири стотине година (ако рачунамо само од његовог првог писаног помена 1014 год. па до смрти краља Марка 1395 године). Ипак, он бар у најосновнијем ситуира саму грађевину у простору, времену и у догађајима. Међутим, још ће много теже бити повезати тај историјат са самом архитектуром грађевине и са променама на њој кроз цело ово време.

Као што смо рекли, град је саграђен на једном издвојеном, стеновитом масиву (надморске висине око 900 м), који се као последњи огранак исто тако стеновитог Златоврха (1422 м надморске висине), уздиже изнад пространог поља горње Пелагоније. Сам терен тога поља је на надморској висини од око 650 м, што значи да град доминира њиме са свога масива вишег још за око 250 метара. Масив је састављен од четири оштра врха, од којих је највиши онај североисточни (сл. 5). Цео тај масив образован је од огромних, испретураних и временом заобљених, гранитних (гранит, гнајс, микашист) блокова, глатких, клизавих и обраслих маховином, који прилазе његовим врховима дозвољавају само на изузетним погодним пролазима. То је тако нарочито са западне и са источне стране. Северна страна је блажега нагиба и мање стеновита. Са те стране био је и најповољнији прилаз граду и на њеној падини се разазнају и данас остаци старог пута, који је (подзиданим серпентинама, обновљеним после Првога светског рата) обилазио цео масив са истока а затим и са југа, и који је вероватно некада са градом везивао подграђе које се налази са југозападне стране, јер је директна веза тога подграђа са градом, због стрмих литица, другим путем тешко могућа (сл. 2). На североисточном превоју који градски масив везује са даљом, вишом планином Заградског камена и Златоврха, проширен је, изгледа, за тај пут један вештачки просек у стени (сл. 25), одакле се један огранак пута наставља у правцу манастира Трескавца. Главни пак, баш зато што је теже приступачан, прилаз граду био је вододерином уз падину између два јужна врха, где је могла бити само стрма стаза. С те стране су очувани улаз и куле које су га штитиле (сл. 4).

Основна концепција постављања града, а то је у исто време оно што овај град издваја готово од свих осталих наших средњевековних градова, била је у овоме: Пошто планински врх није један већ их има четири блиска, то их повезати сва четири у једну целину обимним зидовима, али како су ти врхови образовани од огромних, разбацаних громада гранита, то искористити те природне препреке као зидове и повезати их вештачки озиданим платнима, појачаним кулама. Тако зидна платна на целоме граду изгледа да и нису била баш свуда континуално повезана већ су на више места само спајала постојеће блокове стена.

Ипак, један од врхова, највиши и најпространији, изабран је за главни део целога комплекса, за његов донжон. То је североисточни масив који мештани данас називају „Крупник“. Он је опасан засебним зидовима и има свој одвојен улаз из ширега дела града. Његова највиша кота је око 900 м. Између њега и западног врха (чија је кота око 870 м) је пространа преседлина (коју сељани називају „Рамниште“ или „Равниште“), на којој се назиру темељи грађевина за ста-

[32] Све, Ст. Новаковић, Српске старине по Македонији, Споменик IX.
[33] Антонин, Поједзка в Румелију, Споменик IX.
[34] Миљуков, Известија руск. археолог. института IV (1899), 109.

Сл. 12. Поглед са града на данашњу варош Прилеп
Fig. 12. La ville de Prilep, vue du château-fort

Сл. 13. Поглед са највише тачке на западни део града
Fig. 13. Vue prise vers l'Ouest du sommet du château

Сл. 14. Највиши део града (на врху »Крупник«)
Fig. 14. Partie supérieure du château-fort

новање, можда неког горњег ужег подграђа. Тај највиши део града приказаћемо доцније подробније, прво ћемо пак допунити општу слику целине.

Остала три стеновита врха повезани су зидовима у општи, нижи део комплекса. Најнижи прстен обимних зидова једва се по гдегод одржао. Њему припадају делови око доњег прилаза у град (кула I), стазом са југа од стране данашње вароши. Сама кула I сачувана је (с доње стране) још око 8 м у висину (сл. 18).

Том најнижем појасу зидова припадао би и онај део који са западне стране, изнад манастира Св. Арханђела, оивичава једну терасу терена, на којој је морало некада бити какво уже заштићено подграђе, и коју данас мештани називају „Осојница". На осталим странама масива нема виднијих остатака најнижег зидног појаса.

Изнад овог првог појаса налази се, нешто боље очуван, средњи појас зидова, који повезује директно сва четири ћувика масива. На њему се, са јужне стране, а изнад најниже куле I, диже главна улазна кула II. Та кула је правоугаоне основе, широка је 13 а висока данас такође око 13 метара. Имала је пролаз са западне стране засведен високо луком од опека. У унутрашњости њеној виде се три спрата, који су били одељени дрвеним подовима. Изнад највишега спрата разазнају се још зупци за стрелце (сл. 6, 7, 8 и 17). Ову кулу мештани називају „Стерна" или „Истерна", што би могло потсећати на „цистерну", мада оваква намена ничим није оправдана. Испод западнога доњег угла те куле избија, пак, један слаб извор воде, који лети скоро пресушује (код стрелице на сл. 6).

Лево и десно од ове улазне куле зид је спајао јужни и источни вис града. Тај зид је био појачан са сваке стране са још по једном кулом, III и IV (сл. 4). Западна кула (IV) је очувана још унеколико. Она има горе отвор кроз који се изгледа излазило на спољну дрвену, одбранбену галерију, од које се виде рупе за греде (сл. 18 и 22). Доле се, пак, на спољном лицу њеном јасно види да је надзидана изнад старих зубаца неког првобитно нижег зида (сл. 24). И на зиду који од ове куле води даље ка југозападноме ћувику, види се слично надзиђивање изнад старих зубаца (сл. 23).

Тај средњи појас зидова, који је везивао сва четири ћувика града, очуван је донекле, али ни он не чини једну континуалну целину. Најбоље се држи још његов део изнад поменуте терасе са западне стране. На њему су очуване две куле. Прва, јача (V) је у неколико слична кули IV. Она има отворе и у доњем и на горњем свом делу, уз зидно платно и трагове дрвених галерија споља на спрату (сл. 10, 12 и 18). Зид између ње и

даље куле (VI) држи се донекле још. Мања кула (VI), међутим, упола је већ порушена (сл. 11).

Са северне стране тог северозападног ћувика, а затим са целе те стране скроз све до подножја највећега врха града (оног на североистоку који мештани називају „Крупник") тога зида скоро више и нема. Међутим, са те стране је цела падина брда релативно најприступачнија и логично би било да је са те стране баш зид био најбоље утврђен, и да је чак можда имао ту и главни улаз у град, на крају поменутог пута уз падину, а код остатака улаза у највиши део града. Но можда, баш због тога, материјал рушевина је већ и однесен. Најзад, и источна страна целог тог појаса такође је само делимично очувана.

На седластом превоју између сва четири врха („Рамништу"), разазнају се испод траве, темељи зграда. Свакако зграда за становање. Из ког би времена оне могле бити? Вероватно су ту биле, најзад, и турске касарне као на најпогоднијем терену, али и пространије зграде првобитног Прилепског града морале су већ ту постојати, јер тај релативно пространи терен свакако да је био обухваћен још од почетка у градску целину. Поред терасе („Осојнице") са западне стране, изнад манастира Св. Арханђела, ово је била најпространија зараван у самоме граду.

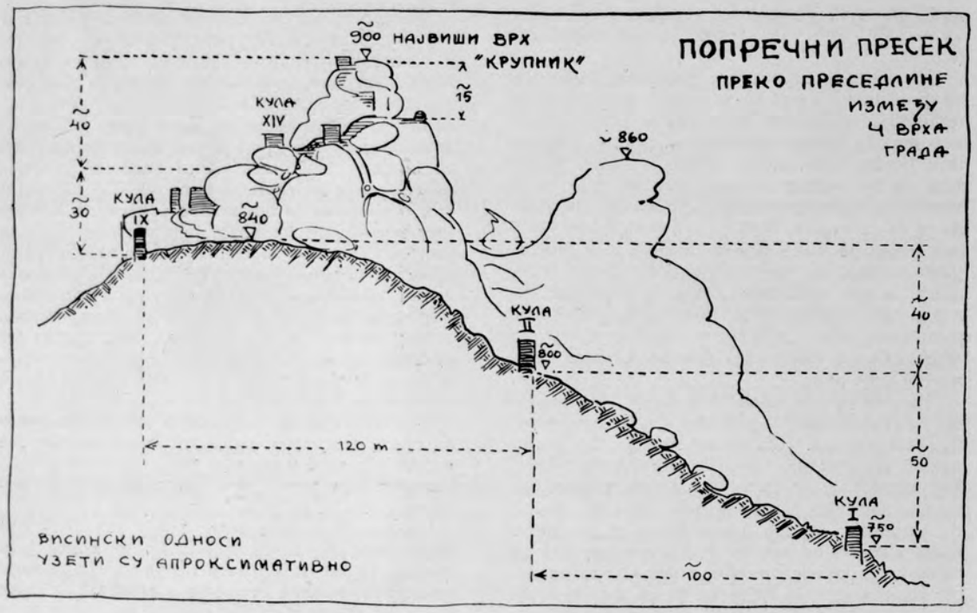
Највиши од сва четири врха а уједно и најпространији („Крупник") био је утврђен у ужи горњи град — донжон, који је чувао главне зграде, доминирао свиме и био последње упориште. Многи средњевековни градови су тако грађени (и Ново Брдо и Смедеревски град на пр., па и сам Београдски град са својом „Небојшом" или засебно утврђеним замком на горњем платоу). Тај највиши врх образован је од читаве пирамиде огромних гранитних блокова, један изнад другога (сл. 14). Уз стрме литице му је са свих страна приступ потпуно немогућ. Једино је са северозападне стране прилаз могућ и ту је и био нарочито утврђен улаз који је некада имао једну снажну кулу, можда, цилиндричног облика. Може бити чак да је под заштитом те куле био и спољни улаз с те стране (пл. 4 и сл. 17 и 19).

Од тога улаза у највиши део града пело се постепено, прво на једну нешто вишу зараван а затим и на сам врх. Разлика нивоа између тога улаза и највишега врха стене износи око 60 метара.

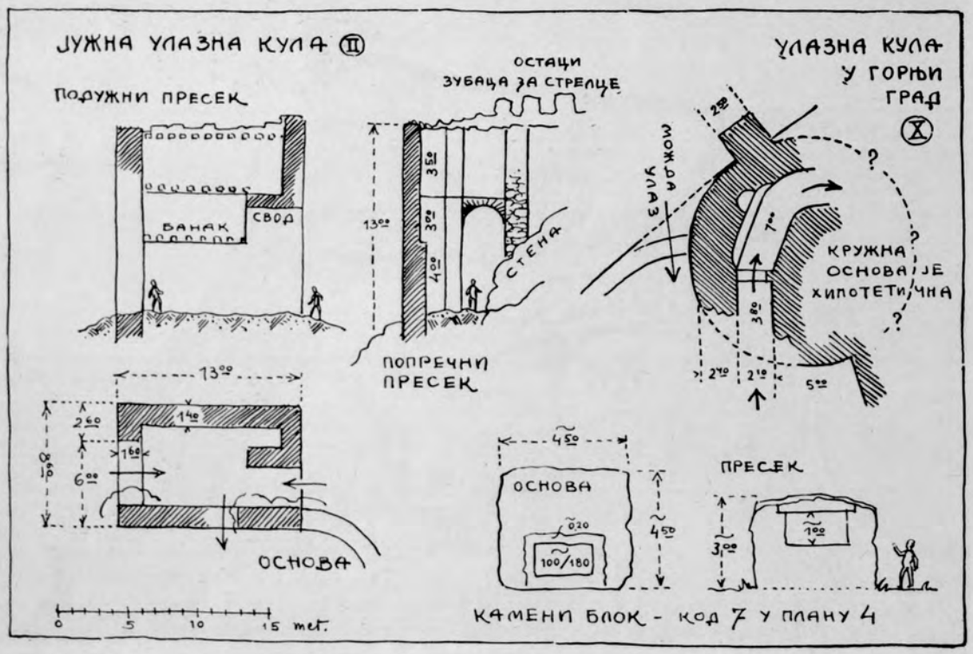
Данас се у северноме крају доњега дела тога ужег града (код XI пл. 4) држе још остаци једне четвртасте зграде. Зграда није нарочито велика (спољне димензије износе 6,5 × 12 м) и у рушевинама је, но остаци зграда у нашим старим градовима уопште су ретки. Озидана је притесаним каменом.

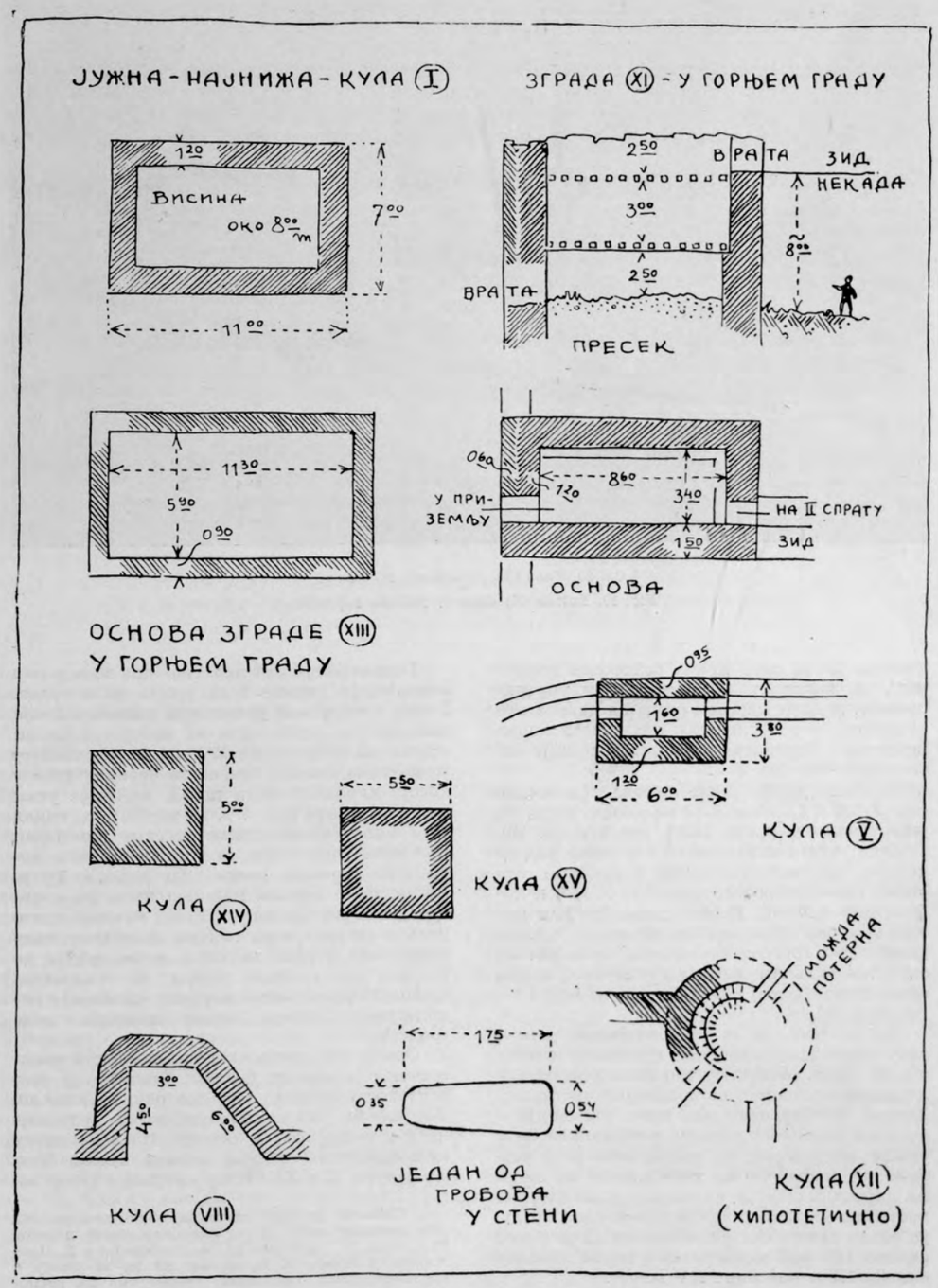
Сл. 15. Замишљен некадашњи изглед највишег дела града
Fig. 15. Essai de reconstruction de l'aspect du château supérieur

Сл. 16. Попречни пресек кроз горњи плато
Fig. 16. Coupe transversale du plateau supérieur

Сл. 17. Архитектонски снимци појединих делова града
Fig. 17. Plans et détails techniques

Сл. 18. Архитектонски снимци појединих делова града
Fig. 18. Plans et détails techniques

Сл. 19. Улаз (X) у највиши део града
Fig. 19. Entrée (X) dans le château supérieur

Изгледа да је само према градскоме дворишту, на западу, имала отворе а у унутрашњости се виде трагови греда за дрвене међуспратне конструкције у два спрата изнад приземља. Вероватно много виша није ни била (сл. 18 и 21).

Темељи друге једне зграде (величине споља 7,5 × 13 м) налазе се нешто више на једној малој заравни (XIII, пл. 4 и сл. 20). У њеној близини налази се пак један ред од четири засечена удубљења у равноме тлу стене, свакако гробови (око 0,40 × 1,70 и дубина око 0,40 м). Нешто даље су још два таква гроба. Мештани их називају „коритима". Ови гробови су изгледа били некада озго поклопљени каменим плочама, којих више нема (код 1, 2, 3 и 4 у плану 4 — сл. 28 и 30).

Ту на томе, да га тако назовемо, доњем делу горњега града биле су дакле главне зграде града. Можда су ово последњи остаци и „царскога двора" који помиње настављач Данила II. Нарочито она прва, масивнија и очувана донекле у висину, испуњавала би и услове сигурности, тј. постављена је у најачи део града али са могућношћу да се из ње директно побегне из града у поље (слично постављању дворца у Смедеревскоме граду, уз обалу реке). Миљуков бележи да је у њој нађено 160 ока византиског новца кованог између XI и половине XV века[35].

[35] Миљуков, Известија руск. археолог. института IV (1899), 109.

Једини могућ пут даље навише води у још издвојеније зидине тога ужега дела града. Горњи улаз у њих је потпуно ишчезао. Стоје само остаци једне куле на месту где би он требао да буде (више XV пл. 4). Навише се може само помоћу засека за стопалу ноге у косој, клизавој стени изнад којих је уски највиши плато (око 7 × 12 м). Најзад, изнад овог малог платоа диже се само још један циновски блок стене, са кога су време и невремена збрисали сваки траг зидања. Ту је могла да се налази највиша кула (као, рецимо, она на Голупцу). Бочно уз овај плато налази се још једна слична по облику само нижа уска тераса, на којој се наслућује да је, уза стену, било зграда за становање. Скица 15 претставља покушај евокације некадашњег изгледа целог највишег дела града.*

Ово би био приказ распореда целога града и стања појединих делова. Концепцију тога основног распореда већ смо раније истакли. Требало би још напоменути да су куле најчешће четвртасте у основи. Изгледа да су цилиндричнога облика можда могле бити само куле X и XII. Нису сачувани зупци на

* Можда је овде место да напоменем да сам при снимању овога града користио помоћ д-р Св. Радојчића, И. Здравковића, Ђ. Петровића и Д. Павловића, а проф. Ђ. Бошковић ми је, за књигу о средњевековним градовима, ставио био на расположење свој снимак основе града. Сам сам вршио снимања и испитивања на лицу места у четири маха, 1950, 1953, 1954 и 1955 год. Сви су снимци, фотографије и цртежи моји.

Сл. 20. Темељ зграде XIII, позади улазна кула у горњи град
Fig. 20. Vestiges d'un bâtiment (XIII) et de la tour d'entrée dans le château supérieur

горњим ивицама (сем поменутих трагова на доњој, улазној кули II). И зидови и куле сем куле X имају доста малу дебљину (око 1,20 — 1,30 м). Све је сграђено од сразмерно веома ситног камена, само притесаног и поравњеног за лице. Опеке се једва по негде (у луку) примећују (мада их путописац архимандрит Антонин помиње). Скоро нигде (сем, делимично, на улазној, јужној кули II) нема више сводова ни лукова. Нема ни остатака каквих обрађених, профилисаних, каменик делова. Има, пак, на кулама и згради остатака храстових роштиља и дрвених међуспратних конструкција, као и трагова спољних одбранбених дрвених балкона. На појединим местима требало је засећи облу гранитну стену да би се добила водоравна подлога за фундирање кула (сл. 27). Кад је реч о усецима у стени, треба истаћи извесне четвртасте усеке са страном око 1—1,5 м, а данас са малом дубином у водоравној стени (код 5 и 6 на пл. 4). Можда су то остаци житних јама кућа којих више нема. На местима обележеним у плану са 1 има 4 гроба, код 2 има 2 гроба, код 3 има 7 гробова (од којих су 2 дечија), а код 4 има их такође неколико (сл. 28). Сви су ови гробови били усечени у тле стене, у групама један уз други. На заравни („Осојници") изнад манастира Св. Арханђела (код 7 на сл. 4), где је свакако морао бити део горњег ужег подграђа, налази се и једна кубична стена (величине око 4,5 × 5, вис. око 3 м) која као да је била самац камен али вештачки дотеран у тако правилан облик (сл. 17 и 29). Она има озго усечену шупљину (величине око 1 × 1,80 м) која око горње ивице има место за поклопац (кога више нема). Можда је и то као циновски саркофаг, био гроб какве истакнуте личности. Он више личи на то него на силос за жито или цистерну за воду, мада би се могло помишљати да се некада, изнад тако засеченог кубика могла дизати и каква кула? Ови многи гробови усечени у стени тла, припадали су истакнутим личностима (иначе би били у земљи и на споредњијем месту). Они су сви окренути истоку и свакако су хришћански а не турски, дакле из времена између краја X и краја XVI века, али којим су господарима града могли припадати, то је можда било урезано чак и на каменим плочама које су их покривале, којих, међутим, давно више нема.

Остатака цркве у целоме граду нема. Једино би на то могла личити зграда XIII (сл. 4 и сл. 18 и 20), али она нема олтарске апсиде а зидови су јој сувише танки за свод.

У косој стени између града и манастира Св. Арханђела сачувао се један део степеница (чији су остали делови могли бити зидани или дрвени, сл. 26).

Није засада још могуће одредити шта од данашњих рушевина града потиче из кога времена. Нека већа разлика између разних делова не пада у очи. Све куле и зидови као да припадају једноме начину грађења, једној концепцији и једном зидарском стилу. Рекли смо већ да се на кули IV, западно од

Сл. 21. Зграда XI у горњем граду
Fig. 21. Bâtiment XI dans le château supérieur

јужнога улаза у град, на зиду поред ове, а такође и на зиду код VII пл. 4, види јасно надзиђивање изнад старих, нижих зубаца

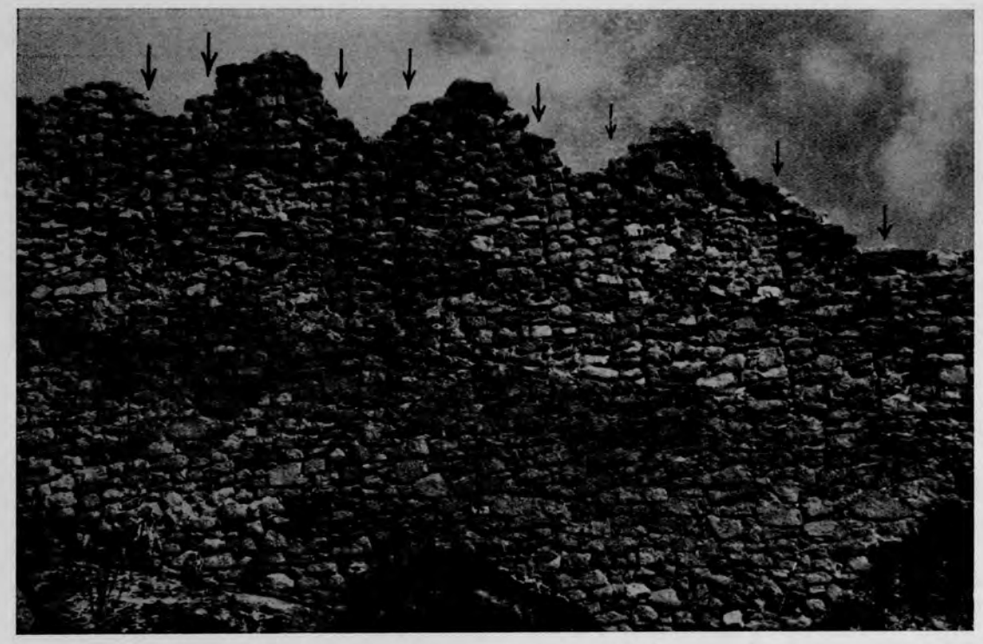

Сл. 22. Кула IV
Fig. 22. Tour IV

(сл. 23 и 24). Па ни откопавањем рушевина сумњиво је да би се што значајније ново у архитектонском погледу открило. Већих наслага рушевина ни шута нема. Терен је такав да је много спрано а сигурно много и однесено (на пр. од стране Турака за друга зидања). Ипак би једно систематско чишћење (с откопавањем темеља зграда) свакако било корисно за науку уопште.

Цела историја Прилепа говори јасно о животу града искључиво у време хладног оружја, те је и природно што се нигде на граду не виде отвори ни места за топове. Засад се узима још увек да је први помен употребе топова онај из 1373 године, под Ужицем у време кнеза Лазара. Краљ Марко је Прилеп наследио крајем 1371 године, но њему као турском вазалу топови на граду нису више били потребни, па ни Турцима после 1395 године.

Намеће се још питање снабдевања водом оваквог једног великог града који је могао примити, па и морао за одбрану имати, веома многобројну посаду (мада смо већ навели да се помиње да га је Ђорђе Акрополит, 1258 године, бранио од епирског деспота Михаила II са свега четрдесет људи — додуше безуспешно). Кажу да је на горњој преседлини („Рамништу“) између четири врха, био бунар. Данас му трага нема. Поменули смо садашњи слаб извор испод доње, улазне, јужне куле Б. Можда је планина северо-

Сл. 23. Назидани део зида код куле IV
Fig. 23. Mur surélevé près de la tour IV

источно, на чијем се крајњем огранку цео град и налази, некада била пошумљена (данас је све сам го крш), те да је каква подземна жица доводила воду и до горње преседлине на граду (као на пр. што постоји извор код оближњег манастира Трескавца, скоро под самим Златоврхом, на висини од преко 1200 метара). Данас се на падинама градског масива налазе још два извора воде: један на југоисточној страни, који мештани називају „Средничка вода“ (код 4 на сл. 5), други, с југозападне стране, испод самога манастира Св. Арханђела.

*

Подграђе средњевековног Прилепа, чији су остаци данашња „Маркова варош“, у југозападноме подножју града, један је од ретких примера на коме би се могао проучавати развој наших средњевековних насеља. Теориски би постојале две могућности: Или је насеље средњевековног Прилапона старије као насеље од града на вису (рецимо продужетак античкога насеља) а град је, у даном тренутку доцније, саграђен да га заштити под новим условима живота у феудално доба — или је средњевековни град ту саграђен када су прилике феудалне средине условиле учвршћивање једног доминантног средишта горње Пелагоније, а подграђе се затим формирало, као већина подграђа феудалних градића, од занатлија и трговаца, крчмара, па и сељака који су обрађивали оближњу земљу, који су се сви населили под заштиту утврђења, по императиву привредних услова и

Сл. 24. Назидана кула IV споља
Fig. 24. Tour surélevée IV, l'extérieur

Сл. 25. Просек у стени за пут испод града

Fig. 25. Passage aménagé pour l'ancienne route

Сл. 26. Степенице за манастир Св. Арханђела

Fig. 26. Escaliers menant au monastère

потреба а и личне користи. Ова друга могућност изгледа једино вероватна. Положај тог насеља, тако прибијеног уз подножје стене на којој је горе град, говорио би за то да се оно ту развило с обзиром на могућност и потребу заштите од стране града, тј. да временски није старије од самога града. Једна од чињеница у прилог томе била би и та, што кад им заштита града више није била потреба, људи (у овом случају Турци) су спустили насеље у равницу крај Ораховачке реке.

Средњевековни Прилеп, данашња „Маркова варош", морао је некада бити велико и многољудно подграђе. Данас у њему има још четири одржане средњевековне цркве (Св. Димитрија, Св. Николе, Св. Петра и Пречисте) и једна у рушевинама (Св. Атанасија). Сем тога, на падини, међу стенама, између подграђа и градских зидина, очуван је манастир Св. Арханђела. Повеља цара Душана манастиру Трескавцу[36] помиње још и цркве Продрома, Св. Ђорђа, Св. Врача, Св. Варваре и неке метохе (сл. 2).

Манастир Св. Арханђела (сл. 33) изгледа да је постојао ту још у пресловенско време[37]. Данашња његова црква је веома много преправљена (према натпису над вратима последњи пут и 1861 године). Изгледа да је њен најстарији део онај источни једнобродни простор са олтаром, па и од њега оригиналан би био само доњи део, док је горњи президан. Западни део, онај испред кога је и трем, био би из времена краља Марка и његова оца краља Вукашина. Драгоцен је нарочито портре Марков, једини аутентични портре његов, под тремом лево од црквених врата. Он је јако оштећен али ипак још разговетан (сл. 32). Као што се види, црква манастира св. Арханђела је веома много преправљана, озго је још и прекречена те се утолико теже види којим редом су те преправке ишле. Њих је констатовао и објавио проф. Д. Коцо[38].

Цео манастир св. Арханђела је за нас интересантан нарочито утолико што је он тесно везан и са самим градом и са његовим подграђем, још од најранијих времена. Он се налази одмах изнад подграђа а са градом је био везан степеницама уклесаним у стену. Поред цркве налазе се, још и данас, манастирски конаци. Разуме се, не више они првобитни. За манастирске конаке, уопште, зна се да нису обично грађени у монументалном стилу и материјалу, како су грађене саме цркве. Они су најчешће грађени са једноставно зиданим (у камену) доњим деловима, а са т. зв. „бондручном", скелетном, конструкцијом за спратове. На тај начин су и овде сграђена два конака који још и данас, као крила, фланкирају саму цркву. Распоред је изванредно сликовит (сл. 33).

Овако сграђени конаци, претежно од дрвета (цео костур је од дрвених греда а

Сл. 27. Засек у стени за темељ куле IX

Fig. 27. Fondements sur le roc de la tour IX

[36] Гласник срп. уч. др. XI, 359.

[37] Ст. Новаковић, Споменик IX, 19; В. Марковић, Православно монаштво и манастири, 120.

[38] Д. Коцо, Гласник на музејско-конзерв. друштво, 1954.

Сл. 28. Гробови усечени у стени

Fig. 28. Tombes creusées dans le roc

Сл. 30. Гробови усечени у стени

Fig. 30. Tombes creusées dans le roc

зидови су од дашчица и блата, кров и све таваниче су такође од дрвета) лако су плен пожара, и кад се у старим текстовима каже да је манастир био попаљен, то се, пре свега, односило на конаке. Нови конаци који се, затим, граде слични су старима, тако да можемо, с правом сматрати да су и најстарији били, бар по основној концепцији, слични овим данашњим. На основу тога резоновања могли бисмо себи претставити како су морали изгледати и некадањи дворци владара и феудалаца. Још је Стојан Новаковић помишљао да појам „палате" (или „полате") из старих текстова вероватно одговара, бар углавном, оваквој врсти грађевина, јер је чињеница да је мало нађено остатака каквог друкчијег, тј. монументалног грађења.

Од цркава у подграђу, постоје још неколике: Црква Св. Димитрија је византиска грађевина коју је Душан повељом поклонио Трескавцу. То је највећа црква у подграђу, састављена, управо, од три цркве са заједничком припратом. Средња има дванаестострано кубе. Мања, такође византиска, једнобродна црквица без кубета, Св. Николе, значајна је због своје богате спољне обраде са шарањем опекама а такође и због свог лепог живописа. И њу је Душан поклонио Трескавцу. Очуване су још, једнобродне цркве без кубета, Св. Пречисте и Св. Петра. Прву су зидали неки Павле и Радослав у XV веку а друга је такође из сличног времена. У рушевинама је пак, византиска црква Св. Атанасија, која је имала кубе на четири слободна камена стуба[39].

Сл. 29. Камени блок издубљен озго (код 7, план 4)

Fig. 29. Bloc de granit creusé (7 dans le plan 4)

Само то некадање подграђе и трг Прилепа данас су омање село, са кућицама озиданим ћерпичем и крововима од ћерадиме, између којих су неправилне, једва одређене и непоплочане уличице.

*

Благодарећи томе што су и град Прилеп и његово подграђе Маркова варош остали изван развоја доцније, турске и савремене, вароши Прилепа они и нису били (као на пр. Београд, Скопље и многи други) уништени, у току времена, развојем новога насеља, те тако ми данас ипак можемо, бар донекле и у најглавнијем, да реконструишемо слику целога развоја. Нажалост и град и подграђе ипак су страдали у толикој мери и од времена и од људских руку, да нам је данас немогуће да реконструишемо једну тачнију слику и њихових првобитних изгледа. Град је напуштен у рушевинама, а подграђе је продужило свој живот као село, постепено замењујући старе куће новим.

Изгледа да је старо становништво „Маркове вароши" нерадо прихватило нову, турску, варош и да је тек постепено прелазило у њу. Оно је још данданас настањено претежно старинцима[40].

А. ДЕРОКО

[39] В. Петковић, Преглед црквених споменика, 265.

[40] В. Радовановић, Енциклопедија под Прилеп.

Сл. 31. Краљ Вукашин (фреска у Псачи)
Fig. 31. Le roi Vukašin (monastère de Psača)

Сл. 32. Краљ Марко (фреска у Св. Арханђелу)
Fig. 32. Le roi Marko (monastère des Saints Archanges)

LE CHATEAU - FORT DE PRILEP

A deux kilomètres environ de la ville actuelle de Prilep, en Macédoine, sur un haut massif rocheux, se trouvent les ruines de l'ancien château-fort de Prilep. Le massif, volcanique, de granit, se compose de quatre sommets; le point le plus haut atteint 900 m au-dessus du niveau de la mer, ce qui correspond à environ 250 m de dénivellation avec les terrains environnants.

La citadelle date du Moyen-Age et la première mention en est faite en 1014 quand y meurt l'empereur macédonien Samuel, après la défaite de son armée dans la lutte avec l'empereur byzantin Basile II. Cette partie de la Macédoine avait été tenue auparavant par les Byzantins, puis, pendant un certain temps, par les Bulgares, mais il est probable que la citadelle avait déjà été construite du temps des Byzantins.

Après la mort de Samuel, le château-fort passe de nouveau aux Byzantins qui, alors, après la prise de Constantinople par les Croisés, étaient divisés en trois Etats. Deux tronçons de l'Empire Byzantin se disputent la citadelle au cours du XIIIe siècle et celle-ci passe alternativement des uns aux autres. Entre les années 1230 et 1246, le château-fort de Prilep appartient aussi aux Bulgares. A ces luttes se mêlent les rois Manfred de Sicile, Guillaume Villehardouin d'Achaïe et les rois serbes Uroš I et Milutin. Depuis la fin du XIIe siècle, les Serbes pénétraient systématiquement et progressivement en Macédoine byzantine et, en 1334, l'empereur Dušan s'empare lui aussi de Prilep et s'y construit même un palais. Prilep était alors administré par son župan, Vukašin, qui est mentionné dans les sources de 1350. Après la mort de Dušan, Vukašin se proclame roi, en 1365.

A cette époque les Turcs s'engageaient déjà fortement dans la conquête des Balkans, désirant pénétrer plus avant en Europe. Vukašin, avec son frère Uglješa, despote de Serrès, partit à leur rencontre en 1371, mais il est battu dans la bataille d'Adrianople dans laquelle les deux frères trouvent la mort.

Peu après cette catastrophe, les Turcs s'emparent de tous les territoires situés au Sud des montagnes Šar. A Prilep, le fils de Vukašin, le roi Marko, continue à régner comme vassal des Turcs. Il était obligé de soutenir le sultan Bajazit et finit par trouver la mort en combattant pour lui contre le prince valaque Jovan Mirča, en 1395. Après sa mort, les Turcs occupent Prilep définitivement.

Сл. 33. Манастир Св. Арханђела у подножју града
Fig. 33. Monastère des Saints Archanges, au pied du château-fort

Les conditions sociales ayant changé avec l'arrivée des Turcs, l'ancien Prilep féodal perd de son importance. Les Turcs y tiennent une garnison jusqu'à la fin du XVIIe siècle, après quoi le château-fort est abandonné et tombe peu à peu en ruines.

L'église de ce monastère a été reconstruite et agrandie du temps de roi Marko qui a laissé son portrait et celui de son père le roi Vukašin, peints à fresque sur la façade extérieure ouest de l'église (fig. 31 et 32). Les deux souverains ont fait frapper leur monnaie à Prilep.

Après l'occupation de Prilep, les Turcs auxquels, dans les circonstances nouvelles, l'ancien emplacement ne convenait plus, établirent leur population plus loin, dans une ville nouvelle qu'ils fondèrent dans la plaine, au Sud-Est de la vieille cité. C'est le Prilep d'aujourd'hui. Mais l'ancien Prilep s'est également maintenu sous le nom de »Markova Varoš«, la ville de Marko.

Ce qui caractérise ce château-fort, c'est que les rochers inaccessibles de granit des quatre sommets de la montagne sont reliés entre eux par des murs, formant ainsi un ensemble unique. Ces enceintes sont disposées en trois rangées: celle du bas (avec l'entrée I sur la planche 4), l'enceinte moyenne qui relie les sommets mêmes (avec l'entrée II et peut-être aussi X sur la planche 4) et, enfin, l'enceinte supérieure, construite au Nord-Est sur le sommet le plus élevé. Cette dernière formait le donjon du château-fort. On ne pouvait y pénétrer que par la grande tour (fig. 19) qui, aujourd'hui, est complètement en ruines. Dans cette partie la plus élevée existent des vestiges de deux bâtiments (peut-être le palais de l'empereur Dušan, dont parlent les textes anciens, fig. 21).

Ainsi ce château-fort est formé des plusieures parties échelonnées en hauteur, et chacune pouvant être défendue après la chute éventuelle de la précédente. Malheureusement toutes ces parties sont complétement en ruines. Des tours, grandes et fortes, on n'y voit plus que des vestiges. Elles étaient trop exposées sur ce haut rocher aux intempéries. Les hommes ont aidé à la destruction en emportant le matériel. Sur la fig. 15 on a essayé une reconstruction (tout à fait hypothétique, d'ailleurs) de l'aspect du donjon situé sur le plus haut pic. Ce n'est pas dans ce cas seulement que la reconstruction des détails de l'aspect primitif d'un château-fort soit difficile; nulle part en Serbie et en Macédoine on n'a trouvé une tour ou un bâtiment appartenant à un château-fort, qui ait un toit quelque peu conservé. Ceci vient du fait que la vie de ces châteaux-forts a été interrompue par l'avènement des Turcs, après quoi quelques uns ont été utilisés comme casernes, ce qui a mené lentement à la destruction de leurs constructions médiévales, et les autres sont tombés en ruines dès qu'il n'y avait plus de leurs anciens maîtres.

Ces châteaux-forts médiévaux en Serbie et en Macédoine, n'avaient pas le caractère des demeures des seigneurs, et encore moins des palais fortifiés. C'étaient, plutôt, des enceintes des hauts murs renforcées par des tours, où les seigneurs — même les rois — habitaient en vrais guerriers qu'ils étaient. Les exemples sont assez rares où

Сл. 34. Новци ковани у Прилепу — Fig. 34. Monnaie frappée à Prilep

on trouve encore dans ces châteaux-forts des vrais restes d'habitations.

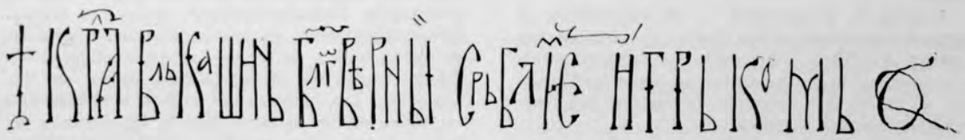
Le château-fort a été construit avant l'invention des armes à feu et on n'y trouve nulle part d'emplacement pour les canons. Quoique les tours soient en ruines, on peut toutefois constater que quelques-unes d'entre elles possédaient des hourds en charpente. Tous les murs et tours sont construits en petits moellons quelque peu façonnés. La plus grande longueur de la citadelle est d'environ 300 mètres et sa plus grande largeur de 150.

Actuellement il n'y existe ni puits, ni source, ni citerne. On n'y trouve trace non plus de quelque église. Par contre il y a plusieurs tombeaux taillés dans le roc. Il est certain, qu'à part le faubourg inférieur, il devait en exister d'autres, plus petits, dans les enceintes mêmes, mais aujourd'hui, sauf de maigres vestiges de fondations et d'entailles le roc pour préserver les eaux et le grain, on n'y trouve plus de trace des murs des maisons.

Déjà du temps des Byzantins il possédait son faubourg en dehors des murs qui, plus tard, se développera en une assez grande agglomération avec un marché renommé. Ce faubourg se trouve au Sud-Ouest, au pied même de la hauteur sur laquelle est construit le château-fort. Il possédait déjà du temps des Byzantins plusieurs petites églises et, au-dessus, sur la pente rocheuse, se trouvait le monastère des Saints Archanges (fig. 33).

Il semble bien qu'une ancienne route, contournant tout le massif rocheux du côté Est, ait relié la porte Nord de la citadelle au faubourg Sud-Ouest, sous le château.

A. Deroko

Сл. 35. Потпис краља Вукашина на једној светогорској повељи
Fig. 35. Signature du roi Vukašin sur une charte au Mont-Athos

ПРЕТЕЧИНА ДЕСНИЦА И ДРУГО КРУНИСАЊЕ ПРВОВЕНЧАНОГ

Одавно је познато да у вестима о крунисању Стевана Првовенчаног, првог крунисаног Немањића, постоје контрадикције које су објашњаване на више начина. Ниједно објашњење није опште усвојено. Аргументи, који су досад давани у прилог различитих тумачења ових вести нису успели да сасвим утврде једно решење. Чини ми се да сам нашла нове индиције и посредне доказе због којих вреди поново покренути ово питање.

Иако су ови извори одавно познати, морају се у најкраћим потезима вратити на њих. Постоје две групе вести о овом догађају. По једној Стевана је крунисао за краља папски легат 1217 године, а по другој његов брат, архиепископ Сава око 1220 године.

Првој групи припадају углавном страни извори, а другој домаћи.

Најсигурнија је вест Томе архиђакона сплитског, који је забележио да је Стеван добио краљевску круну од папе (Хонорија III), и да је папа послао свога легата који је Стевана крунисао за српског краља[1].

Вест млетачког дужда Андреје Дандола, има извесних тенденција, но и она углавном даје исте, битне податке, додајући да се Стеван, под утицајем своје жене Млечанке, одрекао шизме, признао папу, послао му изасланство, и успео да добије краљевску круну којом га је венчао папски легат[2].

Постоји и трећи извор, који посредно потврђује прва два: Стеваново писмо папи, писано марта 1220 године, у коме Стеван, већ као крунисан краљ, rex coronatus, уверава папу о својој верности, и моли за своју круну и за своју земљу божји и папин благослов[3].

Посредно ову вест потврђује и савесни Доментијан, који бележи да је круна којом је Сава крунисао Стевана добијена из Рима[4].

Одавно је Иларион Руварац доказао необориво, да су ове вести сасвим тачне и да је Стеван заиста добио круну из Рима, и да га је стварно крунисао папски легат, јер друкчије није могло ни бити[5].

Према овим вестима које су сигурне стоје српски извори који дају друге податке.

Доментијан бележи доста кратко, да је Стевана крунисао његов брат Сава, први српски архиепископ, круном коју је Стеван добио из Рима[6]. Док Теодосије уопште не помиње ни папу, ни круну из Рима, него каже да је у већ готовој Жичи Сава крунисао Стевана за краља. Теодосије даје, за оно време и прилично исцрпан опис саме свечаности, и доноси чак и главне мисли из говора који је том приликом одржао свети Сава[7]. Епископ будимски Теофил 1252 године каже кратко, да Сава „краљество обнови и освети“[8]. Слично бележи и 1319 године и архиепископ Никодим: „**и испльни свое wтьчьство [кралев]скыимь и самодрьжавьнкыимь вѣнцемь**“[9]. А по овим старијим изворима и млађи родослови и летописи[10].

Једно је јасно, да се све ове вести и ако у контрадикцији са првом групом извора не могу једноставно одбацити, нити се могу априорно њихова сведочанства третирати као „сасвим обојена и пристрасна“, пре него што се покуша критички проверити њихово казивање. Најопширније податке дају Доментијан и Теодосије, а они су обојица, то је већ утврђено, углавном веродостојни извори. Несумњиво је, да су и њихове вести, као и вести већине средњевековних писаца, изрази

[1] Historia Salonitana, изд. F. Račkog, Monumenta spect. hist. Slav. merid. cap. XXV, 91.

[2] Цитирано по Илариону Руварцу. Одломак из расправе, написане пре 1891, О главним моментима у животу св. Саве првог српског архиепископа, Летопис Матице Српске, књ. 208, св. IV, Нови Сад 1901, стр. 2.

[3] Издање Muratori, Scriptores rer. Ital. XII, col. 340 E.; F. Rački, Pismo prvovjenčanog kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220, Starine, knj. VII, Zagreb 1875, 55.

[4] Доментијан, изд. Даничића, Београд 1865, 246—247.

[5] Ил. Руварац, Наведено дело, passim и нарочито стр. 42.

[6] Доментијан, Наведено дело, 246—247.

[7] Теодосије, издање Даничића, Београд 1860, стр. 141—151.

[8] Љуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 1029.

[9] Исти, Наведено дело, бр. 52.

[10] Љуб. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Зборник Срп. краљ. акад. наука, прво одељење, књ. XVI, Београд 1927, стр. 24, 26, 27, 44, 47, 59, 104, 176, 192, 194, 198, 282.

мишљења и схватања једне средине и једног круга људи, — али постоје чињенице на основу којих се вести интерпретирају, а те чињенице обично ни Доментијан, ни Теодосије ни архиепископ Никодим не измишљају.

Сам ток извесних догађаја у Србији индицира да је било крупнијих незгода око краљевог крунисања 1217 године. Чињеница је и да се политичка оријентација Стеванова осетно изменила око 1220 године, управо око оног времена у које Доментијан и Теодосије стављају његово православно каунисање. — Опште је позната чињеница да се Сава није сложио са политиком свога брата када је овај почео да се приближава папи. Доментијан је забележио изрично да је дошло чак и до сукоба међу браћом[11]. Тада је Сава напустио Србију и повукао се поново у Хиландар. Сасвим је разумљиво да се Сава, васпитаник Свете Горе, није могао помирити са новом политиком Стевановом, јер она је значила не само политичко преоријентисање, већ је и задирала дубоко и у верску политику Немањину и Савину. Јер је истинито писање дужда Андреје Дандола: приликом крунисања круном из Рима, у присуству папског легата, по свима прописима крунисања[12], Стеван је био дужан да да свечане изјаве о верности папи и католичкој цркви, што значи да се морао одрећи „шизме" свакако и пре добијања круне и при самом чину крунисања. Но није само Сава био незадовољан због прокатоличке политике Стевановe. То незадовољство је делио и цео православни клир, чији је утицај у Србији већ од Немањина времена био веома јак, — затим вероватно и један добар део православне властеле, јер у то време верска питања била су веома озбиљни проблеми. — Усто постојало је изгледа веома јасно изражено и незадовољство против саме институције краљевства. Имамо карактеристичних вести баш из тога времена, тј. почетка XIII-ог века. Вукан, краљ у Зети, када је привремено протерао Стевана из Рашке, узео је титулу великог жупана[13]. Очигледно се сматрало да владар Рашке носи титулу великог жупана, и да онај који њом влада треба да има ту титулу, па чак и у случају, какав је био овај, да је носилац веће титуле. Управо то каже и сам Немања у својој познатој хиландарској повељи[14], коју је усто, како је давно утврђено, писао сам Сава.

Да се смири незадовољство у Србији требало је не само да се промени краљева верска политика, већ и да се помире присталице традиционалног уређења власти са новим уређењем. Јер не треба сметнути с ума да су у Србији тога времена постојали и други жупани и велики жупани (како тврди Теодосије[15], и да су приликом ових измена кршена вероватно и нека њихова права. Управо у ово време углед владајуће куће Немањића почиње да се учвршћује, а дизање њихове власти и проширење њихових права морали су изазвати отпор оних на чији је рачун то ишло.

Једно краће време Стеван је остао доследан својој новој политици, писмо папи од марта 1220 године то најбоље доказује. Али је оно и последњи траг тако срдачних односа папске курије и Стевана. Могао би то бити и случај: подаци о нашој историји тога времена су оскудни, али је необично важно, да се управо у то време Сава враћа у земљу, и да од тога времена Сава и Стеван воде заједничку политику у целини. Сигурно је да је Стеван од тога времена у најбољим односима са православним клиром, да је умро као православан, и да га је чак српска православна црква прогласила за светитеља[16]. Несумњиво је дакле да је дошло до велике промене у његовој политици и да се та промена одиграла у времену Савиног повратка у земљу, уколико то није био и услов за Савин повратак. Јер се чини јасно, да Стеван није могао сам одолети незадовољству у земљи и да му је био потребан огромни лични ауторитет Савин. И изгледа лако могуће да је измирење браће јавно подвучено на свечаном чину другог крунисања. Судећи по сачуваним деловима Савиног говора одржаног на сабору пре крунисања, а који је забележио Теодосије, до измирења је дошло на основу Савине одлуке да својим ауторитетом брани краљевску власт Стеванову, али уз свечано Стеваново враћање православљу и старој верској политици.

Теодосије каже да је Сава на почетку свога говора прво потсетио присутне да је двапут напуштао своју земљу и одлазио у Свету Гору ради свога спасења, и да се сада вратио ради њиховог спасења: „Знадосте и чусте раније о првом и другом бежању мом од вас у пустињу, и како, колико год има лепота овога света не претпоставих божјој љубави, нити сам што од видљивих доброта на земљи сматрао за срећно, сем да молитвама приањам Богу. Али, дакле, вас ради, суплеменика ми, оставих свету и слатку ми пустињу, и не дођох да потражим ништа више до душа ваших, тако рећи, ради душа ваших и душу своју омрзох . . ." „. . . Али ако ме послушате, па узаконим нешто добро међу вама, вашим спасењем и присаједињењем к Богу још више ћемо стећи и удвостручити, нити ћемо изгубити наше спасење . . ."[17].

[11] Доментијан, Наведено дело, 213.

[12] О овом питању, последњи се бавио проф. Н. Радојчић, код њега и сва литература. (Обред крунисања босанскога краља Твртка I, Београд 1948, 40 и даље).

[13] Љуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 7.

[14] Вл. Ђоровић, Списи светог Саве, Београд — Ср. Карловци 1928, стр. 1.

[15] Теодосије, Наведено дело, 141—151.

[16] Он је већ у Сопоћанима претстављен као свети Симон.

[17] Превод цитирам по Башићу, Старе српске биографије, изд. Српске књижевне задруге, бр. 180, Београд 1924, 192.

И овако забележена алузија на верске прилике у Србији тога доба прилично је јасна: подвучено је и наглашено да Савин повратак у земљу треба да помогне да се његов народ приведе правоверју. (Промене које можемо касније да пратимо у Стевановој верској политици доказ су да је преобраћање почело од самог краља). Пошто је тако нагласио да његов повратак у земљу значи бригу за исправно веровање, Сава у другом делу своје беседе говори о новим политичким приликама у Србији које условљавају и прилагођавање њима па и промену државног уређења и прелазак на организовање краљевске власти, подржавајући у томе потпуно политику свога брата. Теодосије је забележио два аргумента која је том приликом Сава употребио. Прво је, бранећи као и увек доследно престиж Немањића, нагласио да међу властелом у Рашкој има и жупана и велијех жупана, и да није прилично да српски владар буде раван појединим својим поданицима, а затим подвлачи да је сад и српска црква добила свога вишег претставника власти, те и српска држава треба свога владара да „украси венцем царства"[18]. На жалост даљих података о овом Савином говору немамо, но свакако је изузетно занимљиво да говор Савин како га је донео Теодосије одговара приликама, да је свака мисао на своме месту, и да је управо такав говор требало да одржи Сава после повратка у земљу и пристанка да подржи Стеванову политику. Да ли је то било баш приликом другог крунисања и да ли је дошло заиста до другог крунисања?

У својој великој расправи посвећеној овом питању Иларион Руварац је енергично одбио могућност другог крунисања. Међутим други наши историчари нису прихватили овај Руварчев став. Последњи, који се бавио опширно овим питањем, д-р Н. Радојчић, говори као о чињеници о другом, православном крунисању Стевановом, ма да не даје своје аргументе зашто у ово верује[19], усвајајући очигледно Анастасијевићеву хипотезу о другом крунисању Стевановом[20]. Анастасијевић се у својој дугој расправи задржао углавном на побијању Руварчеве тезе да не може бити говора о двократом Стевановом крунисању, доказујући истовремено веродостојност наших извора, и акцентујући специјално казивање Доментијаново.

Из наших извора могао би се ишчитати још по неки податак у прилог ове хипотезе.

На жалост ми скоро ништа не знамо ни о прописима ни о церемонијалу крунисања наших владара. Вести су врло оскудне. Сабрао их је у својој исцрпној расправи Н. Радојчић[21]. Да невоља буде већа, најопширнија је баш Теодосијева вест о Стевановом крунисању, а њу треба проверавати.

Сама чињеница постојања два крунисања није јединствена у нашој средњевековној историји, али сва остала крунисања имала су одређене, јасно прецизиране услове, које не налазимо у Стевановом случају. Душан се крунисао чак три пута. Првипут као „млади краљ" на Богојављење 1322 године, када се његов отац Стеван Дечански крунисао за краља[22]. Крунисање је било обављено како изгледа у Пећи. То је први случај у Србији да један владар на почетку своје владе узима сувладара и крунише се заједно са њим. Случај је изузетан: Дечански је полуслеп и свакако није могао да врши све владарске дужности. — Кад је Душан преузео сву власт у своје руке, уклонивши оца, онда се поново крунисао, на Малу Госпојину 1331 године у Сврчину[23]. Значи да је чињеница што је он постао самостални владар дозволила и условила поновно крунисање. Промена је важна, он постаје самодржавни владар. Слично се дешава и у Византији кад сувладар постаје самостални владалац. — Душан се крунише и по трећи пут, у Скопљу, на Ускрс 1346 године, када се прогласио за цара[24]. Узимање нове власти, нове титуле, условило је и консекрацију нове власти. — Но ни један од ових услова није постојао у Стевановом случају. Он је био самостални владар и краљ и остао је самостални владар и краљ. Промена је само и на првом месту верског карактера. При првом крунисању он је морао дати уверење о својој привржености католичкој цркви, при другом исто тако уверење о својој привржености православној цркви. Да ли је овај, за оно време веома важни разлог, изазвао друго крунисање, а ако га је изазвао како је крунисање извршено? Свакако је вероватно да је један део свештенства и властеле сматрао прво крунисање неважећим, јер га је извршио папски легат по обреду католичке цркве, а све што је радила супарничка црква у то време, друга црква није признавала. Да поменем само и Немањино двоструко крштење, и чињеницу да је друго крштење обавио лично рашки епископ, у тај мах врховни црквени великодостојник у Србији[25]. Под овим углом гледано, а уз лични престиж Савин, могло је доћи и до другог крунисања. Питање је да ли је то крунисање изведено у целини, по уобичајеном церемонијалу, свакако византиском, или је било извесног прилагођавања специјалном случају Стевановом?

[18] Исти, Наведено дело, 192.

[19] Н. Радојчић, Наведено дело, 58—61.

[20] Д. Анастасијевић, Је ли св. Сава крунисао Првовенчаног, Богословље, год. X, св. 2—3, Светосавски број, Београд 1935, 211—312.

[21] Наведено дело, 58—78.

[22] Гласник Српског ученог друштва, књ. XII, Београд 1880, 2.

[23] Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, изд. Даничића, Београд 1866, 218—219.

[24] Наведено дело, 378, 380.

[25] Стеван Првовенчани, Живот Стефана Немање, превод М. Башића, Београд 1924, 31—32, изд. Српске књиж. задруге, књ. бр. 180.

По нашим изворима судећи, као да је било извесног отступања.

Доментијан је подвукао истину: краљевска круна добијена је из Рима од папе. То је условило да је прво крунисање морао извршити папски легат и апсолутно је немогуће да Сава, православни архиепископ, изврши овај први свечани чин. Ни претпоставка Мајкова[26], да је Стеван имао две круне, и да је другу круну донео Сава из Никеје, не може да се одржи. Доментијан изриком тврди да је Сава крунисао Стевана круном добијеном из Рима. Задржавајући круну добијену из Рима, Сава је извршио друго крунисање. Не знамо како се овој важној чињеници прилагодио церемонијал.

Теодосијев опис свечаности крунисања, ма колико да је сумаран, одговара, то је утврдио Н. Радојчић, церемонијалу какав је морао бити. Али постоји и једно значајно отступање које није запазио проф. Радојчић, а које је необично важно јер указује на извесне промене у церемонијалу. Наиме Теодосије описујући свечаност крунисања говори о самом крунисању које се завршило првога дана, а затим описује свечану службу која је одржана другога дана, на којој је, новокрунисани краљ, заједно са присутним члановима сабора, и архиепископом Савом изговорио свечано Вјерују, неопходни, саставни део средњевековног церемонијала крунисања. У Византији, (а Сава је свакако крунисање извршио по византиским узорима) од крунисања Атанасија I, владар је свечану изјаву о свом правоверју давао пре крунисања усмено или писмено[27]. Без ове изјаве се касније није могао замислити церемонијал крунисања византиског цара. Теодосије пак тврди, да је Стеван свечано Вјерују изговорио тек сутрадан, и то на неуобичајен начин. Ако, ослањајући се на наше изворе, прихватимо њихову вест о постојању и православног крунисања Стевановог, онда морамо прихватити вест у целини, па и ово необично отступање. Неуобичајено не само аналогно случајевима у Византији и на Западу, већ што знамо, по јединој сачуваној нашој вести да је и Душан своје Вјерују изрекао одмах по крунисању[28]. Чини се, да у Стевановом случају није била довољна само обична његова изјава о правоверју. Издвајањем усменог давања Вјерују за други дан, у посебан чин, дало је овом делу крунидбених свечаности већи значај и свечанији карактер. Вредно је забележити да је Сава изгледа желео да поштеди брата и његов ауторитет. Он се, чини се, трудио да избегне све што би личило на неку врсту Каносе. Прво је извршено крунисање. Сава је јавно стао уз брата и подржао га целим својим ауторитетом. Другог дана пак, кад је свечано Вјерују изговорено, гласно га изговара не само краљ, већ и Сава и цео окупљени сабор српски: сви уз краља и са Савом дају свечану заклетву да ће чувати веру и православље. Краљ даје свечану изјаву, најсвечанију могућу, али он није покајник пред својим поданицима, он са њима заједно прихвата нову формулацију његових и њихових верских дужности. Тако је сачуван и краљев углед а и православна црква добила је јавну сатисфакцију. Али уз све Савине обзире, уз свеколику жељу Теодосијеву да поштеди краља, јасно је, да је ово Стеваново Вјерују било ипак и јавно одрицање католичанства. Теодосије прво наглашава да је Сава пре свечане службе научио Стевана свему „што ће на сабору говорити", а затим даје прилично опширан извод из говора који је Сава и овом приликом одржао. У уводу Сава подвлачи прво Немањине заслуге за учвршћивање вере, и истиче да он наставља његов рад, потом, заклањајући Стевана изјављује: „Хоћу, дакле, да се известим како исповедајући веру, сви верујемо". Главни део његовог говора уперен је против јереси уопште, (а Сава ће трећег дана на истом састанку, по Теодосију, међу јересима поменути једино латинску јерес). Затим Сава са општих проблема прелази на конкретно и прецизира"!... и ја се бојим да не буде међу вама штогод од нечистога и кукољивога учења њихова." Па наставља појачавајући и обраћајући се свима: „И сад, дакле, сви који сте данас сабрани, ако је ко од вас још обузет нечистим учењем јереси, нека изобличи недуг исповедањем, а ми ћемо вером православља у Бога њега ускоро излечити". Па наглашава: „...Бог ће презрети године вашег незнања"... „...И сви чувши страшну им поуку, говораху": „Верујемо како ти заповедаш, и исповедамо како ти, владико, учиш..." Најзад после читања јеванђеља... „...Свети сазове све, и сам светло и прво, да сви чују, поче по једној стасији говорити образац свете вере, то јест: вјерују ва јединаго Бога, а самодржац Стеван, благородници и сви остали такође говораху и исповедаху божанство Свете Тројице, а неки и јерес којом беху обузети изобличаваху..." После свечаног трократног изговарања символа вере (а ту се у члану 8 појављује разлика између православног и католичког учења о духу светом,), „...опет Свети, и сви по њему говораху": Примамо све свете саборе састалих се светих отаца, по временима и местима, на утврђење православне вере и чега се они светло одрекоше, одричемо се и ми, и које они проклеше проклињемо и ми..." (и по питању васељенских сабора, специјално седмог, постоје озбиљна неслагања православне и католичке цркве).

[26] Историја српскога народа, превод Ђ. Даничића, Београд 1876, 20—21.

[27] Све вести о крунисању византиских царева последњи је поново проучавао д-р Н. Радојчић у наведеном делу, стр. 47—57.

[28] Данило, Животи краљева..., 219.

Последњи део свечане изјаве био је почетак кулминације Стевановог јавног покајања, којим Теодосије завршава свој опис свечаности другог дана по крунисању: „Све ово и више од овога с многим сузама исповедаху, као што беху *научени* од Светога, и беше видети достојан призор божјег милосрђа. Стајаху сви у цркви, исповедајући божанство и *изобличавајући јерес*, као што су стари у Јордану исповедали грехе своје... Свети као други у Богу Претеча и Крститељ стајаше посред народа, и свима вапијаше: „Покајте се,". А Стефан краљ, као увек неуздржљив, видећи да је брат учинио што пређе у њих није било, дивљаше се и многим сузама кропљаше земљу[29].

Овај опис свечаног одрицања Стевановог, ма да то није нигде изриком тако названо, појачава поверење у веродостојност Доментијанове и Теодосијеве вести о другом крунисању: и опет сваки детаљ Савиног говора и описа догађаја одговара и моменту и приликама у Србији.

Посредну потврду да је дошло до другог крунисања даје и сам Стеван. У својој жичкој повељи, Првовенчани изриком наређује да се сва будућа крунисања српских краљева имају обавити у Жичи[30]. Већ је Анастасијевић указао да ова Стеванова наредба говори у прилог његовог крунисања у Жичи[31]. Очигледно је Стеван желео да његово крунисање буде пример свим његовим наследницима. А несумњиво је да папин легат не би могао крунисати Стевана у православној цркви чак и да је Жича 1217 године била готова. А Жича тада није била готова. Она је завршена, како то кажу и Доментијан и Теодосије, после Савиног повратка у земљу, тј. после 1219 године. Како наши извори сви сложно тврде да је Стеваново крунисање извршено у Жичи, како то потврђује посредно и сам Стеван, и то баш у жичкој оснивачкој повељи, јасно је да се сви ови подаци односе на Стеваново друго крунисање.

Овом тумачењу наших извора могу додати и једну нову индицију, још један посредни доказ у прилог веродостојности казивања и Доментијана и Теодосија.

Антоније, архиепископ новгородски, у свом путопису из Цариграда из 1200 године, дакле непосредно пред време које нас интересује, забележио је занимљиву чињеницу, коју је Ст. Станојевић једини преписао, али не извлачећи никакве закључке из ње[32]: да је у Цариграду, у царској палати, у цркви Богородице Фарске, видео десну руку Претечину „којом се посвећују цареви"[33].

Антоније је, до сада једини познати извор који даје ово обавештење. Оно мало византиских извора, који помињу церемонијал крунисања (Порфирогенит, Кодин и Јован Кантакузен), не говоре о улози коју је имала Претечина десница у чину крунисања византиских царева. Пре Константина Порфирогенита и у његово време она није ни могла бити употребљавана јер није била у Цариграду, пошто је управо за владе Константинове (956 године) пренета из Антиохије у Цариград[34]. Вести Кодина и Кантакузена о крунисањима византиских царева су непотпуне и непрецизне. Тако да би се могло претпоставити да су заборавили да забележе овај део церемонијала, ма да то не изгледа ни мало вероватно. Вероватније је пре, да у XIV веку опет овај део церемонијала није постојао. Јер приликом Латинског освајања Цариграда 1204 године изгледа да је нестала ова реликвија из царске цркве. Антонијева вест односила би се на део церемонијала крунисања какав је могао бити између 956 и 1204 године. Управо на оно време које нас највише у овом случају интересује.

Антонијева вест је усамљена, њу не потврђује ни један други извор, то јесте чињеница, али је исто тако чињеница да постоји сва вероватноћа да ова вест буде тачна.

Прво, архиепископ Антоније новгородски, у свим својим подацима који се дају проверити, доноси тачне вести. Он се увек цитира као веродостојни извор[35]. Друго, на скупоценом реликвијару са Претечином десницом, који се у XVII-ом веку чувао у Француској, у Шатодену у манастиру свете Магдалене налазио се веома карактеристичан запис у стиховима Ане Комнене. Овај реликвијар је пренет у Француску после 1204 године, и припадао је несумњиво оној чувеној цариградској светињи коју помиње архиепископ Антоније. У натпису се каже, да се ова света Претечина рука налазила раније у поседу варвара, да ју је из њихових руку истргао Константин (VII), који ју је ставио у трезор (царске палате), „где она штити царство..."[36]. И из других извора знамо да се она чувала у царској палати током XII-ог века (1150, 1157)[37]. Трећег, у једном писму патријарх Фотије пише цару Василију I и потсећа га на његово крунисање: „χρίσηα καὶ Χειροθέσίαν βασιλείας"[38].

[29] Теодосије, превод, наведено дело, 194—198.

[30] А. Соловјев, Одабрани споменици српскога права, Београд 1926, 20.

[31] Наведено дело, 271—272.

[32] Станоје Станојевић, О десној руци Крститеља Јована, Југословенски историски часопис, књ. III, 1—4, Љубљана, Загреб, Београд 1937, 255.

[33] Antoine, archevêque de Novgorod, Le livre du pélerin (1200), Mme B. de Khitrowo, Itinéraires russes en Orient I, Genève 1889, 98.

[34] Jean Ebersolt, Sanctuaires de Byzance, Les anciennes sanctuaires de Constantinople, Paris, 1921, 80 и напомена 4.

[35] И у најновијој византолошкој литератури (A. Grabar, Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, Paris, 1946, 295, напомена 2, и страна 344 напомена 1; као и у релативно старијој Jean Ebersolt, наведено дело, 324, и Исти, Les arts somptuaires de Byzance, Paris 1923, 27, 32, 65, 112) његова се казивања користе са пуним поверењем.

[36] J. Ebersolt, Sanctuaires, 135.

[37] Reliquiae Constantinopolitanae, Riant, Exuviae Constantinopolitanae II, Paris 1878, 212, 214.

[38] Cabrol — Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, под Sacre impérial et royal, 311.

Појава израза стављања руку можда је у вези са овим обичајем. Напомињем да је Антоније забележио још једну занимљиву чињеницу: да је у цркви свете Софије видео руку светог Германа, цариградског патријарха: „ којом се посвећују патријарси“[39], што би указивало на један савремен обичај коришћења моштију за свечаности највиших посвећења у Византији тога времена.

И најзад у низу везивања култа царске личности за Христа, ово би била само једна карика у ланцу: десна рука Претечина, она која је крстила Христа, свакако је најдостојнија да да благослов и новом цару. Претеча је објавио Христа, његова рука посвећује и византиског цара. То је развијање оне исте мисли која је створила иконографске теме у којима Христос преко анђела, или преко Богородице или чак и лично предаје византиском цару круну, знак владарског достојанства[40].

А Претечина десница налазила се у Србији, и то баш у Жичи у време када је, по нашим изворима требало да буде обављено друго крунисање Стеваново: она се помиње у жичкој оснивачкој повељи као једна од највећих светиња жичке ризнице[41].

Ретком срећом реликвијар са овом Претечином десницом је сачуван и налази се у трезору Богородичине цркве сијенске катедрале[42]. Њега је сијенској катедрали поклонио папа Енеа Силвио Пиколомини 1464 године, а откупио га је од Томе Палеолога морејског деспота, који га је добио од своје кћери, српске деспотице Јелене[43]. У повељи коју је папа дао уз овај реликвијар, он даје и опширне податке о овој светињи. Прво и најважније доказује њену аутентичност, позивајући се не само на изјаву самог деспота Томе, већ и на сведочанство оних који су знали. Сви они тврде да је рука аутентична и да је донета из Цариграда. У српске руке треба да је дошла тек после пада Цариграда, што несумњиво није тачно.

Питање Претечине деснице, и уопште његових руку, није ни мало једноставна ствар: има их више[44]. Али се у овом случају једно може са сигурношћу тврдити: рука која се налази у Сијени је управо она Претечина десница коју је свети Сава поклонио Жичи. На њој се још увек налази и Савин натпис[45]:

ПРѢДЪТѢЧЕВА ДЕСНИЦА ИѠАННОВА
ПОМЕНИ МѢ СЪВѢ ѢРХИЕПИСКО
ПА СРЪБЬСКАГО.

Поставља се питање када је Сава ову светињу набавио и када ју је у Србију донео. Ст. Станојевић је мислио да ју је купио после 1204 год., а да ју је у Србију донео око 1207 године када је преносио и тело Немањино у земљу[46]. Но могао ју је набавити и приликом свога пута у Никеју и донети у Србију после измирења са Стеваном. На ово друго време указује и натпис на реликвијару у коме се Сава назива већ архиепископом.

Поставља се питање да ли је Сава ову светињу можда добио на поклон на никејском двору, или ју је набавио од избеглица Цариграђана или пљачкаша крсташа.

Било је и раније јасно да је никејски двор признао, у ближе неодређено време, српску краљевину. Колико се зна, Византија није никад ни касније упутила протест против овог чина. Већ Мајков је веровао да је признање краљевине издејствовао свети Сава

[39] Наведено дело, 88.

[40] A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Recherches sur l'art officiel de l'empire d'Orient, Paris 1936, 177 и 178, напомена 2. — Ср. и код нас у Грачаници портрете краља Милутина и краљице Симониде, којима Христос преко анђела предаје круну, или горње делове композиције Лозе Немањића са претставом владајућег краља у Грачаници, Пећи и Дечанима, и најзад ктиторску композицију у Манасији, и сл.

[41] Miklosich, Monumenta Serbica, 111.

[42] О њему су до сад код нас писали: Ambrož Bačić, O desnici sv. Ivana Krstitelja sa starosrpskim natpisom u Sieni, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. IX, Београд 1929, 71—82; Милош Ивковић, О натпису на окову руке св. Јована Претече у Сијени, Прилози за књиж., ист., језик и фол., књ. XI, Београд 1931, 154; Павле Поповић, О српском натпису у Сијени, Прилози за књиж., ист., јез. и фолк., књ. XVI, св. 1, Београд 1936, 214—220, сл. 1—4; М. Ласкарис, Поводом српског натписа у Сијени, Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор, књ. XVII, 122; и Ст. Станојевић, наведено дело, 252—259.

[43] А. Bačić, Наведено дело, 76.

[44] Осим ове Претечине деснице која се налазила у Србији у XIII, XIV и XV-ом веку (у Жичи и Пећи, и у рукама деспотице Јелене), постојала је Претечина десница и у Цариграду у XIV и XV-ом веку, само се она тада није више налазила у цркви у царској палати већ у цркви Богородице Перивлепте у близини Студиона. Тамо су је видели: Стеван из Новгорода око 1350 године (изд. Mme Khitrowo, Itinéraires ... 122, 124), Игњације из Смоленска око 1389—1405 (Наведено дело, 138); дијак Александар 1393 (Наведено дело, 163); последњи ју је тамо видео дијак Зосим око 1419—1421 (Наведено дело, 204), док анонимни писац из времена око 1424—1459, бележи да се налазила у Христовој цркви (Наведено дело, 231). Он је једини нешто прецизнији у опису и каже да је рука окована у злато и да нема прстију. По Брину, који је пратио њену историју, ова је рука после пада Цариграда прешла на Родос, па на Малту, затим је крајем XVIII-ог века пренета у Русију (Constantinople, ses sanctuaires et ses reliques au commencement du XVème siècle, Fragment de l'Itinerario de Clavijo, Odessa 1883, цитирано по J. Evebersolt, Sanctuaires ..., 80). Пред Други светски рат рука је донета у Београд и налазила се у капели на Дедињу. Траг јој се изгубио 1941 године.

У Француској, у Шатодену, у манастиру свете Магдалене, средином XVII-ог века постојала је десница Претечина. Њу је добио Ед д Сикон, господар Каристоса од латинског цара Бодуена II, и поклонио ју је 1263 године манастиру Ситоу, па је касније пренета у Шатоден у манастир свете Магдалене. Била је окована у злату, и на окову су се налазили стихови Ане Комнене, о којима је већ било речи (Du Cange, Traité historique du chef de Saint Jean Baptiste, Paris, 1665, 183; цитирано по J. Eversolt, Sanctuaires ..., 134—135. И овој се руци касније изгубио траг. Ст. Станојевић је мислио да би жичка и цариградска рука могле бити идентичне, Наведено дело, 257.

[45] Милош Ивковић, О натпису на окову ..., 154.

[46] Ст. Станојевић, Наведено дело, 255—256.

приликом свога боравка у Никеји[47], само што је он погрешно мислио да је Сава том приликом добио и круну из Никеје. Домишљање да је баш Сава издејствовао византиско признање српске краљевине, има конкретног ослонца. Изванредан пријем Савин на византиском двору у Никеји, добијање самосталне српске цркве, указивали су јасно да су односи између Србије и Никеје, најважније наследнице Цариграда после катастрофе од 1204 године, најбољи и да нема важних спорних питања међу њима. Свакако да је никејски двор оспорио Стеванову титулу, да није признао српску краљевину, тешко је замислити да би тој истој Србији дао тако важну институцију као што је самостална црква. Сава је свакако и то питање уредио и могло би се претпоставити да је као очигледан и убедљив доказ милости добио и Претечину десницу, која је у то време у Византији служила при крунисању царева. Но за ову хипотезу постоји озбиљан приговор: како је могуће да се поклања једна од највећих светиња царске куће, и то светиња која служи при најважнијој царској свечаности — при крунисању. Није у питању само фрагмент реликвије, што би се још некако и дало разумети, — а који би оправдао прављење још једног реликвијара са Претечином десницом, него цела рука[48]. Да Сава није добио руку од византиског цара, доказ је и натпис на реликвијару. Да је Сава добио чувену цариградску светињу од двора, он би је добио или у аутентичном реликвијару, који се међутим у то време вероватно налазио већ у Француској[49], или у специјално прављеном реликвијару на коме би у том случају морао постојати одговарајући натпис. Уз то да је Сава, ову, за оно време тако значајну светињу, добио од византиског цара, и то са целокупним значењем које би овај царски поклон имао, сигурно је да би га забележили било у жичкој повељи Стеван, било касније Доментијан и Теодосије. Те је сигурно да је Сава дошао на други начин до ове реликвије, вероватно ју је купио негде између 1204—1217 године, када су разношене и продаване толике скупоцене византиске ствари и толике реликвије.

У реликвијару из царске палате, који се чувао у Француској, налазио се само део кости из корена шаке Претечине[50]. Тако да се чини сигурно да је Бодуен добио скупоцени реликвијар, и евентуално фрагмент моћију, док су саме моћи биле извађене. — Сава је могао доћи до њих. Он је у Цариград ишао чешће, новгородски архиепископ Антоније бележи непосредно, како је посетио „цариградски манастир Богородице Евергетиде“ у коме отседа српски принц Сава кад дође у Цариград из Свете Горе[51]. Према томе сигурно је да је Сава и имао доста веза у Цариграду, и како је имао стварног интереса и за Србију и и за светиње, он је реликвијар са Претечином десницом свакако набавио одмах чим је могао бити купљен.

Чињеница да се у XIV-ом веку Претечина десница (без палца) налазила у Цариграду али не више у цркви у царској палати, говорила би у прилог претпоставке да су византиски цареви знали да је права реликвија нестала за време смутних времена после 1204 године, те да реликвијар у Богородици Перивлепти није аутентичан, па га вероватно због тога нису користили приликом крунисања. То би било и најлогичније тумачење и ћутање Кодина и Кантакузена о улози Претечине деснице у чину посвећења византиског цара у току XIV-ог века.

Но без обзира како је Сава дошао до ових моћију, и без обзира да ли је у питању т.з. права Претечина десница, очигледно је, да ју је он искористио приликом другог крунисања свога брата. Остаје отворено питање да ли је византиски цар знао за ову Савину аквизицију, када је признао самосталну српску цркву и вероватно и краљевину, и да ли је одобрио њену употребу. Сава је могао и без тога одобрења да је употреби. Присуство Претечине деснице у Србији, инструмента тако значајног за посвећење византиских царева може да објасни и образложи потребу другог крунисања. То крунисање није имало само да се изврши по православном обреду, и уз сагласност самосталне српске цркве, већ је, симболично бар, доносило и као неку санкцију и одобрење оне политичке власти коју су Срби вековима већ навикли да гледају као оличење власти. Одобрење византиског цара, појава такве светиње каква је за ондашњи свет била Претечина десница, чињеница да је она послужила за консекрацију српског краља као што је служила за консекрацију византиског цара, учешће светог Саве самосталног српског архиепископа, све је то морало бити тако значајан догађај, да прво крунисање, за без мало цео народ, није могло ни из далека имати ту важност. За српски православни клир свакако. И вероватно је Доментијан тачно забележио, од првог крунисања остала је само круна, објект, а друго крунисање сматрано је за право и једино, свакако бар у кругу православног клира, коме су припадали и Доментијан и Теодосије. Тако би мислим требало тумачити и кратку вест Теофила епископа будимског. Сава је српско краљевство обновио и осветио. Обновио, вероватно не у односу на дукљанску краљевину, већ на Стеваново прво крунисање које је Сава и осветио. И један део причања Теодосијевог говори у прилог ове хипотезе. Описујући патетични крај свечане службе другога дана и Стеваново покајање, Теодосије даје драматичан призор Саве окруженог узбуђеним народом који се каје, и пореди га са Претечом и Кр-

[47] Наведено дело, 20—21.

[48] А. Bačić, Наведено дело, 77.

[49] J. Eversolt, Sanctuaires ..., 134.

[50] Исти, Наведено дело, 134.

[51] Антоније, Le livre du pélerin, 103.

стителем, и целу атмосферу са атмосфером крштења на Јордану. То не изгледа прост случај. Када се чита Теодосијев опис службе на други дан по крунисању и Савин говор, јасно је, чак и у овом кратком изводу, да је Сава са изузетном снагом водио овај скуп, појачавајући ефекте, и стварајући управо драматично расположење. У целом том декору, и у створеној атмосфери присуство Претечине руке у цркви и њена улога, морали су бити ефектно искоришћени, и наметнули су свакако Теодосију и поређење између Саве и Претече.

Још неке вести међу оскудним изворима могле би говорити у прилог претпоставке да се култ Претече и Претечине деснице везивао за наш средњевековни двор.

Прва је можда најмање убедљива. У једној повељи, за коју још није доказано да ли је аутентична (како је био склон да верује Павле Поповић[52], или рани фалсификат) како је мислио Јован Радоњић[53], краљ Милутин помиње да се у Пећи поклонио руци Претечиној и да ју је целивао[54]. Једној таквој светињи ондашњи владар морао је одати најдубље поштовање. Занимљиво је ипак, да је међу толиким светињама које је поседовала пећка ризница издвојио само ову, вероватно као највише штовану од владара, јер иначе је у Пећи био далеко најјачи култ моћију архиепископа Арсенија.

Ми знамо, упркос препоруке Стевана Првовенчаног да се сва крунисања српских краљева нису обавила у Жичи (сва три крунисања Душанова на пример). Због тога што се налазила у граничном појасу, у релативно несигурном крају, од краја XIII-ог века Жича није стално седиште архиепископа. И архиепископска ризница пренета је, као што знамо у Пећ. Али сама Жича увек је била у српској држави, и ми не знамо разлога зашто се у њој нису обавила сва крунисања. Да ли је било довољна чињеница да се Претечина десница налази у Пећи, па да се обред крунисања пренесе у Пећ? Свакако не, јер се она могла увек за ту прилику пренети у Жичу. Напуштање Жиче дошло је из тежих сметња. Ван Жиче се први крунисао изгледа Стеван Дечански и млади Душан, а у време њиховог крунисања још се у Северној Србији држао супарник Дечанског, краљевић Владислав, те им је можда било немогуће да оду у Жичу, а како се Претечина десница налазила у Пећи, онда је крунисање извршено тамо. Да је крунисање извршено у Пећи, имамо само један, каснији податак. У Дечанима се чува велика икона Дечанског са низом сцена из његовог живота, рад сликара Лонгина из треће четвртине XVI-ог века. Један део композиција несумњиво је рађен по старијим узорима. Међу осталим сценама ту се налази и сцена крунисања Дечанског и Душана у Пећи[55]. Изгледа да се потврда за ову чињеницу да ишчитати и из дечанске повеље, где Дечански подвлачи на првом месту присуство свештенства на сабору приликом његовог проглашења за краља и крунисању, а то је сасвим логично ако је крунисање обављено у Пећи.

О нашим владарским придворним црквама ми немамо скоро никаквих вести, а морало их је бити уз сваки од бројних дворова. И свакако да није случај да је једина од тих цркава која је послужила за крунисање, она у дворцу у Сврчину, била посвећена Јовану Претечи[56]. То је једини случај, колико нам је до сад познато да се неки наш владар крунисао у једној придворној цркви. Када се зна, да је свака ситница у вези са крунисањем имала свога значаја, овај избор свакако је веома карактеристичан. Као што је карактеристична већ и чињеница да је дворска црква била посвећена Јовану Крститељу. — Можда се може овим обичајем при крунисању објаснити и једна забелешка летописца, да је Вукашин презрео клетву светога Саве и крунисао се за краља[57]. Симптоматично је везивање имена светог Саве за чин крунисања. На Претечиној десници запис је Савин, она је вероватно послужила за крунисање првог српског краља, и ништа логичније него да се за ову руку веже легенда о благослову Савином који преко ње штити Немањиће, и клетви која има да стигне сваког оног који окрњи права Немањића.

Свакако да све ове вести не претстављају праве доказе али омогућују да се поново покрене питање Стевановог другог крунисања. Међу подацима нема ни једног који би био у контрадикцији са оним што знамо, било да су политичка збивања или хронологија.

Датум другог Стевановог крунисања није сасвим прецизан: узима се око 1220 године. Нешто приближније би се могло рећи: до крунисања није могло доћи пре марта 1220 године, када је Стеван упутио своје писмо папи, а свакако и да није одржано дуго после Савиног повратка у земљу, што је логика догађаја, а тако је и по причању Доментијана и Теодосија, те не би било искључено да је Стевановo друго крунисање било 7 маја 1220, на Спасовдан, како су то већ претпоставили Љуба Ковачевић и Љуба Јовановић[58], или можда на Спасовдан 20 маја 1221, како то мисли Д. Анастасијевић[59].

О самом реликвијару имамо једва најнужније податке, недостаје ма и најсумарнији опис, немамо чак ни мере. Реликвијар

[52] Павле Поповић, О српском натпису у Сијени, 220.

[53] Јован Радоњић, Биографија и аутобиографија краља Милутина, Летопис Матице Српске, књ. 183, Нови Сад 1895, 97—107.

[54] Споменик, Срп. краљ. акад. наука, књ. III, Београд 1903, 18.

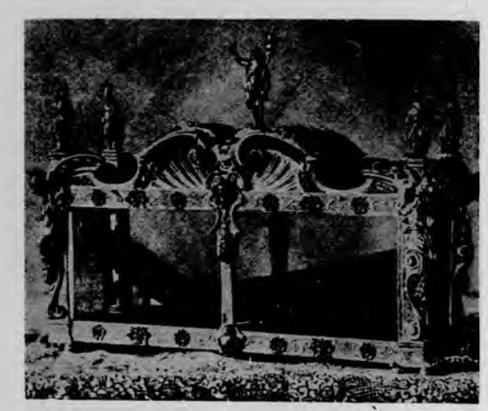
[55] В. Р. Петковић, Легенда св. Саве у старом живопису српском, Глас Срп. краљ. акад. наука, CLIX, други разред, 81, Београд 1933, 64, сл. 55.

[56] Данило, Наведено дело, 218—219.

[57] Данило, Наведено дело, 381.

[58] Историја српскога народа за средње школе, Београд 1891, 90.

[59] Наведено дело, 312.

Сл. 1. Реликвијар са Претечином десницом. Катедрала у Сијени

Fig. 1. Reliquaire à la dextre du Précurseur. Cathédrale de Sienne

се као највећа светиња чува у ризници сијенске катедрале и износи се свега једанпут годишње при свечаној процесији, тако да га још ниједан наш стручњак није видео. Све што се до сад о њему писало у нашој науци писано је само на основу извора, па је натпис и читан и исправљан на основу рђавих транскрипција и нашег знања старосрпског језика[60]. Павле Поповић публиковао је четири фотографије од којих су две употребљиве и дају бар приближну слику о самом објекту[61]. Реликвијар је у облику руке до лакта (сл. 1). Изгледа да је само подлактица украшена. На кружном делу, којим се реликвијар затвара налази се лик Јована Претече и запис светога Саве (сл. 2). Амброж Бачић каже да је реликвијар обложен златом и сребром[62], но не даје никакве податке о начину на који је украшен. Међутим у повељи папе Пија II помиње се и уфасовано драго камење и бисер[63]. По фотографији чини се да подлактица има орнаменте изведене помоћу филиграна, док је немогуће рећи да ли је заиста лик Претечин на затварачу рађен у ниело техници, како се чини.

Сам облик реликвијара типичан је за чување било целих руку, било делова руку светитеља. Слично је монтирана и рука светога Влаха у дубровачкој катедрали, и бројни реликвијари у облику руке у ризницама Задра. За нашу историју уметности и историју нашег златарства била би занимљива баш уметничка обрада реликвијара, јер његов облик нема ничег специфичног.

Веома је важно да се на реликвијару појављује српски натпис, а и свети Јован је обележен српском а не грчком сигнатуром, како се до сад писало. Разуме се да то није доказ да је реликвијар дело Србина златара. Ми знамо да је баш Сава, желећи да добије најбоље ствари и висок уметнички квалитет, довео за зидање Жиче мајсторе из Византије, те би било сасвим могуће да је дао и неком цариградском или никејском златару да изради и овај реликвијар. Али, постоји могућност да је он и дело нашег мајстора. Но то би могла приближно да утврди само детаљна анализа дела. А то би нам било необично важно. Јер Теодосије бележи да се у његово време налазе по појединим црквама свете утвари и други црквени објекти које је Сава поклонио „како се то по записима види“[64]. А од свих Савиних поклона сачувана је само ова Претечина рука у Сијени. Запис је на њој српски. Не знам да ли су и остали Савини поклони имали српске записе, или грчке или мешане и српске и грчке. Један део тих златарских објеката које је Сава поклонио нашим црквама несумњиво је морао бити урађен ван наших радионица. То су све оне ствари које је Сава добио на поклон, или готове купио у Византији и на Истоку. Све ствари које је Сава поклонио бугарским и нашим црквама после свога другог пута у Свету земљу несумњиво се не могу везати за наше стварање. У обзир долазе само раније набављене ствари: оне које је донео долазећи у Србију са мртвим телом свога оца, оне које је донео када се вратио у земљу као први српски архиепископ, и најзад оне добијене и купљене приликом првог боравка у Светој земљи. А од тих објеката најзанимљивији су реликвијари. Из причања Теодосијева знамо да је Сава специјално ку-

Сл. 2. Детаљ реликвијара са ликом Јована Претече и натписом св. Саве

Fig. 2. Détail du Reliquaire avec la représentation du Précurseur et l'inscription de St. Sava

[60] Милош Ивковић, Наведено дело, 154.

[61] Павле Поповић, Наведено дело, сл. 3 и 4.

[62] Вачић, Наведено дело, 71.

[63] Наведено дело, стр. 77; ср. и Jules Labarte, L'église cathédrale de Sienne et son trésor d'après un inventaire de 1467, Annales archéologiques, T. XXV, Paris 1865, 265.

[64] Теодосије, Наведено дело, 237.

повао моћи светитеља. Латини су 1204 године опљачкали цариградске цркве, царску палату и приватне ризнице и на велико су били отворили трговину светитељским моћима. Та трговина имала је свој специјалан облик; огромну цену имале су саме мошти, за то су оне вађене из скупоцених реликвијара, па су реликвијари продавани засебно а моћи су понекад продаване целе, а понекад су распарчаване и продаване на више страна, а како се у то време веровало у апсолутну моћ сваке честице светиње, то се трговина исплаћивала. Развила се и трговина фалсификатима. Моштију је било на све стране. Тако је Сава набавио и Претечину руку и много још других моћију[65]. Те светиње морале су се поново монтирати, јер су, бар једним делом, судећи баш по Претечиној десници, биле извађене из својих старих реликвијара. Питање је да ли је ове радове Сава поверио неким страним мајсторима или можда домаћим златарима. За домаће златаре, осим натписа, говорила би још једна важна чињеница: сви ти реликвијари бивали су, као и овај сачуван у Сијени, рађени у злату и сребру. Ван своје земље Сава је требао и све то злато и сребро да плаћа, мимо награде златару за рад, у земљи пак, тога је материјала било доста, и то баш у држави његовог брата. Хемиска анализа материјала би могла вероватно помоћи, (везана, разуме се, за систематску анализу наших објеката и наших руда).

Реликвијар није проучен ни палеографски, а он је и са те стране драгоцен, јер је један од ређих натписа тога времена сачуван ван књига и свечаних записа поред фресака.

Тако би овај реликвијар, који је веома важна индиција, ако не и доказ, да су казивања Доментијана и Теодосија веродостојна и у случају православног крунисања Стевана Првовенчаног, могао дати и значајне податке за нашу палеографију, а можда драгоцене за развој нашег златарства.

МИРЈАНА ЋОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ

[65] Осим казивања Теодосијевог ср. и излагање Првовенчаног у жичкој повељи (А. Соловјев, Наведено дело, 18), где он набраја само светиње у Жичи: део часног дрвета, комад ризе Богородичине и њен појас, десницу Претечину и део кости главе Претечине, делове моштију апостола, светитеља, пророка, мученика и преподобника, а по Претечиној десници знамо да је бар један део тих светиња донео свети Сава.

Скренула бих пажњу на једну чињеницу: у манастиру Дионисију налази се један реликвијар украшен златом и драгим камењем у коме се чува део кости главе Крститељеве. Реликвијар има словенски натпис (G. Millet, J. Pargoire, Le Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes du Mont Athos, Paris, 1904, 162, № 466), а није проучен. Можда би могао бити овај из Жиче. У том би случају имали два драгоцена споменика, чије би упоредно проучавање могло дати веома важне резултате.

LA DEXTRE DU PRECURSEUR ET LE COURONNEMENT DE STEPHAN PRVOVENČANI

Les différentes sources sur le couronnement de Stephan Prvovenčani sont en contradiction. Selon les unes il obtint sa couronne de Rome et aurait été couronné en 1217 par un légat du pape, tandis que selon les autres ce serait son propre frère, l'archevêque serbe Saint Sava, qui l'aurait coiffé en 1220 ou 1221 de la couronne royale envoyée par le pape.

Les opinions des historiens divergent dans leurs interprétations de ces sources, les uns acceptant les premières, les autres les secondes. D'autres se prononcent pour le compromis, supposant que Stephan ait pu être couronné deux fois, une première fois par le légat du pape, une seconde par Saint Sava, hypothèse qui fut soutenue avec le plus de succès par Drag. Anastasijević. Nous apportons ici en faveur de son hypothèse un fait qu'il n'a pas utilisé.

Au moment où, selon les sources serbes, Saint Sava couronnait son frère à Žiča, se trouvait dans le trésor de ce même monastère la dextre du Précurseur avec laquelle, selon Antoine, métropolite de Novgorod, on procédait, vers la fin du XIIe siècle, au couronnement des basileus byzantins. Lors de la visite d'Antoine à Constantinople en 1200, cette main se trouvait encore dans l'église impériale. Elle disparut pendant les émeutes de 1204. Son riche revêtement, sur lequel était gravée une inscription d'Anne Comnène, fut emporté en France en même temps qu'une parcelle de la main du Précurseur, tandis que le reste de la main fut acquis sans doute par Saint Sava lui-même et emporté en Serbie. Elle se trouvait à Žiča au moment du second couronnement du roi Stephan et fut probablement utilisée alors par Saint Sava selon le cérémonial byzantin.

Au début du XIVe siècle elle fut transférée à Peć, faisant partie du trésor de la Patriarchie. Après la chute de l'Etat serbe, Thomas Paléologue, despote de Morée et père de la dernière femme du despote serbe, la vendit au pape Pie II (Enea Silvio Piccolomini) qui en fit cadeau en 1464 à la cathédrale de Sienne où elle se trouve encore.

Le riche revêtement en or et en argent avec l'inscription serbe mentionnant l'archevêque Saint Sava semble être dû au travail d'un orfèvre serbe.

Mirjana Ćorović - Ljubinković

ХРОНОЛОГИЈА РАНИХ СПОМЕНИКА МОРАВСКЕ ШКОЛЕ

Низ околности омогућио је последњих година шире проучавање моравске уметничке школе. Поново су остварени непосредни додири са споменицима средњевековне уметности у Св. Гори, скулптура и архитектура тог доба у Српском Приморју добила је своје марљиве испитиваоце а историја касног XIV и XV века читав низ драгоцених доприноса, у новообјављеној изворној грађи и у заокруженим студијама. Осим тога, литература о споменицима моравске школе, која ни до сада није била ни мала ни једнострана, обогаћена је разноврсним прилозима који потстичу даље интересовање за потпуније разумевање појаве и развоја те уметничке школе као целине.

Покушај синтетичког посматрања ове уметности показује, међутим, колико су још увек осетне празнине у претходним фазама испитивања: недостаје још много потребних монографских студија са критичком документацијом, немамо потпуних систематских типолошких прегледа а многе карактеристичне техничке одлике моравске архитектуре, скулптуре и сликарства су још увек необјашњене. И најзад, или пре свега, види се колико је неопходно најпре утврдити поузданy хронологију споменика. У којој мери то нарочито вреди за монументалну архитектуру, показује велико дело о старој српској уметности М. М. Васића[1] који своје најдалекосежније закључке о пореклу и развоју моравске школе темељи на хронологији Лазаревих задужбина до које долази анализом извесних одлика самих споменика и тумачењем извесних историских извора. Стављајући подизање Лазареве цркве св. Стефана у Крушевцу испред осталих црквених грађевина триконхалног плана у Србији, — изузев, наравно, тзв. Богородичине цркве код Куршумлије[2] — Васић изводи конзеквентан закључак да увођење певничких апсида на црквама друге половине XIV в. у Србији не може бити резултат непосредне позајмице са Атоса зато што се ове апсиде „појављују најпре на Лазарици која има контрахован облик основе уписаног крста, у његову провинциалном вариетету, док се певничке апсиде, у Св. Гори, појављују, скоро искључиво, у основи уписаног крста, у њену престоничком (тј. цариградском) вариетету"[3]. Да ли се теза о светогорском утицају на образовање моравске школе може одбацити, као што то чини Васић, зависи, дакле, од хронологије споменика.

Закључци изнети у „Жичи и Лазарици" и начин на који Васић до њих долази поменути су овде само зато да би се показало како се систематско проучавање моравске школе старог српског градитељства мора вратити на почетна хронолошка испитивања.

Читав низ елемената који ране споменике ове школе везује са старијом српском архитектуром или са уметношћу извесних других области, захтева да се проблем постави шире од алтернативе — Лазарица или Раваница, и да се покуша установити поузданија хронолошка листа свих споменика моравске школе сграђених у првом периоду њеног развоја, тј. пре косовске битке.

Ниједна од ових грађевина није датирана натписом, али су посредни извори за одређивање времена њиховог подизања разноврсни и прилично бројни. То вреди за готово све односне споменике — Раваницу, Ждрело, Лазарицу, Неупару, Велуће, Дренчу и Нову Павлицу.

*

Ако је идентификација Чед. Марјановића тачна[4], Лешје би имало бити засад најстарија позната црква триконхалног плана у моравској Србији. Првих неколико деценија историје ове цркве добро је познато по аутентичним изворима који су досад више пута проучавани[5]. Црква је постојала већ 1360 г.,

[1] М. М. Васић, Жича и Лазарица, Београд 1928.

[2] У погледу хронологије грађења ове цркве — Ђ. Стричевић, Рановизантиска црква код Куршумлије, Зборник радова Визант. инст. САН, књ. 2 (1953), 179 sqq.

[3] Васић, op. cit., 217.

[4] Чед. Марјановић, Ћуприја, Параћин и Јагодина, историјски и културни преглед, Темнићски зборник 3 (1936), 131—3.

[5] Љ. Стојановић, Цреп и Витомир, Зборник у част Б. Поповића, Београд 1929, 356—7; А. Соловјев, Једно суђење из доба кнеза Лазара, пос. от. из Архива за правне и друштвене науке, књ. XXV бр. 3, Београд 1929.

али се без савесног проучавања на терену, и евентуалног археолошког ископавања, не може утврдити да ли је при каснијој обнови црква сачувала облик своје првобитне основе или су певничке апсиде, које се и поред слабог стања у ком су остаци цркве сачувани могу идентификовати[6], — настале тек при обнови. Ако би ова друга претпоставка испитивањем била потврђена, значило би да је Лешје могло добити облик триконхоса негде између 1361 и 1371 г.[7]

С обзиром на све поменуте непоузданости, црква у селу Лешју може се с крајњом обазривошћу увести у листу раних споменика моравске градитељске школе.

*

Црква манастира Раванице је, судећи по врдничком препису повеље даровнице ктитора кнеза Лазара[8], сграђена 1381 год. Иако повеља није сачувана у оригиналу, издавачима овог преписа чинило се да нема разлога за сумњу у аутентичност њеног датума. Није било довољно запажено да Родослов српских царева који је објавио П. Срећковић[9], помера грађење Раванице, неколико година уназад. Поминући смрт патријарха Саве, писац овог родослова говори о сабору, одржаном у Пећи 3 октобра 1375 г.[10], на ком је за новог патријарха изабран Јефрем. По семѣ соборѣ — наставља писац родослова — Лазарь царь сербскы изволи создати wбитель Раваницѣ на славѣ божїю храмь Вознесенїе Христово[11]. Иако у хронолошком погледу ова белешка није сасвим одређена, ипак би се на основу ње могло помишљати да грађење Раванице није почело много после одржавања овог сабора, одн. после 1375 г.[12]

Овај утисак не би, међутим, имао одређенијег значаја за хронологију подизања Раванице, да га директно не потврђује болоњски препис Раваничке повеље кнеза Лазара који помиње Н. Радојчић у свом извештају о истраживањима у Универзитетској библиотеци у Болоњи[13]. Иако, нажалост, још није објављена потпуна анализа овог, болоњског, преписа Лазареве повеље Раваници, изгледа да је веродостојност њеног датума ван спора. На овом препису налазе се потписи кнеза Лазара и патријарха Јефрема и година sѡпѳ, дакле 1376/7. Аутентичност датума, који је, као што се види, потпуно у складу са раније поменутим писањем Срећковићевог родослова, потврђује присуство потписа патријарха Јефрема. Он је 1377 г. свакако држао патријаршиски престо у Пећи, јер се те године његов наследник још увек помиње као митрополит Мелнички[14].

Вл. Петковић је помишљао да фрагмент једног натписа на зиду тзв. Лазареве куле у Раваници претставља остатак текста оснивачке повеље која је овде била исписана[15], што би могло да послужи као елеменат за решавање занимљивог питања — да ли су ктиторске повеље издаване пре, у току или после подизања задужбине. Међутим, овај натпис нема никакве везе с повељом: ради се само о монументалном натпису на фасади куле који је имао да означи кнеза Лазара као ктитора. За питање хронологије грађења цркве овај натпис нема значаја, а по болоњском препису оснивачке повеље црква манастира Раванице грађена је, вероватно, још 1376 или свакако 1377 године.

*

За подизање цркве у Ждрелу у Горњаку непосредно су везана два писана извора: кнез Лазарева ктиторска повеља даровница овој цркви и потврда те повеље коју је издао патријарх Спиридон[16]. Није, међутим, једино чињеница да су обе ове листине биле сачуване само у знатно каснијем препису, разлог да се њихови хронолошки подаци користе с великом обазривошћу. Аутентичност датума ових докумената ставља у сумњу чињеница да је на Лазаревој повељи забележена само година ѧт =(1380)[17], док је патријархова потврда, која би имала бити млађа, издата вь лѣто ≠ѕѡпѳ їндиктїѡна · в · мѣсеца маїа зі день, тј. 1379 г. (!). Поставља се питање: који је од ова два датума тачан, одн. да ли је бар један од њих аутентичан?

Чињеница да се у препису Лазареве повеље сачувала само година од Христова рођења, а да се индикт и година у патријарховој потврди међусобно слажу, говорила би, можда, у прилог аутентичности датума Спиридонове повеље, као што верује већина испитивалаца. Ил. Руварац, који је својевремено и сам делио ово мишљење[18], указао

[6] Старинар н. с. 1 (1950), 212, сл. 75.

[7] Године 1360 Лешје је било уступљено Хиландару а пре 1371 г. враћено је породици оснивача Вукосава која се у спору, насталом у вези с тим, бранила да је небригом хиландарских калуђера манастир запустео и да су они добивши Лешје натраг поново подигли и уредили овај манастир. Соловјев, op. cit., 9—10.

[8] Летопис Матице Српске 79 (1847), 46—56; Fr. Miklosich, Monumenta Serbica, Vienae 1856, 196—200; Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава Средњег века, Београд 1912, 769—770; Вл. Петковић, Манастир Раваница, Београд 1922, 73—77. Уп. Вл. Петковић, Старине, Београд 1923, 55—61.

[9] Гласник СУД 21 (1867), 226—276.

[10] Животи краљева и архиепископа српских, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 386. Јиречек погрешно датира овај сабор на дан 30 октобра — Јиречек—Радонић, Историја Срба² I, 322 — исто и у немачком и првом српском издању Историје.

[11] Гласник СУД 21 (1867), 257.

[12] Знајући из Петковићеве монографије за овај помен грађења Раванице, М(атасовић) у рецензији овог дела констатује да је црква грађена „od cca. 1376—1381" — Narodna Starina, 3 (1922) 336.

[13] Годишњак СКА 48 (1938), 349—50.

[14] Историски часопис 3 (1952), 90.

[15] Петковић, Манастир Раваница, 22.

[16] Преглед издања ове повеље — Ђ. Сп. Радојичић, Григорије из Горњака, Историски часопис 3 (1952), 85.

[17] Поједина издања обеју повеља разликују се међусобно. Употребљавам издање Шафарика — Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův, Praha 1873, 103—105.

[18] И. Руварац, О кнезу Лазару, Нови Сад 1888, 200.

је, касније, на извесне елементе у садржини ових повеља који захтевају исправку оба датума. Он је, наиме, успео да старца Григорија, за кога се у Спиридоновој потврди вели да је съ своими благоговѣйными иноцы који су се трудили око въздвижении и създании храма того (sc. Ждрела), идентификује са Григоријем, учеником и биографом пустињака Ромила Синајита који је, бежећи испред Турака, дошао са својим ученицима у Србију въ мѣсто нѣкое, име же мѣстоу равьница.[19] А то би значило да подизање цркве у Ждрелу треба датирати после оснивања манастира Раванице[20]. Не знајући за болоњски препис Раваничке повеље, Руварац узима за релативни terminus post quem грађења Ждрела годину 1381.

Да ли је, међутим, исправка датума Раваничке повеље у 1376/1377 год. довољна да хронологију Спиридонове потврде сматрамо за аутентичну?

Ђ. Сп. Радојичић који је последњи писао о аутентичности горњачких повеља[21] и притом коментарисао старију литературу о овом питању, сматра да је датум Спиридонове потврде тачан и да он, шта више, припада млађој од две потврде истог патријарха којима се по сили „духовне власти" потврђују повеље ктитора кнеза Лазара. Оснивање цркве манастира Ждрела и издавање повеља Радојичић интерпретира на следећи начин:

Пошто је савладао Радича Бранковића, — о чему говори Орбини, — кнез Лазар подиже цркву у Ждрелу и издаје јој повељу 1 августа 1378 год. коју патријарх Спиридон ускоро потврђује. Следеће године Радич Бранковић покушава да збаци са себе врховну власт кнеза Лазара и тада га кнез Лазар „расипа". Затим кнез Лазар поклања Ждрело Григорију, а пошто „побуњени Радич Бранковић мора да је нешто сштетио цркву", Григорије је имао да се са својим монасима потруди око въздвижении и създании храма того. Радојичић мисли да је друга Лазарева повеља којом се Ждрело уступа Григорију била потврђена од стране патријарха Спиридона 17 маја 1379 год. и да та потврда са датумом чини други део оног преписа који је Ј. Вујић пронашао у Горњаку.

„Од четири горњачке повеље, две кнеза Лазара и две патријарха Спиридона, — закључује своје разматрање овог питања Ђ. Радојичић, — сачувале су нам се три, и то једна Лазарева, прва (она од 1 августа 1378 год.) и обе Спиридонове, које су спојене и које су дошле до нас с хронологијом друге, млађе повеље (од 17 маја 1379 год.)".[22]

Овакво тумачење догађаја везаних за подизање цркве у Ждрелу почива на хипотезама које се засад не могу оснажити. У сваком случају нема никаквог разлога да се из претпостављена два Лазарева сукоба с Радичем Бранковићем закључи да је грађење Ждрела вршено у два маха.

С друге стране, из извора о породици Радича Бранковића[23] није јасно какав је карактер Бранковићевог поседа у Браничеву, наиме да ли је он уопште био груписан и које су његове међе, или је могуће да су и пре његовог расапа Лазар и неки други феудалци могли имати некаквих поседа у Браничеву. Ако се по садржини болоњски препис Раваничке повеље не разликује од врдничког, на ово би се питање могло одговорити потврдно зато што се и у тој даровници, — а она је као што смо видели издата не само пре подизања Ждрела већ и пре расапа Радича Бранковића, — помиње читав низ села оу Браничевѣ.[24]

Иако се, према свему овом грађење Ждрела засад не може довести у зависност од расапа Радича Бранковића, аутентичност датума Спиридонове потврде се не може одржати зато што је Спиридон ступио на патријаршиску столицу изгледа тек 1380 г. Тада се, наиме, његов претходник, патријарх Јефрем, повукао у манастир св. Арханђела код Призрена, као што се види из Јефремовог житија које је написао епископ Марко[25]. И други рукопис овог житија тврди да је Јефрем у Призрену мирно провео девет година[26] а знамо да се вратио на патријаршиски положај непосредно иза Косовске битке, тј. иза смрти Спиридона који је умро 11 августа 1389 г.[27], — што значи да Спиридон није могао потврдити Лазареву горњачку повељу још у мају 1379 године.

Према томе, Ждрело је сграђено после издавања раваничке повеље, тј. после 1376/7 г., а потврда његове оснивачке повеље издата је најраније 1380 г.

*

Подизање цркве св. Стефана у Крушевцу помиње једино Константин Филозоф и према њему познији Шафариков летопис[28]. Константин пише да кнез Лазар вь нѣмьже (sc. Крушевцу) създа красьнѣишоую цркъковь

[19] Гласник СУД 9 (1857), 254.

[20] И. Руварац, О кучајинским манастирима по записима, Старинар 6 (1889), 36 sqq.

[21] Историски часопис 3 (1952), 85—90.

[22] Ibid., 90.

[23] М. Динић, Растислалићи, Зборник радова Визант. инст. САН, књ. 2 (1953), 141 sqq.

[24] Петковић, Манастир Раваница, 75—6. Међутим, чињеница да се села из врдничког преписа раваничке повеље могу доста лако идентификовати говорила би, можда, у прилог мишљења да је овај препис интерполисан (Глас СКА 169, 47). Ово питање решиће се, вероватно, упоређивањем врдничког и болоњског преписа ове повеље. Дотад остаје отворено питање да ли се на основу помена извесних браничевских села у раваничкој повељи може нешто закључивати о карактеру Радичевог поседа у Браничеву.

[25] Ловћенски одјек I (1925), 94.

[26] Старине 16 (1884), 39.

[27] Историски часопис 3 (1952), 86.

[28] Гласник СУД 42 (1875), 262; Споменик СКА 3 (1890), 104.

великомоу пръвомоученикоу архидиаконоу Стефаноу въ молъбоу о присьнопомьнимѣмъ сынѣ своемь.[29]

Ова кратка белешка може да послужи за одређивање хронологије грађења те цркве. Из ње се, наиме, види да је кнежева задужбина у престоници подигнута после Стефанова рођења. Међутим ни у једном извору није непосредно наведена година рођења Лазаревог старијег сина, па зато у овом погледу постоје различита мишљења. Јиречек је сматрао да се Стефан родио око 1370 г.[30], што је прихватио Васић оснивајући на томе своје мишљење да је Лазарица могла бити подигнута већ око 1375 г.[31] Он је, наиме, повезао оснивање ове цркве са подизањем Крушевца, а по једном сумарном прегледу савремених догађаја чинило му се да је престоница била заснована већ 1374 г.[32] У погледу на овакво датирање грађења нове Лазареве престонице није без интереса чињеница да се Крушевац најраније помиње у Равaничкој повељи[33] а да је најстарија повеља издата у новој престоници, Лазарева потврда повластица цара Стефана Дубровчанима, датирана тек 9 јануара 1387 г.[34]

Међутим чињеница да је после Лазареве погибије на Косову кнегиња Милица заступала владавину још малолетног сина показује да Јиречково датирање Стефановог рођења није тачно. По њему би, наиме, Стефан у време очеве смрти морао имати деветнаест година колико је, као што знамо из одговарајућег случаја после смрти цара Душана[35], било довољно за ступање на престо.

Осим Константина Филозофа[36], и Данило Млађи у Повесном слову о кнезу Лазару тврди да у доба Косовске битке Стефан још није био напунио године пунолетства. Данило чак непосредно тврди да је Стефан морао сачекати доба пунолетства да би узео власт у своје руке — по сихъ же достохвалныихъ Стефанъ въ мѫжа съвръшена възрастъ достигши съ высше в(его)мь извольшет се родителемь же скѣптръ въръчаетъ се въсемс(ве)щиимь же патриархомъ(ъ) м(о)л(и твою рѫкоположениемь бл(аго)с(ло)вляшет се ѿчьскыимъ же санѡмъ(ъ) якрашает се великыимъ же кнезь Стефанъ именѣет се самодрьжацъ и кл(а)д(и)ка срьбаемь нарицает се.[37]

То значи да се до хронологије Стефанова рођења може доћи преко одговора на два питања: кад је Стефан примио власт од мајке која га је на престолу заступала после очеве смрти, и, друго, са колико година старости је Стефан постао пунолетан, одн. колико година подразумева израз Данила Млађег — мѫжа съвръшена възрастъ?

Регентска улога, коју је, да би обезбедила власт свом малолетном сину после Лазареве смрти, кнегиња Милица морала преузети на себе, одложила је за извесно време њено монашење које би иначе свакако наступило одмах иза мужевљеве смрти. Зато се хронологија Стефановог ступања на престо може непосредно везати за време монашења кнегиње Милице. Не истичући своје разлоге Ст. Станојевић ставља Миличино монашење „etwa im J. 1395“[38]. Са овом годином слажу се М. Веселиновић[39], В. Марковић[40] и Р. Грујић[41]. Најкаснији помен Лазареве удовице под световним именом датира пре 6 августа 1392 г.[42], а први извор у ком се она помиње као монахиња је једна повеља за светогорски манастир св. Пантелејмона од 8 јуна 1395 г.[43] М. Пурковић, који је последњи посебно претресао хронологију Миличиног монашења[44] спори уобичајено датирање овог догађаја. У томе се руководи хронологијом једне повеље којом монахиња Јевгенија са синовима Стефаном и Вуком поклања село Ливоч атонском пиргу св. Василија. Пурковић обраћа пажњу на то да се у овој повељи помиње хиландарски игуман Григорије, а пошто се зна да је у јануару и јуну 1394 и у новембру 1398 г. хиландарски игуман био Теодосије, ова повеља се има датирати пре јануара 1394 г. Пурковић, међутим, не каже на основу чега сматра за сигурно да су игумани Теодосије из 1394 и онај истог имена из 1398 г. идентичне личности и да се наследник млађег Теодосија, на игуманској столици Атанасије, кога познајемо само по једном помену из 1399 г., задржао на овом положају до 1402 г., тј. до времена у ком је поменута недатирана повеља могла најкасније настати зато што се у њој Стефан још увек назива кнезом. Пуна обазривост коју хипотетична нагађања Пурковића препоручују, захтева да се обрати више пажње осталим елементима ове повеље или неким другим изворима. Пурковић, тако, превиђа чињеницу на коју је још Ст. Новаковић скренуо пажњу, наиме да ова повеља није могла настати пре 1394 г зато што се до тада село које монахија Јевгенија уступа пиргу св. Василија налазило у земљи под влашћу Вука Бранковића[45]. По једном датираном писму дубровачке општине упућеном Вуку знамо да је он управљао својом облашћу још 10 јануара 1396 г.[46] Како је Вук, лишен свог господства, умро негде изван отаџбине 6 октобра 1398 г[47], заузимање његових земаља од стране Лазаревих наследника догодило се негде пре тог датума а после јануара 1396 г. С обзиром на то повеља монахије Јевгеније којом се пиргу св. Василија уступа село Ливоч припада времену после јануара 1396 г. па је, према томе најстарији помен кнегиње Милице под монашким именом она повеља за манастир св. Пантелејмона од 8 јуна 1395 године.

За ранију хронологију Миличиног монашења, одн. Стефанова пунолетства у временском оквиру између 6 августа 1392 и 8 јуна 1395 г. залагао се осим Пурковића и Ђ. Радојичић који мисли да Стефаново ступање на престо „треба по свој прилици стављати у другу половину 1392 или у току 1393 год.“[48], али се његово закључивање заснива само на неодређеној претпоставци да је Стефан крајем 1389 или почетком 1390 г — када је своју најмлађу сестру Оливеру, по одредбама уговора склопљеног можда већ 5—6 месеци после Косовке битке, одвео Бајазиту, — „морао бити младић“.

Да Стефаново ступање на престо треба датирати у 1394 или у почетак 1395 г. — свакако пре битке на Ровинама, — показивала би и једна летописна белешка. Константин Филозоф, већина летописа (Остојићев, Сеченички, Вукомановићев, Хиландарски, Сенички, Врхобрезнички, Магарашевићев, Подгорички, Верковићев и Бранковићев)[49] и текст меморијалне плоче постављене на месту Стефанове смрти[50] бележе да је Стефан владао 38 година чиме се изражава схватање да је он наследио очеву власт одмах после његове смрти. Исто тако у повељи Лаври од 5 јануара 1407 г.[51] вели деспот Стефан сего ради въ всемьдесетое лѣто цр҃тва моего . . , итд., на основу чега би се могло закључити да је Стефан наследио очеву власт одмах иза Косовске битке. Иако, — на шта ме је упозорио С. Ћирковић, — разлози због којих се ова повеља сматра фалсификатом[52] не могу да оспоре њену аутентичност, из ње цитирани одломак уствари не противречи тврђењу Данила Млађег да је Стефан морао сачекати године свог пунолетства да би му од стране патријарха био предат скиптар Лазарев. Власт коју је Стефан пре овог чина имао била је номинална и на њу је могао мислити Стефан приликом издавања поменуте повеље Лаври. Два летописа, Други београдски и Кувеждински, разликују се од осталих летописа по белешци о смрти деспота Стефана и као да стоје у извесној зависности од извора који су знали за догађај Стефанове интронизације о којој говори Данило Млађи. Други београдски летопис доноси, наиме, под годином ѯцлѕ (1427) белешку — прѣставн се Стефань деспотъ июлїа ·н· и царьствова ·лѳ· лѣтъ[53], а Кувеждински — прѣставн се деспотъ Стефан господинъ Срьбламь мѣсеца июля ·д· день и царьствова ·лд· лѣтъ[54].

Ортографија показује да до разлике између ова два летописа и осталих у погледу дужине Стефанове владавине није могло доћи преписивачевом омашком. Ради се вероватно о томе да су састављачи ових летописа употребљавали некакав данас непознати извор, тј. да су, као што је претпостављао Љ. Стојановић, настали на основу Григоровићевог односно интерполираног Шафариковог летописа[55]. Из белешке Другог београдског летописа излази да је Стефан ступио на престо крајем 1394 или у првој половини 1395 г., а по Кувеждинском летопису после 1 септембра 1395 г. С обзиром на то да је у мају 1395 г. када се одиграла битка на Ровинама Стефан као пунолетан већ заузимао очев престо, Други београдски летопис биће у погледу ове белешке прецизнији од Кувеждинског.

Према свему овом Стефан је напунивши године пунолетства потпуно преузео власт из руку кнегиње Милице пре похода на Мирчу, тј. вероватно 1394 или у првој трећини 1395 године.

Потребно је још објаснити колико година старости подразумева доба пунолетства одн. израз Данила Млађег мѫжа съвръшена възрастъ.

Већ је поменут случај Уроша из ког се види да је са деветнаест година старости наследник цара Душана био правно способан за ступање на престо[56]. Чланак „О седам узраста људског живота“ из једног српског зборника написаног двадесетих година XV в. бележи да човек има узраст му-

[29] Гласник СУД 42 (1875), 262.

[30] Јиречек—Радонић, op. cit., I, 327. Изгледа да се Јиречек у овом погледу повео за рачунањем И. Руварца. Уп. И. Руварац, О кнезу Лазару, 7.

[31] Васић, op. cit., 112.

[32] Ibid., 112—3.

[33] Петковић, Манастир Раваница, 77; То наравно подразумева да је град у то доба већ постојао и да је грађен раније.

[34] Новаковић, Законски споменици, 200—203. Уп. В. Ђоровић, Прошлост Крушевца, Братство 27 (1933), 93.

[35] Јиречек — Радонић, op. cit., I, 237.

[36] Гласник СУД 42 (1875) 263—4.

[37] Глас СКА 136 (1929), 98—9.

[38] St. Stanojević, Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle, Archiv f. slav. Phil. 18 (1896), 420.

[39] М. Веселиновић, Српске калуђерице, Глас СКА 80 (1909), 189.

[40] В. Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Ср. Карловци 1920, 131.

[41] Р. Грујић, Велика схима кнегиње Милице, удовице Лазареве, Гласник Скоп. Н. Др. 11 (1932), 237—9.

[42] Јужни преглед, св. 10 (1939), 334—5.

[43] О датуму ове повеље — објављене у Гласнику СУД 24 (1868), 271—5; код Миклошића, Monumenta Serbica, 227; и код Ст. Новаковића, Законски споменици, 495—6 — видети Ђ. Сп. Радојичић, Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара, Гласник Скоп. Н. Др. 21 (1940), 39—40.

[44] М. Пурковић, Кад се покалуђерила кнегиња Милица?, Јужни преглед, св. 10 (1939), 334—5.

[45] Ст. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1893, 240, n. 1.

[46] А. Поповић, Горњи Ибар Средњега века, Годишњица Чупићева 26 (1907), 157.

[47] Ibid.

[48] Гласник Скоп. Н. Др. 21 (1940), 54, n. 34.

[49] Гласник СУД 42 (1875), 268; Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Београд 1927, NNo. 544, 594б, 594в, 594ђ, 638 к, 1102, 1135.

[50] Гласник Скоп. Н. Др. 12 (1933), 258—60.

[51] Споменик 56 (1922), 11—3.

[52] Глас 169 (1935), 47—8.

[53] Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, No. 638б.

[54] Ibid., No. 628в.

[55] Ibid., XLVII.

[56] Јиречек—Радонић, op. cit., I, 307.

жа ѿ мѣ даже до йѕ лѣтъ[57]. Дубровачко право показује да је у Средњем веку не само разликовано неколико појмова пунолетства — брачно, пословно и политичко, већ и да је у овом последњем, које је по садржини најближе пунолетству потребном за ступање на престо, више пута мењано схватање у погледу потребног броја година[58]. Од средине XIV до поч. XVII в. важио је пропис да властела стиче право за улазак у Велико Веће навршивши 18 година[59]. Ову границу још ниже помера Пајсије у Житију цара Уроша. Говорећи о смрти Душановој Пајсије пише — И оставльшет сина своего младоумнаго еще юнь възрастомь и вьрѣчаетъ Елькашиноу скиптрь дрьжави, и клетвами заклет ненаслыти сина его, дондеже възраста достигнетъ, и боудетъ ѿчьствоу своемоу наслѣдникъ[60] а мало доцније наставља — по прѣтечении многїимь лѣтомь правивь Елькашинъ дондеже храборь бысть царь Оурошь ыко быти емоу ·зі· лѣтъ.[61] Чак и с обзиром на најпотпунију акрибију с којом се Пајсијево дело иначе мора употребљавати као историски извор, податак да је под пунолетством за ступање на престо био у средњевековној Србији подразумеван узраст од 17 година, може се сматрати потпуно веродостојним. То доказује једно аналогно сведочанство да је у средњевековној Србији узраст од седамнаест година старости узиман као доба пунолетства: у Теодосијевом житију св. Саве вели се за Растка — (лѣ)тоу же зі-тноу пришьдшоу възраста его, рѡдителиа же него пооучаста се бракоу законномоу причетати[62].

Према томе, Теодосије и Пајсије слажући се међусобно, усклађују и ближе објашњавају остале посредне, недовољно прецизне изворе и омогућавају израчунавање године рођења Стефана Лазаревића. Пошто је он напунивши седамнаест година старости ступио на очев престо вероватно крајем 1394 или почетком 1395 г., значи да се родио 1378 или најраније у другој половини 1377 године. Према томе, почетак грађења цркве Св. Стефана у Крушевцу можемо датирати најраније у јесен 1377 године.

*

У погледу на време грађења цркве данашњег манастира Наупаре коју је Вл. Петковић идентификовао с придворицом в нѣпарѣ која се помиње у Доротејевој повељи манастиру Дренчи[63], поуздано се може рећи само толико да је основана пре Дренче, одн. пре марта 1382 г. С обзиром на време које је било потребно да се подигне црква манастира Дренче, terminus ante quem грађења придворице у Неупари може се вратити бар за једну годину уназад, тј. у почетак 1381 г. Докле се време постанка Наупаре може још даље померати, засад је немогуће утврдити. Можда ће упоредна анализа облика ове грађевине и осталих раних споменика триконхалног плана у Србији допринети да се њена хронологија одреди прецизније.

*

Црква манастира Дренче, данас у рушевинама[64], може се датирати повељом којом њени оснивачи, монах Доротеј и јеромонах Данило, додељују овој својој задужбини извесне поседе у Расини и Браничеву и регулишу нека питања манастирског унутрашњег уређења[65]. Повеља је издана месеца марта ·к· въ лѣто ѧѕѱѳ їндїктїѡнь ѕ.

Ктитор Дренче Доротеј био је пре монашења знатнији властелин као што се види из списка имања које прилаже својој задужбини, а посебно ради тога што се међу прилозима помиње дворь в нѣпарѣ[66]. Међу поседима уступљеним Дренчи помињу се и нека имања у Браничеву које је до 1379 г. припадало Радичу Бранковићу што, — уз све оне резерве које су у погледу на одговарајући случај учињене у вези са Лазаревом повељом Ждрелу, — значи да је у време расапа Радича Бранковића Доротеј вероватно још био властелин. Из ктиторске повеље Дренчи може се закључити да је Доротеј подигао овај манастир као своје монашко пребивалиште[67], што значи непосредно пред монашење или убрзо после тога. Из тога би произилазило да Дренча вероватно није започета пре 1379 г. Могућ би био следећи редослед догађаја: По имену непознати властелин помагао је кнезу Лазару у борби против Радича Бранковића или му је чинио друге услуге, за што му је кнез уступио један део бивших Бранковићевих поседа у Браничеву. Извесно време после тога се овај властелин закалуђерио и, добивши име Доротеј, подигао манастир Дренчу да би у њему провео последње године свог живота. Датум повеље коју је издао својој задужбини претставља terminus post quem non њеног грађења.

*

Изванредна сличност коју црква данашњег манастира Велућа показује са црквом Св. Стефана у Крушевцу у погледу на кон-

[57] Сборникъ отд. русск. языка и слов. Росс. Акад. Наукъ, Т. 98 (1921), 438.

[58] А. Соловјев, Пунолетство Дубровачких грађана, Прилози КЈИФ 12 (1932), св. 2—3, 179—81.

[59] Ibid., 181. С обзиром на то да су у Дубровнику године старости рачунате не од рођења већ од зачећа — а conceptione, политичко пунолетство је у ово доба уствари почињало после 17 година старости. — Уп. ibid., 181, n. 4.

[60] Гласник СУД 22 (1867) 217.

[61] Ibid.

[62] Живот Светога Саве написао Доментијан, ed Ђ. Даничић, Биоград 1860, 6.

[63] Прилози КЈИФ 1 (1921), 166.

[64] Старинар н. с. 2 (1951), 245—9.

[65] Гласник СУД 24 (1868), 260—5; Miklosich, Monumenta Serbica, 200; Новаковић, Законски споменици, 763.

[66] Гласник СУД 24 (1868), 264.

[67] Ibid , 261—4.

цепцију своје архитектуре и начин њене реализације, а исто тако у погледу на мотиве и карактер обраде другостепене пластичне декорације[68], уводи и Велуће у круг раних грађевина моравске школе. Везе између ова два споменика су, међутим, такве природе да је немогуће рећи који је од њих старији, односно да ли су „на Велућу ако не сви а оно бар неки од мајстора радили претходно на Лазарици“[69] — или обрнуто. Велики број очуваних портрета у припрати и наосу Велућа, које баш по том свом богатству заузима изузетно место у историји старог српског монументалног сликарства[70], није досад могао да допринесе решењу питања хронологије овог споменика. У Велућу је укупно очувано девет портрета, пет на северном зиду припрате а четири на западном зиду наоса, по два јужно и северно од царских врата. Сигнатуре су, међутим, једва очуване: поуздана су читања натписа имена свега две личности сликане у нартексу Дѣмѣнъ и Оливеръ, док се две друге оштећене сигнатуре из исте групе портрета можда могу реконструисати као Коньстинн и ‖(Бра)танъ[71]. Али ни под претпоставком да се усвоје ова читања досад није било могуће извршити идентификацију претстављених личности нарочито због тога што се ради вероватно само о члановима ктиторове породице, можда синовима властелина који је дао саградити цркву а чији портре треба свакако тражити међу фигурама сликаним на западном зиду наоса. Један од два сликана мешовита пара на овом зиду вероватно претставља ктитора са женом а онај други његовог сизерена или, можда, родитеље. Судећи по ношњи чији се изглед прилично разабире, ради се о властели из краја XIV в. С обзиром на то да су натписи поред двеју сликаних фигура северно од врата потпуно уништени, за питање времена настанка Велућа имају нешто више значаја портрети сликани на јужној половини западног зида. Поред мушке фигуре прочитана је, наиме, титула деспота[72]. Рекло би се да ова сигнатура стоји у извесној вези са традицијом да је Велуће саградио деспот Јован Бранковић коју је Милићевић забележио у две верзије[73]. Ако је ова претпоставка о пореклу народног веровања везаног за грађење тачна, значило би да је традиција настала на основу сачуване сигнатуре поред властелинског портрета на јужној половини западног зида наоса, и то у време када је од свих некадашњих деспота у народу био најбоље познат Јован Бранковић, а да је, можда, уз портре овог властелина било у то доба очувано и име Јован. Међутим, с обзиром на околност да је већи број деспота XIV в. поред свог другог имена носио и име Јован, предложено тумачење само по себи не омогућава да се портретисани деспот идентификује.

У ово питање ништа више непосредне јасноће не уноси ни покушај да се одреди међусобни однос личности портретисаних на западном зиду наоса. Наиме, по месту које заузимају ова два двострука портрета тешко је одредити који од њих претставља ктитора а који његовог сизерена или родитеље. Судећи по осталим споменицима у којима су осим портрета непосредног ктитора и чланова његове породице сликани и његови феудални патрони, изгледа да у том погледу нису постојала нека одређена правила. У Леснову, Каленићу, Сисојевцу и Руденици сликани су ктитори одмах поред владара: код прва два споменика на северном зиду нартекса, у Сисојевцу на северној половини западног зида наоса а у Руденици у југозападном углу наоса. У Леснову се Душанов портре налази изнад Оливеровог а у Каленићу и Руденици је деспот Стефан сликан десно од ктитора. У Карану, Псачи и Добруну ове две групе портрета су раздвојене. У Карану су сизерени портретисани у југозападном а ктитори са члановима породице у северозападном углу нартекса, док код два млађа споменика портрети владара заузимају северни зид припрате а ликови ктитора јужни[74].

Међутим, иако околност да у Велућу жена из северног пара држи модел цркве у руци не би морала да одлучи да су ктиторски портрети сликани северно од врата[75], ипак изгледа да је непознати деспот са женом сликан само као заштитник анонимног ктитора портретисаног с друге стране врата. У ово време, наиме, портрети оснивача цркава често заузимају северну половину западног зида наос (Раваница, Нова Павлица, Сисојевац, Манасија) али би, у случају ако у Велућу други пар претставља родитеље ктитора, овакав распоред био обрнут од оног у Љубостињи[76]. Као што се из свега изнетог види, потпуно објашњење међусобног односа два двострука портрета сликана на западном зиду наоса Велућа засад се не може дати. Али без обзира на евентуалне нове моменте који би омогућили да се то питање дефини-

[68] Старинар н. с. 3—4 (1952—3), 63—74.

[69] Ibid., 74.

[70] Ibid.,

[71] Ibid., 49.

[72] Ј. Ковачевић, Средњовековна ношња балканских Словена, Београд 1953, 61. Изгледа да је и Вл. Петковић својевремено разабирао остатак ове титуле, само му се приликом обраде бележака начињених на лицу места чинило да је траг деспотског наслова прочитао поред мушког портрета сликаног северно од врата. На тај начин би се могло објаснити зашто личност портретисану на северној половини западног зида наоса Петковић сматра деспотом. — Старинар н. с. 3—4 (1952—3), 52.

[73] М. Ђ. Милићевић, Манастири у Србији, Гласник СУД 21 (1867), 40—1.

[74] С. Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934, 55—6, 69, 68, 50, 60, 65.

[75] Уп. обрнути случај у Руденици где деспот Стефан држи у руци модел задужбине иако овде фигурира само као ктиторов сизерен — С. Радојчић, op. cit., 68.

[76] Ibid., 66.

тивно реши, постојање титуле деспота поред јужног мушког портрета допуштало би извесне закључке. Пре свега он као носилац ове високе титуле не би могао бити феудално подређен неком властелину који, као што се на северном мушком портрету лепо види, није носилац царске или краљевске власти. Могућ је само обрнут случај. Осим тога околност да је портретисани деспот сликан гологлав, тј. без најважнијег атрибута који припада носиоцу ове титуле ако му је она подарена од стране византиског цара[77], одбацивала би могућност да се у Велуђу ради о деспоту Стефану или Ђурђу који никад нису сликани без круне[78]. С друге стране чињеница да је деспот Оливер сликан у Леснову гологлав[79] показује да би деспот из Велуђа могао пре припадати оној групи високих феудалаца који су ову титулу носили у Србији за владе царева Немањића. То потврђује и предложено етиолошко тумачење постанка поменуте народне традиције о ктитору Велуђа.

Од свих деспота које помињу разни извори, као предак-родитељ или сизерен непознатог ктитора Велуђа изгледа да би једини долазио у обзир деспот Иваниш познат са једног надгробног натписа у Дечанима, свакако иста личност са оним деспотом Иванишем из аранђеловске хрисовуље цара Душана[80]. Он је, наиме, једини деспот из времена Немањића који се помиње у старим областима српске државе[81]; иначе су титуле деспота даване само намесницима на југу, у некадашњим византиским покрајинама[82]. Препознавање овог деспота Иваниша у деспоту из Велуђа могло би се, осим тога, довести у извесну везу са идентификацијом Велуђа и цркве Св. Николе у Сребрници која се као ктиторија и дар војводе Николе и његове супруге Видославе атоском манастиру Св. Пантелејмона, помиње у једној повељи монахиње Јевгеније и њених синова изданој 1395 г.[83] Основе за ову идентификацију изнели су Милићевић и Петковић[84] и засад нема разлога да се она одбаци. Од ње је, истина, касније одустао сам Петковић зато што му се чинило да претстава св. Кирика и Јулите у линети изнад врата на западном зиду наоса стоји у непосредној вези са ктиторским портретима и да, према томе, ови светитељи претстављају патроне цркве[85], док је задужбина војводе Николе у Сребрници била посвећена св. Николи[86]. Међутим, чињеница да се св. Кирик и св. Јулита сликају изнад врата и у црквама које сигурно нису под њиховим патронатом, напр. у Леснову[87] или у охридском Св. Клименту, показује да сметња за идентификацију Велуђа са задужбином војводе Николе у Сребрници уствари не постоји. Шта више, место које у живопису Велуђа заузима фигура св. Николе, могло би, сасвим лако, да се доведе у ближу везу са поменутом идентификацијом[88].

Веза између задужбине војводе Николе и деспота Иваниша можда се успоставља околношћу да се на надгробној плочи деспотовог унука у Дечанима вели за покојника да је био **инапсен кнеѕ Лазарь**[89], док кнегиња Милица — монахиња Јевгенија и њени синови жену војводе Николе, ктитора цркве Св. Николе у Сребрници, зову **Кндослава сьродница наша**[90]. Ако се, наравно, у овој Видослави жели видети друга сестра кнеза Лазара, којој досад име није било познато, потребно је ускладити име њеног мужа Николе са текстом дечанског надгробног натписа по ком се син ове Лазареве сестре звао **Иванишь Патоманикь**[91].

Као што се види, предложена интерпретација не мора бити коначна, али се њом указује на могућности које за идентификацију ктитора Велуђа пружа остатак натписа са титулом деспота поред једног портрета у наосу ове цркве. У сваком случају види се да засад не само да нема разлога да се идентификација Велуђа и цркве Св. Николе у Сребрници одбаци, већ и да више околности говори њој у прилог. Тако, — осим оних већ поменутих елемената, — породичне везе ктитора Велуђа са кнезом Лазарем могле би најбоље да објасне велику сличност која постоји између ове цркве и кнежеве задужбине у Крушевцу, сличност на основу које се може закључити да су чак на оба споменика радили градитељи и каменоресци из исте радионице. Исто тако, чињеница да модел цркве не држи властелин сликан на западном зиду наоса, северно од врата, већ жена сликана поред њега, може се добро разумети у вези са посебним истицањем сродства Ви-

[77] Јиречек—Радонић, op. cit., I, 422; II, 343.

[78] Радојчић, Портрети, 67, 68, 69, 71, 72.

[79] Ковачевић, Средњовековна ношња, таб. XXIV.

[80] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, 174; Ст. Новаковић, Законски споменици, 694; Уп. Ст. Новаковић, Византијски чинови и титуле у српским земљама XI—XV века, Глас СКА 78 (1908), 244.

[81] Село Рударе од Тетовца које се као посед деспота Иваниша помиње у Аранђеловској хрисовуљи вероватно је идентично са селом истог имена код Куршумлије — М. Пурковић, Попис села у средњевековној Србији, Годишњак Скоп. Фил. фак., Скопље 1940, 137.

[82] Јиречек — Радонић, op. cit., I 259; II, 24.

[83] Гласник СУД 24 (1868), 274.

[84] Гласник СУД 21 (1867), 40—1; Прилози КЛИФ 1 (1921), 166.

[85] Старинар н. с. 3—4 (1952—3), 52.

[86] Гласник СУД 24 (1868), 274.

[87] Вл. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српскога народа, Београд, 1950, 172.

[88] Старинар н. с. 3—4 (1952—3), 74, n. 23.

[89] Записи и натписи I, 174.

[90] Гласник СУД 24 (1868), 274.

[91] У другој половини XIV в. има све више случајева да се породично име изводи из дединог имена а не из очевог. Види даље на стр. 124.

дославе, жене ктитора сребрничке цркве, с породицом кнеза Лазара, сродства које се нарочито истиче у поменутој повељи. Према овој идентификацији би сигуран terminus ante quem грађења Велуђа била година издавања односне повеље, али би се време његовог подизања могло померити за десет па и више година уназад зато што се међу прилозима које светогорском манастиру Св. Пантелејмона потврђују издавачи исте повеље, поминьу и поседи уступљени овом манастиру још 1381 г.[92]. Црква Св. Николе у Сребрници, поменута у повељи из 1395 г. је према томе, могла бити грађена у доба подизања цркве Св. Стефана у Крушевцу.

С питањем хронологије подизања Велуђа стоји у извесној вези претпоставка Вл. Петковића да је монах Доротеј, ктитор Дренче, иста личност са монахом Доротејем, анонимним бившим великим деспотом српских земаља који је, по једном запису, умро примивши велику схиму и с њом име Јован Каливит[92a]. Насупрот мишљењу Р. Грујића[92b] да је тај монах Доротеј одн. великосхимник Јован Каливит бивши велики деспот Јован Оливер, Вл. Петковић претпоставља да се овај запис односи на деспота Иваниша. Ако би ова идентификација била тачна, значило би да је деспот Иваниш портретисан у Велуђу пре подизања Дренче, одн. пре 1382 г Из тога произилази да би један син Душановог деспота Иваниша био војвода Никола, зет кнеза Лазара, док би његов други син који се као монах помиње у оснивачкој повељи Дренче, после смрти Јефрема дошао на патријаршиски престо као Данило III, посебно познат по свом књижевном раду као Данило Млађи[92c]. Прилике под којима је он био изабран за патријарха, наиме утицај који је на тај избор могла имати кнегиња Милица, а с друге стране, пуно пијетета Данилово Слово о кнезу Лазару, чине елементе једне целине у којој се сасвим лако могу разумети учињене претпоставке о сродничким везама његове породице с Лазаревићима.

Ако се, међутим, оставе по страни све претпоставке о подизању Велуђа и његовим ктиторима, на основу сличности архитектуре и пластике ове цркве са Лазарицом у Крушевцу, може се и подизање Велуђа датирати око 1377/8, свакако у време пре косовске битке.

Питање времена подизања Нове Павлице било је досад више пута предмет посебног или узгредног расправљања. Пре откривања ктиторских портрета цркве је датирана на основу архаичних одлика своје архитектуре које упућују на сами почетак развоја моравске градитељске школе[93]. Натпис поред портрета ктитора који су откривени 1910 г.[94] омогућио је да се црква идентификује са задужбином Стефана и Лазара Мусића дотада познатом само из описа транслације моштију кнеза Лазара са Косова у Раваницу у Повесном слову Данила Млађег[95], описа из ког произилази да је црква била довршена пре јесени 1390 г. када је овај пренос обављен[96]. Вл. Петковић који је први покушао да на основу ктиторских портрета у Павлици одреди прецизнију хронологију подизања ове цркве, дошао је на основу извесних елемената до закључка да поменути текст Данила Млађег стоји у супротности са овим портретима и натписом поред њих. Дајући предност портретима Мусића, које је открио на западном зиду цркве као извору за решавање питања хронологије подизања Нове Павлице, Вл. Петковић се за датирање њеног грађења у време око 1397/8 г. определио: прво, зато што се у натпису поред ктиторског портрета Стефана Мусића кнез Лазар назива светим; друго, што су се Стефан и Лазар, или само један од њих, женили 1388 г.[97] када су вероватно имали око двадесет година, — а судећи по портретима у Павлици они су у доба подизања ове цркве имали већ око тридесет година; и, треће, што су на овим портретима лица и руке сликаних фигура рађене на испупченим партијама малтера, тј. на пластично обрађеној подлози која је пре сликања тако припремљена према претходном цртежу, по чему сликарство Павлице показује извесну везу са живописом Манасије[98]. Изричито тврђење Данила Млађег да су при преносу у Раваницу Лазареве мошти биле положене да препочину у Павлици поред гроба кнежеве сестре, која је била удата за челника Мусу, и поред гробова њених синова Стефана и Лазара, што би значило да је Павлица била довршена пре јесени 1390 г., — Петковић објашњава да је писцу овог Повесног слова, кога је наводно „велики размак времена" делио од описаних догађаја, „било више стало до једне дирљиве романтичне епизоде и до китњастих реторских фраза

[92] Тако се села која је челник Муса са синовима још 1381 г. приложио манастиру Св. Пантелејмона (Гласник СУД 24, 1868, 259) помињу и у овој повељи монахиње Јевгеније изданој 1395 г. — Гласник СУД 24, 1868, 274.

[92a] Вл. Петковић, Ко је био оснивач Дренче, Старинар н. с. 2 (1951), 57—58.

[92b] Р. Грујић, Који је српски деспот умро као великосхимник Јован Каливит?, Гласник Скоп. Н. Др., XI, 1932, 233—237

[92c] О идентификацији свештеноинока Данила, сина монаха Доротеја из повеље Дренчи и патријарха Данила III, уп. Гласник Ск. Н. Др. XXI, 1941, 76—77.

[93] G. Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919, 154—159; П. Покрышкинъ, Православная церковная архитектура XII—XVIII стол. въ нынѣшнемъ сербскомъ королевствѣ, СПб 1906, 57.

[94] Петковић, Старине, 42.

[95] Глас СКА 136, 1929, 96.

[96] О хронологији транслације Лазаревог тела видети Гласник Скоп. Н. Др. 21 (1940), 47 sqq.

[97] Јиречек — Радонић, op. cit., II, 382.

[98] Вл. Петковић, Ликови Стефана и Лазара Мусића у Павлици, Прилози КЛИФ 6 (1926), 224 sqq.

него до истине"[99]. Каснија испитивања Даниловог Повесног слова о кнезу Лазару показала су, међутим, да је вредност овог списа као историског извора знатно већа него што је то мислио Петковић. Показало се, наиме, да се не ради о писцу из много каснијег, па чак уопште не из каснијег времена, већ о учеснику описаних догађаја[100], и да, према томе, његово писање не може бити занемарено при датирању Нове Павлице.

Међутим, поверење у одломак текста Данила Млађег који се односи на Нову Павлицу обавезује на објашњење чињенице да се Стефан Мусић помиње као жив у Дубровнику још 1403 г.[101] Одговор на наизглед нерешиво питање које из ове контроверзије произилази, омогућава то што се у једном од два помена Стефана Мусића у Дубровачким Libri Reformationes мајка Стефанова јавља под именом Јелена које не одговара ни световном ни монашком имену Мусине жене. Узимајући за основу неповерења у Повесно слово Данила Млађег као извору за историју Мусића ове податке из Lib. Reform., Вл. Петковић и Р. Тунгуз-Перовић су покушали да објасне зашто се мајка Стефана Мусића назива у овим дубровачким документима другим именом. Р. Тунгуз-Перовић је помишљао да је Јелена малосхимничко име Лазареве сестре а Мусине жене Драгане[102] која је, по његовом мишљењу, умрла примивши велику схиму и име Теодосија[103]. Међутим, ако је Теодосија великосхимничко име мајке Стефана и Лазара Мусића, а оно би од њена евентуална два монашка имена могло бити једино друго — јер је под тим именом умрла, како дознајемо из натписа са реликвијара Мусића[104], — онда би било немогуће да она живи у Дубровнику 1403 г. под малосхимничким именом Јелена, кад се у спису Данила Млађег који је умро пре 1399 г.[105], већ помиње као Теодосија.

Вл. Петковић, који је видео да Јелена из поменутих дубровачких извора и мајка Стефанова Драгана не могу бити исто лице, претпоставио је да се подаци Libri Reform. односе на Стефанову ташту[106]. Ђ. Радојичић је на то оправдано приметио да се ни ово објашњење не може примити зато, што иако је могуће да Стефан своју таштy зове мајком, Дубровчани не би за мајку његове жене рекли да је она mater Stephani Molsich[107]. Чињеница да се не може одржати ни једно објашњење зашто се мајка Стефана Мусића у дубровачким документима зове Јелена, показује да син ове Јелене, Stephan Molsich, није иста личност са ктитором Нове Павлице. Ђ. Радојичић претпоставља да је Стефан Мусић из поменутих дубровачких извора уствари унук Мусин који се презива по деди, као напр. Балша III Страцимировић, и да је, према томе, Јелена из Lib. Reform. удовица Стефана или Лазара Мусића који су у доба писања Повесног слова већ били умрли или погинули[108].

Сметњу коју су поверењу у писање Данила Млађег чинили помени Стефана Мусића у дубровачким документима је, међутим, на овај начин отклоњена само делимично. Остају три елемента на којима Вл. Петковић заснива датирање Нове Павлице у време око 1397/8 г. Два од њих, наиме чињеница да старост портретисане браће Мусића показује узраст од око тридесет година у ком би они имали бити десет година после своје женидбе која је обављена 1388 г. и да по техничкој припреми подлоге малтера зидно сликарство Павлице највише потсећа на живопис Манасије — морају се одбацити зато што су лица и руке већине фигура у доњем појасу фресака Нове Павлице сликани на касније стављеном малтеру којим су биле испуњене јако оштећене или сасвим уништене партије откривених делова тела стојећих фигура[109]. Не само аутопсија оригинала већ и репродукција ауторских портрета из Павлице (Vl. Petković, La peinture serbe du Moyen âge, II, pl. CXCVI) показују да се ради о два потпуно одвојена периода сликања; неравнине подлоге за које се Вл. Петковићу и Ђ. Мано-Зисију чинило да су „схваћене као рељефи", односно да је „пластика потенцирана, као у Манасији, препарисаном површином неравних зидова[110], уствари су само последице реставрације којој је живопис био подвргнут. Други период са, дакле, потпуно произвољним физиономијама ктитора, — каква је, уосталом, и сасвим несигурна претпоставка да су се Мусићи женили кад су имали двадесет година, — припадао би по извесној углађености цртежа и сировом колориту, сликарству краја XVI или почетка XVII в. за које би време говорила и чињеница да су ови делови фресака доспели до наших дана далеко мање оштећени него оне необновљене партије. У сваком се случају данас постојећи ликови Мусића на портретима у Новој Павлици не могу узети ни као какав документат за познавање претстављених личности, како би то хтели Вл. Петковић или Р. Тунгуз-Перовић који налази да „лик и физиономија Стефана Мусића који се сачувао на фреско слици у његовој задужбини Павлици и који се одликује једном необичном госпотственошћу и сличношћу сликаним типовима из династије Немањића" поткрепљују његову хипотезу да Мусићи по мајци воде порекло од Немањића[111].

Да би, на основу оног што је речено, сведочанство Данила Млађег о Новој Павлици било усклађено са чињеницом да се кнез Лазар у натпису поред портрета Стефана Мусића назива светим, подизање Нове Павлице одн. сликање ктиторских портрета у њој би морало бити стављено у период између Косовске битке и транслације Лазаревих моштију. Ова хронологија претпоставља, наравно, да су после смрти кнеза Лазара браћа Мусићи портретисани у својој задужбини а ускоро затим умрли и сахрањени у њој поред већ преминуле мајке, а да су се и њихова смрт и сахрана догодиле пре преноса тела кнеза Лазара у Раваницу. Овако постигнуту сагласност два подједнако важна и поуздана извора била би могућа само под условом да је израз „свети", којим се кнез Лазар назива у павличкој ктиторској сигнатури, знак да је натпис састављен после кнежеве смрти. Ђ. Радојичић је, међутим, пажљивом анализом исцрпно прикупљених извора успео да покаже да израз „свети" треба разликовати од израза „светопочивши" и да се овај други употребљава у значењу покојни, а први само као епитет канонизираних личности или као део царске титуле[112]. Искључујући a priori могућност да Лазар употребљава назив „свети" у својој титули, Радојичић претпоставља да су портрети браће Мусића, који су вероватно погинули на Косову, рађени после канонизације кнеза Лазара, тј. после преноса његових моштију описаног у Слову Данила Млађег[113]. Да би објаснио необичну појаву посмртних портрета у чијим натписима нема знака да су сликане личности већ покојне, Радојичић вели „да све то не мора да буде ни од какве важности", као што је то случај и у Љубостињи[114]. Аналогија није оправдана пре свега зато што необични изглед Лазаревог и Миличиног портрета у Љубостињи, наиме да је кнез приказан као човек у млађим годинама а кнегиња Милица као удовица али без монашког одела, — иако су ови портрети настали тек око 1405 г., — може бити објашњен нарочитом жељом Стефана Лазаревића да буде приказан као наследник очеве и мајчине власти, док би оваква појава у Павлици била потпуно неразумљива. Ако је Нова Павлица довршена после смрти Стефана и Лазара Мусића, као што претпоставља Радојичић, онда би она личност која се бринула за довршење ове цркве имала бити члан породице Мусића, јер се неки нови поседник њихове државине сигурно не би трудио да у недовршеној цркви дâ насликати портрете већ покојне властеле и да покаже толико пажње у састављању натписа поред њихових ликова, натписа у ком је помињање кнеза Лазара знак несумњиве тенденције да се истакну породичне везе ктитора са кућом самодржавног кнеза. Ако је, дакле, личност која се трудила да после смрти Стефана и Лазара Мусића њихови портрети буду израђени у Павлици, члан њихове породице, како да се објасни чињеница да и та личност није, као други ктитор ове цркве, портретисана поред Стефана и Лазара или бар поменута у натпису?

Међутим, за датирање портрета Мусића у време пре Косовске битке потребно је испитати да ли је могуће да се кнез Лазар још за живота назива светим, на шта је са сумњом само помишљао М. М. Васић[115]. Већ је поменуто да су српски цареви називани светим, наиме, да је овај епитет, позајмљен из византиских формулара, само део њихове титуле[116]. Тај епитет им припада и после смрти и то опет не као светитељима већ као царевима. Тако у неким повељама Урош назива свог оца светим царем[117] иако Душан није био проглашен за светитеља[118]. Исти је случај и са употребом назива „свети цар" у неким повељама Симеоновим[119].

Да би се добио поуздан одговор на питање да ли је могуће да кнез Лазар уноси назив „свети" у своју титулу, треба појаву овог епитета уз име кнежево у натпису из Павлице посматрати не издвојено, — као што је досад чињено, — већ у контексту целе сигнатуре, затим испитати евентуално постојање аналогних случајева и, најзад, утврдити какав став у овом погледу заузимају други извори.

Могућност да се кнез Лазар назива светим пре смрти, одн. пре канонизације, дозво-

[99] Ibid., 227.

[100] Ђ. Сп. Радојичић, Српски књижевници од средине XIV до почетка XVII века, Српски Књиж. Гласник LXII (1941), 519—21.

[101] Јиречек — Радонић, op. cit., II, 382.

[102] О томе да се она звала Драгана а не Драгиња в. Ђ. Радојичић, Женско лично име Драгиња, Етнологија I (1940), св. 2, 103—4.

[103] Р. Тунгуз — Перовић, Мусићи, Гласник Земаљског Музеја, XLVI (1934), 76.

[104] G. Millet — J. Pargoire — L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, 1904, № 69. Овај натпис је први коментарисао И. Руварац у Старинару 9 (1892), 117—9. О самом крсту види још Р. Грујић, Реликвијар браће Мусића, Уметнички преглед (1941), св. 3, 78—81. Раније реликвијар помињу Д. Аврамовичъ, Описаніе древностій сербски у светой (Атонской) Гори, Београд 1847, 70 и H. Brockhaus, Die Kunst in den Athos-Klöstern, Leipzig 1891, 46.

[105] О идентификацији Данила Млађег са патријархом Данилом III — Ђ. Сп. Радојичић, Српски књижевници, 520—1. Да је Данило III умро пре 1399 године види се по томе што је на сахрани бившег патријарха Јефрема који је умро те године учествовао Данилов наследник Сава II — М. Пурковић, Српски патријарси средњега века, Гласник Скоп. Н. Др. 15—16 (1936), 312.

[106] Прилози КЈИФ 6 (1926), 225—6.

[107] Етнологија I (1940), св. 2, 102; Српски Књиж. Гласник LXII (1941), 517—8.

[108] Ibid.

[109] Уп. приказ Мано-Зисијеве монографије Нове Павлице од Ђ. Бошковића — Прилози КЈИФ 14 (1934), 265—6. Рецензент не помишља на могућност да је обнова живописа извршена у време кад су фреске биле већ доста оштећене, тј. знатно касније.

[110] Прилози КЈИФ 6 (1926), 226; Старинар трећа сер. 8—9 (1933—4), 205.

[111] Гласник Зем. Музеја XLVI (1934), 70.

[112] Гласник Скоп. Н. Др. 21 (1940), 42—7.

[113] Српски Књиж. Гласник LXII (1941), 518.

[114] Ibid., 518—9.

[115] Васић, op. cit., 112.

[116] Јиречек — Радонић, op. cit., II, 13—14.

[117] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I, Београд 1929, 93.

[118] Уп. Ђ. Радојичићеву анализу овог питања у Гласнику Скоп. Н. Др. 21 (1940), 43.

[119] Соловјев — Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 214, 236.

љава, пре свега, чињеница да се овај епитет у натпису поред портрета Стефана Мусића налази у склопу званичне формуле књежевог наслова који у целини гласи — **великиі самодржавнии гїь сръблем и Подунавию сѣ кнѣзь Лазарь**

У монографији Раванице забележио је Вл. Петковић да је од оштећене сигнатуре поред Лазаревог портрета у тој цркви очуван само још епитет сѣ који је „поуздано . . . у позније доба написан"[121]. Овде се епитет „свети" заиста не налази у склопу сигнатуре које се делимично очувана може доста лако прочитати изнад Лазаревог портрета, већ је написан потпуно одвојено, с леве стране главе ктитора. По свој прилици је ово сѣ у Раваници заиста дописано касније, али то никако не мора да значи да је и Лазарев портре израђен после његове канонизације, као што је мислио П. Поповић[122]. У свом занимљивом прилогу о првобитној западној фасади ове цркве, показао је Поповић да је Раваница била сазидана без припрате а да су фреске с портретима ктитора сликане после дозиђивања нартекса[123]. То, међутим, значи само да је црква још за живота Лазарева претрпела прву преправку. За питање датирања те преправке могли би да послуже портрети ктиторове деце сликане између Лазара и Милице[124]. Говорећи о хронологији грађења цркве Св. Стефана у Крушевцу видели смо, наиме, да се старији Лазарев син родио најраније 1377 г., а он је у Раваници сликан већ као дечак. У сваком случају, портрети Стефана и Вука у Раваници показују да су ове фреске израђене не у време грађења цркве већ неколико година касније. На тај се начин може потпуно ускладити релативни хронолошки однос сликања ових портрета с доградњом припрате која је приказана на моделу који са женом држи ктитор цркве. Да ли је, пак, епитет „свети" поред његове главе исписан пре или после канонизације, засад се не може утврдити.

Употребу елемената царске титуле у наслову кнеза Лазара[125] најбоље објашњава чињеница да је сам кнез сматрао своју владавину непосредним наставком власти српских царева а своју титулу наследством царског достојанства, што најпотпуније изражава интитулација раваничке повеље у којој се између осталог вели: **азъ въ хѵ̀ вѣ̀ бѣговѣ́рныи кнѣзь Лазарь рекшѣ иже прежде мене бывшим бѣгочестивѣимъ цѣремъ на иҳ же прѣстолѣ вѕ ме възнесша и ѿ̈ростїа сашим ѻ̈краснивша . . .**[125]

За могућност употребе епитета „свети" у титули кнеза Лазара говори и чињеница да он није једини од наследника српских царева који се тако назива: по једној повељи види се да су монаси манастира Зографа називали и деспота Угљешу светим владарем — τοῦ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου[127].

Чињеница да је у сигнатури портрета Стефана Мусића епитет „свети" употребљен као елеменат Лазареве књежевске титуле не само да омогућава већ и непосредно доказује да довршење Нове Павлице припада времену пре Косовске битке. Употреба потпуне формуле званичне титуле кнеза Лазара у павличком натпису показује, наиме, да је у време састављања овог натписа кнез Лазар још био у животу. Привидну сметњу овом закључку чини то да и сигнатура Лазаревог портрета у Љубостињи из око 1405 г. садржи потпуну књежеву титулу[128]. Међутим из тога да поред Вуковог портрета у Љубостињи нема никаквог натписа, иако су већ биле извучене линије за стављање сигнатуре, Св. Радојчић је закључио да су натписи поред љубостињских портрета стављани после избијања свађе између Стефана и Вука[129]. Потпуно у складу са овим тумачењем, а нарочито с обзиром на мотиве тог сукоба[130], изгледа да је поред портрета већ давно погинулог кнеза Лазара била намерно стављена потпуна владалачка титула, и то дословно идентична са титулом Стефановом поред његовог портрета у истој цркви[131], који је на тај начин хтео истаћи себе као јединог очевог наследника. За овакво тумачење појаве званичне титуле поред Лазаревог посмртног портрета није без значаја чињеница да формула овог наслова отступа од образаца које је сам Лазар за живота употребљавао[132].

Као што се види, ктиторски портрети у Новој Павлици и натписи поред њих не искључују веродостојност података које у погледу на питања хронологије грађења ове цркве даје Повесно слово Данила Млађег. Време транслације Лазаревог тела претставља, према томе, terminus ante quem подизања Нове Павлице а он би се, иако нема директних потврда сасвим вероватној Руварчевој претпоставци да су браћа Мусићи погинули на Косову[133], на основу чињенице да у Павлици жена Стефана Мусића није портретисана поред свог мужа, могао померити у време пре његове женидбе одн. пре 1388 године.

[120] Петковић, Старине, 42.
[121] Петковић, Манастир Раваница, 21, 45.
[122] П. Поповић, Западни зид цркве Раванице, Прилози КЈИФ 5 (1925), 237.
[123] Ibid., 239.
[124] Радојчић, Портрети српских владара, таб. XXII, сл. 32.
[125] О употреби титуле самодршца од стране Лазареве — Г. Острогорски; Автократор и самодржац, Глас СКА 164 (1935), 157 sqq.
[126] Петковић, Манастир Раваница, 73.
[127] Соловјев — Мошин, op. cit., 272.
[128] Радојчић, Портрети српских владара, 67.
[129] Ibid.
[130] Јиречек — Радонић, op. cit., I, 341.
[131] Поред лика кнеза Лазара пише — **въ хѵ̀ вѣ̀ блговѣ́рныи и прѣкысокии и вѣодръжавныи Стѣфань (к)нязь Лазарь всѣмъ срьбланмь и подоунавскымь странамь господинъ** — а поред Стефановог портрета — **въ хѵ̀ вѣ̀ блговѣ́рныи и прѣкысокии вѣод(р)жавныи Стѣфань дес(по)тъ всѣмъ срьбланмь (и) подѣнавскымь стр(а)намь господинъ** — Радојчић, Портрети српских владара, 66, 67.
[132] Јиречек — Радонић, op. cit., II, 347, n. 17.
[133] И. Руварац, О кнезу Лазару, 360. Тунгуз-Перовићево тврђење да се одмах иза Косовске битке »Вук Бранковић назива и господарем рудника Трепче, доскорашње својине и једног од главних извора богатства дома Мусићева« (Гласник Зем. Музеја XLVI (1934), 74) могло би да послужи као непосредни доказ ове Руварчеве претпоставке кад би било могуће утврдити да се Трепча пре јуна 1389 године заиста налазила у поседу Мусића. Међутим, судећи по повељи од 15 јуна 1363 године којом цар Урош потврђује челнику Муси замену жупе Звечан за жупу Брвеник (Повеља издана у А. Соловјев, Одабрани споменици српског права, Београд 1926, 166—7; Уп. А. Соловјев, Једна српска жупа за време царства, Гласник Скоп. Н. Др. 3 (1928), 25—42), Трепча пре Косовске битке није уопште припадала Мусићима.
[134] Васић, op. cit., 112.

Према свему што је речено, писање Повесног слова о кнезу Лазару Данила Млађег не стоји у супротности са подацима које у вези са временом подизања Нове Павлице садржи ктиторска композиција у овој цркви.

НАЗИВ СПОМЕНИКА NOM DU MONUMENT		САГРАЂЕН — EDIFIE	
		POST QUEM	ANTE QUEM
(Лешје)	(Lešje)		1360
Раваница	Ravanica	окт. 1375	1377
Ждрело	Ždrelo	1377	
Лазарица	Lazarica	1377/8	
Неупара	Neupara		1381
Велуће	Veluće	1377/8	
Дренча	Drenča	1379	1382
Нова Павлица	Nova Pavlica	1381	1388

На основу сагласности ова два веродостојна извора Нова Павлица била је свакако завршена пре Косовске битке. Горњу границу чини 1381 г. кад је отац ктитора још био жив[134], а доњу можда година Стефанове женидбе.

*

Понаособ размотрена питања датирања преткосовских споменика триконхалног плана у сливу Мораве допуштају образовање хронолошке листе која делимично мења досад уобичајено датирање раних споменика Моравске школе. Иако у извесним случајевима њихова хронологија још увек остаје недовољно прецизна, формирана листа омогућује да се утврди реалнији међусобни хронолошки однос споменика и да се, с друге стране, отвори пут за испитивање њихових релација према архитектури оних уметничких области које су могле утицати на стварање моравске градитељске школе. У том смислу ова листа чини увод у шира испитивања појаве моравске уметничке школе као целине.

Дебар, 21 маја 1954 г.

ЂОРЂЕ СТРИЧЕВИЋ

CHRONOLOGIE DES PREMIERS MONUMENTS D'ARCHITECTURE DE L'ECOLE DE LA MORAVA

En nous basant sur des informations données par différentes sources et surtout par des sources écrites, nous avons essayé de dresser une liste chronologique plus précise de la construction des premiers monuments architecturaux de l'école de la Morava, c-à-d. de ceux antérieurs à la bataille de Kosovo (1389). A quelques réserves près, on pourrait mettre en tête de cette liste l'église de Lešje, la construction de celle du monastère de Ravanica, la plus importante des fondations du prince Lazar, devant être reculée jusqu'aux années 1376—1377, en accord avec la date de la transcription de la charte de sa fondation qui se trouve à la Bibliothèque Universitaire de Bologne. L'église du monastère Ždrelo fut bâtie après celle de Ravanica. Il ressort de la biographie du despote Stefan que celle de Kruševac a été élevée après la naissance de celui-ci. En posant que la mère de Stefan ait pu lui passer les pouvoirs en 1394 ou 1395, quand il avait 17 ans, c-à-d. lors de sa majorité, nous pouvons conclure que l'église de Kruševac a pu être édifiée au plus tôt en 1377/8. Dans l'acte de fondation du monastère de Drenča, qui date de 1382, on fait déjà mention de l'église de cour de Neupara. Cette charte détermine également l'époque à laquel l'église a été construite. L'église de Veluće, aujourd'hui conventuelle, semble avoir été édifiée par les mêmes maîtres-maçons qui ont construit celle de Kruševac. Il est possible que l'église de Veluće ait été une fondation du voïvode Nikola, fils du despote Ivaniš et beau-fils du prince Lazar. Nous supposons que les portraits de cette église représentent Nikola, sa femme Vidoslava et ses parents, le despote Ivaniš et la femme de celui-ci. L'église du monastère de Nova Pavlica a été également construite avant la bataille de Kosovo. Il est établi que le prince Lazar ait pu avoir été appelé »sveti« (saint) encore de son vivant. De cette façon, l'inscription sur les portraits des donateurs dans cette église où Lazar est mentionné comme saint concorderait avec les sources écrites. L'église a pu être terminée encore avant la mort de Lazar à Kosovo.

Ainsi reconstituée, la chronologie des églises de plan treflé dans la Serbie du bassin de la Morava d'avant 1389 change partiellement les datations adoptées jusqu'à présent. Elle facilite l'établissement de rapports plus réels entre ces églises et ouvre en même temps, la voie à des recherches sur leur relations avec l'architecture des régions artistiques qui auraient pu exercer une influence sur la formation de l'école architecturale de la Morava. De ce point de vue, cette liste représente aussi une introduction pour des recherches plus amples sur l'école de la Morava dans son ensemble.

Djordje Stričević

ДВЕ ГРАЧАНИЧКЕ ИКОНЕ СА ПОРТРЕТИМА МИТРОПОЛИТА НИКАНОРА И МИТРОПОЛИТА ВИКТОРА

У нашем иконопису су релативно ретке иконе светитеља са донаторским портретима ктитора. Од старијег средњевековног иконописа сачувано је само неколико примера: у Ватикану икона Петра и Павла, са портретима краља Милутина, краља Драгутина и краљице Јелене[1], у Барију икона светог Николе са портретом Стевана Дечанског и једне од његових жена (?)[2], у Квенки иконе Богородице и Христа на реликвијару Томе Прељубовића на којима се налазе портрети деспота Томе и његове жене Марије, ћерке цара Синише, Душановог полубрата[3], и најзад, у Преображенској цркви у Метеорима икона Богородице са ликовима Марије и Јоасафа[4].

Вероватно су сличне биле и изгубљене иконе краља Владислава на реликвијару са часним крстом који је био у светогорском манастиру светога Павла одакле је пренет 1751 године у Русију где му је изгубљен траг[5], као и она изгубљена икона из Барија, опет са ликом светога Николе, на којој су били портрети краљице Јелене са Драгутином и Милутином[6].

Уколико би се могле приписати нашој уметности, овде би се могле убројати и две иконе светог Саве и Симеона и Богородице Тренодусе у Румунији са портретима Деспине — принцезе Бранковић и њене деце. На икони светог Саве и Симеона насликана је Деспина са кћерима, а на икони Богородице Тренодусе, Деспина са својим умрлим јединцем Теодосијем на рукама[7].

Од млађих икона, оних из турског периода, публиковане су само две, она из Крушедола са портретом игумана Јоакима у проскинези пред Богородицом, која је вероватно из XVI или XVII века[8], и деисисна икона у ризници старе цркве у Сарајеву коју је нашао проф. Л. Мирковић. „Доле код ногу Спаситеља клечи Неофит, монах". „Икона није старија од XVIII века"[9].

У Народном музеју у Београду (инв. бр. 2105) се налази једна непубликована икона XVI века Богородице са два светитеља и портретом непознатог ктитора, по свему судећи Приморца, који је претстављен у клечећем ставу.

У цркви светог Николе у Великој Хочи налази се престона икона св. Николе (121 × × 68½), до сад незапажена, једна од три иконе које је 1576—1577 године даривао овој цркви дечански јеромонах Георгије. Свети Никола је претстављен у целој фигури. Седи на владичанском престолу. У горњем делу иконе су мала попрсја Христа и Богородице. Христос предаје св. Николи јеванђеље, а Богородица омофор. У доњем делу иконе, на хоризонталној траци, лево, је претстављен ктитор јеромонах Георгије Дечанац. Клечи. Обема рукама држи широк развијен свитак са натписом:

Тебѣ ѡче сѣты Никола вьсѧкъ ‖ придѧ и
приимлеть пом(оць ‖ темже і азь грѣшныи
приносѧ(ѣ) и вьдаѫ тебе сь вѣромь ѫрамѣ
тво ‖ емѣ сїѣ .ѳ. икони сьборнїѣ спаса ‖
ѫа и вѣ҃е и тебе ѡче сѣты.

[1] W. F. Volbach, Die Ikone der Apostelfürsten in st. Peter zu Rom, Roma 1941, Orientalia christiana periodica, vol. VII, № 3—4, 480—497, sl. 1—4.

[2] Арх. Ђурђе Бошковић, Икона Дечанског у Барију, Старинар, III серија, књ. XII (1937) стр. 54—58, сл. 1; Nitti di Vito, Il tesoro di San Nicola di Bari, Japigia N. S. X, 1939, 321.

[3] Georg Ostrogorsky und Philip Schweinfurth, Das Reliquiar der Despoten von Epirus, Seminarium Kondakovianum IV, Praha 1931, str. 165—172, Tabla V—VI.

[4] A. Xyngopoulos, Βυζαντιναὶ εἰκόνες ἐν Μετεώροις, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 10 (1926), 44 и д., сл. 10.

[5] Љуба Стојановић, Записи и натписи, 4930; Светозар Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934, 22.

[6] Ђ. Бошковић, нав. дело, 55.

[7] Victor Bratulescu, Elemente profane in pictura religiosa, Buletinul comisiunii monumentulor istorica, fasc. 80, 1934, 66—67 и две табле у боји.

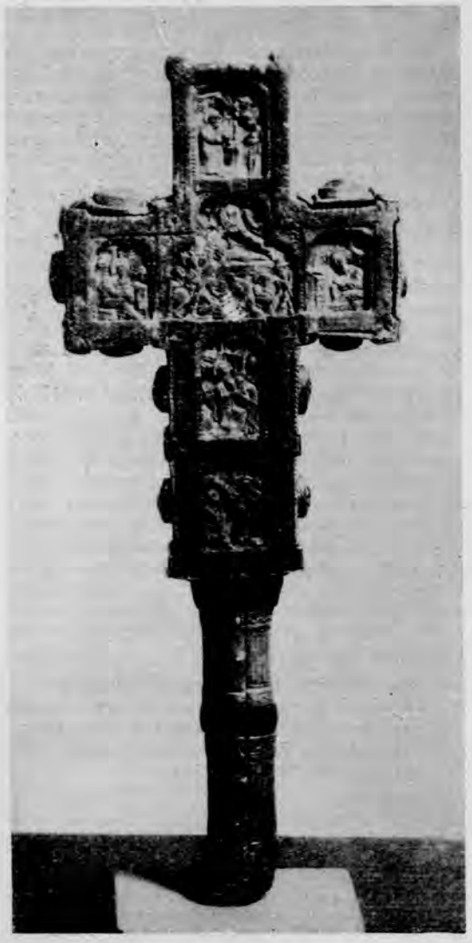
[8] Милан Кашанин, Српска уметност у Војводини до велике сеобе, Војводина I, — сепарат, стр. 8, сл. 10.

[9] Лазар Мирковић, Старине старе цркве у Сарајеву, Споменик LXXXIII, 1936, стр. 2.

У централном делу траке је насликана сцена: Св. Никола враћа вид Стевану Дечанском. У десном делу композиције је једноставна архитектура. Сасвим у дну, десно, је потпис дечанског јеромонаха Венијамина, вероватног сликара икона које помиње текст на свитку донатора јеромонаха Георгија.

У Грачаници се налазе још две иконе са портретима ктитора које до сада нису ни забележене ни публиковане: икона Христа и икона Свете Февроније.

На икони Христа са апостолима која је вероватно из 1567 године (смештеној на источном зиду јужног крака трансепта), налази се лик грачаничког митрополита Никанора, а на икони свете Февроније (постављеној на северном зиду северног крака трансепта), је лик мало познатог, грачаничког, митрополита Виктора. Икона је из 1608 године и по рубу су сцене из житија мученице.

Сл. 1. Дрвени крст из 1551 године (Народни музеј у Београду)

Fig. 1. Croix en bois, datée 1551 (Musée National de Beograd)

I

Грачанички, односно новобрдски митрополит Никанор, позната је личност у нашој историји. Први подаци о њему као митрополиту су из 1528 и трају, можда, до 1567 године[10], када срећемо његово име на икони Христа Спаситеља у Грачаници заједно са његовим портретом. — Да је имао разноврстан интерес и био активан на разним странама, било је више-мање и до сада познато. Истицана је његова улога у сукобу између смедеревског митрополита Павла и охридског архиепископа Прохора, у коме је он био цело време на страни охридског архиепископа, а против митрополита Павла, који је покушао да обнови Пећку патријаршију[11]. Истицана је и његова делатност на оснивању грачаничке штампарије и објављивању њене једине штампане књиге: Октоиха (од 5 до 8 гласа)[12], као и његови напори на сакупљању и преписивању наших књига[13]. Међутим, Никанор није био само активан као црквено-политичка личност и организатор, већ изгледа и као писац и као уметник. Недавно је откривен један његов спис[14], а у Народном музеју у Београду се чува дуборезни целивајући крст (сл. 1) који је он 1551 године поклонио, по свему судећи, својој задужбини, цркви Вазнесења више села Смире[15]. На дршци, која је окована сребром,

[10] До сада је у литератури као последњи датум који га помиње узиман онај забележен на крсту који се чува у Народном музеју у Београду а који је из 1551 године. — (Записи и натписи бр. 560; Рад. М. Грујић, Прва штампарија у Јужној Србији 1539 године на Косову Пољу у манастиру Грачаници, Гласник Скопског научног друштва XVI, Скопље 1936, 84.

[11] Споменик LVI, стр. 36 и 37; Љуба Стојановић, Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија, Глас CVI (1923), 113—151, *118. 118.*

[12] Рад. М. Грујић, Наведено дело, passim.

[13] Ђорђе Сп. Радојичић, Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV—XVII века), Историски записи, VI, свеска 7—9, 1950, 268.

[14] Ђ. Сп. Радојичић ми је саопштио да је открио један до сада непознати Никаноров спис чију студију спрема.

[15] По свему судећи биће да је Никанор био ктитор ове цркве, јер јој је 1540 године приложио „законик", вероватно типик на коме се налази следећи запис: „Сіа книга законикъ никандра митрополита грачаничкогъ пр҃иложи ю цр҃кв҃кы казнисенья бга спаса нашего Іс — Хс кыши села Смүри. И подписа своею рѹкою азъ смѣренны Никанџрь въ лѣто ҂ЗМИ҃ марта". Истој цркви је приложио један грачанички пролог у замену за други (Записи и натписи, бр. 5596). У бројним записима о његовом труду око набавке књига увек се ради о старању за библиотеку Грачанице, која је била његово митрополитско седиште. Једино још даје прилоге „ћелији" у Смири, што указује на његову нарочиту бригу за ову цркву, какву обично показују ктитори за своје задужбине.

налази се натпис који гласи: **сн крст ѕчинн смѣренін никанор цркѵѣ сп҃совѣ вышѣ села смі҃ре лѣт ≠ ѕ ѝ ѕ҃**, што би значило да спада међу најстарије досада сачуване датиране примерке ове врсте дуборезних целивајућих крстова уопште[16].

Овај крст је једини до сада познати рад који би се са делимичном сигурношћу могао приписати митрополиту Никанору[17]. Заведен је у инвентар средњевековне збирке Народног музеја под број 1560. Нашао га је, вероватно, 1875 године, у манастиру Рајиновцу, Стојан Новаковић. Крст је резан у тврдом дрвету. Ивице су окована сребром са уфасованим црвеним и плавим полудрагим камењем. На вертикалном краку крста изрезане су са обе стране, минијатурно и врло прецизно, претставе појединих празника. С једне стране (од горе надоле): Благовести, Рођење, Сретење, Крштење, а са друге: Преображење, Распеће, Силазак у ад и Улазак у Јерусалим. Композиције Рођења и Распећа наглашене су, налазе се на пресеку кракова крста. На крајевима хоризонталног крака, с једне и друге стране, су попрсја четворице евангелиста. Натписи над композицијама су грчки и јако истрвени. Дршка крста је обавијена двема тракама сребрног лима (једна ужа, друга шира) на којима је у три реда искуцан натпис. Обе траке су ивичене са горње и доње стране једноставном плетеницом. Главни декоративни ефекат је извучен из самих крупних слова.

Из натписа није јасно да ли је Никанор творац и дубореза и сребрног окова, или је обавио само златарски или само дуборезни рад. Међутим, у натпису употребљен израз „учини" недвосмислено указује, чини ми се, да је Никанор обавио бар један део уметничке обраде овога крста.

[16] До сада најстарији публиковани датирани дуборезни целивајући крстови су из XVII века: онај у Ивирону (1607 г.), у Есфигмену (1662 г.) — (Heinrich Brockhaus, Die Kunst in den Athosklöstern, Leipzig 1891, 247) и у Мелнику (1632 г.) (G. Sotiriou, Guide du musée byzantin d'Athènes, Athènes, 1932, 126, № 401), међутим у Народном музеју у Београду налази се поред Никаноровог још један датирани дуборезни крст из 1576 године који је нађен у Призрену у цркви св. Николе, а има српске натписе. Заведен је у инвентару средњевековне збирке Народног музеја под бр. 1559. Размере Никаноровог крста су: висина 27 см, ширина 10,3 см, дебљина 2,1 см, ширина пречага 3,3 см. Вероватно трешњево дрво, резано, оков сребрн-кован, украшен фасованим полудрагим камењем.

[17] Тачно значење појединих израза који се срећу у вотивним натписима и записима у црквама и на култним предметима није увек сигурно. Систематска обрада овог проблема је неопходна и хитна, јер читав низ израза: пописа, сотвори, съгради, потруди се и други нема увек исто значење. Понекад они, изгледа, показују активно, стваралачко учешће појединих личности, а понекад неодређеније учешће у обради, или ктиторство. Израз „учини", употребљаван у нашем примеру, одређеније фиксира, чини ми се, улогу личности за коју је везан, те има места претпоставци да је поменути крст у целини или само његов дуборезни, односно златарски део, заиста дело Никанора.

[18] Рад. М. Грујић, Прва штампарија, 93—94.

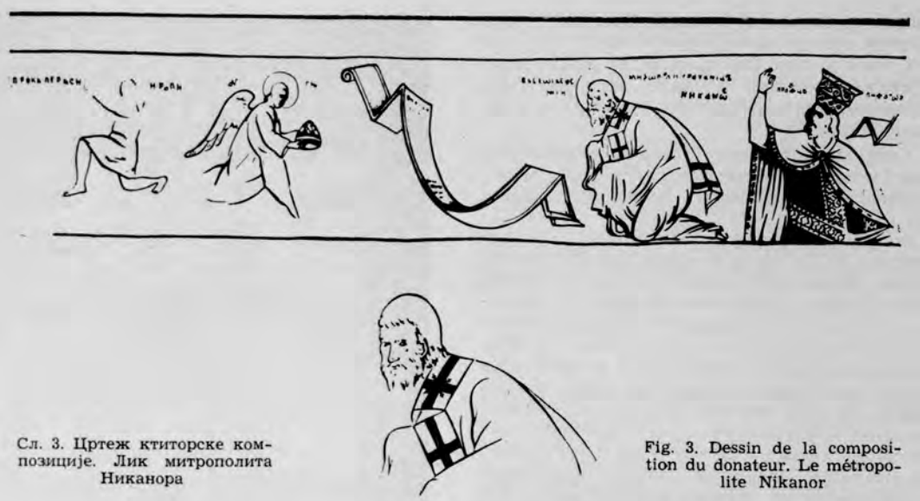

Сл. 2. Заглавље Октоиха митрополита Никанора из 1539 године

Fig. 2. Entête de l'Octoïche de Nikanor, imprimé en 1539

Питање је, да ли је то једино Никаноров дело. Наиме, можда је његов рад и дрворез отиснут на другој страни грачаничког октоиха из 1539 године, на коме је, поред трију псалмопевача при дну дрвореза, дата у горњем делу и претстава Грачанице онако како је изгледала пре познате Дионисијеве преправке нартекса[18] (сл. 2).

У својој још необјављеној докторској дисертацији, о старој српској штампаној књизи, Дејан Медаковић скреће пажњу на један занимљив детаљ: претставе попрсја трију псалмопевача: Козме Творца, Јована Дамаскина и светог Јосифа, обрађене на посебној плочи, накнадно су убачене у дрворез. Претходно је изрезана ранија садржина доње зоне овога дрвореза и плоча са попрсјима убачена је у ослобођени простор. Дрворез је раније имао другу иконографску целину, и, можда, био намењен другој сврси. Судећи по остацима раније декорације: остатку контура ногу на двама супеданеумима, ту су биле претстављене, вероватно, две личности,

Сл. 3. Цртеж ктиторске композиције. Лик митрополита Никанора

Fig. 3. Dessin de la composition du donateur. Le métropolite Nikanor

од којих је једна, с обзиром на храмовну славу Грачанице, могла бити Богородица, док је друга можда била фигура самог митрополита Никанора (сл. 2). На доњој ивици дрвореза је крупан натпис са именом митрополита Никанора. Декоративна слова овог натписа одговарају натпису на ручки крста цркве у селу Смире. Натпис гласи: **смѣрен никанωр новобрьдскы митрополит**. Место и облик натписа говорили би да је и овај дрворез дело митрополита Никанора. Ипак напомињем, да стилских сродности међу овим делима нема (можда, јер се ради о различитим техникама).

Портрет митрополита Никанора налази се на доњем рубу велике иконе Христа са апостолима.

Сама икона Христа је у профилираном раму. Око великог лика Христа на престолу, са стране, на рубовима иконе, на посебним даскама, живописани су апостоли. На горњем рубу иконе насликан је Ветхи денми, а на доњем необичан тип ктиторске композиције са портретом новобрдског митрополита Никанора. Профилирани рам ивичен је равним стубићима, који се завршавају мањим капителима, а у врху је тордирана пантљика. (Висина иконе без спољњег рама износи 138, ширина 108 сантиметара. Плоча са ликовима апостола широка је 15,5 а ширина спољњег профилираног рама је 28 см.)

Централни пано који је рађен на гипсаној подлози цео је ретуширан. Престо на коме Христ седи, са компликованим флоралним мотивом, позније је датума. У средишту иконе виде се велика оштећења накнадног слоја ретуша, а испод отпалог позњег слоја назире се првобитни иконопис. Фигуре на

Сл. 4. Портрет митрополита Никанора

Fig. 4. Portrait du métropolite Nikanor

рубовима рама нису рестауриране. На левој ивици има јачих оштећења у врху, и поткло-бучења. Боја и златно позађе љуспају се мање-више свуда.

У темену иконе између херувима и серафима је претстава **вѣтхыи денмин** у мандорли са осмокраким светлосним зракама. Занимљив је начин приказивања серафима и херувима. Лица су обавијена крилима, а под њима се види људско тело у бело-плавичастим кожусима, босих ногу. Лево, крај првог, пише: **гєрѳким**. он држи у руци рипиду на којој се чита ο αγιος. Десно пише **ϬϬΡЯΦИΜ** и он држи идентичну рипиду.

У врху леве стране је 1) **стыи Петрь** — држи развијен свитак у обема рукама. Затим се наниже ређају 2) свакако **стыи (ιω̃)** јер држи отворену књигу на којој пише **въ начале бѣсть слово**; 3) **стыи маѳеи** — држи отворену књигу на којој пише **книга рожд(є)ства їѵ-хва**; 4) **стыи Ѩндреа** држи затворен свитак; 5) **стыи Карѳо(ло)мєи** на грудима испод врата има угребен монограм **Крд** (Вартоломеј) преко кога је стављена боја огртача. Поред монограма се налази његова отворена десна шака. У покривеној левој држи затворен свитак; 6) Шести је млад апостол. Сигнатура је пропала (можда свети Тома), држи обема рукама затворен свитак.

Са десне стране рама распоред попрсја апостола иде, од горе надоле, овим редом: 7) **стыи Павль** — држи затворену књигу у левој; 8) **стыи Ѩвка**; 9) **стыи Марко** — оба држе затворену књигу у левој руци; 10) **стыи Ѳѵмѡн**; 11) **стыи Ꙗкѡвь**; 12) **стыи Филїпп** последња тројица су претстављена са затвореним свицима у левој руци.

На доњем рубу иконе је најзанимљивија и иконографски сасвим необична помпозиција (сл. 3). У левом делу је претстављен **прокь перьсиски иропи** — (!), који је наг, а само око бедара је обавијен драперијом. Клечи на једном колену. Леђима је окренут средишту композиције, али главу осврће уназад.

У десном делу доње ивице иконе као пандан фигури овог персиског пророка живописано је попрсје филозофа Питагоре(**пиѳагѡр а**) који је подигао десну руку у беседничком гесту.

Између ових ликова лево је анђео у лету. На покривеним рукама доноси владичанску-митрополитску митру митрополиту Никанору (**вьсємъщєнныи митрополит грачаницѣ Никанωр**) који се налази у проскинезису, покривених руку, телом окренут према анђелу, док су му глава и поглед окренути према гледаоцу. Одевен је у архијерејско одејаниje, али је гологлав. Између анђела и митрополита Никанора, разастрт, лебди свитак на коме је, судећи по незнатним остацима, био исписан црквени текст. При дну свитка читају се слова — можда бојке године ≠ѕоѓ.

Портрет митрополита Никанора спада у ред најреалистичнијих и најлепших портрета нашег XVI века и наше раније уметности турског периода уопште. Никанор је средовечан, риђ, плавих очију и кратке браде. Изузетна је појава да се на лику који је окренут у три четврти среће поглед уперен према гледаоцу (сл. 4).

Подлога лика је умбра, преко ње су позније стављене окер светлости којима је лик дефинитивно моделиран уз црна исцртавања очних капака, уста, рубова носа и извесних делова прстију.

Иконографски ова целина је потпуно изузетна. Појава персиског пророка и Питагоре, у овакној вези, не налази се нигде. Док је лик персиског пророка Иропи (!) сасвим изузетан, лик Питагоре се јавља на неколико споменика у Румунији, Бугарској и Светој Гори у композицији Јесејеве лозе поред других античких филозофа[19]. Овакво схватање Јесејеве лозе код нас није познато, мада, на једном нашем споменику, у Јесејевој лози у Богородици Љевишкој у Призрену, наилазимо на досада најстарији познати пример претставе једног античког филозофа у лози Христових праотаца: Плутарха. —

Претстава персиског пророка Иропи је сасвим јединствена по досад познатом материјалу. Да је сам лик пророка иконографски уобичајен, да није сасвим јединствен и у покрету и у оделу, могло би се претпоставити да је запис поред фигуре нетачно написан, преписан са неког старијег обрасца без разумевања. Можда је сликар хтео да претстави европску Сибилу. Сибиле су се у турском периоду чешће везивале уз идеју инкарнације Христа. У Румунији се сачувао и рукопис XVII века „о чудима пресвете мајке Божје међу Сибилама, које су прориале код пагана, а које су знале о њој, помоћу Божјом, и пре њеног постојања, које су је описале у својим књигама, које су о њој сведочиле људима, које су је прославиле“[20]. Сибиле су се понекад везивале и за претставе Јесејевог дрвета. У Румунији где се налазе најбројније и најкомплексније композиције са ликовима античких филозофа и Сибила, Сибиле су сликане најчешће као царице (као што су их и називали) у царском оделу, са седмоврхим крунама и пурпурним ципелама[21]. Ни код нас ни у Румунији не постоје претставе полунаге Сибиле или обучене дате у сличном покрету како је насликан „персиски пророк“ Иропи на Грачаничкој икони. Према томе не изгледа вероватно да се на Грачаничкој икони налази претстава, погрешно сигнирана, европске Сибиле.

Полунаге фигуре у нашем и балканском живопису појављују се само при претставама извесних персонификација (Земље и Мора у сценама Страшног суда; Јордана и Мора у Крштењу Христовом), само ниједна оваква персонификација није претстављена у нео-

[19] Vasile Grecu, Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes, Bucarest 1924, 5, 13, 19; I. D. Stefanescu, La peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, Paris 1929, 162.

[20] Stefanescu, нав. дело, 163.

[21] Stefanescu, нав. дело, 161.

бичном покрету пророка Иропи, те се ни међу овим персонификацијама не би могао наћи међу нашим споменицима иконографски узор за необичну творевину сликара грачаничке иконе.

У Румунији, претставе античких филозофа обележавају се заједничким именом Хелени. Могуће је, да је персиски пророк Иропи насликан на грачаничкој икони насупрот Питагори, носиоцу хеленистичких знања, као претставник источњачког знања, које се могло, са за тад уобичајеним форсираним интерпретацијама, везати и за хришћанство, по истом систему по ком су везивани и антички филозофи.

Занимљиво је, да се један митрополит дао насликати између једног персиског пророка и једног античког филозофа. Свакако, да ово није случајно и да у оваквом избору личности које прате његов лик, треба видети не само разноликост његовог образовања већ и његов поглед на свет и на наслеђена знања, а можда и известан став према верским проблемима — свакако супротан хезихастичком схватању.

Велика је штета да је текст на свитку митрополита Никанора тако оштећен. Вероватно би се на основу њега могла јасније разазнати мисао и намера и ктитора и сликара.

Сама концепција ктиторовог портрета је јединствена. Надахнула се несумњиво идејом грачаничких ктиторских портрета Милутина и Симониде, којима анђели доносе круне, инсигнију царске власти, илуструјући идеју власти „по милости Божјој". На овој икони анђео доноси митрополитску митру Никанору[22]. Да ли је Никанор желео да нагласи да је и митрополитска власт идентичког порекла? Он је у сваком случају пренебрегао сабор и патријарха и, насупрот свим познатим ранијим иконографским образцима интронизације архијереја — светитеља које посвећују старији по чину (архиепископа Арсенија у Пећи и светог Николе у низу илустрација његова житија), Никанор инсистира на илустрацији божанског порекла свог митрополитског положаја и власти. Готово истовремена историска композиција интронизације херцеговачког митрополита Антонија у чин патријарха у Бањи Прибојској из око 1570 године, наглашава напротив, учешће и вољу патријарха у овом акту[23].

Може бити да није случајно да је ова композиција на грачаничкој икони сликана у оваквој концепцији баш у ово време када је обновљена пећка патријаршија. Није, наиме, искључено да је митрополит Никанор, некадањи огорчени противник напора смедеревског митрополита Павла око обнове Пећке патријаршије остао доследан своме ставу и у догађајима у време и после 1557 године.

Не зна се када је Никанор престао бити митрополит и да ли је митрополитски положај задржао до своје смрти. За његовог наследника, митрополита Дионисија, зна се сигурно да је био не само присталица патријарха Макарија, већ и његов рођак и један од најближих сарадника[24]. Када је Дионисије постао новобрдски митрополит, не зна се. У тешко читљивом натпису на дверима иконостаса манастира Грачанице, које су из 1564 године, читао сам и Дионисијево име. Вероватно да је већ тада био митрополит, што би доводило у сумњу годину коју сам несигурно читао на свитку крај Никанорог портрета на Христовој икони у Грачаници.

У једном рукописном триоду из 1569 године из Грачанице налази се забележен попис књига неког, вероватно већ покојног Никанура[25]. Рад. Грујић сматра да овај Никанур неће бити идентичан са митрополитом Никанором. Ово с разлога, што се у поменутом попису не помињу многобројни пролози и минеји за које се зна да их је Никанор набавио, а нарочито зато, што се међу набројаним књигама не налази Октоих штампан у Грачаници. Међутим, док се сведочанства, на која се Грујић позива, односе на Никанорове набавке књига за грачаничку библиотеку, дотле би наведени списак из 1569 године вероватно био попис Никанорових личних књига. Наиме, мени се ипак чини да се овај попис односи баш на митрополита Никанора, јер тешко је претпоставити да би се у Грачаници нашла у исто време још једна личност истог имена, која би била уз то такав љубитељ књиге, и, што је важније, која би била у могућности да у то доба, када су књиге биле и ретке и скупе, набави за своју личну библиотеку тако велики број (12 великих и 15 мањих књига). А што се у попису Никанорово име помиње без икакве титуле, говорило би можда за могућност да је Никанор, као доследан противник обнове Пећке патријаршије, па према томе и противник патријарха Макарија, изгубио свој положај још за живота.

Имамо релативно мало података о нашим људима, нарочито из првих времена турске окупације. Сваки нов податак, ма колико скроман, је драгоцен. Митрополит Никанор је једна од најважнијих личности у низу догађаја прве половине XVI века. И сам његов портрет је за нас велика добит, а још је значајнија ова иконографски и садржајно јединствена композиција. Њен иконографски тип и узор нашли смо, делимично, у стварању Грачанице XIV века. Појава анђела који доноси митру Никанору има своју аналогију, не само у ктиторској композицији Милутина и Симониде, и у грачаничкој лози Немањића, већ и у монашким портретима краља Уроша или Милутина и краљице Јелене којима Христос лично даје велико-схимничке огртаче. Дакле, већ сама чињеница да се сликар Никанорове иконе у XVI веку — у време турске власти — инспирисао симболиком нађеном у грачаничким фрескама из времена слободне државе је занимљив податак, али је још важније да је у тај образац унео нове, вероватно симболичне елементе присне његовом добу, и савременим односима, а и самој личности митрополита Никанора. Појава персиског пророка и Питагоре, поред лика једног митрополита, на местима где се иначе сликају светитељи заштитници, је, као што смо већ нагласили, читава једна декларација о схватању вере, схватању света, знању једног нашег високог црквеног великодостојника средине XVI века.

Кад буде објављен и новопронађени Никаноров спис, можда ће се добити и нови подаци о постојању и деловању људи већег — вероватно и класичног образовања — и ширег интересовања, чак и у време турске окупације. Јер, чини ми се, да је све очигледније, да се има рачунати и са њиховим утицајем поред већ подвученог утицаја хезихастичног учења међу нашим клиром, бар до момента обнове Пећке патријаршије[26].

II

О митрополиту Виктору чији се портрет налази на икони са житијем мученице св. Февроније из 1608 године, мало се зна.

Осим овог помена на грачаничкој икони постоји још само један податак: 1593 године Виктор је већ као новобрдски митрополит приложио Дечанима ванредну сребрну зделу за спомен душе старца Петронија[27]. Здела је један од најлепших очуваних примера уметничке обраде метала у нашем XVI веку. Искуцане претставе животиња, врло лепе у покрету, смело су компоноване (сл. 6). Из-

Сл. 5. Портрет митрополита Виктора у проскинези пред св. Февронијом (детаљ иконе)

Fig. 5. Portrait du métropolite Victor en proscinesis devant la Ste Fevronie (détail de l'icône)

гледа, да је и новобрдски митрополит Виктор припадао оној групи наших архијереја која је крајем XVI и почетком XVII века, тако интензивно радила на обнови уметничког стварања код нас. Међутим, ова два релативно новооткривена датирана записа са поменом новобрдског митрополита Виктора, доносе нов проблем. По овим записима, Виктор је био новобрдски митрополит од 1593 — 1608. До сада се међутим узимало да је новобрдски митрополит Василије био на том положају до 1598 године[28]. Запис о смрти митрополита Василија, на основу кога се закључивало да је Василије био новобрдски митрополит до 1598 године, има оштећену го-

[22] На фрагментално очуваној икони која се налази над гробом кијевско-владимирског митрополита Максима у цркви Успења у Владимиру, насликан је митрополит како прима омофор. Он стоји код ногу Богородице, а она седи и држи Христа на рукама. (В. Н. Лазарев, Живопис владимиро-суздальской Русии, Ист. рус. искуства, Т. I, Москва 1953, стр. 474) — Митрополит Максим је био онај митрополит који је 1299 године решио да пренесе митрополитско седиште из Кијева у Владимир (Е. Голубинский, История русской церкви, Т. II, 1, Москва 1900, 96).

[23] Радослав М. Грујић, Фреска патријарха Макарија како уступа престо своме наследнику Антонију, Гласник скопског научног друштва, књ. XII, 273—277.

[24] Ibid., стр. 277.

[25] Рад. М. Грујић, Прва штампарија, 86.

[26] Рад. Љубинковић, Црква светог Вазнесења у селу Лесковецу код Охрида, Старинар, нова серија, књ. II, 1951, стр. 213—215.

[27] Лазар Мирковић, Црквене старине из Дечана, Пећи, Цетиња и Прасквице, Годишњак музеја Јужне Србије I, Скопље 1941, 122, сл. 30.

[28] Народна енциклопедија, књ. II, 577—578. Рад. Грујић под „Липљанска епископија".

дину[29]. Трећа бројка је само делимично била видна. Љуба Стојановић је већ помишљао да последња бројка не мора бити ѕ, како је читао Јастребов, него .ѓ. Очигледно је Стојановић, када је могао претпоставити слово ѓ на место извијеног ѕ, наслутио у последњој бројци вертикалну црту. Обзиром на сигуран податак са дечанске зделе, вероватно да је последња бројка у овом запису била ѕ, што би значило да је митрополит Василије умро 24 фебруара 1593 године, и да је исте те године Виктор постао новобрдски митрополит. — Овакво тумачење посредно потврђује и чињеница да се митрополит Василије у осталим записима помиње само до 1591 године[30].

Како се сигурно зна да је Пајсеј био митрополит новобрдски 1612 године, то је митрополит Виктор остао на овом положају свакако до 1608—1612.

Грачаничка икона св. Февроније на којој се налази портрет новобрдског односно грачаничког митрополита Виктора, рађена је на гипсаној подлози — на платну. Позађе иконе, иза централног лика св. Февроније, као и на сценама из њена житија, прекривено је златним листићима. Карактеристична је употреба зелене, цинобер и окер боје као и извесних тонова печене сијене. Сликар их употребљава најчешће у широким површинама, али местимице и меша боје. Углавном се држи старе технике рада: додавања боја на монохрому подлогу. Свака површина има своју основу.

Исцртавање ликова врши светлосним окер додацима, а црном бојом наглашава обрве и зенице. Посебно му је карактеристична обрада архитектуре у позађу: зграде са прозорима, — пушкарницама — и равни зидови са базиликалном једноспратном грађевином у врху, као и куле — пиргови на спрат — високи, које слика и даје увек — нелогично — у три четврти.

Икона је висока 95,8 см, широка 68,5 см. Средњи део на коме је претстава саме светице са портретом ктитора (висок 46,5 а широк 26 см), незнатно је издубљен.

У централном — средњем паноу — иконе је 1) света Февронија, — **стаа мчнїца Февроніа**. — Она седи на столици са наслоном, држи крст у десној руци, а у левој, у висини груди, свитак. Одозго, два анђела слеђу и стављају јој мученичку круну на главу. У проскинези, у левом доњем углу код ногу Февроније је мала фигура ктитора. Изнад главе цинобер словима на златном позађу је натпис: **всѣчєщєнн митрополнт Виктоѓь.** — Ктитор је обучен у полиставрион и има омофор, распростире под супеданеумом свете Февроније свитак на коме се налази готово нечитак натпис. Чита се **прими сїє прнношєнїє** ... На зеленом позађу осме сцене која се налази

[29] Записи и натписи 797.

[30] Записи и натписи 796 и 819.

тик његовог портрета чита се : **лѣ(то)** ≠ **ЗРІЅ** (1608 година). (Сл. 5)

У центру горњег руба иконе претстављена је Богородица на престолу са Христом у наручју. Леву руку ставила му је на раме, а десну држи на колену. Ноге почивају на супеданеуму. Два анђела лево и десно приклањају се у адорацији пред Христом. На бочним странама иконе налазе се сцене везане за мучење свете Февроније (види схему слика).

2) **Стаа прикѣд(ѣ)на сѣдници** — лево, пред зградом која је једнобродна, са кровом на две воде, преко кога је пребачена црвена драперија, седи судија на зеленом јастуку, на столици са наслоном. Ноге су на супеданеуму. Лево иза њега је стражар са шлемом на глави и копљем. Судија има капу, сличну онима које срећемо на претставама учених доктора у илустрацијама Богородичиног акатиста. У десном доњем делу композиције, пред уском, а високом зградом, налази се света Февронија, у зеленој хаљини, са рукама прекрштеним и везаним спреда. Леви стражар је води за конопац којим је везана, а други, десно од ње, ставио је руку на раме. — Између обеју зграда је зид са малом кулом — едикулом — у средини.

3) **Стаа вьзложена на сковрадоу и вѣна крепсце** — у пејсажу пред два зелена брега лежи света Февронија, лево и десно од ње је по један целат који замахују моткама.

4) **Стаа Февронїа привѣзана ка стлпоу** — у центру сцене је света Февронија, ногу и руку везаних за стуб. Мучена је од двојице целата који јој деру кожу на пазуху и грудима инструментом сличним грабуљама. Позађе композиције затвара зид испред кога је у десном углу грађевина.

5) **Стаа на колесн сѣдровленнна** — она лежи на точку преко кога је пребачен конопац чије крајеве држе целати. Испод точка су разна сечива и копља.

6) **Стїѣ Февроніе зѣби нскорѣнєкаютъ** — у левом делу сцене седи Февронија руку на коленима, главе забачене уназад. Целат је хвата за косе приморавајући је да забаци главу. Десно од ње је други целат који јој вади зубе кљештима и најзад, у дну десно је војник. Испод ногу светице пише у три реда цинобером **зоби стіе**, а ту на земљи леже зуби у облику запета. Позадину композиције затвара брег иза кога је архитектура.

7) **Отрѣзанїе сѣсцам стіе Февроніе** — у десном делу је светица у дугој хаљини расплетене косе. Лева дојка јој је отсечена, а десну јој сече целат. Други целат јој додирује рану на десној дојци. У десном углу композиције је војник између чијих ногу пише **саца** и види се дојка на поду.

8) ... **стіе Февроніе отрѣзаютъ роуце и нозе** — Светица је у средишту композиције. Целат постављен лево отсекао јој је руку до лаката, а други са десне стране се спрема да је стави на муке.

9) **Н!повомртнсь(!) агїас Февронїн** — У десном делу композиције, окренута удесно, клечи

св. Февронија. Глава јој је отсечена. Десно иза ње стоји целат. У врху десног дела композиције је сегмент неба са руком Христа (**НС – ХС**). Њему долеће анђео молбено испружених руку.

10) ... **кн нже сѣклнм оуѓдарнвь главою w стлпь н лнпса** — под циборијумом клечи руку савијених у лакту и положених на земљу, старац кога јашу два ђавола и који удара главом у стуб циборијума. У десном крају композиције је кула-пирг, у чијим вратима стоји жена са круном.

11) **Прнносѣть чсть вь црковь сѣтвореноую вь нмѣ ѣн** — пред равним зидом са карактеристичном едикулом на спрат, распоређена је група свештених лица са ђаконом на челу који држи дарохранилницу у покривеној левој, а у десној црвену свећу. За њим иду архијереји од којих први архиепископ држи на глави посуду у којој је, изгледа, зуб светице. Сви се они крећу ка високој пространој згради.

12) **Сѣтносѣть моцн сте вь монастнрь** — испред равног кренелираног зида са двема кулама на спрат, пред којим је отворен трем, је група свештеника са ковчегом на раменима, царем и царицом и низом жена за њима. Сви се крећу према осмостраној или шестостраној цркви са полукружном апсидом и осмостраном куполом. Ковчег са моштима светице носе четири епископа. Испред ковчега је ђакон. Изнад цара белим словима на црном позађу пише **прнм**, а даље над другим: **селнмаѓ**.

Сликар се држао дословно познатих житија ове светице инсистирајући нарочито на њеном мучеништву и чврстини вере, као и на казни која је достигла њене мучитеље и оне који су хтели да је поколебају.

У нашем средњевековном живопису св. Февронија се налази само у календару Старог Нагоричина, Грачанице и Дечана, под 25 јулом.

Њен култ појачава се касније код нас, јер крајем XVI и почетком XVII века срећемо њено житије.

Бирање оваквих житија и инсистирање на њима на овакав начин, свакако је у време турске окупације имало свој одређен значај.

Појава иконе са житијем св. Февроније само је једна у низу сличних. Од средине XVI века у нашој црквеној литератури и у нашем иконопису у вези са овом литературом јавља се читав низ сликаних претстава житија појединих светитеља и у фреско сликарству а нарочито на иконама.

Начин на који је решен и место где је постављен ктиторски портрет митрополита Виктора одговарају старијем традиционалном типу са реликвијара Томе Прељубовића. Исти тип ове врсте донаторске композиције жив је и у турском периоду. Тако је насликан и крушедолски игуман Јоаким, на једној икони Богородице из манастира Крушедола, и јеромонах Георгије Дечанац на икони цркве св. Николе у Великој Хочи.

РАДИВОЈЕ ЉУБИНКОВИЋ

Сл. 6. Чаша, дар митрополита Виктора Дечанима 1593 године (Фото Дебељковић)

Fig. 6. Coupe, dont le métropolite Victor fit cadeau au monastère de Dečani en 1593 (Photo Debeljković)

DEUX ICONES A PORTRAITS DE DONATEUR A GRAČANICA

La représentation des portraits des donateurs est plutôt rare dans notre peinture iconographique et nous ne connaissons qu'un nombre restreint de tels portraits figurant sur des icônes. Ce sont: l'icône des apôtres Pierre et Paul au Vatican avec les portraits des rois Milutin et Dragutin et de la reine Hélène; celle de St. Nicolas à Bari avec les portraits de Stefan Dečanski et d'une de ses femmes; celle du Christ et de la Vierge du reliquaire de Toma Preljubović à Cuenca avec les portraits du despote Toma et de sa femme Marie; aux Méthéors, l'icône de la Vierge avec le portrait du moine Joasaph et celui de Marie; en Roumanie, deux icônes, l'une de St. Sava et St. Siméon avec le portrait de Despina Branković et celui de ses filles, et l'autre de la Vierge Thrénodouse représentant Despina portant son fils mort dans ses bras; à Krušedol, l'icône de la Vierge avec le portrait de l'igoumène Joakim et une icône de la Déisis du trésor de l'église de Sarajevo avec le portrait d'un autre religieux, le moine Néophyte; une icône de St. Nicolas à Velika Hoča, près de Prizren, avec le portrait de Georges le Moine; au Musée National de Beograd se trouve encore une icône de la Vierge aux pieds de laquelle est représenté un donnateur inconnu.

Dernièrement on a remarqué à Gračanica deux icônes, l'une représentant le Christ avec le portrait du métropolite Nikanor de Novo Brdo sur la partie inférieure de l'icône, et l'autre, représentant Ste. Fevronie aux pieds de laquelle se tient agenouillé en prières, le métropolite Victor.

Les deux icônes sont datées, l'une de 1567, l'autre de 1608.

Le portrait du métropolite Victor n'apporte rien de nouveau du point de vue iconographique et se range dans la tradition.

Cependant la construction du portrait de donateur du métropolite Nikanor est unique. Le métropolite est représenté en proscinesis entre le prophète perse IROPI (?) et le philosophe antique Pythagore. Un ange porte le signum du pouvoir métropolitain, la mitre. Au-devant de Nikanor est déployé un long rouleau dont l'inscription est presque effacée. Parmi les dernières lignes on lit ≠ѕѳї, le millésime.

Les représentations de prophètes orientaux ainsi que celles de philosophes antiques sont rares dans notre art médiéval. Ces derniers se trouvent, ainsi que les Cybilles, dans les compositions de l'Arbre de Jessé (à Arilje, à l'église de la Vierge de Prizren) mais jamais dans les compositions des donateurs. Ainsi conçue, cette composition permet de supposer une instruction peu commune de la part de celui d'après les suggestions duquel l'oeuvre a été exécutée. Il y a là un autre fait encore qui est exceptionnel: Nikanor tient à montrer que le titre qu'il porte ainsi que le pouvoir qu'il détient lui viennent de Dieu lui-même. On en peut déduire que, dans le cadre historique de l'époque, cette icône devait porter en elle une signification toute particulière, voire même un programme politique. Un fait caractéristique l'éclaire, en effet. Dans la première moitié du XVIe siècle un groupe d'archevêques serbes, le métropolite Pavle de Smederevo en tête, menait une lutte tenace pour la restauration de l'indépendance de l'Eglise Serbe et du patriarcat de Peć. Nikanor se rangeait parmi leurs pires adversaires. Dix ans avant l'exécution du portrait, dont il est question ici, les partisans de l'Eglise nationale avaient réussi à restaurer l'ancien patriarcat autonome. Dans de telles conditions, le pouvoir de métropolite ne pouvait dériver que de la volonté du patriarche et du saint-synode. Néanmoins Nikanor continuait, semble-t-il, à combattre l'idée de l'indépendance de l'Eglise Serbe de même que celle du siège patriarcal. Il résuma alors son attitude en insérant son portrait dans cette composition qui est sans pareille.

Radivoje Ljubinković

ФРАНО МАТИЈИН, ДУБРОВАЧКИ СЛИКАР XVI ВЕКА

Када је Љубе Караман писао своју књигу о уметности у Далмацији у XV и XVI веку, он је нсебно поглавље посветио касновизантиским иконама у Приморју укључујући ту и триптих Фране Матијиног из 1534 године. Његова теза је била да су све те иконе, које се могу датирати у време од XVI до XVIII века, увезене било са Леванта било из млетачких радионица критских мајстора, изузев Франиних слика. За ту поставку навео је примерке који поткрепљују баш ову тезу[1]. Међутим, проучавања вршена после рата показују да ове тезе треба да претрпе извесне измене, управо да треба да буду допуњене, и да византинизмима у стилу читавог једног слоја икона, засада само у Дубровнику, треба тражити и други узрок.

У Дубровнику се од краја XIV века почела образовати једна посебна сликарска школа, која је на почетку XVI века доживела своју кулминацију у делима тројице сликара: Николе Божидаровића, Михаила Хамзића и Вица Ловровог. Тај успон уследио је после тридесетину година од времена када су дубровачки каравани кренули поново дугим путевима Балкана, доносећи робу прекоморских, европских земаља и у најзабаченије делове Турске царевине. Била је поново успостављена равнотежа копнене и поморске трговине, којој је био задан снажан ударац у XV веку. Последње године тога века однеле су и последњег организованог противника турској инвазији на Балкану и Турци су могли мирно да пусте трговце у своје земље. Једна трговина повећавала је другу. У море су пуштане такве галије какве овај град никада раније није имао. Њихова носивост постајала је много већа, а њихови циљеви много удаљенији. У Дубровник су пристизала огромна богатства. Издвојила се била читава једна група богатих људи који су не само трговали већ и радили на улепшавању свога живота. То време, прве деценије XVI века, испуњено је градњом кућа и двораца имућних људи: властеле и богатих грађана. Негује се раскош у одевању и употреби накита, у набавци скупоценог намештаја, у разноврсности предмета за свакодневну употребу, једном речју: луксуз је део свакидашњег живота тог богатог, грађанског дела Дубровника[2]. У то се време издаје и читав низ забрана луксуза, које сведоче о једном новом културном профилу човека који се ту ствара и о једном новом укусу који је с тим појавама у вези[3]. Књижевност дубровачких трубадура, чији почеци падају у ово доба, чини део овог културног комплекса. Сликарска уметност дубровачких мајстора била је на врхунцу. Али, уопште узев, она није била на оној висини схватања и погледа као, рецимо, књижевност. Било би занимљиво извршити анализу уметничких схватања који излазе из стихова једне *Јеђупке* или из Држићевих комедија или Менчетићевих песама па то упоредити са уметничким и идејним схватањима неког Божидаровићевог триптиха — напредност у ренесансном смислу била би свакако на страни првих. Ипак, није само то био проблем дубровачког сликарства. И формално дубровачки сликари још су увек били у оквирима уметничких ставова који су у Италији били давно превазиђени. У време када раде велика тројица дубровачких сликара, на суседној обали завршили су своје дело и Мантења и Ђовани Белини, да се помену само они најважнији од нама најближих. Већ тада су почели у Дубровник да долазе сликари странци осећајући да могу да конкуришу домаћим сликарима не толико квалитетом својих радова колико напреднијим схватањима свога сликарства, и знањем неких формалних решења која су то омогућавла: познавањем перспективних решења, смештајем фигуре у простор, новим начином пластичне обраде, новим распоредом светлости и сенке, негде и употребом светла итд.

За време рада ове тројице мајстора Дубровчана било је у Дубровнику неколико сликара странаца који су ту радили: Варто-

[1] Lj. Karaman, Umjetnost u Dalmaciji, XV i XVI vijek, Zagreb 1933, стр. 171—176.

[2] Др Ј. Тадић, Цвијета Зузорић, Београд 1939.

[3] K. Jireček, Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte, Archiv für Slawische Philologie, XXI, Berlin 1899, 420—425.

ломеј Палми[4] и Пјер ди Ђовани из Венеције[5], сликар Јаков из Фиренце[6] и Јаков из Венеције[7]. То су они за које знамо по писаним документима. А било их је, сигурно, знатно више, јер сликарски еснаф на челу са Вицом Ловровим, 1509, тражи од владе да објави да ниједан сликар странац не сме да ради на сликарству у Републици докле год не среди свој однос с еснафом, што практично значи док не постане члан ове заједнице[8]. Конкуренција ових сликара као и оних који су дошли нешто доцније и радили у Дубровнику, као и конкуренција слика увезених из апенинских земаља, створила је у развоју дубровачке сликарске школе једну нарочиту ситуацију, занимљиву по делима која су остала као њен сведок. Тај процес, уза све могуће грешке реконструкције, ишао је, после 1518 године, отприлике овако:

Када су, око 1518, умрла тројица великих дубровачких сликара[9], остала је у Дубровнику једна група мајстора доста немоћних да достигне квалитет својих претходника, а поред њих и један странац, већ поменути Пиер ди Ђовани. Ту групу сачињавали су: Петар Богдановић[10], Марин Паскојевић[11], Петар Радоњић[12]. Први је више трговао оловом, био чувар државног затвора и закупац станарине и више новац него четкице и боје имао у рукама, док су друга двојица били, поред Фране Матијиног, једини сликари у Дубровнику између двадесетих и тридесетих година XVI века. У таквој ситуацији властела, богати пучани, еснафи и друге организације које су чиниле групу наручилаца, почели су да се окрећу Италији и да се оријентишу још више на сликаре странце. 1520 год. дубровачки властелин Лујо Гучетић наручује за олтар свете заветне капеле у Анкони слику код самог Тицијана[13]. (Данас се налази у Анконитанском музеју). Главни радови у Дубровнику припадају странцима. 1523 Пиер ди Ђовани, сликар кога је из Венеције у Дубровник довео Михаило Хамзић, слика велики олтар фрањевачке цркве Госпе од Шпилица на Лопуду, највеће дело ове деценије у Дубровнику[14], а између 1526 и 1529 године ради Урбињанин Пиер ди Антонио, поред осталих ствари, велики олтар с пет слика у сакристији фрањеваца у Дубровнику за породицу Буниħ[15] и најлепшу слику овога времена „Вазнесење Христово" за цркву св. Спаса[16]. То је само оно што се до данас од њих сачувало, док је њихов рад био далеко већи и обимнији. Њихова дела показују, у односу на стварање домаћих мајстора, знатно већу меру ренесансног. Они се цене не само од наручилаца, што се види по ценама њихових радова, него и од сликара, што се може констатовати по њиховим интервенцијама у сликарским споровима, где су они судије у размирицама између домаћих сликара[17].

Када се пак наручиоци обрате домаћим мајсторима, а то је обично, у ово време, ради сликања шкриња или соба, ређе ради израде икона и слика, онда је чест у уговору захтев да се слика на начин moderni temporis[18], по укусу талијанском итд., клаузула која је најбољи барометар стања у ликовној култури Републике у ово време.

Цела ситуација је сигурно збуњивала мале мајсторе дубровачке. Петнаестак слика из времена од тридесетих до шездесетих година XVI века показују такву разноврсност схватања, такву стилску шароликост и мешања стилова на једној слици, какве раније није било у дубровачкој сликарској школи. У размаку од три деценије улазе у сликарство од домаћих мајстора још: Марин Вучетић[19], Марко Радоевић[20], Стјепан Радовановић[21], Никола Стјепановић[22], Христофор Николин[23] и сликар Радо[24]. Њихова дела, сасвим разноврсна по хтењима, могу се груписати око четири тенденције, четири правца у која је пошло, лутајући, сликарство Дубровника. Једни су, и то највероватније најстарији, пошли стопама декоративности и традиција домаће школе, нарочито стила Николе Божидаровића. Тој групи припадају мајстори: св. Влаха из Умјетничке галерије у Дубровнику, триптиха са Богородицом и четири светитеља из Жупног музеја на Лопуду и олтарске слике из

[4] K. Kovač, Nikolaus Ragusinus und seine Zeit, Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der K. K. Zentralkommission für Denkmalpflege XI (1917), Beiblatt, Wien, стр. 59—60.

[5] Исто, стр. 63—64.

[6] Исто, стр. 60.

[7] Дубровачки државни архив, Diversa cancelariae 101, 172'.

[8] K. Kovač, наведено дело, стр. 61.

[9] Никола Божидаровић је умро 1517; Михајло Хамзић се помиње последњи пут 1520 — Div. canc. 109, 169; Вице Ловров забележен је као покојник крајем 1518 год. — Testamenta 32, 168.

[10] K. Kovač, нав. дело, стр. 60.

[11] Исто, стр. 66.

[12] Исто, стр. 64—66.

[13] Dr Frano Kesterčanek, Ticijanova zavjetna slika dubrovačkog vlastelina Luja Gučetića-Gozze, Obzor 23. VII. 1939.

[14] Diversa notariae 97, 201.

[15] Сада стоји у капели Буниħа у фрањевачкој цркви у Дубровнику велики олтар са грбом Буниħа, који се у свему поклапа са уговором сачуваним у Div. not. 100, 83'. Цео је сликан од стране овога мајстора, сем слике св. Фрање која је на унутрашњој страни левога крила, а рад је неког другог сликара.

[16] K. Prijatelj, Prilozi slikarstvu XV—XVII st. u Dubrovniku, Historiski zbornik, год. IV (1951), стр. 180.

[17] Div. canc. 110, 192.

[18] »... ad modernam« у уговору Фране Матијиног и Петра Радоњића са Христофором Кабожићем за израду шкриња — Div. not. 95, 191.

[19] Div. canc. 124, 41'.

[20] K. Kovač, нав. дело, стр. 64.

[21] Исто, стр. 66.

[22] J. Tadić, Дубровачка архивска грађа о Београду, Београд 1951, стр. 173. Има докумената и у Debita notariae 84, 132 и у Cons. min. 43, 179'.

[23] K. Prijatelj, нав. дело, стр. 182—186.

[24] K. Kovač, нав. дело, стр. 66.

Сл. 1. Триптих са св. Стеваном, Богородицом са Христом и св. Јованом јеванђелистом, црква у селу Сустјепану, Ријека Дубровачка

Fig. 1. Triptyque avec st. Étienne, la Vierge avec Jésus et st. Jean l'Evangéliste, église au village Sustjepan, Rijeka Dubrovačka

цркве св. Андрије на Пилама[25]. Схватање пластичне обраде фигуре више је ренесансно, и то је највећа разлика у гледању на сликарство ове групе и Николе Божидаровића. Између тридесетих и четрдесетих година напоредо иду две супротне тенденције: она која све више узима у помоћ сликаре странце, било да их копира, било да се потпуно на њих ослања, она којој је на челу, нама и по делу познати Христофор Николин; њој супротна је враћање византинизмима. Том правцу на челу стоји сликар Фране Матијин. Али он није био сам. У групу улазе још: мајстор икона св. Николе и св. Спиридона из збирке православне цркве у Дубровнику (иконе су вероватно припадале некој већој олтарској слици, јер су се на горњем делу сачували облици лукова резаног оквира, а и исте су величине — пандани). Док први мајстори раде и даље после четрдесетих година, други даље не можемо пратити, бар не засада. И, најзад, има још неколико покушаја да се измире супротности ових праваца, управо створено је стилски нешто што може бити специфично само за ово време — неки мајстори сликају светитеље и обрађују њихове ликове на начин византиског иконописа тога времена, а стављају их у ренесансни пејзаж једног Мантење или их облаче у златом везене хаљине Божидаровићевих светитеља, као што је то, између осталог, урађено на оној предели са пет светитеља у Умјетничкој галерији[26] и на икони Богородице с Христом са главног олтара цркве св. Ђурђа (Трицркве) у Дубровнику.

Ово је први период у распадању дубровачке сликарске школе. Од шездесетих година раде свега двојица-тројица домаћих

[25] Ову слику је, највероватније, израдио Пиер ди Ђовани, млетачки сликар у четвртој деценији XVI века.

[26] Постоји још читав један слој сликарства те врсте. Раније је ова предела од стране Ковача приписивана Ловри Мароевићу из Котора. Она је својом сликом св. Јеронима инспирисана једном пределом Пинтурикијевом, те се јасно датира у поменуто време. Са радом Ловра из Котора нема никакве стилске везе.

Сл. 2. Предела са животом и чудима св. Антуна падованског, Дубровник, Умјетничка галерија

Fig. 2. Prédelle avec la vie et les miracles de st. Antoine de Padoue, Dubrovnik, Galerie des beaux-arts

сликара: Христофор Николин, Петар Петров[27] и Лука Винтурић[28], док су сви остали странци. Богатим Скочибухама, Працатовићима, Наљешковићима, Златарићима и другим више су одговарали Флорентинци: Симон Фери[29], Бернардо Буонталенти[30], Antonius de Florinus[31], Alessandro Franceschi[32], Падованац Bernardino Riccardi[33] и Pelegrino Broccardo[34] него ови мајстори. Они су преузели не само радове ових већ и њихово удружење, њихов еснаф, јер налазимо једног мајстора странца да је, у то време, гасталд сликарског еснафа[35]. Четири последње деценије XVI века завршиће лутање дубровачких сликара, управо они ће потпуно нестати из дубровачког друштва као школа. По који ће и даље, у XVII и XVIII веку, доћи и до неког имена, али то неће више бити дубровачко сликарство, него сликарство у Дубровнику тога времена[36].

Према томе, може се сасвим говорити о византиским иконама као дêлу једног компликованог организма дубровачке сликарске школе.

Кроз науку се провлачила још једна тврдња, надовезујући се на поменути закључак да су византиске слике у Далмацији увезене — претпоставило се да је Франо Матијин, за кога је утврђено да је радио на византиски начин, грчког порекла. У ранијој концепцији заиста је била чудна појава једног таквог мајстора. По разради Караманової његов отац, такође сликар, дошао је са острва Мелоса, јер је у писаним документима навођен и као Matheus de Milo[37]. На први поглед теза изгледа убедљива, поготову ако јој се дода да је он учио сликарству требињског калуђера Марка[38] и да из краја XVI века има документат у коме се неки становници Мелоса бележе као Nikolaus Clakara de Millo, Manoilus Joannis de Millo и Procopi de Millo[39], где се тачно види да се ради о Грцима. Међутим, поставља се питање, да ли је ствар баш тако јасна?

Отац Фране Матијиног забележен је на три начина у књиге дубровачког архива: као Matheus Milovich[40], Matheus de Millo[41] и Matheus Mili[42]. Значајно је притом да су прва четири најранија помена, у времену од 1480 до 1490 године, у форми Матија Миловић; јер ако би био с Мелоса било би најлогичније да су први помени у форми Matheus de Millo, па да се доцније то словенизира у Миловић, како мисли Караман. А, онда, има и облик Matheus Mili, који јасније од свега говори да се ту ради о Миловом сину. Надохват за ову тврдњу тражена је документација и на другим местима. Могло се утврдити да је Мило врло често име у Дубровнику и да се често имена њихових синова, као уосталом и друга имена а не само Мило, бележе са de. Тако се један дубровачки ка-

[27] Div. canc. 160, 103'; 180, 102'—103; Div. not. 122, 193—194; 128, 49; Tutores notariae 4, 207, Consilium rogatorum 70, 50'—51.

[28] Div. canc. 155, 77; 163, 42; Div. not. 106, 130; Test. 44, 33; Cons. rog. 63, 220.

[29] K. Prijatelj, нав. дело, стр. 186—188.

[30] K. Prijatelj, Ponuda Bernarda Buontalentija Dubrovniku, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LII (1950), стр. 219—224.

[31] Div. canc. 154, 51; 155, 69.

[32] Div. canc. 155, 69.

[33] K. Prijatelj, Prilozi ..., стр. 187—188.

[34] Dr F. Kesterčanek, Izložba historijskih i umjetničkih slika u Dubrovniku, Obzor 9. II. 1940. Подаци о слици у каталогу Изложбе historijskih i umjetničkih slika, Дубровник 1940.

[35] K. Prijatelj, нав. дело, стр. 187.

[36] Какво је изгледало то сликарство описао је, у последње време, K. Prijatelj, Slikari XVII i XVIII stoljeća u Dubrovniku, Starohrvatska prosvjeta, III serija, I sv. (1949), стр. 250—278.

[37] Lj. Karaman, нав. дело, стр. 175.

[38] Div. canc. 95, 52'.

[39] Div. canc. 170, 100.

[40] Div. canc. 82, 76'; 83, 110; 84, 176; Div. not. 66, 80'.

[41] Div. not. 71, 44'; 72, 37; 79, 166; 87, 52; Div. canc. 97, 153 и 167'.

[42] Div. canc, 89, 70; 94, 60' и 65; 95, 81' и 52'; Div. not. 60, 163'.

менар зове Petrus de Milo[43], син једног вртлара Franciscus Mili[44], док има и један ранији Matheus de Milo[45]. Да су то Дубровчани види се и из имена места које стоји уз име као: Marinus de Millo de Ragusio[46] или Matheus de Millo de Lebro[47]. Узгред, могли бисмо да напоменемо да се син сликара Фране Матијиног звао Милоч, вероватно према своме прадеди.

Онда даље: Франо као сликар није могао да наследи византинизме своје уметности од оца, који би требало да их је научио негде у Грчкој, јер је овај, као врло млад човек, учио занат у Дубровнику, а није у њега дошао као готов мајстор. Он је, 1482, почео да учи златарство код златара Николе Прибисалића[48], па га је, изгледа, брзо напустио, јер се већ 1484 год. помиње као сликар, не баш сасвим самосталан, јер га Божидар Влатковић хоће да држи у својој радионици седам година као најамника[49]. И то је убрзо раскинуо и отворио своју радионицу. О његовом самосталном раду зна се само по писаним документима, али је он значајан због двеју ствари: веза са Балканом и са Италијом. Поменули смо већ да је 1501 год. учио годину дана сликарству требињског калуђера Марка Сгефановог, истог оног који је писао, 1509, један октоих манастира Тврдоша који се данас налази у манастиру Савину у Боки[50]. Изгледа да је уопште Матија Миловић добро познавао Балкан и његове путеве, јер је бенедиктинца Јована Крститеља из Ферраре, око 1490, водио у Турску и вратио натраг у Дубровник[51]. И морски путеви нису му били страни. Прелазио је чешће у јужну Италију, и то у суседне Vieste, где је био око 1500 између фебруара и јуна и радио слике или склапао за њих уговоре, па их довршавао у Дубровнику[52].

На једном таквом већем путу у јужну Италију, 1504 год., са друштвом у коме су се налазили поред Матије Миловића и брат Николе Божидаровића, сликар Владисав, као и познати дуборезац Орсат Миличевић, учествовао је и Франо Матијин. Писмено је утврђено да ће Франо служити обојицу сликара у свим пословима како у Vieste, где ће се друштво, како изгледа, најдуже задржати, тако и у другим местима Апулије, где они буду радили. На путу треба да остану годину дана[53]. Пут се, по свој прилици, одужио због тога што су конзервативној средини јужне Италије одговарали такви мајстори као што су били дубровачки, те још и данас има уметничких дела у Палерму за које van Marle сматра да су далматинска[54]. Тек 1508 године он и његов отац поново су у Дубровнику. На путу му је била дужност „... servire et obedire dictis Mattheo et Vladissavo simul et cuilibet ipsorum in omnibus rebus necessariis ... prout fuerit opportunum ...“ Колико је од тога било учење сликарства можемо само посредно закључити. Фебруара 1508 год., Франо улази у радионицу тадашњег гасталда сликарске братовштине, познатог дубровачког уметника Вица Ловровог. Обичај је био да синови сликара прођу кроз атеље других мајстора, и ваљда,

[43] Div. not. 25, 142'.

[44] Div. not. 71, 129'.

[45] Div. canc. 80, 84.

[46] Div. not, 63, 46'.

[47] Div. canc. 58, 101.

[48] Ibid. 82, 76'.

[49] Ibid. 83, 110.

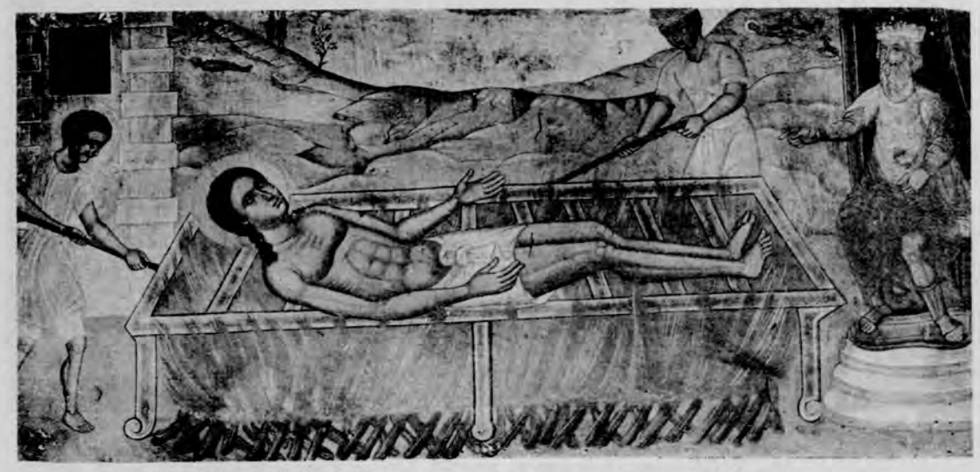
[50] Др Вл. Ђоровић, Херцеговачки манастири, Требињски манастир (Тврдош) Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIII (1911), стр. 508.

[51] Div. not. 71, 44'.

[52] Div. not. 79, 166.

[53] Div. canc. 97, 167' и 153.

[54] R. van Marle, The development of the Italian Schools of Painting VII, Hague 1926, стр. 411—412.

Сл. 3. Мучење св. Винценција, Дубровник, црква доминиканаца

Fig. 3. Martyr de st. Vincent, Dubrovnik, église dominicaine

Сл. 4. Распеће, део пределе, Дубровник, црква Сигурата
Fig. 4. Crucifixion, fragment de prédelle, Dubrovnik, église Sigurata

тако да стекну право на самосталан рад. Али је скоро редовно да они не остају у тим радионицама ни оно скраћено време које су ту имали да проведу (скраћено за разлику од осталих дечака који су учили тај занат), већ су брзо напуштали радионице, те само формално испуњавали сигурно неку одредбу цеховске матрикуле. Тако је било и у овом случају. Франо Матијин је сигурно научио занат на поменутом путу, па је после испуњених шест месеци у радионици Вица Ловровог уговор раскинут вољом обеју странака, а обе странке су биле задовољне једна другом[55].

Куда је после тога отишао, није познато. Тад нестаје и његов отац. Није искључено да су заједнички отишли на неке путеве. Тек 1520 године, после дванаест година, он се поново налази у Дубровнику, који више неће напуштати на тако дуго време, и где ће остати све до своје смрти.

Ако се по његовом очуваном делу сме закључивати о његовом учењу, онда се види да је он нарочиту пажњу обраћао на онај начин сликања својих учитеља — оца и Вица Ловровог — који су они показивали православним калуђерима или којим је исликан један православни манастир. То је сликање „more greco", начин који су знали многи дубровачки мајстори и због тога што су купци њихових слика били они који су се налазили у залеђу дубровачком — православни део народа Србије, Херцеговине, Босне и Зете. Али никада раније у дубровачкој сликарској школи није тај начин постао један од праваца у њој, никада у њеном развоју није имао овај значај као у тренутку кад Франо Матијин почиње своју уметничку делатност.

Од 1520 до 1548 године, у периоду у коме интензивно делује у Дубровнику, он ће само тако и да слика, и то не за оне који су припадали православљу вером или Истоку местом свога боравка, већ за саме Дубровчане и најближу околину. Тако се у селу Сустјепану на обали Омбле, у братимској цркви св. Стјепана, сачувао један триптих који је он завршио 1535 године, према уговору склопљеном крајем претходне године с претставницима братства св. Стјепана из овог рибарског места. Слика је направљена за олтар према моделу који је сликар показао приликом склапања уговора са претставницима братства[56]. То је триптих у дуборезном оквиру са Богородицом и Христом у средини, св. Стеваном с леве, а св. Јованом Теологом с десне стране[57]. Богородица седи на окер престолу на два вретенаста јастука: црвеном и сивозеленом, с ногама на црвеном јастуку истог облика. Обучена је у тамно црвенољубичасти мафорион испод кога је тамнозелена хаљина и округла грчка капа. Христа, у белосивој хаљиници и окер огртачу шрафираном златом, придржава на крилу, хватајући га рукама за рамена. Дечак благосиља десном руком, а у левој држи смотани свитак. Смеђе је косе, окренут лицем гледаоцу, као и Богородица. Два бочна светитеља окренута су према њима. Десни у три-четврти окренут лево — Јован Теолог — седе браде и косе, стоји обучен у зелену хаљину златом бордирану и светлољубичасти огртач, са апостолским сандалама везаним окер траком. У десној руци држи црвено обрезану белосиву књигу у којој је црним словима забележен грчки текст[58], док десном руком показује на њу. Поред њега је, до ногу, мрки орао, његов атрибут, с ореолом око главе. Леви — млади св. Стеван — окренут је у десни тричетвртински профил, стоји мало погнуте главе. На глави му је тонзура и венац смеђе косе око ње. Обучен је у белосиву албу и сиву далматику са златним бордурама око врата, рукава и дуж прореза са стране. Далматика је везена црвеним орнаментима и постављена такође црвено. На грудима је окер везено попрсје св. Влаха, а при дну св. Јеронима у кардиналском. Св. Стеван у рукама држи знаке свога чина: у десној сиву кадионицу, а у левој сиву чунколику посуду за тамјан, док му је преко леве руке пребачен бели манипулус са црним крстовима и бордурама. На земљи, око ногу, три су сива камена — симболи његовог мучеништва. Све три слике имају златну позадину и окер под.

Обрада ових слика и начин на који сликар води четкицу по лицима и драперији, као и сигнатуре, све то припада кругу византиске уметности. Кад ради драперију, он то чини на начин тако добро познат са византиских икона: целу површину драперије — рецимо Богородичине хаљине — прво пређе тамнозеленом бојом једнога тона; после у обраду пластике пође преко светлозелене, док акценте светла не изведе белим, а акценте сенке не извуче, у наборима, црном бојом. И све је то без прелаза дато у површинама разних облика као и линијом. Тај начин обраде, са дијапазоном између светлости и сенке који се простире до крајњих боја црне и беле и са свега две боје у међупростору, спроведен је на скоро свима драперијама ове слике. Све четири боје којима сликар обрађује пластику драперије у исто време су и графички постављене, оне ту пластику и цртачки описују. Ликови су нешто другачије пластично обрађени. Инкарнат је потсликан једним сивомаслинастим тоном код Богородице и св. Јована, док је код св. Стевана окер, па се онда прелази у светли окер, и акценти светла су дати бело, док су форме очију, носа, уста или браде описане графички, мрким линијама.

[55] Div. not. 87, 52.

[56] К. Kovač, нав. дело, стр. 58—59.

[57] Богородица ΜΡ — ΘΥ
св. Стеван ΟΑΓΟΣ ΦΑΝΟΣ

[58] ΕΝ ΑΡΧΗ ΛΟΓΟΣ Θ
ΗΝ Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΣ ΗΝ
ΚΑΙ Ο ΛΟΓΟΣ ΝΑΡΧΗΤΡ
ΗΝ ΠΡΟΣ ΤΟΝΠΑΝ
ΤΟΝ ΚΑΙ ΘΣ ΗΝ Ο ΙΔΙΑΝΥ
ΕΓΕΝΕΤΟ

Као и обрада тако и иконографија триптиха улази у оквир византиског уметничког круга, сем извесних елемената који су јасног западњачког карактера. Св. Јован Теолог је врло честа појава и у западној и у источној религиозној уметности. Већ је утврђено да је он на истоку обично стар човек, док је у западњачкој иконографији, скоро увек, младић[59]. Богородица, пак, припада византиском типу Кириотисе фронталног става[60]. Међутим, св. Стеван, овако дат, са тонзуром и манипулусом католичке цркве сасвим је западњачки. Сем тога, и претерано неговање атрибута, који поред натписа треба гледаоцу да пруже не само име светитеља већ и симболично да прикажу његов живот или муке, карактеристичније је за иконографију запада.

Па и цео репертоар орнаментике на овој слици припада Ренесанси. Ђаконска далматика св. Стевана везана је црвеним, типично ренесансним орнаментима, који су сасвим слободно ушли међу те касновизантиске форме. Мајстор је, сигурно, знао врло добро ренесансну орнаментику, јер се бавио још једним послом, којим су се, уосталом, бавили и многи други дубровачки сликари: он је радио за дубровачке куће шкриње сам — као за Луку Јелића 1532[61] — или са Петром Радоњићем, такође сликаром — за Христофора Кабожића 1521 године[62]. Притом је предвиђено, у једном од ових уговора, да шкиње буду урађене „ad modernam".

Не само то јединство западњачког и источњачког у иконографији и стилу овог триптиха, дато у специфичном споју, већ и претстава св. Влаха, заштитника града, који стоји извезен са моделом града у руци, везује ову слику за Дубровник.

Стилски и рукописно њему припадају, сигурно, још два фрагмента олтарских слика — једна цела предела и два фрагмента пределе — и две иконе. То су: *Предела св. Антуна падованског* из Умјетничке галерије, *Дубровачки брод* и *Распеће* из цркве Сигурате и *Мучење св. Винценција* из доминиканске цркве, све у Дубровнику, док је *Стигматизација св. Фрање* у Сплитској Галерији умјетнина. Рукописно, то су све исти они поступци који се јављају на фигурама триптиха у Сустјепану. Иста она лица пролазе и овим сликама. Физиономска сличност је врло велика, само што свеци носе друга имена и друге хаљине. Лик св. Стевана са триптиха распознаћемо у лицу св. Антуна падованског, у ђакону са друге слике исте пределе, у једном мучитељу са иконе св. Винценција, у левом анђелу испод Распећа као и у другој фигури из Стигматизације. Св. Јован јеванђелиста обучен је у епископа на другој слици пределе, у старца на четвртој и у Дацијана на икони; мало измењен је у св. Фрањи из Стигматизације. Обрада тих физиономија је исто тако идентична с оном на триптиху: начин за голобрадо лице један, а начин за брадато нешто другојачији, али исти са обрадом лица св. Јована са триптиха. Космати делови су потсликани маслинасто као и сенке, па су длаке извучене белом бојом, док су масе браде, форме, дате опцртане мрком. На свим тим лицима детаљи су свагде подједнако решавани. Исте су уши, носеви, полумесечасти подочњаци, карактеристична обрада уста итд. итд. Исти рукопис види се и на обрадама драперија. Негде је то дато са четири боје, а негде са три. Дрво предикаоницâ, шкрињâ и постољâ, на овим сликама, увек је сликано окером, па шрафирано златом. Све оне заједно, пак, показују стилски много више особина фрескосликарства, него иконописа. Та особина читавог дела Фране Матијиног може се запазити у широко постављеним плановима светлости и сенке у обради пластике тако карактеристичним за широке површине зидова. Можда би се ова појава дала објаснити његовим учењем код једног мајстора фресака какав је био Вице Ловров, за кога је познато да је радио живопис манастира Тврдоша[63].

Предела св. Антуна падованског припадала је раније некој олтарској слици фрањевачког самостана у Ријеци Дубровачкој, одакле је пре три-четири године пренесена у Умјетничку галерију. На њој су, на четири засебна поља, насликане сцене из живота и чуда овог фрањевачког светитеља. На првој је слици с леве стране — данашњег распореда слика у оквиру — композиција у којој се св. Антун на Западу од XIV века врло често слика. То је св. Антун као говорник пред папом. Обучен у фрањевачки хабит, он стоји у окер предикаоници и гестом подигнуте руке обраћа се папи, који седи на престолу испод балдахина, са тијаром на глави, и шесторици кардинала у црвеном[64]. Друга слика није засада тематски разрешена. Ту је приказан св. Антун како скрштених руку на грудима прима тројицу људи: једног бискупа са светлозеленом митром, у зеленој доњој и белој горњој хаљини украшеној чипкама. Он се обраћа, испружених руку, св. Антуну, као и његов пријатељ — човек са плавосивим шеширом широког обода, црне браде и бркова, обучен у плави капут са зеленим оковратником, у ружичастим панталонама које испод колена улазе у зелене доколенице, и у црним ципелама. Иза њих је голобради ђакон с плавом капом и зеленим оковратником. У трећој композицији претстављена је сликовито проповед св. Антуна о срцу тврдице. Легенда прича да је Антун држао једном посмртни говор неком богаташу. Он је

[59] K. Künstle, Ikonographie der Heiligen, Freiburg in Breisgau 1926, стр. 342.
[60] Lj. Karaman, нав. дело, стр. 174.
[61] Div. canc. 120, 46'.
[62] Div not. 95, 191; Div. canc. 110, 192.
[63] Div. canc. 102, 72'.
[64] K. Künstle, нав. дело, стр. 84.

Сл. 5. Стигматизација св. Фрање, Сплит, Галерија умјетнина
Fig. 5. Stigmatisation de st. François, Split, Galerie des beaux-arts

Сл. 6. Глава св. Стевана са триптиха у Сустјепану
Fig. 6. Tête de st. Étienne du triptyque à Sustjepan

Сл. 7. Глава св. Антуна са пределе
Fig. 7. Tête de st. Antoine de la prédelle

тада узео за тему речи из Св. писма: „Где је ваше благо ту је и ваше срце". Поводом тога је рекао да је умрли више волео новац него Бога и да му се срце више не налази у грудима, већ у његовом сандуку за новац[65]. Ова композиција то илуструје на следећи начин: св. Антун, десно, говори над главом брадатог човека постављеног на црвеним застртом одру, обученог у црвено. Истинитост његових речи потврђена је тиме што је један босоног, у зелено обучен, човек, са марамом око главе, клекао пред сандук и из њега извадио срце увијено у ружичасто. Два сведока присуствују чуду: први голобрад, обучен у зелену хаљину и црвен огртач, са округлом црвеном капом на глави, и други седобрад са сивим турбаном у зеленој хаљини и бледом наранџастом огртачу. Четврта слика претставља чудо св. Антуна када лечи отсечену ногу једном младићу. Легенда је испричана у Liber miraculorum и по њој је неки младић, именом Леонхард, исповеђен у Падови од стране св. Антуна. При исповести, он је испричао да је стао ногом на своју мајку. Прекоревајући Антун му је рекао да нога која свог оца или своју мајку удари заслужује да буде отсечена. Ове речи су толико дирнуле младића да је ту ногу отсекао чим је дошао кући. Догађај је узбудио његову мајку и она је отишла фрањевцима и жалила се. Тада је дошао св. Антун и излечио га[66]. На слици је тренутак кад св. Антун клечећи намешта отсечени део ноге нагом младићу, који седи огрнут, преко леђа и око бедара, сивим огртачем. Сведоци чуда су: његова мајка, која стоји иза леђа сина у зеленом мафориону и седи старац са ружичастом капом у зеленој хаљини и црвеном огртачу, смештен иза постамента на коме младић седи. Позадина свих ових композиција је златна, а фигуре се крећу по ружичастом поду.

Икона *Мучења св. Винценција* из реликвијара дубровачких доминиканаца симултано прича, у једном оквиру, више догађаја о мучењу и смрти овог светитеља. Главна сцена је његово мучење на роштиљу. Наг, са сивом драперијом око бедара, коврџаве косе, са ореолом око главе, лежи на плавом роштиљу, испод кога гори ватра и црвени језици пламена лижу око његовог тела. Ватру, по наређењу Дацијана, управника шпанског из Диоклецијанових времена, подгарају два мучитеља гвозденим штапкама. Леви, у десном профилу, кратке, смеђе косе, обучен у кратку белу хаљину са десеном

[65] Исто.

[66] Исто, стр. 86.

Сл. 8. Глава младића са иконе св. Винценција
Fig. 8. Tête de jeune homme de l'icone de st. Vincent

Сл. 9. Глава св. Антуна из Стигматизације
Fig. 9. Tête de st. Antoine de la Stigmatisation

црвених и плавих вертикалних линија, испод које вире ружичасте гаће до колена, искорачио је левом ногом и подгара испод главе светитеља; други до ногу, окренут улево, мало погнут у ружичастој је хаљини кратких рукава и у полулоптастој црвеној капи. Десно, Дацијан седи на престолу испод балдахина, окренут сцени мучења и испруженом десном руком наређује, док у левој држи златно жезло. На глави има плитку, тестерасту, златну круну. Сед је, у зеленој хаљини бордираних крајева, огрнут црвеним плаштом, а обувен у високу зелену ципелу без врха, тако да му се виде прсти стопала. Као supedaneum служи му исти онакав вретенасти јастук какав има Богородица на сустјепанском триптиху. Та сцена мучења чини тематску главнину иконе. Прича се наставља с леве стране, у сивим зидовима тамнице у коју је после Винценције бачен, на којој је један прозор са црним решеткама. Наставља се и у позадини обрађеној као два колористичка плана одвојена контуром, од којих је један боје печене земље, камени, а други таласасти, зелени. У десном, зеленом, одиграва се сцена после свечеве смрти. Његово тело бачено је на отворено поље зверима. Међутим, тело бране анђели претворени у гавране који нападају вука. У мркоцрвеном, левом плану је плавозелени део мора у које је био бачен с каменом око врата после неуспеха са дивљим зверима. Ту га таласи избацују на обалу, где га дочекују два хришћанина, од којих је један удовица, која је сахранила тело[67].

На икони *Мучења св. Винценција* Франо Матијин је искористио један стари начин нарације, карактеристичан за византиску уметност. Прича је речена не у неколико сцена, него симултано, у једном оквиру, онако како се то налази најчешће у фреско-сликарству. Такво симултано причање било је на Западу, у ово време, већ сасвим ретко, или обрађено на други начин, а прича је текла у неком конкретном пределу са фигурама смештеним у простор на сасвим други начин.

Ваља запазити још нешто на овој слици, како би се лакше фрагменат пределе *Дубровачки брод*, могао приписати овом мајстору. Обрада зидова тамнице и гвозденог роштиља, дакле форми правилних геометриских облика, извршена је потсликавањем једном бојом контурираном црном линијом, а пластична конкретизација изведена је нешто светлијим тоном исте боје постављеним у дугим уским површинама уз ивице облика. Тако

[67] Joseph Braun, Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst, Stuttgart 1943, стр. 721, 723, 724.

је систематски исликана галија сграђена од црних балвана у трупу, која плови кроз сиве таласе, са белим једрима на три јарбола. Труп је сликан хоризонталним, а једра вертикалним намазима. На централно једро закорачио је човек, уврх јарбола, који га савија нарочитом алатком. У трупу брода су тројица људи, којима вире само главе и који су подигли руке на молитву према Богородици с Христом у облаку. Сличица је припадала, највероватније, једној предели и налазила се, сигурно, на централном њеном делу, као што је то урађено на великим Божидаровићевим *Благовестима*, израђеним за лопудског поморца Колендића. И овде је сигурно био ктитор поморац[68].

Овој предели је припадало и *Распеће*, које се налази у истој цркви, јер је идентичних размера као и *Дубровачки брод* и по свим особинама припада истом мајстору.

Ту је на мрком крсту разапети Христос смеђе косе и браде са трновим венцем око главе испод кога теку капљице крви по коси. Око бедара је бело-сива драперија која се лепрша на ветру. Из прикуцаних руку у млазу тече крв до лаката, а из ногу низ крст. Инкарнат му је мрко-маслинаст. Изнад крста с обе стране је по један бело-сиви облак: леви образује форму људске главе (сунце), а десни округлу људску главу контурирану

Сл. 11. Глава Јована јеванђелисте са триптиха из Сустјепана

Fig. 11. Tête de Jean l'Evangéliste du triptyque de Sustjepan

Сл. 10. Глава старца са пределе са животом и чудима св. Антуна

Fig. 10. Tête de vieillard de la prédelle avec la vie et les miracles de st. Antoine

по ободу (млади месец). Обе форме су окренуте према крсту. Испод кракова крста је по један анђео: леви у љубичастој хаљини црвених и зелених крила носи путир од злата и у њега прима крв Христову која тече испод ребара из ране, други, десни, у светлоцрвеној хаљини има љубичаста и зелена крила. Испод крста су три фигуре. Богородица, лево, у љубичастој хаљини и тамно зеленом плашту са белом драперијом пребаченом преко главе, склопила је и подигла у болу обе руке. Десно, раширених руку, стоји Јован у тамнозеленој хаљини и тамноцрвеном плашту. Под крстом клечи, расплетене дуге косе, св. Магдалена у окер плашту. Сцена се одиграва на зелено-сивкастом плану пејзажа у коме је израсло, са сваке стране, по једно мало мрко дрво са лишћем. Иза овог плана је тамноокер план с леве стране, док је на хоризонту с десне други зеленкасто-светлосиви. У правој линији иза крста је град Јерусалим с кућама бело-сивих зидова

[68] Niko Gjivanović, Tri veoma stare sačuvane crkvice dubrovačke: »Sv. Nikola na Prijekom«, »sv. Jakov na Pelinama« i »Sigurat«. Posebno otštampano iz I knj. dubrovačkog učenog društva »Sv. Vlaho«, Дубровник, стр. 10. Он ову као и следећу слику само помиње и датира на крај XV или на почетак XVI века.

Сл. 12. Глава св. Фрање са иконе Стигматизације св. Фрање

Fig. 12. Tête de st. François de l'icone de Stigmatisation de st. François

с црвеним крвовима. У средини града, поред чемпреса, налази се кула која много личи на дубровачку Минчету. Позадина је златна као и тањирасте ореоле око глава.

Поред тога што има све одлике рада Фране Матијиног и што леви анђео има познату физиономију његових младих светитеља, овај фрагменат има још неколико интересантних података за уметничку личност овога мајстора. Није без утицаја на њега остао рад страних мајстора у Дубровнику. Став и покрет св. Јована испод крста сасвим је инспирисан појединим ставовима и покретима са Вазнесења Христовог рада Пиер-Антониа из цркве Св. Спаса. Драпирање Богородичиног плашта изведено је на сасвим готски начин, онако како су то радили још неки касновизантиски мајстори (Манојло Лампардос, например): потсликано је тамнозелено, а пластично конкретизовано неправилним маслинастим пољима поврх тога. И по томе, као и по још неким елементима обраде, Фране Матијин има заједничких места са групом касновизантиских мајстора критског порекла[69].

У сплитској Галерији умјетнина налази се и његова друга икона: *Стигматизација св. Фрање*. (инв. 22/14). У средини иконе клечи св. Фрања, бос, обучен у фрањевачки хабит, и прима, преко црвених зрака, знаке Христових рана, од једног распетог, ружичастог, шестокрилог серафина са левог угла, из једног ружичастог простора опкољеног венцем сивих кумулуса који са спољне стране прелазе у ружичасто, а с унутрашње у бело. Иза њега десно, ослоњен на неравнину терена, дат до појаса, поднимљен на десну руку, млађи је фрањевац који се удубао у белосивкасту књигу. У позадини је камени пејзаж брда Алферна са морским заливом у коме је црквена грађевина са куполом.

Цео начин обраде у потпуности се поклапа са осталим сликама. Лица су овде потсликана маслинасто са ружичастим осветљењима и белим акцентима, док су форме физиономије описане мрком бојом, а руке оцртане црним. Коса је потсликана окером, па су власи извлачене мрком са белим рефлексима. Рукопис детаља главе по свима особинама је Франин рукопис са осталих његових дела. Драперија је сиве основе из које се иде у светлије сива осветљења, а у наборе и разграничења облика одеће црним цртежом. Запажа се да је обрада драперије по густини намаза ближа *Распећу* и *Дубровачком броду*, него триптиху, предели и икони, где је то лазурније и брзописом рађено.

Сл. 13. Глава Дацијана са иконе Мучење св. Винценција

Fig. 13. Tête de Dacien de l'icône du martyre de st. Vincent

[69] Исто.

Сл. 14. Глава анђела из Распећа
Fig. 14. Tête d'ange de la Crucifixion

Можда би се на тај начин могла извести нека групација његових радова или утврдити помоћу тога хронологија дела.

Ако се рукописној сличности и истоветности физиономије младога фрањевца који чита са ликовима Франових младића и сличности св. Фрање са старцима, дода и начин претстављања пејзажа, који је карактеристичан за његово сликарство, онда бисмо имали још једну слику, која чини саставни део његовог рада, те бисмо тако могли заокруглити његов уметнички лик. Пејзаж је састављен из неколико колористичких планова: мрког са тамном вегетацијом, сивог маслинастог са црном шпиљом и мрким дрвећем, окер, а у дубини зеленог са љубичастим брдом у позадини. Планови у одвојени не само вредношћу боје него и рељефом терена на коме је сцена претстављена.

Све ове слике могу се са сигурношћу приписати руци Фране Матијиног. Међутим, постоји још једна о којој се стално пише да је његова, али коју ниједан од научника није био видео. То је олтарска слика из цркве св. Вите у селу Коритима на Мљету. За израду једне слике за ту цркву, мајстор је склопио уговор 1521 године[70]. Али да ли је то ова, која је пре дветри године донесена из Корита у бискупски двор у Дубровник, не би се са сигурношћу могло рећи. На два фрагмента, која су се од ње сачувала, на лунети у којој је сликан Бог Отац између арханђела Гаврила и Богородице (Благовести) и на централној слици, на којој је седећа Богородица, не може се распознати стил Фране Матијиног. Кад се реконструише, онда слика приближно одговара размерама из уговора. Има и извесних детаља који би се могли поклопити са писаном речју, али има и неких разлика због којих се не може лако одлучити за атрибуцију. У целини, на њој недостају златне позадине и златни брокати одеће, који су уговором тачно прецизирани. Можда је сиромашнијим наручиоцима понестало новца за такав украс, па је у току рада идеја о слици мало промењена, бар што се тиче тог скупоценијег њеног дела. Ако би ово била слика Фране Матијиног, онда би она, између ових већ побројаних, била најмлађа и стилом најближа традицијама школе, па бисмо имали сликарску еволуцију мајстора од традиционалне дубровачке ренесансе олтарске слике до једног византиског ликовног језика. Ипак, за доношење коначног суда о ауторству фрагмената из Корита, потребно је утврдити Франов однос са наручиоцима из Корита за које је он сликао још једно дело.

Ако би се према наручиоцима слика могло закључивати о карактеру Франиних радова који су, током времена, пропали, под претпоставком да је улога наручиоца врло велика у изради слике, онда бисмо смели рећи да су и ти изгубљени радови могли бити истога схватања као и сачувани. Наиме, он ради за једнога Босанца, 1520, олтар са Богородицом у средини, св. Јованом с леве, а св. Мартином и сиромахом с десне стране. Изнад ове три слике стајало је Вазнесење Христово[71]. 1523 године израдио је олтарску слику за Корчуланина Ивана Мартиновића[72]. Треба имати на уму да је један Босанац или један човек са Корчуле, ризнице византиских икона, припремљен својим схватањем да прими стилске погледе Фране Матијиног као своје.

Тако би некако изгледала уметничка личност Фране Матијиног. Иначе, његов живот био је сличан многим животима сликара тога времена у Дубровнику. Он је имао радионицу у крају око цркве св. Фране, у коме су их имали и други тадашњи сликари. Понекад је имао пара, а понекад му је недостајало и толико да исплати дугове како не би морао да отседи у затвору[73]. Као човек имао је угледа, јер су га многи тадашњи људи из дубровачке околине, па и из самога града, именовали за заступника у својим пословима[74]. И као сликар није био без њега, пошто је пресуђивао неке сликарске спорове[75], а, 1531 год. забележено је да је био гасталд сликарске братовштине[76]. Пред крај живота изгледа да је прилично осиромашио, није могао да плати дуг војводи Новога Лазару[77], чак није имао новаца да плати станарину за своју радионицу, па му је она, изгледа, била отказана[78]. 1542 г. преселио се, по свој прилици, на Лопуд, где је идуће године узео у закуп пет солди лединe од цркве св. Петра на истом острву[79]. И ту је остао све до своје смрти. Није ми далека мисао о томе да је Франо Матијин напустио активни сликарски рад, јер су наручиоци променили сликаре и обратили се потпуно Ренесансу. Његова уметност, сасвим конзервативна за ову средину, могла је за извесно време да задовољава потребе једне групе наручилаца, која није диктовала развојем уметности у Дубровнику, али која је у њему имала несумњиво неку улогу. Он је умро крајем 1548 године, јер већ у јануару идуће године његова ћерка Мада добија туторе[80]. Поред ћерке остао је један син[81] и жена Аница[82].

Овај уметник, који се вратио традицијама византиске уметности, управо био настављач једне византиске сликарске линије у дубровачкој школи, а која се протезала све од XIV века, био је један од најбољих сликара свога доба. Он је, за разлику од многих сликара, који су све више ишли у једну бојену монохромност, или код којих су боје слагане у реска сазвучја, био мајстор негованог колорита са знањем неколико неуобичајених колористичких ефеката. Истина, он их је често експлоатисао, чак и на истој слици. Уопште, његова инвенција, као и многих тадашњих мајстора, није била богата. Али је његовао сликарство више него многи други. Наручиоци му нису били богати Скочибухе, Наљешковићи, Златарићи, Лукаревићи и други као Христофору Николином и сликарима странцима. Није никада на сликарству зарадио више од 50 дуката. Клијентела су му сеоске братовштине отока или рибарских села, они чијим схватањима његова уметност није била страна. Њега Ренесанс није дохватио ниједним од својих кључних ликовних проблема: ни перспективом, јер је ради на стари византиски начин као „карактеристичну перспективу предмета", ни пејзажом, јер он поставља фигуре у простор без илузије дубине, па ни новим схватањем у обради пластичности, коју анализира на начин византиских зографа. Био је човек ренесансног времена, али конзервативних схватања.

*

У последње време, откад се расправља о раду мајстора српског средњовековног сликарства, рад Фране Матијиног добија још већи значај. Претстављен са више радова утврђених стилских схватања, он може да послужи као драгоцен компаративни материјал за порекло читавог низа сликарских споменика наше уметности турског периода. Ми данас не знамо да ли је он био и радио у Србији. Хронолошких празнина има у његовом животопису. Па и за његове ђаке, који би могли примити уметничке форме и пренети их у позадину, такође мало знамо. Свега је познат један: Петар, син гребенара вуне Радеље Вукчића, који је у Франину радионицу дошао крајем 1522 године с намером да у њој остане осам година[83]. Међутим, засада, може се у Србији утврдити утицај његове уметности на два мајстора: сликара припрате св. Николе Дабарског (Бања Прибојска)[84], из времена око 1570 године, и на сликара јеромонаха кир-Стефана, чији се један крст са распетим Христом и Богородица и Јован, из 1626 год., налазе у Грачаници[85]. Последњем мајстору припада и икона једне светитељке са житијем[86], која се налази у истој цркви на северном зиду. Као један од ктитора живописа у припрати Бање је и митрополит новобрдски, што је као веза са Дубровником врло значајно. А

Сл. 15. Дубровачки брод, део пределе, Дубровник, црква Сигурата
Fig. 15. Galère ragusaine, fragment de prédelle, Dubrovnik, église Sigurata

[70] K. Kovač, нав. дело, стр. 57. Опширнији подаци у Div. canc. 96, 62.
[71] Div. not. 95, 122.
[72] K. Kovač, нав. дело, стр. 58 и у Div. canc. 111, 264.
[73] Sententia canc. 100, 186.
[74] Procura not. 14, 79', 115, 124'; 15, 127; Div. not. 99, 197'.
[75] Div. canc. 118, 92.
[76] K. Kovač, нав. дело, стр. 57.
[77] Deb. not. 82, 12 и Sent. canc. 104, 93.
[78] Div. canc. 127, 116'.
[79] Div. canc. 128, 82, 131, 193'.
[80] Tutores not. 2, 22. I. 1549.
[81] Cons. min. 43, 214; Tut. not. 2. 25.
[82] Deb. not. 85, 112, 112', 170.
[83] Div. not. 97, 26.
[84] Рад. М. Грујић, Фреска патријарха Макарија како уступа престо своме наследнику Антонију, Гласник Скопског научног друштва XII (1933), стр. 273—277. С. Радојчић, Фреска Константинове победе у цркви светог Николе Дабарског, Гласник Скопског научног друштва XIX (1938), стр. 87—102.
[85] Крст је сада распарен. Распеће са Богородицом налази се сада у спољној припрати, а фрагмент св. Јована је у проскомидији.
[86] Да би се утврдила цела садржина иконе, морао би се померити један приковани дрвени кивориум, који на њу належе, на северном зиду цркве.

Грачаница се налази недалеко од велике дубровачке колоније у Новом Брду. Можда су додири са дубровачким мајсторима у тесној вези с овом чињеницом. Код сликара припрате очита је сличност са Франиним сликарством у анализи форме, у распореду колористичких планова у пејзажу, а понекад и у композицији. Кир-Стефаново сликарство, поред очевидних западњачких утицаја у иконографији, — Христос има трнов венац око главе, — има физиономија блиских радионици Фране Матијиног, док је колорит њему врло близак, само још више сведен на одређене односе који се понављају.

Требаће још времена не само да се утврди утицај овог мајстора на сликарство позадине него и још неких других дубровачких сликара или читавог једног жанра — као што је *Распеће* — на српско сликарство турског периода.

Јуни 1951

ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ

FRANO MATIJIN, PEINTRE RAGUSAIN DU XVIe SIECLE

L'école de Raguse dont l'activité se manifeste entre le début du XVe et la moitié du XVIe siècle était à son appogée pendant les deux premières décades du XVIe siècle. C'est alors que travaillaient ses peintres les plus réputés Nicola Božidarović, Mihajlo Hamzić et Vice Lovrov. A cette époque le goût littéraire et artistique des bourgeois enrichis s'oriente vers la Renaissance italienne tandis que les classes moyennes continuent à se satisfaire de l'art traditionnel indigène. Les riches bourgeois cultivent une littérature pareille à celle de l'Italie, font leurs commandes aux peintres réputés de l'Italie, tel Titien par exemple, les autres se bornent, dans leurs exigences, à l'ancienne imagerie religieuse restée dans la tradition byzantine. De cette opposition des goûts et des exigences s'en suivit une situation bien curieuse dans les arts où se manifestent des tendances multiples qui permettent la coexistance parallèle du tableau dans le style de la Renaissance et l'icone byzantine, abâtardie du haut Moyen âge.

Entre c. 1520 et c. 1560 on peut distinguer, avec les erreures possibles d'une classification, plusieurs de ces tendances. Tout d'abord il y a des ouvrages, et ce sont probablement les plus anciens, qui restent dans les ornières décoratives de l'école ragusaine, surtout celles de Nicola Božidarević. Une autre tendance est de copier ou d'imiter les peintres d'Italie; c'est surtout celle-ci qui est appréciée par les riches clients. Une troisième, au contraire, est celle qui reste dans les traditions byzantines et qui trouve ses adeptes principalement parmi les citoyens d'un modeste avoir et les villageois. Une dernières, enfin, s'efforce de concilier les trois premières, en appliquant dans son travail la forme de la Renaissance aussi bien que les solutions byzantines dans la façon de traiter la figure.

Au groupe des peintres qui restent dans les traditions byzantines se rattache Frano Matijin. Il était l'élève de son père, le peintre Matko Milović, et de Vice Lovrov, le gastald de la corporation des peintres de Dubrovnik. Leur peinture »more greco« ne dépendait pas de leur origine, comme on l'affirmait, mais tout au contraire, des habitudes et du goût de leurs clients de Dubrovnik et de la contrée Balcanique.

Son apprentissage terminé en 1508, les traces de Frano Matijin se perdent pour un certain temps. Dans les documents d'archives son nom ne reparait qu'en 1520.

Par le style et l'iconographie de son oeuvre la plus connue, le triptyque de l'église du village Sustjepan sur l'Ombla, près de Dubrovnik, datée de 1535, Frano Matijin se rattache au cénacle des artistes travaillant dans la manière byzantine. Par comparaisons et analyses, on a pu constater, que le même peintre est l'auteur également d'un certain nombre d'oeuvre que l'on considérait comme anonymes. Telles par example la prédelle »La vie et les miracles de st. Antoine« dans la Galérie de Dubrovnik, »La Stigmatisation de st. François« de la Galérie de Split, ou bien l'icone du »Martyre de st. Vincent« dans le trésor des reliques de l'église dominicaine de Dubrovnik. Par la manière de peindre, le choix et le rapport des couleurs, par les physionomies et le style, plus proches de la peinture »al fresco« qu'a celle à icone, ces trois oeuvres s'apparentent au triptyque de Sustjepan, oeuvre indubitablement de Frano Matijin. Au même peintre il faut attribuer les deux fragments d'une prédelle: »La Crucifixion« et »La galère de Dubrovnik« qui se trouvent, actuellement, dans la petite église de Sigurata à Dubrovnik.

C'est avec bien moins de certitude qu'on pourrait lui attribuer le tableau d'autel du village Korito à Mljet. Jusqu'à présent on fondait cette attribution sur un document d'arrchive. Mais les données de ce document ne correspondent pas entièrement au tableau, si on les confronte soigneusement. A supposer, quoique avec peu de probabilité, que la dorure, stipulée dans le contrat, a pu faire défaut par suite de peinurus difficultés financières du village, et que le contrat en question se rapporte vraiment à ce tableau, cette oeuvre serait une des plus anciennes qu'il ait faites et qui diffère beaucoup par le style de ses oeuvres postérieures.

Frano Matijin est mort en 1548 à l'île de Lopud, près de Dubrovnik. Il s'y était retiré pour s'occuper de son champ. Peut être fut-il abandonné et oublié par la haute société ou les riches Skotscibuha, Pracatovich, Naljechkovich et autres s'adressaient déjà, avec leurs préférence et leurs commandes, aux peintres italiens travaillant en Italie même ou bien à Dubrovnik.

V. Djurić

ИСКОПАВАЊА НА ЦАРИЧИНОМ ГРАДУ 1953 И 1954 ГОДИНЕ

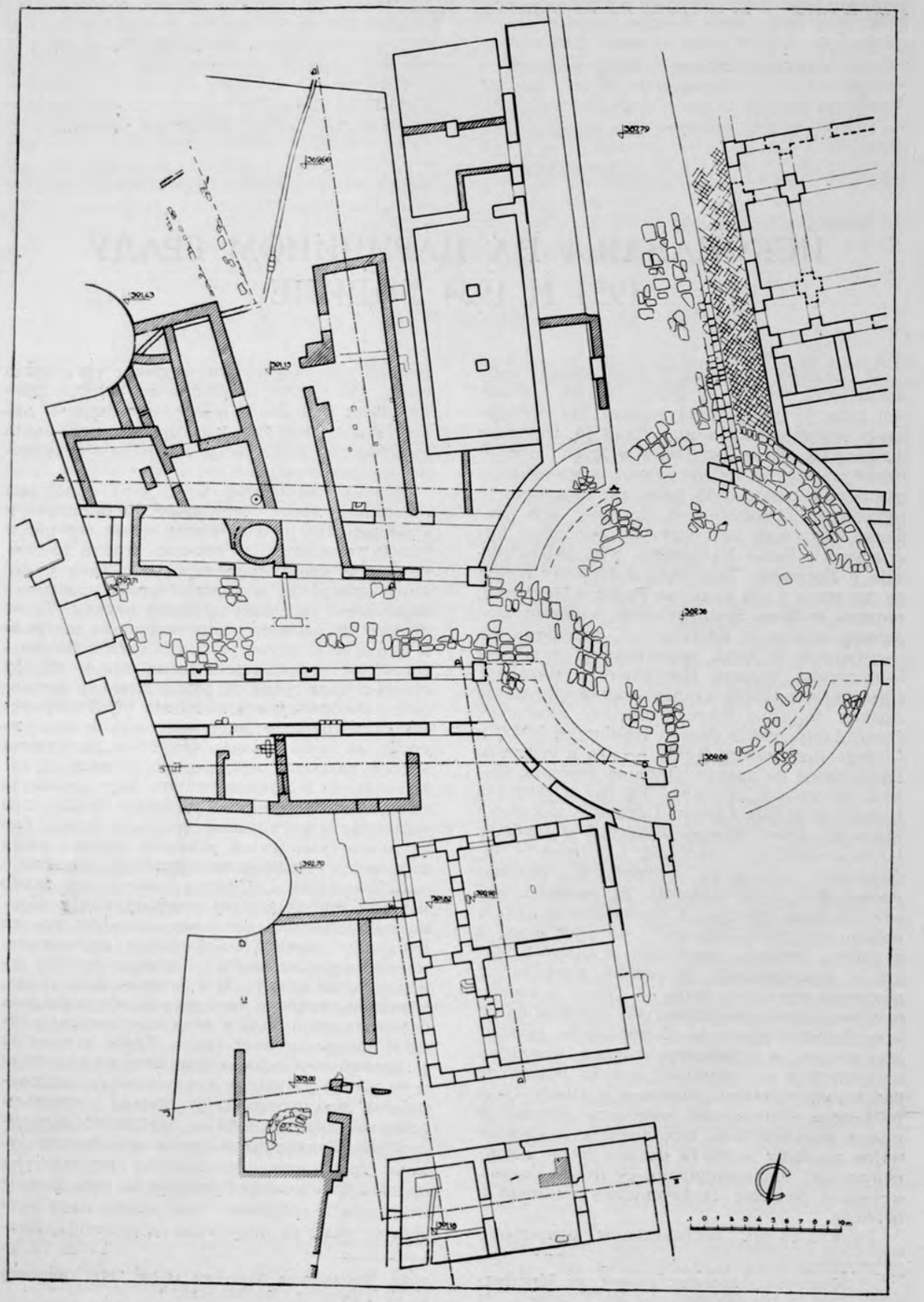
У оквиру планског испитивања овог локалитета вођени су даљи радови, по месец дана у 1953 и 1954 години. На откопавању и одвожењу земље било је упослено у првој кампањи око 100, а у другој око 50 радника, док је на упоредној конзервацији радило 30, односно 15 радника. Радовима је руководио потписани уз сарадњу арх. Невенке Петровић, асистента Археолошког института, и Вење Ивановића, управника музеја у Лесковцу. Техничку и стручну помоћ су пружали у обе кампање Радиша Петровић, геодета и Дана Димитријевић, асистент Народног музеја у Београду. У радовима су учествовали и дипл. археолози Александар Новаковић, Гордана Цветковић и Наталија Симовљевић (1953), студенти архитектуре на пракси: Љиљана Миленковић (обе кампање), Олга Милићевић и Јелена Кумануди (1953) и Софија Јаникопани (1954), — као и студенти археологије на пракси: Љубица Зотовић, Мирјен Новаковић, Душанка Ристић и Мирјана Вељковић (1953), Сретен Петковић и Бранка Милијић (1954), Живан Јанковић и Љубиша Каписазовић (обе кампање). — Посао је организован тако да су контрола над ископавањем, бележење података за дневник, инвентарисање, снимање и препарисање налаза вођени од групе археолога по секторима, а техничко снимање ситуације и архитектуре, као и конзервацију грађевина упоредо су обављала техничка лица. — Терен је премерен квадратном координатном мрежом од по 5 м. Стратиграфија је контролисана профилом слојева и дубинским котама важнијих непокретних и покретних налаза. Вођено је рачуна о условима налаза и о смеру пада рушевина. Фиксирање момената вршено је према могућностима снимањем и конзервацијом на лицу места (и дрвене грађе и конструкције), диференцирани су нивои подова, истицане разлике грађевинских техника и периода.

Радило се на систематском откривању насеља око централног кружног трга овога града. Овог пута су дошла на ред два грађевинска комплекса између акрополе и линије магистрале С-Ј, која пресеца централни трг, северно и јужно од већ раније откривене западне улице[1].

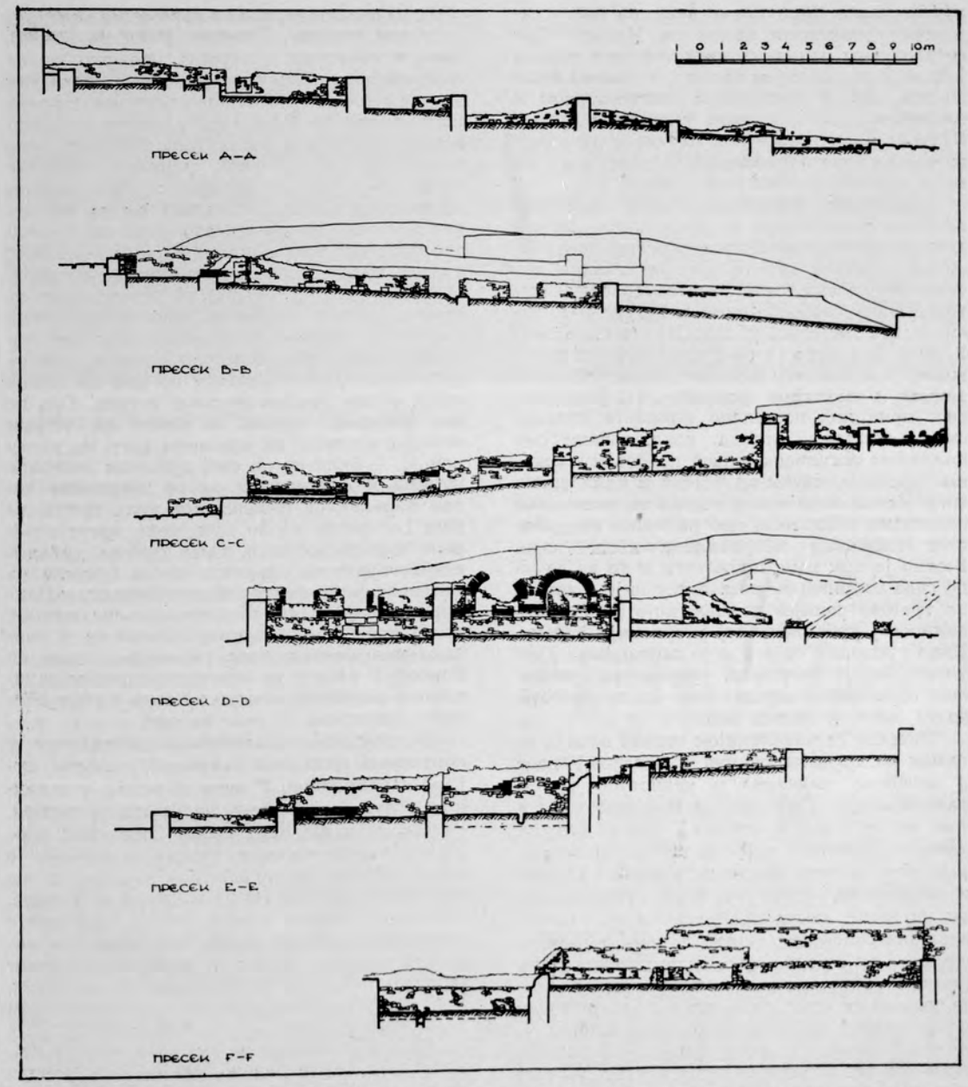
Капија акрополе, коју је открио још академик проф. Петковић[2], очишћена и конзервирана је, а полазећи од ње северно и јужно, откопане су спољне стране зидова бедема и двеју кула акрополе. Тако је јасније дошао до изражаја однос комплекса акрополе и под њим грађеног насеља. Ту се истиче најпре веза улице акрополе са тргом и укрштеним магистралама, Cardo и Decumanus-a, на неправилном правоуганом платоу средњег дела града. Да је ово планско постављање саобраћајница изведено не истовремено са изградњом акрополе, већ нешто касније, на то би указала чињеница да осовина капије акрополе не одговара осовини правца западне и источне улице, које је везују са источном капијом. Првобитни прилаз, пре изградње и регулисања средњега града, био је нешто укошеније усмерен према капији акрополе, у складу са природном конфигурацијом терена. Сличан прилаз се може назрети при садашњој конфигурацији терена подграђа под источном капијом, где се запажају контуре некадашњег серпентина, који је водио од моста — бране и спољне североисточне капије. И у јужном делу града, тамошња, свакако пре регулације сазидана базилика, није била у вези са осовином улице и капије средњег града. Треба истаћи да је правац постављања базилике на акрополи и базилике у јужном граду потпуно одговарајући, док правац двеју цркава у средњем граду одудара од њих са заједничком девијацијом. Триконхална црква ван бедема јужног града има опет посебан одударајући правац. Ови моменти указују на три фазе у изградњи и урбанизму овог града, иако временске разлике нису веће од деценија, има-

[1] Објављено у прегледу радова на Царичину граду, који је дао академик д-р Вл. Петковић, Les fouilles de Tzaritchin Grad, Cahiers archéologiques III, Paris, 1948, pl. I, 2, и од А. Дерока и Св. Радојчића, Откопавање Царичина града 1947, Старинар Н. С. I, Београд 1950, 122—123.

[2] Петковић, op. cit. loc. cit.

Сл. 1. План ископина (цртеж Н. Петровић) — Fig. 1. Plan du complexe fouillé à Caričin Grad

Сл. 2. Пресеци откривеног комплекса (цртеж Н. Петровић) — Fig. 2. Coupes du complexe fouillé

јући у виду и стилске елементе у декорацији (пластике и мозаика) и начине градње[3].

С тим у вези поставља се и питање постојања првобитног насеља на терену Царичина, са највише вероватноће на месту акрополе. Уколико се реторски схематични описи Јустинијане Приме могу прихватити као одговарајући Царичину (Прокопије и Агатија), могле би се примити и сугестије А. Грабара, на основу Прокопија, с тим да је место Бедеријане на акрополу, док би тетрапиргу Таурисија одговарало утврђење с

[3] C. A. Ralegh Radford, Justiniana Prima (Tzaritchin Grad), a 6th cent. City in Southern Serbia, Antiquity 1954, 28, p. 17 претпоставља да је акропола подигнута над старијим насељем, које би се могло идентификовати са Taurisium-ом. Сличног мишљења је и A. Grabar, Les monuments de Tzaritchin grad et Justiniana Prima, Cahiers archéol. III, 1948, p. 53. — В. авионски снимак терена: Старинар, op. cit. 121 и Antiquity, op. cit. pl. I, — као и Старинар III—IV, у извештају мом о ископавањима на Царичину 1949—1952.

друге стране Царичинске реке, на месту садашње гробљанске цркве св. Илије[3a]. При досадашњим радовима нису међутим нађени још докази о ранијем насељу. У толико више доказа има о постепеном систематском и планском подизању града у кратком року у VI в. н. е., одговарајући начину и програму изградње цара Јустинијана уопште, и не само у случају Јустинијане Приме.

Градитељи Царичина Града решавају проблем пада терена на платоу под акрополом са карактеристичним смислом за урбанизам у касној антици. Они вештачким насипањем стварају степенасте терасе, а при том главне саобраћајнице повезују и нивелишу континуелно, ублажујући њихов пад. Видели смо како је овај исти пинцип спроведен у комплексу источне улице, под још тежим и смелијим условима. Спровођење овог принципа постепене терасасте нивелације у коплексу зграда констатовали смо приликом откривања нивоа подова и тражења здравице, идући од бедема и кула према тргу. Испод хоризоната подова са насипаним подлогама наилазили смо на стене лискунастог шкриљца неправилног косог пада. Важно је при томе приметити и то да се на до сада откривеном комплексу није наишло на трагове ранијег насеља, које би претходило овој урбанистичкој регулацији терена. Ниво подова тротоара у портицима дуж улица био је регулисан упоредо са станбеним просторима зграда, тако да су прагови врата само за степен виши.

Упоредо са нивелацијом терена водило се одмах од почетка рачуна о довођењу воде и одвођењу падавина и нечистоће путем канализације. Оно што је константовано у том погледу већ у источној улици (олуци, доводни, каменом грађени канали и главна засведена клоака средином улице), то важи и за западну улицу, пошто смо контролисали на више места. Занимљиви су трагови остатака водоводне линије и канала који се спуштао од северне куле бедема према северо-истоку, падом терена, испод зидова касније подизаних зграда, диагонално секући један већи празан простор, вероватно двориште, према једном масивном зиду И—З правца, чији значај акведукта или колектора још засада није испитан.

Коловоз западне улице, као и источне, северне и јужне, био је покривен неправилним правоугаоним каменим плочама од белог кречњака. По општем првобитном плану, праћен је са обе стране портицима; на масивним, опекама зиданим, ступцима, на које су се ослањали луци аркада[4]. Западни крај оваквог трема на јужној страни улице наслоњен је завршним пиластром на зид капије акрополе. На северној страни касније предградње покварише су првобитну симетрију у том погледу. Тремови, како на јужној, тако и на северној страни, одељени су од портика трга попречним зидовима. Чела тих зидова и паралелни појачани ступци портика трга на тим местима искачу нешто на коловоз улице. Исти је случај и на почетку јужне улице. У односу према улицама портици трга према томе су затворени, и без везе са тротоарима улица, сачињавајући на тај начин засебну архитектонску целину. Ниво тротоара око трга прилагођен је, према паду терена, нивоу зграда повезаних са портиком. Питање је само да ли је у интересу архитектонске целине одржана нека јединствена висина у горњем делу портика. Док портици улица имају зидане ступце, дотле они на тргу показују алтернацију по два средишна стуба са два крајња масивна ступца. Ова по два завршна ступца, са сваког од четири сектора колонада на кружном тргу, на утоку улица, — била су по свој прилици повезана луцима и сачињавала су са завршним челом паралелног позадинског зида трема, са кога се такође дизао лук, неке врсте отворене капије на свод. Овај систем урбанистичког решења главних тргова потсећа на хеленистичко-римске узоре у Тимгаду и Палмири, а није стран градовима касне антике, а као први ближи пример намеће се, у свакако монументалнијим размерама, онај из Ефеза[5]. У складу са оваквим решењем налазимо и распоред камених плоча улица одељено третирано од оног на тргу.

У северном грађевинском комплексу у портицима налазимо накнадно уграђене дућане и радионице. У вези са њима, у западном делу, крај бедема, на највишој тераси, налази се више међу собом повезаних простора, такође касније градње. Сачувано је ипак нешто и од првобитних темеља, а под једним вишим слојем са патосом од цигала, пронађен је нижи ранији слој са правилније грађеним подом од опека. Над каснијим подом просторије, одмах до линије првобитног портика нађен је in situ већи ручни млин, а на месту портика једна велика округла пећ за печење хлеба.

У северном суседству овог комплекса, источно од куле бедема, откривен је нешто нижи првобитни ниво терасе под бедемима. Она је покривена шкриљастим каменим плочама. На њој има трагова од некадашње колонаде, са остатком једне базе стуба, а са ње се силазило степеништем на нижу терасу једног великог правоугаоног дворишта. Горња тераса је са јужне стране оивичена зидом, над којим се дижу касније градње, и линијом канала који се спушта од бедема преко дворишта ка зиданом колектору, а са северне стране за отицање воде удешен је површински олук од камених плоча. Двориште кроз

[3a] Grabar, loc. cit.

[4] Старинар, op. cit., 133. — Притом таванице портика нису засведене.

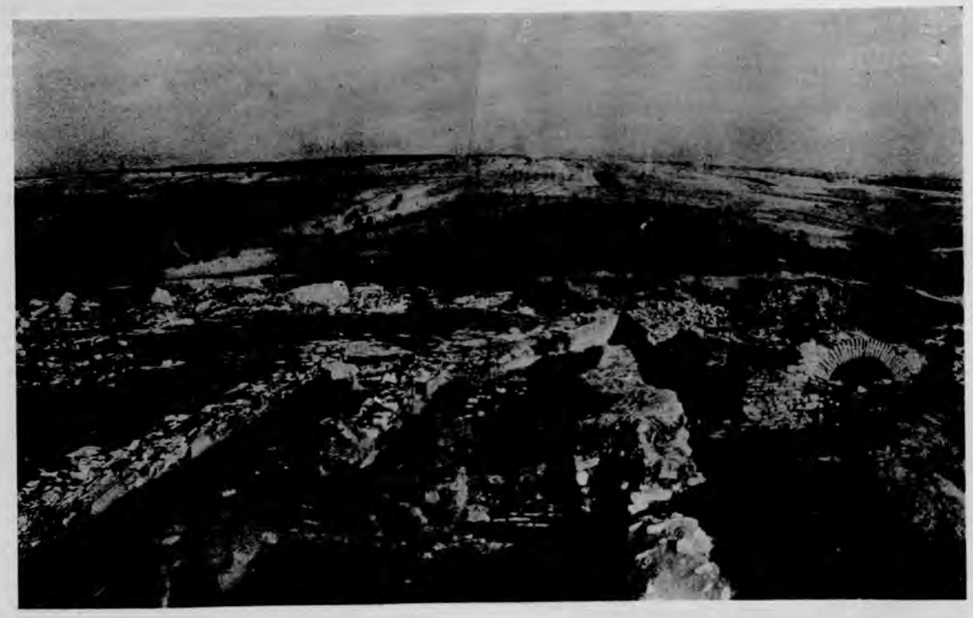
[5] Петковић, op. cit. 45 и pl. VII. — E. Kitzinger, A survey of the early christian town of Stobi, Dumbarton Oaks Papers 3. Cambridge Mass. 1946, 117. — Keil, Ephesos, Ein Führer, 1915, 43. — G. Rodenwaldt, Neue deutsche Ausgrabungen.

Сл. 3. Фотографски снимак ископина: северни део — Fig. 3. Vue de la partie nord du complexe découvert

које пролази канал, затворено је линијом зида-колектора са северне стране, исто као и зидовима грађевина са источне и јужне стране, а комуницира једино једним дужим и ширим ходником, који води директно на северни портикус западне улице. Из овог ходника се може ући у нешто виши западнији комплекс (са пекарском пећи) и у два паралелна источна простора. У вези са овима последњим налазила се у простору некадашњег портика уграђена радионица са једном пећи у облику троугласте нише, грађене од опека. У суседној дугачкој дворани, паралелној са ходником, нађене су 4 камене базе за дрвене ступце касније дрвене архитектуре и пуно изгореле и угљенисане дрвене грађе једне у рушевине уграђене правоугаоне куће.

Потпуно се издваја источни део овог северног грађевинског комплекса, везан за северну улицу. За њега је карактеристичан низ пространих дворана, паралелно са портицима. У овом делу је било релативно мање преграђивања. У једној од дворана сачувани су моћни средишњи ступци, који су могли слободно бити носачи спратне конструкције.

Сл. 4. Фотографски снимак ископина: јужни део — Fig. 4. Vue de la partie sud du complexe découvert

Сл. 5. Канализација под северном кулом
Fig. 5. Canalisation au-dessous de la tour septentrionale

Јужни грађевински комплекс има паралелно са јужним тремом западне улице (који није преграђиван) један низ просторија привредне намене (радионица и магацина). Ове просторије су комуницирале двотрактно, тј. сем портика имале су излаза и са задње стране. Ниво тих просторија терасасто се спушта, пратећи пад портика. Оне комуницирају са портиком, али имају и врата која имају везе

Сл. 6. Улаз канала у један колектор
Fig. 6. L'entrée du canal dans la maçonnerie du collecteur

и са комплексом грађевине дуж трема јужне улице. Нека од тих врата и прозора су касније зазидани. При откопавању грађевине дуж јужне улице откривене су две веће дворане са улазом из портика. Због пада терена у јужнију се приступа већ једним степеником. Ниво дворана одржана је у истој равни. Обе дворане са по једним степеништем комуницирају са по једним простором у позадини који се налази на вишем нивоу терасе. Ова друга два простора имају сачуване лучне аркаде у позадини, које су касније претворене у прозоре у нишама. Паралелно са ступцима тих аркада, у предњем делу, према доњим дворанама сачувани су само ступци некадашњих аркада. Под средњим ширим пролазом између стубаца, у оба случаја, прилазило се степеништем на овај виши спрат. Занимљиво је решење ове грађевине у односу на трг и улицу, као и обзиром на пад терена у источном и јужном смеру. И са лучног портика трга било је приступа преко једних врата, а са тог сегментастог троугаоног простора мањим степеништем могло се прићи кроз врата у простор са аркадама. И два простора са аркадама повезана су међу собом вратима, као и доње две дворане. У јужном простору са аркадама нађени су остаци степеника који воде на још један горњи спрат, који се вероватно простирао над оба паралелна простора. Конструкција зграде прилагођава се дизању терена према западу, а она два паралелна простора на вишем нивоу користе подлогу стене. Овај међуспрат има релативно моћне и широке луке, с једне стране окренуте према приземљу, а с друге стране према једном отвореном ходнику, иза кога се налазе баште са зиданим оградама на вишој тераси, испод куле бедема. Јаки луци међуспрата грађени су од опека и тесаника, а могли су послужити са пуно разлога као носачи терета горњег спрата. У првој улазној приземној дворани, (идући од трга портиком јужне улице), нађена су два стуба са стопама и капителима. Пошто су претурени са свог лежишта, њихов првобитни положај не може се са сигурношћу фиксирати. Питање је да ли су били носачи таванице предњег улазног простора, чији распон свакако не би захтевао овакве носаче за просту таваницу са кровном конструкцијом. У целом комплексу, а нарочито у доњим просторијама нађено је много шута, грађевинског материјала, остатака каратавана и дрвене конструкције изнад кровних црепова, као и подних мозаика у преврнутом положају, пошто су по својој прилици били употребљени на спрату. Под приземља и међуспрата био је од опека, на насипаном и заравњеном терену, изнад косе основе шкриљасте стене. Сем камених прагова, у средини прве доње дворане налажени су такође остаци профилисаних камених греда, учвршћених у стени in situ. Они би се могли протумачити као стилобати стубова. Овако се оцртава карактер грађевине на углу трга и јужне улице, са приличном монументалношћу и декоративношћу, тако да није искључено да је била првобитно конципирана као јавна профана грађевина градска.

Године 1954 откривен је потпуно тај јужни грађевински комплекс чишћењем јужне улице и целог простора између ње и бедема акрополе. При том је утврђено да је грађевина оивичена са јужне стране једном попречном улицом, која је повезивала главну јужну улицу са њом паралелно повученом, западније, на вишем нивоу, у линији ходника изнад грађевине.

Јужно од ове споредне попречне улице, а између двеју паралелних улица, откопана је једна грађевина са три одељка. Одељење до јужне улице (одакле је имала и улаз) било је опет на нижем нивоу и са њега су водиле степенице на виши ниво два друга одељења. Приступ у средње одељење омогућен је и вратима са попречне улице. Из ове одаје водило је опет једно степениште на некадашњи горњи спрат. Из средње просторије воде врата у трећу, на истом нивоу. Зграда није имала никакве комуникације са улицом на вишем нивоу. Средње одељење је имало под од цигала, а у трећем под истим таквим патосом откривена је цела мрежа канала који се секу под правим углом. Зидови канала су само одозго и са страна оплаћени опекама, повезаним малтером. То није уобичајени систем хипокауста, јер подови не стоје над ступцима, већ само над доста плитким каналима, али биће да су ипак служили за загревање, пошто су у вези са једном ложионицом грађеном од опека. Та пећ је по свој прилици касније преграђивана и служила за примитивније потребе овде насељених Словена. У каналима је нађено пуно гарежи, а под великим теретом рушевина од зидова и са спрата, у њих су доспели и налази керамике и једног жишка. Зидови ове зграде су од ломљеног камена са малтером, а у слоју пода и канала нађен материјал је рановизантиски.

Западно од ове зграде, и улице паралелне са главном јужном, на одговарајућем вишем нивоу терасе повлаче се зидови сличне градње (вероватно са краја VI в. н. е.). Ослањајући се на њих подигнута је словенска кућа, зидана од камена, цигала и ћерамида, без система повезаних блатом. У њој се истиче потковичаста платформа једне веће пећи. Судећи по овде у већој количини нађеној згури, и приличном броју гвозденог алата, биће да имамо посла са неком словенском ковачком радионицом. Овај налаз би се могао истаћи као значајан моменат за осветљавање културног стања Словена у доба надирања на Балкану. Судећи по већини нађених предмета на овој тераси под бедемима акрополе били су настањени Словени. Под самим бедемом, до куле која је и овде полукружног облика, — нађени су камени клипови око иструлелих остатака греда, основи потпорних греда и делови порушене дрвене конструкције и остаци лепа, од једне правоугаоне зграде која се ослањала на бе-

Сл. 7. Тераса под северном кулом
Fig. 7. La terrasse au-dessous de la tour nord

деме, и у нешто источнијој ограђеној просторији до ње, било је сличних остатака дрвене грађевинске конструкције. Северно од ове ограђене просторије, под кулом укопана је јама у ниво терасе, дубине 1,20 м, са животињским костима и гарежи. У овом простору је нађено највише словенске керамике, а сем тога и бронзани и сребрни накит карактеристичан за Словене VII в. н. е.

Сл. 8. Ручни млин и пекарска пећ
Fig. 8. Moulin à bras et four rond

Слична ситуација је нађена и у северном комплексу под бедемима и под кулом, на тераси покивеној шкриљцем. У над њом набијеној земљи нађена је додуше несигурна основа једне дрвене колибе, огњиште и камени млин, до самог олука, којим је са северне стране оивичена тераса.

У двема већим дворанама, једној на јужној страни западне улице, другој, на северној страни, источно до великог ходника, као што смо већ раније истакли, на каменим стопама су стајали дрвени носачи такође словенских кућа. Подови су свугде у тим случајевима од набијене земље, са трагом ватре, гарежи, живинских костију и словенске керамике.

Ако анализирамо ситуациони план ова два откривена грађевинска комплекса, приметићемо да је од првобитне планске правилности пројекта прилично отступљено у каснијој грађевинској фази. Пре свега су северни трем западне улице и западни трем северне улице преграђивани. Из првобитне грађевинске фазе, чије су карактеристике у погледу материјала и технике: наизменични редови ломљеног камена и опека, са дебљим слојевима малтера међу њима, што указује на VI век н. е., — остао је комплекс зграде са сачуваним луцима дуж јужне улице, и у северном комплексу зграда са двораном са средишним ступцима дуж западног трема северне улице, као и онај зид З-И правца чија намена акведукта још није утврђена. У јужном делу западне улице сачувани су такође првобитни зидови, али већ са доста каснијих преправки и затварања отвора. Изгледа да и дугачак ходник, са паралелним двема дворанама, који се пружа од северног трема западне улице у северном правцу, има такође партије зидова, који су обновљени на првобитним темељима. Колонада терасе

Сл. 9. Пећ са нишом
Fig. 9. Le four à la niche

Сл. 10. Базе дрвених стубаца
Fig. 10. Bases des supports en bois

са степеником и оквирни зидови дворишта на тој северној страни свакако су првобитни. У тим оквирима можемо само донекле да реконструишемо трагове једне велике грађевине са двориштем и колонадом на тераси, у северном комплексу. Та зграда је међутим највише рушена и претрпела највише од каснијих преграђивања.

Најјужнија грађевина, са три одељења, грађена је каменом и малтером, вероватно још у току VI века. На крају VI и у VII веку радило се само ломљеним каменом или само циглом у кречном малтеру. У таквој техници су вршена преграђивања већих просторија у мање. Последњу грађевинску фазу са везивним материјалом блата могли бисмо приписати већ Словенима. Аналогни примери су нам познати и из Диногетије и Дамароаје, а у хришћанским Тебама код Волоса (Неа Анхиалос у Тесалији грчкој) налазимо адекватан пример сличних словенских градњи у базилици А.[6] Сама појава преграђивања може налазити своје објашњење у нагомилавању становништва, које у несигурним временима навала Авара и Словена бежи са севера у домен ове унутрашње одбранбене линије Ниш—Липљан. И због промењених економских услова већи је прилив околног становништва у град. Употреба тремова за радионице и дућане спадала би са много разлога у други период живота Царичина пред пропашћу. Словенска преграђивања су потекла из услова психологије примитиваца, њихових скромнијих потреба, али је значајна њихова адаптација и прилагођавање градском животу. Несумњива је изразита тежња за сталним насељавањем баш у оваквом градском комплексу.

У последњем грађевинском периоду, поред везива блатом, карактеристична је и појава чешће употребе дрвене грађе. Аналогно са налазима у Диногетији (Гарван) можда би се и на Царичину Граду могло помишљати на

[6] G. A. Soteriou, Arch. Ephemeris 1929, 6 и д. и Praktika 1936, 62 и д.

Сл. 11. Јужни део западне улице
Fig. 11. La partie sud de la rue occidentale

издвајање две фазе у словенском насељавању, прве у VII веку и друге нешто касније у VIII—IX веку?[7] У првој фази би, према томе, настале невеште преградње разним материјалом у блату, док би у другој преовладавале дрвене градње и полуземунице. У прилог таквог диференцирања би ишли и ситни налази, нарочито керамике, од којих они из прве фазе би били више мешани са рановизантиским материјалом (чинећи приличан контраст грубошћу своје израде), а они из друге фазе би показивали развијеније облике и бољу фактуру.

Међутим у рушевинама Царичина Града стратиграфско диференцирање овакве две фазе јако је отежано огромном количином шута, из кога је у каснијим временима извлачен и испреврtан материјал. Уз то у обема фазама служило се подједнако ранијом грађом, а временски размак није био довољан да се наталоже уочљиво различити стратуми. У узастопним пожарима и рушењима често су зидови ранијих солидних грађевина затрпавали касније и најчешћа је појава мешања старијег са новијим материјалом. У досада нађеном металном материјалу и накиту нема индиција за каснију фазу. Напротив, са више разлога би се могла применити Ајснерова мисао о упоредном постојању две врсте облика и фактура у керамици и металу у раздобљу VII и VIII века, које је несумњиво заступљено на Царичину Граду[8].

На овај начин се манифестује проблем економских, социјалних и етничких промена, које су у релативно кратким временским размацима учиниле страховите пертурбације у градском животу и урбанизму Царичина. Не треба губити из вида ни трагове тешких борби, који се и на овом сектору, нарочито под бедемима акрополе одражава у остацима камених кугли од катапулта, стрела, коњске опреме, у три пожара и у постепеном рушењу зидова. Изгледа да се и последњи насеобински живот Словена завршава пожаром, чему је највероватније допринела несташица снабдевања водом. Још у току опсаде овог града водоводна веза је пресецана и једино место где је откривена и налажена вода, јесте бунар у атриуму базилике јужног дела града. Крај самог водовода, изван југозападног угла спољних бедема јужног дела града ромиња, као из неког извора, вода. Изгледа да је ту једно од места, где је пресецан довод воде.

Изузев неке делове јужне зграде, архитектонски објекти су затечени у страховито порушеном стању. Поред уништавања у току борби и пожара може се рачунати и са вековним рушењем у циљу одвлачења материјала, већ у току средњега века. После тога су рушевине дуже времена заборављене у шуми која је ту нарасла, док се у новије доба није понова пришло још драстичнијем откопавању и одвлачењу опеке и камена.

Смер пада рушевина не даје засада довољно доказа за претпоставку земљотреса, као узрочника катастрофе. Вероватно мање је уништено и бацачима камена и непосредним рушењем у борбама, него ли пожарима. А од зуба времена мање су страдале рушевине, него од хотимичног рушења у циљу одвлачења материјала.

Профили стратиграфије показују под дебљим хумусом под бујном вегетацијом шуме (чији некадашњи коренови стабала допиру дубоко) рушевине или рупе од извлачења материјала из њих, на линији некадашњих зидова; затим слој гарежи и пљевине, затим два хоризонта живота са подовима,

Сл. 12. Дворана са зиданим ступцима
Fig. 12. La salle aux piliers

[7] G. Stefan, Dinogetia (Garvan), Studii şi Cercetari de Istorie Veche. Bucuresti, Acad. Rep. Popol. Romane, Inst. de Istorie şi Filosofie, I, 1950 pl. 1; II, 1, p. 20, 34—38, pl. 23; III, 1952, p. 350—351, fig. 11 и p. 368 и 374.

[8] J. Eisner, Devinska Nova Ves Naklad Sloven. Akad. Vied a umeni, Bratislava 1952, 393—405.

Сл. 13. Зграда на југозападној страни трга
Fig. 13. Le bâtiment au sud-ouest du rond-point

над којима су остаци рушевина грађевина и пањевине. У северном комплексу преваже ломљени камен, испод њега црвена од пожара печена земља, па ћерамиде већег формата, испод којих је пепео и гареж над насипаном земљом, најзад здравица или стена. У јужном комплексу у шуту преваже камен са малтером и циглом, па црепови и нагорели подови. У приземљу јужне зграде константна линија гарежи означава не само палу дрвену конструкцију, већ можда пре дрвени патос, који је ту на неколико см вишем нивоу једно време употребљаван. Дебљина слојева варира и опада идући од бедема наниже, па се око трга опет јача (у северном делу од 1,5 до 2 м, у јужном и до 3 до 4 м). У јужном делу дебљина наноса је дакле већа. Дубинске коте на релативно карактеристичним местима показују, поред све тежње старих за нивелисањем, и њихову основну везаност за конфигурацију терена.

Ако анализирамо грађевински материјал, пада у очи масовна употреба ломљеног камена шкриљца и две врсте опеке (раније нешто тање и касније нешто дебље) у два формата, као и тањих ћерамида (imbrices и tegulae). Малтер рађен у врућем кречу испрва је једнаке фуге са дебљином грађевинског материјала, касније све дебљи. Велико је богатство знакова-жигова радионица

Сл. 14. Одељења зграде
Fig. 14. Vue des appartements du bâtiment

Сл. 15. Јужни део западног компартимента зграде
Fig. 15. La partie sud des compartiments occidentaux

на опекама, који се понављају, што показује да је на дизању овога града радило више циглана у релативно кратком грађевинском периоду. То су махом крстови, звезде, троуглови, свастике и друге геометриске шаре, често уписане у квадрат, правоугаоник или круг, трочлане потке, точкови, — махом пластично изведени или утиснути. Честе су прстом повучене недовршене осмице. Постоје и отисци пачје ноге, зечје шапе итд. На једној великој опеци, нађеној у североисточном делу северног комплекса, урезан је лик брадата човека и неке животиње, примитивно и схематично. Подови од опека су великог формата и постављани су над нивелисаном и набијеном земљом (каснији подови се стављају над насипану подлогу). Они се налазе у дворанама, ходницима и у тремовима. Терасе и дворишта имају плоче од шкриљаца. Улице су поплочане белим каменом-кречњаком. Кровни покривачи су ћерамиде и оловне плоче. Кламфе, багламе, клинови и ексери сведоче о приличној употреби дрвене грађе у унутрашњем архитектонском уређају. Код капитела и база стубова налажене су гвоздене спојилице у олову.

Оквири врата и прозора су специјално обрађени ивичним редовима опека. Сви ови отвори су конструктивно лучно решени. Сачувани луци у истом простору нису увек

Сл. 16. Северни део западног компартимента зграде
Fig. 16. La partie nord des compartiments occidentaux

потпуни пандани. Тако њихов распон у главној јужној згради варира између 1,10 до 1,90 м. — За декоративне архитектонске делове употребљаван је кречњак-бреча. Поред стубова, њихових стилобата, база и капитела, нађени су и профилисани фрагменти архитрава и сокла и симса, у првој дворани главне јужне зграде. Овде нађена два стуба имају пластичне латинске крстове на трупу. Базе су високе, гломазне, са слабо наглашеним трохилусом и торусом, простом плинтом. Два једнака капитела су композитна, са волутама развијених хелицеса и са крстовима између по два ситнозупчаста акантова листа. Обрада зграде северне улице. У јужној улици разнобојна мраморна оплата говори у прилог постојања декора инкрустације. На то би указао и један фрагменат плоче у облику четвртине круга. У северном комплексу нађени су и ситнији фрагменти трансене и један камени блок са крстом. У јужном трему западне улице нађен је један камени суд са дршком, а два полулоптаста мраморна суда имала су на ободу по један левак и украс крста.

Од фигуралне пластике примећени су једино фрагменти неке бронзане статуе, драперије, која би одговарала одломку царске

Сл. 17. Један од засведених лукова — Fig. 17. Un des arcs voûtés

је барељефна у равни, али потклесавањем појачава ефекте сенке и светлости. Јонске волуте на бочним странама одразују се као јастучићи, без нарочитих декоративних елемената. Ови капители, дела локалне радионице, одговарају по начину обраде и по стилу, онима у доњоградској базилици и доприносе датирању зграде у ранојустинијански период[9]. Украс крстова при декору профаних простора може се сматрати као проширени обичаи. као и на жиговима опека. У овој истој просторији нађени су у рушевинама пластични фрагменти стукатуре, од којих је једино спасена једна волута. Она би била значајан доказ о постојању и овакве врсте украса[10]. Трагови мраморне оплате зидова нађени су како на овом месту, тако и у

статуе, коју је у своје време пронашао академик Петковић[11]. Ови фрагменти су налажени у згради северне улице. На истом месту је нађена и бронзана дршка неке посуде или лампе са проломљеном орнаментиком два крста. У згради јужног портика западне улице нађени су фрагменти једне пиксиде од слонове кости, са делимичном претставом драперије једне женске фигуре у нагнутом покрету (вероватно Психе?).

Од рановизантиских предмета, значајних за датовање истичу се два оловна печата. Један је нађен на простору северно од западне улице, под терасом, до базе некадање колонаде. На аверсу је биста Богородице са Емануелом—Логосом, лево крст до њене главе, а на реверсу у крст укомпонован моно-

[9] Ђ. Мано-Зиси, Ископавања на Царичину граду 1949—1952, Старинар Н.С. III—IV. — Старинар Н.С. I, 131 и сл. 32. — Петковић, op. cit. pl. VI.

[10] G. L. Feuille, Stucs et peintures de l'église de Iunca, Cahiers archéologiques IV, 1949, pl. 1, p. 131—134 из VI в.н.е. аналогно Apollinare Nuovo — Ravenna, и сродни налази стукатуре из Стобија, изложени у Народном музеју у Београду.

[11] Петковић, op. cit. pl. VIII. — A. Grabar, op. cit. идентификује је као статуу Јустинијана на тргу.

грам, са словима ΙΠΟΛ (Ἱπολίτου?). Овај начин композиције говори за крај VI в. н. е.[12] На попречној улици јужног сектора нађена је доста излизана молибдобула, мало угнута на једној страни, а на једном крају оштећена, на месту где је била везана врпцом. На аверсу је монограм Јустиниана, сличан оном нађеном на капителу доњоградске базилике, на реверсу ЯРХЎ (Арх? — Архиепископа Јустинијане?). Композиција аверса са сажимањем слова у једној равни и реверса слободом супротстављања слова и скраћивањем титуле говоре за ранији VI век[13]. Занимљиво је упоредити царичинске монограме Јустинијана са оним из Цариграда, на бедему испод „Јустинијанове палате".

Нађено је доста новца разасутог по целом терену. Огромна већина монета припада VI и VII веку (77 комада). Заступљени су новци ковани за Анастасија, Јустина, Јустинијана (у највећем броју), за Јустина II, Маврикија, Маврикија Тиберија, Фоке и Хераклија. У дугачком ходнику северног комплекса нађен је златник Јустинијанов (Аверс: попрсје владара en face, у десној руци јабука са крстом, DN JUSTINIANUS PP AUG; Реверс: архангел Гаврило са крстастом јабуком у левој руци и крстом лабарумом у десници, VICTORIA AUGGGA, CONOB) из његових зрелих година. У угаоној просторији иза пор-

Сл. 18. Лучне аркаде — Fig. 18. Les arcades

тика трга, северно од дворане са стубовима у јужној згради, нађен је златник Јустинијана (Аверс: младалачки лик цара у десно окренутом профилу, са дијадемом, плашт на рамену причвршћен округлим аграфом са 3 привеска, DN JUSTINIANUS PP AUG; Реверс: Викторија са венцем у десници, а крстастом јабуком у левој руци, VICTORIA AUGUSTORUM, CONOB) из млађих дана. У згради северне улице, у најсевернијој одаји је нађен златник Фокин (Аверс: лик en face, дијадема са крстом на глави, крст у десници, DN FOCAS PERP AUG; Реверс: архангел са лабарумом и крстастом куглом, VICTORIA AUG UH, CONOB). Сва су три златника кована у Цариграду. И бакарни новци су махом у Цариграду ковани, али их има и из Тесалонике и Никополиса (Јустин II, у вредности М). Преовлађују већи комади М, нарочито Јустинијанови (такав је и једини примерак Хераклија са ознаком владе у XXXX години који одређује важан terminus post quem non за Царичино), али има у скоро истом броју и примерака у вредности К, нарочито Јустина II и Маврикија Тиберија. Наведени подаци донекле илуструју време, економске односе и ток финансиске ситуације. У великом магацину јужно од западне улице нађена је остава бакарна од 27 комада Јустина, Јустинијана и Јустина II. У прозору између ове просторије и западније дводелне мање одаје у пожару је слепљено 6 комада. У словенској јами под јужном кулом, у гарежи нађени су новци Маврикија Тиберија. У донекле сличној ситуацији нађено је 5 Маврикија Тиберија и на тераси под северном кулом. Међу њима је био и један Елагабал

[12] Б. Сариа, Византиски оловни печат из Царичина града, Старинар 1939, 3—6; E. Weigand, Byzantion, VI, 1931, 411, Archäol. Jahrb. 130, Byzant. Zeitschrift 33, 1933, 214: Doppelstabtypus до Јустина II, крстасти тип од VII века, до Јустинијана без лигатуре O V.

[13] Ibid.

(222 н. е.). На месту упада канала у зидани колектор нађена је К Јустина II заједно са једном великом бронзом — медаљом Гордијана III. У јужној троделној згради са каналима за загревање нађен је мали новчић Константина Великог, заједно са новцима Маврикија Тиберија. Сматрам да ови ранији новци не дају за сада основа за ма какве закључке о ранијем животу на овом локалитету. Занимљиво је како су доспели у словенски животни комплекс.

Од специјалног значаја при детерминацији културних сфера може бити метални и други накит, који је налажен међу рушевинама ове градске четврти. — За касно антички период свакако су карактеристични крстићи од бронзе, са махом нешто проширеним крајевима кракова, за ношење око врата. Још у већој мери је то случај са фибулама. Од њих су ређи примерци типа са луковим главама и лучним, оштро профилованим вратом, пореклом из IV—V века. Више комада бронзаних и гвоздених припадају типу фибула са посувраћеном ногом. Иако пореклом из варварске антике, од III века н. е., он овлада у источно-римском културном кругу и ношен је и од Ромеја до VII века н. е.[14] Главе оваквих фибула са преплетом жица указују и на аутохтоно балканско порекло, које претходи Риму. Њихово постојање у овом времену и амбијенту може се сматрати карактеристичним за обичаје и нарави становника овог краја, где се преко њих одржава известан континуитет културе, који је прихваћен можда и од Словена.

Разне врсте копча са проломљеним украсима срцастог, лиснатог и месечастог формата могу бити својина како Византинаца, тако и Словена[15].

Једна бакарна квадратна лимена украсна плоча, на угловима са ексерчићима за нитовање на кожном војничком појасу, напротив потпуно је римског карактера и буди реминисценције на примере опреме из I и II века н. е. какав нам је познат напр. из сребрног налаза из Текије у Народном музеју у Београду. У духу антике је по стилу и укусу и једна дечја сребрна гривна са медаљоном (попрсним ликом на малој кружној плочици, сличној новцу).

Једна ситна перлица делфина и милефиори-ђинђуве призматичног облика, у знаку су римске стакларске индустрије. Али по условима налаза постоји могућност употребе њихове од стране Словена. Са њима је нађена овећа перла јајастог облика од сивкастог финог глачаног камена, која јако потсећа на сличне словенске налазе у Девинској Новој Веси, у Подунављу и Румунији[16]. Мала сребрна минђуша са жутом стакленом пастом има танак жичани фасунг, који се са једне стране завршава коврџицом каква се појављује и на минђушама слепоочницама, типично словенским[17]. У словенски накит иду и бакарни прстен са концентричним кругом на челу, отворена бронзана гривна са дегенерисаним змијским главама на ишиљеним крајевима, сребрни срцасти листић на жичаном ланчићу и одломак привеска од жичаних преплета са поткама. Ови словенски налази су са подножја јужне куле. За њихово датовање много су значајнији: примерак фибуле од белог метала (потина), сребрни украси оглавка са опреме коња, два бронзана језичка-привеска са каиша-појаса, одломци бронзаних фалера (лимених округлих плоча са урезаним концентричним круговима). Такође и типови копча-пређица.

Најзначајнија је масивна ливена фибула (типа словенске Bügelfibel) са маском на нози и са главом лепезастог облика са пет дугмета на горњој ивици. Има пунији, али дужи врат, ромбичан труп, који је са сваке стране оивичен са по једним полумесецом. Они се додирују на угловима ромба. У полукругу главе паралелне хоризонталне испупчене линије, као и вертикалне стожерне, на врату и трупу, рељефно подвлаче костур фибуле. На нози очи и уста људске маске означене су сумарно удубљењима. Дужина 5,5 см. Ова фибула спада у ред словенских, из VII века н. е. Припадала је женској ношњи, а за разлику од германске није имала свој пар. Слични налази до сада обухватају просторе од Ердеља до Спарте и од Истре до Пергамона. У нашој земљи су познате: једна из Македоније (у Софиском музеју), две из Србије (једна из Кладова у Народном музеју у Београду, друга из северне Србије, непознато налазиште у Археолошком музеју у Загребу), 1 из Беле Цркве и 1 из Дубовца у Банату, 1 из Нових Бановаца у Срему и 1 из Стењевца у Хрватској, 1 из Истре, и 1 из Лача у Далмацији. Сличне фибуле су налажене у насељима касноантичким Дамароаје (код Букурешта) и Пергамона, и у једној гробној комори крај скелета у Базилици D у Неа Анхиалос (хришћанске Тебе). Од сличне фактуре (потина) је комад из Беле Цркве; по минијатурности одговарају примерци из Нових Бановаца, Стењевца, Северне Србије и Дубовца, — али по стилу и декору, облику и спљоштености у равни најближи, управо адекватан примерак је онај из Kiskörös-a, из аварословенске некрополе[18]. Како је то J. Werner већ истакао, ова врста фибула може се делом локализовати у круг радионица из Подунавља, а можда је израђивана већ и на Балкану. Иако је понтског порекла, и у Украјини има своје још разгранатије подручје међу тамошњим Словенима, она је омиљена и код подунавских Словена у антском савезу, а постаје за време аваро-словенског савеза видно обележје словенског етничког елемента.

Друга фибула је необичног облика. Она на први поглед потсећа на узоре римских кашикастих или ленгерастих фибула II и III века, и могла би се схватити као њихов дериват. Спљоштеност у равни и схематичност стилизације опредељују је не само на крај античке епохе, већ са доста разлога у круг словенског стварања. Глава је лепезасто раширена и на њој има три концентрична круга. Врат и нога спојени су и постепено се сужавају у нешто пластичније наглашени троугао са двема волутама на страни, које су добиле карактер обичних концентричних кругова. Није искључено провинциско-касноантичко порекло оваквог облика фибуле.

Сребрни лимени украси са оглавка ремена опреме коња су много карактеристичнији за круг словенског стварања, чији се познати налази (Мартиновка-Кијев, Cosoveni-Jos, Чаћавица, Бискупија, Kalaja-Dalmaties) крећу у раздобљу између Јустинијана и Ираклија. У Царичину нађени срцасти листићи (по три) налемљени на карике, свакако су скромни, али сродни примерци, том кругу. Најближе аналогије налазимо у Девинској Новој Веси, које су временски можда нешто касније. Ту би спадале и лимене калоте звечки и пуцади[19].

Два бронзана привеска-језичка са појаса ливена су у масивној бронзи. Она су минијатурна (дужина: 5 см). Много су и ужа и тања од аварских примерака, а нису од сребрног лима као они из групе споменика понтског порекла. Потсећају донекле на при-

[14] Sadovsko Kale, Germania 19, 1935, т. 17, 5, 7, 10, 12; Dacia 9 (10, 1941), 44, 504, fig. 11. — J. Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrh., Reinecke Festschr., Mainz 1950, 169. — Рибаков, Ремесло древней Руси, 82—84, 78—79. — Prähist. Zeitschr. 1943.

[15] J. Werner, op. cit. t. 43 (благо из Hack-a); J. Eisner, op. cit. pl. 48; H. Zeiss, Forsch. u. Fortschr. 11, 1935, 17 и д.; Matzulewitsch, Seminar. Kondakov. 1, 1927, 131.

[16] J. Eisner, op. cit. pl. 75—76 ближи, док каснији: G. Stefan, op. cit. 1951, 22 и op. cit. 1952, 368; Рибаков, Ремесло древней Руси, 1948, pl. 98; Slavia Antiqua I, 1948, 437—438.

[17] М. Васић, Старосрпска налазишта, Старинар 1906, 75; Eisner, op. cit. 397.

Сл. 19. Остаци степеништа за спрат
Fig. 19. Restes d'un escalier montant à l'étage

[18] Werner, op. cit. 150—172, t. 30, бр. 37; Z. Vinski, Archeol. Jugosl. I, 71—81, fig. на стр. 79; Vinski, Naušnice zvezdolikog tipa, Starohrv. Prosv. III, 11; Karaman, Iskopine društva Bihać u Mravincima, Rad JAZU, 1940, 268, сл. 18.

[19] Eisner, op. cit. pl. 20, 32, 47; Wiss. Mitth. aus Bosn. Herz. 12, 1912, 194.

Сл. 20. Стубови прве дворане источног компартимента
Fig. 20. Colonnes de la première salle des compartiments Est

Сл. 21. База и капител
Fig. 21. Base et chapiteau

Сл. 22. Комплекс између бедема и јужне улице
Fig. 22. Vue du complexe entre les remparts et la rue sud

Сл. 24. Комплекс између јужне улице и бедема
Fig. 24. Vue du complexe entre les remparts et la rue sud

веске, који се помињу у вези са Тасиловим пехаром, има аналогије са Чађавицом: то је стилизована и схематизована урезана претстава спиралне лозе на једном од царичинских привезака. Оба иначе једнака примерка могу се сматрати културном својином Словена из VII века[20].

Бронзане фалере на Царичину потсећају нас на значај таквих објеката у Девинској Новој Веси, као и у осталом панонском басену, за време аваро-словенског савеза. Занимљиво је присуство концентричних кругова на нашим примерцима. Бронзане копчепређице имају у два случаја исте украсе, иначе врло сродне аварословенским подунавским[21].

Сав овај наведени материјал указује на једно одређено време VII века, насељавања Словена на Балкану, али и на комплексност културних елемената, са Понта, Подунавља и Балкана, који су паралелно суделовали у етногенези Јужних Словена.

Као карактеристичан словенски материјал на Царичину могу се сматрати израђевине у кости и рогу јелена и срндаћа. Они су обрађивани урезивањем орнамената геометриског карактера и концентричних кругова. Чешљеви, фруле, шила и дршке ножева и у том погледу су слични налазима у Подунављу[22].

Сл. 23. Канали за грејање
Fig. 23. Canaux de chauffage

Занимљиво је што се на Царичину мало налази византиског оружја и ратне опреме. То су пилуми и нека копља. Нису налажени мачеви, после оних које помињу ранији истраживачи. У толико више има словенских остатака: троребрастих стрела коњаничких и лисnатих, делтоидних, пешачких. Гвоздена узенгија је полукружна облика са равном опругом и нешто је шире форме од аварских[23].

Теже је диференцирати византиске алате од словенских, и због често устаљених облика још од римског доба. Од њих су Словени, већ рано, још пре досељавања, преузимали многе. Ни услови налаза не доприносе на нашем локалитету много њиховој категоризацији. Налаз алата крај велике ковачке пећи вероватно је словенски, због начина градње те просторије. Већ за камени млин на вишем секундарном нивоу, у вези са округлом пекарском пећи, не можемо са сигурношћу тврдити да је словенског порекла. Са много више разлога можемо то тврдити о жрвњу нађеном у рушевинама словенске колибе код северног олука.

О рановизантиској занатској спретности и укусу сведоче медицински инструменти, пинсете, лансете, одломци огледала, фрагменти кутија-пиксида, козметички штапићи

[20] Haseloff, Der Tassilokelch, мени недоступачан приликом овог састава. Fettich, Fund v. Čadjavica.

[21] Eisner, O falerach z avarskoslov. pohreb. v Devin Nove Vesi, Bratislava, 1933, 301—392; Eisner, op. cit. pl. 12, 398, наведени подаци слажу се са нашом датацијом у VII век; Fettich, Gegossene Bronzephalerae im archeol. Nachlass der Reiternomaden von Ungarn, нисам имао при руци.

[22] Eisner, op. cit. pl. 11 и 17.

[23] Ibid. pl. 41, 43 и 8; Studii si cercetari 1952, 312.

Сл. 25. Простор под бедемом
Fig. 25. Vue de l'endroit au-dessous des remparts

Сл. 26. Ковачница
Fig. 26. L'atelier de forgeron slave

од костију, кашике, тегови, браве, резе и кључеви. Карактеристични су кључеви на прстену, за ношење на руци. Једна округла бронзана плочица тега за мерење има на себи ознаку тежине N S, изведену пунцираним тачкама, друга квадратног облика слово Г. Има и тегова округлих облика, колутастих, разних величина. Веће бројно стање оваквих налаза у складу је са трговачким карактером ове четврти. Од кантара је нађено више разних делова, нарочито кука и ланчића. Неке дуже гвоздене куке могле су служити за упредање ужарије. Нађено је више алата за обраду коже. Нађено је и ливачког алата и кашика, длета, бургија, зумба за жигосање. Истиче се један гвоздени маљ. Зидарски калемови, мистрије, ченгеле, чекићи, просеци и шпатуле, багламе за врата и прозоре, гвоздени окови, цуг од кола, — показују, уз раније поменуте налазе, развијеност заната у овом кварту. Нарочито су бројни алати и оруђа ковачких и дрводељских радионица. Значајна је једна доста очувана тестера. Сви они доприносе познавању културног стања у овом рановизантиском граду.

У погледу ножева, оштрача, гладилица и нарочито пршљенова употребљаваних при предењу вуне, којих има оловних, камених, коштаних и керамичких, теже је одредити њихову припадност Византинцима или Словенима. За словенске пршљенове можемо сматрати биконичне и коничне форме[24], а за византиске пљоснатијих облика, рађених у каменом или металном материјалу. Зупци гребенова за чешљање вуне, по условима налаза, у палатама, говорили би за њихову употребу од стране Словена. Секире, копачи, раоници и мотике (има их и са два зуба), а пре свега српови, изразитије су словенског карактера[25]. Одломци металних обруча са ведра и троугаони окови са волутама налазе своје аналогије у словенском материјалу Подунавља, Словачке и Чешке[26].

Услови заједнице хетерогених налаза могли би нас навести на претпоставку неког извесног заједничког живота Словена са Византинцима. Таква врста симбиозе није искључена у заузетом граду чији опседнути становници нису сви могли ни умаћи, ни погинути. У релативно хуманом и демократском односу Словена према заробљеницима, по сведочењу неких извора, могла би се налазити објашњења и могућности за такву ситуацију[27].

Од посуђа и реципијената, сем у камену, о којима је било речи, на Царичину је нађено много трагова од стаклених чаша, боца и ваза, али веома ретких металних фрагмената. Стаклене чаше имају најчешће постоља и зидове који се шире према ободу. На неким стаклима нађено је трагова позлате. У јужној

Сл. 27. Остаци словенских кућа
Fig. 27. Restes d'habitation slave

[24] Eisner, op. cit. pl. 30 и 31.

[25] Ibid. pl. 11.

[26] Ibid. pl. 8.

[27] Према Стратегикону Псевдомаврикија. — И код Јована Ефеског подаци о хуманости, приликом заузећа Sirmium-a. Можда је слично пропало и напуштено словенско насеље Царичина, као и Sirmium-a.

згради, где је налажена већина стакларије, наишло се и на одломак бронзаног суда четвртастог обода и на један фрагментован поклопац, украшен концентричним круговима.

На Царичину Граду у налазима керамике можда је најочитији сукоб и међусобни однос рановизантиске и словенске културе. Одломке касноримске керамике налазимо паралелно и скоро претежно у заједници са словенском. У стратуму јустинијановског урбанизма чини нам се скоро чудна бројна надмоћност словенског грнчарства. И то би била једна од индикација, која би нас наводила на закључак, да је после једне релативно кратке фазе културног живота овог касноантичког града, са не много бројним становништвом, наступио нешто дужи боравак словенских освајача, који се населише у већим масама у рушевинама града. Касноантичке керамике се налази углавном у најнижем стратуму. У јужном сектору ње је било највише у слоју гарежи изгорелих кућа.

Као карактеристични и типични касноримски или рановизантиски примерци могу се издвојити фрагменти добро печених судова, танких зидова, махом црвене боје или светложуте, скоро беле, од премаза енгобом. Тере сигилате није нађено. Од облика који би се могли уочити или реконструисати, — приметили бисмо финије пљоснатије тањире и нешто бокастије зделе, на дну шиљасте амфоре, веће хидрије, мање крчаге и оџохое са тролиснатим отвором и тањом дршком, затим мање трбушасте лончиће са широм дршком и кљуном, и стамносе са сиском, и најзад питосе.

У северном простору, до западне улице, нађен је сиви бокал са дршком, који по фактури произлази из домаће провинциске римске и у крајњој линији латенске керамике. Она је тањих зидова, светлосиве боје. Од сличне, али грубље фактуре су одломци судова коничних и купастих облика и један свећњак. На некима од њих су карактеристичне хоризонталне пластичне канелуре,

Сл. 28. Остаци словенске градње
Fig. 28. Restes des constructions probablement slaves

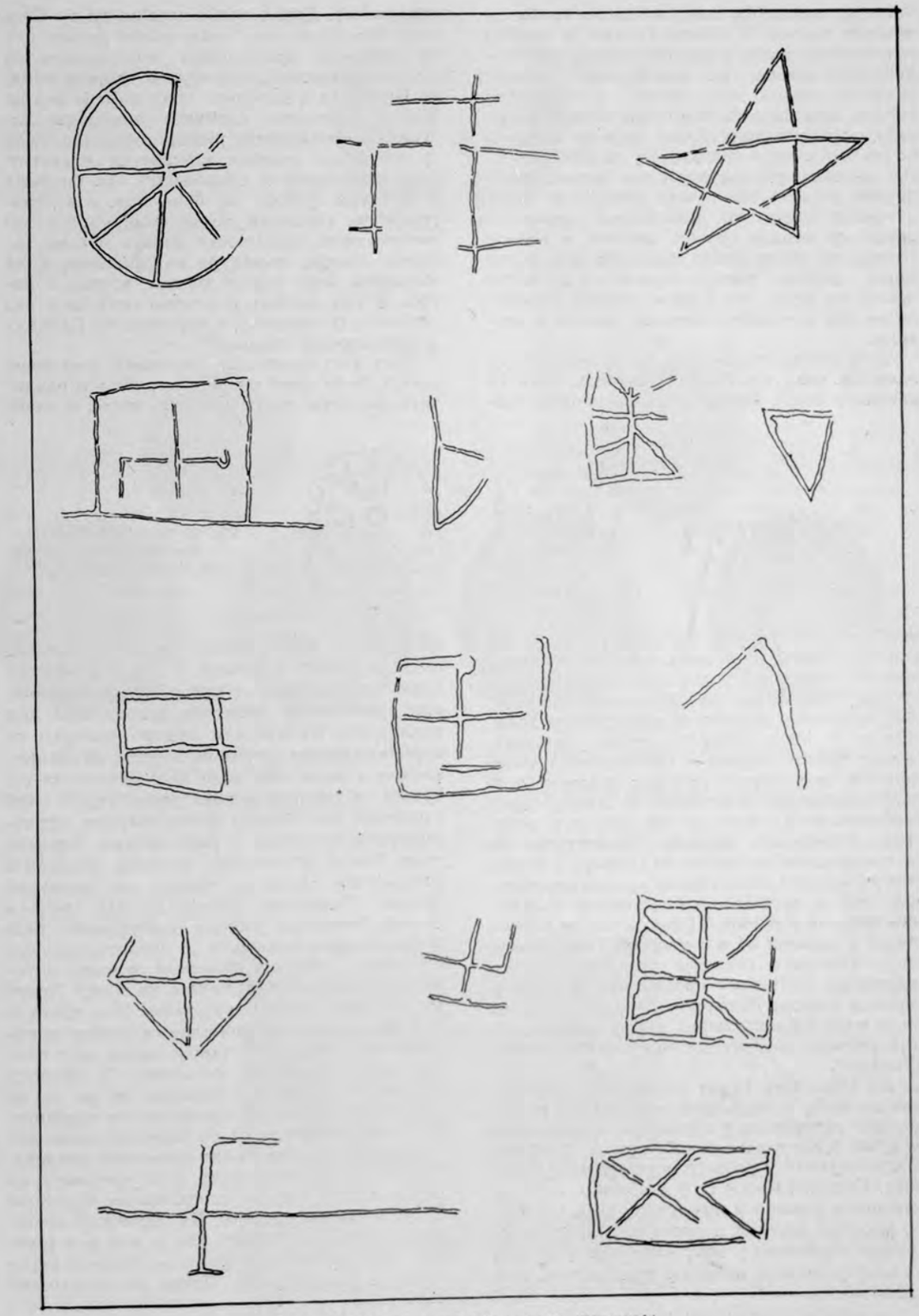
Сл. 29. Упоредни примери грађевинских фаза
Fig. 29. Exemples parallèles des phases de construction

изведене окретањем витла. Дршке скоро свих посуда имају вертикалне канелуре. Канелуре се сусрећу често и на грубљем црвенопеченом посуђу, понекад са прстима штипаним ободима или прилепљеним валовитим врпцама, профилисаним и испупченим тракама са косим урезима, које имитују фактуру ужета. Један део канелованих посуда је глеђосан зеленкастом, мрком и ређе жућкастом глеђу. Понеке финије зделе имају изнутра на дну у кругу утиснуте мустре розета, палмета, косих извијених линија (стригила)[28], а лонци и крчази профилисане или урезане паралелне хоризонталне линије, и споља истичући кретање витла. Видимо дакле постојање и трајање класичне античке традиције, до последњих дана касне антике и ране Византије. Сведочанства Царичина Града у том погледу могу се сматрати веома значајним.

Честа је појава међутим ни мало у класичном духу употребљена таласна линија. Жућкасти бокасти судови већег формата, али танких зидова употребом густог чешља орнаментисани су таквим валовитим линијама. Карактеристично је да ова орнаментика покрива цео трбух суда, али са осетним укусом не прелази предео рамена, нема га дакле на врату и ободу. Има и глеђосаних комада са валовитом линијом. На веома фиким примерцима видимо очевидно порекло таласне линије у касноримској керамици[29].

[28] Сличне зделе са упресованим и урезаним шарама познате су ми из Стобија и Диногетије. Studii si cercetari 1951, 37—38.

[29] Крсто Миатев, Славианска керамика в Блгариа, София 1948, за Келтско порекло; Slavia Antiqua II, 1949/50, 432 за келтско, Hampel I, 138 за римско, Eisner, op. cit. 395 за римску провинцију и континуитет.

Сл. 30. Жигови опека (цртеж Н. Петровић)
Fig. 30. Estampilles de briques (Dessin N. Petrović)

Чести су налази фрагмената питоса грубих и дебелих зидова. У једном од њих је нађено угљенисаног жита, у другом случају крушке. Дебелих зидова, са задебљалим ободом, одлично печени, ови питоси су махом без украса, или само са неколико таласних линија, хоризонталних ореза, који се међутим не мешају и тиме се издвајају од словенских. На ободима рановизантиских питоса нема других украса, сем ознаке крста или жига у облику точка. На византиској керамици ретки су налази других жигова и марки. Питоси су имали равне поклопце, док многи мањи судови имају изразите дугмасте дршке на врху. На једном таквом дугмету је урезан лепезасти украс са крстом у средини.

Као финији керамички продукти могу се оценити рђи фрагменти жижака. Они су рађени у сивој, жутој и црвено печеној фи-

Сл. 31. Молибдобула Јустинијане, почетак VI века

Fig. 31. Molybdobulle d'archêveque de la Justiniana

нијој земљи. Има их бокастијих облика са концентричним дисковима (још старе хеленистичке традиције), али карактеристичније су издужене форме са наглашеним кљуном и са пупкастом дршком на врху задњег дела. Истиче се један потпуно сачуван примерак са издуженим кљуном и елегантном лучном дршком, са урезаним цик-цак орнаментом и барботинираним гранулама на диску. Овај барботиновани украс је омиљен и у виду трака, лозица или гроздова. Упоређујући их са примерцима ове врсте из Стобија и Диногетије, можемо их као веома сродне сврстати, и то оне са урезаним и пластичним линеарним шарама у ранији VI век, а оне са барботином у каснији VI в. наше ере. Рана византиска керамика показује углавном домаће производе, упућеност провинције на себе, у тешким данима Империје. Питање је да ли би се који бољи примерак морао оценити као импортована роба из јужнијих и источнијих центара[30].

На Царичину Граду ставља се истраживач на пробу у издвајању византиског и словенског материјала у керамици. Управо овде се може уочити како сукоб, тако и афинитет и континуитет у развоју културних елемената. Стратиграфски се у слојевима не могу нажалост издвајати продукти, који су скоро упоредо настали и пропали у истом културном хоризонту у току неколико деценија. У томе је можда и значај испитивања овог локалитета. Друго, треба истаћи, да су Словени освајајући овај град, овамо дошли већ са извесним присвојеним материјалом од опште провинцијске културне својине велике Империје, а нарочито оним који је већ од раније прихватао елементе домородне латенске и провинциске римске керамике. Тако су очигледни извесни заједнички елементи рано-византиски и словенски[31]. То би била у фактури грубља, по боји сива и жућкастоцрвена керамика, то би били украси хоризонталних паралелних линија и сама таласна линија, канелуре на дршкама, а по облицима неке форме лонаца, крчага и питоса. У том погледу је слична ситуација као уопште у Подунављу, а нарочито на Балкану и црноморској области[32].

Оно што словенску керамику очигледно одваја, то је њена очевидно грубља и различита фактура, непречишћена земља и слабо печење, као и недостатак смисла за пластицитет у облику и декору. У погледу облика имамо издуженијих, а при ободу раширених, или здепастијих бокастих судова, при дну раширених. Крчази или амфоре издвајају се нарочито својом ширином. Грубље су профилисани и више или мање посуврађени ободи судова. У погледу декора раван зид је само урезиван, или бацкан косим шарама, неравномерним таласима у разноврсним варијантама. Урези су изведени чешљем, понекад и штапићима. Чести су тројни или четворни таласи. Словенски питоси се дају уочити својим бизарним укусом украшавања баш обода и врата суда што је византиски укус избегавао. Тако смо налазили одломке питоса који имају четири таласа на ободу. Чести су на овом месту и кружићи. Око врата и под ободом нефункционално се истичу хоризонталне линије, што такође никад није случај код византиске керамике. У погледу словенске керамике значајно је да је на Царичину нађено две врсте овакве керамике. Питање је међутим да ли бисмо по њима могли дистингвирати и неке временске разлике. Нађене су руком рађене, али претежно на витлу рађене посуде (са траговима окретања на унутрашњој страни). На Царичину претеже сива боја керамике, али је има и у грубље, а и нешто боље фактуре. Црвена керамика је малобројнија. Према испитивањима

[30] Studii si cercetari, 1951, loc. 37—38.

[31] К. Миатев, op. cit., сродни примери из Бугарске и са руског Црноморја.

[32] Рибаков, Ремесло древней Руси, 71—76, 165—181; Миатев, op. cit; Eisner, op. cit. pl. 78.

Сл. 32. Оловни печат са ликом Богородице, крај VI века

Fig. 32. Sceau de plomb, fin du VIe siècle

Сл. 33. Јустинијана и Фоке златници са Царичина Града

Fig. 33. Monnaies en or de Justinien et de Phocas trouvées à Caričin Grad

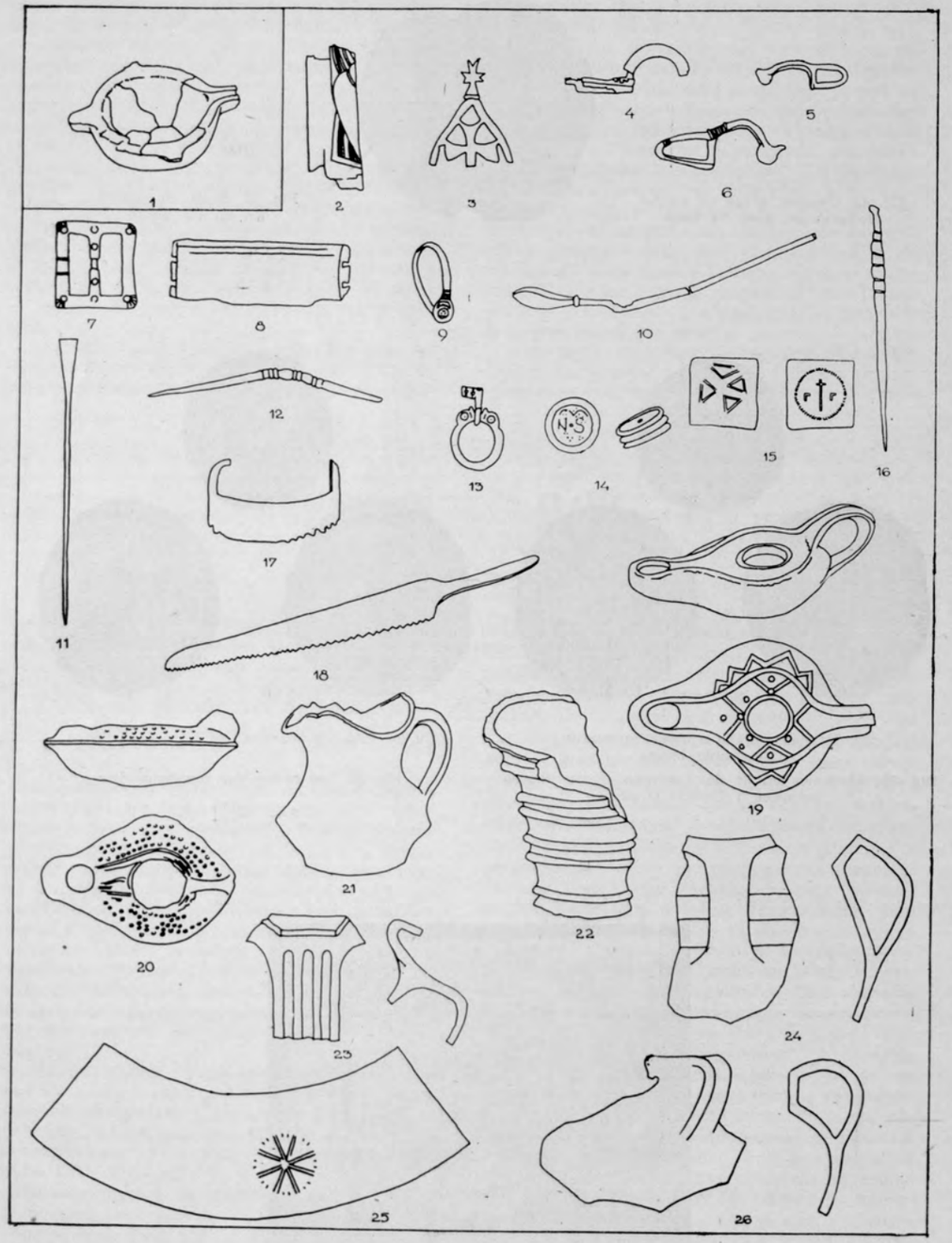
Сл. 34. Реверси златника са Царичина Града

Fig. 34. Les revers des monnaies d'or

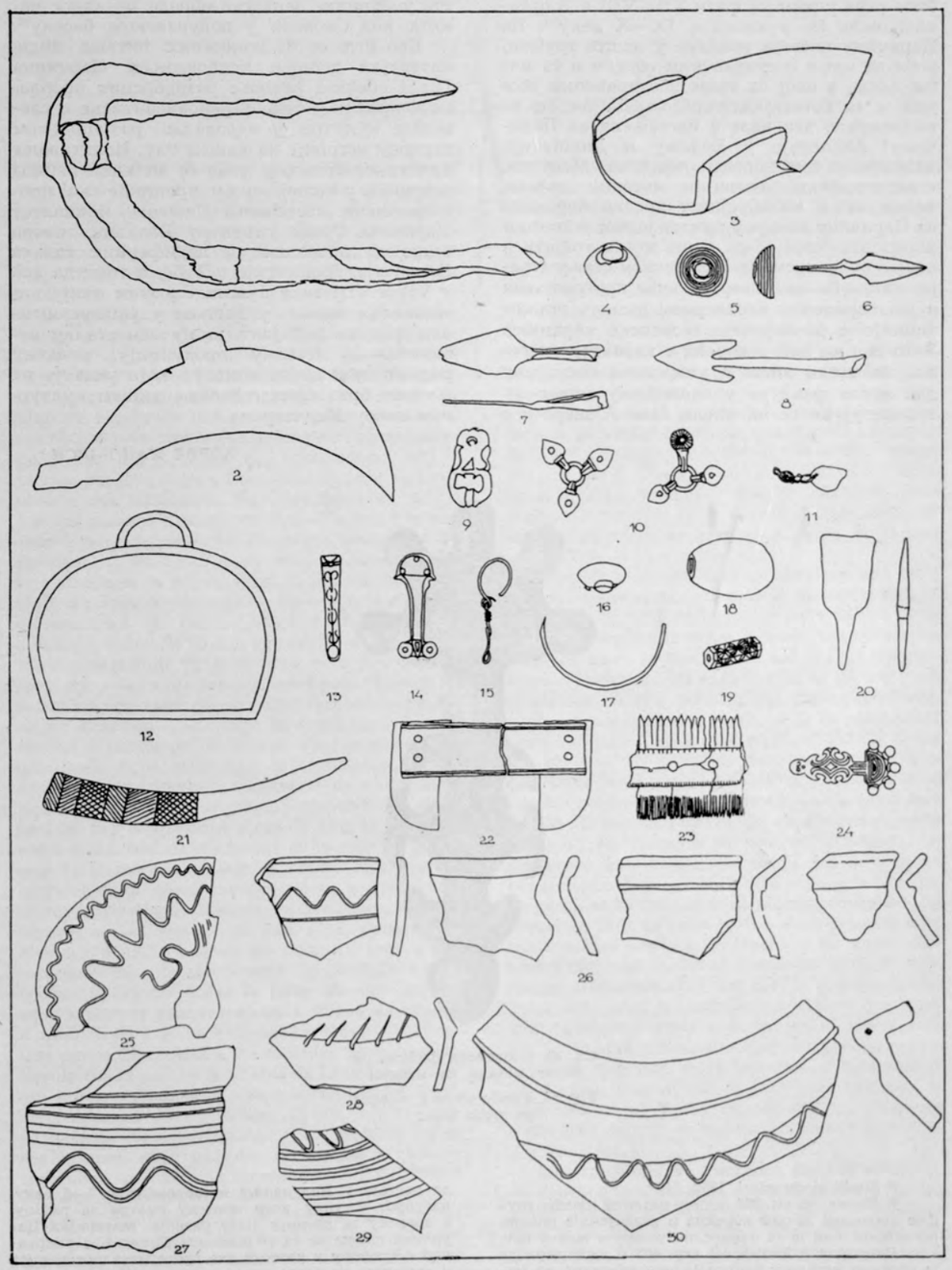

Сл. 35. Монограм цара Јустинијана у Истамбулу (Фото Дероко)

Fig. 35. Un monogramme de Justinien à Istanbul (Photo Deroko)

Сл. 36. Касноантички и византиски ситни налази (цртеж Н. Петровић)
Fig. 36. Trouvailles provenant de la basse antiquité (Dessin N. Petrović)

Сл. 37. Словенски налази (цртеж Н. Петровић)
Fig. 37. Trouvailles slaves (Dessin N. Petrović)

румунских научника црвена керамика би била ређа у ранијој фази VII—VIII в. а преовлађивала би у каснијој IX—X веку[33]. На Царичину постоји разлика у нешто грубљој роби са мање посуврађеним ободом и са мање шара, и оној са више посуврађеним ободом и са богатијим украсом. Да ли би то индицирало два налета настањена на Царичину? Аналогије у Ердељу и Диногетији дале би у том погледу подршке. Међутим, стратиграфски услови и метални налази, новац, као и малобројност црвене керамике на Царичину говоре у прилог једног животног хоризонта, који је до душе могао трајати и нешто дуже времена. При таквом стању ствари имала би више вероватноће претпоставка о једновременом паралелном развоју примитивније и развијеније словенске керамике. Зато смо ми већ, говорећи о карактеру насеља, набацили мисао о упоредном постојању две врсте фактуре у словенској керамици, надовезујући се на мисли Јана Ајснера и о упоредном прихватању и развијању две врсте уметничке занатске обраде металног накита код Словена у подунавском басену[34].

Као што се из изнесених питања види, материјал добијен ископавањем Царичина Града обећава решење разноврсних проблема искрслих у сукобу рановизантиске и словенске културе, у недовољно разјашњеном периоду историје на нашем тлу. Испитивање културног стања, у коме се антички период завршава у нашој земљи, преплиће се и проблематиком настањења Словена. Локалитет Царичина Града у центру Балкана, говори више од прелазних и периферних тачака Дамароаје, Диногетије и Тебе, о томе да већ у VII и VIII веку Јужни Словени имају насеобински живот уклопљен у рановизантиски градски амбијент, имају самосталну керамичку и металну продукцију, ковачку радионицу и друге моменте, који указују на њихово брзо прилагођавање вишем културном нивоу Медитерана.

ЂОРЂЕ МАНО-ЗИСИ

Сл. 38. Словенска фибула од белог метала са маском

Fig. 38. Fibule slave à masque en métal blanc

[33] Studii si cercetari, 1952, 340.

[34] Eisner, op. cit. 396 истиче разлику између грубље керамике дачког порекла и развијеније римске (дунавске), али је за паралелни развој и живот њихов. Насупрот Alföldi-у, на стр. 403 и д., сматра да је порекло металног накита 1) оног аварског, од маовивне бронзе, азиско, а 2) кутригурског, уствари словенског, понтско-перзиско; слаже се с њим у томе да постоје у Подунављу истовремено у 7—8 веку, насупрот Фетиху, који понтску сматра за ранију, а аварску за каснију фазу развоја. Материјал Царичина слаже се са мишљењем Eisner-а, о упоредном постојању и развоју две врсте металног накита и керамике на словенском подручју Подунавља, и како сад видимо и Балкана у 7 и 8 веку.

LES FOUILLES DE CARIČIN GRAD EN 1953 ET 1954

Dans le cadre du plan des fouilles à exécuter dans cette localité, on a entrepris le dégagement systématique autour du rond-point, de la place centrale, et l'on a étudié deux complexes de constructions entre les remparts de l'acropole et la ligne magistrale N—S. On a découvert les côtés extérieurs de la porte, les murs des remparts et deux tours de l'acropole et l'on a examiné en même temps la relation existant entre celle-ci et l'agglomération d'au-dessous. L'axe de la porte ne correspond pas à l'axe de direction de la rue occidentale de cette agglomération, ce qui montre que le plan de régulation des voies de communication a été réalisé plus tard, après la construction de l'acropole. Par des travaux de terrassement sur le terrain par dessus les micaschistes de base, on avait obtenu une inclinaison régulière des rues, tandis que les maisons avaient été disposées par échelons sous formes de terrasses. En même temps que du nivellement, on s'était aussi occupé à amener l'eau et à aménager la canalisation. Ici encore, on a constaté un système de rigoles, de conduits d'eau et d'écoulement en pierre, d'égouts collecteurs en voûte au milieu de la rue, recouverts de dalles. Un canal descend de la tour nord vers la nord-est, sous une couche de constructions plus récentes et à travers une assez grande cour vers un mur massif de direction E—O, dont la destination de collecteur éventuel ou d'aqueduc n'a pas encore été confirmée. Sous cette tour septentrionale, on a découvert une terrasse recouverte de dalles avec des vestiges d'une ancienne colonnade et d'un escalier par lequel on descendait dans la cour. Un assez grand couloir conduisait de la cour au portique de la rue occidentale. A l'ouest et à l'est ce corridor on a découvert des pièces à destination plutôt économique, ateliers et boutiques. On remarque en cet endroit un four rond, vraisemblablement pour la cuisson du pain; ce four a été incorporé dans la maçonnerie du portique à une époque ultérieure. Dans la pièce d'à côté, au niveau supérieur plus récent, on a trouvé un moulin à bras. On trouve des cloisonnages presque partout. Une partie de ceux-ci a été exécutée avec du mortier de chaux par les habitants de l'Empire menacé qui se rassemblaient en masse, surtout après Justinien, dans les cités fortifiées du sud, sur la ligne de défense Naissus-Ulpiana. Les formats variés des briques, ainsi que des estampilles d'ateliers, indiquent une activité constructrice précipitée à l'époque de Justinien.

De la première phase de construction, qui est caractérisée par des rangs de pierre alternant avec des rangs de brique, avec l'épais mortier de chaux de VIe siècle, s'est conservée toute une série de salles le long du portique de la rue septentrionale. On remarque là une assez grande salle avec un rang de gros piliers au milieu.

Au sud de la rue occidentale, parallèlement au portique non cloisonné, se succèdent des pièces assez vastes, ateliers, et magasins. À l'origine, ces pièces étaient reliées par des portes à l'édifice longeant le portique de la rue méridionale. Là ont été découvertes deux grandes salles, reliées par des escaliers à deux plans surhaussés en terrasse; de là, un étroit escalier menait à l'étage supérieur d'autrefois. Que cet étage ait existé, c'est ce que nous confirment les gros arcs de l'arcade à l'entresol, ainsi que les colonnes et chapiteaux de l'époque de Justinien, découverts dans la salle d'en dessous, et aussi le plancher en mosaïque qui s'est écroulé de l'étage supérieur et qui a été découvert dans les décombres. Au sud de cet édifice, séparé par une rue de traverse, se trouve une construction de conception analogue; dans la troisième pièce supérieure de celle-ci, le chauffage était aménagé sous le plancher de briques, à l'aide de canaux entourés de brique cuite.

Sous les remparts dans le complexe sud, on a découvert une construction bâtie en pierre, tuile et boue avec un four en forme de fer à cheval. A en juger par les outils et les scories, un atelier de forgeron slave se trouvait là. Les Slaves ont continué à cloisonner les vastes salles et les portiques d'autrefois. À côté de ceux qui étaient primitivement maçonnés, il semblerait qu'ils en possédaient aussi qui étaient en bois, à en juger par les restes trouvés sous les remparts des complexes nord et sud. Dans les deux grandes salles, du côté sud et du côte nord de la rue occidentale, on a également trouvé des bases en pierre, qui ne pouvaient servir que pour les supports en bois de la toiture, car autrement leur présence n'aurait pas de sens en ces endroits et ne pourrait être expliquée. Au lieu de parquets de briques et de pierres schistoïdes, les Slaves en font de terre battue, dans laquelle nous trouvons des vestiges de foyers et de fosses contenant des cendres, des os d'animaux et de la céramique. L'établissement des Slaves a été précédée d'une lutte dans la citadelle assiégée, ce que révèlent les restes d'armes et de boulets en pierre dans les ruines après l'incendie. Après un processus probable de symbiose entre les anciens habitants et les Slaves, ceux-ci sont à leur tour victimes de l'incendie, étant donné que le système d'amenée d'eau était détruit, ce qui les contraint à abandonner ces lieux.

Les trouvailles de monnaies, surtout en cuivre, de l'époque de Justinien, témoignent de la vie qui à une époque de basse antiquité se développait dans cette contrée. Sauf une pièce d'Elagabal, une de Gordian III et une de Constantin, les autres 77 pièces de monnaie appartiennent à la période qui va d'Anastase à Phocas. Parmi le matériel slave, on a trouvé un assez grand nombre de pièces de Mauricius Tibérius. On a également trouvé deux

pièces en or de Justinien et une de Phocas, ainsi qu'un sceau en plomb du début et un autre de la fin du VIe siècle.

Un certain nombre d'objets d'usage quotidien en métal, os et céramique a été conservé. Il s'agit d'outils, de poids, de clefs, qui témoignent du developpement de l'artisanat et du commerce. Comme bijoux, sont caractéristiques les fibules à têtes d'oignons, en usage jusqu'au VIe siècle, et celles à pied accourbé (mit umgeschlagenem Fuss), en usage jusqu'au VIIe siècle, de même que les agrafes et ornements de ceinture, et un bracelet d'enfant, en argent, avec médaillon. Les objets en os consistent en morceaux de boites et en peignes. La céramique a été trouvé en fragments de formes et de techniques diverses (beaucoup de pithos). Une lampe en terre cuite rouge a été conservée entière. On a trouvé aussi des fragments de vases de pierre et de verrerie. En ce qui concerne les trouvailles en céramique, il faut signaler que celles de Caričingrad permettent de constater les contrastes, les affinités et la continuité des cultures byzantine et slave. Parallèlement avec la céramique de la basse antiquité romaine, nous trouvons dans la même couche de la céramique slave. L'apparence de deux variantes de la céramique slave (par la facture, par la couleur et par la décoration) nous semblent de marquer plutôt leur parallelisme aux VIIe et VIIIe siècles qu'une différence dans le temps.

Une découverte de grand intérêt est celle de la bijouterie slave en métal blanc (Potin) et en argent: Fibule avec masque au pied, de type Kiskörös, boucle d'oreille, ornement de ceinture et deux anneaux à plaques cordiformes à river aux courroies des harnais, — ce qui permet de dater du VIIe siècle de notre ère la présence des Slaves dans cette cité.

Djordje Mano-Zisi

СОНДАЖНИ РАДОВИ НА ЛОКАЛИТЕТУ „ЗИДИНЕ“ КОД МАЛЕ МИТРОВИЦЕ

Приликом рекогносцирања северне Мачве, др Миодраг Грбић, виши научни сарадник Археолошког института, констатовао је на угроженом терену, на локалитету „Зидине“ код Мале Митровице, постојање једног ранословенског насеља.

Већ од раније се знало да се у Малој Митровици и њеној непосредној околини налазе неколики, ближе неодређени, археолошки терени, јер се и у београдском Народном музеју и у загребачком Археолошком налазило више објеката тамо нађених. Тако је Народни музеј купио 15 IX 1919 године од Младена Вукашиновића већу количину објеката из Мале Митровице или њене непосредне околине. Предмети су заведени заједнички, врло сумарно, у стари музејски инвентар под бројем 2924. Како сами предмети у већини случајева нису били обележени истим бројем, а како се усто музеј после тога неколико пута селио, највећи део предмета се загубио у великој количини сличних ствари, те се више не може у целини реконструисати ова куповина. Међутим и овако скучени подаци могу донекле да послуже, нарочито сада када више знамо о терену Мале Митровице. Тако се у овој куповини налазе и један сребрн и тридесет два бронзана римска новца, три сребрна средњевековна (ближе непрецизирана) и две сребрне турске паре. Велики део откупљених предмета очигледно је римски: четири жишка, шест фрагментованих фибула, гвоздени кључ и неколико посуда: здела, крчаг и можда три мале чутурице (једна можда идентификована, са претставом лава на предњој страни, могла би припадати и ранохришћанском стварању). Вероватно су римске и неколике бобице од ћилибара и стакла. Варваризираној касној Антици припадаће изгледа део бронзане копче (широк 2,6 висок 2,5 см, инв. бр. 1147) и златни шупљи привезак, у облику две спојене калоте са ободом, и цевчицом за учвршћивање на врху (пречника 1,2 см, тежине 1,8 грама, инв. бр. 262). Међутим није римски пар златних минђуша који је заведен као римски. Минђуше су свакако византиске и спадају међу најлепше примерке византиског златарства нађене на нашој територији[1]. То су иначе познате византиске лунуласте минђуше са непокретним крушколиким привеском и две елипсоидне јагоде из два дела са стране, на прелазу из полумесечастог дела у карику. Унутрашња линија лунуле на средини се таласно диже, а сама средина наглашена је са три нешто већа гранулирана зрна пирамидално постављена. Лунуласти део минђуше састављен је од две златне плоче. Спољна страна лунуле, бочне јагоде и привезак украшени су гранулацијом и филиграном. Фина, ванредно прецизна и ситна гранулирана зрна теку у двоструком низу ободом лунуле, а у средини и на привеску и на бочним јагодама гранулирана зрна распоређена су у орнаментима (розетама, пирамидама и сл.). Крушколики привезак орнаментиком је подељен по златном пресеку у два дела. Танка филигранска жица употребљена је и у облику фине плетенице и нежне тордиране пантљике. (Дугачке су 4,6 и 4,5 см, широке 3,2 и 2,8 см, а тешке 5,70 и 5,70 грама. Инвентарни број 212.)

Словенском стварању припада једна посуда руком рађена, фрагментована и сада без обода. Посуда је црвенкасте боје, рђаво печена и прављена од јако непречишћене земље (висока је 10 см, пречник неправилног дна је 6 см, и 5,6 см, а пречник фрагментованог отвора је 8,4 см. Инвентарни број 1948.) Две неправилне таласне линије украшавају не много наглашени трбух посуде. Несумњиво је да је посуда ранословенска, само је питање да ли припада т. зв. првој или другој градишној фази, јер је оштећен најкарактеристичнији део: обод. Међутим по свим осталим елементима ова посуда пре би припадала другом градишном добу.

Извесни предмети купљени 1919 године не могу се по штуром инвентару, а без објеката, ни најгрубље разврстати. Велико је питање да ли је бронзани прстен са претставом делфина (који досад није идентификован), био римски или средњевековни.

[1] Публиковао их је Ђорђе Мано-Зиси, Средњевековни накит и украс, Уметнички преглед од 1 јануара 1941 г., стр. 15—28.

Исти је случај и са бронзаном гривном и два врха стреле и три сечива ножа.

И по публикованим објектима који се чувају у загребачком Археолошком музеју било је јасно да се у Малој Митровици налазе важни археолошки локалитети из римског и ранословенског доба. Од римских објеката најзначајнији су: позната војничка диплома из 107 године[2] и два веома занимљива заветна оловна рељефа[3], са компликованим сценама синкретистичког карактера. Прва, оштећена плочица висока је 8,1 см, широка 7,4 см, а тешка 98 грама; друга, мање оштећена, висока је 9,2 см, широка 7,7 см, а тешка 110 грама. Док је за прву забележено само да је нађена у Српској Митровици, за другу је нешто одређеније прецизиран локалитет „при радовима на циглани". О словенском материјалу публикована је само једна реченица: „Из Мале Митровице у Србији има у Народном музеју у Загребу 7 комада каричица са наставцима разнолика облика".[4] На основу овога податка професор М. М. Васић уврстио је и Малу Митровицу међу познате старосрпске локалитете[5].

По реферату д-р М. Грбића било је јасно да се најзад утврдио један од археолошких локалитета Мале Митровице: онај са кога је доносен словенски материјал. Међутим после детаљног прегледа терена установљено је да је у питању комплексни терен на коме постоје јасни трагови дугог културног живота у разним културним епохама.

Локалитет Зидине налази се на десној обали Саве западно од Мале Митровице. По прилично сумарном прегледу, археолошки терен заузима веома велики простор, који обухвата на истоку брежуљак на коме су већ сазидане зграде за становање бродоградилишних службеника, на западу се протеже сигурно до брежуљака који се спуштају ка Сави, са северне стране долази до Саве, на чијој се обали налазе бројне хрбине, преисторискe (специјално је честа т. зв. шнур-керамика), римске и словенске. Чести су налази римског новца, фибула и других металних предмета. Специјално много објеката налази се на обали више данашњег понтонског моста. На истом месту, по причању суседа, Сава је одронила досада двадесетину гробова. На југу, локалитет је био ограничен барама које су скоро насуте. По том насутом делу иде данашњи летњи путић. (Види ситуациони план, сл.1)

На целој овој површини налазе се археолошки објекти. Римских предмета има нарочито много, и они су најраспрострањенији. Преисторискu објекти налазе се углавном само на обали Саве, где је вода одронила и дубље слојеве, те су и ови предмети испирањем и одроњавањем доспели на данашњу обалу. Словенских објеката углавном има на релативно уском простору око станбених зграда на источном делу терена. На самом брежуљку којим се, изгледа, завршава овај археолошки терен, приликом копања темеља за станбене зграде нађено је 1948 године много хрбина, нешто металног посуђа и један византиски чанкасти златник. Ту се наишло и на гробове. Сва је вероватноћа да је ту била једна некропола. Нажалост, целокупни налази су растурени, те се не може ништа закључивати о времену њиховог постанка. Византиски златник указивао би на средњевековно стварање. Ако бисмо везали чињеницу проналажења овог златника са постојањем лепих византиских златних минђуша, можда би се ипак смела набацити претпоставка о богатијем словенском насељу које је могло да набавља и скупље и финије византиске ствари. Само систематска ископавања дала би одговор на ово питање.

Када су одређени стручњаци изашли на терен 5 децембра 1949 године, затекли су овакво стање: западно од већ сазиданих станбених зграда ископани су темељи за још друге две зграде. У профилима темеља јасно су се видели културни слојеви. Мада темељи нису били нарочито дубоки (свега један метар), местимице су се дала пратити и два културна слоја, а у контролној рупи, која је била ископана до четири метра дубине, могли смо констатовати да се још није дошло до здравице. На терену где су ископани темељи није се више могло радити, они су били већ дефинитивно изгубљени. Слично као и цео терен на брежуљку где су већ сазидане станбене зграде, није се могло ништа радити ни на обали Саве, јер је вода била сувише висока. Како смо били обавештени да ће се у рано пролеће копати темељ још за две зграде, решили смо да на том најугроженијем терену поставимо сонду ради прве оријентације и евентуалног захтева за обустављање даљих радова. Међутим било је јасно, по прегледу терена, да тај део није био изразито археолошки и да ће само случај дати у сонди неке значајније резултате; због тога смо одлучили да другу сонду поставимо на продужењу падине брежуљка, на малом узвишењу, у садашњем воћњаку. Веровали смо да, уколико се овде налазило насеље, куће су најпре биле постављене на овом узвишенијем делу да би биле заклоњене од повремених великих плављења. Остали највећи део

[2] Josip Brunšmid, Ulomak rimskoga vojničkoga diploma iz Male Mitrovice (Srbija), Vjesnik Hrvatskoga arheolškoga društva, Nova serija, Knjiga XII — 1912, Zagreb, стр. 198—200, слика 52.

[3] Dr. Viktor Hoffiller, Olovna pločica sa zavjetnim reliefom iz Srpske Mitrovice, Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva, Nova serija, Knjiga VIII, Zagreb 1905, стр. 118—121. сл. 1; Dr. Viktor Hoffiller: O nekim rimskim starinama nabavljenim za Narodni muzej godine 1906, 2. Olovna pločica sa zavjetnim reliefom iz Srpske Mitrovice, Vjesnik knj. IX, Zagreb 1907, стр. 196—198, сл. 2.

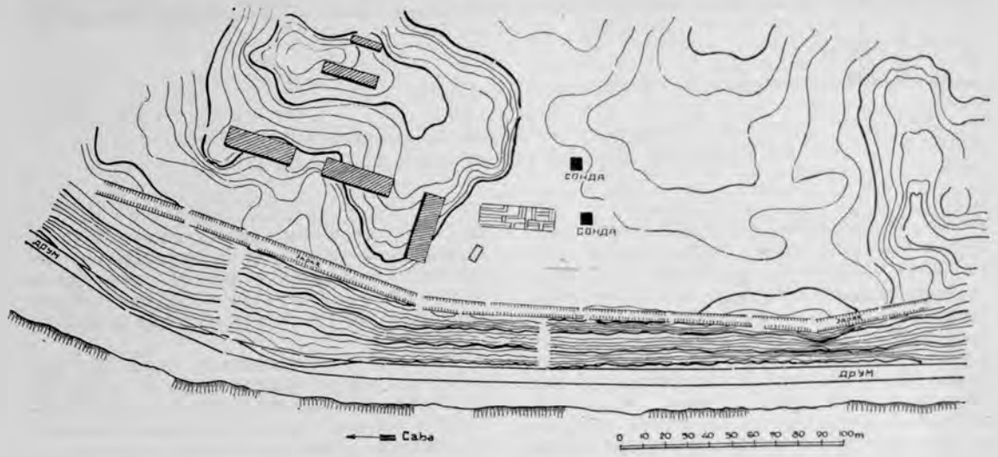
[4] Dr. Josip Brunšmid, Hrvatske srednjevječne starine, Vjesnik knj. VII, стр. 40.

[5] М. М. Васић, Извештај о раду у Археолошком оделењу Народнога музеја у год. 1905, Годишњак Срп. краљ. академије, књ. XIX, Београд 1906, стр. 257; и у својој великој расправи: Старосрпска налазишта у Србији, Старинар новог реда, година I, Београд 1907, стр. 39 и напомена 10 на страни 56.

терена оставили смо пострани, прво — јер је моментано неугрожен, а друго — јер се у децембру не могу предузимати радови већег замаха и дужег даха.

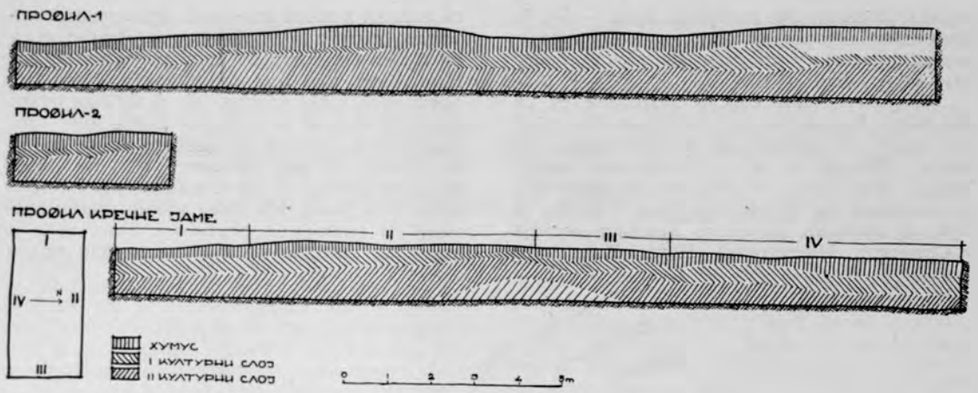
Радови су почели 5, а завршени су 13 децембра. Радило се са 3 до 6 радника, како кога дана, и радници су се непрестано мењали. Мењали су се и стручњаци, поред Ђорђа Мано-Зисиа и Мирјане Љубинковић у радовима су узели стручног учешћа и Бранко Василић, директор Градског музеја у Сремској Митровици, Нада Јовановић, службеник Уметничког музеја, Јелисавета Станојевић, асистент приправник Завода за чување старина НР Србије, Љубиша Поповић и Радосав Галовић, волонтери уметничког музеја, и Божана Конечни, службеник Градске библиотеке у Шапцу, и геометар Чернишевски из Сремске Митровице.

За радове на обема сондама као контрола служили су профили у ископаним темељима, а нарочито они у ископаној контролној јами. На целом овом терену хумус је веома танак 12—20 см. Први културни слој тече неправилно и неједнаке је дебљине: од 30—70 см. У њему се налази материјал из познијег Средњег века: карактеристични су налази хрбина сиве, т. зв. турске, керамике, као и фрагменти касније глеђосане керамике. Има доста отпадака порушеног грађевинског материјала. Други слој се најчешће наставља на први, само местимице појављују се танки делови стерилне земље, али у целини горњи делови имају веома мало материјала, тако да се има утисак, ако не правог прекида континуитета, оно свакако постојања времена када насеље није интензивно живело. Овај, други слој, далеко је моћнији и иде дубље од ископаних темеља зграде. У њему се налази велика количина фрагмената словенске керамике. Далеко су најчешћи налази фрагмената судова из т. зв. треће градишне фазе, али има фрагмената каснијих, средњевековних посуда, као и хрбина руком рађених посуда и профила обода који припадају т.зв. другом градишном типу (сл. 2). За дубље слојеве ситуација нам ни после рекогносцирања и ових малих радова није била тако јасна. Ми сами нисмо имали времена да копамо до здравице. Јама која је ископана западно од темеља зграде имала

Сл. 1. Ситуациони план локалитета „Зидине" код Мале Митровице
Fig. 1. Plan de la situation de la localité Zidine près de Mala Mitrovica

већ профиле обрасле зеленим гљивицама, и прилично уједначене од влаге, тако да се нису могли увек разликовати детаљи у слојевима, усто, ова јама била је сувише малих димензија да бисмо се на њене податке смели ослонити са потпуном сигурношћу: она је углавном индицирала стање на терену. Усто због зимског доба, краткоће времена и недостатака радне снаге и потребне грађе, нисмо могли ни извршити потпуно поновно чишћење профила. По оном што смо могли да урадимо, чини се сигурно да после словенског слоја долази моћни римски слој, а испод овог преисториски. Нисмо могли констатовати никаква вештачка поравнања терена, нити смо могли наћи доказе о прекиду живота на насељу. Чини се ипак да су и код римског и код преисториског слоја доњи делови културног наноса далеко сиромашнији материјалом, што би указивало на периоде слабијег насеља. По оном што смо на овом малом делу терена видели, слојеви се не мешају, али се ипак разликују. Међутим треба нагласити чињеницу да се врло много римског материјала налази и на самој површини и у горњим слојевима. Свакако су каснији становници радовима испремештали

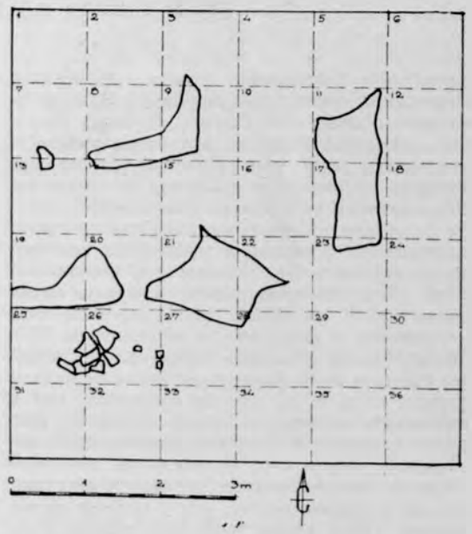

Сл. 2. Профили темеља откопане куће и кречне јаме
Fig. 2. Profils des fondements d'un bâtiment et d'une fosse à chaux

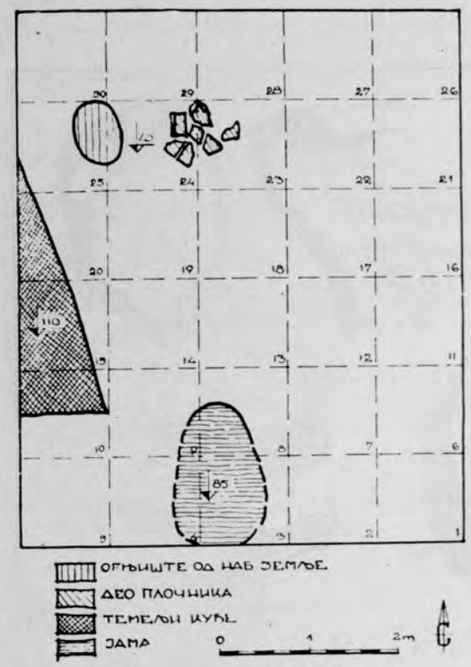
слојеве на извесним местима. Само већа систематска ископавања могла би дати праву слику величине ових радова.

Прва сонда (6 x 6 м) није дала значајније резултате (сл. 3, сонда I), ништа више од оног што се већ могло прочитати из отворених темеља и профила јама. У хумусу и првом културном слоју (до дубине од 45 см) нађено је доста фрагментоване керамике, највише је било сиве, т. зв. турске керамике, и нешто нове глеђосане, појављивао се и покоји фрагменат средњевековне и словенске керамике. У квадратима 16 и 17 наишло се на више груписаних ексера, део браве и једну удицу. После дубине 45 см налази су нагло опадали, на дубини од 50 од 60 см појављује се земља помешана са малтером, са доста сломљене цигле, печене земље и камена. На дубини од 70 см на неколико места јавља се груписано камење, део поплочан циглом, издвојени делови специјалних мешавина земље (беличасте са доста малтера, црвенкастожуте, врло крхке и јасножуте). Ти делови сонде даље су откопавани специјално пажљиво, због њих је и сонда продужена за по један метар и на западу и на северу. Међутим даља ископавања нису дала никакве одређене резултате: нагомилано камење се није продужило ни у зид ни у сухозид, поплочани део није имао наставка, а специјалне мешавине земље изгубиле су се не добивши одређен облик. Налази се поново јављају отприлике од 70 см. У 35 квадрату нађен је један атипичан фрагменат керамике и поред њега један срцолики украс од кости, а у квадрату 4 један гвоздени ножић. Културни слој се настављао, али је остајао углавном без објеката материјалне културе, наилазило се само на много здробљене цигле и доста сасвим изломљених животињских костију. Да би се добила колико-толико јасна слика, први ред квадрата ископан је до у дубину од 2,20 м, када се наишло у овом делу на здравицу. Како су сталне кише почеле да се претварају у непрестану суснежицу, није се могло даље контролисати евентуално постојање дубљих слојева у другим деловима сонде и њихово простирање.

Као што се и очекивало, сонда број два (5 x 5 м), она на брежуљку (сл. 4, сонда II), дала је интересантније податке. Већ на дубини од 45 см откопано је овално огњиште од набијене земље (сл. 5 и 6), а уз њега се налазио и део „пода" од цигала. Поред огњи-

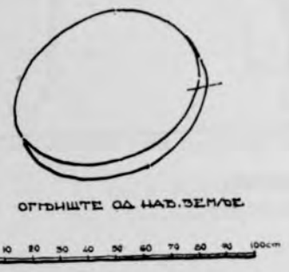

Сл. 3. Хоризонтални пресек прве сонде на дубини од 45 см
Fig. 3. Section horizontale de la sonde I, à la profondeur de 45 cm

Сл. 4. Хоризонтални пресек друге сонде
Fig. 4. Section horizontale de la sonde II

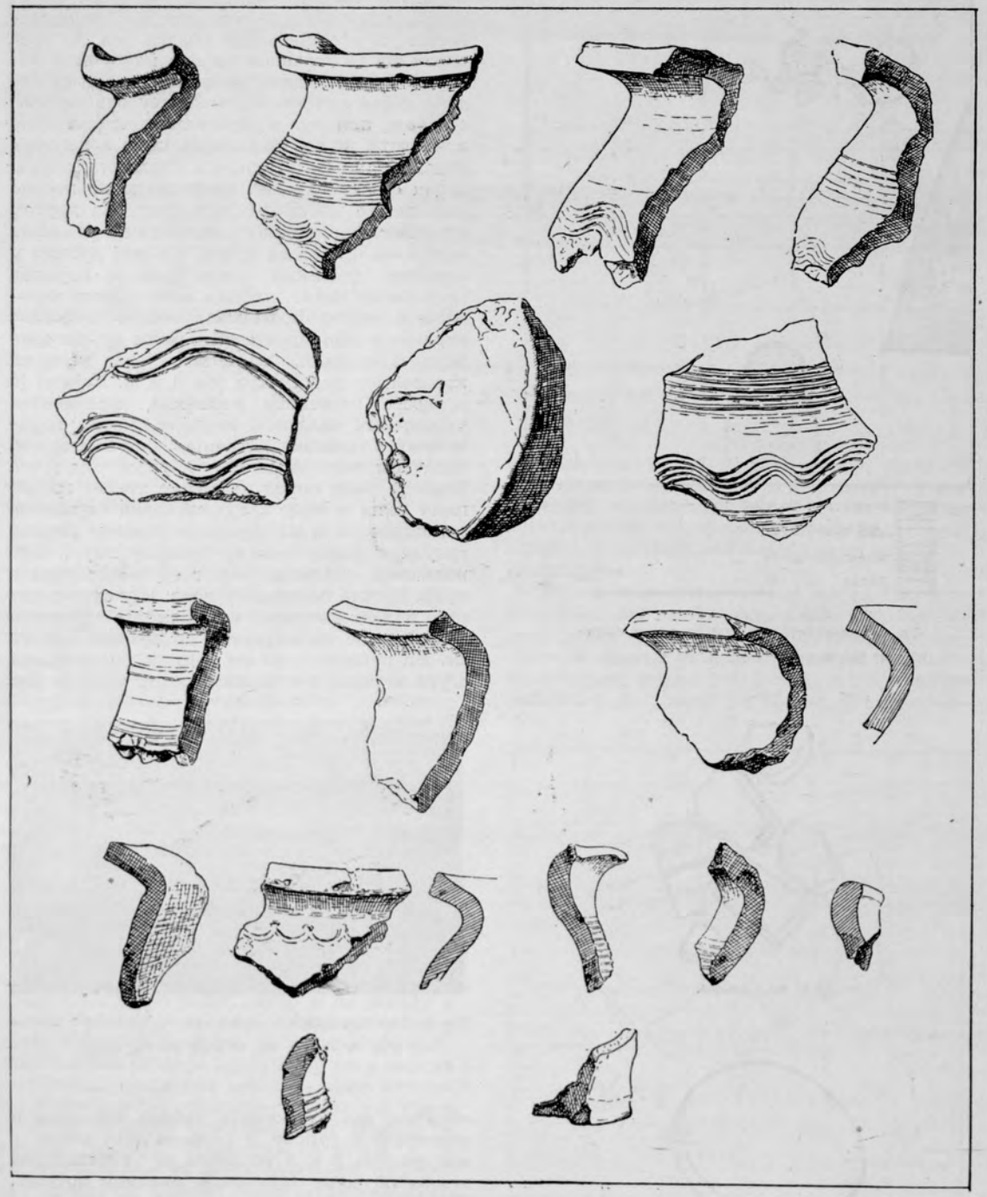
Сл. 5. Део плочника и огњиште од набијене земље
Fig. 5. Partie du dallage et du foyer

шта било је доста пепела, животињских костију, мало згуре и много хрбина словенске керамике трећег градишног типа, као и касније средњевековне керамике са јако наглашеним и посувраћеним ободом (сл. 7). Сва керамика је углавном рађена на ручном витлу. Земља је рђаво пречишћена, али су судови добро печени. Углавном су сивожућкасте боје, али има и фрагмената споља црне а изнутра жуте, или споља црне а изнутра сиве боје, а има их црних и споља и изнутра. Један фрагменат дна средњевековне посуде налазио се на самом огњишту. На другом фрагментованом дну налази се рељефна оштећена претстава крста. На овој дубини у осталим деловима сонде било је највише поломљене цигле, хрбина сиве турске керамике и нешто фрагмената новије глеђосане керамике. Ови фрагменти били су редовно безначајно мали, најчешће једва већи од квадратног сантиметра (сл. 8 и 9). Нађено је и доста словенске керамике, фрагмената украшених таласном линијом, низом паралелних таласних линија, хоризонталом, таласном линијом између хоризонтала и сл. Било је увек поред керамике трећег градишног типа и пуне средњевековне керамике, а наишло се и на фрагмент црвене римске посуде и једну римску бакарну пару, јако излизану, изгледа неког од императора с краја III или почетка IV века. И у овој сонди при даљем копању нестајало је предмета материјалне културе све до дубине око 70 см. На дубини од 68 см наишло се на комад згуре и један део мермера који, мада је био

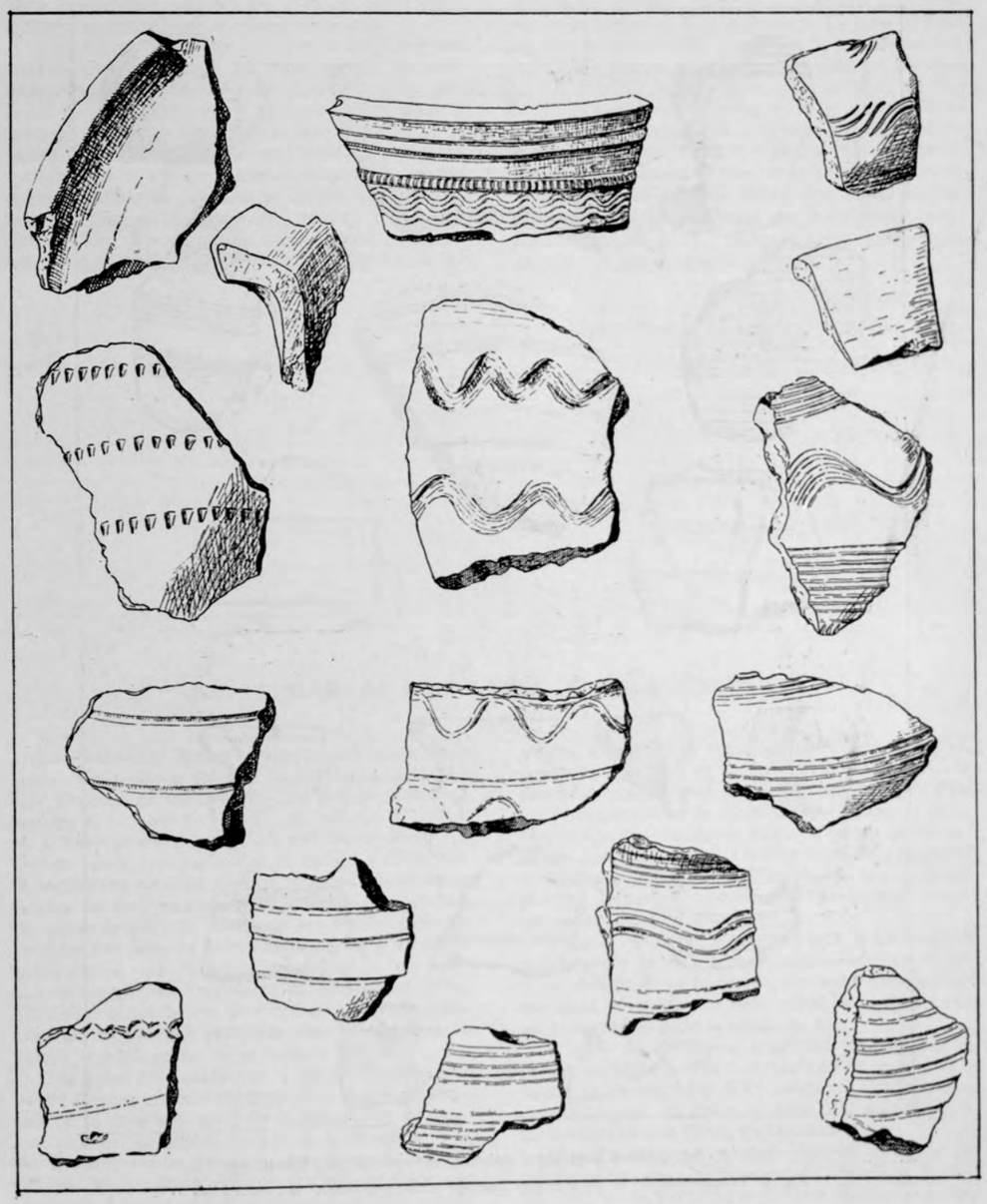

Сл. 6. Део плочника и огњиште од набијене земље
Fig. 6. Partie du dallage et du foyer

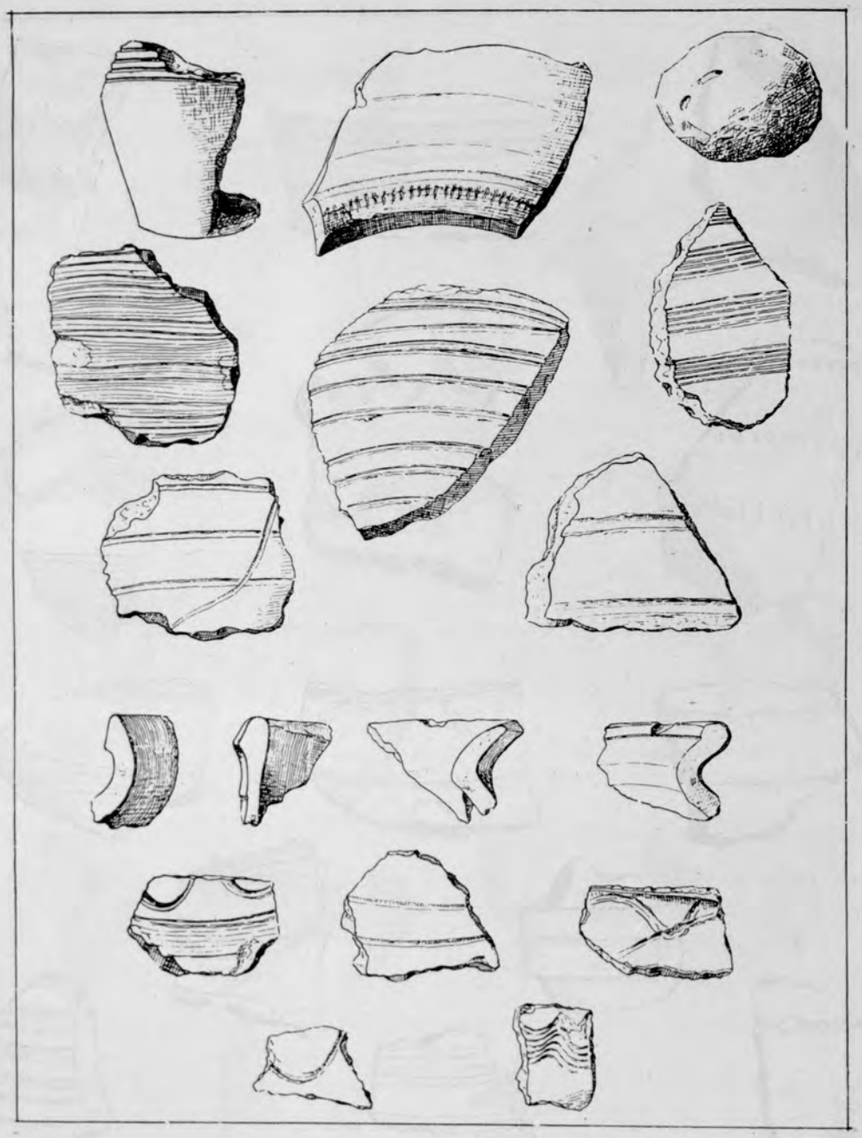
обрађен, као и неколико хрбина керамике и словенске и турске. У јужном делу сонде, у квадратима 3 и 4 појавила се ситастоцрна земља по јасно оивиченом, овалном цртежу. Пошто је све указивало на јаму одређену за оставу, сонда је продужена за један метар на југ, и јама је добила скоро правилан овални облик са ивицама од печене земље. Четрдесетину сантиметара дубље, на дубини 110 см, у квадратима 5,10,15 и 20, појавила се основа јаме, изгледа правоугаоног облика, најпре основа једне куће полуземунице. Одмах су предузети радови да се сонда про-

Сл. 7. Керамика нађена око огњишта
Fig. 7. Céramique trouvée autour du foyer

Сл. 8. Фрагменти керамике нађени на дубини од 35—40 см
Fig. 8. Fragments de la céramique trouvée à la profondeur de 35—40 cm

Сл. 9. Фрагменти керамике нађени на дубини од 35—40 см
Fig. 9. Fragments de la céramique trouvée à la profondeur de 35—40 cm

шири према западу да бисмо добили јасну слику и евентуално основу целе куће, али због невремена радови су морали бити прекинути и сонда, као и прва, затрпана.

Судећи по рекогносцирању и овим малим сондажним радовима, на локалитету Зидине налазило се и једно касно преисториско насеље и, како изгледа, у његовој непосредној близини, ако не и на истом месту, било је и једно римско насеље, затим словенско, средњевековно и касно средњевековно. У непосредној близини налазиле су се две некрополе: једна на брежуљку, друга скоро на обали Саве. Веома занимљиви римски налази већ су одавно скренули пажњу научника на значај римског живота у Српској Митровици. Налази словенског накита и словенске керамике говоре речито о животу Словена на овом месту у X и XII веку. Појава скупоцених византиских минђуша и византиских златника могла би указивати или на насеље у византиско време или, можда пре, на богатије словенско насеље које је употребљавало и скупоцене импортоване објекте. Потпуније податке моћи ће да да само велико, систематско ископавање које би обухватило што већи део терена; бојати се само да радови при зидању зграда на брежуљку, најистакнутијем делу терена, нису уништили можда најдрагоценије податке.

ЂОРЂЕ МАНО-ЗИСИ
МИРЈАНА ЋОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ

LES FOUILLES DE ZIDINE PRÈS DE MALA MITROVICA

La localité de Zidine se trouve sur la pente de la rive droite de la Save, à l'ouest de Mala Mitrovica. Dans un parcours sommaire, le terrain archéologique a pu être fixé entre les collines à l'ouest et à l'est d'une part, et d'autre part, entre les marais remblayés au sud et la Save au nord. Sur la colline du coté de l'est, à la terminaison de la localité, se trouvent quelques maisons d'habitation en construction. En fouillant les fosses creusées pour les fondements de ces maisons, on y a trouvé, entre autres, une monnaie byzantine en or, ainsi que de nombreux fragments de céramique slave. Afin de poursuivre ces travaux, de petits sondages d'orientation furent effectués pour déterminer la valeur archéologique de ce terrain.

Une fosse fut tracée sur le terrain menacé par les bâtiments en construction. Une autre au sommet de la côte sud-ouest de la colline, où on pouvait espérer, en tenant compte de la position, faire des découvertes importantes et caractéristiques. — D'après les résultats obtenus par ces sondages qui ont duré 8 jours et après un examen des profils dans les fossés de fondation des bâtiments nouveaux, on a constaté sur ce terrain: 1) des vestiges d'une habitation préhistorique (Sur la rive de la Save on a même trouvé de nombreux morceaux de la céramique dite à la bande ou Schnurkeramik); 2) après une courte interruption par une couche stérile, s'étendait le vaste strate romain, riche en trouvailles, surtout en céramique; 3) au-dessus de la couche romaine, on a découvert des vestiges d'un établissement slave de longue durée, jusqu'au plein Moyen âge, probablement jusqu'au temps de l'occupation turque. Mais dans cette couche on a pourtant constaté quelques interruptions dans la continuité par des lignes stériles ou avec des indices d'une vie moins active.

Dans la sonde de la fosse II (sur la colline), on a découvert le coin d'une maison de plan carré, et au dehors de ce bâtiment, un foyer caractéristique oval, et enfin une fosse ronde avec des bords en terre cuite, pour le dépôt du blé.

D'après de nombreux fragments de céramique, on est tenté de conclure qu'il s'agit là d'une habitation slave du XIe—XIIe siècle. La céramique prépondérante est celle du type III, spéciale aux forteresses slaves (Burgwallkeramik).

Ces traveaux de sondage étaient conduits en collaboration avec le directeur du Musée de Sremska Mitrovica, l'architecte Branko Vasilić, avec les assistants du Musée National de Beograd, Nada Jovanović, Ljubiša Popović, Radoslav Galović, l'assistant de l'Institut de la conservation des monuments, Jelisaveta Stanojević Mlle Božena Konečni de la bibliothèque à Šabac, et M. Černiševski géodète.

Djordje Mano - Zisi
Mirjana Ćorović - Ljubinković

СРЕДЊЕВЕКОВНО СРПСКО ГРОБЉЕ У ДОБРАЧИ

У оквиру рада на систематском испитивању тумула праисториског доба у Србији, вршили смо 1950 године ископавања једне хумке на локалитету Умка у Добрачи среза Гружанског. Поред праисторијских гробова бронзаног доба који су том приликом откривени и једног каснијег скелетног гроба халштатског периода, установљено је да је поменута хумка служила као гробље и у Средњем веку[1]. Откривено је укупно 75 гробова од којих само један може хронолошки да се издвоји од осталих у нешто каснији период (гроб 75), док се за све друге може установити да припадају приближно истом периоду. Док ће резултати проучавања праисторијских налазака тога локалитета бити посебно обрађени у засебној публикацији о раду на изучавању праисторијских хумки у Србији, на овом месту објавићемо само резултате испитивања средњевековне некрополе.

СРЕДЊЕВЕКОВНА НЕКРОПОЛА

На тумулу у Добрачи откривено је укупно 75 средњевековних гробова (сл. 1). Својим карактером, распоредом и по објектима који су у њима нађени чине ови гробови једну хронолошку целину са малим временским разликама. Изузетак претставља само гроб 75 који се налази непосредно над гробом 22, те је очигледно млађи од њега. Сахрањивање у тумулима, насутим над словенским гробовима, опште је познат обичај на некрополама старих Словена, но није редак случај да су они за некрополу искористили и тумуле праисториског доба, као у Добрачи. Код нас су такви случајеви и иначе познати, на пример са Гласинца[1a], а постоје и ван наше земље, на пример у Leubingen-у у Немачкој[2].

С друге пак стране, некропола у Добрачи спада у т.зв. некрополе на редове које су у раном Средњем веку типичне како за Словене, тако и за друге етничке елементе[3]. Редови су овде нешто неправилни, како у међусобном положају скелета, тако и у оријентацији, како се то види из приложеног плана (сл. 1). Први ред сачињавају гробови 1—10, други ред гробови 15—17, 18—24, трећи гробови 72, 25—37, а четврти 41—51, при чему се још уз гроб 42 има овде убројати гроб 52 и 73, а уз 56 гроб 71. Ван редова у ужем смислу леже гробови 13—14 и 38—40. Неправилности у редовима познате су нам и са других некропола наше земље, на пример из Птуја[4]. Оне су вероватно биле условљене недостатком простора за сразмерно велики број инхумација.

Свакако су и поремећаји појединих гробова добрим делом у вези са истим узроком, иако их има који су несумњиво новијега датума. Тако је гроб 75, који је нађен у нереду и у коме није било костију, очигледно касније опљачкан. Гробови 44 и 43, поремећени су приликом ранијих ископавања, а гроб 70 и гроб 68 при градњи пута. У неким случајевима опет узроци поремећаја нису јасни као код гробова 11 и 60. Но у другим случајевима ради се очигледно о поремећају приликом копања нових гробова. Тако је гроб 28 из трећег реда поремећен гробом 38 који лежи ван редова. Поремећај гроба 71 у четвртом реду од кога је очувана само глава изазвало је вероватно копање гроба 56, док је гроб 73 по свему судећи поремећен гробом 52. Потпуно су јасни поремећаји код гробова 48—50. Гроб 49, од кога је сачувана само глава, поремећен је наиме укопавањем гроба 50. Према разликама у боји земље на томе месту могло се јасно установити да се правац овог последњега гроба од кога је такође очувана само глава, сече са гробом 48 који га је, према томе касније пореметио. Слични поремећаји гробова познати су и са других словенских некропола наше земље, као из Птуја или са Бледа[5].

---

[1] М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Археолошка ископавања у Добрачи, Историски Гласник 1950, 1—2, 182 и д.

[1a] М. Гарашанин — Ј. Ковачевић, Преглед материјалне културе Јужних Словена, Музејски приручник 3—5, Београд 1950, 200—201.

[2] L. Niederle, Rukovet slovenske archeologie, Prag 1931, 82 и нап. 46.

[3] Гарашанин—Ковачевић, 201 и д.

[4] J. Korošec, Staroslovansko grobišče na Ptujskem Gradu, Dela SAZU I, 1950, 17.

[5] Korošec, op. cit., 24—25; 30—33; J. Kastelic — B. Škerlj, Slovanska nekropola na Bledu, Dela 2, 1950, 29—30.

Сл. 1. План некрополе у Добрачи — Fig. 1. Plan de la nécropole de Dobrača

Поремећаји гробова намећу и питање обележавања појединих гробова на површини земље, о коме је толико дискутовано у словенској археологији код нас и на страни[6]. Очигледно је да су поремећаји морали наступити с тога што гробови нису били трајно обележени. Но, с друге стране постоје и случајеви који јасно говоре у прилог томе да је положај извесних гробова на терену био добро познат у време када су копане раке за друге. То је сасвим очигледно у случају гробова 13, 15 и 16. Гробови 15—16 који леже у једном реду јаче су размакнути, тако да је остао простор за гроб 13 који је избачен изван реда. Занимљиво је да је код ногу костура 4 из првог реда нађен комад карбонизираног дрвета дужине 19 см а пречника 4.2 см. Овај је био зашиљен при врху а лежао је хоризонтално. По свему судећи ради се о коцу који је био забоден у земљу, па се касније срушио. Можда су гробови били обележавани дрвеним знацима, који нису обнављани, тако да су после релативно кратког времена нестали. Тиме би се могло тумачити да су гробови с једне стране касније поремећивани, а да се с друге стране некада водило рачуна о већ постојећим гробовима.

Изглед гробних рака укопаних у земљу није се могао установити, пошто су раке укопаване у тумулус насут од земље мешане са много камена и одмах затрпаване истим материјалом. У конструкцији гробова карактеристично је да су они често сасвим неправилно или делимице ограђивани камењем. Ово је констатовано код гробова 1—4, 7, 9, 13—15, 20, 25, 26, 34—39, 41—42, 46—47, 52—54, 57—59, 62, 69, 72, укупно у 31 случају. Камење је махом постављено или само код главе и ногу, или местимично на бочним странама гробова. Слични случајеви познати су нам и са других некропола. Оставимо ли по страни правилније ограђивање у далматинским некрополама[7], треба поменути и случајеве на Бледу и Птују[8]. Не бисмо се могли сложити са гледиштем проф. Корошца да се овакво ограђивање има сматрати само случајношћу, условљеном карактером терена. Против овога говорило би релативно густо ограђивање код гробова 2—4, затим код двојног дечјег гроба 39. Камење је увек распоређивано само у једном реду. Каснији гроб 75 био је ограђен средњевековним опекама. Са територије Србије познат нам је такав случај код словенских гробова у Маргуму, где је међутим ограђивање извршено античким опекама[9].

Употреба даске приликом сахрањивања констатована је у гробовима 18, 24—26, 53, 55, 56, 72, укупно у 8 случајева. Код гроба 55 остаци даске били су сасвим незнатни, док су гробови 25 и 26 били одвојени даском. Код гроба 18 остаци даске нађени су по ивицама раке, са све четири стране и над скелетом, док их испод њега није било. У гробу 24 траг даске могао се пратити са десне стране скелета, као и изнад и испод њега. У гробу 72, установљени су остаци даске са леве стране костура и изнад њега, док су скелети у гробовима 53 и 56 били покривени даском. Сахрањивање са даском, које се код Словена јавља од 10 века, констатовано је код нас на Бледу и у Птују[10]. У Добрачи нисмо међутим могли установити никаквих индиција које би говориле за употребу ковчега.

Основну оријентацију гробова у Добрачи претставља смер запад—исток, са девијацијама у правцу севера или југа. Девијације у правцу севера крећу се од 5^0—30^0, а у правцу југа од 10^0—20^0. Девијације од основног правца бројне су. У основном правцу оријентисани су гробови 1, 7, 14—16, 27, 38—39, 41—42, 45, 48, 51, 52, 54, 59, 64, 66, 67, 69, 72, укупно 21 гроб. Девијацију према северу показују гробови 2—6, 8, 9, 11, 13, 18—24, 29, 31, 34—37, 44, 46, 47, 50, 53, 55, 57, 62, 63, 70, укупно 32 гроба. У правцу југа девијирају гробови 17, 32, 56, 58 и 68, свега 5 гробова. Код осталих гробова (изузимајући гроб 75), није било могуће утврдити тачну оријентацију. Многобројне девијације говоре, бар што се тиче Добраче, против тезе о случајности условљеној локалним приликама на терену[11], а у прилог томе да ове девијације стоје у вези са сахрањивањем у разна годишња доба.

Костури у гробовима леже по правилу у опруженом ставу. Изузетак чини само гроб 13 код кога су ноге биле згрчене. Антрополошко испитивање показаће да ли се овде ради о патолошкој појави. У свим случајевима где је било могуће констатовати положај руку, утврђено је да су оне увек лежале на телу. Руке су лежале на трбуху (гробови 13, 18—24, 27, 29, 34, 41, 44, 47, 48, 55—57, 59, 66, 67, укупно 21 случај), грудима (гробови 14, 16, 35, 42, укупно 4 случаја), или једна на трбуху а друга на грудима или подлактици (десна рука на трбуху а лева на грудима или подлактици у гробовима 5, 54, укупно 2 случаја; лева рука на трбуху а десна на грудима или подлактици у гробовима 8, 15, 53 и 68, укупно 4 случаја). У гробу 6 биле су обе руке савијене у лакту и стављене под врат, а у гробу 64 налазила се десна рука на трбуху а лева испод доње вилице. У другим случајевима није се могао утврдити положај руку. У овоме погледу некропола у Добрачи знатно отступа од осталих познатих некропола код нас, где су руке или искључиво постављене

[6] Niederle, op. cit., 86—87; Гарашанин—Ковачевић, op. cit., 205.

[7] Lj. Karaman, Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina, Split 1936; Исти, Iskopine društva Bihać u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad J. A. 268, Zagreb 1940.

[8] Korošec, op. cit., 18—21 и одговарајуће слике; Kastelic — Škerlj, op. cit., 14—15.

[9] Гарашанин — Ковачевић, op. cit., 204.

[10] Korošec, op. cit., 38—39; Kastelic — Škerlj, op. cit., 21—23; Niederle, op. cit. 79.

[11] Korošec, op. cit., 23—24.

уз тело као у Мравинцима или Мајдану[12], или се овакав положај руку јавља упоредо са стављањем руку на тело, као у Птују или на Бјелом Брду[13].

У многим случајевима глава скелета била је више или мање нагнута на десно или на лево. Глава нагнута на десно констатована је у гробовима 5, 15, 21—24, 27, 34, 46, 53, 55, 59, 62, 64 и 70, укупно 15 случајева, а нагнута на лево у гробовима 8, 19—20, 35, 42 и 69, укупно 6 случајева. Нејасно је да ли се овакав положај главе има сматрати примарним, или је он настао касније, слегањем земље, што се није дало поуздано утврдити ни на другим некрополама.

Изузетне случајеве који су установљени у Добрачи претстављају двојни дечји гроб бр. 39 и етажно сахрањивање код гробова 7—8. У првом случају лежала су два скелета један крај другог, једнако оријентисани у раки ограђеној камењем. У другом случају гроб одрасле индивидуе са знатном девијацијом у правцу севера, лежао је свега неколико сантиметара испод дечјег скелета. Мала разлика у нивоу гробова искључује случајност, јер би се иначе дубљи гроб морао неминовно оштетити. Разлика у оријентацији дала би се лако објаснити сахраном у разна годишња доба.

Број дечјих гробова у Добрачи сразмерно је велики, како је то уосталом по правилу случај на словенским некрополама[14]. Дечји гробови или гробови сасвим младих индивидуа били су 1—4, 6, 7, 9, 10, 14, 15, 20, 25, 26, 31,36—39 (двојни гроб), 45, 52, 54, 62, 69, 72—74, укупно 28 гробова. Велики морталитет деце свакако указује на лоше економске прилике тога времена.

Гробови из Добраче сиромашни су налазима, што је такође готово општа карактеристика словенских некропола. Предмети су налажени у гробовима 16, 21, 22, 24, 29, 31, 35, 39, 42, 47, 55, 58, 60, 67, 69 и 75, укупно у 16 случајева. Махом се ради о гробовима одраслих индивидуа, док су само у 3 случаја нађени предмети у дечјим гробовима (31, 39, 69). Занимљиво је да се у свим дечјим гробовима ради о налазима наушница.

Како је већ у ранијем излагању поменуто, антрополошка обрада материјала из Добраче дата је посебно[14a]. Треба само поменути да су по правилу у гробовима скелети врло слабо очувани. Свакако је то с једне стране последица узраста индивидуа (дечји гробови имају врло лоше очуване скелете), али је томе без сумње у многоме допринео и сам карактер земљишта, пошто су раке биле затрпаване земљом мешаном са каменом. Чести су случајеви да се могло јасно установити да је камење приликом затрпавања гробова оштетило и здробило поједине кости. Вредна је помена и појава констатована у гробу 66, где је код костура постојала фрактура десне бутне кости, која је настала за живота и зарасла.

[12] Гарашанин — Ковачевић, op. cit., 202.

[13] Korošec, op. cit., 27—28; J. Brunšmid, Hrvatske srednjevekovne starine, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva VII, 1903, и д. (Бјело Брдо).

[14] Korošec, op. cit., 30—34.

[14a] Z. Dolinar, Arheološki Vestnik V. 1 (1954), 63 и д.

ГРОБОВИ И ЊИХОВ ИНВЕНТАР

Гроб 1. Дечји гроб оријентисан у правцу З—И, са лоше очуваним здробљеним скелетом. Делимично ограђен камењем. Дуж. 1 м[15], дуб. 1,21 м. Без дарова.

Сл. 2. Словенски гроб бр. 5

Fig. 2. Sépulture slave № 5

Гроб 2. Дечји гроб, оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (5⁰) са здробљеном лубањом и нешто костију и ребара. Ограђен камењем. Дуж. 1,10 м, дуб. 1,01 м. Без дарова.

Гроб 3. Дечји гроб оријентисан као бр. 2, са свега неколико здробљених костију. Ограђен камењем. Дуж. 1,05 м, дуб. 1,06 м. Без дарова.

Гроб 4. Дечји гроб оријентисан као бр. 2 са смрсканом лубањом и неколико кошчица. Ограђен камењем. Дуж. 0,76 м, дуб. 1,04 м. Без дарова. Код ногу један угљенисани комад коца.

Гроб 5. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (15⁰), са главом на десно, десном руком на трбуху а левом на десној подлактици. Без камења. Дуж. 1,68 м, дуб. 1,10 м. Без дарова. (Сл. 2).

[15] Као дужина узета је по правилу дужина скелета. Само уколико се ова није могла одредити, а уколико се могла утврдити дужина гроба, узимана је ова последња у обзир. Дубина гробова мерена је од централне тачке хумке.

Гроб 6. Дечји гроб оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (10⁰), доста добро очуван са смрсканом лубањом. Руке под вратом. Без камења. Дуж. 0,55 м, дуб. 0,80 м. Без дарова.

Гроб 7. Дечји гроб оријентисан у правцу З—И, са лоше очуваним скелетом. Делимице ограђен камењем. Дуж. 0,63 м, дуб. 1,02 м. Без дарова.

Сл. 3. Словенски гроб бр. 9

Fig. 3. Sépulture slave № 9

Гроб 8. Гроб одрасле индивидуе, оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (25⁰). Глава на лево, лева рука на трбуху, десна на левом лакту. Без камења. Дуж. 1,62 м, дуб. 1,07 м. Без дарова. Сахрањен непосредно испод бр. 7.

Гроб 9. Дечји гроб, оријентисан као бр. 8, са здробљеном лубањом и слабо очуваним костима. Делом ограђен камењем. Дуж. 0,85 м, дуб. 0,53 м. Без дарова. (Сл. 3).

Гроб 10. Уништен дечји гроб од кога је сачувана само здробљена лубања. Дуб. 1,67 м.

Гроб 11. Гроб одрасле индивидуе, јако оштећен. Очувана је само лубања и 3 кичмена пршљена. Оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (20⁰). Дуб. 1,32 м. Без кањема и дарова.

Гроб 12. Поремећен гроб одрасле индивидуе, од кога је очувана само лубања. Дуб. 0,80 м.

Гроб 13. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (5⁰). Лубања здробљена, руке скрштене на трбуху, ноге згрчене. Делом ограђен камењем, које је здробило лубању. Дуж. (згрченог костура) 1,45 м, дуб. 0,45 м. Без дарова.

Гроб 14. Дечји гроб, оријентисан у правцу З—И. Лоше очуван, са рукама које су можда биле скрштене на грудима. Делом ограђен камењем. Дуж. 0,75 м, дуб. 0,95 м. Без дарова.

Гроб 15. Гроб индивидуе од 14—15 година, оријентисан у правцу З—И. Глава са разбијеном лубањом на десно, лева рука на трбуху, десна на грудима. Ограђен камењем. Дуж. 1,30 м, дуб. 0,55 м. Без дарова.

Гроб 16. Гроб одрасле индивидуе оријентисан као бр. 15, са јако иструнулим костима. Руке скрштене на грудима. Дуж. 1,70 м, дуб. 0,74 м. Без камења. Код десног ува потпуно здробљена наушница, на десној руци прстен.

Гроб 17. Гроб одрасле идивидуе, оријентисан у правцу ЗЈЗ—ИСИ (10⁰). Недостаје лева страна грудног коша и лева рука. Без камења. Дуж. 1,05 м, дуб. 0,88 м. Без дарова.

Гроб 18. Гроб одрасле индивидуе, оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (30⁰). Руке скрштене на трбуху. Око костура и на њему трагови даске. Без камења. Дуж. 1,70 м, дуб. 1,98 м. Без дарова.

Гроб 19. Гроб одрасле индивидуе, оријентисан као бр. 18. Глава на лево, уста отворена, руке скрштене на трбуху. Дуж. 1,83 м, дуб. 1,60 м. Без дарова.

Гроб 20. Дечји гроб оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (20⁰), са смрсканом лубањом, на лево, рукама до лаката, које су несумњиво биле скрштене на трбуху, неколико кошчица ногу и деловима карлице. Са леве стране гроба неколико већих каменова. Дуж 0,90 м, дуб. 1,22 м. Без дарова.

Гроб 21. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (30⁰). Глава на десно, руке скрштене на трбуху, скелет лоше очуван. Без камења. Дуж. 1,50 м, дуб. 1,06 м. На оба ува по једна наушница, на два прста леве руке по један прстен. (Сл. 4).

Гроб 22. Гроб одрасле индивидуе. Оријентација, положај главе и руке као бр. 21. Доста лоше очуван. Дуж. 1,60 м, дуб. 0,82 м. На десној руци један прстен. (Сл. 4).

Гроб 23. Гроб одрасле индивидуе. Оријентација ЗСЗ—ИЈИ (25⁰). Положај главе и руку као бр. 21. Без камења. Дуж. 1,80 м, дуб. 0,93 м. Без дарова. (Сл. 4).

Гроб 24. Гроб одрасле индивидуе, оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (25⁰). Положај руку и главе као бр. 22. Недостаје доњи део ногу. Дуж. 1,42 м, дуб. 0,90 м. Над костуром, испод њега и са десне стране трагови даске. На десном уву једна наушница са једном јагодом и једна карика. (Сл. 4).

Гроб 25. Дечји гроб, делимично ограђен камењем. Очувана само лубања и трагови костију. Дуб. 1,80 м.

Гроб 26. Као бр. 25. Између оба гроба остатак даске која их је одвајала. Дуб. 1,80 м.

Гроб 27. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу З—И. Глава на десно, руке

Сл. 4. Словенски гробови бр. 21-24 — Fig. 4. Sépultures slaves № 21-24

скрштене на трбуху. Дуж. 1,50 м, дуб. 1,32 м. Без дарова.

Гроб 28. Гроб одрасле индивидуе. Очувана само смрскана лубања. Дуб. 0,80 м.

Гроб 29. Гроб одрасле индивидуе, оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (10⁰). Добро очуван скелет са рукама скрштеним на трбуху. Без камења. Дуж. 1,50 м. Поред ушију налазиле су се наушнице које су сељаци потпуно уништили.

Гроб 30. Гроб одрасле индивидуе потпуно поремећен. Очувана само лубања. Без дарова. Дуб. 0,68 м.

Гроб 31. Дечји гроб оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (20⁰). Очувана смрскана лубања и неколико кошчица. Без камења. Дуж. 0,69 м, дуб. 0,69 м. Крај десног ува једна карика.

Гроб 32. Гроб оријентисан у правцу ЗЈЗ—ИСИ (20⁰). Очувани делови лубање и нешто трагова костију. Без камења. Дуж. око 0,93 м, дуб. 0,91 м. Без дарова.

Гроб 33. Потпуно поремећен гроб одрасле индивидуе. Очувана разбијена лубања и карлица и нешто костију на гомили. Дуб. 0,56 м. Без дарова.

Гроб 34. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (5⁰). Глава на десно, руке скрштене на трбуху. Код ногу већи камен, дуж тела неколико мањих. Дуж. 1,68 м, дуб. 0,64 м. Без дарова.

Гроб 35. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (15⁰). Лубања на лево смрскана, руке скрштене на грудима. Ограђен, сем око главе, крупним камењем. Дуж. 1,66 м, дуб. 0,30 м. На грудном кошу ближе левој руци један прстен.

Гроб 36. Дечји гроб оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (30⁰). Очувана потпуно смрскана лубања и неколико костију. Делом ограђен камењем. Дуж. 0,87 м, дуб. 0,31 м. Без дарова.

Гроб 37. Дечји гроб оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (20⁰). Глава смрскана, очувано још неколико кошчица. Делом ограђен камењем. Дуб. 0,34 м. Без дарова.

Сл. 5. Словенски гроб бр. 54 — Fig. 5. Sépulture slave № 54

Гроб 38. Дечји гроб оријентисан у правцу З—И. Очувана лубања која је смрскана и неколико кошчица. Гроб је опкољен камењем које је делом упало у њега. Дуж. 0,75 м, дуб. 0,88 м. Без дарова.

Гроб 39. Двојни дечји гроб оријентисан као бр. 38. Очувана лубања и неколико сасвим трошних кошчица. Гроб је ограђен камењем. Дуж. 1,16 м, шир. 0,86 м, дуб. 0,38 м (северни), 0,45 (јужни) м. Код десног (јужног) костура, крај левог ува карика, крај десног наушница.

Гроб 40. Потпуно поремећен гроб. Очувана само смрскана лубања. Дуб. 0,40 м. Без дарова.

Гроб 41. Гроб одрасле индивидуе оријентисан као бр. 38. Добро очуван скелет са рукама скрштеним на трбуху. Делом ограђен камењем. Дуж. 1,68 м, дуб. 0,47 м. Без дарова. Делом ограђен камењем. Дуб. 0,22 м. Без дарова.

Гроб 47. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (15⁰). Руке скрштене на трбуху, кости доста лоше очуване. Делом ограђен камењем. Дуж. 1,25 м, дуб. 0,38 м. Крај сваког ува по једна наушница, на десној руци прстен.

Гроб 48. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу З—И. Лоше очуван скелет, руке као код бр. 47, бутне кости јако криве. Без камења. Дуж. 1,32 м, дуб. 0,55 м. Без дарова.

Гроб 49. Потпуно поремећен гроб одрасле индивидуе од кога је сачувана само лубања. Дуб. 0,36 м. Без дарова.

Гроб 50. Гроб као бр. 49, но се по боји земље види да се протезао у правцу ЗСЗ—ИЈИ (25⁰). Дуб. 0,60 м. Без дарова.

Сл. 6. Словенски гроб бр. 75 — Fig. 6. Sépulture slave № 75

Гроб 42. Гроб одрасле индивидуе, оријентисан као бр. 38. Глава на лево, руке скрштене на грудима, стопала недостају. Делом ограђен камењем. Дуж. 1,52 м, дуб. 0,28 м. Крај левог ува две карике, поред доње вилице фрагменат сличне карике, на једном прсту запалом у грудни кош прстен. (Сл. 7).

Гроб 43. Гроб са потпуно иструнулим костима од којих постоје само трагови. Дуб. 1,03 м. Без дарова.

Гроб 44. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (30⁰). Недостају лубања, лева рука и десна нога испод колена. Руке скрштене на трбуху. Без камења. Дуж. 1,64 м, дуб. 0,32 м. Без дарова.

Гроб 45. Дечји гроб оријентисан у правцу З—И. Лубања смрскана, ноге испод колена недостају и нешто су померене у десно. Без камења. Дуж. 0,86 м, дуб. 0,31 м. Без дарова.

Гроб 46. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (15⁰). Глава на десно, труп очуван само до средине груди.

Гроб 51. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу З—И. Скелет очуван до карлице. Без камења. Дуж. 0,61 м, дуб. 0,90 м. Без дарова.

Гроб 52. Дечји гроб оријентисан као бр. 51. Лоше очуван скелет. Ограђен камењем. Дуж. 0,62 м, дуб. 0,18 м. Без дарова.

Гроб 53. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (15⁰). Глава на десно, лева рука на трбуху, десна на грудима. Делимично ограђен камењем, са траговима даске која је покривала скелет. Дуж. 1,67 м, дуб. 0,92 м. Без дарова.

Гроб 54. Дечји гроб оријентисан у правцу З—И. Глава запала у грудни кош, лева рука на грудима, десна на трбуху. Ограђен камењем. Дуж. 0,62 м, дуб. 0,52 м. Без дарова. (Сл. 5).

Гроб 55. Гроб оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (10⁰). Глава на десно, руке скрштене на трбуху, доња вилица у грудном кошу. Без камења, између ногу трагови карбонизираног

Сл. 7. Словенски гроб бр. 42
Fig. 7. Sépulture slave № 42

Сл. 8. Словенски гроб бр. 66
Fig. 8. Sépulture slave № 66

дрвета. Дуж. 1,30 м, дуб. 0,69 м. Крај десног ува карика.

Гроб 56. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (20°). Лоше очуван костур, од главе је сачувана само доња вилица. Руке скрштене на трбуху. Без камења, на грудима и између ногу трагови угљенисаног дрвета. Дуж 1,10 м, дуб. 0,86 м. Без дарова.

Гроб 57. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (20°). Лоше очуван скелет са рукама скрштеним на трбуху. Делимично ограђен камењем. Дуж. 1,60 м, дуб. 1,07 м. Без дарова.

Гроб 58. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗЈЗ—ИСИ (10°). Лоше очуван скелет, делом ограђен камењем. Дуж. 1,70 м, дуб. 1,39 м. Крај левог ува једна наушница.

Гроб 59. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу З—И. Глава на десно, руке скрштене на трбуху. Делом ограђен камењем. Дуж. 1,76 м, дуб. 1,08 м. Без дарова. На 0,51 м изнад гроба, на јужној страни над десном руком, у насипу нађен сребрн новац цара Душана.

Гроб 60. Потпуно уништен гроб у коме је нађено само неколико костију лубање. Дуб. 1,04 м. Крај лубање једна карика.

Гроб 61. Гроб са потпуно иструнулим скелетом. Само трагови костура. Дуб. 0,89 м. Без дарова.

Гроб 62. Дечји гроб оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (30°). Очувана лубања на десно и неколико трошних костију. Делом ограђен камењем. Дуж. 1 м, дуб. 1,35 м. Без дарова.

Гроб 63. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (30°). Лоше очуван скелет са смрсканом лубањом. Без камења. Дуж. 1,40 м, дуб. 1,41 м. Без дарова.

Гроб 64. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу З—И. Глава на десно, десна рука на трбуху, лева испод доње вилице. Без камења. Дуж. 1,60 м, дуб. 1,31 м. Без дарова.

Гроб 65. Поремећен гроб од кога је очувана само лубања одрасле индивидуе. Дуб. 1,09 м. Без дарова.

Гроб 66. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу З—И. Глава разбијена, руке скрштене на трбуху, десна бутна кост показује стару фрактуру. Без камења. Дуж. 1,55 м, дуб. 1,20 м. Без дарова. (Сл. 8).

Гроб 67. Гроб одрасле индивидуе, са лоше очуваним скелетом. Оријентација, положај руку и конструкција као бр. 66. Дуж. 1,69 м, дуб. 1,13 м. Крај сваког ува по једна наушница и карика, под вратом перла од стаклене пасте.

Гроб 68. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗЈЗ—ИСИ (15°). Лоше очуван костур, откопан до колена, пошто остатак иде под друм. Лева рука на трбуху, десна на грудима. Без камења. Дуж. (откопана) 1,05 м, дуб. 1,43 м. Без дарова.

Гроб 69. Дечји гроб оријентисан у правцу З—И. Глава на лево, очувано нешто трошних кошчица. У доњем делу ограђен камењем.

Дуж. 1 м, дуб. 1,05. Крај десног ува обична карика.

Гроб 70. Гроб одрасле индивидуе оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (10°). Откопана лубања на десно и горњи део грудног коша који иде под друм. Без камења. Дуб. 1,30 м. Без дарова.

Гроб. 71. Јако трошна лубања одрасле индивидуе. Поремећен гроб. Дуб. 0,63 м. Без дарова.

Гроб 72. Дечји гроб оријентисан у правцу З—И. Очувана смрскана лубања и незнатни остаци иструнулих костију. Ограђен камењем, са леве стране и изнад костура трагови даске. Дуж. 0,90 м, дуб. 1,83 м. Без дарова.

Гроб 73. Поремећен гроб. Јако трошна лубања. Дуб. 0,13 м. Без дарова.

Гроб 74. Дечји костур, потпуно иструнуо. Само местимични траг костију и лубање. Без камења. Дуб. 0,22 м. Без дарова.

Гроб 75. Опљачкан гроб у коме није нађено никаквих костију, оријентисан у правцу ЗСЗ—ИЈИ (сл. 6). Гроб је неправилно ограђен циглама, на југозападном и североисточном углу има нешто камења, које би можда могло стајати и у вези са гробовима 21—23, али се налази на вишем нивоу но они. На западној страни гроб је нешто проширен. Опеке од којих је грађен гроб су лоше печене, средњевековне. Дуж. гроба 2 м, шир. 8,80 м на ИЈИ, 0,50 м на ЗСЗ, дубина самог гроба 0,30 м. У гробу нису нађени никакви ојекти, али на његовој западној страни откривена су три фрагмента каричастог оклопа од гвожђа, који су лежали разбацани и свакако су овде доспели приликом пљачкања гроба.

ОПИС НАЂЕНИХ ОБЈЕКАТА

Наушнице. Типови наушница откривени у гробовима у Добрачи су следећи: S наушница, наушница са жицом увијеном око доњег дела карике, наушница са коленцем, наушница са једном и наушница са три јагоде (две варијанте).

1. Наушница од бронзе, јако деформисана са једним крајем искуцаним у облику слова S. S петља је нешто оштећена. Пречн. 1,7. Гроб 39а. (Сл. 12а).

2. Наушница од бронзе (пар). На доњем делу карике два наспрамна хоризонтално жлебљена појачања између којих је увијена танка бронзана жица која је делом отпала. Отворени крајеви обе наушнице су одбијени. Пречн. 4,3. Гроб 21. (Сл. 9 а, b).

3. Наушница од бронзе са коленцем крупно гранулираних зрнаца на једном крају. Пречн. 2,4 см. Гроб 58. (Сл. 11 а).

4. Наушница са једном јагодом у облику обичне карике завршене на једном крају куком а на другом алком. Оштећена шупља јагода са гранулираним зрнцима. Пречн. 3,2 см. Гроб 24. (Сл. 11 b).

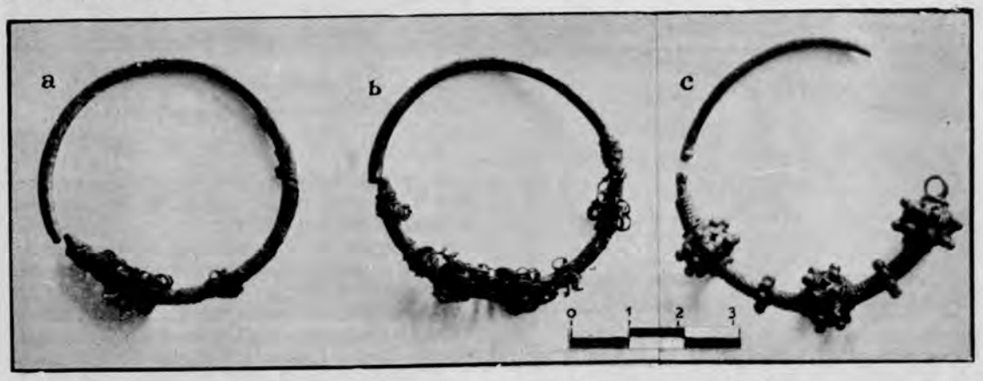
5. Наушнице од бронзе са 3 јагоде (пар). На карици алка и кука за затварање, на фино ажурираним јагодама крупна зрнца гранулације а између јагода по једно гранулирано коленце. Између јагода и коленаца увијена је филигранска жица. Једна је наушница фрагментована. Пречн. 5,2 см. Гроб 47. Наушнице се везују за развијени кијевски тип. (Сл. 9 с, 10 а).

6. Наушнице од бронзе са 3 јагоде (пар), фрагментоване тако да је на свакој очувана само кука за затварање. На једној наушници очувани су делови све 3 шупље и биконичне јагоде, без гранулације, на другој једна јагода и фрагменти других двеју. Између јагода намотана је жица. Пречн. 5 см. Гроб 67. (Сл. 10 b, c).

7. Фрагменти уништене наушнице. Очуван део са једним коленцем и фрагменти једне јагоде. Гроб 16.

8. Потпуно здробљени фрагменти наушнице потичу из гроба 29.

Карике. Карике од бронзе које су такође ношене на ушима познате су из Добраче у две основне варијанте од којих једна има на карици појачања а друга је обична са кра-

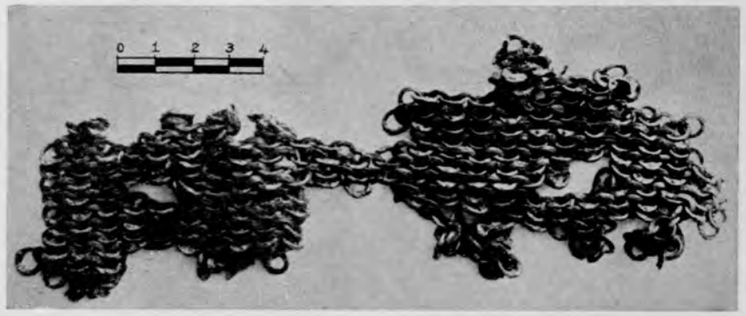

Сл. 9. Словенске наушнице (a, b — гроб бр. 21; c — гроб бр. 47)
Fig. 9. Boucles d'oreilles slaves (a, b — sépulture № 21; c — sépulture № 47)

3. У Мравинцима и на Мајдану нађено је, изгледа, само наушница са једном јагодом[25]. Без обзира на рано датирање ових некропола које предлаже Караман, а коме би се такође могле ставити замерке[26], недостатак наушница са три јагоде у овим некрополама указује на временску разлику између дела типова са једном и три јагоде, на шта до данас, колико нам је познато, није указивано.

Оставимо ли сада по страни наушнице са три јагоде, осврнућемо се кратко и на друге врсте нађених објеката из Добраче.

Прстење са четвртастом или елипсастом проширеном главом на којој се налазе гравирани орнаменти познато је из бјелобрдске групе 10—12 века, иако је прилично ретко[27] је онима из Бискупије и Клинаца[30]. Из Винче постоје такође наушнице са једном јагодом, додуше сложенијег типа, а у овом селу се налази велика некропола бјелобрдског типа, те није искључено да оне потичу из ње[31]. Исти је случај и са наушницом са једним коленцем: сличан примерак из Свете Марте у Бијаћима припадао би по самом Караману времену после 1000 година пре н. е.[32], а и из Винче потиче таква наушница[33]. Датирање S наушнице не може се извршити са већом прецизношћу пошто је тај тип остао дуго у употреби и чак прешао у фолклор. Тешко је ближе датирати и карику са појачањима која је блиска једном примерку из Бискупије[34]. Што се тиче карика које су доле угла

Сл. 15. Фрагменти оклопа из Добраче (гроб бр. 75)

Fig. 15. Fragments d'une cotte de mailles (sépulture № 75)

Наушнице са увијеном жицом на карици постоје у кетлашкој групи 9—10 века[28], но сличне наушнице из Пилина датирао је J. Eisner у касно градишно доба, које одговара бјелобрдској групи[29]. Наушнице са једном јагодом, иако постоје у Мравинцима и на Мајдану могу свакако бити и касније од 9—10 века. Примерак из Добраче најближи сто ломљене и оне не могу служити прецизнијем датирању јер се појављују већ од кетлашке групе [35], али су нађене и на гробљу у Ђурићима у Далмацији са наушницом сличном оној из Деспотовца, иако можда не у истом гробу[36].

Од свих горе изнетих података значајан је онај са прстењем који нам за Добрачу даје

[25] Уп. материјал публикован са ових налазишта: Karaman, Majdan; Исти, Mravinci.

[26] Karaman, Majdan, 15—16 истиче да су на Мајдану нађени делови црквене архитектуре из друге половине 11 века, но негира њихову везу са гробљем. Сам Караман међутим сматра да су насеље и гробље на Мајдану пропали у време најезде Татара у 13 веку. Извесни облици накита као наушнице са 4 јагоде познати су нам данас и из гробова бјелобрдске групе, на пример у Птују, што у најмању руку указује на њихов дужи живот. Чињеница коју је констатовао Караман, да је бјелобрдски накит редак у далматинској Хрватској можда је само последица тога што је у време бјелобрдске групе у тим крајевима цветала далматинско-хрватска група са типичним некрополама на Мајдану и Мравинцима. Уп. у том погледу и наш приказ о делу J. Korošca, Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu у Старинару II, 1951, 318 и д.

[27] Brunšmid, op. cit., 41—42, сл. 7, 4, 9; Korošec, Staroslovenska grobišča v Severni Sloveniji, Celje 1947, 96.

[28] R. Pittioni, Der frühmittelalterliche Fund Köttlach, Lkr. Gloggnitz, Brünn—München—Wien 1943, 15, T. IX, 9—10.

[29] J. Eisner у Slovenske dejinny I, Bratislava 1947, T. LIV, 17—18.

[30] Marun, op. cit., Starohr. prosvj. V, 131 и д., сл. 5, бр. 98. М. Валтровић, Преисториске старине у ваљевском и подринском округу, Старинар X, 1893, 77, сл. 2.

[31] За ову некрополу уп. М. М. Васић, Старосрпски гробови око цркве манастира Винче, Прилози за језик, књижевност и фолклор, XVIII, 1938. За датирање које предлаже Васић уп. Гарашанин—Ковачевић, op. cit., 220.

[32] Karaman, Mravinci, 33 и 38, сл. 31, 88.

[33] Гарашанин-Ковачевић, op. cit., 151, сл. 36, 1 (омашком наведено као са непознатог налазишта). Инвентар Уметничког музеја, средњ. збирка 690.

[34] Marun, loc. cit., 40, сл. 22, 2.

[35] Pittioni, op. cit., 35, T. XIX, 5 (Unter Wisternitz).

[36] Marun, op. cit., Starohrv. prosvjeta VII, бр. 219, 3, 224, 226.

10 век као terminus post quem и онај о датирању кијевског типа у Бискупији који говори за још каснији датум 13—14 век. У истом смислу указују још две чињенице:

1. Сахрањивање са рукама на телу непознато је у далматинским некрополама, док се у бјелобрдским појављује али још увек упоредо са сахрањивањем са рукама уз тело[37]. Можда се овде ради и о локалним разликама, но није искључено да искључиво сахрањивање са рукама на телу претставља индицију каснијег датума у конкретном случају после бјелобрдске културе.

2. Много је важнији налаз новца цара Душана изнад гроба 59 у Добрачи. Могло би се радити о дару у гробу, што је с обзиром на положај новца мало вероватно, или о новцу накнадно изгубљеном на томе месту, који је утонуо у земљу. У овом последњем случају, који је вероватнији, претставља нам овај Душанов новац terminus ante quem.

Сумирамо ли горе наведене чињенице, долазимо до закључка да се некропола у Добрачи може оквирно датирати у период од 10 до половине 14 века, при чему пак, наушнице кијевског типа говоре за доцнији датум, 13—14 век, у коме смислу указују и извесне друге индиције као налази из Ђурића и Црквенице код Добоја. Отуда сматрамо да би се за датирање Добраче имао усвојити овај датум. Гроб 75, са каричастим оклопом, припадао би нешто каснијем времену, како то показује и његова стратиграфија.

У то време располажемо већ и историским подацима о крају у коме лежи Добрача. У близини се налази град Борач. Док се жупа Борач помиње већ у 13 веку, у Ужичкој повељи Стевана Првовенчаног, град Борач је већ 1389 године морао имати нарочити значај, пошто се помиње да га је краљ Сигисмунд заузео одмах после битке на Косову[38]. Занимљиво је такође да је црква у Рамаћи, која лежи на 1 км од некрополе по предању подигнута у време Душана[39].

Сл. 16. Новац цара Душана, нађен у насипу гроба бр. 59, (увеличан снимак)

Fig. 16. Monnaie de l'empereur Dušan (XIVe siècle) découverte au-dessus de la sépulture № 59 (Reproduction agrandie)

Некропола у Добрачи потврдила је још једном чињеницу да је читав низ типова накита не само специфичан за територију Хрватске, већ има шири, јужнословенски значај. Свакако се овде има рачунати са радом разних локалних радионица, које данас, још увек нису проучене. Али баш у вези са тим треба ревидирати хипотезу о пореклу наушница у северним крајевима наше земље из радионица у Далмацији[40]. У томе погледу отварају се много шире перспективе рада и могућности решења, чему су без сумње допринели и налази из Добраче.

Д-р МИЛУТИН В. ГАРАШАНИН

Д-р ДРАГА ГАРАШАНИН

[37] Уп. нап. 12—13.

[38] Љ. Стојановић, Записи и натписи, 572; Јиречек — Радојић, Историја Срба II, 95.

[39] В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Посебно издање Српске академије наука CLVII, Београд 1950.

[40] Vinski, op. cit., 34—35.

LA NECROPOLE SERBE MEDIEVALE DE DOBRAČA

Au cours de fouilles d'un tumulus préhistorique effectuées en 1950 à Dobrača, près de Kragujevac, on découvrit dans le tumulus — même, outre les restes de sépultures préhistoriques des l'époques du bronze et de Hallstatt, 75 sépultures médiévales (fig. 1—8), formant une nécropole villageoise de petites dimensions.

Il s'agit d'une nécropole à sépultures disposées en rangées (Reihengräber, cf. fig. 1) et il n'y a que quelques tombes (№ 13—14, 38—40) qui soient situées en dehors des rangées. Dans plusieurs cas les sépultures ont été dérangées ultérieurement, en partie déjà au Moyen-âge au cours d'inhumations nouvelles (№ 28 endommagé par 38, 71 par 56, 73 par 52, 49 par 50 et celle-ci par 48). Les sépultures semblent avoir été marquées par des signes en bois qui, probablement, ne se sont pas conservés longtemps.

Une grande partie des sépultures est partiellement bordée de pierres disposées irrégulièrement (№ 1—4, 7, 9, 13—15, 20, 25, 26, 34—39, 41—42, 46—47, 52—54, 57—59, 62, 69, 72). Des traces d'emploi de planches, qui cependant ne formaient pas de cercueil, existent dans plusieurs tombes. (№ 18, 24—26, 53, 55, 56, 72). L'orientation générale des squelettes est la direction Ouest-Est (№ 1, 7, 14—16, 27, 38—39, 41—42, 45, 48, 51, 52, 54, 59, 64, 66, 67, 69, 72) avec, parfois, des déviations vers le Nord (№ 2—6, 8, 9, 11, 13, 18—24, 29, 31, 34—37, 44, 46, 47, 50, 53, 55, 57, 62, 63, 70) ou vers le Sud (№ 17, 32, 56, 58, 68) allant de 5° à 30°. Tous les squelettes, exception faite de celui de la sépulture № 13, ont été déposés allongés avec les bras sur le corps. Ceux-ci sont posés sur le bas-ventre (№ 13, 18—24, 27, 29, 34, 41, 44, 47, 48, 55—57, 59, 66, 67) ou sur la poitrine (№ 14, 16, 35, 42). Dans plusieurs cas également, on trouve un bras posé sur le ventre et l'autre sur la poitrine ou l'avant-bras de l'autre main (№ 5, 8, 15, 53, 54, 68). Dans deux sépultures (№ 6, 64) les deux bras dans un cas, un seul dans l'autre, étaient repliés sous le menton. Souvent aussi la tête des squelettes est plus ou moins penchée à droite (№ 5, 15, 21—24, 27, 34, 46, 53, 55, 59, 62, 64, 70) ou à gauche (№ 8, 19—20, 35, 42, 69) ce qui peut être dû qu'au hasard. Les sépultures d'enfants sont relativement nombreuses (№ 1—4, 6, 7, 9, 10, 14, 15, 20, 25, 26, 31, 36—38, 39 sépulture double — 45, 52, 54, 62, 69, 72—74).

Le nombre de sépultures contenant des offrandes funéraires est relativement restreint (№ 16, 21, 22, 24, 29, 31, 35, 39, 42, 47, 55, 58, 60, 67, 69, 75). Celles-ci ne comprennent jamais de restes de céramique. Elles se composent de boucles d'oreilles (№ 39 — fig. 12a; № 21 — fig. 9a, b; № 24 — fig. 10b; № 47 — fig. 9c, 10a; № 58 — fig. 11a; № 67 — fig. 10b, c; № 16, 29 — fragments sans importance), d'anneaux qui, eux aussi, étaient suspendus aux oreilles (№ 24 — fig. 12b; № 39, 42 — fig. 12a, 13; № 55 — fig. 12c; № 60 — fig. 12d); de bagues (№ 16 — fig. 14a; № 21 — fig. 14b, c; № 22 — fig. 14g, h; № 35 — fig. 14f; № 42 — fig. 14d; № 47 — fig. 14e). La tombe 67 contient également une petite perle de verre. La tombe 75 qui, par sa position stratigraphique, appartient à une époque plus avancée que le reste de la nécropole, fournit les restes d'une cotte de mailles en fer (fig. 15). Au-dessus de la sépulture № 59 on a également découvert une monnaie de l'empereur Dušan (fig. 16).

Les objets découverts dans les sépultures de Dobrača, en particulier certaines boucles d'oreilles, trouvent leurs correspondants parmi les découvertes faites en Dalmatie et en Bosnie (cf. note 19—24) et datent, selon toute vraisemblance d'une époque plus récente que celle proposée d'habitude pour les principales nécropoles croates anciennes de cette région. Ce sont surtout les bagues de Dobrača qui correspondent à celles du groupe de Bjelo Brdo (cf. note 27) et dont la date (X^e—XIIe siècles) nous fournit un terminus post quem au Xe siècle pour la nécropole de Dobrača. Il est probable, cependant, que celle-ci doive être fixée à une époque plus récente (XIIIe—XIVe siècles). Cette opinion peut s'appuyer sur le fait que l'inhumation avec les bras posés sur le corps — qui représente l'unique rite constaté à Dobrača — est probablement plus récente que le groupe de Bjelo Brdo où l'on rencontre aussi des squelettes aux bras allongés. Quant à la monnaie de Dušan, il est probable qu'elle ait été perdue ultérieurement au-dessus de la sépulture № 59. Elle représenterait donc en ce cas un terminus ante quem pour la nécropole de Dobrača, vers le milieu du XIVe siècle.

M. V. Garašanin
D. Garašanin

ШТА ЈЕ КРАЉ МИЛУТИН ОБНОВИО НА ЦРКВИ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ У ПРИЗРЕНУ

Према многим историским подацима претпостављало се да је на месту данашње цркве Богородице Љевишке у Призрену постојала старија црква[1] и да је краљ Милутин ту старију цркву само обновио, како и он сам то каже у натпису који се налази на њеној источној страни[2]. Али о томе каквога је облика била та старија црква, у којој се мери она сачувала и на који начин је она обновљена ми нисмо имали никакве историске податке. А ово је за развој наше средњевековне архитектуре било од приличног значаја, а нарочито за овај период, јер се ова црква налази на прекретници у архитектури тога времена.

Да је овде обновљена једна старија црква могло се претпоставити и по самој њеној архитектури. Споља је она садржавала један централни део са пет кубета, који као да је изникао из кровова, којима су били покривени бочни бродови (сл. 1, 3). Ти бочни бродови и на западној страни велика спратна спољна припрата са високом кулом звоником потпуно су заклањали тај средишни централни део (сл. 2, 4). Очигледно, овде се јављала извесна комбинација архитектонских елемената који нису припадали органски једној јединственој целини и који су јасно додавани једни другима. Ту се појављивао средишни део као једна стилска целина, која се издвајала од осталих делова цркве. Па не само да се издвајао као стилска целина, већ је на први спољни поглед изгледало да је он и конструктивно одвојен од осталих делова. То је већ и раније уочено, те су изнете и неке претпоставке о грађењу овога објекта. Њих има више, али све у основи имају једну заједничку поставку: да се средишни део цркве са пет кубета сматра старијом грађевином, а да су бочни бродови, унутрашња и спољна припрата и звоник касније додати. Већ тада је ипак запажено да се фреска краља Милутина, који је цркву обновио, налази у припрати, која није сматрана првобитном, већ додатом, а да се не налази у наосу. Претпостављано је да је краљ Милутин можда обновио рушевине тог средишног дела цркве и све призидане делове заједно са кулом звоником или је обновио само средишни део, а призидани делови су додати свакако у првој половини XIV века, када је израђена и фреска Стевана Првовенчаног[3] или да је црква Богородице Љевишке „стара византиска црква која је за Милутина добила нов облик, али на тај начин што је око овог језгра сграђена аркадна припрата не само на западу него и на југу и на северу“[4] (сл. 5).

Стање у коме се црква налазила после 1912 год. па све до 1950 год. било је такво да се у ове проблеме није могло дубље да уђе и да се потпуно разјасни шта је овде заиста била стара црква, а шта је краљ Милутин обновио[5]. Већ у току рестаураторских радова 1950 год., који су тада започети на њој[6], извесне чињенице нису могле да се помире са овим претпоставкама и требало им је наћи једно заједничко објашњење. Једна од најглавнијих чињеница да је средњи део

[1] Василије Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, 1920, стр. 24, 28; Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, IV Призрен, Богородица Љевишка, Старинар VII, 1932, стр. 113—118; Франц Месеснел, Стари српски споменици, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912—1937, Скопље, 1937, стр. 372; др Владимир Р. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српскога народа, Београд, 1950, стр. 264.

[2] Љ. Стојановић, Записи и натписи, IV, 1923, стр. 4, бр. 6006.

[3] Ђ. Бошковић, op. cit., стр. 118.

[4] Ф. Месеснел, op. cit., стр. 372.

[5] На сл. 1 види се како је црква изгледала за време док је служила још као џамија и да је била сасвим омалтерисана споља, а то исто било је урађено и са унутрашњим површинама. У таквом стању црква је дочекала и 1950 год. са малим изменама на звонику: минаре је било срушено и горњи отвори звоника били су делом пробијени.

[6] Рестаурацију ове цркве почео је 1950 год. Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у сарадњи са повереништвом за просвету и културу АКМО. Радови су извођени од 1 јуна до 31 октобра 1950 год. и од 20 маја до 31 октобра 1951 год. У току 1952 и 1953 год. завршено је уређење околине и детаљно чишћење фресака, које су у 1950 и 1951 год. биле већ откривене. Архитектонским радовима је руководио писац ове расправе и сви подаци у њој су утврђени приликом тих радова. Чишћењем фресака је руководио сликар-конзерватор Милан Лађевић.

Сл. 1. Црква Богородице Љевишке у Призрену. Изглед из 1912 године (Снимак: П. Петровић)
Fig. 1. Eglise de Notre-Dame-de-Ljeviša, vue de 1912 (Photo P. Petrović)

са пет кубета био првобитан, без обзира да ли је Милутинов или из времена пре краља Милутина, а да су крајњи бочни бродови и остали делови додати, јесте била на први летимичан поглед њихова конструктивна неповезаност. То се могло сасвим лепо да види на источној фасади цркве, где су две вертикалне спојнице у горњим деловима потпуно јасно одвајале зидове средишног дела цркве и бочних бродова. Такође и уз два реда унутрашњих стубаца били су призидани пиластри. Они су сасвим видљиво одвојени од стубаца спојницама које су по неколико сантиметара велике. Из тих података закључено је да су и спољни зидови бочних бродова одвојени, односно накнадно озидани. Природно је да је у том случају сматрано да су и данашњи унутрашњи ступци, уз које су призидани пиластри бочних бродова уствари делови некада пуног зида, тј. да су ти зидови некада били спољни зидови цркве, па према томе да су били и пуни, а приликом проширивања грађевине, односно приликом додавања бочних бродова, да су били пробијени и на тај начин унутрашњост цркве била је потпуно повезана. Међутим у току радова 1950 год. скидањем малтера са унутрашњих страна неких од тих стубаца примећене су сасвим равне и глатко озидане стране, где би требало наћи трагове пробијања. Димензије стубаца биле су ипак мале да би се могло извршити такво пробијање, да се после стране накнадно равно озидају. Са употребом оваквог материјала, — опеке и ломљеног или само притесаног камена, — сумњам да би то ико радио, а друго, ни за то није било никаквих података. Дакле постојала је могућ-

Сл. 2. Западни изглед цркве пре рестаурације
Fig. 2. Façade occidentale avant la restauration

Сл. 3. Југоисточни изглед цркве после рестаурације
Fig. 3. Façade sud-est de l'église après la restauration

ност да ти претпостављено пуни зидови нису били никада пуни, већ да су били увек озидани са лучно засведеним отворима. У том случају морали су постојати и бочни бродови, јер црква није могла да стоји потпуно отворена са северне и јужне стране. Но и

Сл. 4. Западни изглед цркве после рестаурације
Fig. 4. Façade occidentale de l'église après la restauration

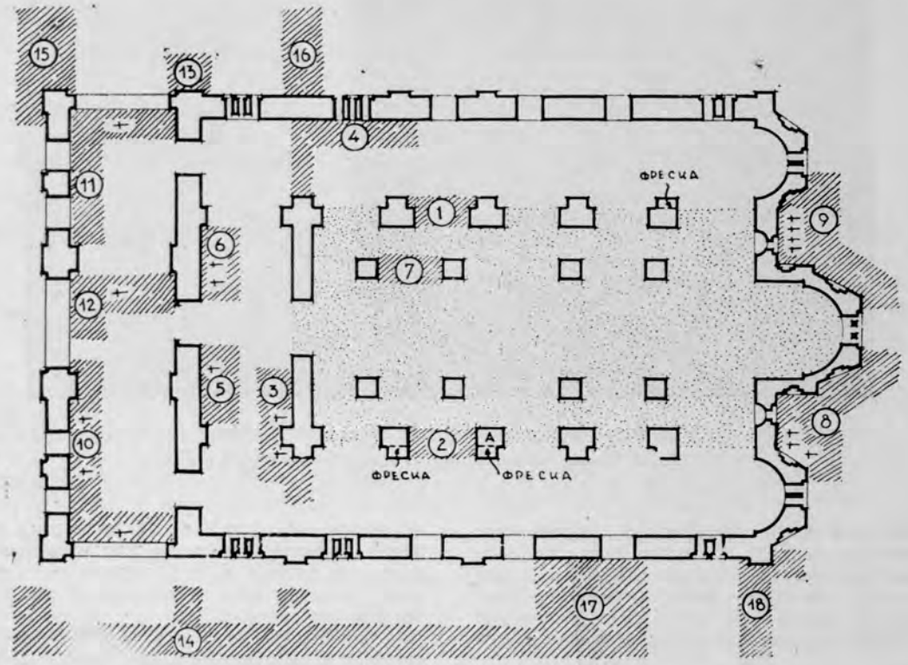
поред ове опаске није се смело смести с ума да су пиластри бочних бродова ипак призидани и да са тиме постоји могућност да су и цели бочни бродови призидани. Дакле, проблем је био потпуно нерешен.

Осим овога, на основу ранијих претпоставки о средишном делу цркве као старијем и о бочним деловима као призиданим, могло се очекивати да је спољна страна западног зида наоса обрађена лепо као фасадна страна, као што је то био случај са источном страном. А када су остали делови призидани, пошто је тај зид остао унутрашњи, преко њега су израђене фреске. Стога се очекивало да ће се та фасада појавити пошто се скине малтер, који је на њу био набачен за време Турака. Уместо очекиване фасаде израђене од тесаника и украшене керамопластичном орнаментиком, појавио се један зидарски крпеж, који је био сакривен фрескама[7]. Дакле, ни та страна никада није могла да буде фасадна страна, те је и она наговештавала да је одувек била унутра-

[7] На томе зиду откривени су 1950 год. портрет краља Милутина с једне и Успење Богородице са друге стране. Поред ових фресака у току обе радне сезоне откривено је око 500 м² живописа који је дотле био непознат. Међу многобројним разним фрескама налазе се и дела велике вредности, као што су портрет Стевана Немање, композиције Тајна вечера, Причешће апостола и др.

шња, као и цео зид. Па шта је онда било испред наоса?

Најзад, важна је била и чињеница која је проистицала из проналаска натписа о епископу призренском Сави, који су откривени већ 1950 год.[8] Ти натписи пронађени су и на средишном делу цркве и на оним деловима за које се претпостављало да су додати (сл. 6). Додуше, они су могли некако да се помире са ранијим претпоставкама, дају бочни бродови итд. Тешко је било наћи разлоге таквој великој промени грађевинског програма. У то доба постојала је увелико потреба и за спољном и за унутрашњом припратом, а такође и за звоником, тако да се не би могло претпоставити да су се градитељи накнадно сетили да средишни део цркве нема тих делова и да их треба додати пробијајући тек подигнуте зидове. Стога су натписи о епископу Сави наводили на једну

Сл. 5. Основа цркве са назначеним местима где јеизвршено испитивање ископавањем
Fig. 5. Plan de l'église avec les indications des recherches

јер је увек могло да се догоди да је обновљен прво средишни део, па све остало додато за време епископа Саве. Али и то се није могло да доведе у склад са стварним стањем, јер би то уствари било једно генерално мењање грађевинског програма у току саме градње или непосредно одмах после завршеног средњег дела. То би значило да средишни део цркве можда још није ни озидан, а свакако да није био живописан[9], а донета је одлука да се спољни зидови те цркве пробијају, другу претпоставку: није ли могуће да је обнова вршена на свима деловима једновремено за време његово, у ком су случају делови старе цркве могли да постоје на читавој површини данашње цркве?

Ето то су били проблеми који су се постављали на почетку рада 1951 год. На основу дотле познатих података могло се тврдити и да је средишни део цркве старији, а све остало додато, а и да се стара црква можда простирала на читавој данашњој површини.

[8] Арх. С. М. Ненадовић, Рестаурација цркве Богородице Љевишке у Призрену. Зборник заштите споменика културе, књ. III, св. I, стр. 39—50.

[9] За то постоји много разлога. У северном броду има места на којима је живопис настављан, и на тим местима живопис из северног брода је испод живописа из наоса, што значи да су на томе делу рађене најпре партије из северног брода. Даље, ако се анализирају само мало композиције, може се лако уочити да су оне компоноване према површини коју је сликар имао на расположењу. За ово је нарочито карактеристичан случај Тајне вечере. Нигде није нађен ниједан траг да су фреске оштећене приликом каквог пробијања зидова.

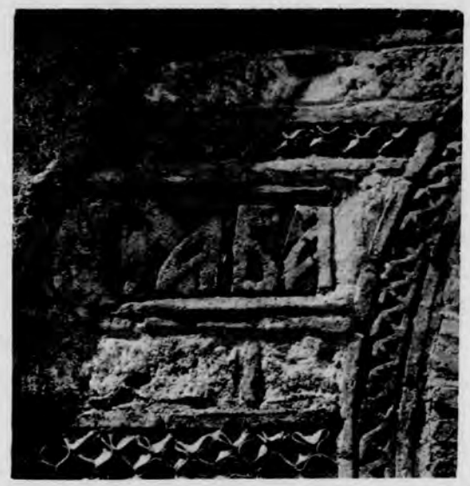
Требало је приступити новом испитивању, са којим би се то можда могло решити. Прве године рестаураторских радова ови проблеми су само уочени, али детаљније испитивање није могло још да се предузме, јер је било потребно извести претходно многе друге радове, којима се црква обезбеђивала од пропадања, па и рушења неких делова. У току 1951 год. рестаурација је толико одмакла и већ много пута указала на оправданост нових претпоставки о постанку старе цркве и начину њене обнове, да су се ископавања на одређеним тачкама сама собом наметала, да би се овај проблем решио. Ископавања су вршена за све време радова, кад год је то било могуће. Било је потребно, и то би најбоље било, откопати читав терен, културни нанос око цркве, а исто тако прекопати и целу унутрашњост цркве. Међутим то из техничких разлога није било могуће урадити, и стога сам се задовољио испитивањем на одређеним тачкама које би ми могло дати какав резултат. То испитивање изложићу редом како је извршено, износећи податке до којих сам дошао копањем сваке сонде или испитивањем самих зидова, да бих их најзад могао сумирати у један закључак о архитектури цркве која је постојала на месту данашње цркве Богородице Љевишке, као и на који начин је она обновљена.

ИСПИТИВАЊЕ ОСНОВЕ

Пошао сам баш од тог проблема: јесу ли бочни зидови средишног дела били пуни па накнадно пробијени, или су можда били одмах тако озидани са ступцима и луцима? Претпоставио сам да, ако су пробијани, онда ће се њихови остаци наћи одмах испод данашњег пода ли бар нешто ниже, ако је под током векова добио нове слојеве. Ископавање сам извршио на месту 1 скице (сл. 5) између два ступца. Тек на дубини од 1,00 м испод данашње површине патоса наишао сам на темељни зид, који се непрекинуто пружа испод стубаца, али не и пиластера, и у међупросторима стубаца има функцију контра-греде. Ступци су од темељног зида па навише до нивоа данашњег пода озидани хетерогеним материјалом: облутком, ломљеним каменом, опеком са много малтера, док су изнад пода лица озидана само опеком, а средишна маса попуњавана каменом. Темељни зид је озидан сасвим солидно од ломљеног камена и облутака и он иде у земљу још преко 1,10 м, што значи испод данашњег нивоа патоса преко 2,10 м. Пиластри који су призидани уза ступце одвојени су конструктивно и у темељу од њих, и стопа им се шири по 30—40 см са обе стране од ширине пода. Њихова дубина до које се спуштају нешто је мања од темеља средишног дела цркве и озидани су доста небрижљиво, тј. много горе од континуалне греде између стубаца. Здравица се налази тек на дубини од 1,00 м испод данашњег пода, а на појединим местима око темеља, пиластера и стубаца, чак испод њих, јер је ту копано за њих саме, па је после насуто.

На овој дубини нађени темељни зид испод стубаца, без икаквих трагова рушења, како на самим ступцима такође и на њему, био је већ јак податак да зидови нису били нипошто пробијени, већ првобитно тако озидани.

То је проверено и на месту 2 скице (сл. 5). И ту је извршено ископавање и нађено је све исто што и на месту 1 и на истим дубинама. Ни ту није било никаквих трагова насилног пробијања зидова, па чак су на унутрашњим странама стубаца уочени делови фреско

Сл. 6. Опека са натписом САВА
Fig. 6. Brique avec l'inscription SAVA

живописаног сокла за 30—40 см испод данашњег пода, који својом техником припада Милутиновом живопису. То значи да је под у доба краља Милутина био бар за толико нижи од нивоа данашњег пода, те, према томе, да је озидани темељни зид, чија је горња површина на дубини од 1,00 м испод данашњег пода, стари зид који је тако зидан, јер, да је пробијан, његова горња површина морала би се налазити одмах испод овога фреско сокла, који је означавао висину пода цркве из доба краља Милутина.

У овој сонди утврђена је још једна интересантна ствар. Под пиластром који је призидан уза стубац А нађен је један мали свод једноставно озидан. Приликом чишћења испод њега није нађено ништа друго осим једне кошчице.

С обзиром на могућност призиђивања бочних бродова уз средишни део цркве било ми је још потребно да утврдим да ли су темељи, уколико постоје, у тим претпостављеним додатим деловима везани за средишни

део или су одвојени као и пиластри бочних бродова. Из тога разлога извршио сам ископавања на местима 3 и 4 скице, која претстављају обично конструктивне чворне тачке код неких старих облика цркава и где се налазе темељи. И заиста, на дубини од 0,90 м испод пода нађена су два темељна зида: један иде од пиластра средишног дела цркве на супротан пиластер припрате, а други иде са суседног пиластра ка спољном зиду јужног бочног брода. Оба темеља су конструктивно везана са пиластрима, мада овај други пиластер, са кога полази темељ у јужни бочни брод, није везан са зидом у горњем делу. Овај налаз јасно је указивао на то да средишни део цркве није био никада засебан и изолован од осталих делова, већ са њима повезан. То испитивање извршено је и сондом на месту 4 скице. И у њој је откопан темељ који иде од пиластра средишног дела ка спољном зиду северног брода и везан је конструктивно за пиластер. Међутим у тој сонди нађен је поред спољног бочног зида за ширину од 0,80 м један темељ који је ишао испод данашњег бочног зида и поред њега. Његово зидање чини ми се да је много тврђе од зида који је лежао на њему, те је можда бочни зид млађи од њега, јер се јасно одваја на делу где су се спајали. Сонда је продужена до преко суседног наспрамног ступца, да би се утврдило није ли и од њега полазио какав темељни зид ка спољном зиду северног брода, али није ништа нађено.

У сонди 3 откривена су и два гроба, односно делови костура на местима која су означена на скици. Карактеристично је и важно забележити да је на дубини од 15—20 см испод горње површине пода откопан исто толики слој остатака пропалих фресака, од којих је састављен једва један мали део нечијег лица.

Такав исти слој откопан је и у сонди 5, где је до дубине 1,40 м био само камен и леп од блата, који се претворио у прашину, из чега се да закључити да је ту била некаква рупа, свакако гробница, коју су Турци затрпали при прављењу степеништа на томе месту. Са стране видели су се темељи западнога зида који су ишли до у дубину више од 1,50 м. Прављени су од речнога облутка без проширења стопе и није се могла утврдити њихова релативна старост у односу на суседне темеље. У сонди је нађено свега 3—4 комада људских костију и једно парче засеченог мермера.

У сонди 6 откривене су на дубини од 1,00 м испод пода под фреском Стевана Првовенчаног две озидане гробнице. Гробнице су озидане примитивно каменом и кречним малтером. У једној су нађени остаци двају људских костурова. Око главе једнога нађене су три велике ћерамиде, које су му служиле као узглавље, а под главама имали су обичне цигле.

У сонди 7 извршено је проверавање да ли се ту налази испод стубаца континуална греда, као у сонди 1. Али је утврђено да је нема и да ступци имају само оно проширење које се и данас види изнад пода до дубине од 0,90 м, а после се шире још за 0,35 м. Ступци се спуштају до испод 1,70 м данашњег нивоа и у темељима су озидани од већих блокова камена, а прво подебљање испод пода озидано је ломљеним каменом и опеком. Размак између спољних површина темеља тих двају стубаца је свега 1,50 м, док је размак између њих изнад пода 2,40 м.

Да ли се стара црква простирала на читавој данашњој површини, испитано је и откопавањем скоро целе спољне источне стране сондама 8 и 9. Темељни зидови старе цркве били су везани на читавој источној страни: и они испод проскомидије и испод апсиде и ђаконикона, као и у међупросторима. Па не само да су били међусобно повезани већ се видело да су апсида, проскомидија и ђаконикон некадашње цркве имали сасвим друкче облике, него што имају надземни делови, а да се својим зидањем потпуно одвајају од надземних делова. Наиме, у сонди 8 утврђено је да је облик ђаконикона споља кружан, као и проскомидије у сонди 9, само са том разликом што овде надземни тростран део на једноме месту чак нема ослонца (сл. 7), као што је случај и са апсидом на једноме месту, док надземни тростани део проскомидије лежи цео над подземним делом. Спољни облик некадашње апсиде био је тростран и данашњи облик је нов и лежи цео на зидовима старе апсиде.

Из обеју ових сонди могла се видети линија до које су остале рушевине некадашње цркве, а да је од те линије па навише читава источна страна, укључујући и зидове ђаконикона и проскомидије, изнова подигнута и да им је том приликом дато и сасвим друкче решење. Старе рушевине нису заравњиване већ су коришћене онако какве су остале, услед чега ни новоподигнути зид не полази са једне равне линије, већ вишемање степенасте. Док је југоисточна страна апсиде много више порушена, североисточна страна је боље сачувана и ивица апсиде старе цркве налази се већ 0,30 м испод површине земље.

На североисточној страни апсиде у сонди 9 извршено је испитивање до које дубине иде њен темељ и утврђено је да се он спушта до 2,50 м. То је дубина која одговара и унутрашњим темељима. Овај темељ зидан је од ломљеног камена и речног облутка са либажним слојем од три реда опеке укупне дебљине 0,25 м. Надзидани део јасно се издваја и техником зидања: он је озидан наизменичним редовима тесаника од сиге и опеке. У сонди 8 у зид старе цркве узидан је чак један фрагмент од мермера који је профилисан. Он спаја две стране и даје правац страни на југоистоку апсиде некадање цркве. Осим њега у сонди 9 на дубини од 0,90 м нађен је један средњовековни земљани суд. Он је био брижљиво стављен испод

Сл. 7. Спољни облик апсиде и ђаконикона базилике
Fig. 7. Abside et diaconicon de la basilique.
Vue extérieure

камене плоче са отвором окренутим нагоре и био је испуњен земљом и пепелом[10].

Испод површине земље за 0,40 м нађена је гомила људских костију, те је вероватно да је на томе месту извршено и раније откопавање, па су кости прикупљене на гомилу и ту затрпане. Нешто ниже, на дубини од 0,50 м, нађен је један крчаг, свакако из турског времена, чије је дно било окренуто горе.

У сонди 9 откопано је мноштво људских костурова, јер је тај простор опкољен са свију страна зидовима апсиде и проскомидије врло згодно служио као нека врста зидане гробнице. Костури су лежали у више слојева и на више места са главом увек на западној страни, а окренутом истоку. Осим тога нађен је један комад старе дебеле византиске грнчарије.

Од највећег интереса било је утврдити и западни изглед те старе цркве и зато су извршена ископавања на местима 10 и 11 у спољној припрати. У обема сондама видело се да западни зид спољне припрате лежи на једном мало проширеном темељу, пре би се могло рећи соклу, а да је овај израђен на порушеним ступцима старије цркве. У сонди 10 десно од улаза откривен је један стубац старе цркве, а у самоме углу између западнога зида и јужног утврђен је део једнога ступца (сл. 8). Док је зид грађен врло небрижљиво, од облутака, ломљеног камена и опеке, дотле су ступци зидани врло брижљиво опеком великог формата око 30 х 30 см и притесаним каменом. У сонди 11 супротно првоме ступцу из сонде 10 откривен је остатак такође једнога ступца. Овај је био на истој раздаљини од улаза и у истој линији са првим ступцем, тако да су очигледно припадали истоме времену, односно истоме зидању. У тој сонди, услед незгоде око степеништа које је на северној страни, није могло да се испита да ли постоји и у томе углу стубац као на супротној страни у сонди 10. Од оба палистра лево и десно од западног улаза полазе два темеља ка пиластрима на супротној страни. Они се налазе на 0,30 м испод данашње површине земље, јако су широки (по 1,60 м), а дебљине су мале: 0,40—0,50 м. И они су небрижљиво зидани облутком и потичу од доцније назиданих делова.

У сонди 10, испод млађих зидова а на дубини од 0,80 м поред самога ступца старе цркве, нађена су два велика црепа, облика и величине римских црепова, који су били састављени и покривени једном ћерамидом такође старога облика. Шупљина испод ћерамиде била је попуњена малтером који је био црвенкасте боје, јер је био помешан са туцаном циглом. Позади олучне ћерамиде видела се испод зида још једна, која је била управна на зид као да је излазила напоље.

У истој сонди до јужног улаза делом под данашњим степеништем налази се озидана гробница покривена двема каменим плочама, а поред тога нађено је и неколико делова костура. Гробница је испод пода за 0,80 м, а њена дубина је 0,40 м. Облика је мртвачких сандука, са ширином код главе 0,60 м,

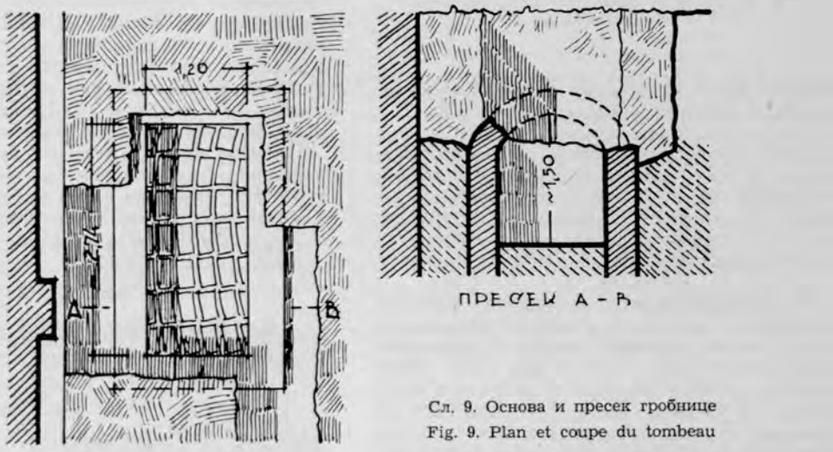
Сл. 8. Остатак ступца базилике
Fig. 8. Vestige du pilier de la basilique

[10] О пореклу све нађене грнчарије при откопавањима дао ми је своје мишљење д-р Милутин Гарашанин, стални научни сарадник Археолошког института САН, који је и присуствовао отварању једне гробнице, а о нађеним новцима д-р Растислав Марић, кустос Народног музеја у Београду, на чему им овом приликом захваљујем.

а код ногу 0,30 м. Узглавље за мртваца у овој гробници је нарочито удешено од опека, а цела гробница озидана је опеком и каменом. У њој није ништа друго нађено.

У сонди 11 на дубини од 0,70 м испод површине данашњега пода откопана је једна специјална земљана посуда у којој је топљено олово. У њој су били остаци олова, а такође и поред ње. И ту делом под степеништем као и на јужној страни налази се гробница, али она није озидана. Ископани су остаци једнога костура.

Између сонда 10 и 11 а на месту 12, одмах између спољног улаза и улаза у припрату, извршено је испитивање у циљу проналажења средњег ступца спољне припрате некадашње старе цркве, али од тог ступца

Сл. 9. Основа и пресек гробнице
Fig. 9. Plan et coupe du tombeau

нису се могли утврдити никакви трагови нити наћи његови остаци, ако је постојао. На томе месту откривена је једна гробница која иде својом дужином од улазних степеница до зида у коме је портал. Њено дно је на дубини од 1,70 м од данашњег нивоа спољне припрате. Гробница је озидана ломљеним каменом и делом је пресведена опеком, а делом је покривена каменим плочама. У њој су нађени остаци само једнога костура који се већ био сав претворио у прах. Леш је био сахрањен у дрвеном сандуку чији су остаци потпуно иструлели. Ово је гробница неког свештеног лица, јер су нађена дугмад нанизана у једном реду, вероватно са његове хаљине, и ситне копче. Глава му је била на западној, ноге на источној страни, а руке прекрштене на грудима. Ништа друго није нађено.

Сва ова испитивања дала су несумњиве доказе да се некадашња црква простирала на читавој површини коју она и данас покрива, а да није покривала само средишни део, чија се данашња архитектура тако јасно издваја у целину. Али било је потребно утврдити није ли та црква имала и какве делове изван данашњег пружања на бочним странама и на западној, пошто је источна била већ испитана. С обзиром на извесне особине неких старијих основа базилика, из којих сам разлога почео да вршим испитивање баш на месту 3, извршио сам ископавање споља уз пиластер на месту 13. И заиста, на дубини од 1,55 м од данашње површине земље наишао сам на темељ који је конструктивно везан са пиластром, односно зидом, и иде управо од њега. Тренутни незгодни услови за рад на томе месту принудили су ме да слично испитивање извршим на супротној, јужној страни на месту 14. Одмах је почет рад тачно према супротном пиластру и после неких зидова, који су били озидани облутком и блатним малтером а налазили се испод саме површине земље и ишли у дубину од 0,50—0,70 м и припадају турском времену, нађен је темељ на дубини од 1,40 м. То је иста дубина као и на северној страни, јер је тамо нанос виши. Овај темељ ишао је право према пиластру. Правац пружања свих ових темеља, њихов однос према цркви и повезаност са њоме морала се утврдити и извршено је њихово потпуно откопавање. Дебљина зидова у темељима креће се од 0,85—0,95 м. Они су зидани од ломљеног камена и облутака, али се на једном делу темеља налазио остатак зида од 45 см, и он је зидан као и темељ, али има и либажни слој од три реда опеке. Зид се пружа паралелно јужном зиду на отстојању од 2,20 м и везан је са јужним зидом преко три темеља, који иду право на по један пиластер, дакле прва три пиластра са западне стране. Приликом ових ископавања нађено је људских костију, без икаквих других знакова, а у висини ископаних темеља нађен је и један сребрни новац из доба византиског цара Романа I Лакапина (владао

Сл. 10. Новац византиског цара Романа I Лакапина (920—944). — (Увеличан снимак)
Fig. 10. Monnaie de l'empereur byzantin Roman I Lácapène (920—944). — (Reproduction agrandie)

од 17 децембра 920 до 16 децембра 944 год.) (сл. 10). Да би се утврдило да ли се зид пружа дуж целе јужне стране цркве, продужена је сонда паралелно јужном зиду, али се показало да се он завршава већ код трећег пиластра.

На супротној, северној страни поново је извршено проверавање испред прва три пиластра почевши са западне стране и утврђено је да је сваки од њих везан једним управним темељом који иде до 2,80 м у страну, и да су сва три везана једним темељом који је паралелан северном зиду као и на јужној страни. И у тим сондама откопане су људске кости, а на дубини од 1,60 м нађен је један земљани суд, вероватно из турског времена. Суд је изнутра глеђосан.

На месту 17 скице дата је једна управна сонда према остатку пиластра у циљу утврђивања није ли и он везан каквим темељом. И заиста, наишло се на некакве зидове чији положај у почетку није био јасан. Да би се утврдило шта се ту налази, сонда је проширена и продубена по скици сл. 5. На томе месту откривена је једна стара гробница са унутрашњим димензијама 1,20 × 2,74 м. Под гробнице налази се на 2,75 м од данашњег нивоа терена. Тробница је била правоугаоног облика и засведена (сл. 9). Озидана је и поплочана опеком. Опека за зидање је различитих димензија; има их и врло великих, од 40—47 см, и врло дебелих, од 4—6,5 см. Спојнице су од кречног малтера и дебљине од 1,0 до 3,0 см. Под је био израђен од опека мањег формата: 34—36 × 21—23 см.

Сл. 11. Новац српског цара Душана (1331—1355) (Увеличан снимак)
Fig. 11. Monnaie de l'empereur serbe Dušan (1331—1355) (Reproduction agrandie)

Дебљине су 4,0 см. Поређане су прилично неправилно и утопљене у кречну малтерску подлогу испод које се налази иловача здравица. Спојнице између опека у поду су 1—4,0 см. Свод гробнице био је неправилан полуобличасти свод, чија је дебљина могла бити око 30 см. Висина темена свода од пода је око 1,50 м. Свод гробнице био је већ раније срушен и она затрпана земљом. Свакако је већ раније отварана, јер је откопано 14 лобања са другим костима прикупљене уз источни зид ове гробнице. Између остатака њеног свода и јужнога зида пронађен је један сребрни новац из доба цара Душана (сл. 11). Поред тога, у висини свода гробнице нађен је један мермерни фрагмент који претставља главу неке птице (сл. 12). Глава је украшена перјем, које има пре облик

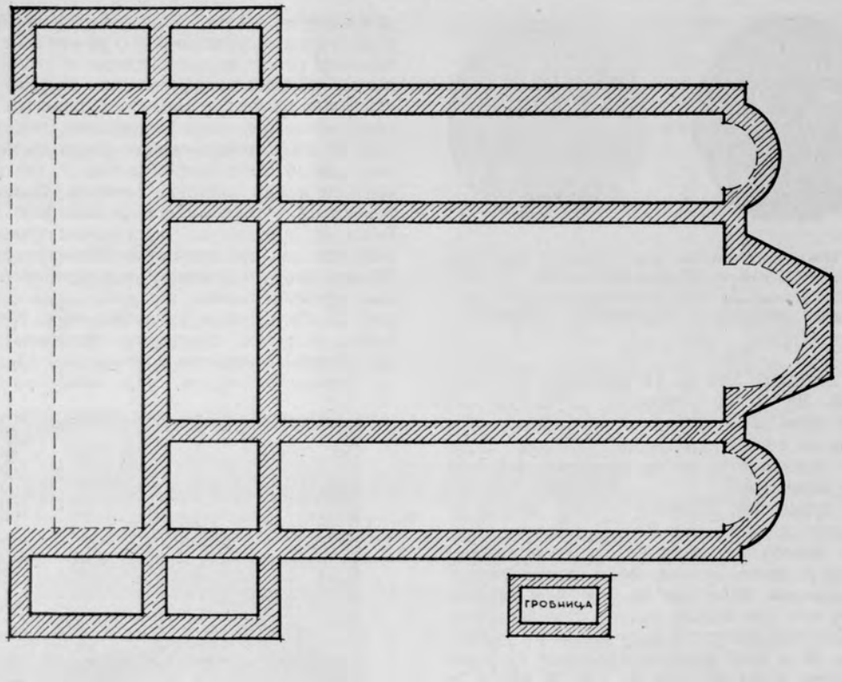
Сл. 12. Фрагмент из сонде 17
Fig. 12. Fragment de la tranchée 17

лишћа, а предњи део јој је сломљен. Очи птице су на врху главе, а зенице су испуњене оловом.

У циљу даљег проверавања на јужној страни ископана је и једна сонда на месту 18 скице, али у њој није нађено ништа, те је тиме утврђено да овде није било никаквих просторија.

При свим тим испитивањима, нарочито на јужној страни, налажени су остаци фресака, који су били као шут избачени напоље. Сви остаци припадају времену краља Милутина, јер су истоветни по стилу са преосталим фрескама у унутрашњости. Од тих остатака неколико комада је прикупљено и конзервирано.

Најзад било је потребно испитати да ли се црква није пружала још више на запад. То сам извршио на северозападном углу цркве на месту 15, али и та сонда дала је негативне резултате, јер док се један темељ

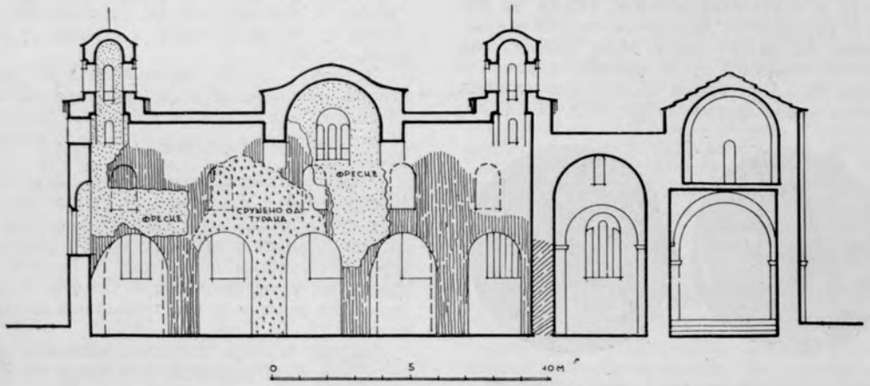

Сл. 13. Основа темеља базилике
Fig. 13. Plan des fondements de la basilique

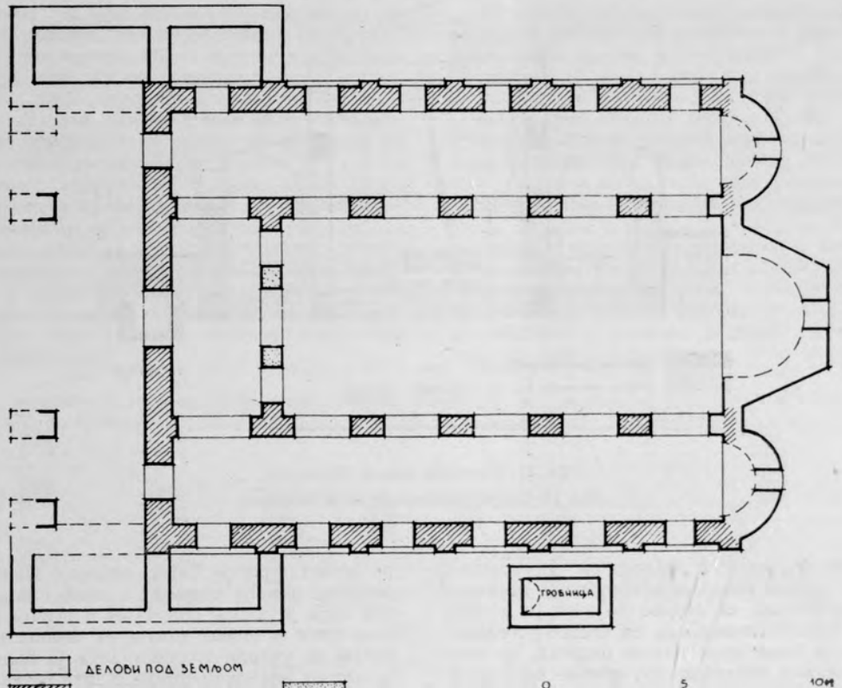
пружао од пиластра на север, на западној страни није се ништа нашло.

Сва ова испитивања пружила су изванредне податке по којима се донекле може закључити о простирању и облику основе некадашње старе цркве, коју је краљ Милутин обновио, али су била још увек недовољна да се каже како је она и у вертикалном пружању изгледала и шта је стварно краљ Милутин на њој изменио. Те податке, међутим, дали су сами зидови данашње цркве испитивањима која су настављена и на њеним надземним деловима.

Чим је скинут малтер са западног зида

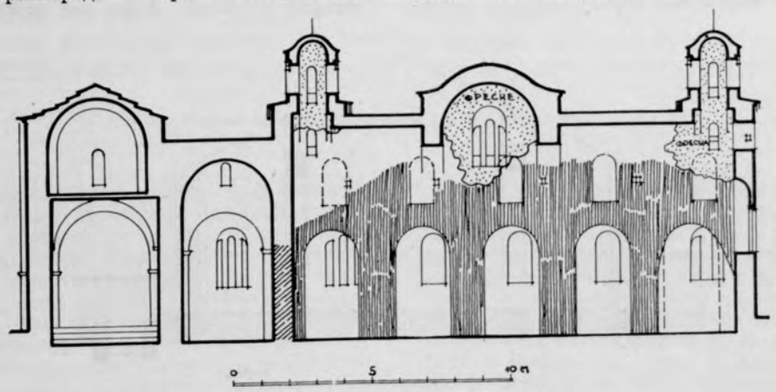

Сл. 14. Подужни пресек цркве. Шрафирана површина припада базилици
Fig. 14. Coupe longitudinale de l'église. La surface marquée appartient à la basilique

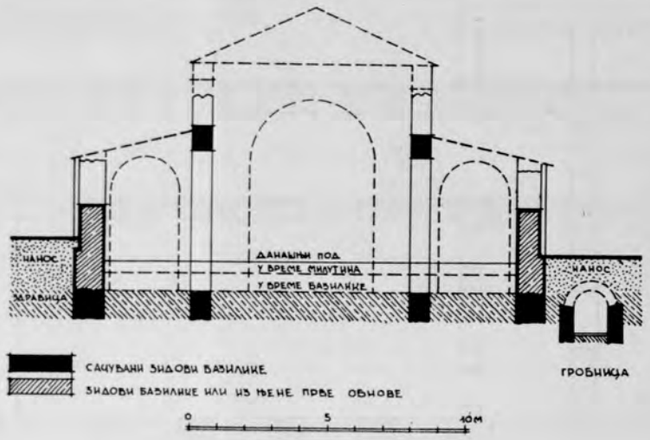

Сл. 15. Основа базилике. Нешрафирани делови зидова налазе се под земљом
Fig. 15. Plan de la basilique. La surface marquée indique les murs qui se trouvent hors du terrain

наоса на коме је новооткривени портрет краља Милутина са једне стране и фреска Успења Богородице са друге стране и који је по ранијим претпоставкама имао да буде фасадни зид, показало се да је тај зид уствари ту убачен наместо некадашњег сасвим друкчег распореда отвора. Наиме, са обе стране зида налазе се две вертикалне спојнице са чијих горњих крајева почињу мали луци који су имали пречник од 1,20 м. Од лукова је остао само почетак, остало је сасвим срушено, те се могло са приличном лакоћом да прати на овоме месту шта је старије а шта млађе.

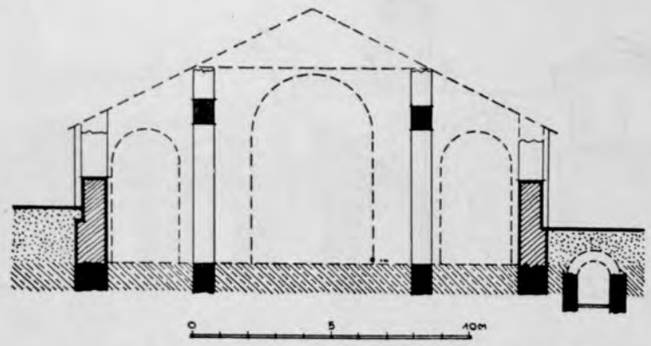
Сл. 16. Подужни пресек цркве. Шрафирана површина припада базилици
Fig. 16. Coupe longitudinale de l'église. La surface marquée appartient à la basilique

Сл. 17. Попречни пресек базилике
Fig. 17. Coupe transversale de la basilique

Када је скинут малтер са унутрашње стране зидова наоса, са површина са којих су фреске отпале, са зидова за које је некада било претпостављено да су били пробијани, нађен је један врло важан податак, до које се мере она сачувала пре обнове од стране краља Милутина. На зидовима су откривени остаци некадашњих базиликалних прозора, који су гдегде били сасвим порушени, негде су се сачували са почецима лукова, којима су били пресведени, а само један на јужном зиду, чији доњи део покрива фреска Тајна вечера, сачувао се цео (сл. 14 и 16). Прозори се налазе непосредно изнад доњих отвора, и то изнад сваког отвора по један прозор. Сви су они били зазидани, и то врло небрижљиво, облуцима, ломљеним каменом, сигом, са мало кречног малтера или суво и без малтера. Негде су остављене чак и велике рупе позади (као што је био случај баш код прозора изнад фреске Тајна вечера). Следујући разлику између старијег и млађег зида, једног који је зидан облутком и другог од редова сиге и опеке, могла се тачно добрим делом да утврди граница, шта је било преостало од некадање цркве, а шта је обновљено или додато.

Стара црква била је заиста у рушевинама. Са њене горње стране, тј. са горње стране њених разрушених зидова, могла се пратити површина, један појас широк више од 1,00 м, која је током векова била испрана од атмосферилија и постала ровита. Зидана је била обичним речним облутком и по боји се јако одвајала њена сива скоро потамнела површина од жућкасторумене површине новога зидања у сиги и опеци. Та разлика у зидању како по материјалу тако и по боји могла се уочити и на оба спољна бочна зида, северни и јужни: стари зид од облутака и

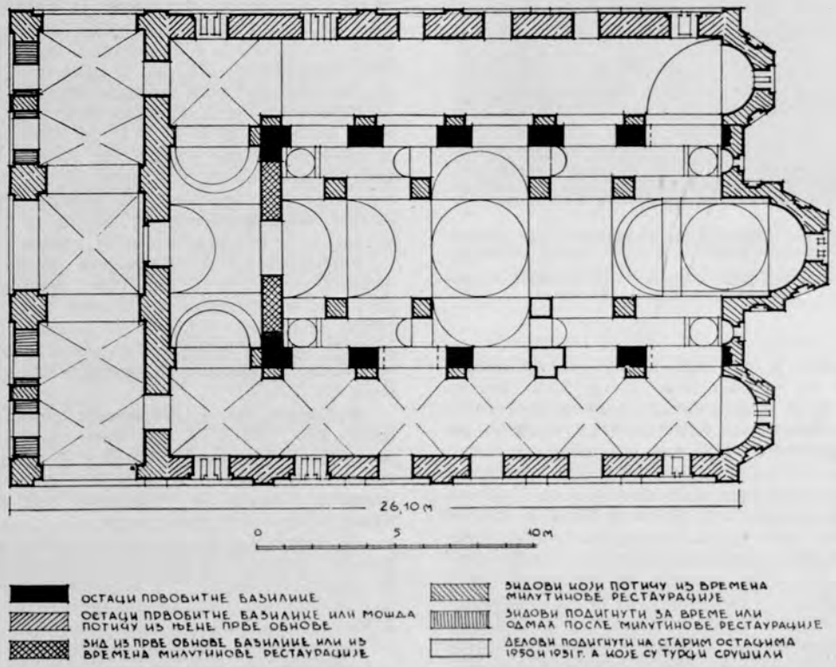
Сл. 18. Попречни пресек базилике из времена прве обнове
Fig. 18. Coupe transversale de la basilique du temps de sa première restauration

ломљеног камена кречњака сачувао се до висине прозора, где су почињали луци који су их пресводили. Од те висине употребљавана је сига. Та се разлика може и споља да уочи само пажљивим посматрањем зидних површина, јер је спољна нова техника зидања подражавала стару, те се једна од друге мање разликују.

Линије преосталих прозора наоса старе цркве могле су се видети и из бочних бродова, само су их сводови бочних бродова заклонили више од половине са горње стране.

У припрати где су фреске поворка Немањића и краља Милутина, на два бочна лука који носе бочне сводове нађена су два стара прозора, који су новоозиданим сводовима били затворени.

Историју грађења овог значајног средњовековног споменика допунио је још један врло важан налаз. У току радова 1951 год. примећено је да се у спојници између једнога призиданог пиластра (баш онога под којим је нађен мали озидани свод) и ступца налази фреско-малтер на ступцу, од кога се малтер нешто одвојио. По своме саставу тај малтер био је друкчи од малтера свег дотле нађеног живописа: био је са доста плеве, а дебљина му је била од 1—10 мм, док је фреско малтер раније откривеног живописа у 1950 год. обично дебео 2—3 см. Како је пиластер био оштећен од стране Турака, односно када је црква била претворена у џамију, а при томе и ослабљен у темељу зидањем поменутог сводиња, сав је био испуцао, те се морао сру-

Сл. 19. Основа данашње цркве — Fig. 19. Plan actuel de l'église

На једном месту између ђаконикона и малог узаног јужног брода под југоисточним кубетом може се јасно пратити та разлика у зидању између старије цркве и каснијих оправки, односно обнављања: две вертикалне спојнице јасно одвајају преостали зид од нових, а притоме види се да је нови зидан само редовима тесане сиге и опеке. Међутим то што се може пратити са унутрашње стране не може се пратити и са спољне, јер је са спољне изражена само једна спојница, и то она која одваја јужни бочни брод од средишног дела цркве.

шити и президати. Испод њега нађена је фреска Богородице са Христом (сл. 20). Већ по самоме месту где је та фреска откривена, као и по стилским одликама које је јасно одвајају од сликарства које је израђено за време краља Милутина, ова фреска спада у врло значајна открића учињена у овој цркви. После овога налаза извршено је испитивање свих спојева између старих и додатих делова где је то било могуће и пронађена је још једна фреска под пиластром суседног ступца која је рађена истом техником. Међутим изнад те фреске утврђено је да постоји још

Сл. 20. Фреска Богородице из времена прве реставрације базилике. Слика је претставља очишћену

Fig. 20. Sainte Vierge (période de la première restauration de la basilique-nettoyée)

једна, али је она већ заклоњена крстастим сводом и, што сматрам да је врло важно подвући, она се налази у висини старих, раније наведених базиликалних прозора, па на једноме месту је чак и прелазила преко прозора. У северном бочном броду пронађена је такође под једним сводом фреска. Од свих тих новооткривених фресака било је могуће утврдити само у два случаја шта претстављају; друге су остале заклоњене сводовима. Ове фреске су старије од живописа који је дао краљ Милутин, јер су се налазиле испод зидова на којима је био израђен Милутинов живопис. Вредно је напоменути и то да њихове остатке нисам нашао нигде под живописом из доба краља Милутина, а да је облик свих ових нађених остатака облик зидова који их покривају. Ову чињеницу није тешко објаснити ако се уочи стање старијих фресака и начин на који су оне рађене. Слој фреско-малтера није био набациван непосредно на зид, већ је зид претходно офугован или чак и омалтерисан једним танким слојем, па је тек онда фреско-малтер набачен. Та два слоја нису могла никада да се добро ухвате један за други, те су зидари додајући нове ступце зазидали остатке фресака, јер њима оне нису ништа сметале, али када су дошли сликари, они су ради свога новог живописа скинули стари, и то вероватно сасвим лако. Зидари су га баш напротив чували, што се видело по брижљиво насатично стављеној опеци испред лица Богородице, помоћу које је глава Богородице била сасвим сачувана и неумрљана малтером.

СТАРИ ФРАГМЕНТИ

Све ове изнете податке употпуњују још и стари фрагменти који су нађени или при откопавањима или су узидани како у зидове старе цркве тако и у зидове Милутинове обнове. Њих нема много, али баш зато су и карактеристични, а нарочито с обзиром на места где су употребљени.

Фрагмент бр. 1. Профилисан комад мермера величине 40 × 41 × 40 см. Профилација је само са предње стране. Са горње стране има олук за спајање гвозденим пијавицама са другим деловима. Фрагмент је некада служио као део архитравне греде, што се види и по профилацији и по остатку олука за спајање пијавицама. Узидан је насатице у један стубац при дну, који припада старијој цркви.

Фрагмент бр. 2. Профилисан комад мермера величине 86 × 19 × 15 см. Профилисан је само са предње стране. На горњој страни има остатак базе од колонете, која је ту била али која је сломљена. Фрагмент припада можда коме иконостасу. Узидан је у један стубац који припада старијој цркви.

Фрагмент бр. 3. Мермерни комад величине 87 × 18,5 × 13 см. Има профилацију исту као и фрагмент бр. 2 само без остатка стопе колонете. Узидан је у западни зид између наоса и припрате до пролаза. И он је вероватно од каквога иконостаса као и фрагмент бр. 2.

Фрагмент бр. 4. Мермерни комад величине 49 × 18,5 × 13 см. Има профилацију исту као и фрагменти бр. 2 и 3, само је по средини преломљен. И он је део каквога иконостаса. Узидан је у западни зид између наоса и припрате до пролаза.

Фрагмент бр. 5. Мермерни комад неправилног облика са профилацијом. Пресек 28 × 22 см. Узидан је у источни зид између ђаконикона и апсиде на граници старе цркве и Милутинове обнове.

Фрагмент бр. 6. Мермерни комад величине 64 × 52 см. То је база некога стуба. Узидана је у спољни зид јужног брода при дну изнад сокла тако да јој је доња површина окренута упоље, а профил унутра.

Фрагмент бр. 7. Део мермерног стуба. Пресек 28 × 38 см. Узидан је у спољни зид јужног брода.

Фрагмент бр. 8. Мермерни комад величине спољне површине 32 × 57 см. Има плитку профилацију. Можда је био неки надгробни римски споменик. Узидан је у југоисточни угао спољног зида јужног брода.

Фрагмент бр. 9 (сл. 23). Мермерни комад величине спољне површине 17 × 72 см. Споља има плитак орнаменат у виду три квадрата, који су постављени дијагонално један према другоме и додирују се врховима. У једном квадрату је грифон, у другоме је скорпија, а у трећем птица која прождире јагње. Троугласти међупростори су орнаментисани у облику срца са цветићима. Фрагмент је узидан насатице у пиластер спољног зида јужног брода. И он је вероватно део некога иконостаса.

Фрагмент бр. 10. Комад неправилног облика. Део је неког дегенерисаног јонског капитела од кога је остала само једна волута. Фрагмент је са стране орнаментисан лишћем у плитком рељефу. Велики је око 12 × 17 см. Узидан је у спољни зид северног брода.

Фрагмент бр. 11 (сл. 21). Величина видљиве површине је 15 × 20 см. Плитак рељеф у мермеру. У кругу који чини трочлана трака налази се стилизована птица са главом окренутом ка репу. Истоветан је рад као и код фрагмента бр. 9. Узидан је у стубић трифоре јужног калкана, који припада Милутиновој обнови. Фотографски снимак претставља одлив фрагмента у гипсу.

Фрагмент бр. 12 (сл. 22). Величина видљиве површине је 18 × 29 см. Плитак рељеф у мермеру. У квадрату који је дијагонално постављен је двоглава птица. Истоветан је рад као код фрагмента бр. 9 и 11. Фотографски снимак претставља одлив фрагмента у гипсу.

Фрагмент бр. 13. Мермерни комад плитке профилације. Величине је 12 × 12 см. Узидан је лево од западног улаза у зид спољне припрате.

Фрагмент бр. 14. Конзола и део стубића који су узидани у трифору јужног калкана. Конзола је само делом орнаментисана трочланом траком.

Фрагмент бр. 15. Мермерна стопа колонете. Узидана је у зид до портала између спољне и унутрашње припрате. Вероватно је део са каквога иконостаса (сл. 24).

Сл. 21. Фрагмент са јужне трифоре цркве

Fig. 21. Fragment de la fenêtre du côté sud

Сл. 22. Фрагмент са јужне трифоре цркве

Fig. 22. Fragment de la fenêtre du côté sud

Фрагмент бр. 16 (сл. 12). Глава птице. Опис дат раније.

Фрагмент бр. 17. Мермерни капител и стуб бифоре у западном зиду између наоса и припрате. Капител је са дегенерисаним јонским волутама у плитком рељефу. Волуте су слабо изражене. Орнаменти на свим странама капитела су различити. Стабло стуба је округло и по дужини је косо пребијено, те би се из тога могло да закључи да је и то стари употребљени фрагмент.

У фрагменте који не припадају органски ни базилици а ни обнови из времена краља Милутина могао би се свакако да уброји и скромни мермерни портал око врата између спољне и унутрашње припрате. Отвор портала је 2,28 × 1,24 м. Он се састоји од једне мермерне траке која иде око отвора и широка је 25 см. На порталу је скулптована лозица, која је савијена у волуте, односно кругове. У сваком кругу налази се цвеће. Лозица излази из уста једне аждаје, која је при дну портала. У средини портала, односно у његовом темену, налази се шестокрили анђео, чија је глава оштећена. Портал је можда имао и по једну колонету са стране, јер је једна стопа од такве колонете остала узидана лево од портала. Иако су и лева и десна страна портала третиране у општим цртама на исти начин, ипак се разликују у детаљима. Највећа је разлика у томе што је стабло лозице на левој страни једноставног полукружног облика, док је на десној дво-

чланo, јер има једну удубљену линију по средини.

Портал не припада временски ни стилски ни једноме од ових фрагмената који су до сада описани, јер је од свих млађи. Начин на који је он израђен везује га најтешње за пластику рашке школе. Поједини детаљи претстављања лозице и цвећа потпуно су исти са неким детаљима који се налазе на северном порталу манастира Дечана, који је ипак много раскошнији од овога. У погледу

Сл. 23. Фрагмент са јужне стране базилике

Fig. 23. Fragment du côté sud de la basilique

датовања овога портала ми смо у могућности да му одредимо чак и ближе време када је он донет и постављен на ову цркву. То је било свакако после довршења живописа, односно пошто је била готова фреска поворке Немањића. Ово се може лако утврдити тиме што је простор за врата био шири, па када је портал донет он је сужен зазиђивањем и преко тога зазиданог дела израђена је фреско-бордура која прелази преко фреске поворке Немањића.

БАЗИЛИКА

Узимајући у обзир све податке до којих смо дошли са овим досадањим испитивањима могли смо да приступимо исцртавању основа и пресека старе цркве, а такође и данашње. Са њених зидова скинута је и последња скрама, те су се могле уочити многобројне оправке које су на њој изведене током векова. Било их је и мањих и већих, а и таквих које су јој промениле облик и изглед и споља и изнутра. Ми нисмо у стању да за сваки измењени камен кажемо када је то урађено и коме то припада, али можемо јасно да уочимо три периода у њеном постојању, од којих се прва два можда и не разликују много један од другога, док је у трећем њен изглед потпуно измењен.

Сл. 24. Фрагмент стопе од колонете крај портала

Fig. 24. Base de la colonnette près du portail

На месту цркве Богородице Љевишке постојала је заиста старија црква која је по својој архитектури припадала сасвим другом типу но што је то она данас: то је била базилика. Она се простирала по читавој површини коју покрива данашња црква, а имала је и неке делове који су били изван те површине. Ти делови били су порушени и тако порушени остали су и никада више и ни од кога нису обновљени. Базилика је била тробродна. Дуга је 26,00 м, а широка на западној страни 21,00 м (спољне мере). Њена реконструисана основа са деловима који се налазе над земљом и који су уграђени и у данашњу цркву, као и са деловима који се налазе под земљом, дата је на сл. 15. Хоризонтални пресек је дат у висини данашњих прозора бочних бродова. Унутрашњи простор базилике био је подељен са два реда стубаца у три брода. Средњи брод био је више но

дупло шири од бочних бродова. Ширина средњег брода била је 7,00 м, а бочних 3,0 м северног и 3,10 м јужног. Сваки ред имао је по пет стубаца пресека 0,80 × 1,30 м. Бродови су се на источној страни завршавали: средњи апсидом, а оба бочна проскомидијом и ђаконикоком. Није могуће било испитати какав им је облик био унутра, али претпостављам да је био полукружан. Апсида је била споља тространа, а проскомидија и ђаконикон полукружни.

На западној страни базилика је имала унутрашњу припрату, која је одвојена од наоса са два ступца према средњем броду, односно три пролаза, од којих је средњи био вероватно шири, али о чему данас нема никаквих података. На истој страни базилика је имала и отворену спољну припрату са три улаза, и то средњим ширим и два са стране ужа. Ширина средњег је 6,80 м а бочних по 2,20 м.

Са стране спољне и унутрашње припрате постојала су још по два одељења, од којих се порушени зидови налазе данас под земљом, а конструктивно су везани са спољним зидовима цркве.

Основа темеља базилике даје нешто друкчу слику. Испод два реда стубаца наоса налазе се пуни зидови на којима ступци леже. Пуни зидови налазе се и у унутрашњој припрати и одвајају нарочито наос од припрате. Темељ испод стубаца западног зида није био испитан, те се не зна да ли је био у виду непрекидног зида или не (сл. 13).

Из овакве основе, узимајући у обзир друге нађене елементе, може се реконструисати просторна композиција ове базилике. Средњи брод издизао се изнад друга два бочна брода (сл. 17). Изнад пет лучних отвора између стубаца у наосу налазило се са сваке стране по пет базиликалних прозора. Они су били изнад кровова бочних бродова (сл. 14, 16).

Део над унутрашњом припратом није довољно јасан, јер се није могло тачно да утврди шта ту припада базилици, а шта каснијим обновама. И ту су два узана прозора зазидана касније додатим сводовима над бочним бродовима, те би се могло претпоставити да је издигнути средњи брод ишао све до западног зида између спољне и унутрашње припрате. На то наводи и велики лучни отвор који везује данас звоник са катихуменом.

Чиме је била базилика покривена? Од сводова нису нађени остаци, а за неке делове у унутрашњој припрати, по којима би се могло рећи да их је имала на томе делу, не може се сасвим сигурно тврдити да су баш њој припадали, а не некој другој обнови. Сводови су тражили друкчу конструкцију, што се види по обнови из времена краља Милутина. Стога би се могло претпоставити да је базилика имала дрвену кровну конструкцију. Однос сачуваних зидова и базиликалних прозора говори више у прилог овој другој претпоставци. На јужној страни испод базиликалних прозора налазио се мали испуст, који је могао служити за наслон рогова бочних бродова или греда тавањача.

Кровни покривач могао је да буде од ћерамиде специјалнога облика дуге 45—50 см. Остатака од те ћерамиде нађено је доста, па чак и делови нађени у спољној припрати поред ступца наводе на помисао да је то остатак кровног покривача. Ово се нарочито може примити као вероватно што је олучна опека била испуњена црвенкастим малтером, што већ само по себи наводи на ову помисао.

Шта је остало од првобитне базилике? Можемо да претпоставимо али не и са потпуном сигурношћу да тврдимо да базилици припадају сви темељи. Темељи како су дати на основама (сл. 13) свакако припадају базилици, али нису извршена таква откопавања да би се могло да тврди да сви темељи припадају базилици, а да их није било и таквих који су можда припадали и каквој старијој грађевини. Ово морамо нарочито узети у обзир водећи рачуна о присуству извесних фрагмената који никако не припадају базилици, нити познијим обновама. На оваквим темељима какве смо приказали базилици припадају свакако два низа стубаца у наосу са лучним отворима међу њима и зидовима над њима до базиликалних прозора, односно до висине како је то показано на пресецима са шрафираним површинама (сл. 14, 16). Спољни зидови бочних бродова можда су припадали базилици, а можда су и касније обновљени, те и прозори на њима можда потичу из каснијих обнова. На прву претпоставку наводи чињеница што се на тим зидовима у висини пета прозорских лукова јасно уочава граница од које су додати нови сводови, али, као што смо раније навели, у темељима се ти зидови међусобно јасно одвајају, што наводи на другу могућност. На источној страни од базилике остали су само темељи и нешто зидова на њима, јер, иако су данас сви ти делови базилике под земљом, некада су били над земљом, јер је под базилике био нижи бар за 1,00 м од данашњег пода. Најтеже је решити питање западног зида између спољне и унутрашње припрате, јер се на њему није могло да уочи ништа што би га определило да припада базилици или којој каснијој обнови. У спољној припрати од базилике није остало ништа до само ступци испод данашњег западног зида и темељни зидови на дубини више од 1,00 м испод земљине површине просторија поред припрате.

Иако нема непосредне везе са архитектуром саме базилике, али њеном времену и њој припада свакако и озидана гробница која се налази непосредно поред јужног зида.

ПРВА ОБНОВА БАЗИЛИКЕ

Оваква првобитна базилика какву смо је описали била је порушена, и то до те мере да су јој остали само ови делови и у оваквом

стању како смо их изнели. А затим је базилика обновљена. На који начин и шта је том приликом урађено? Није могуће данас тачно реконструисати ту њену прву обнову, али нам извесни подаци о њој доста говоре. На прво место ту долазе преостали порушени зидови и фреске које су нађене на зидовима базилике у спојницама између старих првобитних стубаца и нових дозиданих. Зидови су и даље остали порушени до онога стања у коме су доспели и до нас, јер се између њихових рушевина и додатих сводова не појављују неки већи делови који би се могли ставити у ову обнову. То су мање-више могла бити само изравњавања рушевина. Уколико су спољни зидови бочних бродова били порушени, они су могли бити обновљени у овој првој обнови. Порушени базиликални прозори били су примитивно зазидани, а такође су већ тада можда зазидана и два пролаза између припрате и наоса. Спољна припрата није била по свој прилици тада оправљана и остала је можда сасвим порушена, а такође и просторије поред припрате. Цела грађевина била је вероватно стављена под један кров (сл. 18), што је технички сасвим лако изводљиво, а на зидове је стављен живопис, чије смо остатке нашли. На овакво решење указују нарочито порушени зидови базилике и остаци фресака које се налазе у висини базиликалних прозора, дакле на површинама које су биле код првобитне базилике спољне, па чак и преко зазиданих базиликалних прозора. Једино као потпуно нерешен проблем у тој првој обнови био би источни зид: апсида, проскомидија и ђаконикон. Према остацима од порушене базилике види се да је та страна била порушена скоро до темеља, а данас се такође види да је подигнута сва од тих рушевина у једном потезу без прекида у зидању и на начин који одговара и осталим деловима из последње Милутинове обнове. Дакле, како је тај зид изгледао у време те прве обнове не може се данас утврдити.

Као што се види, ова прва обнова базилике није била нарочито велика, нити је много изменила њен првобитни изглед. Она је изведена са сасвим скромним грађевинским средствима, а ни живопис није онако солидно израђен, нити је био на таквој квалитетној висини као што ће га мајстори краља Милутина дати. Чак они делови који би се могли приписати пре тој обнови него Милутиновој рађени су врло немарно, на брзу руку, тако да се то може у грађевинском погледу назвати обичним крпежом, који је требало да сликари сакрију својим живописом.

ОБНОВА КРАЉА МИЛУТИНА

А у каквом стању је дочекала базилика време краља Милутина? После извршене прве обнове нису нађени трагови по којима би се могло претпоставити да је била поново рушена. Фреске из прве обнове уколико су сачуване сачувале су нам се потпуно неоштећене ни од кога. Стога би се могло претпоставити да је можда била баш у онаквом стању у каквом смо је описали за време прве обнове. У сваком случају стара базилика није изгледала много завидно, чим се краљ Милутин одлучио да је обнавља. Али он се није задовољио малом оправком каква је била прва, већ хоће цркви да да нов облик. Широка и ниска базилика притиснута великим дводовним кровом није задовољавала укус новога времена, нити је изражавала владарску моћ краља Милутина, зета византиског цара. И протомајстор краља Милутина добио је задатак да потпуно измени изглед базилике и да сагради на њој нову петокубну цркву. Но та нова архитектонска концепција уграђена у стару базилику захтевала је и нове конструктивне елементе. Дрвена кровна конструкција је одбачена и њу су заменили сводови. Али преостали зидови базилике нису били довољни да приме на себе сву тежину читавог сплета сводова, те је било потребно градити нове потпорне тачке. Широки средњи брод базилике био је довољно пространи да прими у себе основу уписаног крста византиске цркве, те су у њему уграђена два реда стубаца, у свакоме по четири, и тако је од једнога брода базилике начињено три (сл. 19). Уписани крст у основи изражен је помоћу сводова у склопу кровних површина, а сводови се наслањају на разапете луке између нових стубаца и на старе зидове базилике. У пресеку главних сводова сграђено је велико кубе а на малим угаоним сводовима су сграђена мала кубета. Протомајстор краља Милутина засвођава и бочне бродове базилике, али ни зато му нису били довољни само зидови базилике, већ мора да уз њене старе ступце призида нове пиластре, те да своје сводове може да наслони с једне стране на спољне зидове базилике, а са друге стране на нове пиластре. Због тога је живопис који је преостао на ступцима базилике зазидан и он се до данас сачувао. На остацима старе спољне припрате он је сазидао припрату која има и спрат, изнад чије је средине подигао звоник. Зид између унутрашње припрате и наоса можда је тада подигнут, али је исто тако могуће, као што је већ наведено, да потиче и из прве обнове. Источну фасаду краљ Милутин обрађује на нов начин, а можда је и цео зид из његовог времена, а не само фасада, као и све делове његове обнове. У унутрашњости свим просторијама даје нови живопис у коме је подвукао, као и на источној фасади, да је он ктитор ове цркве.

И ето на тај начин створено је једно ново решење: комбинација тробродне базилике са основом уписаног крста, при чему су од базилике остала само два бочна брода у спољној архитектури, а петкуполни средишни део је као изникао из средњег брода базилике.

Начин на који је обновљена црква Богородице Љевишке од стране протомајстора краља Милутина и пут којим се дошло до њене овакве данашње архитектуре објашњавају многе до сада недовољно осветљене проблеме архитектуре овога времена код нас и потстичу да се још једном узму у проучавање извесни проблеми византиске архитектуре XII—XIV века. На овоме месту ми смо се ограничили само на расветљавање једнога проблема и нећемо улазити у ове остале који су проистекли из његовог решења.

Али ипак у неколико речи осврнућемо се само на неке од њих, који су најтешње повезани са овим спомеником и са оваквом његовом обновом, односно на оне недовољно потврђене историске податке који су на почетку овога рада само наведени да постоје, а који се могу довести сасвим у склад са оваквом обновом.

Утврђивање да се испод цркве Богородице Љевишке овакве какву је ми данас видимо налазила једна тробродна базилика чији су преостали зидови ушли и конструктивно у скоро нову цркву уписаног крста краља Милутина не излази никако из оквира оних историских података који су нам познати о средњевековном животу Призрена. Напротив, ови нови подаци које нам је дала реставрација цркве у погледу њене архитектуре и живописа могу се најтешње повезати са писаним историским подацима који се односе на призренску епископију из њених најстаријих времена па све до Милутинове обнове.

Призрен је постојао још за време Римљана, јер се сматра да је пре њега на томе месту био град Theranda. Још тада био је он спојен познатим путем за Скадар, а овај опет преко њега са унутрашњошћу Балкана. У латинским споменицима помиње се као Prisrien, Prisrenum, Presarin, Prisareno, а слично су га звали и Византинци Призрijан, те се вероватно отуда и у неким српским споменицима назива Призрен. У византиским рукама је он од најранијих времена, као и оближња Ulpiana — Justiniana Secunda, те су према томе у њему могле постојати и византиске цркве из најранијих времена.

Почетком XI века, 1019 год., призренску епископију помиње једна повеља византиског цара Василија II, којом он даје Охридској архиепископији све епархије које су биле у саставу државе цара Самуила[11]. Око 1204 године Призрен су држали Бугари[12], а око 1214 год. он је потпао под српску власт[13]. Са ширењем српске државе према југу отпадале су и извесне епископије од Охридске архиепископије и улазиле су у састав најпре Жичке, а затим Пећке архиепископије. Тако се десило и са призренском епископијом, која је била непосредно пред оснивањем српских епископија од стране св. Саве под влашћу Охридске архиепископије. Но никада се ни у једном писаном историском извору не спомиње при којој је цркви у Призрену у то време била епископија. Стога В. Марковић и пише о писму бугарских црквених великодостојника папи ово: „При коме је манастиру 1204 год. резидовао призренски епископ не наводи се у поменутом писму бугарских прелата папи, али је то свакако Левишка Богородица (Успење), столица призренских епископа и митрополита итд.“ Но како се у току XII века у Македонији помињу свега неколико манастира, а почетком XIII века јавља се велики број манастира у писаним споменицима, то он сасвим оправдано претпоставља да су они постојали још за време Византије, па да је из времена Комнена и сама црква Богородице Љевишке[14].

Као што смо видели, прва обнова базилике не може се према нађеним подацима да стави ни у које друго време већ у онај период који захвата време између оснивања епископије од стране св. Саве па до обнове краља Милутина, те је према томе сасвим могуће да је и епископија у то време била при овој цркви. Такође је могуће да је епископија била при њој и за време Византије, односно још за време Василија II, јер нађени новац цара Романа I Лакапина у темељима Богородице Љевишке код оних делова који нису никада обновљени упућује на то да је ова црква постојала свакако већ почетком X века.

Но и сами облици ове тробродне базилике могу овакве историске податке да допуне. На њене облике и сродност са неким другим базиликама овде ћемо се осврнути само у неколико речи, јер ће то бити предмет засебног испитивања.

Све базилике могу се сврстати углавном у две групе: једне код којих су бродови засведени, то су оријенталне, и друге, које су имале дрвену кровну конструкцију, то су хеленистичке. Наша базилика сигурно је припадала овом другом типу, јер остатке сводова нисмо нашли, па смо стога на основу других конструктивних података то претпоставили. Но базилике у свакој од ових двеју група можемо разликовати и по величини и по раскошности унутрашње обраде. Једне су врло велике, дужине и до стотину метара, са мермерним стубовима и раскошним мозаиком, а на западној страни са атријумом. Друге су пак скромнијих размера дужине од 20—30,0 м са ступцима од опеке и притесаног камена, са атријумом или без њега. Таквом типу мањих провинциских базилика припадала је и наша базилика. Но иако је

[11] Р. Грујић, Призренска епархија, Енциклопедија III, 572.
[12] Др. К. Јиречек, Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку, превод Ђорђа Пејановића, 1951, 106.
[13] Рад. М. Грујић, Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак, Гл. Ск. науч. др. XII, 1933, 45.
[14] В. Марковић, op. cit., 24, 28.

она била по размерама мања а по обради скромнија од тих великих базилика, у њеној основи наћи ћемо све оне елементе које садрже и те највеће базилике. Она је имала скоро исти спољни облик на источној страни као и епископска базилика на акропољу Царичиног Града: апсиде су им тростране, а проскомидије и ђаконикони полукружни. Распоред спољне и унутрашње припрате као и прелаза из унутрашње припрате у средњи брод врло је сличан том распореду код базилике св. Параскеве (Ески — Џуме) у Солуну. Та два стуба који се појављују код наше базилике између припрате и средњег брода, односно три пролаза, као и три пролаза из спољне припрате, који су распоређени тако да одговарају сваки по једноме броду, типични су за читав низ базилика, као што је и распоред просторија поред припрата, које код неких базилика само мало испадају изван лица бочних бродова, а код неких и сасвим. Исти такав распоред просторија на западној страни или врло сличан видимо код базилике Δ у тесалиским Тебама, базилике у Сикијану, византиске базилике из X века у старој Спарти, или базилике α у Теби у Тесалији[15]. Но тај распоред видимо и код једне базилике која је много ближа овој нашој, као што је базилика у селу Свињарици код Царичиног Града[16]. Својим димензијама и обликом она се највише приближава нашој базилици, а такође и скромним материјалом од кога је грађена. Још две базилике у околини Царичиног Града такође су јој сличне по распореду и величини, мада не толико као Свињаричка. То су тробродна базилика у с. Радиновцу на брду Кальаји[16] и једнобродна базилика у с. Рујковцу[17] која има са северне и јужне стране припрате просторе који потпуно испадају изван лица спољних зидова брода, као и код наше базилике. Карактеристично је да су димензије ових мањих базилика у околини Царичиног Града, па и код других мањих базилика овог типа, врло сличне међусобно, нарочито у односу средњег брода према бочним, као и дужине према ширини.

Својим облицима и величином нашој базилици је врло блиска и базилика у с. Ђурлине[18]. Са базиликом у Абоби-Плиски ова базилика се врло мало може да веже, осим што су обе тробродне. Једино је пролаз из припрате у средњи брод опет исти, тј. по средини су два ступца са три пролаза. Базилика у Месемврији слична је утолико што је и она тробродна и апсида јој је тростране, као и код призренске. Месемвриска је имала базиликалне велике прозоре у средњем броду као и наша базилика, само што је распоред на западној страни друкчи и пропорције ових базилика се јако разликују.

Но из овакве основе као што су основе ових базилика може се створити у горњим деловима прилично разноврсна архитектура, нарочито када се узму оне просторије покрај спољне припрате. Својим основама су ове базилике врло сличне неким малоазиским сиријским базиликама, али својом горњом архитектуром оне се јако разликују. Наша базилика није ни у ком случају имала оне високе куле на западној страни које се појављају код сиријских базилика, јер остаци зидова који су нађени на тим темељима су дебели свега 45 см, а такав зид није могао да буде висок по десетину метара.

Највећи број ових базилика није тачно датован. Време њиховог постанка креће се углавном од V до X века и оно се одређује више по карактеристичним облицима базилика но по неким историским подацима. Сличност која се осећа између њих и призренске базилике уврштује и ову новооткривену базилику у њихов ред. У вези са писаним историским подацима који се могу везати за њу и података који су сада у њој утврђени базилика Богородице Љевишке свакако је постојала већ у X веку, а није искључено да је она још раније сазидана, а нарочито с обзиром на њену велику сличност са царичинским базиликама, којима се приписује већа старост.

Стари фрагменти који су употребљени за зидање и базилике и у Милутиновој обнови не могу нам нешто ближе рећи о времену подизања базилике. При опису тих фрагмената видели смо да извесни припадају каквом античком храму, а неколико стубића од иконостаса такође узиданих у базилику по својој величини и профилацији су скоро истоветни са таквим фрагментима који су откопани у Стоби. Према томе они нам говоре да је базилика могла бити подигнута тек после онога времена, пошто су порушени храмови којима су припадали.

То су све проблеми са којима ћемо се морати још више позабавити. Па не само да их је базилика поставила, већ их је исто тако поставила и обнова краља Милутина. Сетимо се само натписа на источној страни цркве у коме се каже да је краљ Милутин поновио „от самога основанија". До јуче нисмо знали шта је он на њој радио, те смо доста често оспоравали истинитост онога натписа на цркви св. Ђорђа у Старом Нагоричину, у коме се такође каже да је краљ и њу обновио од самих темеља и сматрали га да је претеран и самохвалисав. Међутим, иако се

[15] Γ. Α. Σωτηρίου: Χριστιανικι και βυζαντινι αρχιολογια 1942, стр. 168, 299, 194, 188.

[16] Ф. Месеснел, Ископавање Царичиног Града код Лебана год. 1937, Старинар књ. XIII, 179—198. А. Дероко — Св. Радојчић: Византиске старине у Јабланици и Пустој Реци, Старинар, књ. I, 1950, стр. 177.

[17] Арх. С. М. Ненадовић, О неким споменицима из Царичиног Града и околине, Музеји 5, 1950, стр. 148.

[18] М. Валтровић, Белешке с пута. Старинар 4, 1888, 120—122; Милићевић: Краљевина Србија, Београд 1884, 19—21, 22.

Сл. 25. Јужни изглед цркве после рестаурације
Fig. 25. Façade sud de l'église après les travaux de restauration

од старе базилике под Богородицом Љевишком доста сачувало, протомајстор краља Милутина уграђујући у њу петокубну цркву основе уписаног крста морао је да гради многе њене делове заиста од самих темеља, те у томе натпису није речено ништа више но што је стварно урађено. Овај исти начин обнове који је применио овде на остацима једне тробродне базилике примениће он после свега 4—5 година на остацима цркве сасвим другог типа, која је ушла конструктивно у данашњу цркву св. Ђорђа у Старом Нагоричину. И ту је он можда извесне делове морао подићи „от самога основанија", што ће тек требати да се подвргне детаљном испитивању.

Арх. С. М. НЕНАДОВИЋ

QUELLES FURENT LES RENOVATIONS DU ROI MILUTIN DANS L'EGLISE DE NOTRE-DAME-DE-LJEVIŠA A PRIZREN

Il a pu être établi, d'après des données historiques, qu'il existait, à l'endroit où se trouve aujourd'hui l'église de Notre-Dame-de-Ljeviša, une église plus ancienne que le roi Milutin n'a fait que renouveler en 1306—7. L'aspect de cet ancien édifice n'était cependant point connu; l'on ne savait de même au juste ce qui y avait été renouvelé. Vu la caractéristique du style de certaines parties du monument et plusieurs détails de construction, on a supposé que l'église primitive ne constituait en réalité que la partie centrale de l'édifice actuel. Cette partie le roi Milutin l'avait peut-être renouvelée en lui ajoutant ses nefs latérales, ses narthex et son clocher, ou bien n'avait-il fait que renouveler la partie centrale de l'église, le reste ayant été ajouté par un autre dans la première moitié du XIV-ème siècle.

L'église a été restaurée et minutieusement étudiée en 1950 et 1951. Grâce aux fouilles exécutées à cette occasion, il a pu être confirmé qu'à cet en-

droit une église plus ancienne avait en effet existé auparavant et qu'elle recouvrait la superficie totale de l'église d'aujourd'hui, débordant même dans certaines de ses parties. Sur les murs de l'intérieur, on a découvert, sous une couche de mortier, environ 500 m² de peinture murale dont plusieurs fresques se trouvaient emmurées entre les murs de l'ancienne église et les piliers que le roi Milutin y avait fait ajouter lors du renouvellement de l'édifice. Toutes ces données confirment que l'ancienne église était une basilique byzantine à trois nefs, dont la centrale était plus haute que les latérales, et que, de toute apparence, la toiture du bâtiment était en bois. Cette basilique a été démolie, mais certaines parties de ses ruines, conservées, ont servi de base aux reconstructions postérieures. Les pièces contiguës aux narthex ont également été détruites et n'ont jamais plus été refaites.

L'édifice a déjà probablement été renouvelé au XIII-ème siècle. Certains pans de murs ont été à nouveau élevés, d'autres simplement nivelés, tandis que d'autres n'ont même pas été reconstitués. La basilique entière a vraisemblablement reçu une toiture unique. Les murs de l'intérieur ont été peints à fresque.

Le maître-maçon du roi Milutin a renouvelé cette église par la suite d'une façon extrêmement originale. De la nef centrale de la basilique il a fait élever une église cruciforme à cinq coupoles. Il a voûté les nefs latérales et a élevé du côté occidental, sur un étage, un narthex extérieur avec un clocher. L'intérieur de l'église a été repeint. — Le roi Milutin a de nouveau appliqué ce genre de reconstruction, à peine quelques années plus tard, lors du renouvellement de l'église de Saint-Georges à Staro Nagoričino.

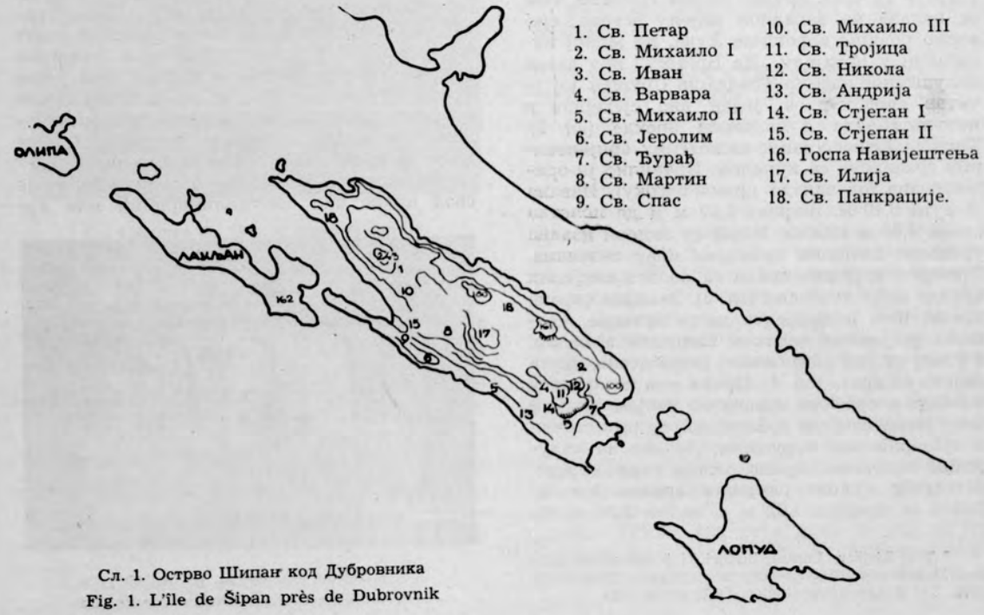
S. M. Nenadović

СРЕДЊЕВЕКОВНЕ ЦРКВЕ НА ОСТРВУ ШИПАНУ КОД ДУБРОВНИКА

I

Обала Југославије обилује средњевековним црквама из доба прије романике које се, особитошћу својих облика истичу у опћем градитељству Средњег вијека, а особито у раздобљу од VIII до XII вијека. Ови споменици творе углавном двије скупине које се својим особинама међусобно видно истичу. Ове су скупине и по крају гдје су подигнуте одјељене једна од друге. Прву творе грађевине сјеверно од ушћа Цетине „по трогирско-солинском пољу", па „по нинском и книнском . . .[1], а другу оне од доње Цетине к југу. Подручја на којима се истичу ове двије скупине и географски су засебне јединице, што је и у давнини било разлогом да се јужна називала Горњом Далмацијом (Dalmatia superior), а сјеверна Доњом Далмацијом (Dalmatia inferior). Поменута подручја, као засебне географске јединице, чинила су и засебне политичке јединице. Населивши наш народ у VII вијеку ове области потпао је с временом мало по мало под двојаки политички, а преко овог, и црквени утицај. Доња Далмација под онај Франачке државе на западу, а далматински приморски градови и Горња Далмација под онај Византије на истоку. У Доњој Далмацији народ је био прије приведен хришћанству, па су тако и црквене грађевине на њеном подручју, изван бискупских градова, нешто старије од оних Горње Далмације, и на њима се више испо-

[1] Fr. Bulić: Dolazak Hrvata i pohrvaćenje Dalmacije; Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930, стр. 2.

Сл. 1. Острво Шипан код Дубровника
Fig. 1. L'île de Šipan près de Dubrovnik

ља утицај Запада, док су оне у Горњој Далмацији јаче подложене утицају Истока.

Зачудно је што су досадашњи археолози и историчари умјетности, а особито домаћи, посвема занемарили да посјете дубровачка острва: Шипан, Лопуд и Колочеп — која Плиније називље Elaphitima (Јеленским острвима) — на којима се налази више предроманичних црквица. Ако је који од споменутих истраживача и био на овим острвима, и то у новије доба, и посјетио њихове стародревне цркве, то је само споменуо. У задње доба написане су неке засебне радње о овим острвима — изузев о Шипану — и у њима су споменуте и набројане њихове средњевјековне црквице, а неке су у опћим цртама и описане[2]. Том приликом споменута је и црква Св. Петра на острву Шипану и сумарно описана; док друге бројне средњевјековне цркве на овом острву нијесу уопће ни споменуте. Вриједно је да се истакну шипањске средњевјековне цркве.

Острво Шипан највеће је међу дубровачким острвима. Запрема око 20.5 км² површине. Обилује још и данас већим бројем црквица из ранијег и каснијег Средњег вијека (сл. 1). Од тих су неке прилично сачуване; неке су рушевине, а има их којима се налазе само трагови. Оне које су сачуване и које су мање или више порушене могу се по својим грађевинским облицима и својој грађи сврстати у три групе.

Прва група

Црква Св. Петра

Пучко предање у Шипанској Луци хоће да је црква Св. Петра, данас рушевина, најстарија од свих црквица острва Шипана. Она се налази на западном дијелу острва, сјеверно повише варошице Лука, на једној висоравни у предјелу „На Бријегу" код данас напуштеног насеља Говедари. Срушен јој је читав свод и кров, један дио сјеверног и источног зида и половина апсиде (сл. 2). Типа је једнобродних засведених оријенталних грађевина са куполом. Правилно је оријентисана (од запада према истоку). Извана је дуга 6,40 м, широка 4,12 м и до почетка крова 4,06 м висока. Њени су зидови извана урешени слијепим аркадама међу лезенама. Сјеверни и јужни сваки са по пет слијепих аркада међу лезенама (сл. 3). Западна страна цркве, што је вриједно да се истакне, урешена је једном великом слијепом аркадом, а у њој су још двије мање, једна десно, друга лијево од врата (сл. 4). Црква има четвртасту апсиду, и ова има извана на својем јужном зиду једну слијепу аркаду, док су јој источни и сјеверни зид порушени. Лезене на уздужним зидовима цркве, испод саме стрехе, затварају лукове слијепих аркада (сл. 3). Врата су широка 1,62 м, а висока 2,30 м. На

[2] Vic. Lisičar, Lopud, historički i savremeni prikaz, Dubrovnik 1931; Koločep nekoć i sada, Dubrovnik 1932; Tri dubrovačka otočića, Dubrovnik 1935.

Сл. 2. Црква Св. Петра, општи изглед
Fig. 2. Eglise de Saint-Pierre, vue générale

архитраву врата по средини је грб којему са једне и друге стране иде натпис: „MAR. Arca — грб — CANO. RA." (Марин или Марјо Арханђелов каноник дубровачки). Грб се састоји из једног крина (љиљана) у средини штита. Овакав је грб имала дубровачка племићка обитељ Бућа. Црква Св. Петра изнутра је дуга 5,02 м до апсиде, широка 3 м и, до почетка свода, висока 3,86 м. Зидови су дебели 0,55 м. На дужним зидовима са сваке стране су по двије лезене. Ове дијеле цркву по дубини на три дијела (травеја). Сваки травеј има слијепих аркада, а ове опет по једну нишу, издубену у конструктивним зидовима (сл. 5). У куту, десно до апсиде, има једна кратка степеница. Могуће да је црква имала и крипту. Апсида је и изнутра четвороугаоник. Горњи дио апсиде је порушен, али се види да је при врху била заобљена.

Не може се ни по чем одредити да ли је свод цркве био полуцилиндрични или кр-

Сл. 3. Црква Св. Петра, изглед са југа
Fig. 3. Eglise de Saint-Pierre, vue de sud

стасти. Изнутра су површине зидова омалтерисане и урешене сликарском декорацијом, или сликаријама al fresco, што се може да суди по сада врло оскудним траговима.

Црква је имала над средњим дијелом лађе и своју куполу. Ова је била у четвртастом фиктивном тамбуру којему је кров био пирамида. Постојање куполе посвједочило ми је двоје старих очевидаца. Ови ми рекоше да се добро сјећају да, у њиховој младости, источни дио црквеног крова није био порушен и да је на њему било „нешто као кубе" које је на врху било оштро а стране су му биле покривене плочицама. Свијетло је, без сумње, долазило у цркву кроз прозорчић на источном дијелу апсиде, а могуће и кроз који отвор на куполи.

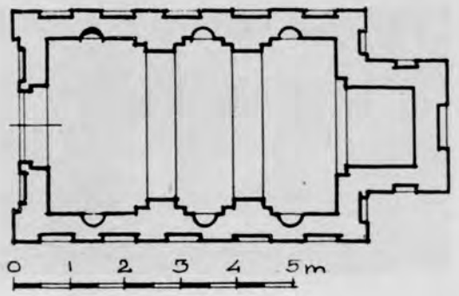

Сл. 4. Црква Св. Петра, западна фасада
Fig. 4. Eglise de Saint-Pierre, façade occidentale

Да је ова црква била током времена оправљена свједоче њена данашња врата, која се својим димензијама и стилом не слажу са фасадом цркве. Али то доказује и писани документ. У Дубровачком архиву има исправа у којој стоји да је ову цркву поправљао 1489 г. њен опат архиђакон дубровачког каптола Марин властелин Гоце...[3]

Судећи по поменутом грбу, име урезано на довратнику не одговара Марину Гоце (Гучетић), јер род Гоце има у своме грбу

[3] Исти, Koločep 80.
[4] Исто.

Сл. 5. Црква Св. Петра, основа
Fig. 5. Eglise de Saint-Pierre, plan

овцу, а не љиљан, који је имала обитељ Буча. Знатнија радња која је код ове цркве изведена била је свакако та што је на фасади цркве, у средини повише великог лука, постављен прост отворен звоник за једно звоно и што је, испред цркве, дозидан отворен портик, јер га она у доба свог постања није имала и што је уметнут нови оквир врата.

Да црква Св. Петра није првобитно била без фасаде[4] види се јасно и по томе што довратници врата нијесу у точној вези са архитравом, већ су помакнути мало десно и лијево да тако замијене стране мањих слијепих аркада које су им отварањем нових врата биле порушене. Првобитна су врата била свакако ужа и краћа, какова су код цркве Св. Михаила над морем и Св. Јеронима која ће се касније описати, и лако да су била без кресана камена оквира.

На простору до цркве било је некад више гробова.

Црква Св. Михаила Пећинског — „Ecc. Sancti Mihaelis de Pechina"

У источном дијелу острва Шипана, а у предјелу Пакљено, налази се манастир Св. Михаила Пећинског, који је сада напуштен и од чести порушен. Уз манастир је црква Св. Михаила по којој је он добио своје име. Ова је црква прилично сачувана, али данас запуштена, па ће помало почети да се руши.

Црква Св. Михаила типа је једнобродних засведених оријенталних базилика с куполом. Правилно је оријентисана. Извана мјери у дужини 9,20 м; висока је 4,10 м.

Уз ову цркву, са њене сјеверне стране подигнута је почетком XVI вијека велика жупска црква Госпе од Милосрђа. Да би се добио, ваљда, пријатнији изглед пољане која је пред овим црквама, то је црква Св. Михаила продужена до равне линије са западном фасадом нове цркве. Простор који дијели обе цркве пресвођен је и у њ се улази из велике цркве. Јужни зид ресе двије лезене и три слијепе аркаде (сл. 6—8). У површини зида, десно од треће слијепе аркаде, налазе се врата, која су касније отворена, а на која

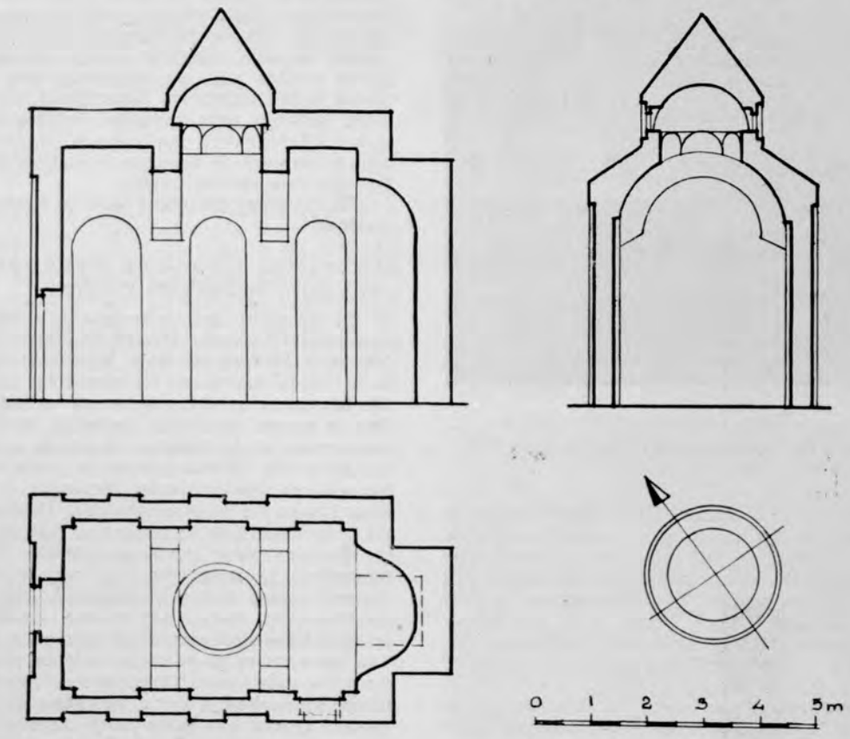
Сл. 6. Црква Св. Михаила Пећинског, изглед са југа
Fig. 6. Eglise de Saint-Mihajlo Pećinski, vue de sud

Сл. 7. Црква св. Михаила Пећинског
Fig. 7. Eglise de Saint-Mihajlo Pećinski

се улази у цркву из манастирског дворишта. Једнако је урешен лезенама и слијепим аркадама и сјеверни уздужни зид. То се дјеломично види из велике цркве. Данашња западна фасада ове цркве не припада првотној грађевини, већ њеном надоданом дијелу.

Црква Св. Михаила има споља правоугаону апсиду. Апсида имаде засебан кров, који је седласт (на двије воде) као и црквени. Оба су покривена цријепом, али су, изгледа, били упочетку покривени каменим плочама као што је данас покривена купола цркве. Ова се истиче на средини црквеног крова, а сакрива је фиктивни тамбур. Сјеверна и јужна страна тамбура широке су по 1,85 м; источна и западна по 1,80 м, а висок је 0,80 м. Стране су му урешене маленим слијепим удубљеним аркадама (нишама). Јужна их страна имаде три. Она у средини је отворена и служи као прозор куполе. Дубока је 0,49 м, што

Сл. 8. Црква св. Михаила Пећинског, основа, подужни и попречни пресек
Fig. 8. Eglise de Saint-Mihajlo Pećinski, plan et coupes

је уједно и дебљина куполе. Кров тамбура је четвртаста пирамида. Покривена је плочама. Над пирамидом стрши камени акротерij облика буздована. У почетку цркве није постојао.

Изнутра је данас црква дуга 8,02 м (а првобитно 5,20 м); широка 3,05 м, а од пода до тјемена висока је 4,57 м. Свод је полуцилиндричан (бачваст). У цркви се на уздужним зидовима истичу три пара лезена. Први је, узето од главних врата, остатак првобитне западне фасаде, а друга два јесу лезена првобитне цркве. Сваки пар лезена везан је полукружним луком који иде испод самог свода цркве те га уздржи, а тако и куполу. Надодани дио цркве такођер је пресвођен обличастим сводом, али се опажа да није једнак ономе првобитне цркве. Међу лезенама су слијепе аркаде.

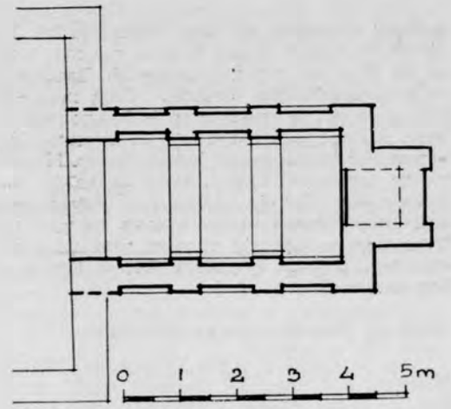
Апсида је изнутра засведена. Није правилно заобљена. Према томе изгледа да је ова апсида направљена од једног дела првобитне, изнутра четвртасте апсиде и делимице посјечених зидова десно и лијево. Олтар је у апсиди на поду издигнут за једну степеницу од оног цркве. Унутрашња платна зидова имаду премаст од малтера на којем се разбиру трагови негдашње декорације или al fresco. У цркви су двије кропионице: свака десно уз врата. Она што је уз побочна врата полукугласта је. Сприједа има у рељефу византиски крст посве раширених крајева. Средина свода средњег травеја отворена је и над тим се отвором уздиже поменута купола. Лежи на полукружном вијенцу, а овај на тромпама.

Црква Св. Ивана Претече (Крститеља)

Ова се црква налази у врх шипањског поља на његовој југоисточној страни. Прилично је сачувана и служи данас као апсида новој цркви Св. Ивана која је уза њу сграђена.

Црква (сл. 9) мјери извана 4,92 м у дужину: 3,20 м у ширину, а висока је са сјевера 2,70 м. Уздужни зидови урешени су извана лезенама и слијепим аркадама. Црквени је кров седласт (на двије воде) и покривен цријепом. Апсида, која је уз источни зид цркве, извана је правоугаоник. И она је урешена једном слијепом аркадом на својој источној страни. На апсиди је прозорчић на њеној источној страни. Покривена је засебним седластим кровом, а и он је данас од цријепа. Како је уз ову цркву подигнута поменута већа, то јој порушена западна фасада и тим ова црква претворена у апсиду надодане нове. Зидови су јој дебели 0,50 м.

Унутрашњост цркве мјери 3,57 м у дужину, 2,20 м у ширину, а 3,10 м у висину. Уздужни зидови урешени су са два пара лезена и са три пара слијепих аркада. Црква је пресвођена бачвастим сводом. Сва је прилика да је и ова црква имала своју куполу, а лезене да су посјечене као и оне Св. Михаила Пећинског.

Сл. 9. Црква Св. Ивана Претече, основа
Fig. 9. Eglise de Saint-Jean le Précurseur, plan

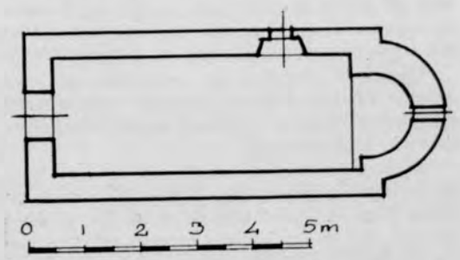
Апсида је унутра зазидана, будући је постала сувишном када је црква претворена у апсиду дограђене цркве. Ова је апсида и изнутра четвртаста, што се види кроз прозорчић на њеној источној страни.

До саме првобитне цркве на југозападној страни налазе се рушевине зграде која је, према народном предању, служила свећенику.

Црква Св. Михаила (над Морем)

Приморски гребен острва Шипана са његове јужне стране спушта се доста стрмо к мору, а према сјеверу силази мањом стрмином и шипањско поље. На овоме гребену, дугу око 6 км, истиче се седам црквица, од којих три на самом шљемену гребена. Црква Св. Михаила једна је од ових. Она је најстарија међу другима.

Црква Св. Михаила је из групе једнобродних, сводом покривених базилика без слијепих аркада на површинама дужних зидова и са полукружном апсидом. Извана мјери у дужину 6,34 м; широка је 2,93 м, а висока 3,28 м. На западној фасади су вра-

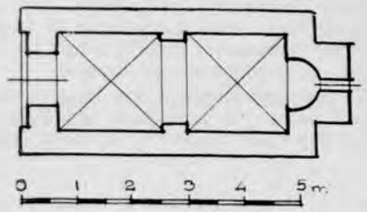

Сл. 10. Црква св. Михаила (над Морем), основа
Fig. 10. Eglise de Saint-Michel, plan

та која нису тачно по средини. Врата немају оквира: архитрав је прост камен (сл. 10). На источној страни цркве је обла апсида. Имаде на источној страни прозорчић. Засведена је полуобличастим сводом. Свод цркве је пропао, а сва је прилика да је био полуобличаст. Апсида је и изнутра полукружна. Сјеверни зид цркве имаде један прозор. Извана имаде готички оквир. Види се да је овај прозор био касније направљен. Унутрашње површине зидова имаду премаз од малтера и на њем се познају трагови негдашње декорације. Зидови су дебели 0,45 м. Црква је без звоника.

Црква Св. Варваре (Барбаре)

Ова је црква у жупи Пакљано острва Шипана, а у предјелу Сутвара, тако названом по самој цркви. Спољашња јој страна мјери у дужину 5,24 м, у ширину 2,62 м, а висока је 2,70 м. Сјеверни и јужни зид су јој равне плохе, док западна фасада имаде на рубовима (десно и лијево) по једну лезену (сл. 11). Врата су сигурно новија од цркве.

Сл. 11. Црква Св. Варваре, основа

Fig. 11. Eglise de Sainte-Barbara, plan

Звоник је мален, на један сами лук, и новији од цркве. Повише врата је мален прозорчић. Посве личи прозору на куполи Св. Михаила. Са јужне стране црква има четвртаст прозор. Овај је касније отворен, што се јасно види по његову облику.

Уз цркву је са источне стране њена апсида, која је извана правоугаоник. Покривена је засебним кровом од цријепа на двије воде. И црква је покривена цријепом. Извана су зидови, и цркве и апсиде, премазани слојем маза (малтера). Зидови су дебели 0,50 м.

Црква је подијељена лезенама на два дијела. Оба су дијела (травеја) пресвођена крстастим сводом. Рубови крста оштро су нагнути и рустични.

Апсида је изнутра заобљена. На источној јој је страни прозорчић. Олтар је постављен испод апсиде. Првобитно је олтар био у самој апсиди, јер се иза олтара налази ступ на којем је била положена менса олтара.

Извана, уз врата на десно од улаза у цркву, налази се у зид усађена кропионица.

Црква Св. Јеролима

Ова се црквица налази на поменутом приморском гребену острва Шипана, а у предјелу „На главици". И она је из групе једнобродних сводом покривених базилика без слијепих аркада на површинама дужних зидова са правоугаоном апсидом.

Извана је дуга 4,75, широка 3,42 м и висока 2,37 м. На уздужним зидовима по један је прозор са транзенама. Оба су готичке форме. Повише врата је прозорчић. На забату фасаде мален је прост звоник са једним отвором. Зидови цркве дебели су 0,55 м. На источној страни цркве правоугаона је апсида. Црква је пресвођена полуобличастим сводом. Зидна површина премазана је малтером. Десно до врата била је у зиду кропионица. Апсида је данас изнутра посвема зазидана те је олтар прислоњен уза источни зид. Зидови су споља грађени од полутесаника неједнаких облика и димензија.

*

Ове, прије описане цркве, по своме типу спадају у једнобродне оријенталне базилике, које су покривене сводом. Испоређене међу собом показују да нијесу ипак једнолико грађене, већ да свака за се има посебне облике (варијанте). Једнолична им је зидарска техника. Ова је карактеристична по грађењу њихових зидова, који су сграђени од неправилно ломљена камена разне величине и облика. Камење је наслагано у зидове без икаква реда, а набој је међу њима од вапненог маза (малтера) мијешана са ситним пијеском, званим пржина, који се вади са плитке морске обале или из самог мора. Особито су дебљи у средини зидова, гдје је простор између крупнијег камења и маза испуњен маленим а оштрим комадима камена (шкаље). Од овакова су камења грађени и лукови цркава и слијепе аркаде.

Између камења у рушевини апсиде цркве Св. Петра нађено је и неколико комада римске опеке, или точније тегула са заврнутим крајем. У цркви Св. Варваре од опека је лук (аркада) изнад предње, отворене, стране апсиде. Свод у цркви Св. Михаила над морем сграђен је од туфа.

Зидови цркава ове групе, особито Св. Петра, Св. Михаила у Пакљеном и Св. Иванз обложени су и споља и изнутра углађеним слојем маза, али изгледа да у почетку овај слој није споља био углађен. Ово се види на сјеверном зиду цркве Св. Михаила и на јужном Св. Ивана. По грађевној техници, цркве ове групе сродне су са другим предроманичким црквама из IX—XI вијека на нашем, југославенском приморју.

Разноликост међу овим описаним шипањским црквама, очитује се у облику њихових зидова и апсида. Једнима су зидови урешени лезенама споља и изнутра: једној само изнутра, а неким су без лезена. Ни на једној немају зидови на спољашњој страни једнаки број лезена. Црква Св. Петра има изнутра у уздужним зидовима, међу лезенама, слијепе аркаде и у свакој аркади по једну нишу. У цркви Св. Ивана нема изнутра ни слијепих аркада ни ниша, а она Св. Михаила има само слијепе аркаде.

Апсида код ових цркава такође се разликује по свом облику. У цркви Св. Михаила над морем полукружна је споља и изнутра, у Св. Варваре изнутра полукружна а споља правоугаона: у осталима споља и изнутра правоугаона.

У црквама ове групе свод је полуобличаст (бачваст), осим у оној Св. Варваре, која има крстаст свод. Овакав свод имаде црква Св. Јакова на Пелинам у Дубровнику и Св. Луке на Ластову, које су из XI вијека, те Св. Петра на Приком код Омиша, коју датирају у X—XI вијек.

Куполу, ову одлику оријенталних базилика, има црква Св. Михаила Пећинског, а имала ју је и црква Св. Петра. Судећи по она два пара лезена на унутрашњим уздужним зидовима цркве Св. Ивана, може се поуздано судити да је и ова црква имала куполу. Предроманичке цркве Лопуда и Колочепа такође имаду куполу. Разлика куполе цркве Св. Михаила према онима на лопудским и колочепским црквама у томе је што ова лежи на тромпама, а код оних лежи на пандантифима. Куполу на цркви Св. Михаила Пећинског сакрива споља фиктиван ниски четвртасти тамбур. Да ли је овај тамбур био упочетку четвртаст или округао, као у цркви Св. Луке у Котору, једно је питање на које се без особита испитивања његове спољашње конструкције не може поуздано одговорити. Судећи по акротерију, који је млађи од цркве и који стрчи изнад пирамиде којом је тамбур покривен, тамбур је био поправљен кад и црква.

Употреба тромпи на предроманичним грађевинама на нашем приморју јавља се у двијема групама које су подвојене и временски и географски. Прву сачињавају грађевине у Сјеверној Далмацији: црква Св. Крижа у Нину, Св. Вида, Св. Доната, Св. Петра и Св. Ловре у Задру. Ове грађевине стручњаци датирају у IX вијек[5]. У другу, млађу групу, иду цркве: Св. Еуфемије и Св. Николе у Сплиту и Св. Варваре у Трогиру и датирају се у XI вијек[6]. Св. Михаило у Пакљеном може се поуздано прибројити овој другој групи из XI вијека.

Као тромпа, тако је и појава крстастих сводова подвојена и временски и географски.

Појаву тромпи поменуте друге групе далматинских цркава приписује се обновљеном оријенталном утјецају, јер се на блиском Истоку у Грчкој, на Криту, и на другим грчким острвима цркве с куполом на тромпама појављују крајем X и у првој половини XI вијека[7]. Одавле је, сва је прилика, овај облик грађевинске конструкције доспио к нама преко наших поморача. Једнако и у јужној Италији, гдје се на брду Рапаро у Сант-Ангело (св. Михаило) налазе у X вијеку тромпе на једнобродној базилици с куполом[8].

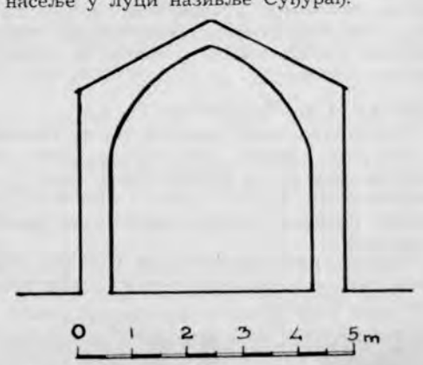
И појава лезена, не само на шипањским црквама већ и на сродним им на нашем приморју, поријеклом је са Оријента, а тако и слијепих аркада[9]. Лезене су се појавиле у Равени у V вијеку. Кроз VII и VIII вијек Далмација је била у вези са Равеном. Преко Равене се извршила и обнова хришћанства у Далмацији у VIII в., па су послије тога, или тада, могле доспјети к нама и лезене преко Равене, како су доспјеле и у Далмацију.

На забату (тимпанону) западног прочеља цркава: Св. Петра, Св. Варваре и Св. Јеронима подигнут је малени звоник с једним отвором. Камење од којег су сграђени ови звоници правилно је ломљено, једнаке је величине и дјеломице тесано. По овоме се види да су звоници касније постављени. Јесу ли цркве: Св. Михаила у Пакљеном и Св. Ивана имале у почетку какав звоник, не зна се, јер је објема срушено западно прочеље. На цркви Св. Михаила над Морем није уопће било звоника.

Друга група

Црква Св. Ђурђа (Суђурађ)

Ова се црква налази на источној страни острва Шипана, и то у луци „Суђурађ" близу морске обале. По њој се не само лука већ и насеље у луци називље Суђурађ.

Сл. 12. Црква Св. Ђурђа, попречни пресек

Fig. 12. Eglise de Saint-Georges, coupe transversale

Црква је споља дуга 8,2 м, широка 4,75 м, а висока 3.6 м. На јужном уздужном зиду је прозор. Оквир му је од засебна фино издјелана камена. На висини 2,27 м од пода почиње свод којим је црква пресвођена (сл. 12). Зид је дебео 56 см. Врата су широка

[5] Милоје М. Васић: Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV вијека. Београд 1922, стр. 73.

[6] Исто.

[7] Gabr. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine; Paris, éd. Leroux 1916, стр. 104 и даље. — Васић, нав. дело, 74.

[8] Васић, нав. дело, 74.

[9] Millet, н. д. 152.

1,18 м а висока 2,20 м. И њихов је оквир од фино тесаног камена и сваки комад у цјелини. На јужном уздужном зиду налазе се знаци да је ова црква била посвећена.

Уз ову цркву подигнута је у XVI вијеку друга исте величине и облика: црква Св. Николе. Подигнули су је синови једног поморца-бродовласника.

Западне фасаде ових цркава, приликом подизања цркве Св. Николе, спојене су у једну фасаду. Овом су приликом измењена и првобитна врата Св. Ђурђа. На тимпанону здружених фасада је мален звоник са једним отвором, а сграђен је од правилно тесана камена. У звонику је звоно облика крушке, а на њем је натпис „Vive le roi de France". На источној ластавици (забату) и једна и друга црква има за акротериј по један камени крст византиског облика.

Испред ових двију цркава сграђен је тријем (предворје) који је са јужне и западне стране отворен. Називље га се „лужом" јер је доиста служио у исте сврхе као и градске „logge".

Црква Св. Спаса (Суспас)

Налази се на билу приморске горске косе која затвара са југа Шипањску луку.

Спољa је дуга 6,68 м, широка 4,37 м, а висока 3,6 м. Зид је дебео 62—65 см. Врата су јој на западном прочељу. Довратници су од углађена камена. Висина од пода цркве до средине свода којим је пресвођен износи 3,96 м. Побочни зидови цркве нијесу међу собом паралелни. У сјеверном зиду је прозор, а повише врата је прозорчић. На забату западне фасаде мален је звоник са отвором за једно звоно.

Црква Св. Мартина

Подигнута је на западном дијелу Шипана у предјелу Дубрава. Ова је црква данас рушевина, јер јој је срушен свод који ју је покривао (сл. 13). На забату (ластавици) западног прочеља мален је звоник са једним отвором.

Ова је црква подигнута на част Св. Мартина, али се у прошлом вијеку стала називати Св. Марком.

Сл. 13. Црква Св. Мартина
Fig. 13. Eglise de Saint-Martin

Црква Св. Михаила

И ова се црква налази на западној страни острва Шипана а у предјелу Вељи Врх.

Спољa је дуга 6,37 м, широка 4,72 м, а висока с југа 3,89 м, са сјевера 3,43 м. Подигнута је на остацима једне старије зграде чији се зид распознаје до 1,20 м у висину на сјеверном зиду. Западна је фасада измијењена правилно ломљеним и четвртасто тесаним камењем. На западном забату мален је звоник за једно звоно.

*

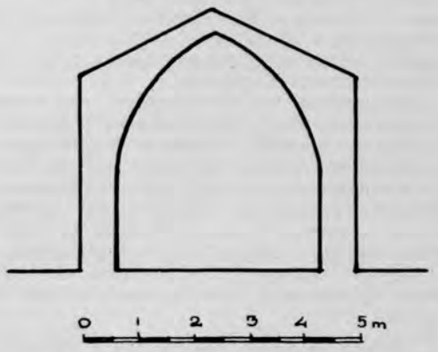
Цркве ове групе грађене су од правилније ломљеног камења које је, уопће узето, нешто веће од оног од којег су грађене ове прве групе. Ово се камење примиче четвртасту облику. Више-мање једнаке је величине и слагано ред по ред. Слојеви маса који повезују ово камење прилично су дебели, те спољa праве широке али плитке пруге. Унутрашњи су зидови обложени углађеним слојем маза; а на цркви Св. Спаса и спољашњи.

Трећа група

Црква Св. Николе

Лијево од пута који води из увале Суђурађ к предјелу Пакљено издиже се на једном брдашцу црква која је подигнута у част св. Николи.

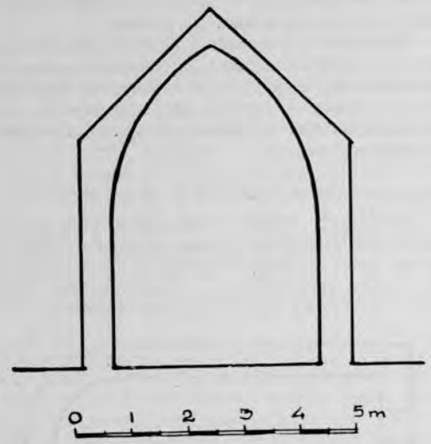
Правилно је оријентована. Изнутра је дуга 7,50 м, широка 3,57 м, а висока до врха 4,14 м (сл. 14). Дебљина зида је 0,61 м. Унутрашњост цркве пресвођена је шиљастим (готичким) сводом. Зидна платна су премазана углађеним малтером. На западној фасади, повише врата, мјесто прозора је фино израђена розета, а на врху забата прост мален звоник за једно звоно. Испред источног зида је олтар. Анкона (икона) овог олтара умјетничко је дјело које заслужује пуну пажњу. То је један полиптих из доба раног Ренесанса. Влага га је понешто оштетила. У средини оквира, испод лика Мадоне, насликан је један грб у облику штита.

Сл. 14. Црква Св. Николе, попречни пресек
Fig. 14. Eglise de Saint-Nicolas, coupe transversale

Црква Св. Тројице

Подигнута је на врху брда које се по њој називље Тројицом. Ово брдо доминира луком Суђурађ.

Сл. 15. Црква Св. Тројице, попречни пресек
Fig. 15. Eglise de la Sainte-Trinité, coupe transversale

Унутрашњост цркве мјери 9,83 м дужине до апсиде, 3,61 м у ширину, а 5,77 м у висину до средине свода којим је црквена лађа пресвођена (сл. 15). Свод је оштра (готичка) облика. Апсида је правоугаоник изнутра и спољa. На забату западне фасаде подигнут је прост мален звоник за једно звоно. У средини овог забата налази се розета од фино тесаног камена и богато је урешена (профилована).

Уз сјеверо-западну страну цркве прислоњена је једна грађевина која је била подигнута за манастир калуђерица (думана).

Испред цркве и манастира је зденац за воду. На његовом каменом круништу уклесан је грб једнак ономе што је насликан на оквиру полиптиха у цркви Св. Николе. Данас је манастир напуштен.

Ово мишљење поткријепљује и чињеница да се на западном пристранку овог брда налазило једно земљиште које се у уговору од 28 VIII 1281 год. спомиње као цркве Св. Илије (Чремошник, Scripta et acta canc. regusinae св. I стр. 189 бр. 604).

Црква Св. Андрије

У источном дијелу шипањског поља, а на сјеверном пристранку јужне приморске горске косе, налазе се рушевине једне средњевјековне цркве. За њу ријетки знаду, а познају је под именом црква Св. Андрије. Данас је потпуна рушевина, а однесено је и камење њених зидова и оквир врата.

Спољa је дуга 5,03 м, широка 3,60 м, а висина јој је непозната јер су јој зидови порушени. Остатак једног зида висок је 1,66 м. Имала је изнутра полуобличасту, а спољa четвртасту апсиду. Остаци зидова дебели су по 0,55 м. Подигнута је на мало узвишеној тераси која је сграђена од једнаког камења као и црква.

Црква Св. Стјепана

И ова је црква на источном дијелу Шипана „кала Духа" (код Св. Духа). Изнутра је дуга 4,28 м. Има и апсиду. Ова је изнутра и спољa четвртаста. Црквени је зид дебео 0,61 м. Ова црква није била пресвођена, већ је мјесто свода имала хоризонталну дрвену таваницу. Данас се од ове таваниче налази једино пар греда. Кров је већим дијелом срушен, а био је од цријепа. Зидови су јој до таваниче премазани финим слојем маза, а једнако и апсида. Врата су јој на западној фасади. Оквир им је од фино тесаног камена. Повише врата је лијепа розета. И ова црква има на забату западне фасаде мален звоник за једно звоно.

Зидарска техника примјењена при зидању цркава ове групе одваја се од оне код описаних цркава прве и друге групе. Она се истиче зиданем четвртасто ломљеним тесаницима. Слојеви маза који повезују тесанике нијесу више дебели, и тесаници су тако прилубљени један уз други, те се не виде спољa какве широке и пљоснате фуге. На унутарњој страни цркава зидови су обложени углађеним слојем маза (малтер).

На острву Шипану налазе се још двије средњевјековне цркве. Ове се по зидарској техници приближују другој, а и трећој групи описаних цркава.

Црква Св. Стјепана Првомученика

Ова је матица цркава Шипањске Луке. Подигнута је на омањој узвисини у врху луке.

Изнутра је дуга 17,84 м, широка на западној страни 6,40 м, на источној 6,49 м, висока 5 м до вијенца (корнижа) који је на уздужним зидовима. Од корнижа почиње бачвасти (цилиндрични) свод којим је црква пресвођена. Зидови су дебели 0,80 м. На јужном уздужном зиду два су готичка прозора. Црква има двоја врата. Главна су на западној фасади. Оквир им је од финог профилованог и урезаним ружама урешеног камена. На архитраву је натпис: „Domus mea, domus orationis vocabitur". (Моја кућа звaће се кућом молитве.)

Црква има апсиду која је спољa и изнутра четвртаста.

Ова црква, према њезиној зидарској техници, није дјело једног истог доба: сграђена је у два раздобља. То јасно показује зидарска техника која се на њој испољује. Најпрво је сграђена од камења којим су зидане цркве друге групе. Била је изнутра дуга 10 м, 8,12 м широка и 5 м висока. Испред цркве је, изгледа, био отворени три-

Приком, Св. Луке у Котору, Св. Томе у Кутима, Св. Николе на Пријеком у Дубровнику и Св. Михаила у Стону — а њима су ове на Шипану посве сличне — „сачињавају повезани скуп". Он опажа да „ова група није истакнута ни у Васића ни у Карамана и да их Караман узимље у исту групу са црквама у Доњој Далмацији[17].

III

Када је појединa од описаних шипањских цркава подигнута, не зна се поуздано. Ни на једној нема натписа који би говорио о томе, а нема ни других докумената. Први спомен о цркви Св. Петра постоји из 1265 год.[18] О оној Св. Михаила Пећинског најстарији је спомен посредно, тј. по манастиру, који је уза њу и који носи њено име. Манастир „Св. Михаила Пећинског" споменут је у једном тестаменту 1272 год.[19].

За најстарије (предроманичне) цркве на дубровачким острвима (Elaphitima) тврди проф. др Виктор Новак да су подигнуте у доба обнове хришћанства у Далмацији у VIII, а најкасније у IX вијеку[20].

Према причању сплитског архиђакона Томе, обнову хришћанства у Далмацији извео је Иван Равењан пошто се салонитанске избеглице повратише са острва на копно[21]. Проф. М. Барада образложио је да је поменута обнова извршена у другој половици VII, а најкасније у почетку VIII[22].

У доба обнове хришћанског живота међу Романима (Латинима) у Далмацији пада почетак града Дубровника који, према Порфирогениту, основаше епидаварске избеглице када су Словени порушили Епидавар. Избеглице саградише најприје мали град (Кастрон), по том већи, па онда му проширише бедеме, док најпослије, ширећи се помало, не имадоше овај данашњи (X вијек) град"[23]. Дубровачки хроничар Николица Рањина (XVI вијек) уз ову цареву ставку има још и ријечи: „Quattor stadiorum ambitus" (у обујму од четири стадија)[24] (Стадиј = 178 м). Према томе Дубровник је у X вијеку имао обујам око 710 м. За владања цара Василија I Дубровник је већ „метропола градова"[25].

Професор В. Новак своју, споменуту, тврдњу оснива на једном реликвијару (мо-

[17] Dyggve, O crkvi sv. Petra u Prikom; Vijes. za arh. i hist. Dalmacije, godište LI, Split 1940, стр. 60—61.

[18] Smičiklas, нав. дело, св. IV, 148.

[19] Farlati, Illyricum sacrum, vol. VI, 71.

[20] Vikt. Novak, Reliquiarium Elaphitense, Vijesnik za arh. i hist. Dalm. god. LI, Split 1940, str. 65.

[21] Тома Архиђакон, Historia Salonitana, ed. Фр. Рачки, Загреб 1894, стр. 31—35.

[22] M. Barada, Nadvratnik VII stoljeća iz Kaštel-Sućurca, Vj. hrv. arh. druš. 1937—1940, стр. XVIII—XXI.

[23] Конст. Порфирогенит, De admin. imper., гл. 29, издање Bonne, стр. 128, 136—140.

[24] Nik. Ranjina, Annali di Ragusa, Mon. Sp. His. Sl. Mer. XIV, 168.

ћима) који, по својим палеографским ознакама, потјече из IX вијека, а нађен је на острву Лопуду у крипти једне старинске, сада потпуно порушене, цркве. Будући да су у реликвијару моћи Св. Ивана Крститеља, суди да је он припадао лопудској цркви Св. Ивана и да је она била сграђена у част Ивана Равењанина[26].

На острву Шипану било је пред аварско-словенску најезду Латина, али га ови сигурно напустише бјежећи испред Авара или с њима здружених Словена који су доспјели и на ово острво. Да су они доспјели на Шипан свједочи налаз једног брончаног грифа (сл. 17) који је нађен у једном зиданом гробу приликом обрађивања једног земљишта[26a].

Сл. 17. Аварско-словенски грифон, украс са појаса
Fig. 17. Griffon, parure de ceinture avaro-slave

Овим су грифовима Авари ресили свој ремен (пас). Они припадају добу кестељске културе. Шипан обилује родном земљом, па није искључено да је неколико Авара, односно Словена, остало на њему.

За постојање Латина на острвима Шипану, Лопуду и Колочепу свједоче трагови римског живота који су досада нађени на њима. Ови су трагови незнатни и, судећи по њима, број латинског живља ових острва није био знатан, али ће острво бити имало своју цркву. Лако да је на Шипану био и који пустињак (еремита) или анахорета. Ових је још у доба св. Јеролима (умро 420) била сва сила по далматинским острвима[27].

Када је прохујала аварско-словенска најезда и цар Константин IV 678 год. уговорио „мир и љубав са народима на западу царства"[28], дакле и са далматинским Словенима, биће се преживљели Латини Шипана повратили на своја стара порушена огњишта

[25] Порфирогенит, Vita Basilii; Rački, Documenta 344; De Thematibus, Documenta 342.

[26] V. Novak, н. д.

[26a] Налаз је нађен на источном крају локалитета »Гацине« који се налази на западној страни Шипањског Поља и то на његовој северној страни уз јужну половину брда Сутулија. Нађен је повише пољске куће на четвртој тераси (доцу) у једном гробу сграђеном простим камењем обложеним малтером. У гробу је још нађен костур човека ниска стаса.

[27] Св. Јероним у писмима ad Eliodorum и ad Julianum; Farlati, н. д. св. II, стр. 50—51.

[28] Theophanis Chronografia, ed. Bonn, 356.

уједно са потомцима оних који помријеше у избјеглиштву. Али, како Словени нијесу оставили копно у непосредном сусједству Шипана, још су мање оставили плодни Шипан, па је сумњиво питање о повратку Латина. Рекао сам да је у римско доба било на Шипану врло мало житеља и неки су, нема сумње, имали робова који су им обрађивали земљу. При бјегу барем ће неки од тих робова бити остали јер је земљорадник прљубљен уз земљу, своју хранитељку. За настале обнове хришћанског живота у Далмацији биће и шипањски Латини, ако су се повратили, поправили своју оштећену цркву или подигнули нову на њеним рушевинама. Ако се то и догодило, та је црква касније наново пропала за сараценске најезде у Јадранско Море 866—867 год. Тада су они опсједали дуго времена Дубровник[29] и том су приликом, нема сумње, лађе њихове бројне морнарице залазиле у луке Шипана, Лопуда и Колочепа и у њима се задржавале: па, ако је на овим острвима била која црква, Сарацени су је уништили, а острва опљачкали и опустошили. — По одласку Сарацена опустошено острво Шипан привукло је себи гдекојег анахорету са других далматинских острва, или са Истока. Када је касније повраћен живот на Шипану и сграђена прва црква, сва је прилика да јој је пустињак био чуваром, а тако и првима иза ње.

По суду В. Новака Шипан је већ од обнове хришћанства у Далмацији стално везан уза стари Ragusium (Дубровник)[30].

Дубровник се помало ширио, и то прихватајући најпре пуста земљишта уза сами град, а онда уз морску обалу у Жупи, Ријеци и Затону[31]. Да је он тада запосјео и Елафите, а надасве око 20 км удаљени му Шипан, тешко је вјеровати. Шипан је био у непосредној близини тада неретљанског Мљета те изложен походима неретљанских лађа било са Мљета било са полуострва Пељешца преко стонске превлаке. Услијед таковог његовог положаја Дубровчани неће бити тада ни тежили за њим јер би им било опасно развити на њему јачи културни живот.

Културни живот Ragusium-a био је у првим његовим почецима врло неразвијен. До неког изражаја доспио је у IX вијеку за царевања Василија I, када се, како сам рекао, истиче као метропола. Једини културни споменик тог времена била је црква Св. Стјепана Првомученика, заштитника византиског царства, с којим је Дубровник био повезан[32].

[29] Resti, Chronica Ragusina, Mon. sp. his. sl. mer. vol. XXV, стр. 22; Порфирогенит, нав. дело, 129.

[30] V. Novak, нав. дело.

[31] Порфирогенит, нав. дело, III, 147.

[32] Исто.

[33] Dr. Božo Cvjetković, Povijest dubrovačke republike, Dubrovnik 1917, стр. 84; Joann. Diaconus: Chronicon Venetum 132.

[34] Jak. Luccari (Lukarević), Copioso ristretto degli annali di Ragusa; Venetia 1605, стр. 8—12, и 16.

Дубровчани су у X вијеку били савезници Неретљана и пријатељи својих сусједа Захумљана, чији је кнез имао тада под својом заштитом Неретљанску Област[33]. Сада је могао да културни живот Ragusium-a утиче и на малобројне становнике Шипана. Од овог доба па даље Шипан је могао и да доспије у власност Дубровчана, јер им је тада било могуће да га мирно уживају. Ако су га тада стекли, добили су га једино од једног сусједног им владара, а и то, сва је прилика, купњом. Тешко је претпоставити да су имали Шипан још у врло рано доба када су, до времена цара Василија I, имали само неке винограде на прихваћеним земљиштима за која су по царевој одредби морали плаћати данак сусједним кнезовима.

Код дубровачког хроничара Лукаревића има податак да су Дубровчани „кад стекоше острво Шипан", а приликом његове диобе међу властеоске породице, „дали на њему једно плодно и угодно земљиште своме архиепископу"[34]. Шипан пак стекоше „када се грађани обогатише трговином и бродарством"[35].

Први спомен дубровачког архиепископа налази се код Ивана Ђакона (у год. 1000)[36]. Професор Барада излаже да је дубровачка митрополија постала између 989 и 1000 год.[37] Према вијести Ивана Ђакона и излагању Бараде, Дубровчани би били стекли Шипан негдје у XI вијеку. Отада наступа доиста на Шипану јачи културни утицај Дубровника и испољен је у бројним средњевјековним црквама овог острва.

О стечењу острва Шипана не говоре ништа: поп Дукљанин (XII вијек), Милеције (XIV вијек), дубровачки канцелар Иван Равењан (XIV вијек), Туберо (Лудовикус де Церва) XV вијек, па ни најстарији безимени дубровачки хрониста (крајем XV вијека), а ово су најстарије кронике у којима је изнесено најстарије доба Дубровника. Стечење острва Шипана спомиње први Мавро Орбини (умро 1687), који доноси да су Дубровчани острво Шипан купили од краља Силвестра[38]. Овај се владар спомиње у Летопису попа Дукљанина. Он је унук „краља Предимира", владара српских приморских области, који би увијек по Дукљанину — био владао и око 969 год., што прихваћа Шишић[39], али и 976. У грађанском рату, послије Предимира, Силвестар је са својом мајком Дубровкињом Кастреком спасао свој живот бјегом у Дубровник, одакле се, нешто касније, повратио на пријестоље својих отаца. По наведеном

[35] Исто.

[36] Joann. diac., нав. дело; Rački, Scriptores rerum Chroaticarum, 52—53.

[37] Barada, Dalmatia Superior; посебни отисак из књиге 270 Rada Jug. Akad., стр. 9—14.

[38] Mauro Orbini, Il Regno dei Slavi, Pesaro 1601. стр. 194.

[39] Летопис Попа Дукљанина, изд. Шишић; Šišić. Povijest Hrvata, Zagreb 1925, стр. 436, оп. 14.

датуму Силвестар би се био повратио на пријестоље некако у XI вијеку. Своје име носи по мајци Дубровкињи јер су дубровачки Романи назив Дубровник доводили у везу с латинском ријечи „Силва". Под именом Силвестар крије се један од владара српско-дукљанске државе из времена од 980 до прве половине XI вијека. За Орбинијем пошли су Лукаревић[40] и Церва (Цријевић)[41]. Према изложеном, Силвестар чисто је једно легендарно лице, те је тако стечење острва Шипана са стране Дубровчана обавито пуном тамом. У њу ипак може да допре и трачак свијетла, а то преко назива којим дубровачке исправе спомињу Шипан и преко грађевинских облика шипањских преромањичких цркава, али и преко наведене вијести код Лукаревића, јер се она не може напросто одбацити.

Дубровачке службене исправе за острво Шипан имају називе: Јупана, Зупана и Супана са атрибутом „insula" који им придају. Према томе изричај „insula Jupana" (Зупана) значи у српскохрватском језику „Жупање острво". Називе Јупана, Зупана и Шипан проф. Скок објашњава на разне начине, али не долази до резултата[42]. Држим да ове називе нијесу Дубровчани баштинили већ да потјечу једино од њих и да упућују на то да је Шипан био добро једног од захумских жупана који је, могуће, имао на њему и своје сијело. Слично назив Зупана, Јупана тумаче Iv. Mar. Mattei и Coleti[43]. И сами Дубровчани поставише сијело „кнеза" (управитеља) својих острва на Шипан. Ова околност упућује на могућност да је на Шипану постојао жупан прије него су га Дубровчани добили; али и на то да они нијесу имали Шипан од почетка свога града, јер га не би тако називали.

Да су Дубровчани добијали своја острва, а поглавито Шипан, касније од IX вијека потврђује и чињеница да се на њему дуго времена задржао словенски црквени обредни језик[44]. И данас је живо сјећање да су први самостанци манастира Св. Михаила Пећинског били источни калуђери, а „називом калуђер означава се у пучком говору самостанац реда св. Василија"[45]. Осим народног предања то потврђује и Игнације Ђорђић (1675—1737), опат бенедиктинског манастира на Мљету. Он пише да су у мљетском манастиру обитавали словенски монаси прије него је прешао у власт бенедиктинаца када се је њихов ред уселио око 1123 год. у Дубровачку Републику и када калуђери из *старих манастира* прешоше к нормама св. Бенедикта[46]. Тада бенедиктинци преуредише старе манастире које им је Република додијелила за боравак, дакле и овај Св. Михаила, а мало касније подигоше и нове тамо гдје није било старих[47].

На постојање источних калуђера на Шипану потсјећа и назив „инкуница" (иконица) за капелице које су подигнуте на раскршћу путева. Источни уплив на Шипану испољује се и називом „Крст". Овај се назив сачувао не само за „раскршће" и „Крстовдан" већ су њим означени и неки предјели: тако „Испод Крста", „Пунта (Рт) од Крста". На Шипану постоји неколико крстова источног облика. Успомена на источни обред на Шипану дуго се сачувала. У рачунима братовштине св. Стјепана у Луци Шипањској има ставка „vino p. comunicare la gente nelle festi di Natale", „p. le feste di Pasqua, incluso lo vino p. la comunione p. il popolo. (Вино за причест народа о божићним празницима, и, за ускршње празнике урачунавши вино за причест пука")[48]. Свећеник, сигурно, није у XVII вијеку дијелио причест под објема сподобама, већ је црквењак пружао пуку вино. Тумачење да се приликом причести давало народу напити вина да би се опрала уста након примљене хостије[49] није увјерљиво: могла се давати и вода. А опет, да је била нужда прања уста, то би било посвуда у католичкој цркви, и то би се и данас вршило. Црква Госпе од Милосрђа на Шипану посједује велик путир (калеж) који је служио за причест по источном обреду. — Празник Богојављење (Водокршће) називао се „другим Божићем". У поменутим рачунима има: „piu alli campanari o Boscichiu drugomu" (сувише звонарима о другоме Божићу)[50]. У XIV вијеку причешћивао је и сам старјешина манастира Св. Михаила „пићом и пићем небеским"[51].

Постојање „словенских свећеника" на Шипану у XIV вијеку потврђују разни завјештаји у којима су они споменути, тако: Михоч, Ђуро, Паско, Стојко Тољенов, Илија, Митар Препелица[52]. А пошто су ти попови присуствовали покопима разних католика и мисе говорили за благопокој његове душе, треба закључити да су били или глагољаши или, иако источног обреда, унијати, што према изворима не можемо установити"[53].

[40] Luccari, н. д. 8—12.

[41] Seraf. Cerva, Metropolis ragusina; рукопис из 1744, библиотека сам. доменикинаца Дубровник, стр. 52 и 53.

[42] Skok, Problem romanstva i slovenstva na нашим ostrvima; Jadranska straža god. XVII, sv. XI, 1939.

[43] Illyricum sacrum, tom VI, 71.

[44] Ant. Liepopili, Slovensko bogoslužje u Dubrovniku; Rad Jug. Akad., knj. 226, стр. 35 и даље.

[45] Pivčević, Sjemenište u Priku; Program gimn. u Splitu za 1911 god., стр. I.

[46] Farlati, нав. дело, VI, 67.

[47] Исто.

[48] Liber Confrater, soc. sanc. Stephani; рукопис у жупничком уреду Шипањска Лука.

[49] O. Antonin Zaninović, Da li su se vjernici hvarske biskupije pričešćivali pod obim prilikama u drugoj polovici 16. vijeka; посебно отиснуто из »Života s crkvom«, бр. 7—12, год. 1942.

[50] Liber Confr. san Stephani.

[51] V. Vuletić-Vukasović, Narodna tradicija o svpričesti ... Zadar 1913, стр. 6.

[52] Liepopili, нав. дело.

[53] Исто.

Касније су помало парохије на Шипану полатињене.

Иако су шипанске парохије прешле у руке латинских свећеника, ипак су на Шипан залазили и словенски попови, које народ називаше „српскима". То се види из рачуна поменуте братовштине гдје је у 1579 год. убиљежено да је утрошено „a pre sorbo grosi sei in doi volte per elemosina di doi mese" (српском попу шест гроша у двапута за двије мисе)[54]. Да је у старини народ острва Шипана био уз источну цркву показује и назив којим на Шипану и данас старци називљу православне. Када је о њима ријеч, кажу за њих: „Они старе руке". При сусрету, особито на источном дијелу острва, народ поздравља са „Хваљен Бог".

Да је у предјелу цркве и манастира св. Михаила било анахорета још прије њихова постанка, показује и име манастира. Овај се у писаним споменицима XIII вијека назива „monasterium sancti Michaelis de Pechina" (манастир св. Михаила Пећинског)[55], а у XIV вијеку, поред „Pechina", долази и „de Peclina" и „de Pecline"[56], што је све наша ријеч *пекина*, данас изговарана пећина.

Терен до цркве св. Михаила према сјеверо-истоку и сјеверу врло је хридовит (пећинаст) и помало стрменит. У близини цркве и манастира, на сјеверо-источној страни мало уз бријег, налази се једна надземна пећина, која данас, како показују остаци ватре које сам у њој нашао, служи тежацима и маслинарицама да се у њу склоне за неповољна времена. Није искључено да је ова пећина послужила пустињацима за богомољу, коју је један од њих посветио у част св. Михаила, а уза њу да је подигао просту кућарицу за свој стан. Дубровачка хроника биљежи да стан еремите Илара бијаше једна кућица усухо грађена и покривена грмљем[57]. Удешавајући поменуту пећину за богомољу и посвећујући је у част св. Михаила, угледали су се, нема сумње, у цркву Св. Михаила на Monte Gargano (у јужној Италији), која је у пећини. Када је касније нешто подаље од пећине подигнута угледна црква Св. Михаила и уза њу манастир, напуштена је богомоља у пећини, а њезин назив „Св. Михаило Пећински" прешао је на нову цркву и манастир. На острву Мљету такође постоји прастара црква Св. Михаила. И ова је постала од једне богомоље у маленој пећини, и то тако што су уза саму пећинску богомољу подигли црквицу која је обухватила у свој састав и првотну богомољу.

Назив Пакљено, којим се данас називље предјел гдје је црква и манастир Св. Михаила млађи је и долази у споменицима уз онај жупске цркве Св. Марије од Милосрђа (sancta Maria de Paclina) и потиче од израза „peclina", а овај од „пекина". За израз Пакљено народ каже да потјече одатле што је њихова икона блажене Госпе од Милосрђа насликана на паклини (дасци намазаној паклином). Професор П. Скок тумачи назив Пакљено по томе „што ту има паклине" (асфалта)[58], а те нема, нити је икада било. Coleti, писац хисторије дубровачке цркве, истичући византиски стил цркве Св. Михаила, пише: „Није наодмет наслућивање да су словенски монаси (калуђери) грчкога обреда становали на том мјесту прије него што је доспјело у власност бенедиктинског реда"[59].

Истакнуо сам да се Лукаревићев податак, у којем истиче дијељење Шипана, не може напросто одбацити. Овај се податак налази изван легенде о Силвестру и тачно говори да су Дубровчани подијелили Шипан, дакле, да га купише, и да су при диоби дали своме архиепископу комад најбољег земљишта. Нема разлога да се не повјерује овако тачно одређеном податку.

На основу поуздане чињенице да су Шипан, Лопуд и Колочеп стечени у доба када су Дубровчани имали свога архиепископа, даје се са сигурношћу рећи да су их купили у једног сусједног владара. Уз ову чињеницу може се истакнути и претпоставка да су они из захвалности према томе владару подигли на сваком од поменутих острва једну цркву на његову успомену. По старој дубровачкој хроници и цркве Св. Стјепана Првомученика у Жупи, Ријеци и Затону подигнуте су на успомену стечења ових крајева, а у част свецу чије је име носио владар од којег су их добили у потпуну власност[60].

Свако од поменутих дубровачких острва има више цркава посвећених истим свецима. Најстарије су оне Св. Петра, Св. Ивана, и Св. Михаила. Од ових само би се за оне које су посвећене св. Ивану и св. Михаилу могло узети да су сграђене на успомену једног сусједног владара, јер је црква Св. Петра била без сумње подигнута на част св. Петру као поглавици Христових ученика. Од сусједних владара не зна се ни за једног који би се звао Иван, а именом Михаило позната су два. Један је захумски кнез Михаило Вишевић из X вијека, а други Михаило, краљ српских приморских области, који владаше 1051 до 1081 године.

У власти Михаила Вишевића били су још и Травунјани и Диоклићани, а и Неретљани, с којима су Дубровчани били у врло добрим односима. Михаилово владаље обично се датира до око 960 године, јер га цар Порфирогенет, који је писао између 948 и 952 године, спомиње као жива. Према причању код попа Дукљанина, у вријеме цара Јована Цимискије (969—976 год.) владаше у српским областима краљ Предимир", који је „поживио много година, видио синове својих синова и пре-

[54] Liber Confr. san Stephani.

[55] Farlati, нав. дело, VI, св. стр. 67—73.

[56] Исто.

[57] Mon. sp. his. sl. mer. XIV. scriptores 1. anonim... Ranjina ...

[58] P. Skok, н. д.

[59] Farlati, н. д. VI.

[60] Anonim, ... Ranjina н. д.

минуо у доброј (дубровој) старости“[61] и надживио цара Јована Цимискију. Име овога владара не срета се ни у једном хисториском дјелу, а пошто је владао у вријеме Михаила Вишевића, може се судити да је Дукљанинов Предимир исто лице које и Михаило Вишевић. Уважи ли се да је дубровачка архиепископија основана при крају X вијека, онда постоји могућност да је овај Михаило продао Дубровнику острва Шипан, Лопуд и Колочеп, и да су из тога времена и црквe Св. Михаила на овим острвима.

Други Дубровнику сусједни владар јест Михаило, син Стјепана Војислава. Михаило владаше у српским приморским областима (дукљанској држави) од 1053 до 1081 године. За њега се зна да је био добар пријатељ Дубровчана, али, поред срдачна пријатељства, њега и Дубровчане спајаху и узајамни интереси. Да осигура независност своје државе, Михаило је живио у добрим односима са Византијом. Када је у царству настало невољно стање за династије Дука, живо је прегнуо да задобије међународно признање своје власти. У тај час то је могао да постигне преко папе, јер за његове владавине пада и раскол између источне и западне цркве, а с тим и жива акција папе да прошири и учврсти свој уплив на Балканском Полуострву. Михаило се, дакле, из државних интереса приклонио папи и затражио од њега заставу, знак признања папе врховним господарем, како је то учинио и његов сусјед и савременик хрватски краљ Звонимир. Михаило се приклонио Западу и стога да добије заштите са стране папе ако би јужноиталски Нормани, папински вазали, дошли на какву рђаву мисао против њега, јер се они спремаху да прошире своју власт и на источној обали Јадранског Мора. У овим својим настојањима Михаило је свакако рачунао на потпору Дубровчана, јер су они у то вријеме били одлучне присталице папе и могли су да га подупру у његовим настојањима. Усто су били и у добрим односима са Норманима. Дубровчани су, нема сумње, подупирали Михаила, а он им је одвратио својим заузимањем код папе, бранећи њихову архиепископију против сплитске, која је водила парницу код папске курије да оспори право дубровачкој цркви на метрополитански положај[62]. У 1073 год. Михаило се заплео у ратовање са Византијом, а притоме му је свакако требало што више новаца. Могуће је да су Дубровчани искористили ову прилику те успјели код Михаила да им, уз новчану отштету, уступи у потпуну власност острва Шипан, Лопуд и Колочеп. Дубровачки хроничар Серафим Церва (Сријевић) ставља стечење Елафита у 1080 годину[63]. И угарски хисторичар Енгел ставља стечење помењутих острва у 1080 годину, и каже да су их добили од краља Михаила[64]. У Стону, којему је острво Шипан врло близу, такође постоје врло старе цркве Св. Петра, Св. Ивана и Св. Михаила. На зиду цркве Св. Михаила откривена је слика која приказује владара који држи цркву у рукама, по чему се види да је цркву Св. Михаила подигао један владар (краљ). Љ. Караман образложио је да стонска црква Св. Михаила потјече из XI вијека и да владар чији лик реси ову цркву јест један од дукљанских владара[65]. У XI вијеку у српским приморским областима, које се називљу и „Краљевином Дукљом“, владаше једино Михаило Војиславић, а ни у XII вијеку у овој краљевини, од 1081 до 1151 године, нема владара именом Михаило. Стонска црква Св. Михаила, коју је подигао сам владар у част свог имењака, лако да је утицала на Дубровчане да и они, из захвалности према томе краљу, подигну на сваком свом острву цркву Св. Михаила. Мимо мишљења да би црква Св. Михаила Пећинског на Шипану била подигнута из захвалности према краљу који је носио име св. Арханђела, она иде у XI вијек и по својим архитектонским облицима.

О стечењу острва Шипана од Дубровчана послије IX вијека показују и описане шипањске предроманичне цркве. Ове по својим облицима и грађевинским особинама иду са сродним им црквама јужно од доње Цетине у засебну скупину, која „по својим грађевинским формама у цијелини, упућује на могућност српско-византиског подријетла[66]. По суду разних стручњака, цркве овог скупа потичу из XI вијека, осим Св. Петра на Приком која се ставља у X вијек. Уопће, најстарије цркве јужно од доње Цетине, нису старије од XI вијека, па су, према томе, и шипањске предроманичне цркве из истог доба, на што упућује и појава тромпи у цркви Св. Михаила Пећинског, како сам већ споменуо, а тако и лезена, јер „тромпе и лезене својом појавом у Горњој Далмацији нису старије од друге половице XI вијека“[67]. Ова шипањска црква спомиње се у 1281 години (Чремошник с. д. стр. 189 бр. 604). Књиге дубровачке канцеларије почињу 1280 г., а црква Св. Варваре лако да је из XII вијека.

Док се за цркве Св. Михаила Пећинског, Св. Петра и Св. Ивана може, по њиховим грађевинским особинама, поуздано рећи да иду у XI вијек, дотле су оне Св. Варваре, Св. Михаила над морем и Св. Јеролима нешто млађе.

Црква Св. Михаила на јужном приморском гребену острва Шипана припадала је дубровачкој властеоској породици Гради (Градићи). Родоначелник ове породице дошао је — по причању дубровачких хроничара — у Дубровник при концу XI вијека. По својем облику овој су цркви сличне: црква Св. Варваре у Лумбарди на Корчули и Св. Дујма у Шкаљарима код Котора. Она Св. Варваре датира се у XIII вијек, а Св. Дујма сва је прилика да потјече из времена једног которског епископа именом Дујма. Један је био у XIII, а други, родом Сплићанин, у XIV вијеку[68]. Црква Св. Михаила о којој је ријеч по својим грађевинским особинама старија је од XIII вијека, те се за њу може поуздано судити да је најкасније из XII вијека.

За цркву Св. Варваре може се такође узети да потјече из XII вијека. Она је слична капели некадашњег манастира на Рацу код Спича, а ова по својим димензијама и конструкцији одговара грађевинама XI вијека[69]. Поменути манастир Св. Михаила Пећинског доспио је у почетку XII вијека у власт бенедиктинаца, па је, преко ових, могао да допре до Шипана утицај из бенедиктинског манастира на Рацу.

Црква Св. Јеролима подигнута је на земљишту које је припадало властеоској породици Сорго (Соркочевић), која је дошла у Дубровник у другој половини XI вијека. Будући да ова црква није опатска и да је до ње кућа са страњем (коноба), може се узети да потјече најкасније из XIV вијека. Да ли је она била у своме почетку посвећена св. Јерониму, то се не зна. 1445 године увела је Дубровачка Република светковање Св. Јеролима. По прозорима са транзенама изгледа да је она била поправљана, а да су транзене у њу постављене са неке друге зграде.

Између цркава треће групе за једну је познато да је из XIV вијека. Дубровачки је сенат 2 новембра 1323 године издао наређење „да сви људи средњег доба с источне стране острва Шипана имаду својим средствима пренијети вапно што се налази на шипањској обали, на брдо (super montem), гдје се гради црква манастира Пећине (Pechine)“.[70] За овај налог пише Coleti да се односи на цркву Св. Николе и да је ова на врх брда („in extremo montis cacumine“)[71]. Црква Св. Николе доиста је на врху брда, али је на врху другог брда подигнута црква Св. Тројице. Оба су близу једно другог, али оно на којем је црква Св. Николе, тек је брдашце и испод брда Св. Тројице. Уз ову је подигнут и манастир за думне (калуђерице), па је сва прилика да се на ову цркву односи поменути закључак сената. По народној традицији црква св. Николе подигнута је на извршење једног завјета. По својој конструкцији обе су ове цркве једнаке и обе су из XIV вијека. А и црква Св. Андрије једнаке је зидарске технике, па се и за њу може рећи да је из XIV вијека. За цркву Св. Стјепана „на горњем дијелу Шипана“ зна се да ју је подигла дубровачка властеоска породица Замања и била јој ктитором. Познат је спомен о њиховом туторству из године 1482[72].

Цркве друге групе по своме добу свакако су између оних прве групе и оних треће, дакле, из XIII до XIV вијека. Ово показује њихова зидарска техника. Старину цркве Св. Мартина потврђују јако оронули њени зидови и њихово подупирање, не контрафорима већ читавим уздужним зидом, прислоњеним уз првобитни зид, а тако и лице западног прочеља, јер му је првотно камење замјењено правилним тесаницима. Велику старину цркве показује и то што је била посвећена Св. Мартину. За француске власти у Далмацији ова је црква постала државним добром и таковим остала и даље. Значи да је у своме почетку имала свог ктитора који ју је подигао, а временом да је прешла у власт дубровачког каптола као опатска црква.

На Monte Casino има и црква Св. Мартина. Она је на једној његовој страни, а на противној Св. Ивана. Тако су и на Шипану, једна је (Св. Иван) на југоисточној страни шипањског поља, а друга (Св. Мартин) на сјеверозападној страни, па се обе могу приписати утицају бенедиктина који су дошли у дубровачке стране у почетку XII вијека.

Цркве прве групе, па Св. Ђурђа и Св. Мартина, народ назива грчким црквама.

Приликом обнове хришћанства у Далмацији вјеровјесници су најпрво узели да обнављају цркве које су при најезди освајача у VII вијеку биле оштећене или уништене. На мјесту порушених подизали су нове[73]. При овом потхвату градитељи су свакако били управљени према грађевинским облицима који бијаху устаљени у оним средиштима одакле су долазили вјеровјесници. Али су се угледали и на облике сачуваних далматинских цркава, које се такође нијесу одвајале од типова цркава у отаџбини вјеровјесника. По хисторији знадемо да су вјеровјесници долазили у Далмацију са Запада преко Равене и са Истока преко Византа[74].

Док су Сјеверна и Средња Далмација у раном Средњем вијеку биле понајвише упућене на Равену, а касније на Чедад (Cividale), дотле је Јужна Далмација одржавала и даље тијесне везе са јужном Италијом, а навластито Дубровник. Овај је са јужноиталским областима „Пуљом и Калабријом имао јаке трговачке везе, а једнако са Сицилијом и Левантом и у свим је овим странама његова трговина уживала пуне повластице“[75].

Поред поменутих трговачких веза Јужна је Далмација и политички уз Исток. Када је

[61] Летопис Попа Дукљанина, изд. Шишић.
[62] Писмо папе Гргура VII краљу Михаилу у јануару 1077; Migne, Patrologia latina CXLVIII, стр. 498.
[63] Ser. Cerva, н. д.; навод код Лисичара, Колочер, 23.
[64] Engel—Stojanović, Povijest Dubrovnika, стр. 17.
[65] Karaman, Crkva sv. Mihaila, стр. 90.
[66] Illyricum sacrum, VI.
[67] М. Васић, н. д., стр. 73.
[68] Illyricum sacrum VI, стр. 442, 448.
[69] Васић, н. д. стр. 23—24.
[70] Farlati, н. д. VI, стр. 71.
[71] Исто.
[72] Исто, VI. 189—190.
[73] Тома Архиђакон, н. д. 34—35.
[74] Исто — Порфирогенит н. д. 129; Јиречек—Радонић, Историја Срба I, 125.
[75] Junie Resti, н. д. 32.

у почетку IX вијека Хрватска (сјеверна и средња Далмација) доспјела под превласт франачке државе, њен се политички и црквени живот управио према Западу, гдје још бијаше жив одраз културног живота Истока. Напротив, области од доње Цетине: Неретљанска, Захумска, Травуњска и Диоклијска (Зетска) остале су и даље уз Византију све до половине XI вијека, када је у њима ослабела њена политичка премоћ. Дубровник је још од свог почетка био византиски град, а под византиском управом био је и кроз XI и XII вијек. Само при крају XI вијека доспио је само за кратко вријеме под власт Нормана у јужној Италији[76].

И у црквеним односима, колико Дубровник толико и поменуте области, били су у вези са Византом, одакле је за цара Василија I проведена акција око коначног покрштења њихова народа. У X вијеку попустила је нешто ова веза и најкасније при његову концу дубровачка је црква добила метрополитански положај[77] „за чим идаше од постанка свог града"[78]. Тада су под њеном јуриздикцијом: травуњска, захумска и српска црква, те, поред Котора, и цркве превалитанских градова: Бара, Улциња, Свача и Дриваста које у доба бугарског цара Самуила отпадоше од драчке метрополије[79]. Одраз утицаја црквених веза са Византом потрајао је и даље на читавом подручју дубровачке метрополије. У дубровачкој цркви Св. Николе на Пријеком подигнуте на мјесту порушене куле краља Бодина, „од њена почетка па још неколико вјекова касније обављаше се служба по источном обреду"[80]. Дубровник је остао црковним средиштем читаве Јужне Далмације све до половине XIII вијека, када је барска црква уздигнута на степен метрополије, а дубровачком архиепископу и даље признато метрополитанско право над: травуњском, захумском и босанском (српском) црквом.

Са поменутим трговинским, политичким и црквеним везама допирао је до Дубровника (како сам споменуо) и до сусједних му области културни утицај Византије, односно Истока, било непосредно било посредно преко јужне Италије, која бијаше област јаких византиских утицаја. У XIV вијеку спомиње се у Дубровнику црква Св. Петра сграђена „ad morem antiquorum fidelium Graecorum" (на начин старих вијерника Грка)[81].

Одраз источног грађевинског стила доспио је преко Дубровника, а и сусједних страна Јужне Далмације, и до дубровачких острва када су доспјели у власт Дубровника и били саставни дио његове поморске снаге. Утицај Истока испољује се на шипањским предроманичним црквама — а једнако на онима из истог доба на Лопуду и Колочепу — поглавито: у лезенама које оживљују прочеље ових цркава у великом луку на западном прочељу, у њиховим апсидама и, најзад, у њиховим куполама.

Природно је да су области Јужне Далмације, као византиски посјед, биле у вези и са својим балканским залеђем, а ово је, у сваком погледу, било упућено на Византију, па је и преко њега допирао до њих утицај Истока. Везе Јужне Далмације са Италијом и Балканом нијесу прекинуле ни све промјене које су се ондје одигравале. За дубровачке цркве: Св. Николу на Пријеком, Св. Јакова на Пелинама и Сигурату каже учени дубровачки свећеник Н. Дивановић да „спадају у доба Византијске умјетности у Дубровнику"[82].

САМУИЛО М. ПУХИЕРА

[76] M. Rešetar, Dubrovnik; Stanoje Stanojević, Narodna enciklopedija sv. VI, str. 588.
[77] Barada, Dalm. Super. 13—14.
[78] Тома Архиђакон, н. д. 30.
[79] Barada, Dalm. Super. 13.
[80] Gelcich, Dello sviluppo civile di Ragusa, Dubrovnik 1884, стр. 10.
[81] Fil. de Diversis, Situs aedificiorum... inclite civitatis Ragusii; издање V. Brunelli у Programu Zadarske gimnazije, Zadar 1882.
[82] Djivanović N., н. д.

Напомена. — Док је овај мој рад био у штампи, изишао је у „Старохрватској просвјети" (III серија, св. 2) рад Јосипа Поседела „Предроманички споменици отока Шипана". Главни споменици, приказани у његову раду, јесу три предроманичке цркве. Ове су описане и у почетку мога рада. Између Поседелова и мога приказа истичу се неке битне разлике:

1. При опису цркве Св. Петра, Поседел, држећи се репродукције В. Лисичара, пише да се изнад врата види остатак лука који је зазидан, па закључује „да је он остатак

Сл. 18. Црква Св. Николе на Лопуду. Лук над вратима
Fig. 18. Eglise de Saint Nicolas à Lopud. Arc au-dessus de la porte

старих врата која су, према томе, била виша", и да „таква врата налазимо и на оригиналном прочељу цркве Св. Николе на Лопуду".

Док је постојала фасада цркве, неколико сам пута прегледао, али ми споменути лук није ниједном пао у очи. Свакако, узме ли се да доиста постоји остатак лука, тај није од првобитних врата, већ би био постављен приликом замјене првобитних врата новима, да штити притисак зидне масе прочеља на архитрав врата, који је прилично дуг, а празнина између њега и врата би испуњена. Тај би заштитни лук ипак био од клинаста, зракасто сложена, камења, да може издржати притисак зидне масе изнад себе, слично архиволти врата на цркви Св. Николе на Лопуду (сл. 18). Према томе, држим да су врата цркве Св. Петра била угласта и на врху.

2. За двије нише на јужном зиду каже се, да се „завршавају равно... због тога, што им се при врху налазио прозор". Све се нише на јужном зиду завршавају луком, који је висок 18 см, а од његова тјемена до врха слијепе аркаде, у којој је ниша, мјери 38 см. Према томе, није им се „при врху налазио прозор". Са спољашње стране јужног зида, у трећој слијепој аркади, данас се налази рупа у облику малог прозорчића. Све до 1950 год. изнутра, у средњој ниши, није било никаква отвора. Тек сам те године нашао, да је ниша накнадно пробијена и тако се сада у њој налази прозорчић. Питање је да ли се уопће на овом месту првобитно налазио. Цркве овог типа (Св. Лука на Ластову, Св. Ђурђе у Пониквама на полуострву Пељешцу, Св. Иван у Стону, Св. Никола на Колочепу) немају прозорчића на уздужним зидовима.

3. Апсида цркве Св. Ивана је „у својој унутрашњости полуобла", како вели Поседел, већ је четвртаста. О томе сам се увјерио увлачећи руку кроз прозорчић унутра десно и лијево. „Полуобличастост" ове апсиде једнака је оној у апсиди Св. Петра, тј. она припада своду апсиде.

Лукови који иду испод сводова, не „наслањају се на конзоле" већ су наставак лезена, које су испод свода посјечене.

4. Шипанске предроманичке цркве имају и извана правоугаону апсиду, а Поседел на тлоцртима ових цркава приказује да су трапезастог облика.

5. Црква Св. Ивана није у Шилову селу, већ мало подаље, управо наврх Шипањског поља, тј. на његовој југоисточној страни.

Предјел на коме се налази црква Св. Михаила, у народу се зове Пакљено. То је потекло од „Пакљена", како се налази у неким писаним споменицима, а ово од чисте наше ријечи „пећина", која се налази у манастиру Св. Михаила Пећинског (Monasterium sancti Michaelis de Pechina). Назив „Pechina", тј. пећина, дубровачки писари, којима није била позната наша реч „пећина", почели су писати „Pechlina", па „pachgliena" (pachglina). Дакле, овај назив никако није изведен од ријечи „пакао" (тј. паклина), што значи катран, како то наводи професор Скок у својој радњи „Проблем романства и словенства" („Јадранска стража", год. XVI, 1929, стр. 11).

С. П.

LES EGLISES MEDIEVALES DANS L'ILE DE ŠIPAN PRES DE DUBROVNIK (RAGUSE)

L'île de Šipan est la plus grande de l'archipel de Dubrovnik. Elle avait 19 églises au Moyen âge, dont 14 se sont conservées. Elles forment trois groupes avec des éléments caractéristiques.

Les églises du premier groupe ont les murailles en petites pierres irrégulièrement brisées. Les formes des murs et des absides sont diverses. Les églises de Saint-Pierre, de Saint-Michel de la Grotte (»Pećinski«) et de Saint-Jean Baptiste ont les murs décorés de pilastres et d'arcades aveugles; les trois autres du groupe n'ont pas ce décor. Toutes ces églises sont des basiliques orientales à une nef. La plupart sont voûtées et les voûtes sont cylindriques. Les églises de ce groupe sont très petites, de 4.75 m de longueur, 3.45 m de largeur, 2.27 m de hauteur à 6.40 m de longueur, 4.12 m de largeur, 4.06 m de hauteur. L'épaisseur des murs est de 50—55 cm. Les pilastres, qui sont la principale décoration plastique, divisent l'église en trois travées. Dans l'église de Saint-Michel, au-dessus de la travée centrale s'élève une coupole sur des trompes. Le coupole est cachée en dehors par un tambour fictif, qui se termine par une pyramide, se terminant elle-même par un acrotère en pierre. Les églises de Saint-Pierre et de Saint-Jean Baptiste avaient aussi des coupoles, aujourd'hui disparues. — Les absides sont carrées. Seule l'église de Saint-Michel a une abside ovale.

Toutes ces églises du premier groupe sont analogues aux églises, que nous trouvons sur le territoire qui va du fleuve Cetina jusqu'au fleuve Bojana. Ces églises sont en liaison étroite avec la sphère serbo-byzantine. — Le développment de cette région, au Moyen âge, a été différent de celui des terres situées au nord de la Cetina. Ce territoire, qui embrasse les provinces Neretva, Zahumlje, Travunia et Zeta (ou Duklja), est resté jusqu'à la première moitié du XIe siècle sous la souveraineté de Byzance et a subi les influences orientales. Le christianisme qui parvenait de l'Orient et par les villes de la Dalmatie méridionale était soumis à l'autorité du patriarche de Constantinople. C'est aussi une des raisons qui explique les formes et les éléments architecturaux de ce premier groupe d'églises de Šipan.

Les églises du deuxième groupe sont bâties avec des pierres très régulières, presque carrées, et plus grandes. Les couches de chaux sont très épaisses. On n'y trouve ni absides, ni coupoles, ni pilastres.

Dans les églises du troisième groupe les pierres sont régulières et carrées, les couches des caux plus fines. Les fugues ne sont pas visibles du dehors.

Les styles des églises de l'île de Šipan sont le préroman, le roman et le gothique. Il n'y a pas de sculptures. Près de l'église de Saint-Michel de la Grotte, on a trouvé une dalle avec des ornements en entrelacs. Nous trouvons aussi des ornements à Dubrovnik et dans les autres îles du même archipel. Mais dans la technique des entrelacs nous pouvons voir aussi des différences avec les autres églises de la Dalmatie. Il n'y a pas non plus d'inscriptions. Dans les documents »Scripta et acta canzelariae ragusinae«, qui commencent vers la fin du XIIe siècle, nous ne trouvons la mention d'aucune de ces églises. En se basant sur des éléments historiques et artistiques, on peut les dater du XIe siècle.

L'existence de moines orientaux dans l'île de Šipan est confirmée par la toponomastique et par la tradition. Jusqu'au XIIe siècle existait la souvenance des rites orientaux. Dans l'église paroissiale »Sanctae Mariae gratiarum« existe un calice pour la communion dans le rite grec. Le jésuite Coleti parle aussi de ces moines grecs de l'île de Šipan, avant l'arrivée des Bénédictins qui sont venus dans la République de Dubrovnik au commencement du XIIe siècle.

S. Puhiera

НОВО БРДО

КРАТАК ИСТОРИСКИ ПРЕГЛЕД

Од средине 13 века започиње живо коришћење рудног блага у Србији, прво у долини Таре у Брскову, познатом од 1254 године. Нешто касније Саси преносе своју делатност и на Рудник, затим на врло богато рударско подручје Копаоника и његових огранака. Већ 1303 године јављају се као рударска места Рогозно, Трепча и Грачаница. Негде последњих година владе краља Милутина (1282—1321) отварају се и рудници Новог Брда. Његов син Стеван Дечански, у једном писму од фебруара 1326, јавља Дубровчанима да је Лука Лукаревић држао под закуп трг Новобрдо у време његовог оца — nel tempo del padre de reame — и да није ништа остао дужан. Од тога времена подаци о Новом Брду постају све обилнији и оно убрзо оставља далеко иза себе све остале рударске центре Србије па и читавог Балканског Полуострва. У бројним рударским окнима његове околине добијало се олово а нарочито сребро помешано са златом, називано глама, гламско сребро, argento de glama, argento indorato, argento in oro. Као и у осталим нашим рударским местима и у Новом Брду Саси постепено ишчезавају и рударство прелази у домаће руке. Још крајем 14 и почетком 15 века има помена о појединим Сасима а после тога времена само се по имену неких личности може закључити да су саског порекла. Једна дубровачка трговачка књига из тридесетих година 15 столећа нарочито лепо осветљава питање у чијим је тада рукама рударство Новог Брда. У њој се наводе као дужници на стотине људи из самог града и његове околине, па међу њима и многи који су се бавили рударством. Око 120 означени су као рудари (foxeri), и они сви носе наша народна имена, са незнатним изузетком арбанашких. Домаћи људи врше и све важније функције у рударству: 18 плакаоничара, 14 ваотурака, 10 хутмана, 5 шафара, 3 утрајтара, 5 златара, 2 трајбара, 1 урбарар, 1 фурник. Само три човека у овој књизи по имену судећи могли су бити саског порекла, али и за њих се не види да ли су имали какве везе са рударством (један је био крчмар). Саси су ипак у историји Новог Брда имали врло значајног удела. Они су га основали, развили рударство у њему и дали му уређење по узору својих градова. Управну и судску власт у њему вршило је једно веће од 12 „пургара" са кнезом (дочније и војводом).

Од свога постанка Ново Брдо се стално развијало да би достигло, као и друга наша рударска места, свој највећи просперитет у првој половини 15 века. Ради заштите становништва изграђена је и тврђава, једна од најјачих у средњевековној Србији. Мањи градови, као Прилепац и Призренац, штитили су његову околину и руднике који су по њој били расути. Француз Bertrandon de la Broquière бележи да су му „људи који то добро знају" казивали да се злата и сребра добија у Новом Брду више од 200.000 дуката. „Да није тога — додаје писац — верујем да би он (деспот Ђурађ Бранковић) био изгнан из своје земље Рашке". У време пада Новог Брда под Турке (1455) ценило се да је деспот имао од њега 120.000 дуката годишње прихода. „Новобрдско обиље" омогућавало је српским владаоцима да од њихове царине дају знатне прилоге манастирима. Кнез Лазар приложио је Раваници 150 а Дренчи 50 литара сребра годишње. Светогорски манастири нарочито добијали су помоћ у новобрдском сребру. Цар Душан одредио је Хиландару да сваке године прима сребра у вредности од 4000 крстатих перпера (1348) а деспот Стеван Лазаревић 100 литара сребра (1405). Деспот Стеван дао је Ватопеду (1417) 60 литара, што је и његов наследник потврдио, а Лаври св. Атанасија 20 литара (1427), чему је деспот Ђурађ додао још 50 литара. Деспот Ђурађ приложио је и манастиру Есфигмену 50 литара сребра (1429).

За развој рударства у средњевековној Србији везано је и ковање новца. Ковнице су се налазиле у значајнијим рударским местима, прва у Брскову, затим у Руднику. Од 1349 године помињу се и новобрдски грошеви (grossi de Novaberda). Ковница је радила стално све до пада Новог Брда под Турке. Из времена кнеза Лазара очуван је и новац на коме се у натпису наводи Ново

Брдо (Novomonte moneta argentea — Conte Lasaro).

После распада српског царства Ново Брдо је остало у власти кнеза Лазара, који је и рођен у његовој околини, у Прилепцу. Од почетка 15 века почињу и напади Турака на Ново Брдо. У зиму 1412 покушао је безуспешно да га препадом заузме султан Муса. Много опаснији био је напад султана Мурата II 1427 године. Султан је читаве те године опседао „потрудивши се много" град, али га није могао освојити. У одбрани Новог Брда и Призренца учествовали су и Дубровчани који су се тамо затекли. Када су Турци 1439 посели Деспотовину, Ново Брдо било је једино место које је пружало дужи отпор. Тек крајем јуна 1441 пало је у турске руке. Са обнављањем српске државе враћено је Ђурђу Бранковићу (1444). Тешкоће тих година свакако су се неповољно одразиле на рударство у њему. Ако већ наведене вести да је Ново Брдо 1433 давало приходе 200.000 дуката а 1455 120.000 не бисмо смели узети као дословно тачне, разлика несумњиво показује да је морало доћи до извесног опадања интензитета рударске делатности.

Коначно су посели Турци Ново Брдо 1 јуна 1455. После бомбардовања од четрдесет дана град се морао предати султану Мехмеду II. Угледнији грађани били су побијени, младићи узети за јаничаре а жене одведене у ропство. Дванаест година касније пресељен је један део становништва у Цариград. Турци су се додуше старали да се рударство новобрдског краја одржи и даље. Султан Сулејман Величанствени издавао је уредбе о рударству, али његово опадање није се дало избећи. Број становништва Новог Брда стално је опадао, док рударство није крајем 17 века сасвим замрло. Само импозантна тврђава и бројни остаци кућа и цркава око ње сведоци су данас да је ту некада било најактивније рударско место Балканског Полуострва.

Од самог постанка Ново Брдо је привлачило велики број страних трговаца. Поред Которана, Сплићана и других из приморских градова, који се повремено јављају, нарочито је била значајна колонија Дубровчана. Они су обично закупници новобрдске царине, власници рударских окана; неки од њих били су и забаштињени у Новом Брду и имали као такви обавезе које су падале на остале грађане. „И кои се ѥ Доубровчанинь забаштиниль у Новом Брьдоу, тьзи да зиге градь и да га чоува; кои ли соу гостие и несоу се забаштинили да имь ѥ на воли, што имь ѥ годе" — предвиђао је уговор између кнеза Лазара и Дубровника (1387). Дубровчани који би се затекли у граду приликом напада Турака учествовали су и у његовој одбрани. Како су странци били католици а и један део Новобрђана, потомака Саса и других, постојале су и католичке цркве. Познате су цркве Св. Николе (san Nicholo in Novomonte), „шашка црква" коју су Турци 1467 претворили у џамију, и богородичина црква (Sancta Maria in Novomonte de Dogni Targ). Она је служила још 1497—1498 године. У дубровачким изворима често се наводе католички свештеници из Новог Брда, често и по неколико истовремено, нарочито у првој половини 15 столећа. Један од њих, Иван, био је и протовестиар Стевана Лазаревића и кнегиње Милице (1398—1405).

Рударска окна била су расута по читавој околини Новог Брда, о чему је остало трага и у топономастици. Једно брдо код села Стража носи име Глама на коме има још трагова

од двадесет „це'ова". Једна махала села Брасаљце назива се такође Глама. Махала Нишино Коло у селу Маревце је средњевековно Никшино Коло (коло је назив за топионице руда) а Рајко Коло старо Рајково Коло. Шљакне су локалитет у хатару села Ајновце. У Марковце спада и махала Видина, где је деспот Стеван Лазаревић запленио један дубровачки караван сребра за чију су се накнаду Дубровчани деценијама борили. Итд.

М. Ј. ДИНИЋ

Важнија литература. — Поред дела Константина Јиречека (Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku; Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjega vijeka; Историја Срба) која дају главне податке за Ново Брдо, важнији су радови: а) Ст. Новаковић, Ново Брдо и врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века) (Годишњица Николе Чупића, III, 1879; b) К. Костић, Наши нови градови на југу, 134—142 (изд. С. К. Задруге); c) А. Урошевић, Новобрдска Крива Река (Насеља и порекло становништва, књ. 38, САН); d) И. Божић, Дубровник и Турска у XIV и XV веку (Посебна издања САН, књ. CC).

NOVO BRDO

Aperçu historique

A partir du milieu du XIIIe siècle on commence à exploiter activement les richesses minières de la Serbie, d'abord dans la vallée de la Tara à Brskovo, connu depuis 1254; un peu plus tard les Saxons transportent aussi leur activité au Rudnik, ensuite dans le très riche domaine minier du Kopaonik et de ses ramifications. Déjà en 1303, se signalent comme domaines miniers Rogozno, Trepča et Gračanica. Vers les dernières années du règne du roi Milutin (1282—1321), les mines de Novo Brdo sont également ouvertes. Le fils de ce roi, Stevan Dečanski, dans une lettre du 9 février 1326, informe les Ragusains que Luka Lukarević a tenu en location le marche de Novo Brdo du temps de son père — nel tempo del padre de reame — et qu'il n'a laissé aucune dette. Depuis ce temps, les renseignements sur Novo Brdo deviennent de plus en plus abondants et bientôt cette localité laisse loin derrière elle tous les autres centres miniers de la Serbie et même de toute la Péninsule balkanique. Dans les nombreux puits de ses environs, on exploitait le plomb et surtout l'argent aurifère, appelé glama, argent de glama, argento de glama, argento indorato, argento in oro. De même que dans nos autres localités minières, à Novo Brdo les Saxons disparaissent progressivement et l'industrie minière passe aux mains des indigènes. Vers la fin du XIVe et au début du XVe siècles on mentionne encore quelques Saxons isolés, puis, par la suite ce n'est que par les noms de quelques personnages qu'on peut conclure qu'ils sont d'origine saxonne. Un livre commercial ragusain des années trente du XVe siècle éclaire particulièrement bien la question de savoir dans quelles mains se trouvait l'industrie minière de Novo Brdo. On y cite comme débiteurs des centaines de personnes de la ville même et de ses environs et, parmi eux naturellement beaucoup de personnes occupées par les exploitations minières. Cent-vingt d'entre elles sont désignées comme mineurs (foxeri), et portent tous des noms serbes avec une exception insignifiante de noms albanais. Les indigènes exercent toutes les fonctions principales dans les mines: 18 »plakaoničari«, 14 »vaoturci«, 10 »hutmani« (surveillants des travaux), 5 »šafari«, 3 »utrajtari«, 5 orfèvres, 2 »trajbari«, 1 »urbarar« (chef de mines), 1 »furnik«. Dans ce livre, il n'y a que trois hommes qui par leur nom pourraient être d'origine saxonne, mais on ne voit pas s'ils pouvaient avoir quelque rapport avec l'industrie minière (l'un d'entre eux était cabaretier). Malgré tout, les Saxons ont eu une participation très importante dans l'histoire de Novo Brdo. Ils l'ont fondé, ils y ont développé l'industrie minière et l'ont organisé sur le modèle de leurs propres cités. L'administration et la justice y étaient exercées par un conseil de 12 »purgars« avec un comte (plus tard aussi un voïvode).

Depuis sa fondation, Novo Brdo s'est constamment développé, comme nos autres localités minières pour atteindre sa prospérité la plus grande dans la première moitié du XVe siècle. Pour protéger les habitants, on a construit aussi une forteresse, une des plus solides de la Serbie médiévale. Des forts plus petits, comme Prilepac et Prizrenac protégeaient ses environs ainsi que les mines qui y étaient disséminées. Le Français Bertrandon de la Broquière note que des »gens qui le sçavent bien« lui ont dit qu'à Novo Brdo on retirait de l'or et de l'argent pour plus de 200.000 ducats. »Et se n'estait cela — ajoute l'écrivain — je tines qu'il (le despote Djuradj Branković) fust ores chacié hors de son pays de Rascie«. Au temps où Novo Brdo tomba sous la domination turque (1455), on estimait que le despote en tirait un revenu annuel de 120.000 ducats. »La richesse de Novo Brdo« permettait aux souverains serbes, avec les revenus que rapportait la douane de la ville, de faire aux monastères de grandes donations. Le prince Lazare donnait annuellement à Ravanica 150 et à Drenča 50 livres d'argent. Les monastères de l'Athos recevaient les dons principalement en argent de Novo Brdo. L'empereur Dušan avait fixé pour Chilandar une contribution annuelle en argent représentant une valeur de 4000 perpers à croix (1348) et le despote Stevan Lazarević 100 livres d'argent (1405). Le

despote Stevan a donné à Vatopédi (1417) 60 livres, ce qui fut confirmé aussi par son héritier, et à la Laure de St. Athanase 20 livres (1427), à quoi le despote Djuradj ajouta 50 livres encore. Le despote Djuradj a également donné au monastère Esphigménou 50 livres d'argent (1429).

Au développement de l'industrie minière en Serbie médiévale se rattache aussi le monnayage. Les ateliers de monnaie étaient installés dans les localités minières importantes, le premier à Brskovo, ensuite à Rudnik. A partir de 1349 on mentionne aussi les gros de Novo Brdo (grossi de Novaberda). L'atelier de monnaie a fonctionné sans interruption jusqu'à la chute de Novo Brdo sous le joug turc. On a trouvé même des pièces de monnaie datant du prince Lazare sur lesquelles est mentionné le nom de Novo Brdo (Novomonte moneta argentea — Conte Lasaro).

Après la désagrégation de l'empire serbe, Novo Brdo resta sous l'autorité du prince Lazare, qui d'ailleurs était né dans le voisinnage, à Prilepac. A partir du début du XVe siècle commencent les attaques des Turcs contre Novo Brdo. Dans l'hiver de 1412, le sultan Musa tenta sans succès de s'en emparer par une attaque brusquée. Beaucoup plus dangereuse fut l'attaque du sultan Amurat II en 1427. Ce sultan assiégea la cité pendant toute une année »en engageant tous ses efforts« sans réussir à la conquérir. A la défense de Novo Brdo et de Prizrenac participèrent aussi les Ragusains qui s'étaient trouvés là-bas. Quand les Turcs, en 1439 eurent occupé le Despotat, Novo Brdo fut la seule localité qui opposât de la résistance, et ce n'est que vers la fin de juin 1441 qu'elle tomba aux mains des Turcs. Avec le renouvellement de l'Etat serbe, Novo Brdo fut rendu au despote Djurdje Branković (1444). Les durs événements de ces années n'ont certainement pas manqué de se refléter dans l'industrie minière. Si les renseignement déjà donnés ci-dessus d'après lesquels Novo Brdo rapportait un revenu de 200.000 ducats en 1433, et en 1455 de 120.000, ne peuvent pas être pris à la lettre, la différence cependant montre clairement qu'une certaine décroissance dans l'intensité de l'activité minière a dû se produire.

Les Turcs ont définitivement occupé Novo Brdo le 1er juin 1455. Après un bombardement de 40 jours la cité fut contrainte de se rendre au sultan Muhamet II. Les notables de la cité furent tués, les jeunes pris comme janissaires et les femmes emmenées en esclavage. Douze ans plus tard, une partie de la population fut transportée à Constantinople. Il est vrai que les Turcs se sont efforcés de maintenir l'exploitation minière dans la région de Novo Brdo. Soliman le Magnifique a émis des règlements se rapportant à l'industrie minière, mais le déclin ne put être évité. La population de Novo Brdo décroissait constamment et l'industrie minière s'éteignit complètement à la fin du XVIIe siècle. Seule l'imposante forteresse et les nombreux restes de maisons et d'églises autour d'elle témoignent aujourd'hui qu'en cet endroit fleurissait autrefois la plus intense industrie minière de Péninsule Balkanique.

Novo Brdo, dès ses débuts, attira un grand nombre de commerçants étrangers. A côté des habitants de Kotor, ceux de Split et des autres cités qui y venaient par intermittence, la colonie la plus importante fut celle des Ragusains. Ordinairement ils prenaient à ferme les douanes de Novo Brdo, ou bien ils acquéraient des puits de mines; quelques-uns d'entre eux avaient des biens héréditaires et, dans ce cas, il leur incombait les mêmes obligations qu'aux autres citoyens. Le contrat entre le prince Lazare et les Ragusains (1387) prévoyait que »quiconque des Ragusains possédait des biens héréditaires devait prendre part à la réparation de la citadelle et à sa garde permanente; ceux qui ne sont que des »hôtes« et n'ont pas de propriété héréditaire, peuvent le faire ou non à leur gré.« Les Ragusains qui se trouvaient dans la cité lors des attaques des Turcs participaient aussi à sa défense. Etant donné que les étrangers et aussi une partie des citoyens, descendants de Saxons et d'autres, étaient catholiques, il y avait dans la cité des églises catholiques. On connaît l'église de St. Nicolas (San Nicholo in Novomonte), »l'église des Saxons« que les Turcs transformèrent en mosquée en 1467 et l'église de la Vierge (Sancta Maria in Novomonte de Dogni Targ). Celle-ci fonctionnait encore en 1497—1498. Dans les sources ragusaines sont fréquemment mentionnés des prêtres catholiques de Novo Brdo, et souvent plusieurs en même temps, principalement dans la première moitié du XVe siècle. L'un d'entre eux, nommé Ivan était protovestiaire de Stevan Lazarević et de la princesse Milica (1398—1405).

Les puits de mines étaient disséminés dans tous les environs de Novo Brdo et des traces en sont restées aussi dans la toponymie. Une colline près du village Straže porte le nom de Glama et on y trouve encore des traces des vingt »ce'ovi« (puits). Un quartier du village Brasaljce porte aussi le nom de Glama. Le quartier dit Nišino Kolo au village Marevce est le Nikšino Kolo médiéval (Kolo est une appellation pour désigner les fonderies de mines) et Rajko Kolo est l'ancien Rajkovo Kolo. Šljakne (les scories) est un lieu dans le finage du village Ajnovce. Marevce comprend aussi un quartier nommé Vidina, où le despote Stevan Lazarević avait confisqué une caravane d'argent ragusain et les Ragusains, pendant des dizaines d'années réclamèrent pour obtenir une compensation, etc.

M. J. Dinić

Bibliographie essentielle. — A côté des ouvrages de Constantin Jireček (Routes commerciales et mines de Serbie et de Bosnie au Moyen-Age; Importance de Dubrovnik dans l'histoire commerciale du Moyen-Age; Histoire des Serbes) qui fournissent les principales données pour Novo Brdo, les travaux important sont les suivants: a) St. Novaković, Novo Brdo et le Pomoravlje de Vranje dans l'histoire serbe du XIVe au XVe siècles (Godišnjica N. Čupića III, 1879); b) K. Kostić, Nos nouvelles cités dans le sud pp. 134—142 (éd. Srpska Književna Zadruga); c) A. Urošević, Kriva Reka de Novo Brdo (Habitants et origines de la population liv. 38. Académie Serbe des Sciences); d) I. Božić, Dubrovnik et la Turquie au XIVe—XVe siècles (Ed. spéciales de l'Académie Serbe des Sciences, liv. CC).

Сл. 1. Ново Брдо. Изглед са запада. — Fig. 1. Novo Brdo. Vue de l'Ouest

РАДОВИ ИЗВРШЕНИ 1952 ГОДИНЕ

Археолошки институт Српске академије наука отпочео је 1952 године са радовима на значајном средњевековном насељу, трговачком и рударском центру — Новом Брду. Комисија (арх. А. Дероко, арх. Ђ. Бошковић, д-р С. Радојчић и арх. И. Здравковић) обишла је и прегледала терен и утврдила које мере треба предузети да будући радови на том локалитету буду што успешнији. Још је 1951 године снимљен геометарски цео терен у размери 1 : 1000, а сама тврђава са најближом околином снимљена је у размери 1 : 500. Један од стручњака Института (арх. М. Николић) испитао је околину града. Друга двојица (арх. И. Здравковић и арх. Ђ. Петровић) испитали су могућности рада и услове смештаја чланова екипе. После тих припрема Институт је упутио предлог Академији наука да се 1952 године отпочне са систематским, вишегодишњим истраживањем и откопавањем Новог Брда. Академија наука је усвојила предлог, одобрила тражене кредите и тако је 1952 године отпочео рад и на овом локалитету.

Рад на Новом Брду био је одређен одлуком Научног савета Института по којој се за прву годину радови концентришу само на тврђаву — Горњи и Доњи Град. При томе треба извршити само рашчишћавање палога материјала са једновременом конзервацијом ослобођених зидова и кула. Избачен материјал при рашчишћавању треба склонити на место које не долази у обзир за даља истраживања. Такође је предвиђена конзервација делова зидова који су у опасности да се обруше.

Следујући овим упутствима, екипа којом су руководили арх. Иван Здравковић и арх. Драгољуб Јовановић, спољни сарадници Института, са још девет чланова: археолога, историчара уметности, архитеката и студената (Е. Чершков, М. Пиндић, М. Бајаловић, арх. М. Николић, арх. Ђ. Петровић, П. Милић, В. Јовановић, М. Симић, М. Ненадовић), почела је са радом 4-VIII-1952 године на самом локалитету. У прво време се радило са 35 радника. Доцније је њихов број повећан на 55. Обласни музеј у Приштини узео је такође учешћа у радовима. Радове је у самом почетку обишао члан Комисије и члан Научног савета Института арх. Ђурђе Бошковић, професор Велике техничке школе у Београду, са два студента архитектуре.

*

Од средњевековног тржишта и рударског насеља Ново Брдо, до данас су сачувани само делови одбранбених зидова и кула и местимично скоро до темеља порушени зидови грађевина. Сама тврђава, која се састоји од Горњег и Доњег Града, саграђена је на брегу, међутим подграђе се шири у под-

Сл. 2. Ново Брдо. Авионски снимак — Fig. 2. Novo Brdo. Vue aérienne

ножју, источно и ј/и од града. И даље на суседним брежуљцима налазе се трагови средњевековног насеља. Чак при копању темеља за зграде данашње колоније рудника Ново Брдо и по околним њивама наилази се на трагове зидова, правилно отесане тесанике тамно-црвене брече, фрагменте керамике и на новац искован у Ново-Брдској ковници.

Шестоугаони Горњи Град, подигнут на врху брега, својим високим, масивним кулама, симетрично распоређеним, доминира целом околином. Испод њега, према западу, простире се Доњи Град, лепезастог облика у основи. Град је приступачан само са источне стране; са осталих страна падине брега се спуштају стрмо према долини.

Горњи Град мери споља у правцу с/ј 50 метара, а у правцу и/з свега 45 метара. Од Горњег Града према југу и северу полазе обимни зидови Доњег Града да се заврше на угловима са по једном кулом. Према западу, северну и јужну кулу везује обимни градски зид у облику лука. Неправилност основе

Сл. 3. Кула са крстом Горњег града — Fig. 3. Tour avec la croix de la Forteresse Supérieure

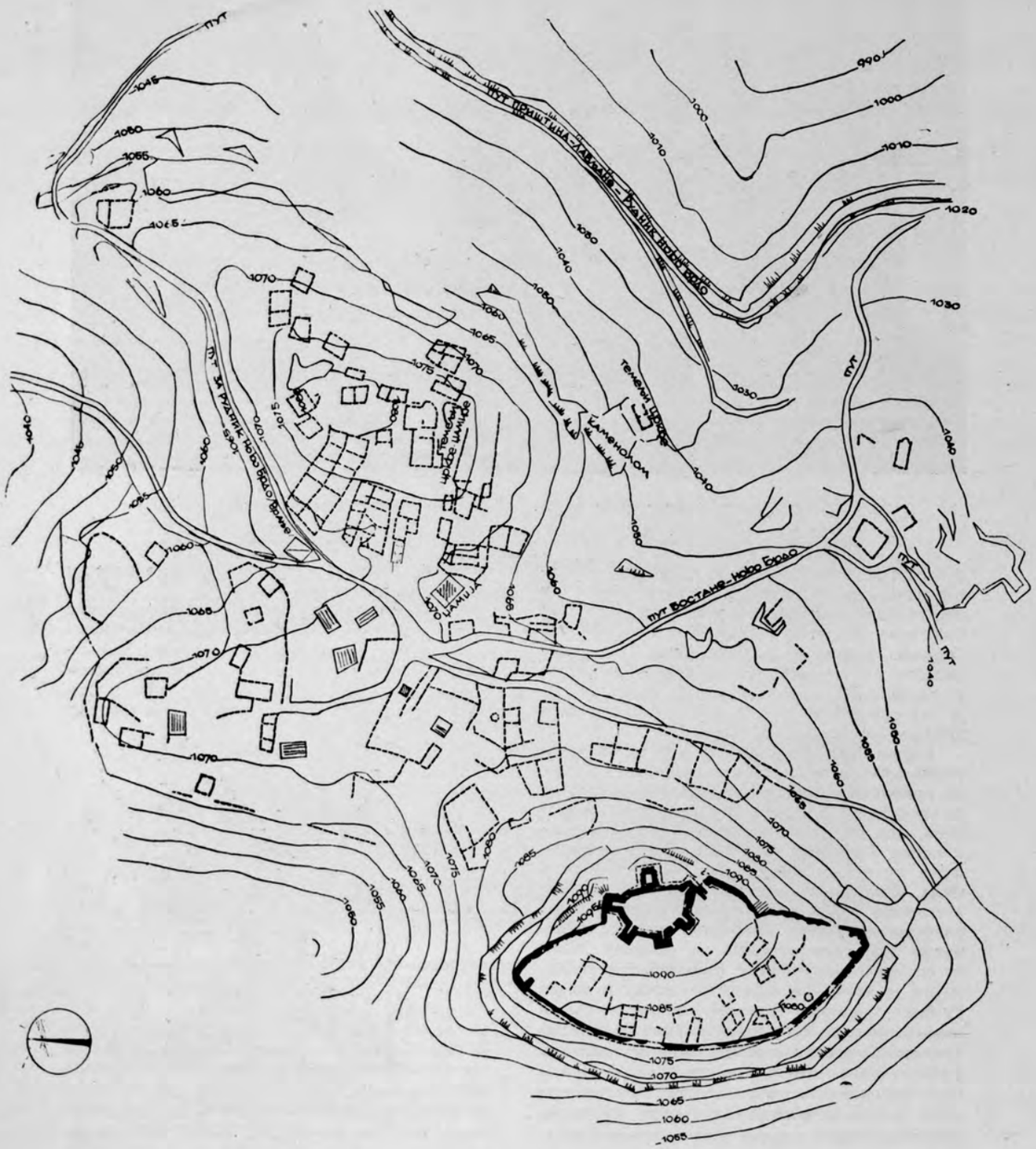
Доњег Града произишла је из њеног прилагођавања самом терену, који има према југу нешто већи пад. Мерен у правцу с/ј Доњи Град има 180 м, а у правцу и/з, заједно са Горњим Градом, 95 м. Око Доњег Града, паралелно са западним зидом, био је ров, који је служио као прва одбрана од напада. Сада је тај ров скоро сасвим затрпан камењем и земљом одроњеном са града.

Горњи Град има шест кула. Источна и западна кула су правоугаоне у основи, а остале су приближно квадратне. Источна кула се разликује од осталих што је једина затворена, док су друге отворене према унутрашњости Горњег Града. Димензије источне куле су нешто веће од других отворених кула, у којима су свакако биле само дрвене степенице за пењање на највиши спрат, односно на горње површине зидова, вероватно завршене зупцима за одбрану. Како су све куле порушене у горњим спратовима, то им је немогуће одредити висину и да ли су биле завршене зупцима или не, као и да ли је затворена источна кула била покривена кровом. Супротна источној кули, западна кула, такође правоугаоне основе, али мањих димензија, истиче се међу осталим кулама великим крстом од црвене брече на западној, чеоној страни према Доњем Граду. То је сада најочуванија кула. Код ње је очувано ивично камење све до врха. Прва до ње према северу прилично је очувана, док је прва према југу скоро сасвим срушена; још само на једном месту има делова оплате и ивичњака. Остале четири куле су споља сасвим обрушене. На њима се нигде не види ни оплата ни ивичњаци.

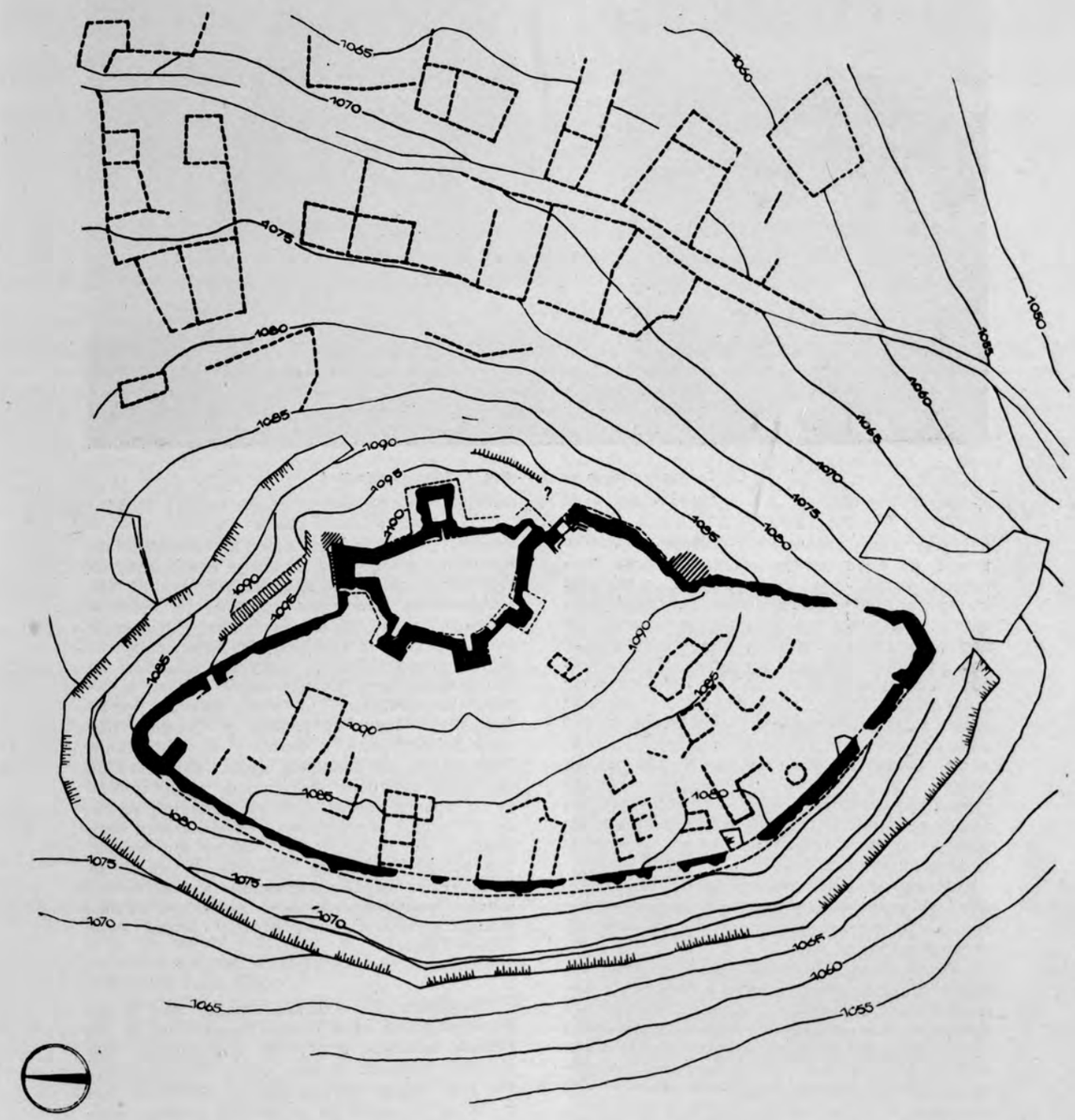
Обични градски зидови који спајају куле Горњега и Доњега Града толико су обрушени да нигде нису очувани у првобитној дебљини. На неколико места су срушени до нивоа терена, тако да се у град може ући преко њих. Западни лучни зид, који спаја северну

Сл. 4. Крст од црвеног камена (бреча) на западној кули Горњег града
Fig. 4. Croix en pierre rouge sur la tour Ouest de la Forteresse Supérieure

Сл. 5. Геометриски снимак целог терена у размери 1 : 1.000
Fig. 5. Situation du terrain entier; échelle 1:1000

Сл. 6. Ново Брдо. Геометриски снимак саме тврђаве са најближом околином у размери 1 : 500
Fig. 6. Situation de la forteresse avec ses environs immédiats; échelle 1:500

Сл. 7. Јужна угаона кула — Fig. 7. Tour d'angle Sud

и јужну кулу, заравњен у висини садашњег нивоа, на први поглед оставља утисак потпорног зида. Јаче је порушена и северна кула, али ипак може тачно да се одреди њен облик: правилан четвороугаоник у основи са заобљеним углом према северу. Јужна кула има за основу неправилан четвороугаоник са оштрим углом према југу. Обе куле су отворене према граду, а споља не испадају из равни зида. На њима се са спољашње стране виде кружне рупе за греде на размаку 1—2 м, а по висини на удаљењу 1,60—2,60 м. Од целог Доњег Града најбоље је сачувана јужна кула, али и на њој је тешко утврдити тачно дебљину зидова. Може се рећи да зидови кула нису били тањи од два, а обимни зидови од три метра.

У зиду између Горњег Града и северне куле је узан пешачки пролаз лучно засведен. То је једини откривен улаз на северној страни града.

Унутрашњост Горњег Града је затрпана каменом одроњеним са кула и зидова. У Доњем Граду, покривени земљом, назиру се бројни остаци грађевина. Јаснији су трагови зграда прислоњених уз западни зид и паралелних са њим, као и веће кружно удубљење на терену, траг од некадашњег бунара или цистерне.

У непосредној околини Ново-Брдске тврђаве, на месту где је некада била варош и насеље Ново Брдо, безбројни су трагови зидова сакралних и профаних грађевина.

При грађењу Ново-Брдске тврђаве и насеља није нигде употребљена опека, већ само камен. Град Ново Брдо лежи на палеозојском кречњаку и највећим делом је и изграђен од тога истог кречњака вађеног у близини. Као грађевински материјал кречњак је добар и сачувао се до данас, насупрот уграђеном андезиту који је трошан. Као везивни материјал употребљен је малтер справљен од песка и шљунка. За ивичњаке зидова и капија употребљена је мрко-црвена бреча. Андезит и бреча су вађени у Киселом Потоку испод града, а бигар у Прилепничкој Реци. Крст на западној кули, због кога је она била сматрана као главна кула, такође је од црвене брече. Сем на западној кули, ни на једној другој нема декоративних елемената, ако се не узму у обзир као такви, две розете и камени фрагменти украшени преплетима карактеристичним за Моравску школу, употребљени овде само као грађевински материјал при зидању јужне куле Доњег Града.

*

Унутрашњост Горњег Града, као и северне и јужне куле Доњег Града, била је затрпана каменом и шутом, одроњеним при рушењу горњих делова кула. Радови августа 1952 године обухватили су чишћење тога шута да би могле да се одреде тачније контуре кула и дебљина зидова. Паралелно са тим радовима, вршена је конзервација на Горњем Граду.

За време једномесечног рада утврђене су тачне димензије Горњег Града и северне куле, откривени су улаз у Доњи Град, веза

Доњег Града са Горњим, и пешачки пролаз код северне куле. Сем тога је местимично рашчишћено око одбранбеног зида Доњег Града да би се утврдила његова дебљина, а на западу поред њега откопана је једна грађевина у Доњем Граду.

Источна кула Горњег Града, једина затворена, има по једну просторију на спрату (5,62 × 5,68) приближно квадратну. У њеној унутрашњости нађени су у с/з углу трагови греда међуспратне конструкције. (Греде димензија 14/14 см биле су постављене на размаку од 32—35 см и улазиле су у дебљину зида око 60 см). Греде су биле положене правцем север—југ. На унутрашњој ивици зидова, испод рупа, види се жлеб целом дужином зида у коме је била греда на којој су лежале греде међуспратне конструкције. На западном зиду налази се један отвор (ширина 53 см, висина 70 см) засведен полукружним луком од лепо отесане сиге, док је цела кула, као уосталом и сви зидови града, озидана ломљеним каменом. Тај отвор гледа на унутрашњу страну града и сужава се у виду пушкарнице, која иде навише. Испод ове просторије свакако се налазе друге, које још нису откопане. Ни улаз у затворену просторију још није пронађен. Са спољне стране кула мери 12,55 м, а од равни зида испада 10,40 м. По својим димензијама то је највећа кула и она је свакако била главна.

Северна кула, односно њен унутрашњи простор, мери 3,87 × 6,10 м. Остале куле, три окренуте западу и јужна, имају врло тесан унутрашњи простор (1,70—1,90 × 5,00—5,50). Ширина тих кула са спољне стране износи око 8,00 м, а њихов испад око 5,00 м.

Између западне и ј/з куле, у зидном платну, откривена је капија која је везивала Горњи и Доњи Град. Капија је завршена шиљатим луком, који је нижи од свода у унутрашњости капије. Ивице су озидане тесаницима тамно-црвене брече; ширина капије је 1,27 м, а висина није утврђена, јер се са копањем није ишло даље у дубину.

Са друге стране западне куле, према северу, види се спојница целом дужином зида. Унутрашњи зид има дебљину од 87 см а спољни 90 см. Да ли је на том месту био тањи зид који је касније појачан, или је то траг горњег дела зубаца који нису сачувани, није се могло утврдити. У том случају би дебљина зубаца износила 90 см, а ширина стазе иза њих 87 см.

Чишћењем зида између Горњег Града и северне куле Доњег Града обухваћено је откопавање већ од раније познате капије поред северне куле. Дебљина тога зида је 4,20 метара, а ширина капије у њему 1,15 м; значи само пешачки пролаз. Њена висина није још позната, јер се од темена свода копало у дубину око 2,00 м. Ивице капије су биле озидане тесаницима мрко-црвене брече.

Код јужне куле Горњег Града откривена је колска капија у зиду Доњег Града, непосредно уз ј/з угао јужне куле. Капија је јако порушена. Остали су само остаци при земљи. Капија је имала оквир од тесаника црвене брече и праг састављен од два већа камена. Ширина капије је 2,80 м, док са унутрашње стране, где нема оквира, ширина износи 3,05 м. И овде су све ивице зидова озидане тесаницима црвене брече. У подножју одбранбеног зида, са унутрашње стране, налази се банак 75 см ширине и изнад њега ниша вероватно за остављање светиљке. Претпоставља се да је до ове градске капије водила рампа, која је или долазила са југа или је ишла поред источне куле Горњег Града у виду серпентине.

Грађевина откопана уз западни обимни зид Доњег Града припада познијем турском периоду. Испод њених зидова нађени су темељи старије зграде, вероватно средњевековне. Ово откопавање је показало да је ниво Доњег Града првобитно био нижи за око 1,50—1,80 м од данашњег нивоа и да је према томе зид који спаја северну и јужну кулу Доњег Града, био виши од првобитног нивоа Доњег Града.

Десетак дана доцније пошто је отпочето са радовима на рашчишћавању, почело се са конзервацијом јаче угрожених делова Горњег Града. У току конзервације обрушени материјал поред зидова послужио је као скела. На местима где се вршила конзервација ишчишћен је сав трошан материјал, а затим се зид заштићавао каменом у продужном малтеру (размера 1 : 2 : 4). При томе се

Сл. 8. Новооткривена капија Горњег Града

Fig. 8. Portail de la Forteresse Supérieure nouvellement découvert

ишло за тим да се ново зидање не разликује од старог, средњевековног начина зидања. На тај начин прво је извршена конзервација зидног платна између западне и ј/з куле споља и на деловима кула у вези са тим зидом. Затим је конзервиран део с/з куле и источна страна северне куле. У унутрашњости Горњег Града заштићен је зид између северне и источне куле.

Камен који је избачен приликом чишћења кула сложен је на простору Доњег Града у правилне фигуре, како би при раду на конзервацији био лако приступачан.

*

Истовремено са радовима на главном објекту, тврђави, вршено је испитивање ближе и даље околине Новог Брда и откопавање два мања објекта у подграђу.

Литература нам даје податке само за неке од црквених грађевина око Новог Брда. То су „саска" црква Св. Николе (XIV—XV век) изнад села Бостане и у њеној близини црква посвећена св. Богородици, затим црква Св. Стевана и две цркве католичке колоније. Али то није све. На самом терену многе друге, до сада непознате, мање или више скривене земљом, откривају свој облик под травом у којој се бели комаће камена.

Прва из литературе позната, црква Св. Николе, „саска", или како сељаци кажу „шашка", била би можда она изнад села Бостане. Ту се уствари налазе остаци трију грађевина, од којих је једна квадратне основе. Ове три грађевине су биле опасане одбранбеним зидом. Испод ових грађевина, ближе селу Бостане, наилази се у њиви такође на трагове камених зидова. Друга претпоставка је да је црква Св. Николе, уствари највећа црквена грађевина у овом крају, данас позната под именом Св. Петке, на брегу изнад џамије села Ново Брдо. После освајања Новог Брда од стране Турака, црква Св. Петке је била, као и толике друге, претворена у џамију, која је срушена приликом једне непогоде.

У близини Св. Петке, код некадашње „Гускине Чесме" на „Варош Падини" или „Варош Кале", налази се црква Св. Богородице. Ова црква је такође била порушена по доласку Турака и од њеног материјала је сазидана црква у селу Извору, која је отприлике пре 200 година пренесена у село Бостане, где се и до данас одржала. На „Варош Падини" је од првобитне цркве мало шта остало. Издалека се место познаје по јавору који је израстао међу њеним темељима.

Јужно од цркве на „Варош Падини", према селу Бостане, на месту званом „Јовча", разазнаје се облик мање једнобродне црквене грађевине са полукружном апсидом. Грађевина слична овој, препознаје се, под слојем земље, на Грозничевцу, источно од града. Поред ње се налази старо српско гробље и темељи још једне зграде, вероватно опет цркве.

На падини испод „Јовче", у правцу ј/и су остаци зидова и темеља трију порушених цркава. То је „Сарблица" или „Саборница".

Поред старог „градског пута" за Ново Брдо, наспрам јужне куле, на месту које сада сељаци зову „Марков Крст" или „Маркове Цркве" налазе се две цркве и гробље. По предању једна од ових цркава је била католичка.

Рушевине цркве налазе се и на падини изнад села Извора и у селу Крње Гувно.

Код свих ових црквених грађевина, изузев велике цркве Св. Петке, која је можда базиликално решена, назире се једно исто решење у основи. Све су то једнобродне црквене грађевине завршене изнутра полукружном апсидом, према истоку и са припратом у продужетку брода, према западу. Како обликом основе, тако и по величини, све су ове цркве међу собом веома сличне, осим „саске" цркве изнад села Бостане која је нешто већа.

Да би се добио бар донекле јаснији појам о архитектури цркава око Новог Брда откопана је једна од њих, црква звана „Јовча". Унутрашњост њеног наоса и припрате очишћена је од земље, камена и шута до самог пода. У откривеној припрати, при улазу у наос са леве стране, нађен је узидан део једне надгробне плоче са натписом. Плоча је обрађена као довратник са жлебом за врата. Још пре узиђивања била је оштећена, тако да натпис може само делимично да се чита, али је сачуван датум: месец октобар 1400 године. На основу тога може бар приближно да се одреди почетак XV века као време постанка ове цркве, то јест период између 1400 и 1441 године, када су Турци, после једногодишње опсаде, заузели први пут Ново Брдо. — Зидови цркве нису откривани од земље са спољне стране. По завршеном откопавању извршена је конзервација горњих површина зидова и плоче са натписом.

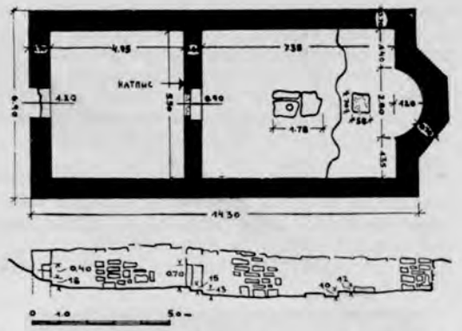
Источно од града, испод пута за село Ново Брдо, откопана је једна грађевина из турског периода. Откривена грађевина има за основу неправилан петоугаоник. Покривена је била калотом. Улазило се силазећи за пет степена неједнаке висине и дужине. Улаз, веома узан и низак (око 1,28 м је висина пролаза), лучно је завршен. Унутрашњост грађевине је подељена на два нивоа: на виши, благо укошен према доњем, нижем, чија кота није утврђена. Према улазу и у зиду десно од њега, на висини око 47 см изнад пода, налази се по једна плића ниша правоугаоне основе. Горе, у њиховој унутрашњости, виде се лежишта за дрвене греде. Лежишта за греде налазе се у зидовима на још неколико места. Цела грађевина је сазидана од ломљеног камена у кречном малтеру. Само на два места између камена узидане су и опеке. На поду није нигде нађен траг поплочавања. — Откопана грађевина је затечена јаче оштећена. Од калоте је сачуван само мали део. Лук над улазом био је

склон паду. Откопавање око грађевине није вршено, зато су земља и камен одгурнути даље да не би потискивали зидове у горњем делу и почетак калоте, за чију конзервацију није било средстава. Према унутрашњости грађевине лук над улазом је поново озидан, а одозго је заштићен редом каменова у продужном малтеру (размера 1 : 2 : 4). Посматран споља, лук даје исти утисак као и пре конзервације.

*

Приликом првог откопавања на Новом Брду нису нађени значајнији објекти материјалне културе. Код пешачке капије у Доњем Граду нађени су окови од капије, ексери, багламе. У шуту из „Јовче" нађени су такође ексери, багламе, фрагменти турске керамике и једна стара бронзана кадионица.

Од мештана је откупљен један средњевековни сребрни прстен, нађен пре три године у њиви испод западног бедема тврђаве. Тај прстен има типичан облик прстена за печаћење, са удубеним рељефом птице на кружној печатној површини. Откупљена су и три новца: сребрни деспота Ђурђа; бакарни, доста оштећен, вероватно опет деспота Ђурђа и један сребрни турски.

Сл. 9. Основа и пресек новооткопане цркве »Јовча«
Fig. 9. Base et coupe de l'église dite «Jovča»

ЦРКВА »ЈОВЧА« У ПОДГРАЂУ НОВОГ БРДА*

Током августа 1952 године екипа Археолошког института САН откопала је темеље једне од средњевековних цркава у подграђу Новог Брда на месту званом „Јовча". Ова се црква не помиње у литератури до сада.

Место „Јовча" названо је тако вероватно по имену ктитора цркве или светитеља коме је била посвећена — светог Јована. Оно лежи у пределу Бостане, испод некадашње цркве Свете Богородице на „Варош кале" и испод некадашње „Гускине чесме".

Основа цркве сасвим је једноставног облика и састоји се од припрате, наоса и олтарске апсиде, која је споља тространа а изнутра полукружна. Укупне димензије су 14,30 × 6,90 метара. Дебљина зидова износи 65—70 сантиметара.

Приликом избацивања шута пронађено је доста фрагмената. Они су се састојали од камених детаља са орнаментима преплета, делова фресака, кадионице, надгробне плоче са старословенским натписом, керамике и разних гвоздених предмета, а хронолошки су припадали раздобљу од XV—XVIII века. Стога је овај материјал значајан за одређивање типа и датума постанка цркве.

Полазну тачку датирања пружило је налажење камене плоче са натписом, при дну

Сл. 10. Рад на конзервацији откопане цркве „Јовча"
Fig. 10. Travaux de conservation de l'église »Jovča«

* Овај део радова и извештај о њему дала је Марија Бирташевић.

преградног зида припрате, до самог улаза у наос, са леве стране. Натпис је урезан у шест редова. Величина слова износи 5—6 см, дубина клесања 3—5 мм, а димензије целе плоче су 0,53 × 0,65 метара. Слова су већином истрта, али се по оним сачуваним може закључити да се овде ради о надгробној плочи.

Професор Ђ. Радојичић се слаже са претпоставком да је на овом месту свакако закопано свештено лице или неки новобрдски феудалац. Оно што је у овом случају најважније јесте очувана година — 1400 — која

Сл. 11. Натпис откривен приликом ископавања цркве »Јовча«

Fig. 11. L'inscription découverte pendant les fouilles à l'église »Jovča«

Сл. 12. Натпис у новооткривеној цркви »Јовча«

Fig. 12. L'inscription dans l'église »Jovča«

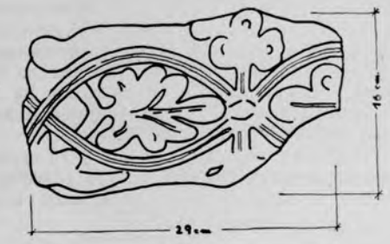
је веома значајна за датирање цркве. Ако би се горња хипотеза касније и доказала, онда би то био датум пре кога она није могла бити подигнута.

Камени фрагменти са проплетима потичу с краја XIV или почетка XV века и припадају Моравској школи. Према димензијама орнамената и дубини клесања изгледа да су украшавали довратнике и прозоре цркве, осим два комада који претстављају део розете.

Укупно је пронађено осам комада каменних фрагмената од којих два имају једноставан двочлани преплет аналоган са орнаментом на бифори северозападне стране Каленића. На једном камену се налази орнамент са преплетом дијагоналних крстова који су између себе повезани петљама. Овај се мотив среће на унутрашњем порталу и јужној певници Љубостиње, као и у декорацији Каленића. Два камена детаља претстављају целину, са орнаментом осмица или таласне линије у којој се налазе палмете а са спољашње стране саставака је по једна мала тролисна палмета. Без спољашњих палмета он је аналоган мотиву XIV—XV века пронађеном у Бару и клесаном исто тако у камену. Преплет дупле таласне линије нађен у шуту ове цркве урезан је исто тако на једној бифори Љубостиње и на североисточној страни Каленића.

Један од најинтересантнијих камених фрагмената је део розете са мотивом у облику цвета чије су латице формиране од по две савијене вреже, док се око средине розете провлачи кружни једноставни преплет у облику осмице. Дубина клесања износи 2 сантиметра. Један други камен можда је био горњи део розете јер је на њему сачуван део тордираног појаса и незнатан део орнамента, али се то не може са сигурношћу тврдити. На јужној фасади манастира Љубостиње налази се розета истог типа као ова новобрдска.

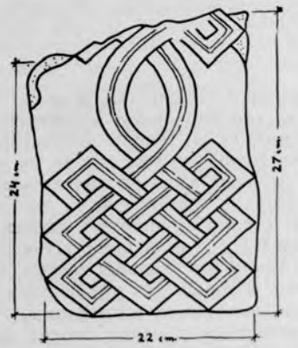
Поред камених преплета ископано је и профилисано камење. Исто тако је пронађен и један камен коцкастог облика (22 × 22 см) са чункастим удубљењем на горњој страни, чији пречник износи 14 см, и са два мала отвора, постављена један изнад другог, на једној од бочних страна. Свакако је служио у сакралне сврхе.

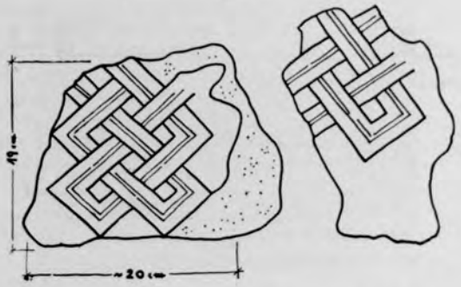

Сл. 13. Камени фрагменти из цркве »Јовча«

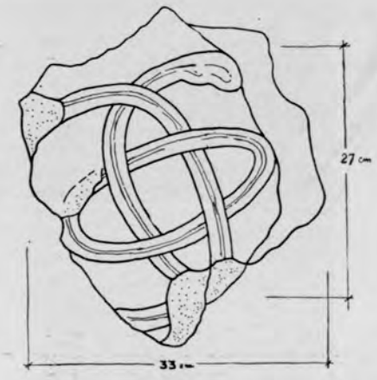
Fig. 13. Fragments de pierre de la décoration de l'église Jovča

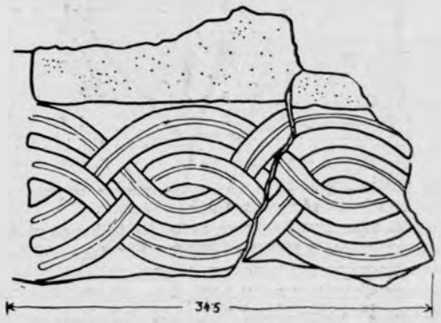
Сл. 14. Камени фрагменти из цркве »Јовча«

Fig. 14. Fragments de pierre de la décoration de l'église Jovča

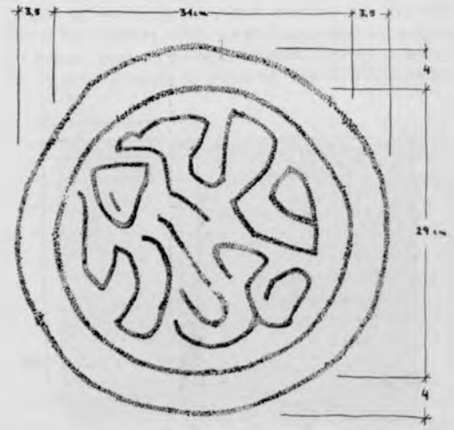
Сл. 15. Камени фрагменти из цркве »Јовча«

Fig. 15. Fragments de pierre de la décoration de l'église Jovča

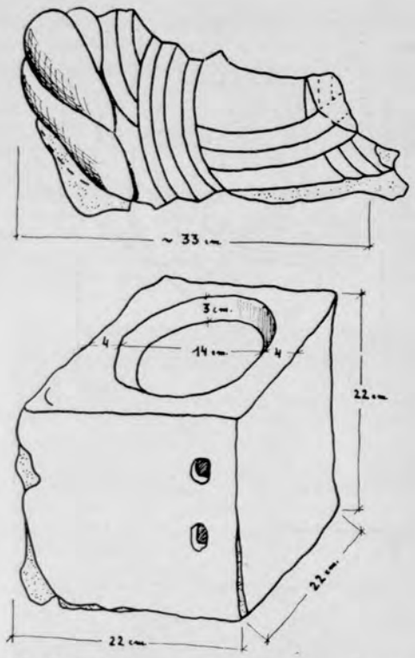
Сл. 16. Камени фрагменти из цркве »Јовча«

Fig. 16. Fragments de pierre de la décoration de l'église Jovča

Сл. 17. Орнамент у облику розете (удубљен у каменој плочи испред олтарских двери) из цркве »Јовча«

Fig. 17. Plaque ornementée sur le dallage de l'église Jovča

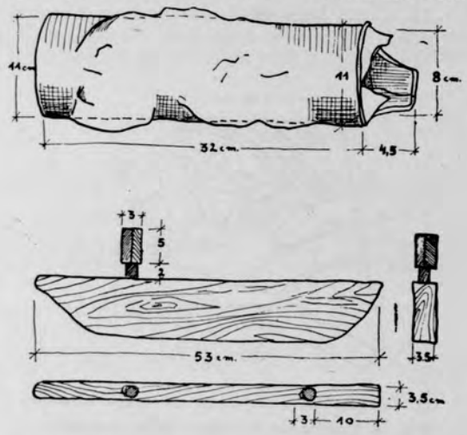

Сл 18. Део розете и камен коцкастог облика из новооткривене цркве »Јовча«

Fig. 18. Fragment de pierre de la décoration et pierre cubiforme de l'église «Jovča»

најчешће ружичаста, окер, зеленкасто-плава, жућкаста и црна, са прилично неједнаком фактуром. Ако ове боје претстављају основу фресака, онда је лако могуће да су из каснијег периода. То би значило да је црква била сачувана и после освајања Новог Брда од стране Турака 1455 године.

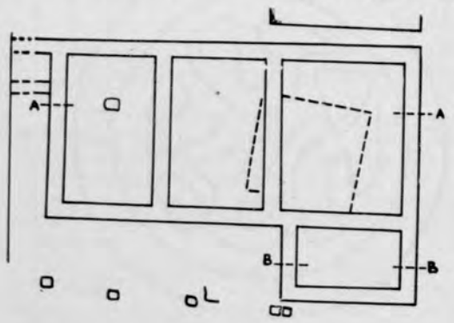
Постоји могућност да се у њој у то време и даље одржавала служба, јер је у олтару пронађена бакарна ливена кадионица која

Сл. 19. Керамичка цев и део саона од дрвета

Fig. 19. Conduite en céramique et partie de traineau

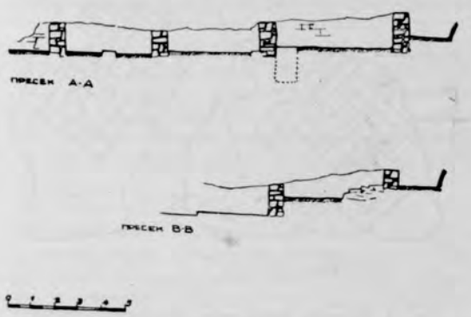
Осим пластичне камене декорације у стилу Моравске школе, црква на месту „Јовча“ била је украшена и фрескама. Нажалост, оне су нађене у тако ситним фрагментима да је немогуће констатовати која је то личност или сцена била. Понегде се на њима сачувало неколико црта које говоре да је то био можда орнаменат или неки део одеће са украсом. Већина делића је једнобојна и то

Сл. 20. Основа грађевине из познијег турског периода

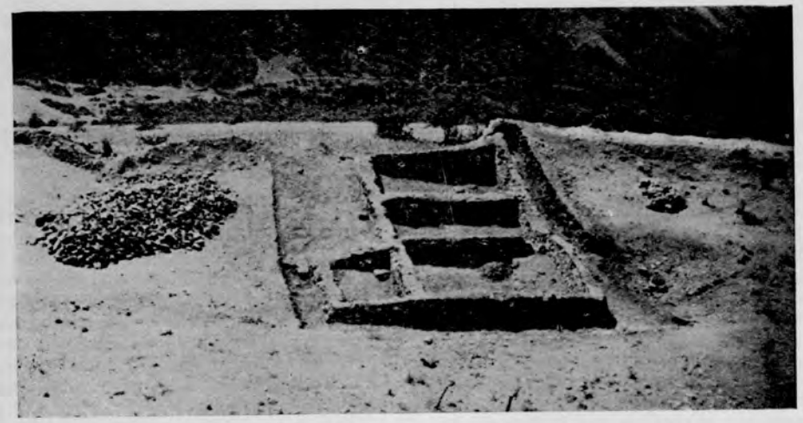
Fig. 20. Plan de l'édifice de l'époque tardive turque

хронолошки и типолошки припада XVI веку. То је тип кадионице крушкастог, троуглог облика, са по једним лопастим испупчењем на свакој страни, док се на угловима налази по једна алка за провлачење ланца. Она је уствари састављена од две половине од којих је доња крушкастог облика а горња троугластог и све се више сужава при врху који је некада био завршен крстом. Лопташта испупчења и горњи део украшени су малим отворима симетрично поређаним, линијама густих тачкица и на свакој страни по једним

Сл. 21. Пресеци грађевина из познијег туског периода

Fig. 21. Coupes de l'édifice de l'époque tardive turque

Сл. 22. Откопана основа једне турске грађевине у Доњем граду

Fig. 22. — Bases découvertes d'un édifice turc dans la Forteresse Inférieure

отвором у облику кључаонице. На доњем делу кадионица је пробушена да би се постаменат боље причврстио. Новобрдској кадионица најближа је Љубостињска из XVI века, која је била нађена у близини манастира а сада се чува у средњевековном одељењу Народног музеја у Београду. Она има очуван крст на врху, постоље и ланце са дршком.

Када је цео шут био избачен, откривен је орнаменат у облику розете, удубљен у каменој плочи испред олтарских двери. Он је веома чудног облика. Несиментричан је и састављен од неколико вијугавих линија неправилног облика, које понегде потсећају на арапска слова, и од три неправилна троугла. Оивичен је са два кружна прстена.

Упоредо са наглим опадањем насеља Новог Брда у деценијама после 1600 године нестало је и црквице на месту „Јовча“. Материјал је свакако после рушења употребљен за зидање или украс друге грађевине, јер је од целокупне камене пластике пронађено свега осам комада. Многобројни остаци фрагментованог турског посуђа и велика количина животињских костију говоре да је ово место касније служило за бацање отпадака.

*

Црква на месту „Јовча“ подигнута је крајем XIV или почетком XV века, са спољашњом декорацијом камене пластике у стилу Моравске школе. Према димензијама основе и величини и дубини преплета изгледа да је била прилично висока. Доласком Турака она није била порушена, штавише могуће је да се и даље у њој служило, јер је у олтару нађена кадионица из XVI века. Током XVII века црква је срушена, материјал употребљен за друге грађевине а место служило за отпатке.

Арх. ИВАН М. ЗДРАВКОВИЋ
Арх. ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ

Сл. 23. Сребрни прстен нађен у њивама у непосредној близини саме тврђаве

Fig. 23. Bague en argent trouvée dans les champs aux environs de la forteresse

Сл. 24. Издубљен лик птице на горњој површини прстена нађеног у непосредној близини тврђаве

Fig. 24. Figure d'oiseau creusé dans la surface extérieure de la bague trouvée aux environs de la forteresse

TRAVAUX EXECUTES EN 1952

L'Institut Archéologique de l'Académie Serbe des Sciences a entrepris en 1952 des travaux à Novo Brdo, l'une des cités serbes médiévales les plus importantes.

Une équipe, sous la direction des architectes Ivan Zdravković et Dragoljub Jovanović, collaborateurs extérieurs de l'Institut, et comprenant neuf autres membres a commencé le travail sur le terrain même le 4 Août 1952 et ses travaux ont duré jusqu'au 31 Août 1952.

De la cité des mineurs et de leur colonie il n'est resté jusqu'à nos jours que des murailles et des tours de la forteresse en ruines et, par endroits, des vestiges d'édifices presque au ras du sol actuel. La forteresse, qui se compose des Forteresses Supérieure et Inférieure, est construite sur une colline: le faubourg s'étend à ses pieds, à l'Est et au Sud-Est sur les collines voisines, jusqu'à la colonie actuelle des mines de Novo Brdo.

La Forteresse Supérieure, hexagonale, élevée au sommet de la colline, domine, avec ses hautes tours massives, la contrée. A ses pieds, vers l'Ouest, s'étend la Forteresse Inférieure en forme d'éventail.

La Forteresse Supérieure mesure, du côté extérieur, dans la direction Nord-Sud, 50 m; dans la direction Est-Ouest elle n'a que 45 m. Les murs d'enceinte qui forment la Forteresse Inférieure et qui partent de la Forteresse Supérieure vers le Sud et le Nord se terminent aux angles par une tour. Ces deux tours sont liées, à l'Ouest, par un mur en forme d'arc. La Forteresse Inférieure, mesurée dans la direction Nord-Sud, fait 180 m et dans la direction Est-Ouest, ensemble avec la Forteresse Supérieure, 95 m.

La Forteresse Supérieure a six tours. Les tours Est et Ouest sont rectangulaires, les autres presque carrées. La tour Est diffère des autres par des dimensions un peu plus grandes. En outre elle est la seule qui soit fermée même du côté intérieur de la forteresse. En face de celle-ci, la tour Ouest, rectangulaire aussi, mais de dimensions plus réduites, se fait remarquer par une grande croix en pierre rouge. Elle est aussi la mieux conservée. Toutes ces tours sont démolies dans leurs étages supérieurs, de sorte qu'il est impossible de déterminer leur hauteur et la manière dont elles se terminaient.

L'intérieur de la Forteresse Supérieure est encombré maintenant de débris et de pierres tombées; dans la Forteresse Inférieure et sur le terrain où, autrefois, se trouvait la ville, on ne voit que des reliefs recouverts d'herbe et parsemés de pierres provenant d'anciennes habitations maintenant sous terre.

Les travaux de 1952 ont compris le déblaiement de la Forteresse Supérieure et des tours Nord et Sud de la Forteresse Inférieure. En même temps on a travaillé à la conservation des parties dégagées. Pendant ce mois de travail on a pu fixer les dimensions extérieures de la Forteresse Supérieure et de la tour Nord; on a dégagé l'entrée de la Forteresse Inférieure et on a découvert une porte qui unit les deux forteresses et un passage pour les piétons près de la tour Nord.

Le tour Est de la Forteresse Supérieure a une pièce carrée presque à chaque étage. A l'intérieur de cette pièce on a trouvé les restes de poutres qui soutenaient le plancher. Sur le mur Ouest se trouve une ouverture en plein cintre en pierre taillée. Cette ouverture donne sur l'intérieur de la forteresse et se rétrécit en forme de meurtrière. L'entrée dans la tour n'a pas encore été découverte.

La porte dans la muraille entre les tours Ouest et Sud-Ouest qui unit les parties de la forteresse, est en plein cintre; sa largeur est de 1,27 m.

Près de la tour Sud de la Forteresse Supérieure, dans le mur de défense, on a dégagé une porte cochère. Celle-ci est fort démolie et il n'en reste que des débris près du sol. Elle avait un seuil en pierre taillée rouge, composé de deux grandes dalles. Au pied du mur, à l'intérieur, se trouve une banquette et, au-dessus une petite niche. On suppose qu'une rampe, venant du Sud et passant en serpentine à côte de la tour Est, aboutissait à cette porte.

La maison sur le terrain de la Forteresse Inférieure date de l'époque turque. Au-dessous de ses murs, on a trouvé les fondements d'un édifice du Moyen-Age. Ces fouilles ont démontré que le niveau de la Forteresse Inférieure était à peu près à 1,50—1,80 m au-dessous du niveau actuel.

Dix jours arpès les débuts des travaux on a enterpris la conservation des parties les plus menacées. Le matériel écroulé entassé au pied des murs, servit d'échafaudage. On s'est occupé d'abord de la partie de la muraille se trouvant entre les tours Ouest et Sud-Ouest et de ces deux tours elles-mêmes. Puis on a réparé une partie de la tour Nord-Ouest et le côté Est de la tour Nord. Dans l'intérieur de la Forteresse Supérieure on a conservé le mur entre les tours Nord et Est.

En même temps que ces travaux, on a effectué des reconnaissances dans les environs et on a dégagé deux objets dans les faubourgs.

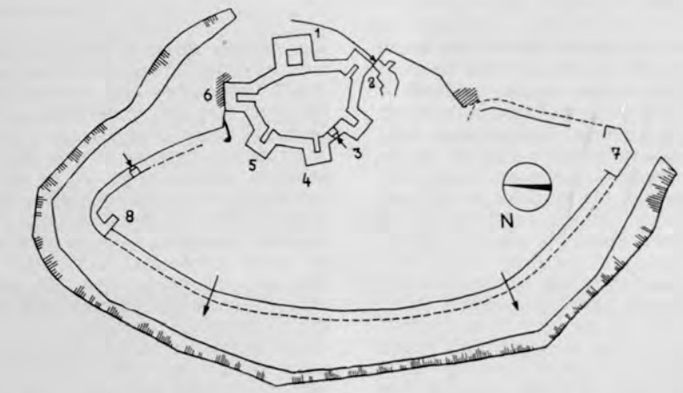
Dans celui-ci, à l'endroit dit »Jovča«, on a dégagé une église à nef unique, avec abside en demi-cercle et narthex carré. Dans le narthex, près de l'entrée dans la nef, sur la gauche, se trouve une dalle tombale avec une inscription. Cette dalle servait de chambranle et avait une rainure pour la porte. Elle a été endommagée avant d'être murée et l'inscription n'est que partiellement lisible, mais une date est conservée: octobre 1400. D'après cette date on peut, du moins approximativement, fixer au commencement du XVe siècle, c-à-d entre 1400 et 1441, année de la première occupation de Novo Brdo par les Turcs, la construction de cette église.

A l'Est de la forteresse on a dégagé une construction de l'époque turque. D'un tracé irrégulier, elle est couverte d'une calotte. Après leur déblaiement, on a procédé à la conservation de ces deux objets.

I. Zdravković — D. Jovanović

РАДОВИ ИЗВРШЕНИ 1953 ГОДИНЕ

Научно-истраживачки и конзерваторски радови на Новом Брду у 1953 год. претстављају по садржини и опсегу продужетак акције која је започета годину дана раније. Рад су организовали и финансирали Археолошки институт САН и Обласни музеј Косова и Метохије у Приштини[1]. Трајао је од 14-VII до 10-VIII-1953 год. Број радника ангажованих у раду кретао се од осамдесет до сто.

Сл. 25. Схематична основа цитаделе и западног дела града (бројевима су означене куле)

Fig. 25. Plan schématique de la citadelle et de la partie occidentale de la forteresse (les numéros indiquent les tours)

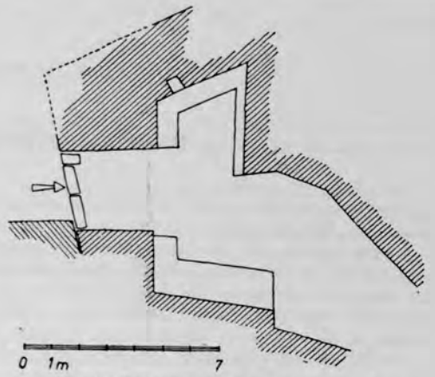
Задатак екипе која је руководила радом био је начелно одређен. Требало је наставити скидање шута и камена са цитаделе (малог или горњег града) и доњег града (западног подграђа). Конзерваторски радови морали су се оријентисати према ситуацији на терену, веома зависној од околности које се нису могле предвидети.

Обрушавањем масивних одбранбених зидова и цитадела и доњи град претворили су се добрим делом у аморфну масу камена и песка, из које су се преостали делови града понегде само назирали. О њиховом стварном изгледу могло се једино нагађати. На појединим местима морало се копати до четири и пет метара дубине да би се нашло тек лице неког зида. Ни данас се још не зна поуздано како је тачно изгледала тврђава, а на испитивање насеља унутар одбранбених зидова не може се ни помишљати пре него што се цео простор ослободи великих гомила шута. Највеће количине материјала — на стотине кубних метара — лежале су у цитадели и око ње. Било би због тога логично да се са послом пошло од цитаделе, која се усто налази на највишој тачки града. Откопавање ипак није ишло природним током стога што ни на једном од места где је рад уопште могао бити започет није било довољно простора за већи број радника. Радило се истовремено на целом подручју које је, по природи задатка у овој кампањи, било намењено за испитивање. На цитадели, уопште на местима највише затрпаним, радни капацитет је постепено повећаван. Радовима у 1953 год. обављен је, у целини, добар део огромног посла који је потребан да би се град темељито испитао, али је, и поред тога, укупан ефекат рада мањи него што се могло очекивати. Оскудица у транспортним средствима, недостатак цемента, отсуство јасно дефинисаног плана и др., све су то биле неповољне околности које су сводиле рад на ограничено дејство. Почело се са добром идејом да

[1] Рад је започет по непосредним упутствима арх. Д. Јовановића, сарадника Археолошког института, затим је руковођење радовима поверено екипи коју су, поред потписаног, сачињавали Илија Николић, кустос Обласног музеја и студенти архитектуре Драга Васић, Светислав Личина, Божа Јанковић и Милица Симић.

Сл. 26. Капија испред куле 2 после откопавања
Fig. 26. Porte d'entrée devant la tour 2

Сл. 27. Основа капије испред куле 2
Fig. 27. Plan de la porte d'entrée devant la tour 2

ће свака лопата уклоњеног шута или сваки одбачен камен бити корисни за нека каснија истраживања, без обзира да ли је место о коме се ради археолошки мање или више важно. Екипа у току целе кампање није предузимала ни један подухват у намери да известан научни проблем реши до краја, већ је остала доследна у интенцијама да организује радилиште у ширем перспективном плану. Ни у једном тренутку није се губила из вида чињеница да Ново Брдо стоји пред дуготрајним и систематским испитивањима. Велики број радних дана употребљен је на ситне послове који би претстављали сметњу онда кад се стигне до најзначајније фазе проучавања. Рад је на овај начин проблемски доста сужен, али је ипак захтевао велику обазривост. Пошто расположива средства нису дозвољавала осетљивије конзерваторске интервенције, често је прекидано откривање неког објекта да се не би угрозио његов даљи опстанак. Каткад су и ситнији разлози техничке природе наметали сличне одлуке, да би се сачувала могућност целовитог решавања једног научног проблема.

Приликом ископавања нађено је сразмерно мало покретних предмета: фрагмената скоро искључиво новије керамике, делова гвоздених окова, ћерамиде, ексера и сл. Сав овај материјал, својим положајем у шуту, није дао никакве податке о хронологији. Његов значај је секундаран. Сачуван је зато што би понегде могао својом појавом допринети разјашњењу неког другог проблема. Озбиљније налазе треба очекивати у нижим, средњевековним слојевима.

Мада се истовремено радило на широком простору, највише времена и средстава ангажовала је цитадела. На простору испред куле 2 (ради лакше дескрипције куле су означене бројевима, сл. 25) већ 1952 г. нађени су остаци велике капије кроз коју се улазило у град. У прошлој години је настављено откривање капије. Рад је брзо одмицао зато што је откопани материјал бацан низ падину испод капије. Касније је, међутим, да се не би затрпали темељи испод кула 1 и 2, превожење овог материјала пребачено на другу страну, у западни ров. Крупнији камен је издвајан и заједно са гомилом која је од раније стајала испред куле 3 слаган у близини капије, како би се приликом конзервације могао лакше употребити. Дугим и тешким транспортом материјала откопавање је веома успорено, тако да је до краја кампање само ослобођено чело куле 2, а капија изнутра очишћена (сл. 26). На зидовима капије остављен је нетакнут слој хумуса као привремена заштита.

О правом изгледу капије не може се још увек говорити са сигурношћу. Нејасно је да ли улаз — сама капија — чини конструктивну целину са простором иза њега (сл. 27). Иако је основа овог дела, ако се он узме као целина, деформисана, постоји теоретска могућност да је капија, — и улаз и њен унутрашњи део, — била засведена. Међутим, ни зидови ни очишћени материјал нису досад показали ништа што би се могло сматрати остатком свода. Идући од улаза унутра, у град, траса капије повија оштро удесно, према цитадели. Могуће је да је из капије водио пут према вратима цитаделе. Ниски зидови који оивичавају почетак овог пута — откривени 1953 год. — нису потпуно испитани. Непозната је њихова дебљина, функција, однос према капији. У прошлој години је уствари очишћен само пролаз кроз капију до гомиле шута која се пружа испред куле 3. Многа питања, пре свега како се комуницирало из западног подграђа и цитаделе према копији, да ли је поред капије било других објеката и како су изгледали, може ли се наћи још који податак о функционисању капије итд., остаће необјашњена све док се не заврши проучавање и конзервација кула 2 и 3 и зидног платна између њих. Треба само напоменути да на уском стрмом појасу који се у западном подграђу протеже непосредно испод зидова цитаделе вероватно

није ни било никаквих грађевина. Прилазни пут капији са спољне стране очито је био направљен у облику рампе, — поред зидова цитаделе, — која се негде источно од куле 1 везивала за саобраћај у источном подграђу (сл. 25).

Новооткривени зидови у капији рађени су на познат начин, од ломљеног кречњака. На лице су постављани крупнији притесани комади. Наиће се у зидовима и на фрагменте опеке, дебљине 3—5 см, ширине 15 см. Опека се на Новом Брду уопште ретко појављује, и то редовно у фрагментима. У зидове је убацивана без икаквог система.

У шуту и земљи који су избачени из капије нађено је нешто фрагмената новије керамике и неколико безобличних, зарђалих гвоздених плочица. На нивоу пода капије откопана је велика камена кугла, чији пречник износи 52 см (сл. 29).

На зиду између кула 3 и 4 пронађен је 1952 год. улаз у цитаделу. Улаз је тада само делом откривен. Пошто се песак и камен из цитаделе могао избацивати једино овуда, у прошлој години се одмах у почетку рада приступило потпуном откопавању врата. На прилазу вратима, са обадве стране, појавили су се ниски суви зидови, челом прислоњени на бедем. Мала капија (врата цитаделе) је цела откривена. Ивице отвора, заједно са надвратним луком, озидане су од тесаних комада црвенкасте брече (сл. 30, 31). Појава тесаника бреће на угловима кула и на ивицама отвора претставља на Новом Брду систем. То је отуда што се бреча обрађује неупоредиво боље од камена који је употребљен за грађење масивних зидова тврђаве. Мајстори су изгледа у низовима црвенкасте бреће на сиво-белим површинама од притесаног кречњака осетили и декоративну вредност. Свод капије је био озидан од сиге. Унутра у капији, у висини лука над улазом, стајале су две иструлеле хоризонтално уграђене греде. Греде су биле саставни део конструкције која је носила врата.

Пошто је ослобођен улаз, прешло се на откопавање унутрашњег простора цитаделе. У току једне кратке кампање било је могуће да се одавде извуче само сразмерно мали део шута. Због тога је рад оријентисан на то да се шут очисти првенствено са зидног платна између кула 4 и 5, на коме су са спољне стране вршене конзервације. Пре конзервације констатовано је да је спољни део овог — удвојеног — зида одваљен дејством влаге из шута у цитадели.

Сем дела мањег каменог жрвња, у целокупном материјалу који је избачен из цитаделе није нађено ништа. То је готово чист песак помешан са каменом. Са изузетком откопаних врата, цео посао није пружио никакве значајније податке о изгледу било цитаделе као целине било појединих делова. Унутра, лево и десно од улаза, појавили су

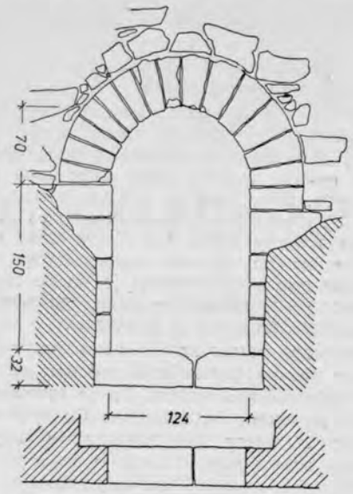
Сл. 28. Део капије испред куле 2
Fig. 28. Partie de la porte d'entrée devant la tour 2

Сл. 29. Камена кугла, нађена у капији
Fig. 29. Boule en pierre, trouvée dans la porte d'entrée

се зидови управни на обимни зид цитаделе. Тек кад буду потпуно откривени моћи ће да се разматра какво су место имали ови зидови у унутрашњем функционисању тврђаве.

Откопавање цитаделе са спољне стране проширено је на цео простор између кула 2

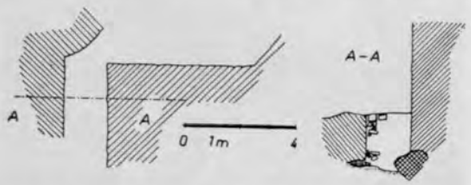
Сл. 30. Врата у зиду између кула 3 и 4
Fig. 30. Porte dans le mur entre les tours 3 et 4

Сл. 31. Спољни изглед врата у зиду између кула 3 и 4
Fig. 31. Vue extérieure de la porte dans le mur entre les tours 3 et 4

и 6, док је источни део цитаделе, куле 2-1-6, остављен нетакнут због тешко изводљивог транспорта материјала. Једино је са куле 1 скинут део шута.

Иако је на западној страни цитаделе урађено много, — нарочито испред зиданог платна које вежу куле 5 и 6 и код куле 3, где се раније преко шута лако улазило у цитаделу, — зидови нигде нису очишћени до темеља. Свега на једном месту направљена је у шуту сонда до првобитног нивоа терена. Кад је започета конзервација северног угла куле 5, примећено је да је зид на овом месту мало нагнут уполье. Стога је и вршено поменуто сондирање. Сондирањем се констатовало да је један од најнижих угаоних

Сл. 32. Северни угао куле 5 и део зида испред куле
Fig. 32. Angle septentrional de la tour 5 et partie du mur devant la tour

тесаника размрскан, што је изазвало померање зида изнад њега. Сонда је, међутим, дала и друге интересантне подакте. На око један и по метар испред куле постоји масиван зид, који је паралелан са челом куле (сл. 32), а на углу прави лучни испад према кули. Даље зид није истраживан. Зид није укопан у терен. Такође ни кула 5 нема укопане темеље, већ се ослања на стену. Испод зида је нађено доста гарежи (на сл. 32 вертикално шрафирано) и један фрагменат раносредњевековне керамике. Сонда није проширена. Није извесно чему је служио откривени зид, али се може, уз потребну резерву, поставити питање да ли се можда не ради о деловима спољних ојачања цитаделе која се појављују и код ранијих средњевековних градова и код градова из епохе којој припада Ново Брдо.

У сонди су нађене две веће камене кугле (једна има пречник од 50 см, друга 47 см) и једна мања (пречника 18 см). Свих пет каменних кугли (ове три, једна раније споменута и кугла која је нађена у сонди В у доњем граду; пречник ове последње износи 56 см) израђено је од истог материјала. То су кугле за топове који су употребљавани у борбама око Новог Брда у првој половини XV века. Нарочита конструкција топа омогућавала је

да се употребе и кугле великих димензија[2]. Према подацима из дубровачког архива калибар топа мерио се тежином кугле[3]. Највећи познати калибар у нашим крајевима износио је 400 либара[4], не рачунајући београдски топ који спомиње Бертрандон Де ла Брокиер[5]. Највећа досад нађена кугла на Новом Брду далеко превазилази тежину од 400 либара[6]. Могуће је да су ове велике новобрдске кугле биле употребљене приликом турског освајања Новог Брда 1455 год. Наиме, каже се да је Мехмед II тукао Ново Брдо великим топовима[7]. Кугле су морале бити рађене у околини Новог Брда; још и

Сл. 33. Откопани део зида између кула 8 и 6, гледан са унутрашње стране
Fig. 33. Partie dégagée de la courtine entre les tours 8 et 6, vue de l'intérieur

Сл. 34. Врата у зиду између кула 8 и 6, гледана са спољне стране
Fig. 34. Porte dans le mur entre les tours 8 et 6, vue de l'éxtérieur

данас се нађе по која у најближим околним селима[8]. Није искључено да су Турци и топове лили под градом[9]. Сем описаних кугли нису нађени никакви други остаци старог оружја.

На бедему између велике капије и куле 7 били су предузети радови мањег опсега. Код куле 7 започето је откопавање унутрашње стране бедема, па се ишло навише, према великој капији. Копало се само до дубине на којој је сачувано лице зида. На месту где се бедем проширује на спољну страну[10], овде је дуго источно платно града вероватно било ојачано кулом, — наишло се на зид управан на бедем. Ископавање зида је, нажалост, само приближно тачно, зато што је на појединим местима веома обрушен или затрпан, прошлог лета је предузето и његово делимично откривање са унутрашње стране. Копало се само на оним местима где се није могло утврдити његово унутрашње лице, те према томе ни тачан правац пружања бедема. Радови су били малог обима. Као резултат радова добила се јаснија претстава о стању у коме се данас налази овај одбранбени зид, што ће свакако бити олакшање приликом систематског испитивања и самог бедема и свих оних објеката који су наслоњени на бедем. Свуда где је откопаван шут налажен је материјал идентичан са оним

морало бити напуштено. Да би се извршило потпуно испитивање поменутог проширеног дела бедема, заједно са откопаним зидом, требало је, полазећи са горње стране, предузети ризично откривање целог простора испод капије. Одбацивање песка и камена и овде је пружило нешто фрагмената новије керамике, понеки аморфан комад зарђалог гвожђа, кован екссере и сл.

На кули 7 није се радило. Скинут је само део материјала којим је кула затрпана са унутрашње стране.

Пошто западни бедем града — између кула 7 и 8 — није испитиван, а снимљен је

---

[2] Михаило Динић, Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама, Глас СКА CLXI, 64.

[3] Ibid. 68.

[4] Ibid.

[5] Бертрандон де Ла Брокијер, Путовање преко мора, Београд 1950, 133.

[6] По Решетару (М. Решетар, Дубровачка нумизматика I, Сремски Карловци 1924, 83) »дебела либра« износи 358,464 грама. Мерена овом мером највећа новобрдска кугла би износила до 700 либара.

[7] Јиречек — Радонић, Историја Срба I, Београд 1952, 380.

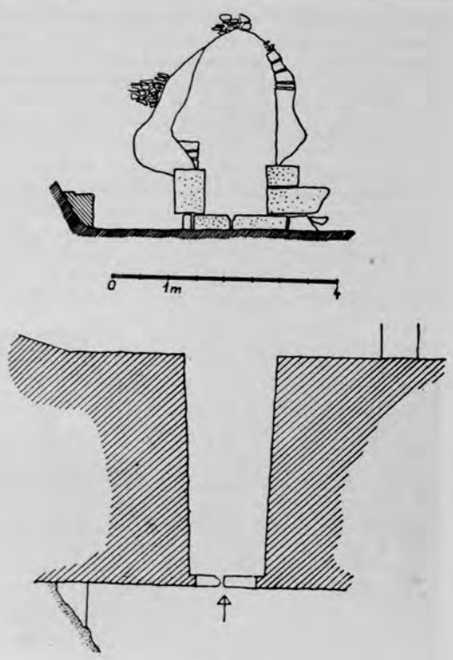
[8] Овако тешке кугле нису могле бити преношене из велике даљине. Свакако су их радили специјални мајстори који су се кретали са војском. У XV веку у Дубровнику овакви мајстори се зову camenarii (М. Динић, op. cit., 78).

[9] Тешки топови су били непогодни за транспорт, стога се догађало да их нападач излије непосредно под опседнутим градом. Тако, например, Константин Јаничар (Др. Јанко Шафарик, Мијаила Константиновића историја итд., Гласник СУД XVIII, 147) каже како је Мехмед II, нападајући град Боховиц (Бобовац?), дао да се салију топови под градом.

[10] Ово проширење на јужном бедему запажено је и раније. Упор. цртеже које су објавили И. Здравковић, Град Ново Брдо, Уметнички преглед 1939, 303; Ђ. Бошковић, Ново Брдо, Годишњак Музеја Јужне Србије I, Скопље 1939. 162.

Сл. 35. Унутрашња страна врата између кула 8 и 6
Fig. 35. Côté intérieur de la porte entre les tours 8 et 6

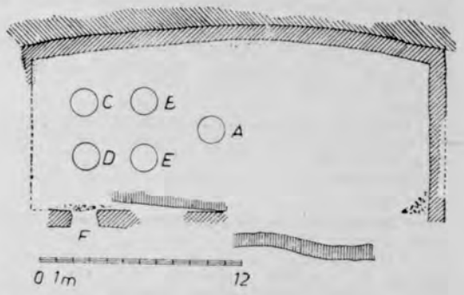
Сл. 36. Врата између кула 8 и 6
Fig. 36. Porte dans le mur entre les tours 8 et 6

који је раније описан. Налази су сачувани због тога што на неколико места претстављају извесне индикације за даљи рад.

На северном зиду доњег града (западног подграђа) — између кула 6 и 8 — обављени су прилично обимни радови. Мала врата у овом бедему потпуно су откривена. Прилази вратима, изнутра и споља, спуштени су на ниво прага врата. Бедем је са унутрашње стране чишћен према кули 8 и навише према кули 6. Испред куле 8 откривен је један зид управан на бедем. Са куле је шут скинут само делимично. Даље откривање куле угрозило би постојеће зидове. Идући од капије навише бедем је ослобођен шута у висини од 2,5—3 м (сл. 33). На овом простору су откривени темељи неких грађевина. И овог пута је, из техничких разлога, морало бити напуштено даље испитивање.

Судећи по сачуваним остацима, капија у северном бедему била је засведена полуобличастим сводом. Отвори капије, са обе стране бедема, били су обзидани тесаницима црвенкасте брече (попут врата цитаделе; сл. 35, 36). Споља се капији могло прићи једино преко вештачког рова, који је овде укопан у стеновитом терену. Досад, међутим нису нађени никакви подаци на основу којих би се могло тачно реконструисати прилажење капији. Једино је споља, уз источну страну капије (сл. 36) откопан део ниског зида који је везан за бедем. Такође је досад остао неразјашњен цео комплекс одбранбених зидова између ове капије и цитаделе. Међу налазима у шуту не вреди ништа посебно поминьати.

И по методу и по резултатима интересантнији део радова претставља пробно ископавање у доњем граду, северно од куле 7, на месту где је по Цвијићевој карти Новог

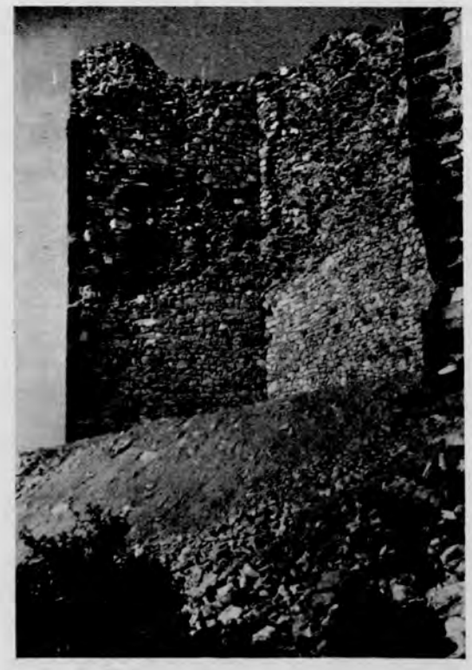
Сл. 37. Основа грађевине у западном делу града, на којој су вршена пробна ископавања
Fig. 37. Plan du bâtiment dans la partie occidentale de la forteresse, où ont été effectués des sondages

Брда постојао бунар[11]. На терену који је касније добио назив „рупе", била је само једна кружна јама, дубока нешто преко пола метра. Источно од јаме земља је на неколико места била мало улегнута. Запажено је да је овде на градски бедем прислоњен зид у дужини од двадесетак метара. На његовим крајевима могли су се видети почеци зидова управних на бедем. Помишљало се да се ради о некој грађевини, али сувише велике размере те евентуалне грађевине нису дозвољавале одређенију претпоставку. Било је решено да се најпре испита постојећа јама. На дубини отприлике од 1,00 м појавио се кружни зид од плочастог камена, без малтера, којим је јама била обзидана. Није се могло ићи даље у дубину зато што се тренутно није располагало потребним техничким уређајем. Због тога је решено да се копа поред јаме А, на месту где је конфигурација терена индицирала постојање нечег сличног (сл. 37). Кружна сонда В дала је на дубини од 1,50 м зид идентичан са оним у јами А. То исто се поновило у јамама С, D и Е. Следећом сондом (F) нађен је на дубини од 65 см зид паралелан са бедемом. Извршеним сондирањем добила се на терену нешто јаснија слика: правоугаони простор, затворен зидовима, са пет кружних јама на југоисточној половини. Приликом делимичног ископавања четири обимна зида грађевине примећено је да је уз унутрашњу страну ових зидова набијен слој глине, који се идући у дубину постепено шири. Једна од претпоставки, којој је као основа послужила на овај начин добијена слика, била је да је у питању неко веће спремиште жита. На сличан начин су сграђене познате дубровачке Рупе[12]. Међутим, при крају радова, кад је било омогућено да се јама А чисти даље у дубину, на 5,00 м испод нивоа терена појавила се вода. Јама А није испитана до краја, — недостајало је времена, али изгледа највероватније да цео описани објекат није спремиште жита, већ систем бунара.

У току сондирања избачено је доста фрагмената керамике, костију, гвоздених предмета. У јами В нађена је камена кугла пречника 56 см, а у јами D комад римског питоса. Сва остала керамика је млађа. Цео терен је покривен новијим наносима, тако да ни један налаз, ни сам за себе, ни у односу на грађевину, не пружа никакав употребљив податак. Например, заједно са фрагментом римског питоса стајали су предмети стари неколико десетина година. На површини терена постоје трагови новијих зидова (сл. 37, шрафирано вертикално).

По завршетку радова затрпане су све јаме сем сонде А, која је остављена да би се у следећој кампањи могло извршити њено чишћење до краја.

Конзерваторски радови извођени су на кули 5 и на зидном платну између кула 4 и 5. Била је намера да се конзервира и зид између кула 5 и 6 и кула 3, међутим припреме за извођење конзервације показале су да је на ова два последња места потребан деликатнији поступак за који није било услова. Начин конзервирања био је прилично прост. Зидало се на оним местима где је порушено лице зида изложило унутрашњи слој трпанца брзом пропадању (сл. 38, 40). Зидање је извођено у кречном малтеру. Због тога је и било сведено на ограничен простор, на оне површине где и обичан малтер, с обзиром на дебљину и положај зида, може да делује као довољно сигурно везиво. Камен није специјално припреман, већ је употребљаван онај који је нађен на лицу места. Настојало се да новоозидане партије у потпуности личе на сачуване делове зидова. За поправљање порушених углова куле коришћена је бреча, идентична — и по боји и по структури — са оном коју су употребљавали градитељи Новог Брда. Узимали смо је се једног каменолома који није далеко од града. Техника зидања, приликом заштитних радова, није претстављала проблем. Она се овде, код локалних мајстора који су из-

Сл. 38. Јужни зид куле 5 и део зида између кула 5 и 4, гледани са спољне стране; у доњем делу зидови су конзервирани
Fig. 38. Pan méridional de la tour 5 et partie du mur entre les tours 5 et 4, vues de l'extérieur; dans la partie inférieure les murs ont été conservés

[11] Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије III, Београд 1911, 1123.

[12] Urbanizam i arhitektura, god. IV, Zagreb 1950, br. 3—4, 48—50.

Сл. 39. Пробна ископавања у западном делу града
Fig. 39. Travaux de sondage dans la partie occidentale de la forteresse

водили конзервације, вековима није мењала. У целини, конзервирани зидови одвајају се од старијих једино неизбежним отсуством патине.

Где је било потребно извршена је привремена конзервација. На великој капији и на малим вратима у северном бедему сви изложени делови су прекривени сувим зидом, а темељи на које се наишло са једне и друге стране бедема, затим зид испод куле 5, поново су затрпани песком. Испред бедема и кула где је било шта рађено терен је тако нивелисан да је омогућено погодно отицање атмосферске воде. На црквици која је откопана 1952 год. извршене су мање поправке. Том приликом у поду цркве примећене су две камене плоче са рељефом (сл. 41, 42). Обрада плоча је сувише рустична да би се могло извршити тачно датовање. Сем ових плоча, у зиду једне куће на Новом Брду нађен је камени фрагмент са типом преплета двочлане траке, који је познат у моравској архитектури (сл. 43)[13].

И прва и друга кампања на Новом Брду, — мада имају специфичан карактер, — у великој мери су инструктивне. Досадашњи резултати само унеколико допуњују или мењају од раније познате податке о Новом Брду. На њих треба гледати првенствено као на припремну фазу рада. Проучавање Новог Брда се не може одвојити од упоредног истраживања мањих околних средњевековних насеља, рударско-топионичких центара, утврђења. И летимична прегледања терена јасно су показала да је Ново Брдо сачињавало привредну и стратеиску целину са својом ужом облашћу. Комуницирање овог великог рударско-трговачког и војничког центра са спољним светом оставило је трага и у путевима који се на појединим местима могу и данас пратити и које треба темељито испитати. Остаци новобрдског насеља, сами по себи, по обиму далеко превазилазе све слично што је преостало од нашег Средњег века. Проучавање насеља биће отежано околношћу да у том погледу не постоји никакво искуство. Сем тога, Ново Брдо је имало известан континуитет живљења. У другој половини XVII века у новобрдском насељу се спомиње сто педесет кућа[14], а пре сто година, по локалној традицији, било је још око четрдесет кућа. Тек у новије време број новобрдских становника постао је незнатан. Турска грађења (тј. грађења за време турске окупације) на средњевековним темељима, односно уклањање средњевековних објеката и зидања

[13] Овакав преплет је толико чест на споменицима Моравске школе да је излишно наводити где се све појављује.

[14] Theiner, Vetera Monumenta Slavorum meridionalium II, 1875, 221.

Сл. 40. Општи изглед цитаделе са северозападне стране
Fig. 40. Vue générale de la citadelle du côté nord-ouest

на њиховом месту, траже велику обазривост приликом ископавања, стога што у техници грађења не постоје велике разлике, а другостепени материјал (покретни предмети) ретко кад ће моћи да пружи потребну помоћ.

Мада су на добром делу простора где је рађено прошле две године створени такви услови да свако даље ископавање намеће не претходно већ дефинитивно испитивање и заштиту низа објеката, тврђава — цитадела и доњи град — захтева још увек велики посао који може дуго трајати. Било би стога неопходно да се напоредо са радом на тврђави предузму испитивања и на другим објектима. Могуће је радити на два начина. Један је да се започне ископавање оних објеката који се хронолошки могу сигурно одредити. Овакви би објекти послужили као ослонац за дефинисање оног што данас још изгледа сасвим неодређено. Друга могућност је, — мислим погодија, — предузети обимна пробна ископавања, што би, поред стицања драгоценог искуства, омогућило поуздану оријентацију у односу на значај и право распростирање целог проучаваног подручја. Од колико би значаја била пробна ископавања показује пример источног подграђа — насеља — вароши. На овом великом простору постоје многобројни трагови грађевина, улица. Има чак индиција да је насеље било окружено одбранбеним зидом и кулама. Поједини делови и данас носе називе махала, а за свега неколико објеката се може сигурно рећи да припадају српском Средњем веку.

Проблем заштите Новог Брда, који је у суштини тек начет, чини тему за себе. Изузетне атмосферске прилике на хиљаду сто метара надморске висине, — дуге зиме са великим снеговима, скоро стални ветрови, кише, — брзо мењају изглед зидова који се налазе изнад земље. Да би се сачувала тврђава, треба инвестирати знатна материјална средства и, поред тога, треба предузети такве грађевинске интервенције које ће многе делове готово реконструисати. Што се тиче објеката који ће се тек откопати, поставља се питање да ли се уопште могу оставити откривеним, без обзира на квалитет предузетих конзервација.

Даљи рад на Новом Брду је незамишљив без прецизног перспективног плана, а такав план се не да направити ако се нема увид у археолошке могућности које пружа Ново Брдо као целина.

Арх. ВОЈИСЛАВ КОРАЋ

Сл. 41. Камена плоча нађена у поду цркве Јовча
Fig. 41. Plaque de pierre trouvée dans le pavage de l'église Jovča

Сл. 42. Камена плоча нађена у поду цркве Јовча
Fig. 42. Plaque de pierre trouvée dans le pavage de l'église Jovča

Сл. 43. Камени фрагмент са пластиком, нађен у зиду једне куће
Fig. 43. Fragment de pierre sculptée, trouvé dans le mur d'une maison

TRAVAUX EXECUTES EN 1953

Au cours de l'été 1953, les fouilles et les travaux de conservation ont été poursuivis dans la citadelle et dans la partie Ouest de la cité. Cette partie de Novo Brdo, connue déjà par des publications antérieures, est relativement la mieux conservée. Elle était, cependant recouverte, d'un amas de sable et de pierres. Ce matériel ne provenant que des ruines plus récentes des massifs remparts, les recherches méthodiques n'ont pas pu commencer qu'après le déblaiement complet du terrain. C'est pourquoi les fouilles de cette année ont été en majeure partie réduites aux travaux préparatoires.

Malgré différentes difficultés techniques, les travaux excécutés ont été d'une assez grande envergure. Quant à la citadelle les fouilles ont permis d'obtenir des connaissances plus précises sur son aspect. La porte dans le mur entre les tours 3 et 4 a été complètement découverte. De même, il a été possible de déterminer le niveau du terrain sur lequel la citadelle a été construite. A l'intérieur on a constaté des vestiges de bâtiments. La découverte de la porte d'entrée devant la tour 2 et de la porte dans le mur, entre les tours 6 et 8, a complété les données antérieures sur la voie de communication entre la partie Ouest de la citadelle et l'agglomération qui se trouvait à l'Est. Des sondages ont été effectués au Nord de la tour 7 où on a pu constater un intéressant système de captage des eaux avec cinq ouvertures circulaires de puits.

Comme les objets en question n'ont pas encore été complètement dégagés, il n'a été possible, sur la base des recherches effectuées jusqu'à ce jour, que d'établir une choronologie approximative.

Les objets meubles trouvés au cours de ces fouilles n'ont par eux-mêmes que peu d'importance pour la science.

Au cours des travaux de ces deux années, il n'a pas encore été possible d'accomplir l'étude définitive des restes archéologiques découverts jusqu'ici à Novo Brdo. Les résultats de ces fouilles sont, toutefois, considérables. Les travaux ont fourni plus de précision sur l'étendue et le caractère de Novo Brdo, de son agglomération et de sa forteresse. Les observations sur le terrain ont montré que dans les environs il y avait des galeries de mines, des fonderies de métaux, de petites agglomérations et d'autres fortifications. Ceci confirme manifestement que la vie de cette cité médiévale et du territoire environnant, avec lequel elle formait une unité économique et culturelle, a été déterminée par le développement de l'exploitation des mines. Les expériences acquises au cours de ces deux années sont également importantes en ce qui concerne les méthodes de travail à suivre, surtout dans les parties de la cité où la vie accuse une certaine continuité même après la prise de Novo Brdo par les Turcs.

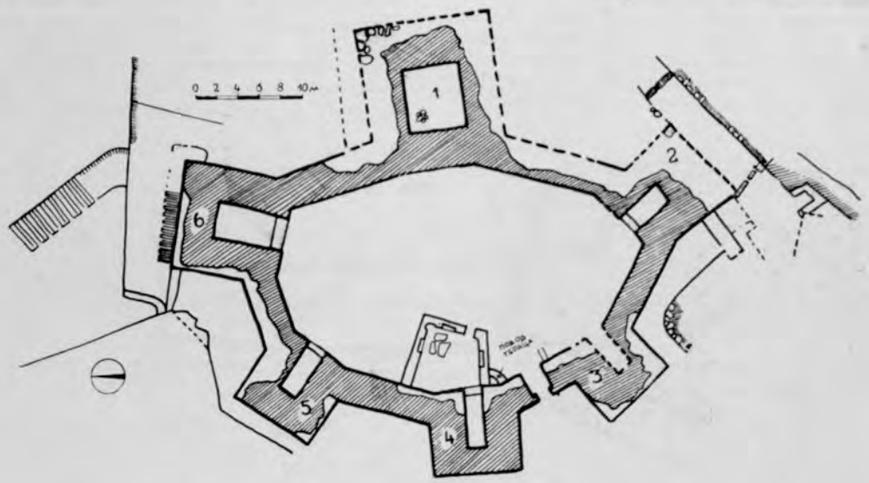
V. Korać

РАДОВИ ИЗВРШЕНИ 1954 ГОДИНЕ

И ове године, као и прошле, главни посао састојао се у рашчишћавању шута из Горњег града — Цитаделе и у конзервацији угрожених зидова и кула целе тврђаве.

При раду на рашчишћавању шута код главне улазне капије у тврђаву, која је откривена при ископавању у 1952 години, наишло се на врло добро очуване трагове првобитне калдрме, а на удаљености од 12,70 м од самог улаза и на праг од камена (од црвене брече), сличан већ откривеном прагу на самом улазу у капију. Калдрмом је био поплочан цео простор између првог и другог прага, који је претстављао уствари прилазни пут у саму тврђаву. Његова ширина износи 3 м. Са спољне стране тај пут је био оивичен једним одбранбеним зидом, који се није сачувао у својој првобитној висини, те се не зна да ли је служио као ивичњак пута и био низак или као одбрана од напада са те стране и био висок. Са унутрашње стране пут је ишао до саме спољне ивице куле 2, а даље у продужетку нађен је још један пуни зид који може да буде основа неке друге куле, која је служила за одбрану пута или је ту била можда још једна капија, спољна, јер се наишло на праг сличан прагу код главне улазне капије и на трагове куле. Даљим ископавањем, идући дуж пута ка спољној прилазној страни новооткривеног прага, утврдиће се свакако да ли је ту била још једна спољна капија, или је пронађени праг служио само као међа између два нивоа рампе која је, у више падова, водила ка главној улазној капији у саму тврђаву. Та рампа ишла је, у благом луку и паду, источном падином тврђаве, поред највеће куле Горњег града, куле 1, па поред саме спољне ивице куле 2, у Доњи град, кроз капију, која се налазила до саме ивице куле 2. Унутрашњи простор главне улазне капије рашчишћен је потпуно, снимљен архитектонски и делимично конзервиран. При конзервацији нарочита је пажња обраћена на улазни праг, као и банак са нишом. Тако је цео тај простор обезбеђен од квара и рушења за известан дужи период времена и тиме омогућен приступ у Горњи град.

Од свих шест кула, колико их свега има Горњи град, најугроженија је била кула 3. Због тога се приступило њеној конзервацији на тај начин што је њен темељ, који се сачувао само неких 20—30 см над земљом, изидан у висини од преко 2 м и завршен, привремено, са две косине, да би се доцније наставило са зидањем, када се за то буду обезбедиле скеле и грађевински материјал у довољној количини. У првом реду црвена бреча за ивичњаке и цемент за зидање. Због штедње ове године радило се само спољa у продужном малтеру, док је унутрашња маса зидана у кречном малтеру са песком

Сл. 44. Основа Горњег Града-Цитаделе — Fig. 44. Plan de la Forteresse Supérieure-Citadelle

Сл. 45. Калдрмисани пут који води у главну улазну капију

Fig. 45. La route pavée qui mêne à l'entrée principale

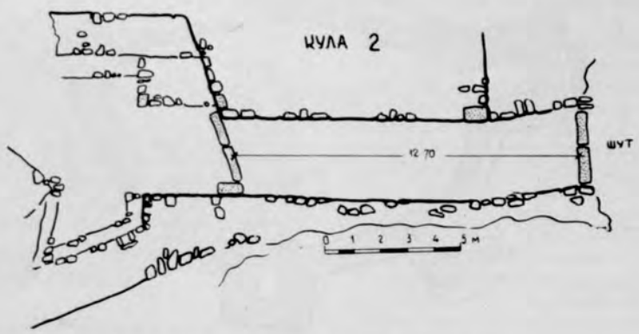
Сл. 47. Рад на конзервацији куле бр. 3 Горњег града

Fig. 47. Les travaux de conservation à la 3e tour de la Forteresse Supérieure

просејаним од затеченог шута. Горње површине завршног нагиба изидане су такође у продужном малтеру, са плочастим каменом одозго ради лакшег сливања атмосферилија.

Приликом рашчишћавања простора између куле 2 и 3, наишло се на неке, доста трошне ниске зидове, који иду безмало паралелно са спољним ивицама зидова тих кула. Ти зидови откривени су до извесне дубине, па затим конзервирани.

Код мале улазне, пешачке капије у Доњи град као и код куле 7, тј. Северне угаоне куле Доњег града, вршена су обимна рашчишћавања и конзерваторски радови. При том раду, идући од капије ка кули 6, наишло се на зидове, управне на обимни зид Доње тврђаве као и на под од набијене земље са шљунком, у виду тераца, између тих зидова и обимног зида. Даљим отклањањем шута до саме куле 6, наићи ће се свакако на темеље још каквих грађевина, те ће се и са њима поступити на исти начин. Међутим, у правцу куле 7 није се наишло ни на какве зидове, сем једног управног зида на обимни зид Доње тврђаве, у виду банка, те је његова горња површина задржана као под куле 7. Из ње је избачен сав шут и тако утврђен њен облик, који је врло интересантан и свакако карактеристичан за новобрдске отворене куле уопште. Наиме зид који затвара ту кулу са истока, врло је узан (свега око

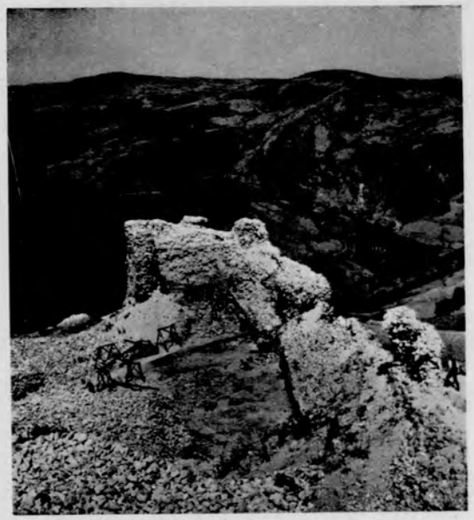
Сл. 46. Основа „Велике капије" са првим прагом

Fig. 46. Plan de la »Grande Porte« avec le premier seuil

Сл. 48. Кула бр. 6 Горњег града

Fig. 48. La 6e tour de la Forteresse Supérieure

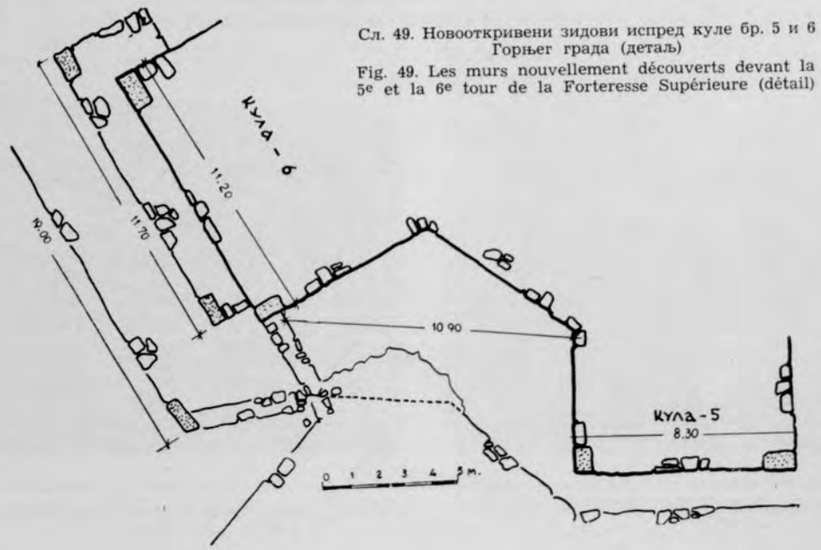

Сл. 50. Рад на рашчишћавању северне угаоне куле Доњег града

Fig. 50. Les travaux de déblaiement de la tour Nord de la Forteresse Inférieure

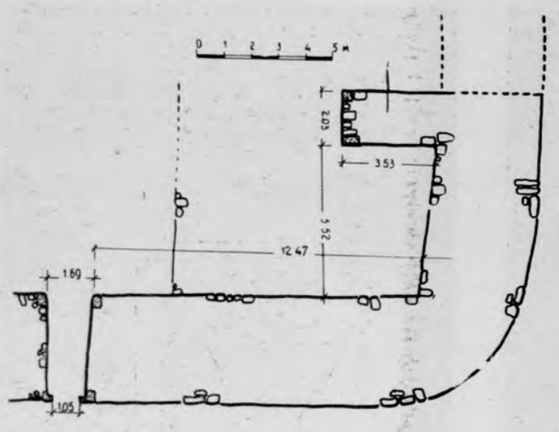
2 м) и релативно плитак (око 3,50 м). На основу остатка темеља и једног дела сачуваног лица зида са југа, почело се са конзервацијом тог његовог завршног, односно чеоног изгледа.

Код куле 5 откопан је такође, на извесном отстојању од спољне њене ивице, паралелно са њом, нижи зид, који је такође конзервиран. Тај зид продужује се чак до куле 6, где се спаја са једним другим зидом, који је свакако из новијег периода грађења, јер је слабије зидан од осталих зидова и вероватно је служио као привремена ограда простора између куле 5 и 6. Испред куле 6 наишло се на два паралелна зида, слична овом описаном, који се — због терена који је ту у великом паду — каскадно спуштају према сувом рову, који се ту налазе испод саме

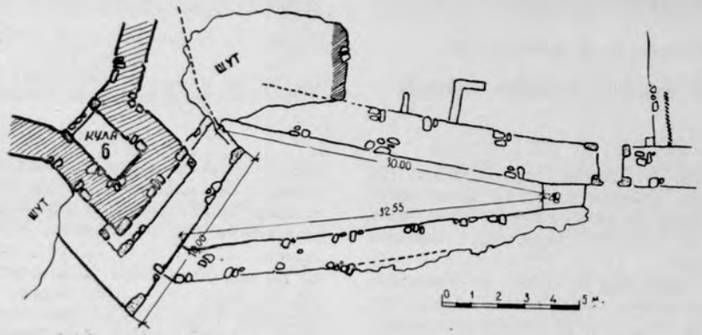
Сл. 49. Новооткривени зидови испред куле бр. 5 и 6 Горњег града (детаљ)

Fig. 49. Les murs nouvellement découverts devant la 5e et la 6e tour de la Forteresse Supérieure (détail)

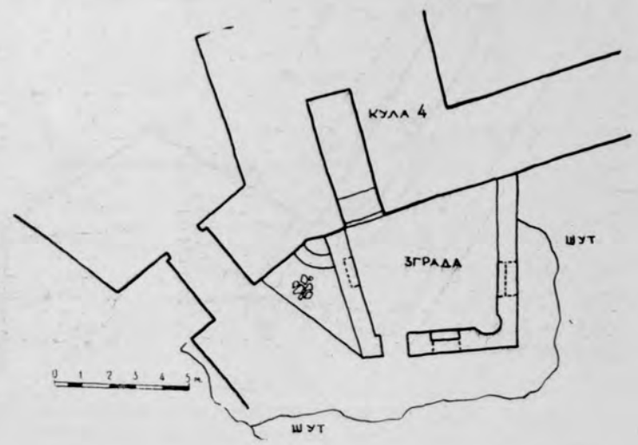
Сл. 51. Основа северне угаоне куле Доњег града

Fig. 51. Plan de la tour de l'angle Nord de la Forteresse Inférieure

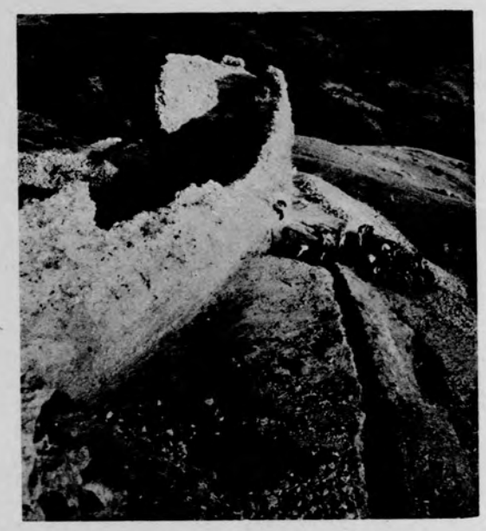
Сл. 52. »Троугаони« простор тврђаве (детаљ)

Fig. 52. L'espace »triangulaire« de la forteresse (détail)

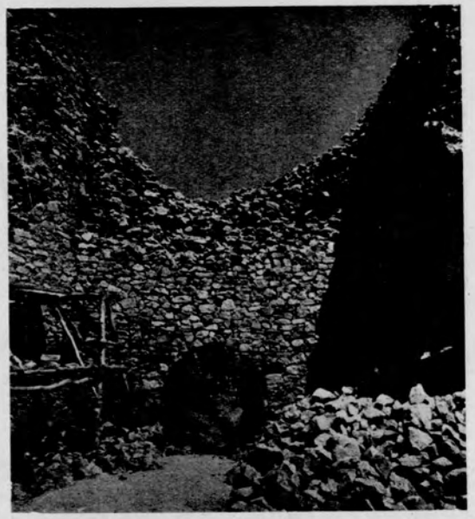
Сл. 53. Основа новооткривене зграде, лево од улаза у Горњу тврђаву — Цитаделу

Fig. 53. Plan du bâtiment nouvellement découvert à gauche de l'entrée de la Forteresse Supérieure

Сл. 54. Рашчишћавање шута из »троугаоног« дела испод куле бр. 6 Горњег града

Fig. 54. Le déblaiement des débris de la partie »triangulaire« au-dessous de la 6e tour de la Forteresse Supérieure

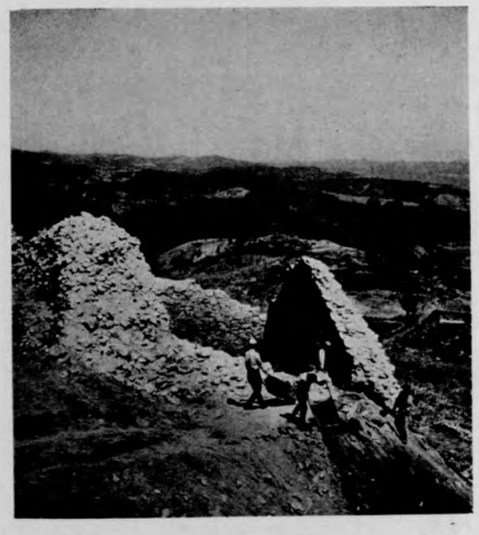

Сл. 56. Мала улазна капија Горњег града (после извршене рестаурације)

Fig. 56. La petite entrée dans la Forteresse Supérieure (après sa restauration)

куле, као нека врста потпорних зидова — контрфора.

На простору између куле 6, обимног зида који води од те куле ка кули 7 Доњег града, у коме се налази мала пешачка капија, и одбранбеног зида који је ишао по ивици сувог рова до улаза у малу капију, налази се велика гомила шута. Почело се са отклањањем и тога шута како би се установило да ли се у том простору, који има облик развученог троугла, налазила каква грађевина и како би се утврдило чему је служио тај про-

Сл. 55. Избацивање земље из куле бр. 1 Горњег града

Fig. 55. Rejet de la terre de la 1e tour de la Forteresse Supérieure

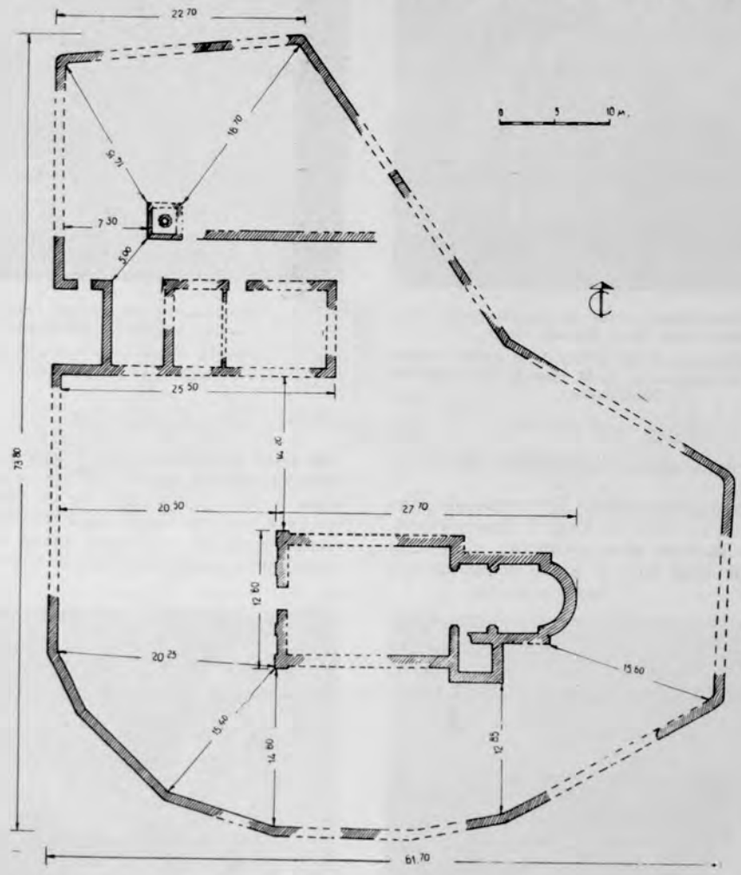

Сл. 57. Унутрашњост Горњег града — Цитаделе

Fig. 57. L'intérieur de la Forteresse Supérieure

стор. До саме мале капије наишло се на темеље једне пуне куле, која је свакако служила за одбрану улаза у капију, а да ли је постојао покретни мост преко сувог рова за улаз у саму тврђаву, кроз ту капију, то ће се вероватио утврдити даљим рашчишћавањем тог простора.

Најобимнији и најтежи посао било је избацивање шута из унутрашњости Малог града — Цитаделе као и избацивање шута из

Сл. 58. Комплекс »Саска црква« — Fig. 58. Le complexe de l'église de Sachsen

кула тога града, нарочито из куле 1, једине затворене од свих шест, колико их има Мали град. Избацивање шута вршено је кроз новооткривену капију на зидном платну између куле 3 и 4, као и са горње ивице зида између куле 1 и 2. Још прошле и претпрошле године откривени су отвори за међуспратне греде у кули 1 и утврђена њена унутрашњост, тј. величина која је приближно квадрат са странама 5,68 × 5,62 м. Исто тако претпрошле године откривен је и један отвор на западном зиду те куле, који је био врло узан, са падом одозго на доле, у виду пушкарнице, те се постављало питање чему је тај отвор служио? Избацивањем шута из тог простора дошло се до првобитног пода, који је такође израђен од набијене земље са мањим комаћем камена, одозго изглачаним, у виду тераца. Под се налази на дубини од 4,30 м од доње ивице рупа за међуспратне греде. Није пронађен нити откривен никав отвор сем тог узаног прозора, у виду пушкарнице, откривеног 1952 године. Претпоставља се да је ова просторија служила као магацин за оставу хране и других животних потреба, а вероватно и као затвор — апсана и да се у њу улазило, односно силазило кроз отвор који је био свакако остављен у поду дворане изнад ње. Осветљена је била кроз тај узани отвор, који се налази испод самих међуспратних греда. Кроз њега није могло да се прође, јер је био узан и високо, а светлост која се добијала била је довољна, јер није служила за осветљавање већ само за проветравање.

У самој Цитадели, избацивањем шута лево и десно од новооткривене капије, наишло се на зидове једне мање грађевине, свакако из турског периода изградње, јер се у сва три зида наишло на нише а у углу двају од њих на огњиште са рупама за греде о које су свакако биле вешане вериге. Грађевина је прислоњена уз зид куле 4 и малих је димензија. Има облик трапеза са странама 4,80 × 5,70 × 6,90 × 6,80 м (мерено споља). Поред зида те грађевине, који се налази до саме капије, а који је управан на кулу, налази се улаз, а са спољне његове стране један мањи узвишени троугаони плато, са подом од набијене земље са комадима мањег камења по горњој површини, изглачаних, и једном јамом у углу. У тој јами нађени су многи фрагменти керамике и други отпаци, те се стога закључује да је то била јама за отпатке. У њој су нађена и два мања суда од керамике, добро очувана као и животињске кости.

*

Сем рада на тврђави извршен је, ове године, још један веома значајан посао, а то је откривање зидова на комплексу званом „Саска црква", североисточно од села Бостане, на удаљености 600—700 м, у непосредној близини саме тврђаве и насеља Ново Брдо.

Литература нам даје врло оскудне податке уопште о црквама на Новом Брду. По тим подацима било би их свега 3—4 на целом простору, док је на терену, међутим, утврђен број од преко десет. Па и предање говори о већем броју цркава него што их литература помиње. Ипак, од наведених у први ред се

Сл. 59. Откопавање апсиде »Саске цркве«
Fig. 59. Les fouilles dans l'abside de l'église de Sachsen

Сл. 60. Новооткривени зид у Горњем граду после конзервације
Fig. 60. Le mur, nouvellement découvert, dans la Forteresse Supérieure (après les travaux de conservation)

ставља Саска црква Св. Николе, изнад села Бостане, и црква Св. Николе, доцније од Турака названа Св. Петка, код данашње џамије, на платоу југоисточно од ње. За Саску цркву се каже да су је Турци, одмах по освајању Новог Брда 1455 године, опљачкали и оставили без крова и звона. Али, она се често замењује са великом црквом Св. Николе, изнад данашње џамије, која је по писању барског надбискупа Марина Бицију 1610 године, „била од Турака преобраћена у џамију, а била је лепа и скупоцена, окићена мозаицима и лепом архитектуром". Како је та црква припадала српским владарима, и доцније добила име Св. Петка — као што је и Богородица Љевишка у Призрену, по њеном претварању у џамију од стране Турака добила име Св. Петка — то „Саска" црква не би требало са њом да се замењује, јер прво није никад претворена у џамију пошто је, по напуштању Новог Брда од стране Саса, опустела, а друго и стога што није добила назив Св. Петка. Ипак, овај проблем биће свакако дефинитивно решен када се буде потпуно извршило откопавање не само Саске цркве, већ и цркве Св. Петке, изнад џамије у насељу Ново Брдо. Нарочито ће на то питање дати одговор, свакако, новопронађене фреске у Саској цркви, чије ће се потпуно откривање и студија извршити идуће године.

Овогодишњим откопавањем утврђена је дебљина обимног зида (0,80 м) и дебљина зида највеће грађевине у унутрашњости, цркве (1,30 м), јер је откривена апсида — која је полукружна и споља и изнутра — и

са јужне стране уз њу призидана капела, а поред тога наишло се у шуту и на велики број фрагмената малтера са фреско-сликарством, у два слоја, претежно религиозног карактера и орнаментике. Откривањем зидова и других двеју грађевина (једна од њих, квадратне основе, је бунар), које са црквом чине комплекс назван „Саска црква", испитан је цео локалитет и на тај начин омогућено његово тачно архитектонско снимање. На основу тих снимака и других потребних података, почеће се идуће године са систематским ископавањем и проучавањем и тог локалитета, сем саме тврђаве Ново Брдо.

Арх. ИВАН М. ЗДРАВКОВИЋ

Арх. ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ

TRAVAUX EXECUTES EN 1954

Le travail le plus important a consisté dans le déblaiement des débris de la Forteresse Supérieure et dans la conservation des murs et des tours menacés de la citadelle entière.

Durant les travaux de déblaiement, devant la porte principale, on a trouvé des traces fort bien conservées du pavé primitif et, à une distance de 12,70 m de l'entrée, une dalle qui ressemble beaucoup à celle, découverte auparavant sur le seuil même de la porte principale. Le même pavé a du recouvrir l'espace entier entre la première dalle et la seconde qui faisait en réalité partie de la route qui mène dans la citadelle même.

L'intérieur de la porte principale a été entièrement déblayé. Des relevés en ont été faits et on a pris un certain nombre de mesures pour sa conservation.

Des six tours de la Forteresse Supérieure, la plus menacée est la troisième; c'est la raison pour laquelle elle a été réparée. Sa conservation a été faite de manière à ce que son fondement, dont il ne restait que quelques 20 à 30 cm au-dessus de la terre, soit rebâti jusqu'à plus de deux mètres en hauteur et provisoirement terminé par deux escarpes permettant d'y continuer plus tard les travaux de conservation.

Devant la petite entrée de la Forteresse Inférieure, c-à-d. devant la porte pour piétons, ainsi que devant la septième tour (tour angulaire Nord de la Forteresse Inférieure), on a éxécuté de larges déblaiements et d'importants travaux de conservation. Tous les débris de la septième tour ont été mis de côté de manière à pouvoir en déterminer la forme.

Dans l'espace compris entre la sixième tour, le mur qui va de cette tour vers la septième de la Forteresse Inférieure et le mur de défense qui suivait le fossé jusqu'à l'entrée de la petite porte, se trouvait un gros tas de débris. On a également commencé à enlever ces débris de manière à pouvoir déterminer l'usage de cet espace, qui a la forme d'un triangle allongé, et de voir s'il s'y trouvait quelque bâtiment.

Le travail le plus difficile et le plus vaste a été, sans doute, le déblaiement des débris de l'intérieur de la petite forteresse ainsi que celui des débris de toutes les tours de cette forteresse et notamment de ceux de la première tour, la seule de type fermé parmi les sept que compte cette forteresse. Les deux années d'auparavant, on avait découvert des trous des poutres des étages de la première tour alors qu'on déterminait les dimensions et la forme — qui est presque carrée — de celle-ci. En écartant les débris de cet espace, on a découvert le plancher primitif de terre battue avec de petits cailloux à surface lisse en terrazzo. Ce plancher se trouvait à 4,30 m au-dessous des trous des poutres d'étage.

Dans la citadelle même, après le déblaiement des débris à gauche et à droite de la porte nouvellement découverte, on a mis à jour les traces de murs d'un petit bâtiment, sans doute de l'époque turque. Ce bâtiment s'appuyait contre le mur de la quatrième tour et était de dimensions très modestes.

Mais le travail le plus important de fouilles et de recherches archéologiques de cette année à Novo Brdo a porté sur les murs du complexe dit »église de Sachsen«, au Nord-Ouest du village de Bostane, à proximité de la forteresse et de l'agglomération de Novo Brdo.

Avec les fouilles de cette année on a déterminé l'épaisseur du mur qui entoure le complexe (0,80 m) ainsi que du mur du plus grand des bâtiments de ce complexe, c-à-d. de l'église elle-même (1,30 m) dont l'abside est semi-circulaire à l'intérieur comme à l'extérieur. Au côté Sud de l'église était flanquée une chapelle. En outre, on a trouvé dans les débris un grand nombre de fragments de mortier peint en fresco en deux couches. La découverte des murs des deux autres bâtiments de ce complexe nous a permis de définir le complexe entier et d'en prendre des relevés précis.

Sur la base de ces relevés et des autres détails obtenus, on entreprendra, l'année prochaine, des fouilles et des recherches systématiques même en dehors de Novo Brdo — où l'on travaille depuis trois ans déjà — ainsi que dans la localité toute entière.

I. Zdravković — D. Jovanović

ШЉАКИШТА НА НОВОМ БРДУ И КАЧИКОЛУ

Немогућно је утврдити тачна времена првих рударских радова у нашој земљи: 1) што се олово употребљавало од преисторијских времена за различите сврхе због лаког топљења и обрадљивости; 2) што је злато, један од првих метала, ушло врло давно у свакодневни живот човеков.

Наши стари рударски радови и разасута стара шљакишта око наших рудника сведоче о сталном и интензивном рударско-топионичарском раду. Датовање појединих радова је врло тешко, јер су се рударски радови, због немирних времена, могли обнављати чак на истим местима по неколико пута.

Наш циљ је да проучимо шљакишта Новог Брда, да извршимо темељну анализу ових јединих правих сведока о величини богатства Новог Брда и да историчаре упозоримо на чињенице које неће моћи произвољно тумачити хроничари онога времена (4,5 и 6)[1]. Техничка анализа у археологији помогла нам је да решимо овај проблем.

Ово ће унети више светлости у досадашње историске податке (8, 12, 13, 14, 15, 19 и 23).

ШЉАКИШТА НОВОГА БРДА И КАЧИКОЛА

Трагови старих рударских радова очувани су у топономастици места и насеља, старих рударских и топионичарских радилишта. Али једна је ствар интересантна, а то је да су називи за исту ствар различити. Спорно је често питање који од израза да се узме и који је правилнији. Вук *(Српски рјечник,* Београд 1935) за шљаку има следеће речи: троска, шљакња, тара. Ивековић — Броз у модернизованом речнику *(Rječnik hrvatskog jezika* — Zagreb 1901) имају ове изразе: шкљакња, тара (у Црној Гори), туска (вероватно од троска у Боки), цопина (Д. Ђуровић). *U Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika Jug. Ak.* (Zagreb 1880—2) стоји — „copina, scoria, што остане на дну стопљене guke željeza, a ne vala, te otpadne il se odbije". Рударски речник Д. Степановића *(Немачко-српски,* Сарајево 1923) уводи и један нов израз; Schlacke: згура, згурија, бабина, тросква. М. Вујаклија *(Лексикон страних речи и израза,* Београд 1937) наводи: „шљака (Schlacke), згура, троска, отпадци при топљењу руде". Наш велики морфолог и геолог Ј. Цвијић *(Етн. зборник* IV, 210) пише: „У Србији се тросква зове римском речју згура (zgoria). Проучавајући Брсково, В. Ђоровић (Брсково, *Гласник Геогр. друштва,* св. XX, Београд 1934) дошао је до података да „згуру народ овде зове изварак или ижљевак". Српска реч за згуру или згору начињена је од талијанске речи scoria, каже В. Карић (*Србија, опис земље, народа и државе,* Београд 1887). Наш познати хемичар С. Лозанић у *Хемији* (стр. 124) за згуру употребљава следеће синониме: отопина, истопина, тросква, шљакна. У *Гласнику Српског ученог друштва* (II 11,57) употребљен је синоним дрозга. „Да су римске традиције настављене сведочи израз за рудну троскву, срп. згура, бугарски згория од латин. scauria, scoria" (13, стр. 173). У Словенији се за шљаку каже жлиндра.

У старој рударској терминологији узета је немачка реч — „шљакња" (Schlacke): „Пошто је киз метнут у пећ, руда се истопи, па се појави олово и пијена; овим невриједним одбацинама веле шљакња" (21,22). У Криљеву код Новог Брда, место где се налази старо шљакиште зове се Кишова Њива. Када се руда роштује добије се „киз" (21, 22). Појам ове речи није разјашњен (21).

Енглези и Талијани кажу „scoria", Французи „la sorne" и „la scorie", а Турци „kars".

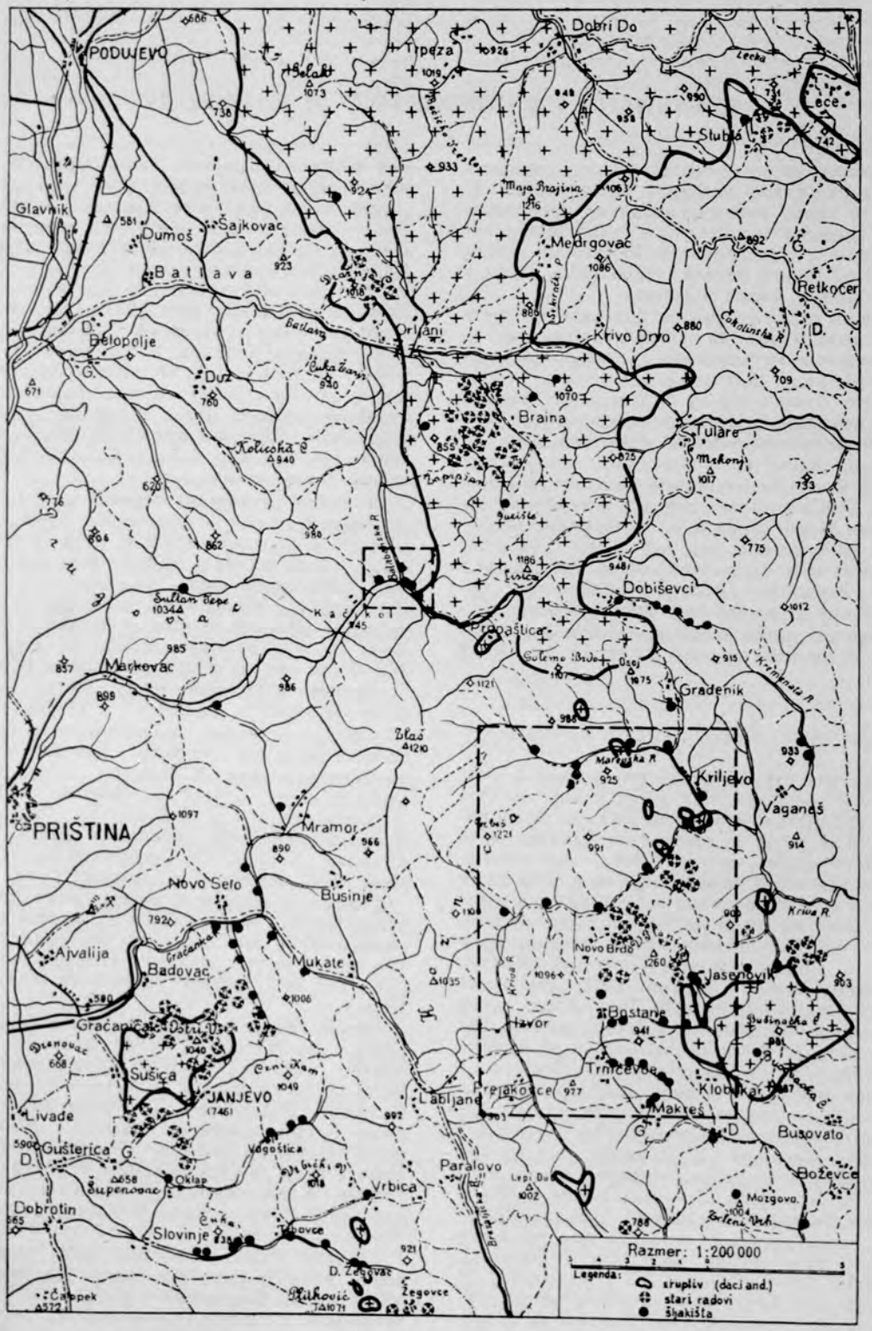
Обилазећи стара шљакишта око наших оловно-цинканих рудишта наишао сам на различите називе. У Мозгову (Ново Брдо) кажу за шљаку „гури", а у Злетову „жгури". У Караманици и у Словињу код Јањева је зову „шљакна", на Копаонику „троска", на Руднику „шљака". У Сребрници се искључиво зове „шљакна" и „шљака".

Због тога што се у већем делу земље употребљава израз „шљака", и што скоро свако разуме шта стоји иза ове речи, одлучио сам се за реч „шљака", уствари немачку реч, али већ дубоко укорењену у нашем језику.

Места где су се одвијали топионичарски радови звала су се, а и данас се зову, обично „коло" и „самаков". „Коло, овако веле витлу и згради где је витао" стоји у В. Скарића објашњењима о рударским пословима и терминологији старих (21). До данас су се задржали називи: Нижно Коло код Новога Брда (на специјалним картама стоји Нишино Коло, види сл. 63), Качиколо на Балабанској Реци и Коло у Крњој Јели код Шупље Стијене.

Челник Радич поклања, 1431, приходе свога „кола" у селу Каменици код Рудника манастирима Кастамониту у Св. Гори и Врањевшници у Србији *(Споменик* III, 34). Код Ђустендила се зове место са великим шљакиштима Сребрно Коло (*Arch. epigr. Mitt.* X. 77).

[1] Бројеви у загради означавају литературу наведену на крају чланка.

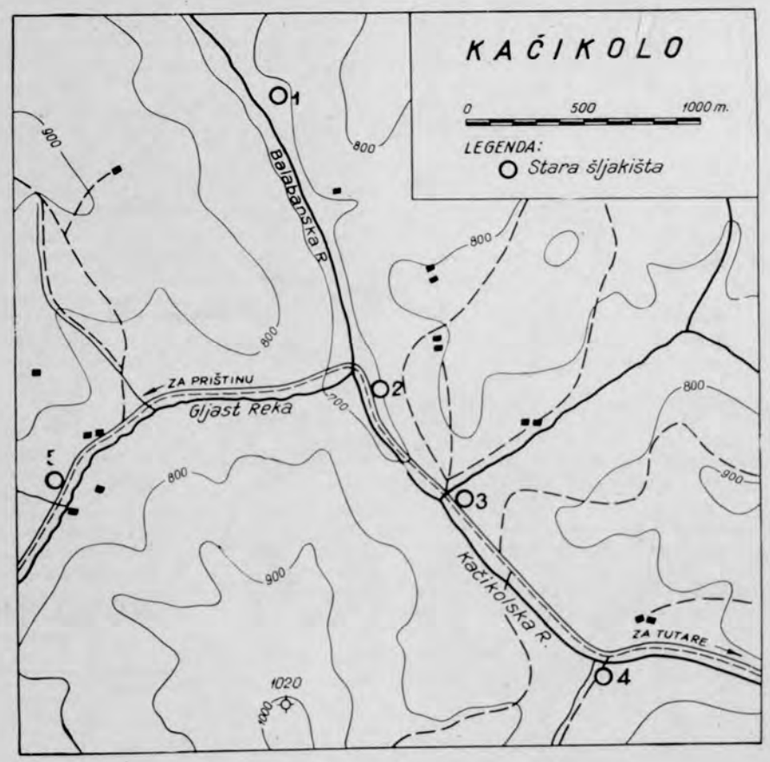
Сл. 61. Прегледна карта шљакишта — Fig. 61. Vue d'ensemble sur le dépôt de scories

Нарочито је у области Новога Брда и Јањева распрострањен назив „самаков", за места где се топила руда. Скоро сва шљакишта носе име „Самаков". Изгледа да је овај израз заменио „коло", па је према томе млађега порекла.

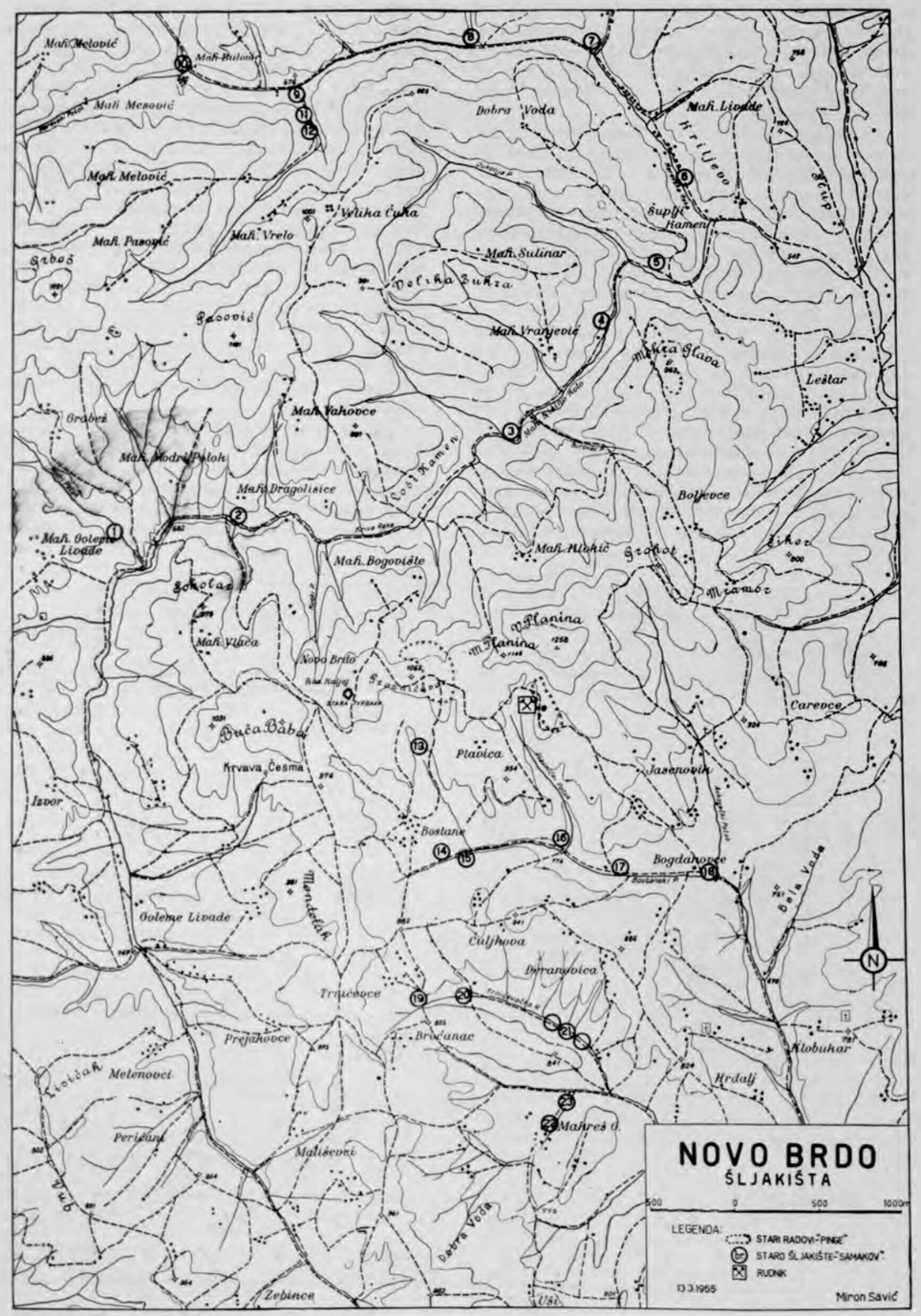
Самакови су углавном били постављени уз потоке, тако да се вода употребљавала за „михове" (мехове за дување) (21). Још и данас се на овим местима налазе изведене ваде и млинови. Ово је нарочито карактеристично за шљакишта у Кривој и Маревачкој Реци. Занимљиво је име малога насеља на Балабанској Реци, Качиково. Лети Балабанска Река пресуши. Наравно да се под оваквим условима кочио рад у „колу". Вероватно је да се првобитно место звало „Кочиколо". Каснији израз „Качиколо" се одржао код Срба до данас. Шиптари га изговарају „Kačiköl". Исто тако занимљив је положај шљакишта у потоку Киселици под Новобрдском тврђавом. Разлог да је ово шљакиште постављено на место где нема довољно воде за покретање мехова, био је условљен вероватно немирним временима, тако да су се запослени људи брзо склањали у тврђаву. Ова шљака прожета је интензивно железним хидроксидом а проценат олова (2,95%) изразито је низак. Овде може да се ради и о римској шљаки.

Али лети, када пресуши велики део новобрдских потока, тако да се ни воденице не могу покретати, „цехови" су морали настављати са радом, јер се и експлоатација у јами морала повећавати у односу на зимски период због смањења воде. Због тога се за погон мехова морао употребљавати коњ или човек, наравно према величини цеха. У поглављу о цеховском оруђу и његовим техничким називима, В. Скарић објашњава термине који су везани за ову врсту рада (21). „Дајижина" је дрво у витлу (згради) за које се веже коњ (нем. Deichsel), а „хам" је ремен који се причврсти о врат коња при раду у витлу. „Хам" се причвршћује у „риђак" (нем. Ring). Ово потпуно потсећа на топионичарске радове изложене у Агриколиној књизи (1).

Шљакишта су била растурена око Новога Брда због тога што су Саси стекли повластице да слободно крче шуме и дижу нова насеља, док им то Душанов законик (1349) није ограничио. Допустио им је да их могу експлоатисати само за потребе трга, углав-

Сл. 62. Шљакишта Качикола, »Самакови«
Fig. 62. Les scories à Kačikolo, les «Samakovi» (fonderies)

Сл. 63. Шљакишта Новога Брда — Fig. 63. Les scories à Novo Brdo

ном за топионице и руднике (Законик, чл. 123). Главни потрошач дрвета су биле топионице. Потрошња дрвета у рудницима била је незнатна. Истим чланом Законика било је зајемчено Сасима да задрже оне земље које су дотада имали. Због тога су се повукле јасне и одређене границе шумских добара појединих цехова, јер је шума као и рудник била извор хране за топионице. Поједина места у шуми још и данас се називају „угљари". Овако раштркан рад топионица ишао је у рачун без сумње и самим власницима „кола" или „самакова", јер је државни надзор над радом био слабији, а власници су имали више могућности да кријумчаре метал.

Власници топионица били су углавном Саси, касније Дубровчани, Которани и људи из других градова са Приморја. Било је и наших људи, али њихов је број морао бити мали, јер је трговина била уско повезана за метал и за добаву топитеља са мора.

Назадовање рударства у нашој земљи за време Турака дошло је: 1) због преоријентације у трговини и монополистичког положаја нове државе над металом и 2) услед открића Америке и нових поморских путева. У новим и дотада неистраженим деловима света, лежишта су била богатија и рентабилнија. Овоме је свакако допринело и слабо газдовање и у првим моментима и неразумевање за ову врсту посла, али то су све разлози од споредног значаја.

Саси су се женидбеним везама стопили са католицима по тржиштима или су се иселили у приморске градове. Обилазећи Ново Брдо, Евлија Челебија уопште не спомиње Сасе, него осуђенике који „копају сребро и предају га управнику, који га у њихову присуству продаје и даје држави таксу" (5). Тако је замрло рударство на Новоме Брду.

Али оно што је битно за нас, то су остаци старих рударских радова и разасута шљакишта око Новога Брда. Њихово испитивање има посебан значај, јер нам пружа јасне доказе за развој топиничарских радова у Средњем веку. То су оловна шљакишта.

У свим нашим оловно-цинканим лежиштима, осим корушких (Межица, Рабљ, Bleiberg), олово садржи сребра. Наравно да су и стари знали за ово, па су при топљењу олова гледали да добију што више сребра, јер је оно уствари и било главни циљ старих топиничара (1, 22). Али једна друга ствар наводи нас на размишљање. За наше сребро постојали су различити називи, и ти називи су се без сумње односили на квалитет самога сребра. „Ratzenpley" (рацко олово) из Кучајне описује у своме дневнику (1555) витез од Дершвама (14, стр. 174). Ово се, како изгледа, не односи на појам чистоте сребра, него на крај откуда је то сребро дошло. Вероватно је мишљено на „расијско сребро". Скоро до наших дана одржао се подругљив израз у Војводини за сељака: „Рац". Значи овде се радило по свој прилици о „српском сребру". Архиепископ Гијом Адам и Бертрандон де ла Брокијер записали су да је особеност Новога Брда сребро помешано са златом. Било је то „гламско сребро", „argento de glama" (Новаковић, Arch. slav. Phil. III (1879), 523, доводи у везу гламско сребро, односно реч глама, с новогрчким μάλαγμα= злато), поред „бијелога сребра", „argento bianco", које се често помиње. Joannes Martini de Basanti покраден је био у Новамонте „de argento glame libre VIII, quod tenebat sagia XII auri pro libra. (Тужба у Дубровнику 8 фебруара 1436 у Lamentationes de fortis) (14, ст. 175). Из тога следи да је прерађено „argentum glame" имало једну шестину или отприлике 16,67% злата.

Новија детаљна геолошка истраживања показала су да рудне резерве у Новом Брду износе око 300.000 тона руде са просечним садржајем од (10):

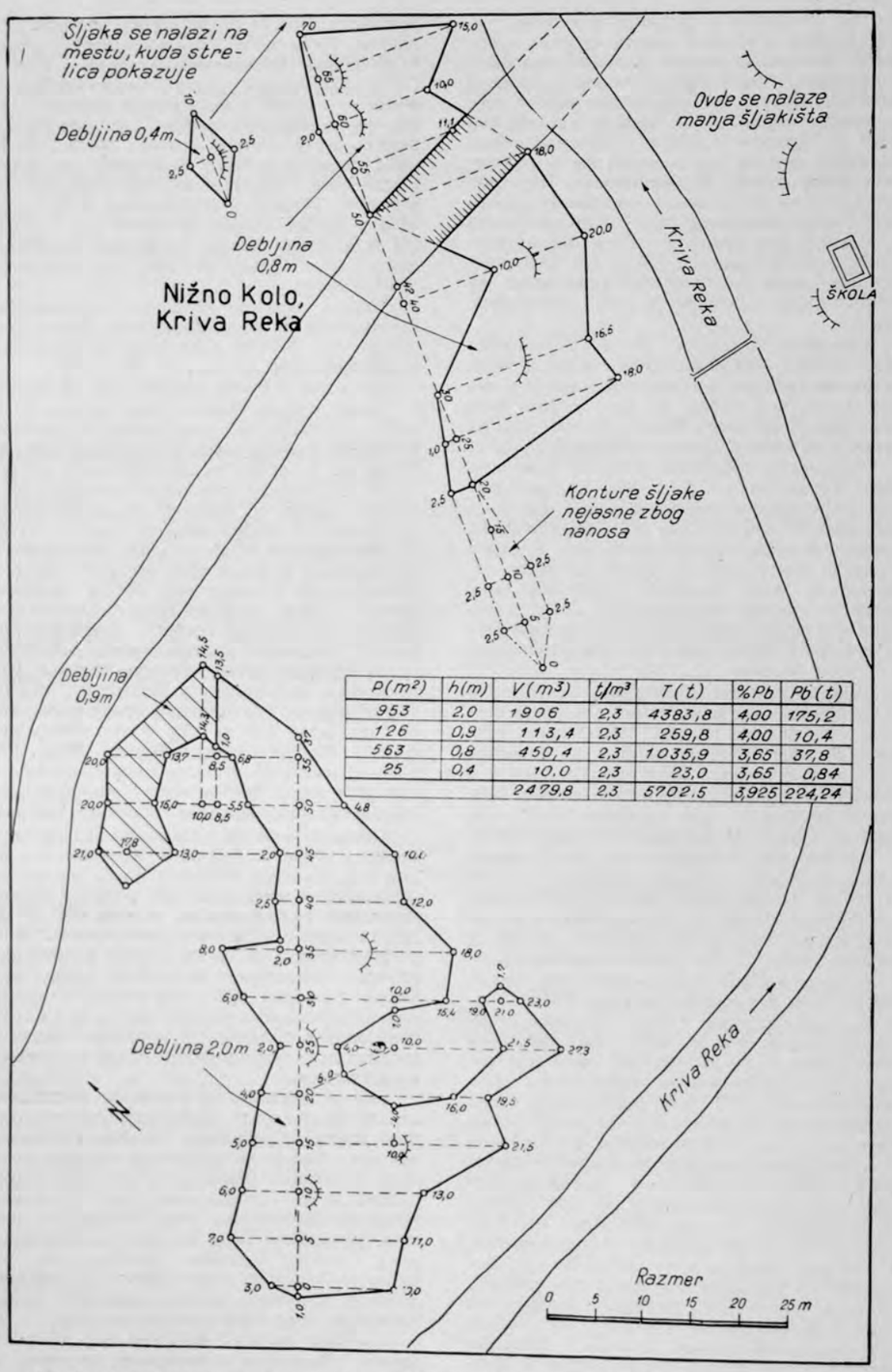
5,2% Pb, 11,1%Zn, 108 gr/t Ag, 2,7 gr/t Au.

Злато у руди Новога Брда варира од 0,4—3,3 gr/t. Стари су сребро добивали из олова, а злато је једним делом само везано за олово. Већи део је везан за лимонитисану руду и пирит. Најмодернијим технолошким поступцима не може се постићи таква концентрација злата у сребру како то тврди у тужби Joannes Martini de Basanti. Из тога следи да је тужилац рефлектирао на већу отштету. Ипак остаје спорно: шта је то „argentum glame", а шта „argento bianco". Логично би било да је „бијело сребро", чисто рафинирано, а „гламско" са примесама. Али какве су то примесе, остаје отворено питање. Прегледајући шљакишта у Качиколу, наишао сам на шљаки код општине комад олова, који је садржавао 150 gr/t Ag. Ако узмемо да у 64,75% Pb-концентрату Новога Брда (јан. 1953 г.) има 1035 gr/t Ag, тада ће цифра од 150 gr/t Ag у чистом олову значити добар степен искоришћења за тадашње прилике.

Познато је да се у Средњем веку добивао бакар у Кучеву, Руднику, Кратову и у Босни (14). Наласци бакарног новца на оловно-цинканим лежиштима, или у чисто оловно-цинканим провинцијама, приморали су нас да се и овим проблемом позабавимо. В. Симић је констатовао да се на нашим оловно-цинканим лежиштима развијала металургија бакра узгредно (19). Прегледајући стара оловна шљакишта, опазио сам да се на скоро свим оловно-цинканим рудиштима налази на појединим старим оловним шљакиштима бакарни камен.

Ово је опажено на Руднику, Копаонику, Новом Брду (ређе), Качиколу, Јањеву, Злетову (често), Сребрници, Брскову (Штитарица) итд. Досада су откривени бакарни регулуси на Црнцу (Рогозна) у близини старих радова и на караванском путу Пљевља—Никшић—Дубровник, код Косанице у близини Ђурђевића Таре. Испитујући еруптивну зону Пивске Планине, наишао сам над Шћепан-Пољем на неке бронзе, које још нису детаљно испитане, а које припадају прерађивачком, а не топиничарском раду.

Посебну пажњу обратили смо бакарном камену Качикола и бакарном регулусу са Црнца.

P(m²)	h(m)	V(m³)	t/m³	T(t)	%Pb	Pb(t)
953	2,0	1906	2,3	4383,8	4,00	175,2
126	0,9	113,4	2,3	259,8	4,00	10,4
563	0,8	450,4	2,3	1035,9	3,65	37,8
25	0,4	10,0	2,3	23,0	3,65	0,84
		2479,8	2,3	5702,5	3,925	224,24

Сл. 64. Ортогонално снимљене шљаке у Нижном Колу — Fig. 64. Scories vues à Nižno Kolo

ХАЛКОГРАФСКО ИСПИТИВАЊЕ

Халкографски студиј шљака је врло интересантан. Литература у овоме правцу је врло оскудна (10,16). Док се на једној страни развила рудна микроскопија, а на другој халкографија модерне металургије, дотле је врло интересантан халкографски студиј старих шљакишта и старих металних финалних производа остао код нас недирнут.

Халкографско испитивање шљакишта није вршено систематски. Систематски је само прегледана шљака у Качиколу, „Самаков" у Балабанској Реци.

При прегледу шљаке богате металом (38,2% Pb), показало се да се ради о једној врсти регулуса. Мегаскопски се опажају бакрови оксиди: малахит и азурит. На свежем прелому маса је ковинска, а боја светло сива, а на полираној површини се опажају мале рупице пречника увек мањег од 1 мм. Већином су дугуљасте. Под микроскопом (сл. 65) опажамо да се при хлађењу хомогена маса распала у две компоненте, које се међу собом разликују по саставу метала. Тако је настала еутектичка смеса са светлијом и тамнијом компонентом. Светлија компонента припада халкопириту, а тамнија вероватно оловноме силикату. Дебљина дендритских повојница код еутектикума износи 0,0014 мм. Уздужна укључења имају слаб рељеф, изотропна су и добро се глачају. Припадају сфалериту.

Даље испитивање је показало да је шљака хомогена са више неправилно поређаних рупица, које се мегаскопски могу видети. Мегаскопски се у њему ретко виде трагови елементарног олова. Величина зрна тамније и светлије силикатне компоненте је приближно једнака те износи од 0,13 до 0,0006 мм, а за галенит 0,04 до 0,0006 мм. Количина галенита је мала. Местимично се у њему опажају дендритски агрегати олова.

Са истога места шљака богатија оловом (4,35% Pb) микроскопски се разликује што је маса потпуно ситнозрна, а на површини су рупице напуњене већим кристалима (сл. 66). Под микроскопом тамнија силикатна компонента претставља основу, у којој се налазе нејасно ограничена зрна компоненте са моћним одбојем светлости. Пречник зрна светлије компоненте износи од 0,15 до 0,004 мм, тамније компоненте од 0,10 до 0,0005 мм, а галенитних и оловних зрна од 0,05 до 0,0007 мм.

Шљака сиромашна металом (0,9% Pb), мегаскопски је потпуно хомогена. Местимично има различите рупице, које су на површини покривене ситним кристалима шљаке. Микроскопски разликујемо две површине: са јачим и са слабијим одбијањем светлости. 45% углачане површине припада делу који јаче одбија светлост. У маси ових двеју силикатних компонената опажамо још галенит и елементарно олово. Компонента са јачом одбијеном светлошћу има зрна, чији пречник се мења од 0,15 до 0,0006 мм, а тамнија компонента од 0,10 до 0,0006 мм. Пречник галенитних зрна варира од 0,065 до 0,0006 мм,

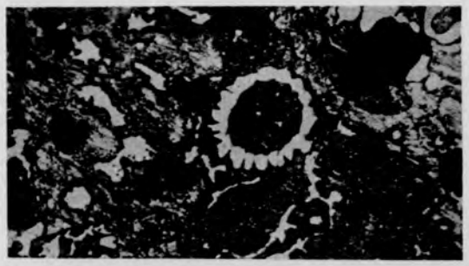
Сл. 65. Качиколо, »Самаков« у Балабанској Реци. Повећање 750 х. Еутектикум! Бакарни камен са 38,2% Pb. Дугуљасти и троугласти тамни минерали припадају сфалериту — ZnS

Fig. 65. Kačikolo, un «samakov» dans la rivière Balabanska, agrandi 750 x. Eutektikum! Minerai de cuivre avec 38,2% Pb. Ces minerais sombres allongés et triangulaires appartiennent aux sfalérites-ZnS

Сл. 66. Качиколо, »Самаков« у Балабанској Реци. Повећање 750 х. Оловне сузе и натаљени галенит — PbS разврштени су правилно због вискозитета шљаке (бело). У основи су светло и тамно сиви силикати. У шљаки има 4,65% Pb

Fig. 66. Kačikolo, «samakov» de la rivière Balabanska, agrandi 750 x. Les gouttes de plomb et la galène-PbS se dégagent directement par suite de la viscosité de la scorie (en blanc). Au fond, des silicates gris, brillants et sombres. Dans la scorie il y a 4,65% de Pb

Сл. 67. Црнац код Плакаонице на Рогозној Планини. Повећање 150х. Оловна бронза. Олово је чисто бело, чисти бакар је светлосив, а нечисти тамносив. Удубљења су црна. Деона анализа: 63,2% Cu, 24% Pb + Sb, 1% Sn, 1450 gr/t Ag, затим доста арсена, а мало гвожђа и никла

Fig. 67. Crnac près de Plakaonica sur la montagne Rogozna, agrandi 150 x. Bronze de plomb. Le plomb est d'un blanc pur, le cuivre pur est gris brillant, le cuivre impur gris sombre. Les profondeurs sont noires. Résultat de l'analyse: 63,2% Cu, 24% Pb + Sb, 1% Sn, 1450 gr/t Ag et, en plus assez d'arsénique et un peu de fer et de nickel

док су зрна елементарног олова развијена око рубова тамније компоненте, те су уздужна. Дужина износи највише до 0,002 мм, а дебљина 0,0002 мм. Галенит се опажа у тамнијој компоненти и тада су зрна веома мала. Облик зрна приближује се кугли, из чега се да закључити да је натаљен. У светлој силикатној компоненти су зрна галенита већа, тако да можемо у некима од њих опазити још и трагове цепљивости. Пречник оваквих зрна је 0,03 мм.

Скоро сваки препарат побуђује пажњу ванредно интересантним облицима у основи и распореду метала. Из прегледаних препарата да се закључити да је температура у пећи била релативно ниска и неједнака, због остатака галенита.

Посебно интересантан је регулус са Црнца.* Чува се у Старом Тргу. Наличи на зарубљену купу, чији су пречници 29 и 8 см, а висина 9 см. Тежина је око 20 кг. Првобитно се мислило да је то сребрн регулус. Боје је тамне, на преломима бакренаст. Има леп звук и велику тврдоћу, због чега смо закључили да је вероватно био намењен за израду звона. Интересантно је присуство антимона и коситера. Из овога се да закључити да је коситер морао долазити или са Истока или из Британије. Антимон вероватно потиче из Бујановца, где су постојали стари радови (Б. Миловановић, усмено саопштење).

Под микроскопом се да са лакоћом одредити бакар и олово (сл. 67). Проучавање овога регулуса треба наставити. То је оловна бронза и по физичким и по хемиским особинама.

Потпуна халкографска студија старих шљакишта захтева много труда, времена и знања.

КОЛИЧИНЕ И ХЕМИСКЕ АНАЛИЗЕ ШЉАКА НОВОГА БРДА И КАЧИКОЛА

Да би се дефинитивно утврдиле количине и садржај метала у шљакама Новога Брда, приступило се ортогоналном снимању шљакишта и систематским пробама. При узимању проба вршило се на лицу места квартирање. Узорци су затим темељно прегледани, да не би међу шљаком био какав комад олова, бакренца или гвожђа, који би утицао да добијемо погрешну слику о анализама. Шљаке у Кременатој Реци нису узимане у обзир, јер је био јако отежан пренос проба, а и количина шљака је мала.

Утврђено је да у Новом Брду нема више од 24.393 тоне шљаке. Ако овоме прибројимо и шљакишта Качикола, добијамо само 35.767 тона шљаке. Како нисам снимио шљакишта у Кременатој Реци и неколико мањих купа шљаке, чија величина не прелази 10 до 20 тона, и ако узмемо у рачун шљаку однесену водом, можемо рачунати највише са 40.000 тона шљаке. Досадашње оцене шљака биле су превисоке (20).

* Делимичну квантитативну хемиску анализу извршио је инж. Терзић из Севојне.

Метала у шљакама Новога Брда у Качикола има**:

НОВО БРДО

Број	Pb%	FeO%	Cu%	As%
1	5,32	45,60	0,03	0,32
2	5,75	49,30	0,06	0,29
3	3,92	44,24	траг	0,17
4	4,10	43,70	траг	0,16
5	3,30	42,80	траг	0,30
6	4,30	43,40	траг	0,14
7	3,30	43,60	траг	0,12
8	3,75	42,80	траг	0,14
9	5,80	46,50	траг	0,14
10	5,10	43,50	траг	0,18
11	4,95	44,20	траг	0,21
12	3,30	40,00	0,20	0,49
13	2,95	43,10	0,12	—
14	3,40	41,10	0,08	0,55
15	5,50	40,10	0,17	0,52
16	5,10	40,10	траг	1,07
17	4,70	37,70	траг	1,62
18	4,30	42,60	0,16	0,50
19	4,30	46,00	0,04	0,20
20	3,40	43,10	0,08	0,68
21	3,60	44,10	0,08	0,74
22	3,60	43,20	0,24	0,50
23	3,60	43,20	0,24	0,50

КАЧИКОЛО

Број	Pb%	FeO%	Cu%	As%
1	5,30	45,60	0,16	0,23
2	4,55	44,00	0,20	0,47
3	5,10	44,70	0,14	0,40
4	4,95	43,80	0,16	0,37
5	4,55	45,60	0,14	0,46

У измереним и испитаним шљакиштима Новога Брда налази се 1.019,71 тона олова и у шљакиштима Качикола 559,98 тона, или укупно 1.579,69 тона олова.

Из анализа се да оријентационо закључити о начину топионичких радова. Олово у јањевским шљакама варира од 2,70 — 13,0%. Осим тога у јањевским шљакама железо је много ниже. У анализама јањевских шљака опажа се да повећање железа проузрокује боље искоришћење олова, јер железо улази у силикатну масу. FeO је главни састојак базичне шљаке, у којој се налази до 50%. Његови силикати чине шљаку течном ($FeO \cdot SiO_2$). Шљака са већим садржајем Fe специфично је тежа и зато задржава у себи капљице олова. Новобрдске шљаке имају висок садржај гвожђа, да не би шљака била густа због велике количине цинка. Новобрдске топионице имале су уједначен топионичарски поступак, значи да је шаржа због саме природе руде згодна, и да се руда могла топити и без већега топионичарскога знања.

** Анализе је извршила лабораторија »Трепче« под вођством инж. Ж. Ивковића и инж. С. Рајчевића.

Код оловних шљака морамо разликовати две категорије: 1) киселе шљаке, јер су стари хтели да добију сребро на уштрб олова, па су га пустили у шљаку, и 2) базичне шљаке, то су наше савремене шљаке, које обилују топитељима. Шљаке Новога Брда приближавају се нашим шљакама по својој базичности.

РУДАРСКА АРХЕОЛОГИЈА

На Новоме Брду нема више од 40.000 тона шљаке. Из те шљаке могло се добити највише 12.000 тона олова, јер се границе у шаржи крећу од 16 — 41% Pb. Ако од ове количине одузмемо олово које је још увек везано у шљакама, остаје нам око 10.500 тона олова које су искористили стари. Прерачунато на новобрдску руду, уз услов да су стари вадили 10% PbS, што се да лепо опажати у старим радовима, добијемо око 120.000 тона руде са свих новобрдских рудних појава.

Ново Брдо се 1326 г. спомиње први пут као рударско место, а у првој половини XVII века оно као рударска колонија не значи скоро ништа. За 300 година рада могло је да буде добивено мање од 10.500 тона олова, јер су доказани и римски радови, и мање од 16.800 кг сребра. Под условом да би на Новом Брду експлоатација и продукција била равномерна за целих 300 год., и да занемаримо римске радове, јер су они према средњевековним били незнатни, годишње би се добијало око 35 тона олова и 53 кг сребра. Али осцилације у продукцији су морале постојати, због немирних и несређених времена, особито по доласку Турака. По свему изгледа да је „златно доба" Новога Брда било за време деспота Ђурђа.

Из ових анализа се да закључити да богатство Новога Брда не треба увеличавати ни у прошости, а ни данас. Бертрандон де ла Брокијер, Евлија Челебија и други хроничари очевидно су преувеличали богатство Новога Брда. Са овим се намеће и питање да ли је Ново Брдо имало 40.000 становника? Да ли су ти људи могли имати своје дохотке посредне или непосредне од рударства? На ово питање треба категорички одговорити негативно. И осим тога тврђава Новога Брда са свим насељима око ње није могла примити 40.000 становника. Ако за становнике Новога Брда узмемо и старе топионичаре, који су се држали својих цехова и шумских поседа, и ако прибројимо овамо насеља у Мах. Буловић, где се и данас опажају трагови старих цркава, темељи зграда и „јехудиско гробље", ипак се не можемо сложити са бројем од 40.000 становника.

Разлог да је Ново Брдо био напредан град у Средњем веку изгледа да лежи у томе: 1) што је на трговачком друму, који је водио са ушћа Бојане и Дрима преко Призрена за Софију (12), и 2) што је сматран за рударски центар ове области (13, 14). Доласком Турака путеви према мору изгубили су важност, па са тиме и места која су била на том путу. Осим тога, руда је са дубином, због дуге експлоатације, постајала сиромашнија металом, тако да је неоправдано бацити сву одговорност на слабу турску управу. Добијање окера морало је бити један од важних доходака новобрдских рудара, јер је руда јако лимонитисана. Истина, ово се нигде не спомиње, али наше фреске говоре да се прављење боја морало добро познавати. То је било познато и античким рударима (23). У новим приликама и ова грана производње морала је да отпадне, јер је освајач доносио нове обичаје и законе.

Данас је Ново Брдо понова оживело због експлоатације рудника. За неколико година на Новоме Брду завладаће потпун, а можда и вечит мир, јер ће мала количина руде бити повађена.

ЗАКЉУЧАК

Трагови нашега старога рударства сежу у античко доба, а вероватно и раније. О рударству у нашим крајевима говоре Плиније, Марцијал, Стацијус и Вибијус. По остацима грађевина, грнчарије, новцима и др., може се закључити да се у античко доба рударило у Сребрници, Космај-Бабама, Мајданпеку, Руднику, Лецу, Злетову, Јањеву, Новом Брду и на испиралиштима злата у источној Србији и Босни. У обзир нису узета железна лежишта. Ниво рударскога и топионичарскога знања код античкога и средњевековнога рудара био је висок. Али стварних података о начину извођења ових радова има врло мало, јер су овакви радови захтевали комбиновано познавање рударства и археологије.

Опажено је на оловним шљакиштима на више места да се уз металургију олова и сребра развијала и металургија бакра. Др Р. Марић успео је да нађе бакарни новац са натписима у реверу metalli Ulpiani, metalli Dalmatici, metallis Aurelianis, metallis Panonicis. Осим тога нашао је бакарни новац деспота Ђурђа кован на Новоме Брду. То је дало потстрека да дођемо до претпоставке да су стари одвајали бакрове минерале и добијали елементарни бакар.

Сеоба народа и долазак Словена прекинуо је рад на рударству. Истом у XIII веку Саси су за време владе Стефана Уроша II Милутина (1282—1320) обновили рударство у српској држави.

Међу најнапреднијим рудницима било је Ново Брдо. Хроничари нас извештавају на претеран и јако увеличан начин о богатству Новога Брда.

Да бисмо извршили темељну анализу о величини рударских радова, одлучили смо да проучимо шљакишта Новога Брда, и да на

основу њих извршимо темељну анализу историских чињеница, и ослободимо их заблуда које су настале услед нетачних података хроничара тога времена.

Историјат шљакишта Новога Брда има своју бурну прошлост од најмање три века, од 1326 год., када се Ново Брдо спомиње први пут као рударско место, па до прве половине XVII века. У овоме времену одиграли су се велики историски догађаји, који су имали утицаја и у рударству. Трговину са морем заменила је турска монополистичка трговина металом и сољу. Саси, потомци немачких рудара, стапали су се са месним становништвом или су се иселили у приморске градове или назад у Угарску. Богата рударска терминологија, проткана и нашим изразима, задржала се у турском рударском законику (22). У свим нашим крајевима задржали су се називи који нас потсећају на старе саске рударе: Саси (село, крај), или Саска Долина, или Сасина Река итд.

У топиоиичким радовима узели су видног учешћа и наши људи из Дубровника и Котора. Велики део трговине био је у њиховим рукама, а они су имали заједмчена права на трговину и кретање.

Места где се топила руда звала су се „кола", а касније „самакови". До данас су се задржали називи Нижно Коло, Качиколо, Самаков и др. Топономастика је богата и недовољно испитана, не само у Новом Брду, него и на другим нашим рудницима. Свако „коло" имало је и своју шуму, јер је у топиоиичарству исто тако важан угаљ као и руда. „Коло" је поседовао обично „цех", а ређе појединац.

Начин рада у „колу", куповање руде и сл. вршено је према саскоме закону. У ове законе уношени су и наши правни обичаји (3). Читав рад нас потсећа на излагање G. Agricolae у De re metallica libri XII.

У Средњем веку много се говорило и писало о Новоме Брду. Првом половином XVII века била је то мала рударска колонија, у којој су још само осуђеници радили.

При топљењу олова се добијало сребро познато у трговини као „argento de glama" и „argento bianco". Шта је значило једно, а шта друго, и шта је садржавало поред сребра, нисмо могли да установимо. Мислило се да „argentum glame" има злата, али с обзиром на парагенетске прилике Новога Брда ово мишљење је морало бити одбачено.

Детаљним прегледом шљакишта утврђено је да су се стари бавили металургијом бакра. Нађен је бакарни камен у Качиколу и оловна бронза на Црнцу (Рогозна). До сличних констатација дошло се и на другим оловним шљакиштима наше земље. Ово је потврдило нумизматичка открића д-ра Р. Марића.

Циљ нашег рада је био да израчунамо тачно количине и извршимо хемиске анализе шљакишта Новога Брда. Утврђено је да у Новоме Брду нема више од 24.393 тоне шљаке са 4,18% Pb, и у Качиколу 11.414 тона са 4,90% Pb. Јасно је да су ове количине незнатне, у односу на оно што су хроничари тога времена писали. Прерачунавајући расположиве податке из данашњега геолошкога и рударскога познавања Новога Брда и прерачунавајући све вредности из шљака под најповољнијим условима, нашли смо да је у Новом Брду ископано око 120.000 тона руде и да је из ње добивено 10.500 тона олова и 16.800 кг сребра.

Због тога смо дошли до закључка да је рударска вредност Новога Брда од старих преувеличана и да је чак доведена у питање тачност историских података да је Ново Брдо могло имати око 40.000 становника. Овако велики број људи није могао економски егзистирати под оваквим условима рада и производње новобрдског метала.

Престанак рада у Новоме Брду настао је због све већег осиромашења рудишта, монополистичкога положаја турске државе над металом, а највише због открића нових и богатих рудишта на новом континенту, разгранате трговине и познавања морских путева. Наша лежишта постала су неекономична, а задњи трагови средњевековнога рударства гасили су се у XVII веку.

Данас су на Новоме Брду обновљени стари радови, али за кратко време, јер ће бити брзо исцрпено лежиште од 300.000 тона прилично сиромашне и, због јаке оксидације, нерентабилне руде.

МИРОН САВИЋ

КОЛИЧИНА ШЉАКЕ У НОВОМ БРДУ

Број	М Е С Т О	Количина (тона)	Pb%	Pb (тона)
1	Модри Поток (Витињска Река)	227,5	5,32	12,09
2	Мареваи, Маревачка општина	106,6	5,75	6,13
3	Нижно Коло, Крива Река	5702,5	3,92	224,24
4	Модра Глава, Крива Река	6027,8	4,10	257,50
5	Лештар, Крива Река	416,3	3,30	15,30
6	Криљева, Маревска Река	1672,6	4,30	72,00
7	Криљева, Кишова Њива	493,3	3,30	16,30
8	„Самаков", Маревска Река	233,4	3,75	8,76
9	Мах. Буловић, Подворица Поток	907,3	5,80	52,60
10	Мах. Буловић, Симоловић Поток	32,2	5,10	4,20
11	Мах. Буловић, Подворица Поток	3277,2	4,95	162,20
12	Мах. Буловић, Подворица Поток	245,6	3,30	3,11
13	Бостане, Киселица Поток	1348,6	2,95	39,80
14	Бостане, Бостански Поток	1396,5	3,40	47,48
15	Бостане, Бостански Поток	487,8	5,50	26,83
16	Ушће Плавичког Потока у Бостански Поток	150,0	5,10	7,65
17	Богдановац, Бостански Поток	73,6	4,70	3,45
18	Богдановац, Река — Шљакна	88,3	4,30	3,80
19	Трнићевце, Трнићевачка Река	113,2	4,30	4,87
20	Чуљково, Трнићевачка Река	1153,6	3,40	39,23
21	Чуљково, Трнићевачка Река	152,9	3,50	5,35
22	Г. Макреш, Макрешки Поток	15,0	3,60	0,54
23	Г. Макреш, Макрешки Поток	21,7	3,60	0,73
		24393,5	4,18	1019,71

КОЛИЧИНА ШЉАКЕ У КАЧИКОЛУ

Број	М Е С Т О	Количина (тона)	Pb%	Pb (тона)
1	„Самакова" у Балабанској Реци	2428,8	5,30	128,70
2	Качиколо — општина	3979,9	4,55	181,10
3	Качиколо, кућа Росе Кујовић	1402,0	5,10	71,52
4	Лимановића Њиве	3563,7	4,95	176,84
5	„Самакова" у Гљаст Реци	40,0	4,55	1,82
		11414,4	4,90	559,98

НАЈВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА

[1] G. Agricolae: De re metallica libri XII. Basileae MDLVI. Deutsches Museum. Berlin MDCCCCXXVIII.

[2] Х. К. Авестијан: Основи металургије. Београд 1949.

[3] М. Беговић: Трагови нашег средњевековног права у турским правним споменицима. Историски часопис Историскога института САН. Књ. III. Београд 1952.

[4] Bertrandon de la Broquière: Le voyage d'outremer. «Recueil de voyages et de documents» publié sous la direction de MM. Ch. Schefer, membre de l'Institut, et Henri Cordier. Paris, Ernest Leroux 1892. — Путовање преко мора. Београд 1950.

[5] Е. Челебија: Путопис из XVII века. Сарајево 1954.

[6] Д. Чохаџић: Путопис Е. Челебије о српским земљама у XVII веку. Споменк САН, књ. XLII. Београд 1905.

[7] В. Ђоровић: Брсково. Гласник Географског друштва, св. XX, год. 1934. Београд 1934.

[8] O. Davies: Roman mines in Europe. Oxford 1935.

[9] V. Fettich: Металургија обојених метала. Београд 1951.

[10] H. Freund: Handbuch der Mikroskopie in der Technik. Band 2, Teil 2. Frankfurt a/M 1954.

[11] Б. Глушчевић: Рудник Ново Брдо. Техника, год. VIII, бр. 6. Рударство и металургија, год. IV, бр. 3. Београд 1953.

[12] K. Jireček: Die Handelsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Prag 1879. Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у Средњем веку. Сарајево 1951.

[13] К. Јиречек: Историја Срба. Прва књига до 1537 год. (Политичка историја), Београд 1952.

[14] К. Јиречек — Ј. Радонић: Историја Срба. Друга књига. (Културна историја), Београд 1952.

[15] M. Maczek, E. Preuschen u. R. Pittioni: Beiträge zum Problem des Ursprunges der Kupfererzwertung in der Alten Welt. Archaeologia Austriaca, Heft 12, 1953.

[16] P. Ramdohr: Die Erzmineralien und ihre Verwachsungen. Berlin 1950.

[17] М. Савић: Шљакишта Злетова, Јањева, Новога Брда и Качикола (манускрипт). »Трепча« 1953.

[18] М. Савић: Стари топионичарски радови Јањева, Новога Брда и Злетова. О старим рударским радовима. Записници Српског геолошког друштва за 1954 годину, Београд 1956.

[19] В. Симић: Историски развој нашега рударства. Београд 1951.

[20] В. Симић: Косовско-Моравска Област. Техника, год. VII, бр. 5. Металургија, год. III, бр. 2. Београд 1952.

[21] В. Скарић: Стари рударски рукопис о рударским пословима и терминологији. Споменик Српске кр. академије наука LXXIX, други разред, 62, Београд 1936.

[22] Ф. Спахо: Турски рударски закони. Гласник Земаљскога музеја у Б. и Х. Сарајево 1913.

[23] Vitruvii: De architectura libri decem — Iterum edidit Valentinus Rose — In aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae MDCCCXCIX. — Витрувијевих десет књига о архитектури. Сарајево 1951.

LES SCORIES DE NOVO BRDO ET DE KAČIKOLO

Il est un fait connu de l'histoire qu'au Moyen-Age Novo Brdo était un des plus grands centres miniers (8, 12, 13, 14, 15 et 19) et les chroniqueurs de ce temps nous informent sur ses grandes richesses minières (4, 5, 6).

Dans le but de vérifier leurs données, nous avons décidé d'entreprendre des recherches sur les scories de Novo Brdo. L'analyse technique dans l'archéologie nous a permis de résoudre ce problème tout à fait.

De nombreux ateliers métallurgiques ont été découverts dans les environs. Ils sont situés surtout près des rivières dont on utilisait l'énergie pour actionner les souffleries des forges.

A l'origine, ces ateliers étaient aux mains des Saxons (»Sasi«), mais il semble que par la suite ils aient passé entre les mains de gens originaires de nos villes de la côte, la métallurgie et le commerce étant étroitement liés.

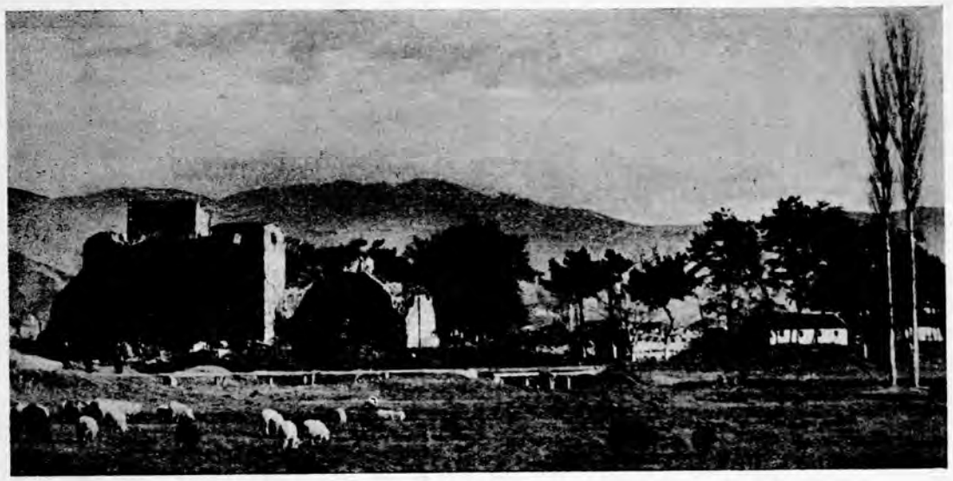
Dans la fonderie du plomb on obtenait l'argent connu alors dans le commerce sous les noms de »argento de glama« et »agrento biancho«, noms dont on ne connait pas la signification exacte.

Par un examen détaillé des scories, on a pu constater qu'on travaillait alors aussi le cuivre dans les mines de plomb et de zinc.

Le but de notre travail était de calculer les quantités exactes des scories de Novo Brdo et d'en faire les analyses chimiques. On a constaté que la quantité de ces scories ne dépasse pas 24.393 tonnes avec 4,18% de plomb et, à Kačikola, 11.414 tonnes avec 4,90% de plomb. Si l'on analyse ces scories d'après les données géologiques sur les minerais de Novo Brdo extraits à présent, on s'aperçoit qu'il a pu être extrait 120.000 tonnes de minerai environ desquelles on a pu tirer, dans les conditions les meilleures, au plus 10.500 tonnes de plomb et 16.800 d'argent.

On peut donc conclure de ce qui vient d'être dit que les chroniqueurs de ce temps ont dû exagérer dans les informations qu'ils donnent sur les richesses de Novo Brdo et que les historiens auront à accepter leurs données sous réserve.

M. Savić

ПИРОТСКИ ГРАД

Са леве стране пута, који води од Ниша за Софију, на улазу у Пирот, налазе се врло лепе и импозантне рушевине једног средњевековног утврђења. Мало је поузданих података, који би јасније приказали његов живот кроз историју. Најмање је, пак, оних који би објаснили његово подизање у Средњем веку.

Већина писаца[1], који су до сада у својим делима проучавали ову област, сматра да се данашњи град налази на месту старе римске станице Turres, на путу од Ниша и Ремезиане ка Софији. К. Костић мисли, да је Turres постојао баш на тераси испод данашње цитаделе. Данас, на месту самог града нема много остатака неког римског насеља, сем неколико античких фрагмената уграђених у зидове. Ипак може бити вероватна претпоставка о постојању ове римске станице. На Peutinger-овој табли се скоро на средини пута између Ниша и Софије налази станица Turres, удаљена 46 миља од Ниша. То износи 68 км, док данашња жел. пруга има 73 км. Још у XVI веку непознати путописац једног посланства[2], које је путовало из Беча за Цариград, помиње Пирот као некадашњи римски посед. Исти писац помиње „потарацани пут Трајанов, градио га римски цар, а иде од Будима у Угарској све до Цариграда у Трацији, а на многих је мјестих добро сачуван". Делимични остаци једног старог пута постоје и данас на јужном крају Пиротског поља. Да ли је поменута римска станица била на самом месту средњевековне тврђаве, или пак негде у близини, утврдила би ископавања и детаљнија чишћења ове рушевине.

На месту римског насеља развија се доцније по К. Костићу, византиска Quimedava. Ово би такође требало на терену подробније испитати приликом откопавања, пошто се зна да су Византинци често у своје сврхе преправљали стара насеља и утврђења.

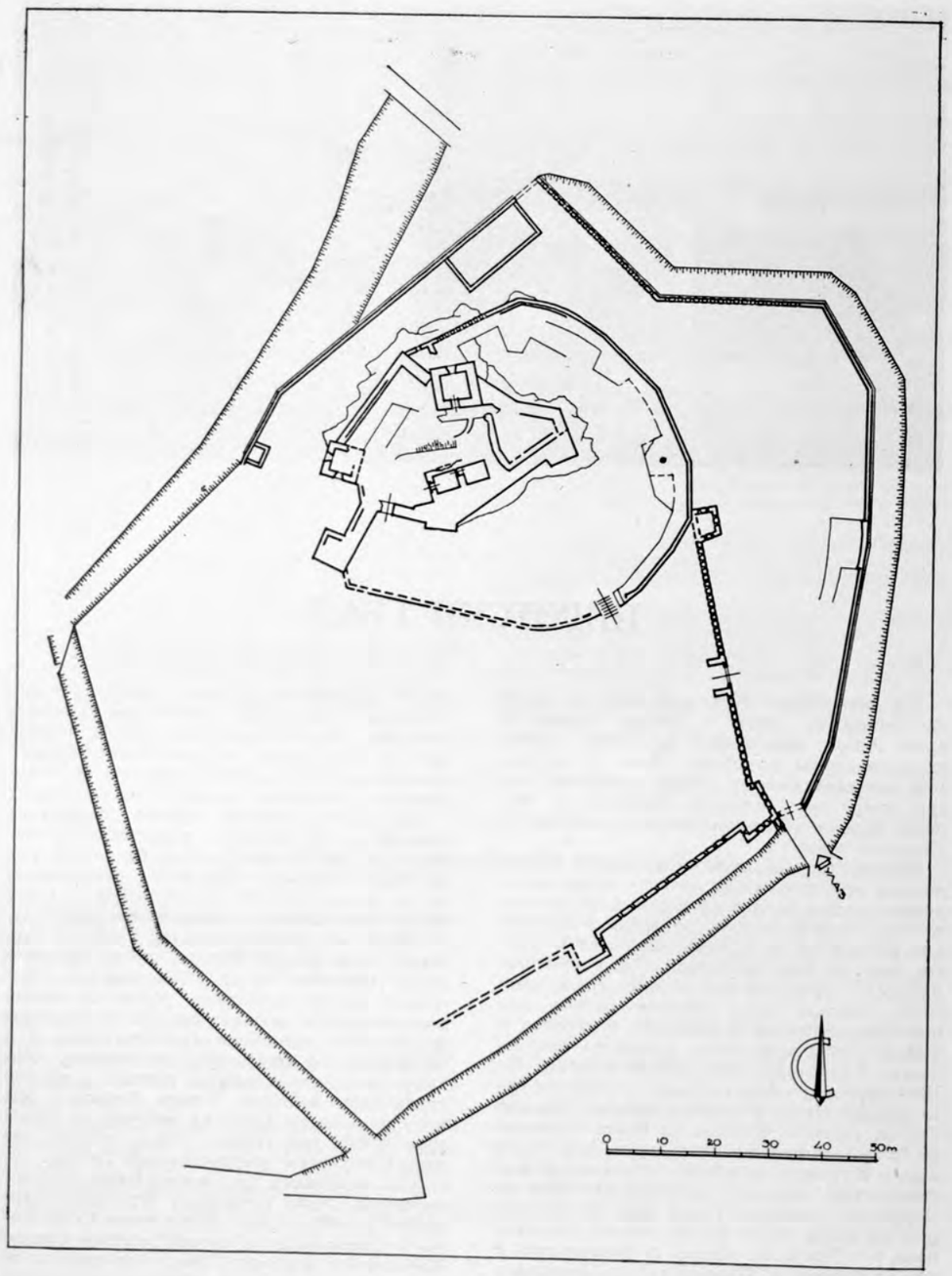
Пирот се налази на путу, који је био главна веза средње Европе, преко Цариграда, са Оријентом где су у Средњем веку пролазиле војске крсташких ратова и многих ходочасника, а доцније посланства турском султану. Но путописци крсташа скоро га и не помињу на свом путу, као тврђаву. Изгледа да су стара насеља нестала и да као такав није постојао. Једино Едризи у XII веку помиње на 40 миља источно од Ниша град Atrubi или Atruni, поред речице, где неки историчари претпостављају Пирот[3].

Ова територија није никад имала сталног господара. Један путописац Фридриха Барбаросе Ансберт каже: „Исти кнезови (Немања и Страцимир) са својим трећим братом Мирославом освојише Ниш и сав предјел до Средца, отеше га грчкој власти и присвојише

[1] F. Kanitz, Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, II, Leipzig 1909, 202; К. Костић, Трговински центри и друмови, Београд 1899, 430; Св. Петровић, Око наше Нишаве, Пирот, 59.

[2] P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku, Rad JAZU, CXII, 176.

[3] Ст. Станојевић, Народна енциклопедија, III, 471.

Сл. 2. План града — Fig. 2. Plan de la forteresse

Сл. 3. Град са северозападне стране
Fig. 3. La forteresse vue du Nord-Ouest

Сл. 4. Пиротски град (цртеж Вељеслава Дјузе)
Fig. 4. La forteresse de Pirot (dessin de V. Djuza)

себи"[4]. Налазећи се у пограничном пределу између Срба, Бугара, па некад и Грка, често је тај крај прелазио у руке једних или других, док коначно нису Турци потпуно овладали њиме. Такав је положај и захтевао овде неку одбранбену тврђаву која би штитила границе земље којој припада. Но премда су историји донекле познати они који су је рушили, још увек није познат онај који ју је подигао. Та би чињеница могла, евентуално, да се тумачи тиме да средњевековни град није сазидан из темеља, већ да је многим преправкама, најзнатнијим у Средњем веку, наставио живот ранијег доба. Томе би у прилог ишао и сам положај овога града, који није био уобичајен у Средњем веку. Налази се на релативно врло мало узвишеном месту, поред пута у једној равници, а изнад њега се одмах издижу огранци једне планине. Значи да су ти огранци могли да послуже као истакнуто место за подизање једног града, што би се у Средњем веку и учинило, а што није случај са пиротским градом. Улога овог града по његовом стварном положају, као чувара пута, одговарала би више једној античкој поставци.

Осећајући опасност од Турака, чије је продирање према балканским земљама почело већ у првој половини XIV века, здружили су се владари јужнословенских земаља против опасности која им је претила. Пре одлучног турског ударца Србијом је владао кнез Лазар, који је са Јованом Шишманом, бугарским царем а својим зетом, и са босанским краљем Твртком, склопио савез против заједничког непријатеља. Мурат је тада већ 1382 год. у Бугарској освојио Софију, а Србима је 1386 одузео Ниш, тако да је тиме наступајући с југоистока, направио продор између српских и бугарских земаља, чиме их је одвојио. У тим походима је претрпео и један пораз од стране Срба, код Плочника. Савез ових држава, а и ова победа Срба, потстакли су Мурата на одлучан потез, којим је хтео да покори Јужне Словене. Замислио је план, по којем ће његов велики везир Али-паша освојити Бугарску, а себи је оставио вођство у борби против Срба. У Бугарској су стварно падали градови један за другим, тако да је и сам Шишман заробљен при освајању Никопоља[5]. Приликом пада ових градова, освојен је и један „јако утврђен и висок град", који је лежао на граници Лазаревих и Шишманових земаља, а који историчари помињу под именом Заркиве[6], или Шарћој, што је уствари турско име Пирота. Постојала су дакле два правца турских кретања. Једни су наилазили од Софије преко Пирота, који су заузели, а други су требали да иду према Косову, преко Ћустендила[7]. Пошто је освојен Пирот, Лазар увиђа опасност, која се приближила Србији, па уједно помишља на поновно његово освајање, чиме би добио важну тачку на граничној линији. Због тога наређује свом војводи Димитрију Војиновићу да град отме Турцима[8]. Многи турски историчари спомињу овог Димитрија, као врло храброг ратника, који је са малим бројем људи освојио град. Но Мурат пошаље војску, коју је водио Јакша-бег, да поново преотме град. Исто тако и Лазар шаље Димитрију у помоћ Вука Бранковића, да бар на-

[4] P. Matković, op. cit., Rad JAZU, XLII, 124.

[5] F. Rački, Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i poč. XV v., Rad JAZU, III, 88.

[6] Ј. Раичъ, Исторія разнихъ славенскихъ народовъ наипаче Болгарь Хорватовъ и Сербовъ, Виен 1794, 30.

[7] Ст. Новаковић, Ново Брдо и врањско Поморавље, Годишњица Николе Чупића, III, 302.

[8] И. Руварац, О кнезу Лазару, Нови Сад 1888, 352.

род изведу и склоне га пред Турцима. То су једино и успели да ураде, а град су сами, приликом повлачења, разорили.

Изгледа да је пиротски градић, једино у том периоду свога живота, пред Косовску битку, одржавао карактер праве и стабилне тврђаве на граници. Порушен тада, он више никад неће моћи да има значај јачег утврђења, па ће прелазити наизменце у руке разних освајача, од којих ће сваки узастопним рушењем и поправкама, остављати печате на њему.

Деспот Стеван Лазаревић је већ 1412—13 год. почео да плени турске области у околини Пирота, осигуравајући сам град и бранећи га од турског султана Мусе, сина Бајазитовог[9]. Но 1432 год. помиње Бертрандон де ла Брокиер, приликом повратка из Палестине, и Турке као становнике Пирота. Тада је постојало насеље око саме тврђаве, јер Бертрандон наводи варош, која „није затворена (тј. зидовима ограђена) али има на једном поузвишеном месту градић". То је вероватно прво спомињање те вароши под именом Пирот[10].

Турци су увек, и у својим каснијим походима на Србију, нарочито за време Мурата II, нападали стално преко Пирота и Ниша, но Пирот се као утврђење тада више не помиње. 1443 год. деспот Ђурађ Бранковић и мађарски краљ Владислав освајају Пирот, а Сегединским миром 1444 год. добија га Ђурађ Бранковић. Но ускоро мора поново да га преда султану Мурату. Нешто доцније Пирот са околним градовима потпада под Синан-пашину управу. Тако је постепено сва територија до Мораве заједно са Нишем потпала под турску власт.

Тада настаје период ропства под Турцима, када ти средњевековни градови губе свој прави смисао постојања. Помен о Пироту налазимо у описима путовања разних путописаца посланстава земаља са запада, која су већином путовала старим цариградским друмом, турском султану. То су били углавном мађарски и немачки посланици. Сада се у овим путописима, поред имена Пирот, јавља и његов турски назив Шерћој, само често другачије написан као Sareck, Zarchiu, Scherdiu. Први пут се јавља у опису пута посланства Карла V и Фердинанда I 1533 год.[11] Доцније у оба путовања Антуна Вранчића, Фердинандовог посланства 1553 и 1567 год. помиње се изричито порушена и запуштена тврђавица у Пироту[12]. Међу најбоље описе спада онај из путописа Стјепана Герлаха, који се враћао из Цариграда 1578 год. у посланству Максимилијана II[13]. Назива га донекле најправилнијим турским именом Шехркој, становници су већином Турци, а од старог града је затекао 4 куле. Помена о тврђави од стране источних писаца имамо у познатом путопису Евлије Челебије из 1660 године[14]. Доцније се помиње пиротски градић у ратним аустриским аналима, после једног заузећа Пирота 1737 год., као врло стар и порушен град.

Пошто је изгубио своју праву намену, иако порушен, он и даље наставља да служи у друге сврхе, које ће га коначно упропастити. Наиме, употребљаван је даље као барутни магацин, који су Турци приликом бежања дигли у ваздух 1877 год. Још је увек могао да служи као слагалиште муниције, па му је другом експлозијом у српско-бугарском рату 1885 год. разорена главна капија, а зидови уздрмани[15].

Положај града под брдом, са којег може бити у потпуности командован, не одговара много правилима утврђивања (сл. 3). Но постављен тако, искористио је ипак све пружене могућности, које су улазиле у оквир средњевековних фортификационих захтева. Подигнут је на стени, издигнутој у равници, са десне стране Расничке Реке, која уједно опкољава тврђаву са северозападне стране. Многи путописци XV и XVI века напомињу да је град постављен на саставу двеју река. Та друга река, била је у оно време Нишава, која је текла североисточном страном града, док је данас њен ток померен нешто даље у том правцу. Насупрот овим рекама, са његове друге стране, простирала се широка, непролазна баруштина, коју такође спомињу путописци, а која је данас просеченим каналима асанирана. Ово постављање тврђава на подводном терену је једна од варијаната њиховог смештаја, која долази услед недостатка неког истакнутог узвишења. Што град у нашем случају ипак није подигнут на њему блиском брду, могло би да се објасни подизањем на већ постојећим остацима старијег објекта. Ако се узме у обзир чињеница да је, за оно време значајан пут, који се одваја од цариградског и води на север ка тимочком базену и старопланинским превојима, био на овоме месту притешњен с једне стране брегом Сарлахом, а с друге непроходном мочваром и градским бедемима, чије су куле баш према њему и оријентисане, можда би се могао и сагледати смисао оваквог његовог постављања.

С друге стране град добија одговарајући и уобичајен унутрашњи распоред, са карактером правог војног утврђења. Релативно мале димензије његове говоре о изразитој улози пограничне одбранбене тачке. Као и многи наши средњевековни градови састављен је из три дела: горњег, највишег и најзбијенијег, средњег нешто нижег, и обимног,

[9] М. Милићевић, Краљевина Србија, Београд, 1884, 223.

[10] Ј. Ристић, Пут у Палестину Бертрандона де ла Брокиера год. 1432 и 1433, Гласник друштва српске словесности, VI, 212; Бертрандон де ла Брокијер, Путовање преко мора, Београд 1950, 127.

[11] P. Matković, op. cit., Rad JAZU, LXII, 53.

[12] P. Matković, op. cit., Rad JAZU, LXXI, C, 30, 123.

[13] P. Matković, op. cit., Rad JAZU, CXVI, 49.

[14] Евлија Челебија, Путопис, Сарајево 1954, 66.

[15] F. Kanitz, op. cit., 202.

најнижег и највећег дела (сл. 2). На највишој тачци у горњем најнеприступачнијем делу, доминирајући читавим овим комплексом, налази се донжон кула (сл. 5). Квадратне је основе и фундирана на стени потпуно правилним начином, тј. ниво стене је много виши са унутрашње стране, док је изван бедема стена нижа, тако да се сами зидови са спољне стране спуштају много ниже, чиме је избегнуто поткопавање. Ово је случај код још неких наших градова, као што су Звечан, Јелеч, Острвица[16]. На југоисточној страни, према дворишту, налази се полукружно засведен улаз, а на супротном зиду је нешто мањи такође засведен отвор (сл. 6). Ту се у унутрашњости куле опажају удубљења у зидовима од међуспратних греда, према чему може овде да се претпостави спрат, на којем су биле само пушкарнице. Ове су распоређене углавном по зидовима, који гледају ван бедема, док се према унутрашњости, где

Сл. 5. Донжон кула у горњем делу града
Fig. 5. Le donjon dans la forteresse supérieure

није било нарочите потребе за осматрањем, налази само остатак једне такве пушкарнице. Овој се кули прилазило степеницама, које могу да се претпоставе по сложеним блоковима камена, а чији се остаци и данас распознају у шуту (сл. 7). Са њих се једном рампом долазило на неку врсту уже терасе пред улазом у донжон кулу. Та се тераса на југозападном крају шири у већи плато оквирен зидом, који је такође постављен на стени, а чини бедем овог горњег дела. Од њега се према донжон кули одваја веома кратак зид, који са те стране дели горњи град од средњег. У вези са поменутим платоом, на самом бедему налази се са његове спољне стране један ужи зид, на коме су биле пушкарнице,

[16] А. Дероко, Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 48.

Сл. 6. Унутрашњост донжон куле
Fig. 6. L'intérieur du donjon

тако да се по бедему могло заклоњено комуницирати. Исте пушкарнице данас не постоје, али се на старим фотографијама још виде. На крају тог зида се налази друга кула, мања од донжона. Њен североисточни угао са источним зидом није сачуван. У западном и јужном зиду, који су окренути према спољашњости, налазе се косо засечени, а полукружно засведени отвори (сл. 8 и 9). Унутрашње ширине ових отвора, као и оног у донжону, су од 60—80 см, а шире се према спољашњој страни, што углавном одговара облику једне топарнице. Постојање пушкарница, а нарочито поменутих отвора за топове, говори већ о употреби ватреног оружја. Познато је

Сл. 7. Платно зида јужно од донжон куле
Fig. 7. Pan de mur, au Sud du donjon

Сл. 8. Кула на западном бедему, са унутрашње стране
Fig. 8. Intérieur de la tour du rempart Ouest

да се оно појавило код нас у другој половини XIV века, значи када је наступило и рушење града у Пироту. У то време он долази под власт Турака, који га оправљају и вероватно прилагођавају првим потребама новог оружја, које још дуго неће имати пуну примену, јер и старе балисте нису одједном нестале. Топови се још увек мало употребљавају, тако да су биле довољне само ове доста уске платформе на кулама. Стари зидови горњег дела за то нису способни, опажа се само местимично проширавање средњег бедема, што је доцније била пракса код адаптације старих утврђења. Са платоа код донжона, а уз сам бедем, спушта се једна коса рампа ка улазу у овај део града. Служила је за прилаз бораца бедемима, што је у неким нашим градовима учињено и преко степеница. Ту се још на ивици, на извесним местима распознају остаци малтера, стављаног тако по нагибу, чиме је вероватно изравњавана горња површина рампе. Нагиб ове рампе је 40%, значи доста стрм, не само због недостатка простора, већ што је и довољан за прилаз пешака. Није дакле зидан за артиљерију, која захтева много блажи нагиб. Из овога можемо да закључимо да су непосредно после његовог рушења уследиле турске преправке, у вези са првим наступом још неусавршеног ватреног оружја.

Од источног угла главне куле пружа се у југоисточном правцу зид са неколико прелома. Овај са западне, заједно са бедемом, који са источне стране окружује горњи град, затвара један трапезасти простор. На свом северном крају тај зид има полукружно задебљање од бигра, које формира довратник пролаза између њега и донжон куле (сл. 7). У углу, између овог зида и јужног платна бедема, налази се узидана у нагибу терена једна зграда (сл. 10). Њена је фасада скоро потпуно очувана, а налази се на најнижој тачци горњег града, окренута према западу. Сва је обложена правилно тесаним квадерима бигра. Зграда се састоји из два скоро подземна одељења, мрачна и без прозорских отвора. У прво одељење се улази кроз сегментно засведена врата, изнад којих се налази мали отвор. На његовој спољној страни, у угловима, опажају се косо усечене рупе, које су вероватно служиле за постављање решетке. Врата између одељења су полукружно засведена. На средини овог преградног зида је опет један мали отвор сличан првоме Обадве су просторије покривене полуобличастим сводовима. Намена саме грађевине не може тачно да се утврди. Мештани је називају црквицом, чије је постојање доста често у нашим старим градовима. Но вероватније је да је она некад служила као тамница, чему у прилог иду гвоздене алке узидане у зиду првог одељења, а и недостатак осветљења. Поред ових двеју претпоставки постоји и трећа о употреби ове зграде за неку врсту магацина. Није искључено да је зграда искоришћавана у све три сврхе. Традиција, која је задржала име црквице, може да говори о евентуалним темељима првобитне цркве, који су доцније приликом осталих турских преправки послужили за подизање истовремено магацина или тамнице. Јужно платно бедема, које је подигнуто на стени и има појачања у облику широких пиластера, а уз који је ова зграда наслоњена, продужава се даље према западу до данашњег преправљеног улаза у овај део. На истом месту може да се претпостави и стари улаз, јер је ту једино погодно место за њега. С друге стране улаза се налази зид, који веже две куле. Једна је тако постављена да брани улаз у горњи део града. Није сграђена сасвим до улаза, већ је кратким зидом избачена нешто напред, чиме је осигурана већа прегледност простора пред улазом. Та је кула у горњем

Сл. 9. Кула на западном бедему, са спољне стране
Fig. 9. Extérieur de la tour du rempart Ouest

делу потпуно порушена и затрпана шутом. Она уједно затвара и средњи део града са његове западне стране.

Овај се део простире око јужне, источне и северне стране горњег града, са околним посебним бедемом, који се ломи на више места, да би образовао неку врсту кружног бедема. На свом почетку, достижући подножје донжон куле, постављен је према нагибу терена. По читавој његовој дужини распоређене су пушкарнице. Пошто су оне овде на доста великој висини, имају доњу површину нагнуту према спољној страни. Оне које су ближе спољном углу доњег бедема, окренуте су према њему, док се остале окрећу управно на бедем. Опазићемо и доцније да се пушкарнице увек постављају тако да имају на домету важнија места за одбрану. Прилаз им је био омогућен преко нижег заклоњеног дела зида. Вероватно су исте пушкарнице постојале дуж целог обимног зида, но су оне данас порушене. На неколико места постоје, раније поменута, проширења, која су у вези са косим рампама. Јужни део овог бедема је доста оштећен, па чак и затрпан подзиђивањем због коришћења овог терасастог платоа за градску летњу башту. У шуту се за сада не распознаје веза овог зида са кулом до њега. Улаз у описани део града је вероватно постојао на месту на коме се и данашњи, доста преправљен налази.

Око поменутих бедема пружа се још један обимни зид, који им је на северозападном крају доста приближен, док се на јужној страни највише шири и ствара прилично пространо двориште. Оно је једним зидом, који се пружа према југу од источног дела бедема средњег града, преграђено на два дела. Мањи део је уствари улазно двориште са главном капијом, од које данас, сем пролаза, нема никаквих остатака. Као веза између овог мањег и западног већег простора постоји друга капија у зиду, који их преграђује (сл.

Сл. 10. Зграда у горњем делу града
Fig. 10. Bâtiment dans la forteresse supérieure

Сл. 11. Друга капија града
Fig. 11. La seconde porte d'entrée de la forteresse

11). Зидана је од тесаних блокова пешчара са профилисаним бордурама на обема странама довратника и малим нишама урезаним у једном блоку камена. Мештани се још сећају лука, који је над њом постојао, а чије се место почетка опажа још у десном довратнику. Начин њеног зидања и видљиви знаци обраде нових довратника, говоре о турској преправци. Овај је зид везан за бедем средњег града једном кулом у којој су такође видљиви остаци међуспратне конструкције, а која и у приземљу и на спрату има пушкарнице. По читавој његовој дужини, са обе стране капије, постоје пушкарнице, само док се на северном делу сачувао још доњи ред, у јужном делу су одржана два реда. На завршетку зида, а пред главним улазом, налази се на углу још једна кула, очувана у свом доњем делу са пушкарницама. На њу се затим надовезује зид, који са југоисточне стране затвара ово двориште. На њему су такође ближе пушкарнице окренуте ка улазу, чиме га још више осигуравају. Отприлике на средини поменутог платна постоје остаци још једне куле. Свуда видимо да су те куле углавном квадратне или правоугаоне основе и да су тамо где су сачуване врло високе, какве су биле уобичајене у првим периодима развитка наше средњевековне фортификације. Даљи ток јужног зида може да се прати још местимично по темељу, док му се према углу траг потпуно губи. Са супротне стране су зидови овог бедема доста добро очувани. Читавом дужином се виде остаци пушкарница, које су се најбоље очувале у северном делу. Зидан је сав у блоковима бигра, тако да су пушкарнице могле лепо да се уклешу и распореде. Оне су како видимо овде у великој употреби, пружају се целом дужином свих бедема и спољних зидова кула, а употребљене су како праве, са осом управном на зид, тако и косе са косим осама. Где су

зидови дебљи, пушкарнице имају двогубо проширење, једно са унутрашње, друго са спољне стране. Уз северозападни део бедема су много касније призидане две зградице, данас такође порушене. Са његове спољне стране протиче Расничка Река. И овај зид на западном крају нестаје под наносом. Свуда се на ванјском лицу зида, у близини нивоа унутрашњег терена, налази венац полукружног профила тесан од бигра.

Око целог града постоји ров правилно озидан. На делу где тече река он није био потребан. Испод поменутог венца ескарпа добија косину, којој одговара иста таква с друге стране канала, чиме је сужено његово дно. Постојање оваквог једног рова, који се у случају потребе пуни водом, обавезно је за градове постављене на равном терену. Код улаза је преко рова сазидан мост, сав од бигра (сл. 12). Састоји се из три лука маварског стила, што би ишло у прилог његовом зидању од стране Турака.

У северном делу улазног дворишта постоји градска чесма, коју није било могуће снимити, пошто је у том делу тада било градско слагалиште дрва. Вероватно је постојао и водовод у граду, јер су, по причању, приликом асанирања поља западно од градића, хтели да споје две реке, које овде паралелно теку, Расничку и Туштину. Због тога су минирањем правили ново корито Туштине, па разбили стари водовод, који је у градић долазио са извора, удаљеног око 200 м. Даљи ток овог канала се не види, јер је вероватно под нивоом реке. После минирања је и вода у чесми нестала.

Начин, којим је зидан овај градић, је типичан за Средњи век. То су углавном дебели зидови од ломљеног кречњачког камена, који је местимично измешан са парчићима опеке и кровне ћерамиде. Спољне стране зидова су грађене од нешто већих, донекле притесаних комада, док се у средини налази трпанац, утопљен у велику количину кречног малтера са шљунком. Од оваквог камена кречњака се састоји суседно брдо Сарлах. Сви су делови, који формирају облике око пушкарница, над отворима, на угловима, грађени од бигра, који се врло лако теше, а налази се неколико километара далеко од Пирота, у селу Крупцу. На неким местима могу да се нађу и разни обрађени детаљи узидани у зидове, што сведочи о узимању материјала са неког ранијег насеља. На јужном углу донжон куле су уграђена два фрагмента неке профилисане греде, док је при дну западног зида куле са два велика полукружна отвора узидана једна ара. На северном делу спољњег бедема, над испустом, налази се блок бигра са необичним пластичним орнаментом у виду овнујских рогова. У зидовима куле пред улазом у горњи град, виде се на разним висинама округли отвори, које формирају керамичке цеви, пречника око 10 см, уграђене у зиду. Оваквих цеви има и у унутрашњости тамнице. Овде у северном зиду другог одељења постоји ниско при дну такав отвор, који се у ширини зида повија навише и вертикално пружа у висину. Премда намена ових цеви није потпуно јасна, могла би да им се припише нека улога вентилације у овим просторијама, или пак прислушкивања, уколико су ово биле тамнице.

Како у поставци, тако се и у зидању ове тврђаве осећају многи векови, чији је она била сведок и који су на њој оставили трагове. Подигнут баш на овом месту, могао би нас навести на мисао да су за њега послужили темељи порушеног римског Turres-a, на месту где је важна раскрсница путева притешњена између брда, река и мочваре, што би одговарало античким фортификационим захтевима. Могло би евентуално да се

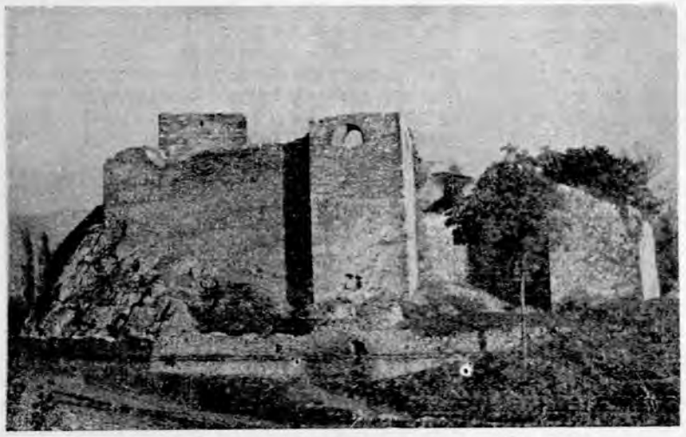

Сл. 12. Мост код улаза у град
Fig. 12. Pont près de l'entrée de la forteresse

претпостави византиско насеље, које је адаптирало римску станицу, а чији је живот одржао везу у великом временском размаку и омогућио постајање средњевековног Пирота, који је већ толико измењен да у архитектонској концепцији носи све карактеристике средњевековног града. Ова фаза његове изградње је несумњива и јасна. Међутим по спољашњем изгледу се може утврдити још једна каснија фаза његовог живота. Постојање пушкарница на свим бедемима и одбранбеним кулама сведочи о потпуној преправци горњих делова градских зидина од стране Турака, који су га заузели баш тада, кад појава ватреног оружја уноси промене прво у детаљима, а доцније у читавој поставци утврђења. Вероватно су и касније освајачи, Аустријанци, оставили извесне трагове у незнатним преправкама.

Посматрајући данашње остатке пиротског градића, имамо пред собом један од ретко очуваних примерака наше војне средњевековне архитектуре, чије би даље рушење требало спречити његовом конзервацијом (сл. 13).

Ранији снимци овог споменика су врло ретки. Из извештаја Д. Милутиновића и М. Валтровића[17] дознајемо да су „писаљком цртали" два његова перспективна изгледа 1878 год., које нису публиковали. Од пре 100 година имамо једну слику пиротског градића од Вељеслава Ђузе (сл. 4). На њој се довољно види његова очуваност у то доба, на скоро свим зидовима су постојале пушкарнице, кула око улаза је порушена, док је она на саставу средњег бедема и попречног зида у доњем граду, још доста очувана; све имају кровове, који су оваквог облика могли да постоје и раније. Од пре 50 година, отприлике, имамо другу слику Милене Костић-Мијалковић, где је то већ права рушевина.

Сл. 13. Пиротски град гледан са западне стране
Fig. 13. La forteresse de Pirot, vue du côté Ouest

Главна капија не постоји, док је још увек очуван лук над другом капијом и саставни део јужног зида средњег бедема са кулом до њега. На једној фотографији снимљеној непосредно пред рат, опажа се такође већа очуваност, него што је то случај са данашњим стањем[18].

Требало би такође нешто рећи о разним именима овог градића, од којих ни једно нема историску подршку, да би се могло примити као тачно. Међу најнеоснованије претпоставке спадају први помени ових имена у путописима посланства, која су кроз Пирот пролазила. Тако Бенедето Рамберти у млетачком посланству 1533 год. наводи да је Пирот тврђавица зидана по старом начину, а названа тако по свом господару, који се звао Петар[19]. Доцнија два путописца, Павле Рубигалус у посланству 1540 год. и Јаков Бецек у Фердинандовом посланству 1564 год., мисле да је Пирот место где се родио краљ Пир, доводећи то у везу са сличношћу имена[20]. Оваква нагађања поменутих путника су резултат њихове маште због недостатка знања историје ових крајева, где су они били само странци-пролазници. Али с друге стране, ови подаци говоре о томе да се ни тада, кад је већ био порушен овај град, није знало за његово име.

Но коначно, престанком борби у овим крајевима, сталоженијим животом становништва, долази до изражаја народна машта, која је можда задржала мали део неког далеког предања, па везује стару тврђаву за своје народне јунаке. Тако у поменутом најбољем опису пута Стевана Герлаха 1578 године налазимо већ ново име. Он пише: „Хришћани у овој околини казиваше нам, да су то дворови Милоша Обилића, онога што је убио Мурата"[21]. Да ли је сам Милош Обилић био некад у овом граду, не зна се. Но доста је вероватна претпоставка да је народна машта заменила Милошем Обилићем Вука Бранковића, који је заистао био у Пироту, кад је дошао у помоћ Димитрију Војиновићу, тим више што је и Милош по народним песмама био зет кнеза Лазара[22].

Данас остатке средњевековне тврђаве називају Момчиловим градом, а у предању сматрају Момчила ујаком Краљевића Марка, како га и народна песма помиње. Треба изнети нешто опширније историју ове личности, да би се јасније одредила истинитост предања. Момчило је пореклом из пограничних крајева између Србије, Бугарске и Византије[23]. Од малена је хајдуковао по планинама ових области и нападао на све суседе. Доцније је неко време служио као најамник у војсци цара Душана, али га је ускоро оставио и прешао Кантакузену. Овај му је дао власт над Родопом[24], где је Момчило скупио доста велику хајдучку дружину и ускоро постао један од најчувенијих разбојничких старешина XIV века, тако да је и данас остао у народним причама и песмама. Тада је он држао крајеве источно од Сера и Струме, у јужном пределу Родопа, до обале Егејског Мора, са градом Ксанти. Пошто није навикао да служи једног господара, а и пошто је имао жељу да буде самосталан владалац, Момчило пристаје уз странку противну Кан-

[17] Гласник српског ученог друштва, XLVIII, 468.
[18] А. Дероко, op. cit., сл. 123.
[19] P. Matković, op. cit., Rad JAZU, LVI, 219.
[20] P. Matković, op. cit., Rad JAZU, CXXIX, LXXXIV, 9, 89.
[21] Ч. Мијатовић, Пре триста година, Гласник српског ученог друштва, XXXVI, 207.
[22] Св. Петровић, op. cit.
[23] Ст. Новаковић, Струмска област у XIV в. и цар Стефан Душан, Глас СКА, XXXVI, 27.
[24] К. Јиречек, Историја Срба I, Београд 1922, 208.

такузену, тј. уз византиску царицу Ану. Од тада он стално ради против Кантакузена, који је опет склапао уговоре са Турцима, да би му помогли у преузимању византиског престола. Нападани тако стално, Турци и Кантакузен се реше да га покоре и скупе велику војску с којом пођу на Момчила. Борба се водила код града Перитеорија у егејском приморју, где је Момчило сузбијен уз зидове града, који га није хтео примити унутра, погинуо 1345 год. Ову битку детаљно описује Јован Кантакузен, истичући храброст Момчила и његових људи.

Нигде у историји војводе Момчила, не видимо да је некад био у долини Нишаве, или да се бар дуже задржавао, како би стигао да подигне један град, а још мање да живи у њему. Он се увек помиње само у области Родопе, која се налази много јужније од ових предела. Место његове службе у војсци Душановој се изричито не помиње, а саме границе Душанове државе су допирале до поседа Момчиловог у Родопи, чиме овај није морао да мења положаје. Сличност имена града под којим је Момчило погинуо, са неким другим градовима утиче на преношење овог догађаја под зидине тих градова. Тако, међу осталима, налазимо један Момчилов град у Пирдопу на Балкану, један код нас на планини Јухору, други на Пирлитору у Црној Гори, који се помиње и у народној песми Женидби краља Вукашина, где је Момчило ујак Краљевића Марка, а ево једног и у Пироту. У поменутој народној песми постоји, сем сличности имена, и сличност односа у самој борби под градом. Оваква историја градића постоји и у легенди, коју народ овог краја препричава. Баш то постојање више градова истог имена указује на несигурност тврђења да је овај средњевековни градић у Пироту зидао војвода Момчило.

По свему дакле видимо да ни данашње име овог града не заузима с пуним правом своје место. За разјашњење постанка тврђаве, а и правог њеног имена, због недовољних досадашњих историских података, биће потребно пажљиво чишћење од временских наслага шута, чијим ће одношењем вероватно јасније бити осветљен њен живот.

Арх. НЕВЕНКА ПЕТРОВИЋ

LA FORTERESSE DE PIROT

A l'entrée de la ville de Pirot, à gauche de la route Niš—Sofia, se trouvent les restes d'une fortification médiévale. D'après l'opinion de certains historiens elle aurait été bâtie sur l'emplacement de la station romaine de Turres. Vue la pauvreté en objets antiques découverts dans cette forteresse, cette hypothèse ne pourrait être vérifiée que par des fouilles archéologiques. Au Moyen-Age, l'endroit en question faisait partie du territoire limitrophe qui passa plusieurs fois des mains des Serbes à celles des Bulgares et des Grecs jusqu'au moment où les Turcs s'emparent définitivement de la forteresse (XIVe siècle). C'est au cours de cette invasion que l'on mentionne la prise de la forteresse de Šarćoj qui est, en effet, le nom turc de Pirot. Le prince Lazar se propose alors de reprendre la forteresse qui représentait une place frontalière importante, mais Dimitrije Vojinović, voïvode de Lazar, et Vuk Branković ne réussirent qu'à sauver la population en détruisant la forteresse elle-même. Sous les Turcs, celle-ci servit encore quelques temps comme fortification, puis, plus tard, les membres des missions qui suivaient cette route en allant à Constantinople, ne la mentionnent plus que comme ruine.

La forteresse est construite sur un rocher au pied de la petite montagne de Sarlah. Dans le temps elle était entourée de rivières et de marécages. Cette place-forte de petites dimensions, divisée en trois parties, avait des formes irrégulières. Au sommet de la partie supérieure se trouvait le donjon. A proximité, se sont conservées en partie deux tours carrées. Dans la partie inférieure de la forteresse il n'y a aujourd'hui qu'une seule tour et des restes, insignifiants, de deux autres. En face du donjon, se trouve, muré dans la pente du terrain, un bâtiment à deux pièces voûtées sans ouvertures pour les fenêtres qui servait autrefois de prison, sans doute. Sur le mur d'enceinte on remarque des meurtrières et sur les tours quelques embrasures, ce qui nous permet de supposer que les Turcs avaient adapté la forteresse pour l'emploi des armes à feu, mentionnées chez nous à partir de la seconde moitié du XIVe siècle. La porte d'entrée est aujourd'hui complètement détruite, mais une autre, percée dans le mur divisant la forteresse inférieure en deux parties, est encore assez bien conservée. Par-dessus le fossé qui entoure l'enceinte de murailles, à l'entrée même de la forteresse, se trouve un pont à trois arcs de style mauresque.

La place-forte de Pirot est aussi connue aujourd'hui sous le nom de forteresse de Momčilo. Cette dénomination ne peut, cependant, pas être confirmée par des données incontestables, l'histoire ne mentionnant pas dans ces contrées Momčilo, chevalier-brigand qui déployait son activité principalement dans les monts Rhodope. Il existe, par ailleurs, un certain nombre de places-fortes médiévales qui portent ce nom et qui sont également connues sous des noms semblables à celui de la place de Periteorij, sur la Mer Egée, où Momčilo périt au cours d'un combat en 1345.

Nevenka Petrović

ШАБАЧКА ТВРЂАВА

На самој десној обали Саве, северно од данашњег Шапца, налазе се развалине једног утврђења које по Ф. Каницу лежи на темељима из римског доба. По његовом мишљењу, у шабачкој тврђави налазе се и античке опеке, за које сматра да потичу од ранијег римског утврђења[1].

У XIII и XIV веку развијале су се на обалама Саве и Дунава борбе између Мађара, Бугара и Срба. По К. Јиречеку, „од Беле IV помиње се јужно од Саве Угарски Мачвански Банат који је обухватао не само малу данашњу равницу Мачву код Шапца, него и сливове Колубаре, Љига, Тамнаве и Уба, као и планине све до наспрам Зворника на Дрини“[2].

Српско насеље које је овде постојало у Средњем веку познато је из старих летописа као „Заслон“. „Прими краль Матиашь и Ковкь Деспотъ Заслонь градь на рѣцѣ Сави, иже зоветь се Шабац“[3]. По мишљењу Глише Елезовића, „Заслон“ је, засада, његово најстарије

[1] Милутин Гарашанин и Драга Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951, стр. 196.
[2] К. Јиречек, Историја Срба III, 1923, стр. 7.
[3] Стојан Новаковић, Белешке к историји Шапца и Шабачке владичанске столице, Годишњица Николе Чупића, књ. IX, Београд 1887, стр. 5.

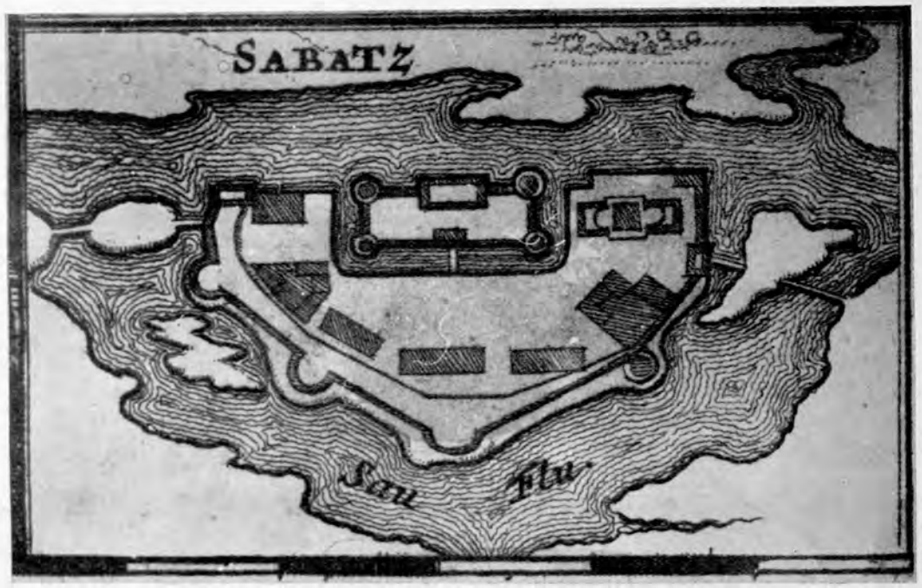

Сл. 1. Шабачка тврђава. Дрворез из Хартман Шеделове хронике (1493 год.)
Fig. 1. Forteresse de Šabac. Gravure sur bois d'après la chronique de Hartmann Schedel de 1493

познато име, које се одржало до половине XVII века. Он сматра да је и „Кале-и-Сава“ или „Сава Хисари“ исти онај град који су Турци освојили после пада Смедерева 1459 год. Иако су извесни историчари (А. Бонифације, И. Печевија) сматрали да је „Шабац“ турског порекла (Шабан име оснивача и градитеља), Елезовић мисли да је највероватније да је име „Шабац“ постало по имену реке Саве — „Саббас“, „Савациум“ или „Шавас“. Турци нису ни употребљавали име „Шабац“, већ су му давно били наденули име „Bugur-tlen“ — купина, насупрот Српском Купинику, недалеко, с друге стране Саве. После поновног заузимања града од Мађара назват је „Bugur-delen“ — који бије, пробија слабине, бок. Тако су га Турци

Град је подигао Исабег Исаковић[7]. То је учињено кришом, за време султана Мехмеда II, у намери да Шабац у исто време послужи Турцима, са једне стране као ослонац на Сави, приликом пљачкашких војних упада у Срем и Славонију, а са друге стране као брана мачванској равници од напада мађарске војске. По турском историчару Печевији, изгледа да је намера Турака била да на тај начин притесне и сам Београд[8]. Историчар Цинкајзен бележи да су га у то доба Турци под заштитом 20 000 војника тако брзо сазидали, да су га скоро били и завршили, када је за то сазнао угарски краљ Матија који је то желео да спречи[9].

О тврђави из овога времена, пружа нам податке и Сигмунд Фон Биркен (1626—1681)

Сл. 2. Бакрорез основе града из 1716—1717 год. — Fig. 2. Plan de la forteresse de 1716—1717, eau-forte

звали докле год су владали Србијом. Са овим тумачењем слажу се и М. Ђ. Милићевић и Г. Елезовић[4].

О прошлости Шапца мало се зна, али, како пише Стојан Новаковић, „опет сваки готово зна, да је то нова варош и да су јој у 1470 темеље ударили Турци, сазидавши за своје стратегичке потребе град шабачки“[5]. Међутим, мањи број писаца везује зидање шабачког града и за 1471 год. (Јосип Хамер)[6] у својој књизи „Обале Дунава и његове притоке“: „Између Колубаре и Дрине, на једном острву реке Саве, лежи тврђава Сабација или Шабац. Њу су првобитно саградили Турци, али је (она) убрзо потпала под Угарску 1475 год. освајањем К. Матије, док је 1521 год. поново изгубљена, за време великог Турчина Сулејмана“[10]. Посада од једва 500 људи препуштених својој судбини, ни један већи топ у граду, врло мало барута и провијаната,

[4] Глиша Елезовић, О имену Шапца кроз векове, Гласник САН, књ. III, св. 1, 1951, стр. 173—175.

[5] Стојан Новаковић, наведено дело, стр. 1.

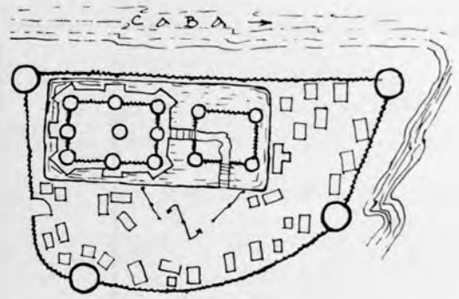
[6] Никола М. Савић, Историја Шапца, Шабац 1927, стр. 8.

[7] А. Дероко: Средњевековни градови у Србији, Македонији и Црној Гори, Београд 1950, 151—153.

[8] Јован Максин, Одбранбено стање Београда и околине 1521 год., Београдске општинске новине, бр. 9, год. 57, IX 1939, стр. 566.

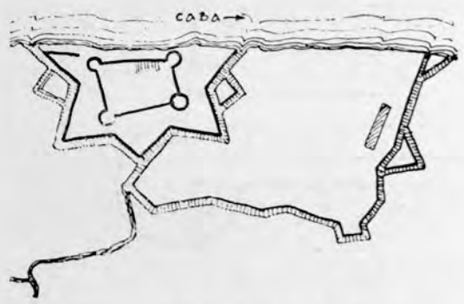
[9] Никола М. Савић, наведено дело, стр. 9.

[10] Sigmund von Birken: Der Donau Strand mit Allenseinen Ein- und Zuflüssen (Sabaz), Nürnberg 1664, стр. 96, својина З. Маринковића, службеника САН.

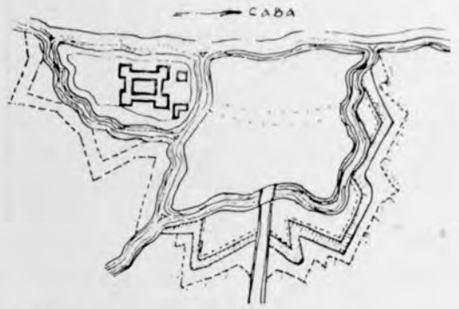
Сл. 3. Скица основе која одговара дрворезу из Хартман Шеделове хронике из 1493 године

Fig. 3. Esquisse du plan de la forteresse d'après la gravure sur bois de 1493 (chronique de Hartmann Schedel)

Сл. 4. Ситуациона скица која одговара снимку Ј. Етингера из првих деценија XVIII века

Fig. 4. Esquisse de la situation de la forteresse, d'après le dessin de J. Oettinger, XVIIIe siècle

Сл. 5. Ситуациона скица утврђења, која одговара бакрорезу из 1788 године

Fig. 5. Esquisse de la situation de la forteresse, d'après l'eau-forte de 1788

омогућили су Сулејману ову победу[11]. Град је после тога појачан, а у широке ровове спроведена је око њега Сава[12].

Познато нам је из аустриског војног записа да је Шабац био утврђено место и да га је октобра 1695 год. освојио гроф Гвидо фон Штаренберг. Године 1717 водила се крвава битка код Шапца између Аустријанаца и Турака, после које је Пожаревачким миром град предат Аустрији. Београдским миром, септембра 1739 год. Шабац је враћен Турцима, пошто су му прво порушени бедеми[13].

На који је начин Јосиф II извршио опсаду Шапца и заузео га — сликовито приказује и описује „Карта утврђења Шапца, заузетог 24 априла 1788 год.“[14] Низ Саву био је постављен понтонски мост, а табор царске и краљевске регименте и хусара као и њихове батерије били су на југоисточној страни. Српски добровољци, међу којима је био и Карађорђе као подофицир, предузели су били овај напад подржаван регименто Николе Естерхазија. Турски гарнизон од 800 људи је заробљен, а заплењено је 17 топова и 20 застава. Цар је наредио да се Шабац оправи и утврди. Међутим, Свиштовски мир из 1791 год. вратио га је Турцима[15].

Као што видимо, око Шапца су се стално водиле борбе, те је као пограничко место често прелазило из руке у руку. Тако је и за време Првог устанка Шабац био први град који је Србима пао у руке. Јаков Ненадовић и поп Лука Лазаревић тукли су га топовима. На тај се начин Шабац предао Србима већ 20 априла 1804 год. Срби нису хтели град да задрже, да не би отежали тадашње преговоре са Портом. Међутим, до сукоба је ипак дошло. Видећи да се Срби бију са царском војском, шабачки Турци, који су остали у њему, утврде град шанчевима и почну се спремати за отпор. После тога Шабац поново пада у турске руке крајем 1805 год. После нешто више од годину дана, Турци су ипак били принуђени да га предаду Карађорђу и да „25 јануара 1807 год. изађу из града оставивши у њему 9 топова, 9 сандука барута, 1 кумбуру и много топовске танади. У 1 сат по подне, с добошима и свиркама, уђе Карађорђе у град и смести се у новим беговским конацима. Како он у град уђе, избаци се с бедема два пута по 9 топова“[16]. После овог догађаја у Шапцу је остало око 1000 српских војника под командом Луке Лазаревића. Иако је варош била погорела, остао је био град. 1813 год. Шабац се почео нагло опкопавати, али га Срби те године поново губе. После Другог устанка 1815 год., варош је добила српску управу, напредовала је и, по речима Милана

[11] Јован Максин, наведено дело.

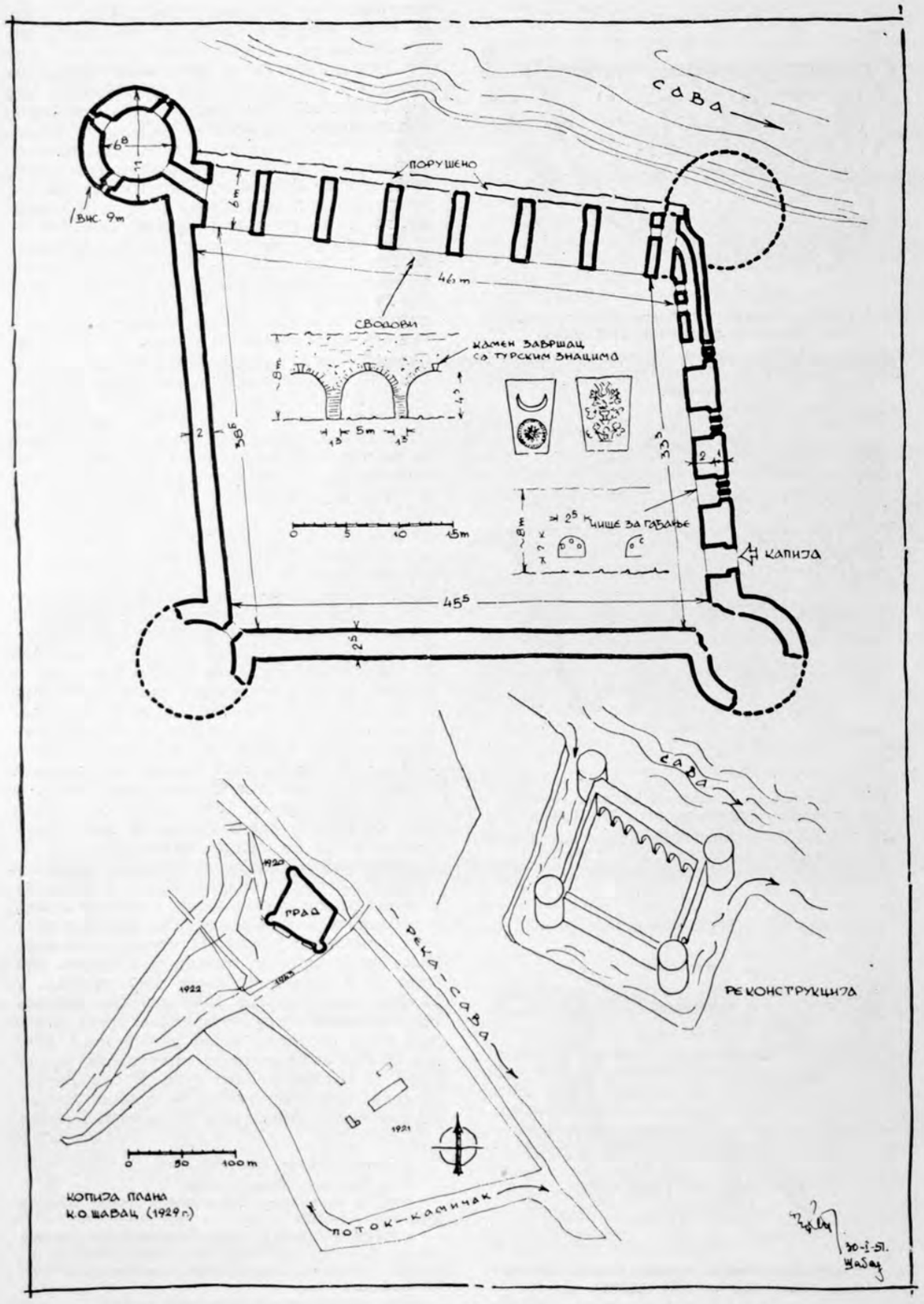
[12] А. Дероко, наведено дело.

[13] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, стр. 491—504.

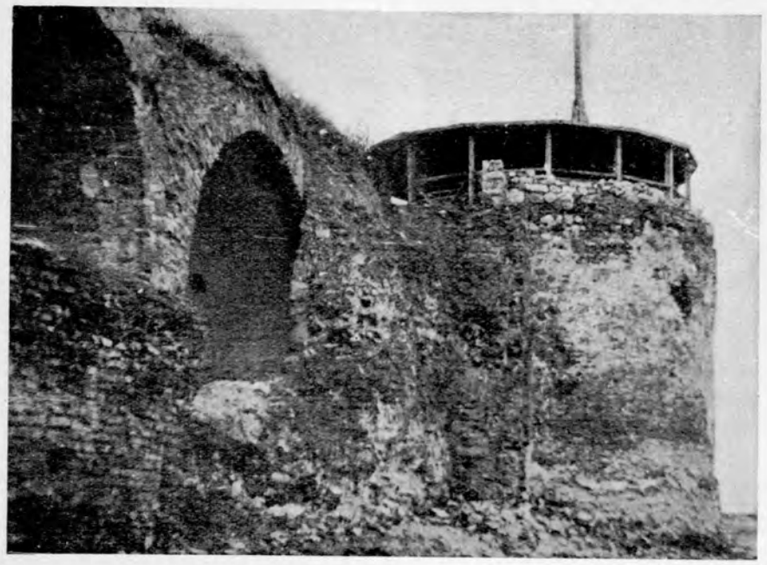
[14] Karte der am 24ten April 1788 eroberten Festung Sabatz, бакрорез вел. 17/16 см. Својина Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије.

[15] М. Ђ. Милићевић, наведено дело.

[16] М. Ђ. Милићевић, наведено дело.

Сл. 6. Архитектонски снимак тврђаве (1951 год.) — Fig. 6. Plan de la forteresse de Šabac (1951)

Сл. 7. Североисточни зид са северном кулом; изглед са Саве
Fig. 7. Le mur Nord-Est avec la tour Nord; la citadelle vue de la Save

Милићевића, после неколико десетина година нико се није ни сећао да у граду живе и суде Турци[17]. Они га дефинитивно предадоше Србима априла 1867 год., када кнез Михаило прими и остале наше градове.

Ови иначе познати историски подаци били су потребни да би нас потсетили на догађаје који су се у вези са Шапцем одигравали, те да би, на тај начин, уоквирили архитектонски лик шабачке тврђаве, који се током векова прилично мењао.

*

Када су Турци први пут подигли град, савремени су писци хвалили нову шабачку тврђаву као веома јаку. Како то Стојан Новаковић описује: „Велику је снагу давао граду раван и баровит положај, на коме се нигде у близини не налази положај згодан за нападача, и на коме су се канали с водом и баровити неприступни простори могли по вољи распростирати и подизати, где се год и колико се год хтело. Али писци онога времена нарочито хвале сама утврђења тога новог града, о коме се тада много говорило. Пишу, да су та утврђења била сазидана особитим начином од земље и палисада, да је у њима било кула, ровова и бедема, оружја и бранилаца, како се само могло замислити. По свима суврменим описима види се да су грађење и утврђивање Шапца руководили фортификатери, који су водили рачуна о артиљерији, и да је онда тај начин утврђивања отварао нову периоду у начинима утврђивања спрам снаге новога оружја“[18].

Најстарији познати приказ Шабачке тврђаве потиче из XV века. То је дрворез који се налази у немачкој хроници Хартмана Шедела из 1493 год. (сл. 1, 3) са описом града у његовој латинској хроници из 1495 год. На слици је детаљно приказан цео град који има два појаса утврђења од палисада. По приказу овог дрвореза, који је дао J. Максин, палисаде су повезане „гвозденим“ поплетом испуњеним земљом[19]. Међутим, претстава поплета на дрворезу даје утисак да је поплет од дрвеног прошћа, а не гвозденог. Спољни појас утврђења има облик неправилног четвороугла. При земљи, уполе је пободено вероватно дрвено зашиљено коље или можда гвоздена копља, која окомито и густо постављена спречавају прилаз граду. Сава и поток који се у њу улива са југоистока обухватају насип овога појаса. Унутрашњи појас и утврђења, за разлику од спољнога, састоје се из два правилна четвороугла око којих нису пободена окомита кољa-копља. Ров испуњен водом непосредно је око њих. Веће утврђење опкољено је браном вероватно од положених балвана, са испустом око сваке куле. На свим угловима, како спољног тако и унутрашњих утврђења, налазе се зидане масивне куле кружне основе, са испуштеним највишим спратом и шиљатим кровом. Веће унутрашње

[17] М. Ђ. Милићевић, наведено дело.
[18] Стојан Новаковић, наведено дело, стр. 8.
[19] Лазар Максин, наведено дело (Liber Chronicarum Autore Hartmanno Schedelio-Norinberg 1497, 285—I, немачко издање, Nürnberg 1493, 253—I).

Сл. 8. Североисточни зид са сводовима; унутрашњи изглед
Fig. 8. Intérieur du mur Nord-Est avec les ouvertures voûtées

утврђење има и по једну кулу средином сваке стране, као и једну у средини града — укупно девет кула. Простор између спољног и унутрашњег дела града испуњен је обичним приземним и спратним зградама бондручне конструкције, са двоводним и четвороводним стрмим крововима прекривеним шиндром или сламом. Ту је била варош-подграђе. Прилаз граду је са северозападне стране, кроз велику капију, и са источне, кроз саму кулу. Постоје разне препреке да би се дошло до главног унутрашњег утврђења. Нарочита бодљикава ограда штитила је капију. Тек тада, преко мостова и кроз капије, пролазећи кроз мање утврђење, доспева се до главног унутрашњег градског појаса, у чијем је средишту највећа кула — стан господара Шапца.

Из друге половине XVII века сачуван нам је рад Јакова Ландрарта, бакроресца и сликара из Нирнберга, објављен у поменутој књизи С. Биркена о Дунаву[20]. Постоји више сличних бакрореза из овога времена и из почетка XVIII века, који се углавном не разликују међусобно. Они приказују изглед или основу једне зидане тврђаве — замка правоугаоне основе, са четири масивне кружне куле на угловима и централне главне зграде према Сави. Куле и бедеми који их спајају имају зупчаст завршетак. Сава и ров испуњен водом издвајају замак од вароши која је опасана широким и ниским бедемима са кружним испустима. Варош сачињава већи број мањих и већих зграда, вероватно касарна. Према Сави се уздиже минаре на џамији. Цело ово утврђено насеље налази се на острву. Копно са острвом везују две превлаке у виду мостова. Мост који спаја варош са замком постављен је централно.

Слику Шапца објављује и Вагнерово дело које описује границе Панонске равнице[21], издато у Аугзбургу 1684 год. Та се слика подудара са бакрорезом који се налази у касније издатом Биркеновом новом опису Дунава[22], као и гравиром Шапца (сл. 2) приказаном поред шест других тврђава, једног плана Цариграда и једног плана слива Дунава из истог времена[23]. Сличан је бакрорез и на већој слици са потписом Јакоба Коп[24]. На обојеној карти аустриско-турског рата из времена Евгенија Савојског (1716—1717) Ј. Б. Хоман, бакрорезац из Нирнберга, нацртао је поред осталих тврђава у Босни и Србији и основу Шабачког града,[25] онакву какву смо већ посматрали у поменутим изгледима из овога времена.

На топографско-географској карти Босне и Србије и њихових најближих области, приказана је и ситуација Шапца (сл. 4), према снимању Ј. Етингера извршеном у доба царског војевања на Турке, које је предводио султан Ахмед IV, у првим деценијама XVIII века[26]. Сличан је Шабац и на једном недатираном плану утврђења, са рововима унаокруг.

[20] Sigmund von Birken, наведено дело, бакрорез вел. 11/6 см, стр. 96.

[21] Јован Максин, наведено дело. (Wagner: Delineatio Provinciarum Pannoniae. — Augsburg, 1688).

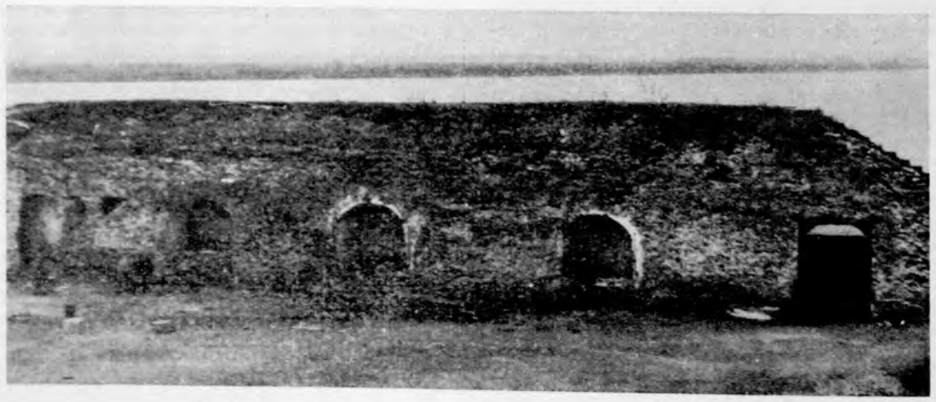
[22] Јован Максин, наведено дело. (Birken, Neu vermehrte Donau-Beschreibung).

[23] Der neu vermehrte Donau Strand, Mongatz, Belgrad, Sissak, Constantinopel, Erla, Sabaz, Adrianopel, бакрорез вел. 36/51 см, својина Музеја града Београда, бр. 120.

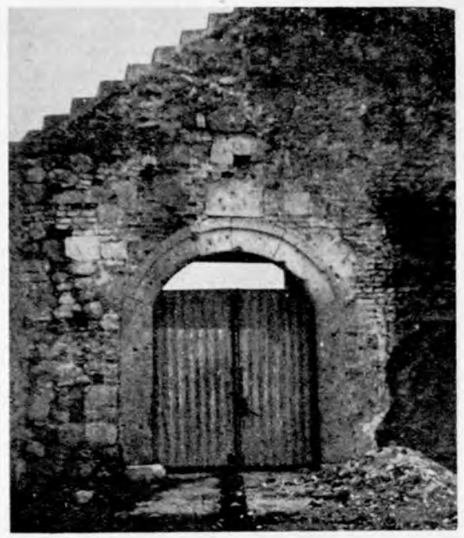
[24] Јакор Кор., Sabaz, бакрорез вел. 36/27 см, својина Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, бр. 1/94.

[25] J. B. Homan: Ungarisches Kriegs Theatrum (1716—1717), бакрорез вел. 58,5/51 см, својина Музеја града Београда.

[26] Arhitekt Nikola Dobrović, Urbanizam kroz vekove, Jugoslavija. — Beograd 1950 (J. Oettinger, Regnum Bosniae, una cum finitimis Croatiae, Dalmatiae, Regni Serviae pars, una cum finitimis Valachiae, Bulgariae, Slavoniae, Hung. et Serviae partibus).

Сл. 9. Југоисточни зид са пушкарницама; унутрашњи изглед
Fig. 9. Intérieur du mur Sud-Est percé de meurtrières

Сл. 10. Капија на југоисточном зиду
Fig. 10. Porte d'entrée dans le mur Sud-Est

Сл. 11. Северна кула са североисточним и северозападним зидом
Fig. 11. La tour Nord avec les murs Nord-Est et Nord-Ouest

коло[27]. На једном бакрорезу у боји дата је „Карта утврђења Шапца, заузетог 24 априла 1788“[28], претежно ситуационог карактера (сл. 5). На овим трима ситуацијама назначена је четвороугаона тврђава са кулама на угловима. Око саме тврђаве нема воде, већ су спољни ровови спојени с потоком који се улива у Саву. Према постојећим картама из XVIII в. приказао је и Стјепан Марјановић „Јуриш Сербаљах на Шабац дана 26 липња 1806“[28a].

*

Како данас изгледа Шабачка тврђава може се видети из приложене архитектонске скице (сл. 6): У равници, на десној савској обали, непосредно уз реку а у продужењу осовине главне артерије садашњег градског насеља,[29] налази се четвороугаона тврђава са кулама кружне основе на угловима.

Сл. 12. Јужна кула кроз коју се данас улази у град
Fig. 12. La tour Sud qui sert actuellement d'entrée dans la forteresse

Око града, у непосредној и даљој околини, постоје трагови некадашњих ровова, који су, заједно са коритом потока звоног Камичак, чинили одбранбени водени појас.

Зидови града уоквирују унутрашњи простор који има облик неправилног четвороугаоника. Дуже стране имају 46,0 м (према Сави) и 45,5 м (наспрамно). Краће су стране на северозападу 38,5 м и на југоистоку 33,3 метара дужине. Различита је дебљина зидова. Онај поред Саве састоји се из два слоја: Спољни је тањи, грубљи, са облутцима и већим делом срушен, видљиве дебљине око 1,5 м. (сл. 7). Са унутрашње стране постоји зид искључиво од опеке, дебљине 6,0 м, вероватно новијег датума. Он се састоји од седам већих и једног мањег засведеног отвора (сл. 8). У темену ових лукова израђених од опеке уграђен је камен-завршац (сл. 6) са исклесаним турским знацима — полумесец и розета или стилизовано цвеће. Југоисточни зид дебео је око 3,0 м. У њему се налазе три засведене нише са отворима који су служили као пушкарнице (сл. 9). У делу ближе Сави налази се засведен ходник, док је у супротном, поред јужне куле, капија оивичена и засведена каменом (сл. 10). Југозападно зидно платно дебљине 2,5 м и северозападно дебљине око 2,0 м немају никакве отворе. Висина свих ових зидова креће се између 7,0—8,0 м. Како су горе били завршени — не може се данас видети; сада су зарасли у траву и по њима се може ходати.

Ова четири зида везивала су куле кружне основе на угловима, од којих нам је до данас једино северна сачувана мање-више у целини (сл. 11). Кула је нешто виша од зидова града; њена је висина око 9,0 м а спољни пречник јој је 11,0 м. Са четири стране постоје отвори, од којих су три спољна служила као пушкарнице, док четврти, унутрашњи, служи као улаз. Зидови јужне куле само су делимично сачувани. Кроз њих се данас улази у град, док се по њима пење на градске зидове, по накнадно формираним степеницама (сл. 12). Источна и западна кула потпуно су срушене, али је по темељима и осталим траговима јасно да је њихов облик био исти као и у осталих двеју кула.

И куле и зидна платна која их спајају сграђени су од опеке старог формата, у малтеру, са уметнутим каменом. У југоисточном зиду уграђене су још старије опеке, величине око 35×17×7 см. Међутим, ако боље загледамо, видећемо да у зидовима кула, као и у срушеном зиду према Сави, има много више камена-облутака и да су, у односу на остала зидна платна, грубље сграђени, што нам даје повода да верујемо да су они и ранијег датума.

*

Ако упоредимо сликане приказе Шапца са његовим данашњим изгледом, приметићемо извесну разлику и неподударност облика. Оне се могу правдати разним реконструкцијама које су вршене током векова. Али не треба губити из вида ни то да су извесни сликари понекад уносили у цртеже извесне елементе који нису ни постојали, а њихова фантазија обично је бивала прилично велика. Стога се дешава да и на гравирама

[27] Радивоје Љубинковић, Извештај о стању Шабачке тврђаве, Централни завод за чување старина, Београд 1942, бр. 35.

[28] Karte der am 24tem April 1788 eroberten Festung Sabatz: наведено дело.

[28a] План је публиковао Радослав Перовић, Прилози за историју Првог српског устанка, Необјављена грађа, Народна књига, Београд 1954, сл. 2.

[29] Данашња варош, паљена у доба Устанака, развијала се у XIX и почетком XX века без неке планске целине, иако јој је регулација праволиниска (Бранко Максимовић, Урбанизам у Србији, Београд 1938, стр. 31, 50, 68). Варош није на Сави. Њен је положај југозападно од старог града, удаљен од Саве за око 1 км. Новим регулационим планом арх. Ружице Илић тежи се да се будући Шабац поново приближи савској обали. У томе смислу предвиђена је магистрала која продужује правац главне улице и избија на простран трг за масовне скупове, у чијој је позадини тврђава окружена зеленилом.

Сл. 13. Тителбахова илустрација развалина Шабачког града, рађена 1885 год. по слици Шмита
Fig. 13. Vue des ruines de la forteresse, faite par Titelbach en 1885 d'après Schmitt

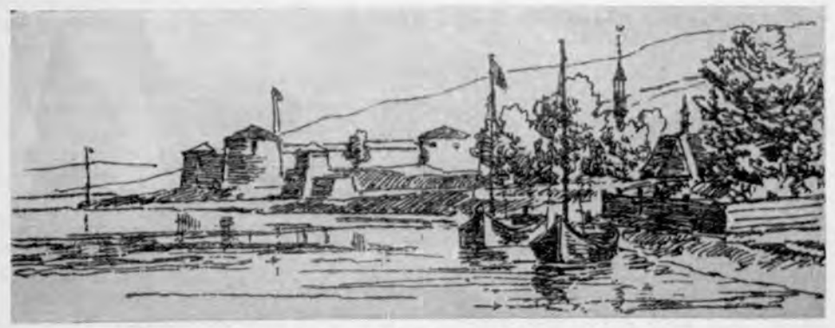
Шапца видимо поједине детаље — куле, зидове, зграде, воду, а нарочито брда, уместо сремске равнице — као плод уметникове маште. Основни се облици ипак нису могли измислити. Извесни исти делови града појављују се на свим овим сликама. То су: Четири куле кружне основе, првобитно спојене палисадама а доцније зидним платнима која образују четвороугао, са дужом страном непосредно уз Саву; остале стране такође леже на води. Спољни одбранбени појас има своје куле и бедеме. Око њих је такође вода (сл. 2, 3, 4).

Тврђава је на обали Саве, али данас око ње нема шанца испуњеног водом. Ни спољни одбранбени појас не постоји, али му се назиру стране које је и катастарски снимак из 1929 год. обележио (сл. 6). Оне иду ивицом преосталих ровова и речним током Камичка. Изгледа да је некада и овуда протицала Сава, која је раздвајала острво од града. Поред тога, и баре и мочвари су служиле као неприступачне водене бране. Оне и данас још нису потпуно исушене. На најстаријим дрворезима и бакрорезима од XV до XVIII века јасно се издваја острво, о коме и С. Биркен пише још у XVII веку. Од друге половине XVIII века па до данас, речни је нанос вероватно утицао на дубину воде. Сава се поступно повукла у своје главно корито, шанчеви су се углавном исушили, а незнатна количина воде задржала се у потоку Камичку, који се улива у Саву низводно, недалеко од града.

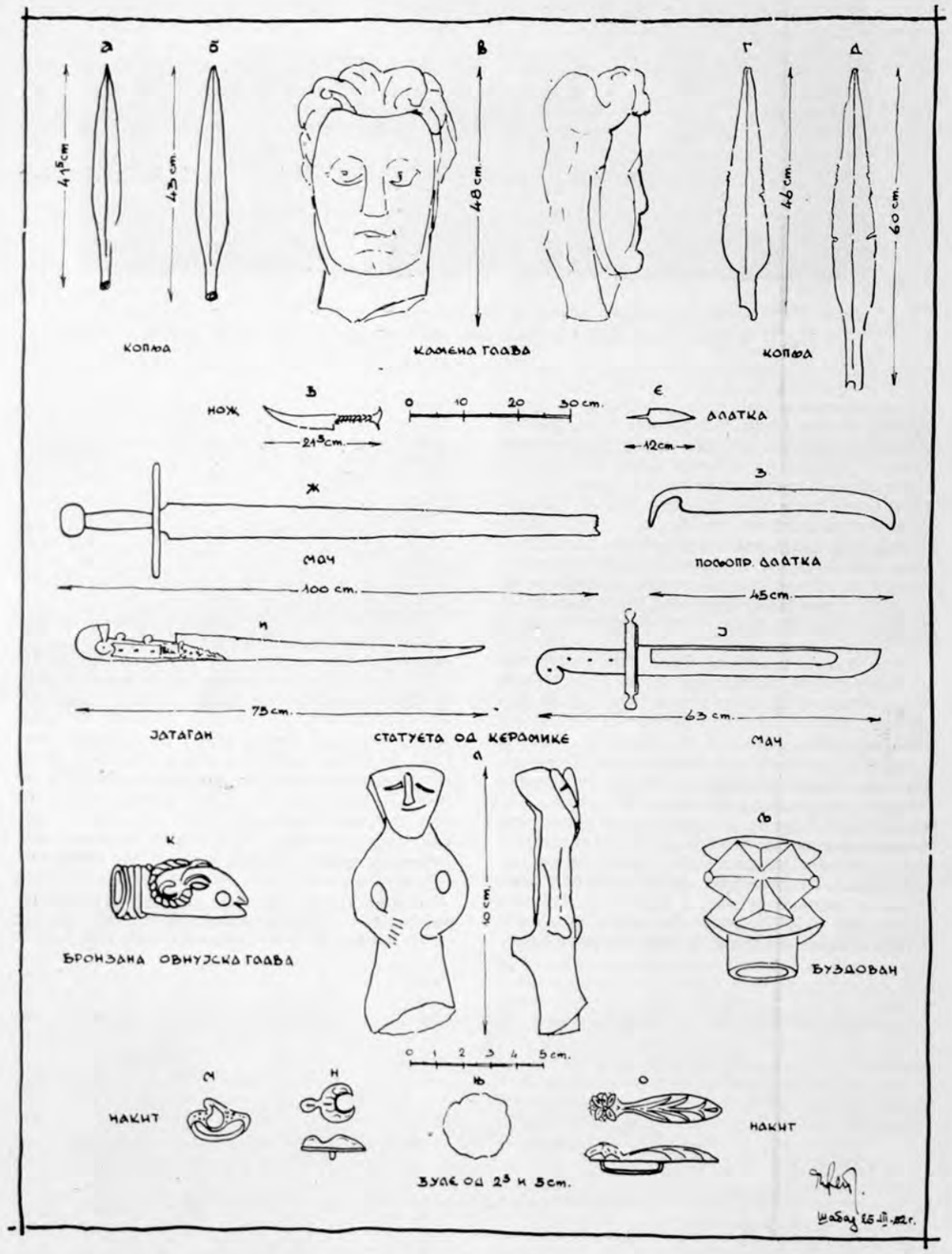
На простору између два градска појаса, стари цртежи обележавају разне зграде, касарне, џамије (сл. 3). Оне су образовале врсту предграђа, односно вароши чије тачне облике не можемо контролисати на лицу места, с обзиром да уцртани објекти данас више не постоје. Из историских података знамо да су извесне грађевине постојале на овоме месту. Тако и Ф. Каниц помиње да је између 1788 и 1791 год. поред касарне јаничара била подигнута још једна велика зграда[30]. У доба Првог устанка поред града спомињу се као предграђа два: српски и турски бајир који су и сачињавали варош[31]. Познато је такође да су постојали нови беговски конаци у које се био сместио Карађорђе 1807 год., да су после Другог устанка 1815 год. у самоме граду седели и судили Турци, а да су око града по-

[30] Felix Kanitz, Das Königreich Serbien und das Serbenvolk — I. Band, Leipzig 1904, стр. 345—358.

[31] Никола М. Савић, наведено дело, стр. 40.

Сл. 14. Каницов цртеж, објављен 1904 год. — Fig. 14. Dessin de F. Kanitz (1904)

Сл. 15. Скица предмета ископаних у унутрашњости Шабачке тврђаве, током 1951 године
Fig. 15. Divers objets découverts en 1951 dans la forteresse de Šabac

стојали утврђени шанчеви[32]. Детаљнија испитивања на лицу места откриће можда темеље поменутих зграда.

На више слика сама тврђава изгледа друкчије. Она је већа но што је данас. На дрворезу из 1493 год. са палисадама (сл. 12), више основне тврђаве, чији су улази на северозападном и југозападном зиду, постоји друга већа тврђава са девет кула. Улаз кроз спољни појас палисаде налази се између северне и источне спољне куле. На бакрорезима из XVII и почетка XVIII века (сл. 3) издиже се насред тврђаве двор у облику веће куле. Прилаз граду такође је на средини, али се спољним бедемима прилази са јужне стране.

Четвороугаона тврђава са четири куле, слична данашњој, без других кула и дворова, без рова непосредно око града, са спољним шанчевима и потоком, појављује се на бакрорезима, као што смо видели, крајем XVIII века. Утврђења указују на модерније схватање фортификације. Слика се слаже са податком по коме је цар Јосиф II наредио да се после опсаде 1788—1791 год. Шабац оправи и утврди, да се појачају бастиони и бедеми[33]. На карти заузећа Шапца 1788 год. назначена су ова нова спољна утврђења (сл. 5). Турци су град поново утврдили 1806 год.[34], што је по свој прилици и променило његов дотадашњи изглед.

Облик који највише одговара данашњем стању приказан је на поменутом ситуационом снимку Ј. Етингера, још из првих деценија XVIII века (сл. 4). Неправилна основа четвороугаоног града претстављена је баш онако као што је видимо и данас у природи. Ово је једна од ретких слика која тачно оцртава град.

Изгледа да је у прошломе веку Шабачки град још био целокупан и у добром стању све док, кажу, једном приликом барут, који је био испод куле у лагумима, војници не знајући запале и „експлозија доврши оно што је и само време већ увелико припремало било да се од негда славнога града створе данашње рушевине“, како то бележи Н. Савић у својој „Историји Шапца“ 1904 год[35]. Милан Милићевић у „Кнежевини Србији“ 1876 год. вели да „град сада дрема и рони се мало по мало, јер није ни за што“.[36] Из 1887 год. Владимир Карић у „Србији“ такође помиње да Шабачки град лежи у развалинама,[37] а на Тителбаховој илустрацији рађеној 1885 год. према слици Шмита, са стране Саве налази се срушен предњи део зида, иза кога се виде сводови унутрашњег дела зида према Сави, са северном кулом и зупцима на врху (сл. 13). Септембра 1888 год., и Каниц затиче град великим делом разрушен: четири округле куле на угловима преполовљене су, док су засведени казамати отворени. Са унутрашње стране бедема налазили су се државни магацини које је чувао одред шабачког гарнизона[38]. Његов цртеж објављен 1904 год., с обзиром да приказује све четири куле у исправном стању, претставља неку врсту реконструкције (сл. 14).

У последње време, на тврђави су настали извесни додаци који су већим делом и отклоњени. Тако, например, у унутрашњости тврђаве постајали су 1942 год. стубови који су држали кров ослоњен са друге стране на североисточни и северозападни зид. (Тада је тврђаве постојали су 1942 год. стубови који кве привремене градње постојале су доскора и споља уз југозападни зид. И сада још стоји шупа уз југоисточни зид (сл. 12) док је на северној кули подигнута нека врста осматрачнице са дрвеним кровом и ступцима који га држе (сл. 11). Када се и ово буде отклонило, остаће нам куле, градска платна и трагови ровова, онакви какви су нам познати још из XVIII века — мала тврђава на води, једноставна облика на који често наилазимо код мањих градова тога доба (Рудник, Земун, Купиник и слични[40]).

*

Када су 1951 године копани темељи за бетонске стубове кабина за купање, неовлашћено смештене у самој тврђави[41], издвојени су, у површинским слојевима земље, разноврсни археолошки предмети који потичу из разних епоха (сл. 15). Статуета од сиве керамике из неолитског је времена (л); из железног доба су шупља копља (а, б, г, д); повијен железни нож, са тордованим дршком такође од железа (ђ), потсећа на млађе железно доба а изгледа да је каснијег порекла; старијег су датума гвоздена алатка у виду копља са трном (е) као и српаста пољопривредна алатка (з); римског су порекла држак од бронзе у облику овнујске главе (к) и глава колосалних размера, у белом камену, са плитким рељефом у профилу (в); гвоздени мач (ж), буздован (љ) и ђулад (њ) припадају Средњем веку; из турског су времена јатаган (и), накит (м, н, о) и златник, док су мањи мач са коштаним дршком (ј) и сребрни новци из 1676 и 1811 год., аустриски. Сви су ови предмети издвојени за будући шабачки музеј. И они су сведоци разних култура које су се на овоме месту ређале, почев од неолита па до најновијег времена[42].

Арх. Д. Ст. ПАВЛОВИЋ

[32] М. Ђ. Милићевић, наведено дело.
[33] М. Ђ. Милићевић, наведено дело.
[34] М. Ђ. Милићевић, наведено дело.
[35] Никола М. Савић, наведено дело, стр. 53.
[36] М. Ђ. Милићевић, наведено дело.
[37] проф. В. Карић, Србија, Београд 1887, стр. 637—639.
[38] Felix Kanitz, наведено дело.
[39] Радивоје Љубинковић, наведено дело.
[40] А. Дероко, наведено дело, стр. 153, 158, 160.
[41] Предмете је одабрао проф. Ђ. Костић, руководилац музеја у Шапцу, док је њихова класификација извршена по мишљењу др. М. Грбића, научног сарадника Археолошког института. 1952 г. уклоњено је купатило и повађени су бетонски стубови.
[42] Археолошки споменици и налазишта у Србији. I — Западна Србија, Шабачки град, стр. 39—41 (Д. Ст. П.).

LA FORTERESSE DE ŠABAC

En 1470, le Sultan Mehmed II élève sur la rive droite de la Save, dans la Mačva, une forteresse sur d'anciennes fondations romaines. C'est en ce point frontalier qu'au cours des XIIIe et XIVe siècles ont lieu de nombreux combats entre Hongrois, Bulgares et Serbes et, à partir du XVe siècle, entre Hongrois, Turcs, puis, Autrichiens. Au début du XIXe siècle on y voit les Serbes lutter à nouveau. Lors de la Première Insurrection, Šabac est la première citadelle qui tombe aux mains des Serbes. Puis, par la suite, elle passe de mains en mains à plusieurs reprises jusqu'à ce que les Serbes ne la libèrent définitivement en 1867.

La plus ancienne description de Šabac date de 1493. On la trouve dans la chronique allemande de Hartmann Schedel. Elle nous montre une forteresse entourée de palissades. Celle des eaux-fortes des XVIIe et XVIIIe siècles (de Jakop Landrart, Sigmund von Birken, J. B. Homan, J. Oettinger et d'autres) se rapproche davantage de la forteresse actuelle. Nous pouvons y voir des fortifications rectangulaires, presque toutes semblables, flanquées de quatre tours rondes aux angles et entourées d'eau.

La citadelle d'aujourd'hui, faite de pierre et de brique, est en ruine. Il n'en reste que les quatre murs et une seule tour; les autres sont toutes plus ou moins endommagées ou démolies. Le mur donnant sur la Save porte de grandes ouvertures voûtées, aux frontons desquelles on a cintré des pierres incisées de caractères turcs et d'ornements de fleurs stylisées. Le mur Sud-Est est creusé d'un couloir sur une partie de sa longueur. L'autre partie contient des niches voûtées percées de meurtrières. La porte d'entrée se trouve également là. Les deux autres remparts sont pleins.

Les divers objets archéologiques découverts en 1951 dans les couches supérieures de l'intérieur de la citadelle prouvent également que diverses cultures se sont succédées en ces endroits depuis le néolithique jusqu'à des époques plus récentes.

D. St. Pavlović

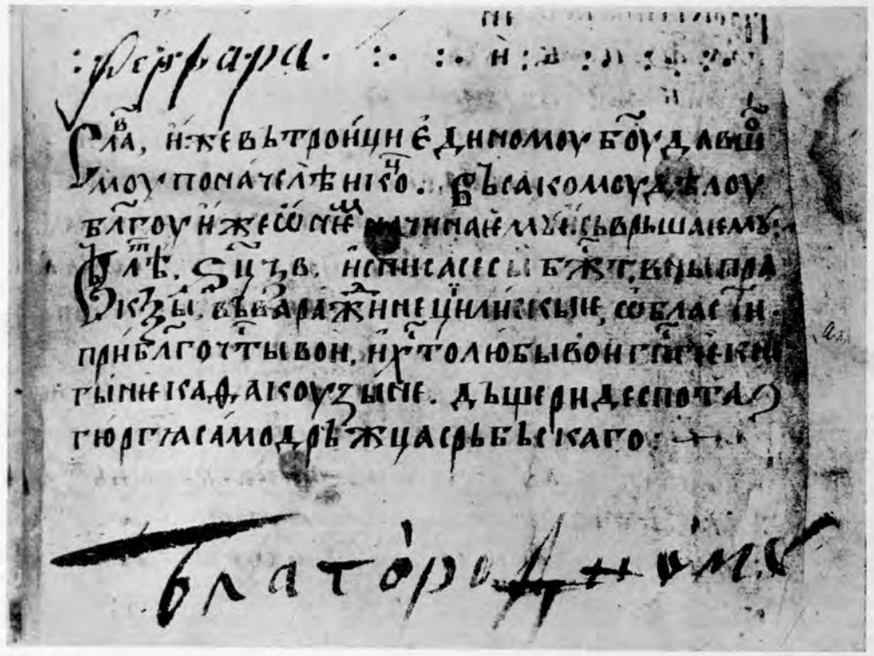
БЕЛЕШКЕ О СРПСКОЈ УМЕТНОСТИ У ОБЛАСТИМА СТАРЕ СЛАВОНИЈЕ И ХРВАТСКЕ

Као и подручје северне Војводине и крајеви западне Славоније насељавани су становништвом које се постепено повлачило пред Турцима. Извесно је да су и у овим областима непрестане српске миграције појачавале истурене српске колоније које су настале у горњој и доњој Славонији. У првој половини XV века Срби већ служе као војничка посада на имањима хрватско-славонског бана Улриха Цељског, чије су родбинске везе са српском деспотском кућом Бранковића опште познате. Већ 1454 године настао је у Вараждину најстарији српски рукопис на подручју Хрватске, — апостол у чијем се поговору помиње и за кога је овај рукопис писан. Поговор гласи: **Гл^ла иже въ тронци единомоу бу҃ю давшꙇ | моу по начелѣ и коⷨ. въсакомоу дѣлоу | бѫгоу иже w нⷩ^м начинаемъ и съвръшаемъ: — | Въ ѳ҃ѣ ѧ҃ѕ҃ѵ҃в. написа се сьи бо҃жьны пра | вы, въ Бараж^ине цⷬ^лнскыѣ, власти. | при благочⷭ^тывои, и хⷭ^то юбывои гⷭ^пдѣ кнⷭ | гынѣ каѳакоузыне. Дѣиери Деспота | Гюрга самодрьжца сръбскаго:** Српска насеља у Славонији појачавају се и емигрантима из Босне и Херцеговине који су прелазили на аустриско тле, у почетку под вођством својих династа, а доцније и својих народних вођа. Владислав Херцеговић преселио се у западну Славонију око 1467 до 1470 године са својим људима, а сасвим је вероватно да су ти Херцеговци пренели и неку црквену организацију, пошто се Владислав, Херцег Св. Саве помиње као старешина (praepositus) цркве Св. Богородице код данашњег села Глоговнице под Калником[1].

Славонија се тада делила на „горњу Славонију", од речице Сутле до Илове, и „доњу Славонију" од Илове на североисток. Доњу Славонију Турци су заузели 1547 године и држали су је пуних 150 година. И Турци и Аустријанци живо су радили на војничком уређењу својих крајева, па је и то донело Србима изузетан положај граничара. Црквена организација Срба на турској славонској крајини образована је још у XVI веку под именом „Пожешка епархија". О њој имамо најстарији помен у запису на једном цветном триоду из 1585 године који се налазио у манастиру Ораховици[2]. Прва црквена организација Срба на аустријској и хрватској крајини основана је током XVII века под именом Ускочке, Вретанијске или Марчанске епархије са седиштем у манастиру Марчи. Када је 1699 године Доња Славонија поново ушла у састав Аустрије, из тих двеју епископија на територији старе Славоније постаје током XVIII века Пакрачка епархија, која се развија у новооснованој Карловачкој митрополији на основу привилегија[3]. Дипломом од 21 VIII 1690 протегнута је власт српских митрополита, односно патријарха и на Србе у Аустрији и Угарској, а тиме је, како носталгично казује један унијатски историчар „отпевана надгробна песма Унији не само у Срему и Славонији него и у горњој Хрватској у Марчи"[4]. На тај начин српска црква у Хрватској и Славонији потпала је под јурисдикцију карловачке митрополије као новог политичког и културног центра Срба у монархији, онако исто, или још чвршће, као што је црквена организација Срба у тим крајевима пре велике сеобе била под јурисдикцијом Пећке патријаршије, која је на тај начин практично значила највеће организационо и духовно јединство Срба.

И овде су слично као у Војводини прве српске цркве по досељењу грађене од дрвета. То су биле махом мале брвнаре или полубрвнаре. Неке, подигнуте непосредно после велике сеобе и данас још стоје. Изванредан је примерак такве цркве у селу Рашеници где је сачувана црква Успења Богородице из 1709 године. Грађена је на тај начин што су на два слоја опеке положене дрвене греде које чине зид цркве. У основи црква је једнобродна, а њена изнутра правоугаона апсида уграђена је у зидну масу облика тростране призме. Наспрамна ивица најшире стране ове призме, прислоњена уз наос, оријенти-

[1] Др. Радослав М. Грујић, Пакрачка епархија. Споменица о српском прав. владичанству пакрачком. Нови Сад, 1930, стр. 9.
[2] Ibid., стр. 21—22.
[3] Ibid., стр. 4.
[4] Dr. Janko Šimrak, Sjedinjeni biskupi u Marči, Opovu i Pakracu i Arsenije Crnojević. Spomenica grkokatolika križevačke biskupije, 1934, 255—256.

Сл. 1. Запис из Апостола од 1454 — Abb. 1. Zuschrift aus dem »Apostol« vom Jahre 1454

сана је према истоку. Црква није великих димензија, 15,00 × 9,30. Око целе цркве у висини човека пружа се уска настрешница од шиндре. Над западним улазом издиже се дрвена конструкција торња, правоугаоне основе, која се према врху постепено сужава. Слична црква сачувана је и данас у Ивановом селу, недалеко Рашенице. Тај начин грађења одржао се готово до средине XVIII века. У селу Растовцу и данас још стоји црква Св. Димитрија из 1732 године, мало ремек-дело наше дрвене сеоске архитектуре. И код ове цркве примењен је начин полагања масивних храстових греда, које су дебеле око 40 см, а спојене су нарочитом тесаном везом без ексера. Апсида на цркви је полукружна. Унутрашња кровна конструкција састоји се из водоравно положених греда на којима наслоњени рогови чине костур двосливног крова покривеног шиндром. Понегде у овим дрвеним црквама појављује се поред равне таванице и бачвасти дрвени свод, као на цркви „Рождества Богородице" из 1761 године, која се налази у селу Мали Зденци. Овде је употребљена греда и плетер, ћерпич, а торањ је покривен шиндром. Нажалост, црква је у току овог рата делимично пропала. Све те дрвене цркве имале су карактер неке привремености и сасвим су одговарале тешким и сиромашним условима граничног подручја, у коме је државна власт нерадо гледала на подизање камених цркава, или цркава од опеке, које су могле да послуже и као утврђење непријатељу, уколико би дошло до његове изненадне провале. Ипак, постепено, Срби почињу да зидају сеоске цркве од камена и опеке. Неке од њих својим торњевима задржавају карактер кула мотриља, као например бивши звоник цркве у Великој Писаници који је подигао око 1750 године „хорватски протопоп" Никола Поповић. Код других цркава видимо опет извесне касно-готске утицаје и очигледне адаптације у духу познијег доба. Тако је например црква Св. Петра и Павла у Гудовцу код Бјеловара, иначе малих димензија, (16,20×7,30) и без нарочитих архитектонских детаља, учвршћена са 14 контрфора!

На овом у првом реду војном терену где су Срби само борбом и непрекидним ратовањем обезбедили себи релативну слободу и уступке, у сваком случају бар ослобођење феудалних обавеза, јављају се и случајеви преузимања напуштених католичких цркава. У данашњој Пакрачкој епархији близу самог Пакраца у селу Торњу, налази се на старом гробљу црква посвећена св. Пантелејмону. Црква је триконхоналне основе, зидана опеком, са зидовима дебелим до 0,90 м, док је иначе релативно малих димензија (9,10 × 7,37). Рад. М. Грујић је мишљења да је црква преправљена из торња, пошто и село близу којег се налази та црква носи име Торањ[5]. Међутим, није искључена и мо-

[5] Грујић, op. cit., стр. 115.

Сл. 2. Почетак Апостола од 1454 — Abb. 2. Der Anfang des »Apostol« vom Jahre 1454

гућност да је још првобитно зидана за цркву. На то упућују три готска прозора, западни мали, такође готски, портал са степенасто увученим луковима, и наос одвојен од презбитерија једним профилисаним „тријумфалним луком" на шиљак, који је данас прекинут, из чега закључујемо да је црква првобитно имала готски свод који је доцније замењен равном, дрвеном таваницом. Црква лежи на једној по свему судећи вештачки направљеној узвисини, тако да из даљине потсећа на утврђени објекат — кулу.

Број парохијских цркава Горње и Доње Славоније изненађује. Архитектонски оне су ретко доспеле до нас у свом првобитном облику. Скоро све су доживеле неке адаптације, као на пример бивша резиденција северинских епископа, црква Св. Петра и Павла у Северину, сграђена 1770, а обновљена 1879 и 1895 године. Битно је за све те цркве да су зидане једноставно са скромним архитектонским декоративним елементима. Њихове западне фасаде сасвим су сиромашне као и бочни зидови. Највише ако су оживљене једноставним пиластрима који носе профилиране венце. Можда је нешто више пажње обраћено изградњи торњева који су украшени на исти начин, али се истичу висином и виткошћу.

На територији Славоније подигнути су следећи манастири: Ораховица, Марча, Лепавина, Бршљанац, Дреновац и Пакра. Сваки за себе допринео је много српској култури. Значај, вредност и старине манастира Ораховице описао је заслужни Владимир Красић у Летопису Матице Српске,[6] а по најновијим резултатима науке монографију манастира дао је др Радослав М. Грујић[7]. Најстарији поуздани податак о православном манастиру Ремети (Ораховица) имамо из 1583 године. То је запис у једном ораховичком рукописном апостолу који се данас чува у библиотеци манастира Крушедола[8]. Отада манастир Ораховица је необично важан културно-уметнички центар Срба. Ораховичке фреске спадају у најзападније српско средњевековно зидно сликарство, уколико конзерваторски радови у далматинском манастиру Крупи не потврде хипотезу да је манастирска црква била живописана. У Ораховици последњи пут се слика лоза Немањића. До данас још није утврђено ко је радио ораховичке фреске, али није искључено да тај живопис или бар један његов део, треба везивати за фреске у Св. Тројици Плеваљској[9]. У Ораховици настаје и важна преписивачка делатност, као и значајна увезивачка радионица. Основа цркве показује све

[6] В. Красић, Опис манастира Ораховице, Летопис Матице Српске 143, Нови Сад 1885.

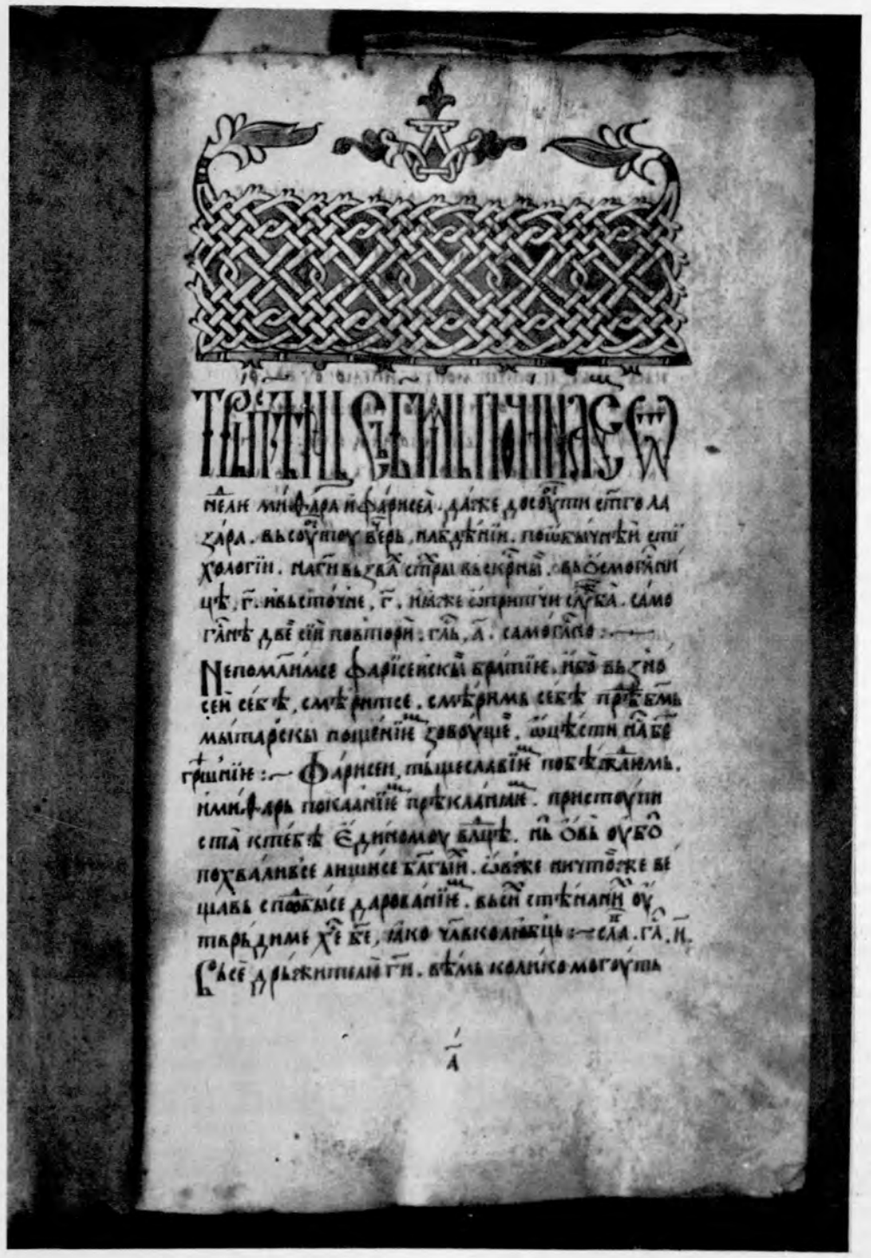
[7] Др. Радослав М. Грујић, Старине манастира Ораховице, сепарат из Старинара 1939 г.

[8] Ibid., стр. 13.

[9] Svetozar Radojčić, Stare srpske minijature, Beograd 1950, str. 52.

Сл. 3. Повез Апостола од 1454
Abb. 3. Einband des »Apostol« vom Jahre 1454

Сл. 4. Почетак ораховичког Триода из 1584
Abb. 4. Der Anfang des »Triod« aus dem Kloster Orahovica vom Jahre 1584

карактеристике српске архитектуре XIV века, триконхос са апсидама изнутра полукружним, а споља петостраним[10]. Померање триконхоналног начина грађења и пут тог облика на север можемо да пратимо преко Крушедола чак до бивше торонталске жупаније, где је на добрима избеглих Јакшића, према једном запису, 1539 године започето зидање манастира Бездина који је посвећен Ваведењу Богородице[11]. Ораховичка основа указује на пут тог облика у правцу запада, а припада ретким сачуваним примерцима.

Велики је значај манастира Ораховице као важне станице у померању српске уметности на запад.

Известан број рукописа настао је у самом манастиру, од којих се нарочито истиче зборник проповеди за архијереје који је у самом манастиру Ораховици преписао калиграф Матеј. Минијатуре које је радио уметник Димитрије, 1635 године, у орнаментици показују угледање на старе узоре, док су сами ликови светитеља рађени у једном строгом цртежу, минуциозно и скоро графички третирани.

Мало су испитане везе босанских манастира са новоподигнутим манастирима у Славонији. И манастир Ораховицу додирнули су таласи босанских бегунаца из разорених манастира Ступја и Липја, одакле је у Славонију пренето неколико рукописних књига[12]. Иако Ораховица не спада у оквир изразито периферне уметности, њен је значај велик, јер су све културно-уметничке везе прелазиле преко ње. То је био велики и важан манастир, тако да су калуђери 1719 године могли да мисле и на оснивање манастирског филијала. На тај начин основаше манастир Дреновац, где обновише „оквирлъ" цркву. Манастир је подигнут у истоименом селу између Воћина, Ораховице и Слатине. Имао је два иконостаса. Први је направљен 1722 године, како о томе говори запис на полеђини престоне Богородичне иконе. Други иконостас радио је 1758 године Малорус Василије. „На њему је било 8 престоних икона, и то са десне стране Христова, Јована Крститеља, Св. Ђурђа и Св. Василија Великога, а с леве Богородичина, Св. Николе, Св. Димитрија и Св. Јована Златоустога." Изнад престоних икона било је некада још четири реда икона. У првом реду била су чуда Христова, у другом, Господњи и Богородичини празници, у трећем апостоли и у четвртом пророчки ликови. Над царским дверима били су „по реду одоздо према горе: Ускрс, Образ нерукотворени, Христос на престолу и над овим Богородица. Иконостас је као обично завршен крстом и распећем и са стране крста ликовима Богоматере и Св. Јована Богослова.

[10] Грујић, Старине манастира Ораховице, стр. 18.

[11] Архим. Иларион Зеремски, Српски манастири у Банату, њихов постанак, прошлост и одношај према Румунима, Сремски Карловци 1907, стр. 99.

[12] Красић, op. cit., стр. 69.

[13] Лазар Богдановић, Манастир Дреновац у Славонији, Братство VIII, 1899, стр. 99—111.

Сл. 5. Црква Успења Богородице у селу Рашеници
Abb. 5. Kirche Mariahimmelfahrt im Dorf Rašenica

Царске двери украшене су сликом Благовести и са четири јеванђелиста. Јужне: са сликом Мелхиседековом, а са северне Ароновом, што је збиља реткост у нашим црквама"[13]. 1775 године одлуком државне власти Дреновац је адфилиран манастиру Ораховици[14]. Иста судбина снашла је и мали манастир Бршљанац који се налазио на подножју планине Гарјевице, а основао га је 1715 г. јеромонах Гаврило Поповић-Полимац[15], који је тада предат манастиру Лепавини.

По свему изгледа да је у пожешкој епархији за турско време био још један културно-просветни центар Срба у Славонији, сем манастира Ораховице, јер већ крајем XVII века имамо прве податке о оснивању манастира Пакре. Бежећи са народом, моравички митрополит Григорије подигао је себи, по досељењу у Пакру, ћелије поред старе, тада обновљење цркве. Пакрачки епископ Петроније Љубибратић освештао је ову цркву 26 септембра 1697 г., а поменутог митрополита поставио за игумана пакранског[16]. Црква је посвећена Ваведењу Богородице. Међутим, пакрански калуђери нису дуго остали у манастиру. Нису тачно познати разлози из којих су они напустили своју обитељ и са допуштењем царских власти основали почетком XVIII века манастир Св. Ану, код села Великих Бастаја. Љ. Караман је за ову цркву утврдио да је имала пресвођен брод и полигонално

[14] Красић, op. cit., стр. 69—70.

[15] Димитрије Витковић, Манастир Кутина-Бршљанац у пакрачком владичанству, Богословски Гласник, 1910, књ. XVII, стр. 194—199.

[16] Л. Богдановић, Старине манастира Пакре у Славонији тичући се по нешто српско-православне цркве у Босни и Херцеговини, Источник, Сарајево 1899, стр. 307.

Сл. 6. Црква манастира Пакре
Abb. 6. Klosterkirche in Pakra

светиште. Још 1702 године помиње се звоник (turris magna) којега данас нема, а за који је Ђуро (Szabo) Сабо према једној старој слици доказивао да је био над прочељем. „У цркви се још виде готичка кружишта прозора, оквири врата, контрфори и трагови сводова, све у зрелим облицима готике"[17]. Црква још и данас стоји. Уствари, пакрански калуђери обновили су готску цркву пропалог павлинског манастира из 1412 године, који је утемељио Венедикт Нелипић. Тако је, изгледа привремено, опустео манастир Пакра. Међутим, ратне прилике изазвале су 1737 године нове миграције Срба из Босне. Турци су тада напали и разорили у Босни Св. Ваведењски манастир Гомионицу, а калуђери са игуманом Пахомијем дођу у Пакру. Пуних пет година потуцали су се они по Славонији, пошто им стварни власници Пакре, св. Ански калуђери нису хтели уступити манастир. Тек 1743 г. предали су им манастир у власништво[18], а они обнове манастир. Црква је у данашњем облику сграђена 1765 год. За њену основу Красић је писао да је крстообразна[19], али је то мишљење нетачно, јер је црква у основи правоугаоник са изнутра и споља полукружном олтарском апсидом. Западна фасада фланкирана је високим звоником кроз који се улази у храм. Споља је црква украшена пиластрима, који су богато архитектонски обрађени. Оквири око врата и прозора су од камена. Унутрашња величина цркве је ако 18 м дужине, 8 м ширине, а 12 м висине. Осветљена је са сваке стране брода са по три велика прозора, а исто и на апсиди.

Занимљиво је да у манастиру Пакри нису очуване никакве старине из турских времена које су рађене за манастир, или у самом манастиру. Све њене старине XVI и XVII века потичу из манастира Милешеве и Равне Реке. Од тих старина нарочито се истичу: везена плаштаница влашког војводе Јована Александра из 1567, коју је овај поклонио гробу св. Саве у Милешеви. — Плаштаница је типа румунских и слична оној коју је молдавски војвода Јован Стефан даровао манастиру Путни. Везена је свиленом и златном и сребрном жицом на црној чоји. Занимљиво је и необично да мртав Христос на овој плаштаници има отворене очи. Плаштаницу је пренео у Пакру милешевски архимадрит Доситеј, када су Турци крајем XVII века разорили манастир[20]. Том истом приликом пренет је и сребрни реликвијар проигумана Лонгина Милешевца и сребрни крст јеромонаха Силвестра Милешевца из 1671 године. На крсту је запис: сїи крⷮъ · шкова · сниквестарь · ѥромонаχъ Милешивацъ за свою дшѣ · І свои родитєль · бѣ Да иχъ прости · лето ,ѕр҃ѳѳ Димитрі йора χарисато зило (!?)

Приликом тих миграција пренето је и рукописно јеванђеље манастира Равне Реке који се налазио између Бијелог Поља и Плевља. Запис на сребрном окову јеванђеља гласи: сїи никанђелиѣ манастира (свити)ѣ и живоначалнїѣ троице зокомь равна рек(а) (т)рѣди се дⷭховьникь Ѣтераси(м) (ѡ)кова га маистор Ѣоро Стѣфановиħ к лет (!) з р ѳ. (1652)

Упоређујући ово пакранско јеванђеље са једним четворојеванђељем из Св. Тројице Пљеваљске, које је радио дијак Дмитар, професор Радојчић је утврдио њихову несумњиву сличност, претпоставивши да је и ово пакранско израдио поменути преписивач[21].

Манастир Пакра сачувао је и велики, монументални иконостас и поред страдања у овом рату када су сасвим уништени манастирски конаци. Красић је нашао да је живопис вероватно радио Васа Остојић из Новог Сада[22]. Медаљони око крста исликани су са 12 композиција Христовог страдања. Горњи ред исликан је са 12 пророка и Светом Тројицом, средњи, 12 апостола и деизис, горњи ред са 12 празника и Тајном вечером. Сасвим доле стоје појединачни светитељи и композиције из Новог Завета. Основне боје икона су црвене и плаве. Иконостас делује свежином и донекле потсећа, можда више распоредом композиција него бојом, на дојниње радове Крачуна. Недостаје му она чудна Крачунова снага и његов блистави, продуховљени колорит. Васкрсење Христово композициски одговара истој Крачуновој икони на иконостасу Саборне цркве у Сремским Карловцима. Скраћење ликова није увек срећно

[17] Lj. Karaman, O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji. Historijski Zbornik, III, 1—4, Zagreb 1950, стр. 126.

[18] Богдановић, Старине манастира Пакре, стр. 306.

[19] Владимир Красић, Манастир Пакра, Стражилово 1886, стр. 1659.

[20] Л. Мирковић, Црквени уметнички вез, Београд 1940, стр. 23—25.

[21] Radojčić, op. cit., стр. 59.

[22] Красић, Манастир Пакра, стр. 1659.

спроведено. Такве слабости нарочито су јасно уочљиве на икони Тајне вечере. Кашаниново мишљење које се односило на Остојићев иконостас у манастиру Раковцу из 1761 „да из његових композиција зрачи свежина, скоро нека веселост“[23] може да се примени и на иконостас манастира Пакре.

Сл. 7. Гробљанска црквица манастира Пакре, посвећена св. Николи
Abb. 7. Nikolauskirche am Friedhof des Klosters Pakra

На брежуљку до великог манастира сазидана је капелица Св. Николе. То је мала грађевина, лепих пропорција, која над западним вратима има подигнут дрвени торњић. У капелици је постављен ванредно изрезбарен иконостас, са три реда икона који делује као минијатура неког великог. Слике су малог формата, а одликују се сировом бојом, наивношћу и прилично великим сликарским незнањем. На иконама има и елемената свакодневног живота. Тако нпр., у икони „Христос исцељује узетог у руку“ исцељеник је приказан у народној ношњи онога доба. Чини нам се да овај иконостас заслужује пажњу и наших етнографа. Црквица Св. Николе (летњег) служи као гробљанска капела манастира Пакре, а подигнута је током XVIII века.

Најзначајнији манастир аустриске словинске војне крајине био је манастир Марча, у коме је неко време било и епископско средиште прве српске духовне организације у Хрватској. Судбина манастира Марче показује и како су тешким приликама живели и поред свих привилегија, свечаних и најсвечанијих обећања аустриских царева, српски становници ових крајева, који се одмах сукобљују с једне стране са феудалцима, а с друге стране са католичком црквом, која са њима од првих дана води упорну и жилаву борбу и као против „шизматика“ и ради обезбеђења својих такође феудалних права. Срби су насељени на Крајини уз обавезу чувања границе, дакле непрестану војну службу. За те услуге и заслуге они су ослобођени феудалних намета и подређени су директно преко подручних команданата, ратном савету, односно цару. Тај изузетан српски положај ствара непрекидне борбе са домаћим феудалцима, међу којима је био и загребачки бискуп. Сви се они заједно боре за своје сталешке интересе. Католичка црква и сама феудални господар, увек је сталежима подносила законске чланке о јединој дозвољеној вери на територији Хрватске. (Законски чланак 5 од 1545 г., 12 од 1550 године и 31 од 1563 године). Међутим, Срби су одбили нападе католичке пропаганде и одржали се углавном у свим својим центрима. Наравно да је било и случајева повлачења пред најгрубљом силом. Та је судбина задесила баш манастир Марчу коју су унијати силом присвојили били.

Оснивање манастира Марче пада вероватно пред крај XVI века. У једном меморијалу Срба из Вараждинског ђенералата од 23 априла 1750 године на питање чији је манастир Марча, Срби одговарају: „да је наш народ изишао на одбрану царства римскаго“. И том приликом је Гаврило[24] митрополит са свима калуђерима, јеромонасима и монасима, на броју око 70, из Босне, близу великог града Бихаћа, од воде Зрмање из манастира Хрмна[25] храма Св. Николе чудотворца побегао и све манастирске ствари, књиге и друго што се и данас налазе у Марчи пренео[26]. По традицији оснивање манастира везује се и за пожешког митрополита Василија, који се јавља скоро истовремено са митрополитом Гаврилом. Када је убрзо после тога основана Вретаниска епископија, манастир Марча постаје њено црквено средиште. Прва црква коју су Срби у Марчи саградили била је вероватно од дрвета. Храм је посвећен Св. Арханђелу Михаилу и Гаврилу. Ту „дрвену цркву“ срушио је шести марчански владика Сава Станисављевић (1648—1662) и отпочео на њеном месту са зидањем нове. Забележено је о томе: .... По его смерти насталъ епископомъ Савва Станисавлѣвичъ. Сей вълѣто Христово 1654 маія 1. нынѣшнюю церковь созидати начаалъ якоже и въ 1657 лѣто 10-го маія сіе и совершилъ.[27]

[23] Милан Кашанин, Два века српскога сликарства, Београд 1942, стр. 14.

[24] Гаврило Аврамовић, дабро-босански митрополит око 1578—1588 и егзарх пећског патријарха за Далмацију.

[25] Манастир Хрмањ, на ушћу реке Унца у Уну. Писци су разно писали име овог манастира: Ajerman, Chrmlja, Szermil, Errnoin, Hermanija. Изгледа да је подигнут у XVI веку. Нађен манастирски печат са натписом: монастир + Хрманъ Храмъ Стáг'ю Николи лѣта Г҃дна АФНГ (1533). О томе: Вид. Вулетић Вукасовић, Српски печати у Херцег-Босни, Старинар VI, Београд 1889, стр. 5—6.

[26] Иларион Руварац, Нешто о Босни дабарској и дабро-босанској епископији и српским манастирима у Босни, Годишњица Николе Чупића, Београд 1878, стр. 240—261.

[27] Ј. Вучковић, Прилог за историју православне цркве у негдашњем вараждинском генералату, Истина, лист за богословску науку и пастирску праксу, Задар 1888, стр. 299.

Довршење цркве овако је забележено у једном савременом запису из 1657: „То лето свршисмо зид и покрисмо труло и певнице и добависмо два велика звона и сковасмо два кандила сребрна и засусмо рибњак и ископасмо бунар[28]. По казивању неког марчанског калуђера које је забележио Красић, манастирска црква била је дуга 26,6 м, а широка 7,6 м. Много је личила на цркву манастира Хопова[29].

Ризница манастира Марче до присилног напуштања манастира по наређењу царице Марије Терезије од 24 септембра 1753 била је веома богата[30]. Изгледа да су манастирску ризницу, или барем њен већи део опљачкали унијати[31]. Само један мали део ствари успело се тада да пренесе у манастир Лепавину, камо су марчански калуђери пресељени. У манастиру је пре свега у Лепавину било врло много предмета донесених из Хрмња. Из једне спецификације знамо за: 1. путир, сребрн и позлаћен, скован у лето 1515, 2. кадионицу велику сребрну, скована исте 1515 године, 3. икону Богородице у сребру извезену, трудом Петра Војводе, Петрашина војводе и Вук-Драга војводе из 1498 године, 4. кивот сребрн с потписом: ова црков монастир Хрмња светаго архијереја Николаја окова се в лето 1515 трудом и подвигом старца Макарија, 5. Книга єдна с подписом: Єписа се сїа скмтаѧ книга, глаголема Толкованїѥ Єѵангелїѥ в' лѣто 1621 в монастирѣ Хрмню, храмх с. Николаѧ; и в то лѣто покрисмо црквѣ клисомх, трѣло и олтарь при игѹменѣ Гавки Іеромонахѹ и сїю книгѹ кѹпи Мирко Єѵрїа за дѹшѹ свою. 6. Друга книга с подписом сицевким: в лѣто 1632 почесмо црквѣ патосати, а скршисмо 1633 при игѹменѣ кѹр Миханлѣ Іеромонахѹ и всего братства; и в то лето списасмо кондаке ѕ трапезарию всем свѣтым од месеца септ. до месеца аѵгѹста; и то лѣто ѵкрасисмо два креста сребром и златом и каменїемх вх дни пречестнѣишаго архїепископа Сербскаго Господина Пауса, во времена перскаго цара Єлтан Имврата.[32]

И за Марчу можемо рећи да је у њој неговано преписивање књига. Тако је 1657 г. у Марчи писан један псалтир[33] чија се прва страна одликује богато орнаментисаним заглављем. Велики број књига пренет је са Балкана у манастир, у току бројних сеоба. Још у доба оснивања манастира пренето је из Лепавине једно пергаментско јеванђеље македонске редакције из XIV века. Зачало јеванђеља по Марку украшено је стилизованим биљним орнаментом и са пауном и пауницом и пауницама са сваке стране.

Сем књига писаних у Марчи, Лепавини и оне у Вараждину знамо још за једну књигу која је писана на терену Вараждинског ђенералата. 1622 године дијак Петар, син попа Радише из Бачке у месту Повелићу на реци Велика писао је једно четворојеванђеље за протопопа Миљена, у доба ускочког митрополита Симеона (вретанијског)[34].

Још један значајан манастир саградили су Срби у вараждинском ђенералату, манастир Лепавину, између Крижеваца и Копривнице. Са множењем и материјалним подизањем Срба у Славонској граници и њихове црквене потребе постају све веће. Из тих разлога

Сл. 8. Дарохранилница Манастира Пакре из 1762
Abb. 8. Kirchengerät aus dem Kloster Pakra aus dem Jahre 1762

Срби одлуче да обнове и изграде у планини Бранске манастир Лепавину. Овај је манастир сграђен још у току XVI века, па је касније, услед турских провала, напуштен. Године 1636 започну Срби обнову Лепавине, а 1642 били су готови са дозиђивањем и поправљањем[35]. И Красић је писао да је манастир основан још у XVI веку. „По речима безименог летописца манастир Лепавина је основан 1555 године, а оснивач му је био неки пустињак Јеврем Вукодабић“. (Вукодабов). Свакако да ово предање треба критички примити. У једном опису који је писан по налогу митрополита Павла Ненадовића у Лепавини 1766, чита се међу осталим и ово: wбрѣтохом да и сегw монастира храмх Каведенїѥ пречистїѧ кладинце нашеѧ Богородици и приснодѣвки Маріи; ѳѳндатори перки Григорїѥ Іеромонахх и Кисарїонь Іеромонахх и архїмандрїтъ которїи придошли изх Македонїѥ скатогорскїѧ сербскїѧ лаври Хилендара[36].

И у шематизму пакрачке епархије за 1898 годину усвојено је Красићево мишљење да је Лепавина основана крајем XVI века[37]. Мане Грбић одлучио се за 1636 годину као датум

[28] Љ.Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 1549.

[29] Владимир Красић, Манастир Лепавина, Летопис Матице Српске, књ. 159, Нови Сад 1889, стр. 9.

[30] Ђорђе Рајковић, О манастиру Марчи, Летопис Матице Српске, књ. 123, Нови Сад 1880, стр. 119—120.

[31] Ibid., стр. 116.

[32] Руварац, op. cit., стр. 259—60.

[33] Грујић, Пакрачка епархија, стр. 109.

[34] Ibid., стр. 109—110.

[35] А. Ивић, Из историје цркве хрв. слав. Срба током XVII в. Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. zem. arkiva, Zagreb 1916, sv. 2, стр. 88.

[36] Красић, Манастир Лепавина, стр. 4.

[37] Димитрије Витковић, Прилог историји манастира Лепавине, Богословски Гласник 1909, стр. 356—361.

оснивања манастира, а то мишљење усвојио је и Димитрије Витковић на основу једног свечаног протеста загребачког бискупа „што почеше 1636 године зидати нов манастир, а то је велика опасност за католичку веру“[38]. Међутим, овај протест односи се на обнову манастира, а не на његово оснивање. Према томе, није искључено да је манастир основан још у XVI веку и да његово оснивање треба довести у везу са босанским бегунцима а да је у току XVII века само обновљен и проширен. Већ 1651 године манастир је добио „жаловну грамату“ руских царева[39]. Дрвена лепавинска црква трајала је све до 1734 године када се помоћу прилога из Русије почела да зида нова камена црква. Црква је сграђена 1745 године без звоника, који је тек 1770 године дограђен[40]. Без обзира на извесну наивност Красићев опис још увек је најпотпунији, а нарочито је важан после страдања манастира у овом рату.

У манастирској цркви био је иконостас сграђен 1755 године. Према Красићу, „на том старинском темплу биле су ове иконе: Мољење Богородице, Исус Христос (дакле Деисис) и 12 апостола. Обе те иконе живописане су 1692 године, а одликују се ванредно пажљивом израдом. Са тога старог иконостаса сачуване су још само две иконе: Ваведење Богородице и Св. Сава са Св. Симеоном, обе из 1647 године. Више царских двери било је „недремано око“. На садањем (иконостас је пропао у рату) иконостасу има два реда икона а изнад њих четири иконе и крст. Под крстом налази се икона Деисиса. Изнад царских двери је икона Христовог васкрсења. Пред десном певницом је Св. Ђорђе. Између јужних и царских двери су велике иконе Христа и Св. Јована. Са леве стране до царских двери налази се икона Богородице а до ње Св. Никола. Пред левом певницом је Св. Димитрије“[41]. Према запису који је сачуван на једној дрвеној плочи у проскомидији забележено је за овај нови иконостас да је рађен 21 августа 1775 трудом и **рвкоⷣѣлїемѣ їконописцовѣ Іѡана Грапована (!) Чертїлевича (!) и Григорїа Поповича, оученика его.**[42]

Већ је речено да су неки рукописи после одузимања манастира Марче пренесени у Лепавину. Исто тако пренети су и сребрни сасуди манастира Рмња који су били у Марчи. У олтару манастира било је око 69 предмета, а међу њима: 1. путир сребрн и позлаћен, на стопици је урезана година 1676. — 2. Дискос из 1753 године. — 3. Петохлебница из 1744 године. — 4. „воздух“ на коме пише: **оуправи се оу Бѣлиградоу їждївенїемь тамошнїѣ торговца, троудомь Василиа иромонаха.**[43]

Од рукописних књига вероватно је најстарији рукопис јеванђеља писаног ин фолио на пергаменту, крупним уставним словима. Редакција је македонска. Нема забележену годину када је писано, или ко га је писао. Из Марче је пренет један српски рукописни псалтир, слабо очуван, на коме је први лист украшен арабескама, а иницијали ишарани воденим бојама. Имао је минејским словима писан завршетак у коме се помиње да га је радио јеромонах Кирил Никшић 1657 године у Марчи. На једном рукописном „царостаснику“ на коме нема године када је писан, али ће бити из XVI века, има забележено „ex libris ecclesiae monasterii Marcsensis 1716.“ У манастиру Рмњу у Босни је 1621 г. писана српуља „Толкованије јеванђелско“, а 1690 г. трошком манастира Марче ова је књига обновљена и после пренета у Лепавину. У Лепавини је била и једна српуља која је писана у манастиру Сарандапору Осоговском[44]. Даље, у манастиру је чувано и једно српуљско јеванђеље из XVI века фолио формата, писано на дебелом папиру, увезано у дебеле корице. Без насловног листа. Имао је 339 листова. Оно је труд неког јеромонаха Луке који га је продао кнезу Радославу, а овај манастиру Чокешини. На крају јеванђела је запис:

изволенїѥмь дха и сѣ поспѣшенїѥмь ѿца и съвршенїѥмь гⷣа нашего Іс Хс сію книгоу съписа грѣшни Лоука иромонахъ. с . . . ѥулїѥ и продадохъ его кнезоу Радославоу . . .[45]

Богдановић је нашао и један зборник из XV века, који садржи три дела: псалтир, часловац и месецослов. На крају часловца је запис који гласи: **Писа сію книгѹ многогрѣшнїй Нїколаⷣ дїакъ ≠ · s̄ · ц · s̄ · s̄ ·** (1488) **есен тѕ** (?) **писахъ въ дни прьклетаго цара Баязїта ѕ . . . . пѣ҃нице · ак ·** (?) Према Богдановићевом опису целу књигу писала је „једна рука и готово једним мастилом и то ваљда на брзу руку“, обзиром да слова нису нарочито правилна. „Правопис је српуљски, наслови и иницијали су писани црвеним мастилом које се добро сачувало. Слика или каквих особитих шара у књизи нема. Књига је састављена из јаког папира“[46].

Занимљиво је да је у манастир Лепавину залутао и сребрни панагијар четвртастог облика који је некад припадао манастиру Сопоћанима. На предњој страни рељефна сцена „Св. Тројица“ иконографски приказана као „Гостољубије Аврамово“. Поврх је натпис: **Сиа икона сѣтїѣ Трої҃це глаголеми — Гостопріимство іже во Расіи и сѣтъ мощи прокмⷭченика архиⷣиакона Стефана.**

На поклопцу налази се рељефна слика Богоматере с раскриљеним рукама и са младенцем Христом у крилу, који с обе руке благосиља. Поклопац има шест каменчића као украс[47]. Стилски овај би панагијар одговарао кујунџиским радовима из друге половине XVI века.

Из овога што је раније изнето видимо како су манастири горње и доње Славоније били важни културни центри Срба граничара. Упада у очи да је у тим центрима, нарочито до средине XVIII века, никла уметничка делатност која је своју главну уметничку инспирацију црпла већином из старих центара православне уметности. Указујемо овде и на ближе везе са босанским подручјем. Једино тумачење таквој појави је гранични положај тих манастира који су били сасвим на домаку и први на удару добро смишљеној и систематски вођеној офанзивној пропаганди католичке цркве. Па ако марчански и лепавински преписивачи не уносе у историју српске минијатуре нешто ново, онда је томе узрок, мање помањкање инвенције и маште, колико грчевито држање за старе, донесене узоре. Честе калуђерске миграције само су јачале ту појаву. Конзервативизам тих манастира оправдавају места на којима су никли.

Занимљиво је да се на територији НР Хрватске јављају све књиге српских старих штампарија XV—XVII века, са изузетком Грачаничке и Рујанске[48].

Црквене сасуди домаћих мајстора имале су у Вараждинском и Карловачком ђенералату још дуго озбиљну предност над страним радионицама. Из манастира Пакре сачувана је из 1762 године сребрна дарохранилница у облику кутије, која је рађена у традицији старих српских кујунџија. На предњој страни је Распеће, а у угловима налазе се симболичне претставе четири јеванђелиста. Претставу Распећа узимају често наши стари златари, нарочито на окову црквених књига. Уколико се нису сами снабдевали, изгледа да су српски манастири у Славонији поручивали црквене предмете и у Осијеку. Има података да су разне осијечке занатлије радиле за српске манастире.[49] Тек од средине XVIII постепено замиру домаће кујунџије, а страни радови су све многобројнији. На тај начин и са те стране у српску примењену уметност улазе декоративни елементи барока и рококоа. За ово стање ништа није карактеристичније од оне велике сребрне петохлебнице коју је 1761 г. из Беча донео карлштатски владика Данило Јакшић приложивши је манастиру Гомирју, или бакрореза који приказује Ваведење Богородице, а израдио га је исте године у Бечу непознати гравер, према поруџбини пакрачког епископа Арсенија Радивојевића, који га је намењо св. Ваведењском храму у Коморану.

И српско сликарство у Вараждинском ђенералату давало је у почетку својом традиционалном формом и садржајем, истрајан отпор западу. — На овој истуреној граничној територији нађене су чак иконе на дрвету које су рађене у стилу средњевековног фреско сликања, као што су нап., икона архиђакона Стефана, нађена у Болчу, рад непознатог иконописца XVI века, или, иконе Симеона Немање и св. Саве и Ваведења Пресвете Богородице, израђене 1647 г. у манастиру Лепавини. Икону св. Саве и св. Симеона иконографски везујемо за манастир Хиландар из којег се овај тип иконе раширио по целом подручју обновљене пећке патријаршије. У овим крајевима раде и наши зографи XVII в. као познати Крабулеђ који је почетком XVII века радио у Ораховици и

Сл. 9. Петохлебница манастира Гомирја из 1761
Abb. 9. Kirchengerät aus dem Kloster Gomirje (Lika) aus dem Jahre 1761

зограф Остоја Мркојевић. У цркви Св. Тројице у Повелићу израдио је Кузман Дамјановић 1704 г. икону св. Тројице која је композициски слична индијском тримуртију, са три крунисане главе на једном телу, што је иконографски приличан раритет.[50] И овај мотив познат је српском средњевековном сликарству. Јавља се у Матеичу, Студеници, (ризница) Хиландару и у цркви Климентици у селу Мостаћи код Требиња.

Али сликарство је још најпре наступило са новим темама, и то већ средином XVIII века. То наступање није било ношено неким смелим замахом, пре је то било опрезно, бојажљиво и помало неспретно извињање у области теме и форме. Такав је типичан новатор Јоаким Марковић, Будимац родом. На позив хрватско-лепавинског епископа Симеона Филиповића прелази овај сликар око 1740 у владичанску резиденцију у Северин код Бјеловара. За северинску цркву израдио је 1745 године ликове 12 апостола. Занимљиво је да је Марковић показивао интерес и за прошлост свога народа, оставивши о томе помен на једном рукопису на којем је својом руком 1732 г. забележио: **Прочтохъ с: е житие светаго Сави и Симеѡна ѿ зачела и до**

[38] Ibid., стр. 358.
[39] С. К. Богоявленский: Связи между русскими и сербами в XVII—XVIII вв, Славянский Сборник, 1947, стр. 241.
[40] Красић, Манастир Лепавина, стр. 15.
[41] Ibid., стр. 17.
[42] Ibid., стр. 20—21.
[43] Ibid., стр. 20.
[44] Ibid., стр. 17—26.
[45] Лазар Богдановић, Још неке старине манастира Лепавине, Старинар XII, Београд 1895, стр. 97.
[46] Лазар Богдановић, Старине у манастиру Лепавинском, Старинар XI, Београд 1894, стр. 74—75.
[47] Ibid., стр. 75—76.
[48] Fedor Moačanin, Izložba srpske knjige i štampe, Istorijski Zbornik III, Zagreb 1950, стр. 277.
[49] Богдановић, Манастир Дреновац, стр. 102.
[50] Грујић, Пакрачка епархија, стр. 111.

Сл. 10. Изглед манастира Гомирја према једном цртежу Теодора Шписа, вероватно из I пол. XIX в. Оригинал вел. 19,5 x 26 код Др Љубе Недељковића

Abb. 10. Ansicht des Klosters Gomirje, nach einer Zeichnung von Theodor Spiess, wahrscheinlich aus der I. Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Originalgrösse 19 5 x 26. Bei Dr. Ljuba Nedeljković

конца и многѣ ползѣ в нем wбретохъ, смирени Мкимь Марковичь иконописаць ≠а·ѱ·а·е··го ѕ господара ари-Неделка домѣ ѕ Караджинскомь Шанцѣ, мѣсеца септ. ·ій· дньᵏ[51].

Ако се има на уму ово његово занимање за српску историју, постаје разумљива и чињеница да је он у српском сликарству насликао прве историске композиције, узете из прошлости Срба у вараждинском ђенералату. Слике су рађене за иконостас сеоске цркве у Плавшинцу, родном месту фелдмаршала барона Михаила Микашиновића. Једна приказује примање повластица од византиског цара, а друга претставља претставнике српског народа пред аустриским царем Рудолфом II из чијих руку примају привилегије. Обе слике имају дирљиво-наивних елемената, али доносе пуно новога. Обе сцене дешавају се у затвореном простору који је у позадини отворен прозорима. Ти прозори ставили су пред сликара проблем осветљења, које је он углавном успешно спровео по ликовима у првом плану, тако да слике дају несумњиву илузију простора и дубине. Марковић је имао изразито око да запази детаље и није чудо да је тај радознали човек почео у српском сликарству да ради и прве мртве природе.[52] И доцније он се радо враћа обради историских мотива. У цркви села Дишника под Мославином насликао је велике слике на којима је помоћу грбова из Жефаровићеве „Стематографије" означио национални и државоправни положај Срба у Војној крајини.[53] Истицање националних грбова у оно време је често. У цркви села Велике Писанице насликани су упоредо, 1780 г. на главним стубовима пред олтаром српски и босански грбови.[53a]

Изгледа да је до смрти Марковић радио за потребе славонских Срба. 8 октобра 1757 г. тужио га је славонски епископ Софронije Јовановић новосадском магистрату да је за живописање и позлату иконостаса цркве у Пакрацу примио 1.100 форинти, па је не свршивши уговорени посао, а потрошивши новац, крадом отишао у Нови Сад. Међутим, магистрат није епископу надокнадио трошкове. Сликар је већ био мртав, а његова удовица распродала је оно мало сиротиње која јој је остала иза мужа.[54]

Од сачуваних целокупних иконостаса на територији бивше марчанско - северинске епархије током XVIII века, и по техници и по композицији највреднији су они које је

[51] Стари српски записи и натписи, I, стр. 91.
[52] Кашанин, op. cit., стр. 12.
[53] Народна енциклопедија II, стр. 686.
[53a] Рад. М. Грујић, Босанска и херцеговачка насеља по Хрватској, сепарат из календара „Просвета" за год. 1941, стр. 7.
[54] Васа Стајић, Новосадске биографије, III, Нови Сад 1938, стр. 47—48.

радио иконописац Јован Четиревић-Грабован, родом из Охрида, и то са својим помагачима или сам. Он је био веома плодан сликар. 1775 г. ради у манастиру Лепавини са Григоријем Поповићем,[55] а сам у Ораховици[56] и Слатини.[57] 1776 слика у Стоном Београду,[58] а идуће године у селу Поганцу код Копривнице,[59] и у селу Подгорци код Бјеловара. Прота Душан Кашић прочитао је на полеђини Богородичиног трона следећи запис: сеи іконостас іспісал се 1777 . . . 30 при єпіскопѣ гд Ѳанасіѣ и протопрезвитерѣ Михаил Кѣчѣ і пріг̃д (премазано) а трѣд і рѣкоделіе Іоанна Грабованаᵏ[60].

Из 1778 је иконостас у цркви села Св. Пантелејмона у селу Павловцу. Овде, на левим дверима на којима је насликан арханђел Михаило налази се запис: Сіи тємпломъ ѹстроіѣмъ при державѣ, иχъ цесаро, кралевскагѡ велічества, іѡсіфѣ второмъ, їмператоромъ римскимь, при архіепископѣ Монсіѣ Пѕтникѕ савершисѧ, чрезъ, Іоанна Граб(ов)ана.

1780 године ради иконостас за цркву у Великој Писаници,[61] где се већ потписује као „господар" и у цркви Св. Јована у Средицама који је доцније пренет у гудовачку цркву Св. Петра и Павла. На левим дверима је запис који гласи: Сіѣ тємпло цркве храма стаґо Іѡанна Претечи ѳбновіѣмъ же во врема преѡѣщенѣйшаґо Гѻдна Ѳанасіѣ Живковича православнаґо єпіскопа Пакрачо и цѣлаго генералата Караждінскаго й при гднѕ, Ѳомы Райчевичѣ пароχѣ изобразіѣмъ ѿ менѣ йкопіѣсеца Іоанна Четиревича Грабован ѕ Средница 1780 мца іюніа 30.

После 1780 г. о њему немамо више података. Вероватно да је Грабован умро 1781 г. Изгледа наиме да је Јован, син Јанка Грабована, који је сахрањен 29 VIII 1781 г. у порти осјечке прав. цркве[62] исто лице са нашим сликаром.

Наши историчари уметности уврстали су Грабована у „барокизирајуће зографе". Међутим, зографских елемената на Грабовановим иконстасима у Гудовцу и Павловцу готово уопште и нема. Још само понегде у драперији гудовачког иконостаса сликар употребљава злато и то опет само код већих појединачних икона. Треба видети изванредне минијатурне композиције Грабована које су све рађене у једној племенитој сивој гами, цртане сигурно, понегде чак и смело. Грабован компонује читаве сцене у пејсажу, или их решава у простору, конкретном простору, живо нацртане, које понегде оставе утисак и скице. Позадина његових појединачних ликова сасвим је далеко од уобичајених зографских решења. Својим апостолима на иконостасу у Павловцу Грабован даје колористички решену позадину, светло плаву са прелазом скоро у зелено, или бледо роза, док је доњи део иконе сликан скоро бело или светло плаво. У сваком случају, Грабован за уметност у граничним западним областима означава појаву „модерног" сликара.

На територији Хрватске Срби су добили још један манастир чије деловање је у ускоj вези са животом Срба граничара, — манастир Гомирје — најзападнији манастир обновљене пећке патријаршије. Основан почетком XVII века од далматинских бегунаца-калуђера из манастира Крке, Гомирје убрзо постаје значајно српско средиште у тзв. „карловачком ђенералату". Првобитна архитектура манастира измењена је у другој половини XIX века несрећном рестаурацијом Хермана Болеа. И ризница манастира Гомирја показује с једне стране да је у манастир врло много донесено са стране, махом из далматинског манастира Крке, али, с друге стране читав низ занатско-уметничких грана старе монашке радиности цвета и настаје у самом манастиру, нарочито увез црквених књига. Знамо за два чувена књиговесца: игумана Теодора Гомирца из 1731 г. и јеромонаха Кирила из 1751 године. Њихови повези доказују да је у манастиру била високо развијена повезивачка радионица. Очигледно ови књиговесци познавали су и субремено млетачко повезивање књига. У току XVIII века манастир је имао јаких веза са Русијом, нарочито за владике карлштатског Данила Јакшића, који је овај богато даривао. С једне стране калуђери одлазе у Русију ради милостиње, док с друге стране руски трговци књигама и иконама долазе у Аустрију и спуштају се преко Хрватске и Лике чак до мора. Занимљиво је да су и данас још и најмање сеоске цркве у Хрватској и Славонији снабдевене руским штампаним књигама XVII и XVIII века. Примера ради наводимо ове славонске цркве које смо прегледали после Другог светског рата.

1) Црква Св. Петра и Павла у Гудовцу има 12 руских књига; 2) црква у Великом Грђевцу има 9 руских књига; 3) црква у Павловцу има 12 руских књига; 4) црква у Торњу има 3 руске књиге; 5) црква у Бијелој има 2 руске књиге; 6) црква манастира Пакре има 16 руских књига.

Једно такво одлажење у Русију ради милостиње значајно је за манастир Гомирје, јер је као последицу имало оснивање сликарске школе, у самом манастиру. Сем Комоговинске из почетка XVIII века, то је друга српска манастирска сликарска школа на територији Хрватске. Оснивач те школе био је Симеон Балтић „молер", који се уговором од 9 јуна 1762 године обавезао да ће у Гомирју основати школу. У тачци 3 тога уговора који је цео објавио Мане Грбић, „молер" Балтић се обавезао да ће два или три ученика које му даде владика „са сва-

[55] Српски Сион 1905, 698.
[56] Ivan Bach, Prilozi povijesti srpskog slikarstva u Hrvatskoj od kraja XVII do kraja XVIII st. Historijski Zbornik, Zagreb 1949, 205.
[57] В. Петровић — М. Кашанин, Српска уметност у Војводини.
[58] Ibid.
[59] Грујић, Пакрачка епархија, 111.
[60] Запис ми је са још неким подацима о Грабовану љубазно ставио на употребу прота Милан Кашић из Бјеловара, на чему му овде најлепше захваљујем.
[61] Записи и натписи бр. 8549.
[62] Осјечки zbornik br. II i III, Osijek 1948, 122.

ким усрдијем нелестује обучати колико је о том художествје искусан". Његови су ученици били: Лука Никшић, Јован Грбић и Ђорђе Мишљеновић. Они су доцније дошли са својим учитељем у сукоб, оптужујући га владици Јакшићу да их не учи довољно. Колико је владика увек помагао ову школу, видимо и по једној белешци из 1763, у којој се говори да је владика само за боју и злато које је молер поручио за гомирски иконостас платио 400 форинти у сребру.[63] Ми данас још не знамо колико је тога урадила гомирска сликарска школа. Није сигурно ни то колико је на гомирском иконостасу урадио сам Балтић. Уколико је његова она „Цвети" која се сада налази у Музеју Срба у Хрватској, тај рад већ показује доброг цртача, сигурног уметника, иако му је боја угашена. Још више се та хладноћа и неживотност одражава на великим гомирским престоним иконама Христа и Богородице које су сликане укочено и суво, лишене сваке животне пластике. Драперија на тим иконама цртана је пажљиво и тврдо, а под наборима не осећају се функције тела. Ипак, Балтић занатски отскаче од својих ученика, чији радови делују, уколико је друга икона „Цвети" у Музеју Срба у Хрватској њихова, невешто у основном занатском савлађивању.

За Балтића још највише можемо истаћи вредности које прелазе, искључиво занатске оквире, понегде на његовим иконама наслућујемо и јаче сликарско осећање. Али прелазећи из домена занатства на шире поље уметничког стварања, та школа и тај уметник, немају довољно снаге и замаха, да оставивши оно прво досегну ово друго. Они остају занимљива и важна културноисториска појава, последње и уједно закаснело, најзападније сликање у духу руско-византиске, кијево-печерске школе чији је Балтић био ђак. И та сликарска школа имала је своје основе у дубоком, дефанзивном конзерватизму српског православља.

ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ

[63] Мане Грбић, Карловачко Владичанство, II, Карловац 1899, стр. 169.

BEITRÄGE ZUR SERBISCHEN KUNST IN ALTSLAWONIEN UND KROATIEN

Dieses Gebiet wurde bereits vom Ende des XV. Jahrhunderts an von jenen Serben besiedelt, die sich vor dem türkischen Vordringen zurückgezogen hatten. Dieserart haben jene Aussiedler schon sehr früh die serbischen Kolonien, hauptsächlich im Gebiet von Altslawonien verstärkt, wo das ganze Leben den besonderen Vorschriften der Militärgrenze untergeordnet war. Die Organisation der Lebensbedingungen der serbischen »Gränzler« fand ihre entsprechende Auswirkungen auch in der Kunst. Zu Beginn handelt es sich natürlich um eine Kunst, die im Grunde genommen von den alten künstlerischen Quellen des Balkans übertragen wurde und die deshalb durch einen Konservativismus kennzeichnet war. Die ersten Kirchen wurden aus Holz errichtet. Die wichtigsten Klöster wurden Orahovica, Marča, Lepavina, Bršljanac, Drenovac, Pakra und Gomirje. Das älteste Kloster war Orahovica, über das die ersten Nachrichten aus der Zeit um 1583 herrühren. Als besonders wichtig in der dortigen Kirche ist der Stammbaum der Nemanjiden hervorzuheben, der letzte dieser Art in monumentaler Freskomalerei, von dem wir wissen. Ebenso ist für dieses Kloster eine ziemlich grosse Schreibtätigkeit der Mönche charakteristisch. Vom Ende des XVII. Jahrhunderts rühren die ersten Nachrichten über die Gründung des Klosters Pakra her, das ebenso ein wichtiger Sitz des serbischen geistigen Lebens in diesen Gebiete war. Das berühmteste Kloster war jedoch Marča, das warscheinlich bereits gegen Ende des XVI. Jahrhunderts gegründet wurde. Die Wichtigkeit dieses Klosters liegt in erster Reihe im Kampfe der Serben gegen die sogenannten »Uniaten«, die zuletzt mit Hilfe der Staatsbehörden dieses Kloster, ebenso wie auch den grössten Teil seines Inventars, mit Gewalt in Besitz nahmen.

Die kunstgewerbliche Tätigkeit der Serben in diesem Gebiet wurde fast bis gegen die Mitte des XVIII. Jahrhunderts mit der sogenannten »Türkischer Periode« der serbischen mittelalterlichen Kunst verknüpft. Von dieser Zeit ab tritt bei den Serben bereits das Barock auf, das von drei Seiten in die serbische Kunst eindringt, u.zw. nach der Meinung des Verfassers, mit den aus Russland importierten Ikonen; aus Athos, wo sich eine spezielle Art des levantinischen Barocks entwickelte und schliesslich über Norddalmatien, wo eine Zahl einheimischer Werkstätten wirkte die unter direktem Einfluss der spätvenetianischen italo-kretischen Werkstäten standen.

Es fällt auf dass das österreichische Barock, zummindest in Bezug auf die Malerei, eine untergeordnete Rolle spielte, und dass er hauptsächlich auf die Architektur und Teile der kleinen kirchlichen angewandten Kunst beschränkt blieb.

Einen endgültigen Abbruch mit der alten Kunst bedeutet das malerische Werk Jovan Četir Grabovans, der für die Serben in diesen Gebieten einige »Ikonostase« malte.

Im Kloster Gomirje in der Lika, wurde in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts eine Malerschule gegründet die unter direktem Einfluss der Lawra von Kijew stand.

Dejan Medaković

МАНАСТИР МЕСИЋ

Кратак историјат. — Према досада објављеним подацима, сачуваној документацији и нарочито према народном предању, које је врло богато, види се да је манастир Месић преживљавао, од свог постанка до данас, врло бурну прошлост.

Не зна се тачно када је подигнут, али прва и најстарија верзија говори да је основан у доба словенских апостола Ћирила и Методија, дакле половином IX века. Добио је своје име по имену потока Месића, који извире у планини и шуми манастирској, под Црним Врхом и протиче поред манастира као и поред вароши Вршца.

Према другој верзији постанак манастира Месића падао би у доба св. Саве. По дозволи српских владара хиландарски игуман Арсеније Богдановић подигао је овај манастир, а сам св. Сава га је рукоположио за свештеника и поставио га манастиру Месићу за игумана. То се догодило 1225 године.

Према трећој верзији, која има највише основа вероватноће, манастир Месић је основао деспот Јован Бранковић, последњи владар српски из лозе Бранковића (1493—1502). Тачност ове верзије потврђују многи нађени записи, а које је обелоданио епископ Иларион Зеремски, познати црквени историчар.

Судбина манастира Месића до освојења Баната од стране Турака, тј. до 1552 године, као и судбина његова за време турског господарства, тј. до 1690 године, тамна је и непозната. Досада нису нађени никакви поуздани подаци из тих времена, који би бацили јаснију светлост на тадашње прилике и стање манастира.

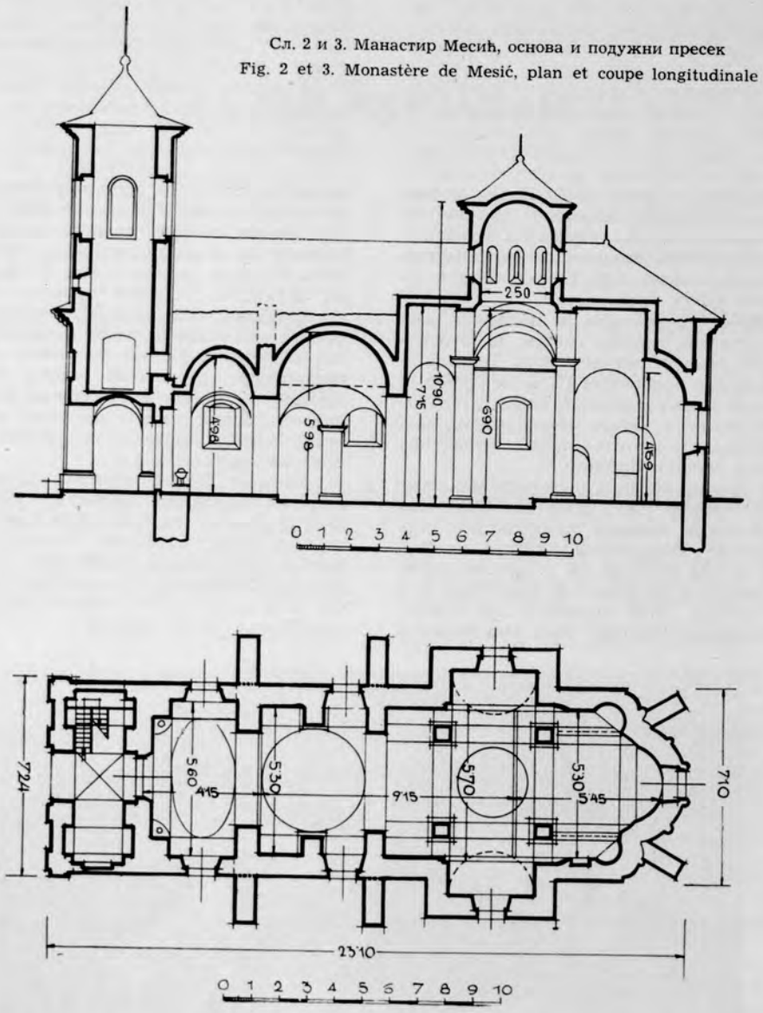
Када су Турци завладали Банатом, спалише и разорише манастир Месић. Исто тако понова га спалише 1716 године, када су морали напустити Банат. Ускоро после овог догађаја јероманах манастира Крушедола Мојсије Стефановић, са још три брата и више монаха, а помоћу прилога православних хришћана, обнови Месић.

Сл. 1. Манастир Месић, поглед са југоистока
Fig. 1. Monastère de Mesić, vue du sud-est

После велике сеобе Срба 1690 године манастир Месић је неко време био резиденција вршачких епископа.

Архитектура. — Манастир Месић лежи у једној удољици, удаљен 8 км југоисточно од Вршца. По својој архитектури не разликује се много од осталих барокних

Сл. 2 и 3. Манастир Месић, основа и подужни пресек
Fig. 2 et 3. Monastère de Mesić, plan et coupe longitudinale

цркава у Војводини, само што је код овог манастира кубе осмострано споља и има романски лучни венац над полукружно завршеним и полукружним архиволтама оперваженим прозорима (на свакој страни по један; укупно осам). На пресецима страна кубета налазе се трочетвртне колонете, а свака страна има по три дупла лучна венца са конзолама испод средњих двеју, док су крајње спојене са колонетама, тј. уместо конзола оне имају колонете. Торањ, односно звоник је низак, са кровом четвороводног пада, од лима, а и кубе је покривено лимом, благог пада, са крстом од гвожђа на врху као завршетком.

Зграда је споља подупрта потпорним зидовима-ступцима, по два са северне и јужне стране и два код олтарске апсиде, која такође има лучне венце и колонете као и кубе. То је урађено по свој прилици 1892 године, када је био велики земљотрес. Том приликом је и цела зграда стегнута около гвозденим стегама на висини од око 4,5 метра.

На основу остатака лучних венаца на кубету и олтарској апсиди, може се закључити да је задњи део грађевине, са олтарском апсидом и кубетом, првобитног порекла, а да

је предњи део доцније дозидан, што се и по заосталом зидном сликарству у унутрашњости храма може лако утврдити. Нарочито се то добро види по звонику у који се данас улази само са предње, западне стране, где је и улаз у саму цркву, а раније је звоник био отворен и са јужне и са северне стране. Ти отвори су доцније зазидани, што се и данас јасно види споља на малтерском слоју. Данас је цела црква покривена обичним равним црепом, доста стрмог пада, тако да су одговарајући прозори на кубету у целој својој висини затворени, те светлост пада кроз поткровљу се види и цело кубе, сада испод крова, који је раније свакако био блажег нагиба, тако да се кубе видело цело.

Интересантна је основа олтарског простора, која споља изгледа као да је састављена из три дела, што се и у унутрашњости јасно истиче, али ипак све укупно је један простор. Олтарска апсида је изнутра полукружна, споља такође, само што је подељена трима колонетама на три поља између којих је, при завршетку колонета, лучни фриз из два дела. Средњи се носи на конзолама, док су крајњи подупрти колонетама.

Сл. 4. Манастир Месић, општи изглед са истока
Fig. 4. Monastère de Mesić, vue générale de l'est

кубе у цркву само са јужне и северне стране, где се налазе прозори који су цели ослобођени од кровне конструкције.

Унутрашњост цркве претставља интересантност по томе што има сачуван живопис, вероватно још из времена када је првобитно црква била сазидана. Тај живопис сачувао се данас само у кубету, пандантифима и луцима који носе кубе. Испод једног таквог лука налази се запис и година када је живопис рађен — 1743. Трагови живописа виде се и на ступцима који носе кубе, као и при дну зидова у простору испред поткуполног простора, али су они доцније премазани новијим шарама-молерајем, који би требало свакако отстранити.

И у унутрашњости се види да је црква првобитно била краћа него што је данас. Она је ишла тачно до простора, који је данас засведен елиптичним сводом, што је утврђено и по остацима зида у поткровљу, који има трагове првобитних фресака. Исто тако у

Зидна поља су споља равна сем поља на апсиди која имају поменуте колонете и лучне фризове изнад њих, са конзолама, и сем западне фасаде која има уске лизене у виду пиластера, али је тај део новијег датума те стога не претставља реткост ни старину. Таква прочеља виђају се скоро на свима барокним црквама у Војводини.

Поред саме цркве налази се велики конак, зидан у рустицизираном стилу „ампира", са прочељем окренутим према врту. Тај конак служио је раније као двор епископа, јер је у овом манастиру било седиште епископије.

На фасади конака налази се улазни трем на стубовима (четири), такође у ампир стилу, који се с лица завршава тимпаноном. Цела фасада подељена је пиластрима (са коринтским капителима) на поља, између којих се налазе прозори, са равним венцем изнад њих, који је подупрт конзолама. Зграда је подигнута од 1841 до 1843 године.

Месић, 24-VI-1949 године.

Арх. ИВАН М. ЗДРАВКОВИЋ

LE MONASTERE DE MESIĆ

Les données publiées jusqu'à présent, les documents qui ont été conservés et la tradition populaire, qui est très riche, laissent voir que le monastère de Mesić a connu, depuis sa fondation, un passé tourmenté.

On ne sait exactement quand il a été élevé, mais il existe trois versions différentes qui parlent de sa fondation. Selon la première celle-ci remonterait à l'époque des apôtres slaves Cyrille et Méthode (deuxième moitié du IXe siècle), selon la seconde à l'époque de Saint Sava (1225), tandis que d'après la troisième version, qui est la plus vraisemblable, le monastère aurait été fondé par le despote Jovan Branković, le dernier des souverains serbes de la souche des Branković (1493—1502).

Quand les Turcs s'emparèrent du Banat, ils incendièrent et pillèrent le monastère de Mesić. Ils l'incendièrent de même une seconde fois quand ils durent quitter le Banat, en 1716.

Par son architecture, le monastère de Mesić n'est pas très différent des autres églises de style baroque de Voïvodine, mis à part le fait que sa coupole est octogonale à l'extérieur et qu'une guirlande romane en arc surmonte les archivoltes en demi-cercle et terminées en demi-cercle qui bordent les fenêtres. La tour, servant de clocher, est basse avec une toiture à quatre pentes recouverte de tôle, tandis que la coupole elle aussi est couverte d'une toiture en tôle à pente simple avec une croix de fer à son sommet pour la terminer.

Le bâtiment est renforcé par le dehors par des contreforts certainement déjà élevés en 1892, lors du grand tremblement de terre.

L'intérieur de l'église est intéressant par les peintures qui ont été conservées et qui se trouvent uniquement sous la coupole, les pendentifs et les arcs qui soutiennent la coupole.

A l'origine l'église était plus courte qu'aujourd'hui, ce qui se voit et à l'extérieur et à l'intérieur.

A côté de l'église se trouve une grande demeure dans le style Empire tournée vers le jardin. Autrefois elle servait de résidence à l'évêque, ce monastère ayant été siège épiscopal après la grande migration des Serbes en 1690.

I. Zdravković

СТУДИЈЕ ИЗ МЕТАЛНОГ ДОБА СРБИЈЕ

I

НЕКИ ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗЕ И ТИПОЛОГИЈЕ МЕТАЛНОГ ДОБА СРБИЈЕ

Године 1933 набавио је Народни музеј у Београду (тада Историско-уметнички музеј) већи број бронзаних и неколико златних предмета, који су нађени у селу Трућевцу код Светозарева (тада Јагодина)[1]. Према подацима у инвентару Музеја, предмети потичу из једне оставе или гроба, што се не може тачно утврдити, јер су у Музеј доспели преко препродавца П. Кавчића.

Налаз обухвата један фрагментовани судић, четири секире са уздигнутим бочним ивицама (Randleistenbeil), две отворене „шакасте" гривне од бронзе, једну фрагментовану отворену бронзану огрлицу (torques), десет фрагмената спирално увијене жице (делова наочарастих привезака) и два пара златних наушница типа Noppenring[2] (сл. 1).

Поставља се питање да ли се овде ради о остави или гробу. Ја бих била за ово последње гледиште, из следећих разлога: када би била у питању остава, суд који се у таквим случајевима налази требало би да је већих димензија, како би предмети могли у њега стати, иначе не би имао никакву функцију у таквој целини. Затим, у остави се често налази већи број предмета исте врсте и најзад, ови предмети не морају увек да чине једну одређену хронолошку групацију, већ то може да буде на једном месту сакупљен и материјал за поновно ливење, давно избачен из употребе или употребом покварен. За ово је најеклатантнији пример велика остава из Шпалнаке у Румунији[3], где су нађени на једном месту објекти са хронолошком разликом од касног бронзаног доба до халштата В, дакле 200—300 година. Међутим, недостатак оваквих појава, а присуство судића, који је могао бити стављен уз покојника, говорили би пре у прилог мишљењу да се ту ради о гробном налазу. Ово, као што ћемо доцније видети, потврђује и хронолошко јединство предмета, као и њихова врста.

Сада ћемо прећи на хронолошку детерминацију појединих објеката овога налаза.

Судић није сачуван у целини, но према облику његовог на доле суженог дна, широког, оштро ломљеног трбуха са брадавичастим појачањима и широким хоризонталним канелурама на рамену, може се уврстити у керамику ватинског типа, на шта указују и аналогије на материјалу ватинске културе, на пример у самом Ватину[4].

Бронзане секире претстављају типичну форму раног бронзаног доба. Међу аналогијама у публикованом материјалу поменућемо сличну, иако нешто издужену секиру из Wimmsbach-а у Горњој Аустрији, која међутим има карактеристичну извијеност са сужавањем према средини на бочним странама, као и наши предмети, што је по Willvonseder -у типично за средње бронзано доба.

Привеске у облику наочара не можемо ближе датирати, јер се они јављају већ крајем неолита, на пример у Jordansmühl-у[5], а продужују се даље до кроз цело метално доба. Један примерак из Winklarn-а датиран је пouздано у бронзу II[6].

Ни огрлица не претставља одлучујући елеменат датирања, пошто се тек тордиране огрлице могу пouздано датирати у позније време халштата А-В, док огрлице као наша постоје кроз цело метално доба. Тако огрлица тордирана, са жицом четвртастог пресека из Altmünster-а у Горњој Аустрији, припада халштату А[7].

Златни прстени типа Noppenring припадају тзв. широко-овалном типу у Румунији[8]. Овакви прстени нађени су у једној нисци у

[1] У инвентару Народног музеја име налазишта погрешно је забележено као Троњевац.

[2] Драга Гарашанин, Народни музеј — Београд, Каталог метала, Праисторија I, (1954) Т. IV. Инвентар бр. 2916—2922, 4212—4215.

[3] H. Dumitrescu, Dacia.

[4] B. Milleker, Vattinai östelep (1905), T. XII, 1; уп. Vulić — Grbić, Corpus vasorum antiquorum Yougoslaviae, fasc. III (1937), T. 24, 11, 16.

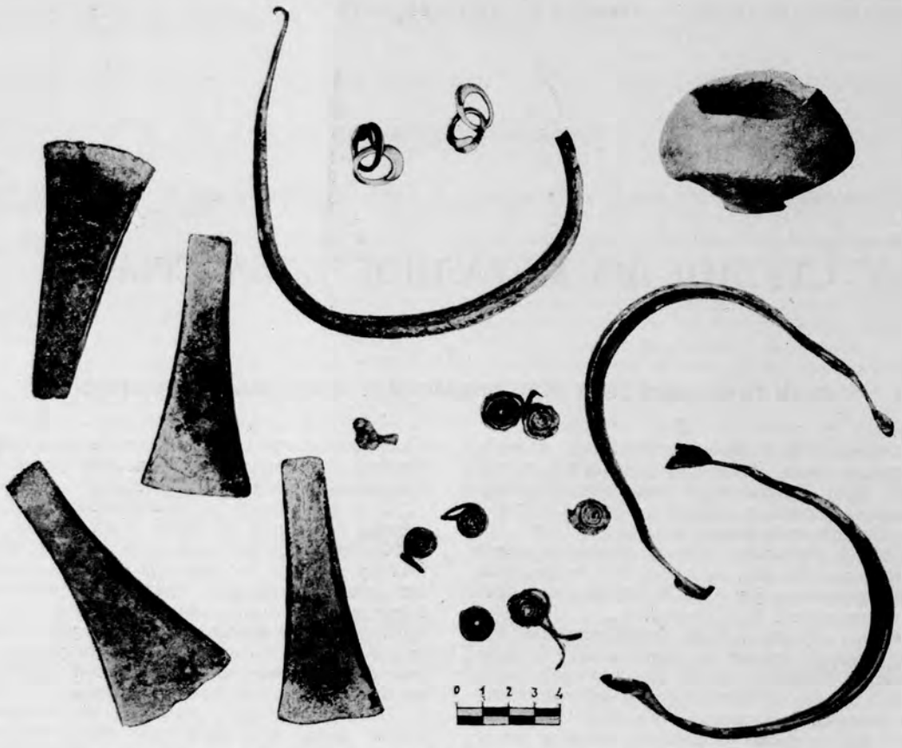
[4a] K. Willvonseder, Die mittlere Bronzezeit in Österreich (1936), 62, T. XLIII,3.

[5] N. Åberg, Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie III (1932), 15, сл. 8, гроб 23.

[6] Willvonseder, op. cit. 149, T. XXXIV, 6.

[7] M. Hell, Archeologia Austriaca II (1949), 65—66, сл. 1, 4.

[8] D. Popescu, Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen (1944), 132—133, сл. 58, 1.

Сл. 1. Остава са почетка средњег бронзаног доба из Трућевца код Светозарева
Fig. 1. Dépôt de Trućevac près de Svetozarevo en Serbie centrale. Début de l'époque du bronze moyen

Şmig-у у Румунији, заједно са украсним плочама[9], какве су познате из Rovina у истом налазу са изразито ватинским судом[10]. A. Mozsolics датира овакве плоче, доводећи их у везу са микенским пекторалама, око половине другог миленија, што опет одговара бронзаном добу B[11]. Да поменемо да се сличне плоче јављају и у златном налазу из Велике Врбице, који пак има Noppenring-е друкчијег типа[12]. Ово показује с једне стране да су оба типа Noppenring-а истовремена и омогућава нам да налаз из Велике Врбице датирамо у бронзу B, упоредо са ватинском културом.

Најинтересантнији објекти овога налаза свакако су „шакасте" гривне, које међутим немају никаквих орнамената. Досада публиковани примерци украшени су урезаним и инкрустираним мотивима, а M. Васић датирао их је под крај другог миленија пре н. е. у вези са микенским карактером њихове орнаментике. G. Mehrhart наводи ову орнаментику као типичан елемент балканског карактера, датирајући их на завршетак тако зване Urnenfelderzeit, пред крај халштата B[13]. Међутим примерци из Трућевца претстављају старији облик овога накита, како с обзиром на своје димензије по којима се може закључити да су можда биле у практичној употреби, док су поменуте гривне изгледа биле вотивног карактера (а можда као накит нису ни употребљаване) тако и с обзиром да су лишене орнаментике. Према томе, оне би биле досада најстарији облик ових гривни. С обзиром на карактер налаза у Трућевцу, мислим да се могу датирати у бронзу B, чему се не противи ниједан предмет из овога налаза.

На крају овог излагања можемо извести следеће закључке:

1. Налаз из Трућевца може се датирати око половине другог миленија, бронзано доба B у Европи.

[9] Ibid. 131, сл. 57, 1—6.

[10] V. Dumitrescu, Dacia VII—VIII (1937—40), 127 и д.

[11] Der Goldfund von Vellem-szent-Vid (1950), 22—23.

[12] Д. Гарашанин, op. cit. 10, T. II, 3, 5 (са наведеном литературом).

[13] M. M. Васић, Старинар H. P. I (1906), 1 и д. сл. 2, T. 1; G. v. Merhart, Bonner Jahrbücher, 147 (1942), 9—10.

Сл. 2. Предмети из налаза трако-кимерске групе у Рудовцима код Аранђеловца
Fig. 2. Objets provenant de la découverte thraco-cimmérienne de Rudovci près d'Arandjelovac en Serbie centrale

2. Овај налаз потврђује да се ватинска култура бар једним својим делом може датирати у овај период.

3. Налаз из Трућевца показује да се најстарији познати облик „шакастих" гривни, јавља у бронзи B, а да им се порекло има тражити вероватно на нашој територији, где су даље имале свој специфичан развој са типичном орнаментиком, која је можда утицела на појаве у Италији.

II

ТАКОЗВАНИ ТРАКО-КИМЕРСКИ ЕЛЕМЕНТИ У МАТЕРИЈАЛНОЈ КУЛТУРИ МЕТАЛНОГ ДОБА СРБИЈЕ

Неки од типичних елемената за тзв. трако-кимерску групу, нарочито делови коњске опреме, нађени су и на нашој територији. Овде на прво место долази материјал из Рудоваца (сл. 2, сл. 3), затим онај из Барајева, а неке од ових елемената налазимо и на материјалу из оставе у Будишићу (сл. 4).

Услови налаза предмета из Барајева нису довољно познати, те се не може сигурно рећи да ли се ту ради о гробовима, садржају тумула или остави. Према податку у старијој литератури[1] објекти су нађени у једној урни, но, како F. Kanitz говори о постојању тумула у Барајеву[2], није искључена могућност да је у питању садржина једног гроба под хумком. Овакви гробови познати су у ужој области распрострањености тракокимерске групе, на пример у Zabor[3], Balta Verde[4] и Gura Padinei[5].

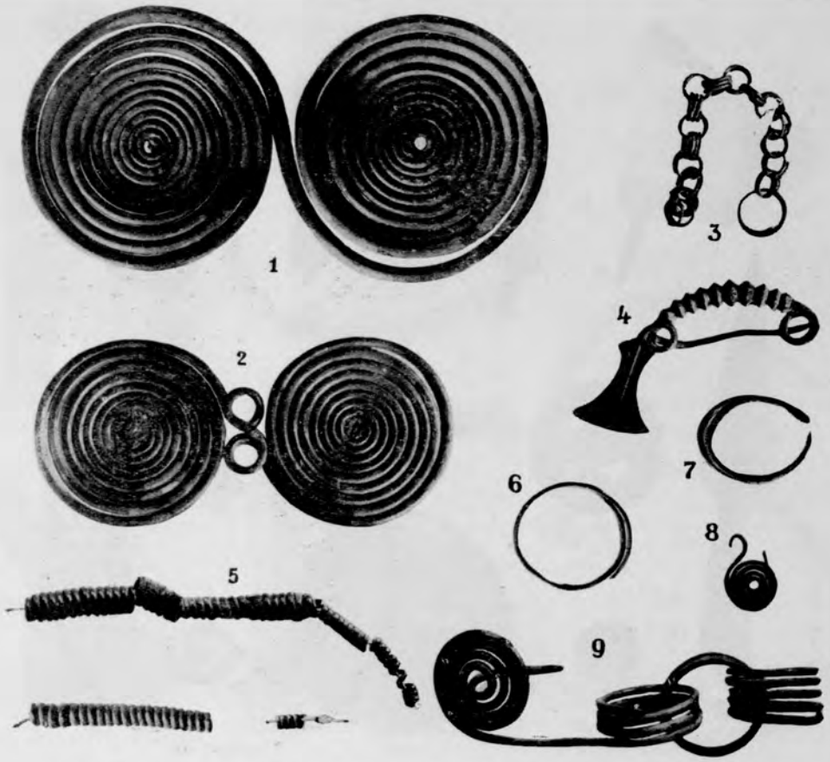
[1] M. M. Васић, Годишњак СКА XII (1908), 163.

[2] Königreich Serbien I (1904), 338.

[3] S. Gallus — T. Horvath, Un peuple cavalier précythique en Hongrie, Dis. pannonicae II, 9 (1939), 15, 51.

[4] D. Berciu, Archeologia preistorica a Olteniei (1939), 159 и д.

[5] Ibid, 166 и д.

Сл. 3. Предмети из налаза трако-кимерске групе у Рудовцима код Аранђеловца
Fig. 3. Objets provenant de la découverte thraco-cimmérienne de Rudovci près d'Arandjelovac en Serbie centrale

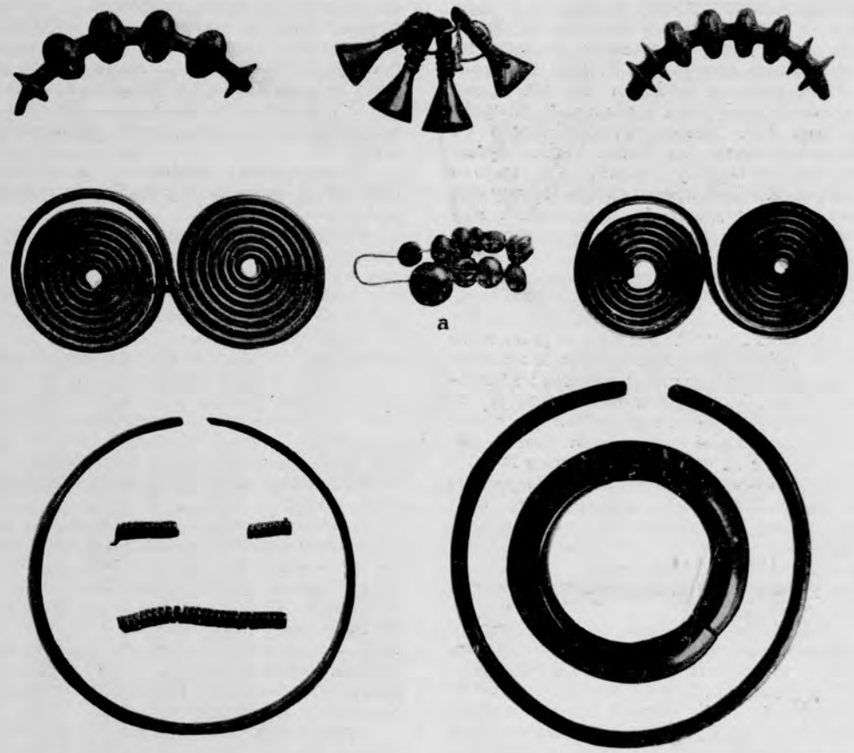
Према провери података о условима налаза материјала из Рудоваца, коју је извршио Народни музеј, овај налаз потиче са локалитета Буков Поток. По казивању налазача, предмети су лежали у једној њиви, на потпуно равном терену, непосредно испод површине земље. На месту налаза било је гара и пепела, а објекти су лежали у суду, који је одмах уништен. Околности налаза, као што се види, не допуштају поуздан закључак о његовом карактеру, но појава гара и пепела пружа индиције да би се могло радити о једном гробу било равном, било под тумулом, који је орањем потпуно уништен.

О условима налаза материјала из Будишћа нема података, али је у инвентар Народног музеја уведен као остава (?).

Налаз из Рудоваца садржи два фрагментована гвоздена келта (сл. 2, 9), једно гвоздено копље са тулцем (сл. 2, 8), једну гвоздену фибулу (сл. 3, 4), три пара мање или више фрагментованих бронзаних ђемова[6] (сл. 2, 1—3), три крстасто пробијене бронзане плоче (за провлачење ремења) (сл. 2, 4), једно цело и два фрагментована калотна дугмета од бронзе са прстеном на задњем делу (сл. 2, 11), причвршћеним са четири нитне, 69 бронзаних дугмета калотног облика са алком (сл. 2, 5, 6), један бронзани звонасти привезак (сл. 2, 7), две бронзане наочарасте фибуле са траговима гвожђа (сл. 3, 1, 2), један бронзани ланчић (сл. 3, 3), 15 комада салталеона разног облика и димензија (сл. 3, 5), предмет од спирално увијене жице са привеском такође од увијене жице (сл. 3, 9), једну украсну плочу од бронзе (сл. 2, 10), две бронзане гривне (сл. 3, 6, 7) и 9 фрагмената гривни, као и фрагменте бронзане жице, од којих два спирално увијена (вероватно делови наочарастих привезака) (сл. 3, 8), и један аморфни комад бронзе[7].

[6] Приликом првог инвентарисања ових објеката у Народном музеју, после њихове набавке, није уочена чињеница да се ради о три типа ђема, и да се поједини фрагменти имају везати за ове облике, већ су они инвентарисани као независни објекти напр. као калотна дугмад (!).

[7] Д. Гарашанин, Народни музеј — Београд, Каталог метала, Праисторија I (1954) 37 и д, Т. XXV—XXVII, inv. 4450—65; 4467—72; 4474—84 (са наведеном литературом).

Сл. 4. Предмети из оставе трако-кимерске групе у Будишићу код Лознице
Fig. 4. Objets provenant de la découverte thraco-cimmérienne de Budišić près de Loznica en Serbie occidentale

Налаз из Барајева садржи само један пар бронзаних ђемова[8].

Налази из Будишића (сл. 4) садржи: једну шупљу масивну бронзану гривну, две бронзане огрлице, две фрагментоване бронзане фибуле са куглама на луку, две наочарасте фибуле, три фрагмента салталеона, четири звонаста привеска, једно калотно бронзано дугме са пречагом на задњем делу (сл. 4, а), 8 бронзаних и једну гвоздену перлу[9].

Као што се из материјала у Рудовцима види, главни елеменат трако-кимерске групе у овоме налазу претстављају делови коњске опреме, како украсног, тако исто и практичног карактера[10]. У Рудовцима су заступљена три разна типа ђема, и то типови I и II и група A по Gallus-Horvath-y[11]. Тип I претстављен је вероватно у нашем примерку сл. 2, 3, што се не може са потпуном сигурношћу тврдити, пошто је објекат фрагментован. У питању су, наиме, ђемови лучно повијени на једном крају и са завршетком у облику калоте или шешира. Истоме типу припада свакако и објекат сл. 2, 3а, који је такође фрагментован — сачуван му је само завршетак у облику шешира. Други тип претстављен је нашим примерцима сл. 2, 2, завршеним на оба краја у облику полулопте, са једним крајем лучно повијеним. Најзад, трећи тип претстављао би примерак сл. 2, 1, савијен оштро под углом (Gallus-Horvath група A). Истом типу припадаће и фрагменат сл. 2, 1а.

Примерци из Барајева припадају типу II, познатом и из Мађарске, на пример у Szanda, Ugra, Kömled, Endse, затим из Румуније — Balta Verde, и најзад из Војводине, из Славоније — Батина, Даљ[12]. Налазе из Szanda и Ugra Gallus-Horvath с правом датирају у халштат B, према келтовима са два ребра испод отвора и угласто ломљеним вертикал-

[8] Ibid., 80, T. LI, 6; М. Гарашанин—Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији (1951), 24 (са наведеном литературом).

[9] Д. Гарашанин, op. cit. 33, и д, Т. XVIII, inv. 3312—22; 3332—35 (са наведеном литературом).

[10] О намени појединих предмета и њиховом начину употребе пружа слику G. Kossack, Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz I (1954), 111 и д., и сл. 1.

[11] Op.cit. 9 и д.

[12] Ibid. 50, 51 и одговарајуће слике.

ним ребрима. Исти случај постоји и у Blatnitz-и коју писци помињу не уврштујући је међу поуздано датиране налазе[13]. Наласке из Батине и Даља датирао је F. Holste у халштат B—C, док их Gallus и Horvath према овде нађеним фибулама и копљима датирају у халштат C[14]. Истом периоду могао би припадати и налаз из Balta Verde, према Holste-овом датирању мача[15], док налази из Endse и Kömled према својим гвозденим копљима такође долазе у исто доба[16]. Копља из Kömled-а делом потпуно одговарају ономе из Рудоваца[17].

Тип I датиран је у следећим налазиштима: Füzes Abony, Zabor, Stillfried, Karmin и Krenndorf[18]. Сви су налази датирани у халштат B—C, а онај из Füzes Abony можда је и нешто ранији. У Zabor и Karmin постоје и келтови типа халштат B. Овде спада и налаз из Steinkirchen-а који је међутим несигуран, јер је сачувана само по једна страна ђема, а према сачуваним металним судовима и другим објектима, Holste га ставља у халштат B—C[19].

Групи A могу се приписати примерци из Maros Capo, Troian-a[20], као и већи број са непознатих налазишта. За датацију овде је важан налаз из Dinnyes, где се налазе ђемови прелазног облика између типа I и II, што би указивало на истовременост сва три типа[21].

У Рудовцима су нађене и три крстасто пробијене плоче, на чијој се задњој страни налази прстен повезан са самом плочом вертикалним спонама. Сличне плоче познате су и из Батине[22], Balta Verde[23], где су нађени делови ђема типа II, затим из Македоније, — Радање код Штипа, Patele и Куманова[24]. Сви ови налази могу се датирати у халштат C.

Конично дугме са нарочитом конструкцијом за провлачење ремења на задњем делу, познато је из Füzes Abogy[25], затим из Ugra, и најзад из Ocsko[26], где је нађен и ђем типа I. Слично дугме нађено је и у гробу 2 у Gura Padinei, заједно са ђемом типа II и са фрагментом фибуле са конкавно издубљеном плочом на нози, и кривим гвозденим ножем, према чему би овај налаз припадао халштату C[27]. Дугме истога типа нађено је у Батини[28].

Калотно дугме са алком причвршћеном на ободу, врло је честа варијанта у нашим налазима. Она је заступљена у Рудовцима и у Будишићу, који према осталим налазима припадају халштату C. Наиме, овде имамо фибуле типа наочарки, типичних за халштат B—C[29], заједно са фибулама са кугластим испупчењем на луку, које припадају халштату C.

Таква дугмад нађена су и у Steinkirchen-у[30], а честа су и у гробовима са колима у Алпима[31].

Важан елеменат ове групе чине звонасти привесци, са округлом или четвртастом алком за причвршћивање. У Рудовцима је нађен један, а у Будишићу четири оваква привеска. Исти облик познат је у једном налазу из комитата Толна у Мађарској[32], где се појављује са келтом са три вертикална ребра, који се према сличном објекту из Бизовца може датирати у халштат A—B, на шта у Бизовцу указује нарочито једно фрагментовано копље халштата B[33]. У налазу из Tolne такође постоје два ђема типа A. У Будишићу пак ови примерци припадају халштату C.

И пропратни материјал из наших налаза, који нема изразити карактер трако-кимерске групе, може пружити података за датирање. Овде долази у обзир материјал који прати налазе из Рудоваца, док је са материјалом из Барајева у вези само једна украсна плоча, која није могла бити идентификована у збирци Народног музеја. И стилизоване представе животиња из Барајева изгледа да не припадају истом налазу[33a].

Гривна (сл. 3, 7) од надвоје пресавијене жице, чест је облик у Босни, а идентичан један крај заправо претставља сам завој жице, чест је облик у Босни, а идентичан примерак познат је из Шорбановца код Сокобање, где се, према фибули са дугмастим испупчењима на луку, може датирати у халштат C[34].

Фибула са кугластим испупчењима на леђима, високом конкавном плочом на нози и двема петљама, датира се у халштат C. У комплексу трако-кимерских налаза овакве фибуле познате су на пример из Gura Padinei гроб II и из Батине[35].

[13] Ibid., T. XXVI.

[14] F. Holste, Wiener prähistorische Zeitschrift XXVII (1940) 22—23; Gallus-Horvath, op. cit. 51.

[15] Holste, op. cit. 23.

[16] Gallus-Horvath, op. cit. 50, T. XXI, 1, 3.

[17] Ibid.

[18] Ibid. 50.

[19] Op. cit. 7.

[20] Gallus-Horvath, op. cit. T. XXIX, 3, 5; T. XLI, 2.

[21] Ibid., 16, T. IX.

[22] K. Wilvonseder, Wiener prähistorische Zeitschrift XIX (1932), 32, сл. 2, 8, 9.

[23] Berciu, op. cit., 160—161, 201—202.

[24] И. Венедиков, Раскопки и проучвания I (1948), 94—95, сл. 66; L. Rey, Albania (1932), 59, сл. 11; уп. и чланак М. Гарашанина у овом броју Старинара, стр. 29 и д.

[25] Gallus-Horvath, op. cit., T. II, 6—7.

[26] Ibid., T. XVI, 8, 9; T. L, 3.

[27] Berciu, op. cit., 168—169, сл. 211—213.

[28] Gallus-Horvath, T. LIV горе, 3, 9.

[29] R. Pittioni, Urgeschichtliche Grundlagen der europäischen Kultur (1949), 160.

[30] Holste, op. cit., 9, сл. 2, 4, 5.

[31] Ibid., 16.

[32] Gallus-Horvath, op. cit., T. XL, 4.

[33] Holste, Hortfunde Südosteuropas (1951), 5 и одговарајуће слике.

[33a] Уп. Д. Гарашанин, op. cit. 15—16; 71—72.

[34] Ibid. 5, T. 4, 18—26. Поменута фибула није после Другог светског рата могла бити пронађена међу материјалом из Шорбановца у Нишком музеју. Како дотле није била публикована, М. Гарашанин, Историски Гласник IV, 3—4 (1951), датирао је цео налаз из Шорбановца у халштат A—B. Данас, уколико је заиста у питању затворен налаз, треба га ставити у халштат C.

[35] Gallus-Horvath, op. cit. T. 35, 1—2.

Већ смо поменули да наочарасте фибуле припадају халштату B—C. Чињеница да у Рудовцима ове фибуле имају иглу од гвожђа, говори за њихово датирање у халштат C. Како је горе истакнуто, за исти период може се везати и гвоздено копље из Рудоваца, док остали предмети из ових налаза немају вредности за датирање.

Као што се из досада изложеног види, налаз из Рудоваца може се приписати халштату C, као и онај из Будишића, док типови ђемова из Барајева припадају халштату

Сл. 5. Остава периода поља са урнама из Брестовика код Гроцке

Fig. 5. Dépôt de la civilisation des champs d'urnes de Brestovik près de Grocka sur le Danube

B—C, али се не могу ближе датирати, с обзиром на своју усамљеност. Апсолутно хронолошки, у питању је период који почиње око 800 године пре н. е.

Много тежи проблем претставља везивање трако-кимерских облика за одређену етничку групу. P. Reinecke који се нарочито бавио овим питањем, сматрао је да се може говорити о трако-кимерском комплексу[36], чији се утицаји осећају и у европском халштату. Доцније је публикован већи број оваквих налаза из Панонске низије и суседних земаља. J. Nestor обратио је нарочиту пажњу на делове коњске опреме, који припадају носиоци ове културе, њени би се елементи морали налазити свуда тамо докле су они продрли. Како је приметио Bittel[40], историски извори не говоре о продирању Кимераца на Запад. У Малој Азији нађено је свега једно дугме са четвртасто пробијеним задњим делом за утврђивање, а једно слично нађено је и на Кипру[41]. У Малој Азији недостају остали елементи трако-кимерске групе, што доводи у сумњу и теорију о везивању за Кимерце уопште.

Поред елемената трако-кимерске групе везаних за коњску опрему, види се да остали елементи који ове прате потпуно одговарају

[36] Germania IX (1925), 50 и д.

[37] Eurasia Septentrionalis Antiqua IX (1934), 175 и д.

[38] Archaeologiai Ertesitö IIIS., VII—IX (1946—1948), 92 и д.

[39] Op. cit.; карте код Kossack-а дају бољи увид у раширеност разних облика коњске опреме.

[40] Kleinasiatische Studien, Istambuler Mitteilungen V (1942), 54 и д.

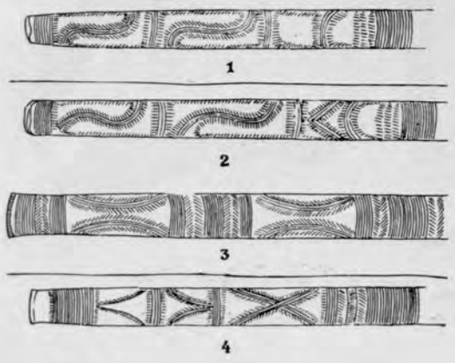
[41] Ibid., 57—58.

пуном халштату Европе. Панонска низија морала је већ врло рано претстављати згодан терен настањен делом илирским, делом трачким елементима. Овде су постојали услови за сточарство, за које се тесно везују коњанички народи. Свакако је ту струјање разних елемената било врло јако, на шта указује поред осталог и постојање извесних кавкаских елемената. Према свему томе врло је тешко говорити о одређеним етничким групама. Данас се само може указати на коњанички елеменат који насељава Панонску низију, или живи у њеном суседству, на шта указује и разноврсност објеката у затвореним налазима.

III

КОМПЛЕКС БРЕСТОВИК И ПИТАЊЕ ОСТАВА ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА

Брестовик спада у ред локалитета на којима никад нису предузимани систематски радови, док бројни случајни налази који доспевају у Народни музеј у Београду, сведоче о животу на том месту још од неолитске епохе. Нарочито је интересантна појава да се овде врло често наилази на оставе металних предмета, тако да се у Народном музеју данас чува већ пет оваквих група предмета, које потичу са разних локалитета у Брестовику. По датуму наласка најстарија била би велика остава[1] (сл. 5) затечена још од пре првог Светског рата, и која је у том рату делимично страдала. Остава је откривена на

Сл. 6. Гривне из оставе у Брестовику

Fig. 6. Bracelets du dépôt de la civilisation des champs d'urnes de Brestovik

локалитету Хладне Воде, на имању Владимира Радића, а садржала је већи број објеката од којих је према старом инвентару Народног музеја, на основу старог инвентарског броја, идентификована двадесет једна гривна (сл. 6, 3—4), док су по орнаментици сличне још три гривне. Такође су се могли идентификовати следећи предмети: шест тестерица, један срп и два фрагмента, једна бронзана секиракелт, једно длето и једна кружна, скроз пробушена плоча. Поред поменутих предмета, налазу је припадало и шеснаест игала које нису могле бити идентификоване, док је гривни било укупно тридесет две. Тако је остао неидентификован и известан број гривни, јер су стари инвентарски бројеви на предметима о којима је реч избрисани, а по врсти своје орнаментике ове гривне, као и игле, могле би припадати како остави из Брестовика, тако и истовременој, и како изгледа у исто време набављеној, остави из Винче[2].

Према типу српа са језичком и пластичним ребром на дршци, које на сечиву српа прелази на његова леђа, а не иде средином сечива до врха, остава би се имала приписати халштату А. Треба међутим поменути да овај критериј, уведен у хронологију металног доба алпских крајева, није у нашој земљи и уопште Доњем Подунављу, потпуно сигуран. Овде се наиме српови изразитог типа халштат А и В, као и неке врсте које се могу сматрати прелазним, јављају заједно у затвореним налазима истих остава. Из наше земље оваква појава нарочито се лепо види на материјалу из оставе у Привиној Глави[3].

Друга остава по реду набавке за Народни музеј, била би она набављена из Брестовика, са имања Милутина Атанацковића[4] (сл. 7). Остава је набављена 1927 године, а састојала се од шест објеката, од којих је један (фрагменат српа са дугметом) данас изгубљен. Остава према томе данас садржи: једну гривну, два шупља бронзана длета, једну шупљу бронзану секиру-келт, и један фрагменат српа.

Келт из ове оставе, са карактеристичним орнаментом у облику слова V испод задебљаног обода, омогућује датирање налаза у период халштат А. Но, с обзиром на извесне друге налазе, ни овај критериј није за наше крајеве потпуно сигуран: тако се на пример келт истога типа налази и у већ поменутој остави из Привине Главе, где постоји материјал типичан како за халштат А, тако и за

[1] Д. Гарашанин, Народни музеј — Каталог метала, Праисторија I (1954), 19—21. Т. IX; LV, 4, 6. Inv. 1531, 1560—1564, 1566—1579, 1581, 1766, 1771, 4846—4849, 5509—5515 (са наведеном литературом).

[2] Ibid., 21, 22, Т. X; LV, 7—8.

[3] Уп. напр. ibid., Т. XV, 4—11. Сличне појаве постоје и у другим оставама југоисточне Европе, напр. Holste, Hortfunde Südosteuropas (1951), 6, Т. 9, 14—16 (Мачковац); Т. 6, 33—38 (Сиђу); Т. 12, 1—13 Бингула-Дивош); 14, Т. 23, 21—23 (Mohács).

[4] Д. Гарашанин, op. cit., 18, Т. VIII, 1—6, Inv 4858—4862 (са наведеном литературом).

халштат В, како је то већ у горњем излагању подвучено[5].

Трећа остава набављена је за музеј 1948 године. Услови њеног налаза нису сигурни. Откривена је приликом градње пута Београд—Смедерево, на км 38. Ова остава садржи један срп са језичком, једно длето и једно бронзано копље[6] (сл. 8).

Бронзано копље, иако су му ивице јако оштећене, изгледа да се може уврстити у копља са пламенастим врхом, карактеристична за халштат А[7]. Но треба поменути

Сл. 7. Предмети из оставе периода поља са урнама на имању Атанацковића у Брестовику

Fig. 7. Objets du dépôt de la civilisation des champs d'urnes dans la propriété Atanacković à Brestovik

да се у оставама наше земље, копља овога облика јављају и са изразитим копљима халштата В, какав је случај у остави са Рудника[8].

Четврта остава набављена је за Музеј 1951 године. Као и прва описана остава, она потиче са локалитета Хладне Воде и нађена је на имању Марка Раковића[9] (сл. 6, 1—2). Ова остава садржи шест гривни отвореног типа, са наспрамним крајевима. Гривне су украшене урезаним орнаментима распоређеним у метопе. По стилу и принципима декорације, ове гривне потпуно одговарају онима из најстарије оставе са Хладних Вода, а несумњиво су сродне и са гривнама из Винче[10]. Према томе јасно је да се ова остава има датирати у исти период коме припадају и раније описане.

Најзад, пета остава (сл. 9) набављена је 1953 год., а нађена је на локалитету Вртлог, на имању Миладина Петровића. Ближи услови налаза нису познати. Остава садржи следеће предмете:

Инв. 7408. Бронзано шупље длето са проширеним ободом и два хоризонтална пластична ребра под овим. Са обе стране испод ребара длето је хоризонтално бушено. Шир. отв. 3,5 см; шир. оштр. 5 см. Дуж. 13 см.

[5] Ibid., Т. XV, 1—2.

[6] Ibid., 19, Т. VII, 8—10, Inv. 4739—4741 (са наведеном литературом).

[7] Уп. R. Pittioni, Urgeschichtliche Grundlagen der europäischen Kultur (1949), 158 и д.

[8] Д. Гарашанин, op. cit., Т. XVI, 3—5; уп. и Holste, op. cit., напр. 6, Т. VII, 31—32 (Поцркавје и Брод); Т. X, 14—16 (Бингула-Дивош); вероватно је такав случај и у остави Uioara de Sus, ibid., 24, Т. XLVI, 34—35.

[9] Д. Гарашанин, op. cit., 19, Т. LV, 1—3, Инв. 5485—5490.

[10] Ibid., Т. LV, 7—8.

Сл. 8. Предмети из оставе периода поља са урнама из Брестовика, нађене 1948 године

Fig. 8. Objets provenant du dépôt de la civilisation des champs d'urnes de Brestovik, découvert en 1948

Инв. 7409. Фрагменат бронзане тестерице са пластичним ребром по средини. Дуж. 9 см.

Инв. 7410. Фрагменат бронзане тестерице савијене преко половине. Дуж. 7,8 см.

Инв. 7411. Бронзани срп са једним жлебом, који прати проширену горњу ивицу. Срп је типа са дугметом. Дуж. 17 см, шир. проширеног дела 2 см.

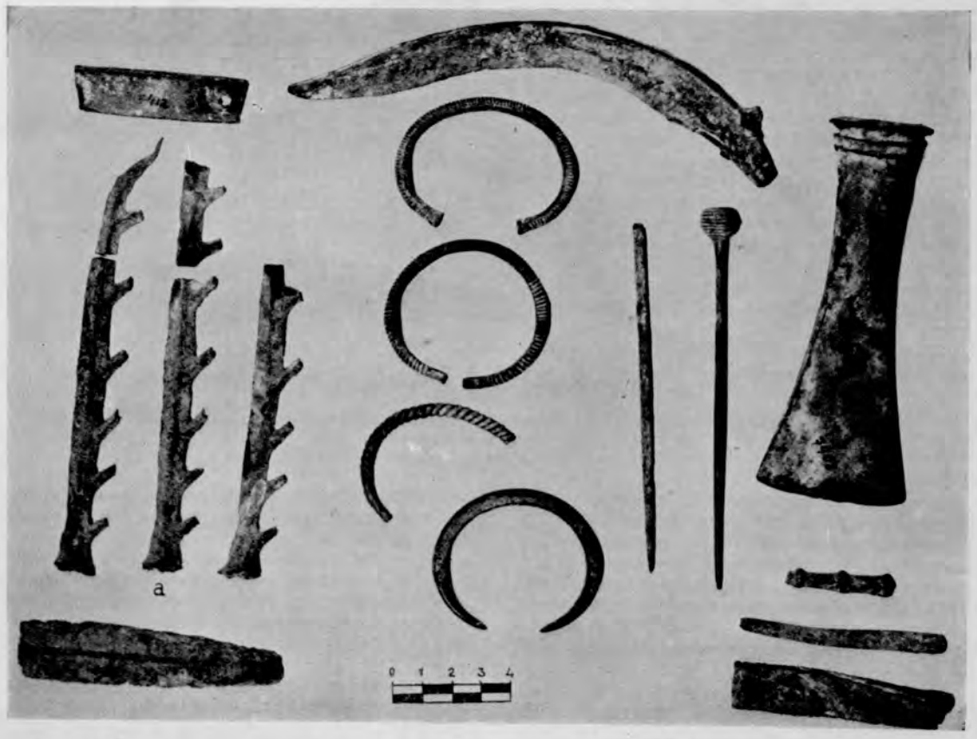
Инв. 7412. Фрагменат ножа или српа хоризонтално бушен, са појачаном горњом ивицом. Дуж. 6 см; шир. 1,5 см.

Инв. 7413. Фрагментован бронзани предмет дугуљастог облика, троуглог пресека, оштрих ивица, са пластичним ребром по средини, на једном крају нешто проширен, вероватно за дршку. На десној страни пет зубаца такође троуглог пресека и заоштрених, нешто повијених на горе. Предмет је јако оштећен дивљом патином. Дуж. 11 см.

Инв. 7414. Фрагменат сличан претходном, такође са пет зубаца. Дуж. 10,3 см.

Инв. 7415. Фрагменат сличан претходном, шипка мало извијена. На једном крају траг гвоздене рђе. Дуж. 11 см.

Инв. 7418. Мали фрагменат сличног предмета са два зупца, и великом мрљом од рђе. Дуж. 3,5 см; шир. 0,8 см.

Сл. 9. Предмети из друге оставе периода поља са урнама са локалитета Хладне Воде у Брестовику

Fig. 9. Objets provenant du second dépôt de la civilisation des champs d'urnes de Hladne Vode à Brestovik

Инв. 7419. Фрагменат сличан претходном, свакако врх једног таквог објекта, јер је зашиљен, и има само један зубац. Дуж. 4,5 см; шир. 0,7 см.

Инв. 7416. Фрагментована шипка полукружног пресека, нешто повијена, можда део гривне. Дуж. 7, шир. 0,6 см.

Инв. 7417. Бронзана гривна четвртастог пресека, са зашиљеним крајевима. Пречници 5,5×4,7 см.

Инв. 7420. Отворена бронзана гривна полукружног пресека, изнутра мало издубена, са крајевима незнатно проширеним у облику печата. Жлебљена ситним косим канелурама, од којих су на више места по четири жлеба украшена хоризонталним зарезима. Пречници 5,5×5 см.

Инв. 7421. Отворена гривна кружног пресека, елиптичног облика са крајевима проширеним у облику печата. Жлебљена као и претходна, ситним, вертикалним канелурама. На једном крају трагови рђе. Пречници 6×4,5 см.

Инв. 7422. Фрагменат бронзане гривне украшене косим жлебовима. Гривна је кружног пресека. Дуж. 5 см. На предмету се налазе трагови рђе.

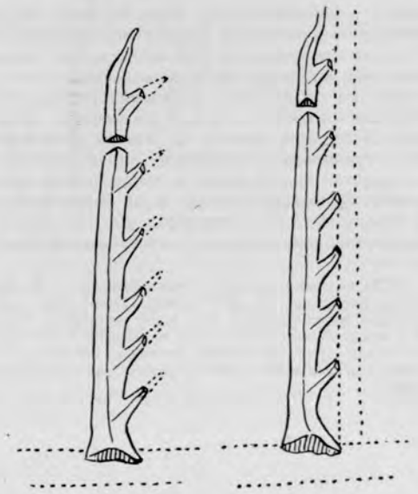
Инв. 7423. Фрагментована бронзана шипка, можда део игле, на горњем делу кружног, а на доњем четвртастог пресека. Дуж. 12 см.

Инв. 7424. Бронзана игла са кугластом главом жлебљеном хоризонталним канелурама. Дуж. 13,5 см; шир. главе 1,3 см.

Инв. 7425. Фрагментован бронзани предмет елиптичног пресека са задебљањем на једном крају и два хоризонтална рељефна испупчења. Дуж. 3,5 см.

Са ранијим оставама из Брестовика ова се остава везује карактеристичним обликом длета, српом и фрагментима тестера, што све већ указује вероватно на сличну датацију. Гривне из ове оставе имају у нашој земљи најближе аналогије у налазу из Жаркова који потиче из једног гроба и припада вероватно халштату А[11]. У истом смислу указивала би и игла са кугластом главом. Ипак, с обзиром на раније поменуте налазе, не би се могла ова датација усвојити као потпуно сигурна[12].

Остаје нејасна намена предмета описаних под бројем 1713—7415 и 7418—19. На први поглед била би привлачна аналогија са харпуном, или чак трозубом, чему се међутим јасно противи положај зубаца. Ни евентуална претпоставка да би се радило о претстави рогова, какви се често налазе на статуетама животиња халштатског периода, или на пример код животиња на вотивним колима из Strettweg-a у Штајерској[13], не изгледа вероватна, јер су зупци на поменутим предметима са обе стране оштри и имају јасан карактер оруђа. Реконструкција ових

Сл. 10. Предмети из друге оставе са Хладних Вода у Брестовику

Fig. 10. Objets du second dépôt de Hladne Vode à Brestovik

предмета сваког понаособ имала би се замислити са дршком на доњем делу, док би крајеви оштрих зубаца могли бити или такође зашиљени као један очувани врх, или су пак били повезани једном споном, можда од органске материје (сл. 10). Намена ових засада јединствених и како ми изгледа нигде познатих објеката[14], остаје засада још неразјашњена, иако су они хронолошки прилично тачно фиксирани комплексом свога затвореног налаза. Ово у сваком случају показује наше још увек оскудно знање о оруђима и средствима за производњу, па чак можда и о објектима за свакодневну употребу овога периода у нашим крајевима.

Но, у вези са горе изнетим, поставља се такође и питање становништва периода у коме су ове оставе закопане. Мислим да се могу као чињенице сматрати да је у ово доба раног халштата материјална култура становништва овог краја била на приличној висини, с обзиром на разноврсност објеката, и њихов број, као и на број затворених налаза. Све би то говорило о једном економском благостању које је пружало у сваком случају богато тле у близини реке, која је привлачила становнике овога краја још од неолитског доба. Јасно је да би било потребно открити и насеље становника овога доба у овоме крају, које се несумњиво морало налазити негде у близини. Карактер материјала

[11] Ibid., 23, T. LVI, 7—8.

[12] Уп. у овом погледу и М. Гарашанин, Историски Гласник IV, 3—4 (1951), 56 и д.

[13] M. Hörnes — O. Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa (1925), 507.

[14] За опредељивање ових облика и њихове евентуалне аналогије обратила сам се проф. G. Merhart-y (Kreuzlingen); W. Dehn-y (Marburg a. L.), W. Kimmig-y (Freiburg i. Br.); E. Sprockhoff-y (Kiel) као и др. H. Müller-Karpe-y, којима овом приликом захваљујем на труду. Ниједан од њих није могао наћи одређених и сигурних паралела.

говори о становништву које се бави пољопривредом (српови), и вероватно обрадом дрвета (секире и длета), док велики број предмета исте врсте (на пр. гривни) свакако стоји у вези са развијеном разменом добара или великим потребама једне развијене заједнице. Већи број остава на једном релативно уско ограниченом подручју, као и карактер материјала (делом цели, а делом и оштећени предмети), можда указује и на један центар за израду металних предмета у овоме крају[15]. Закопавање ових остава у тако великом броју, потстиче међутим и питање разлога који су у једном одређеном моменту довели до склањања предмета. Вероватно се ту мора рачунати и са компонентом несигурности којој су били изложени трговци, ово утолико пре, што се у периоду који непосредно следује за овим, и у нашим крајевима појављују елементи нове материјалне културе коњаничких племена, свакако надмоћних над домаћим становништвом.

Систематско испитивање Подунавља обећава много важних открића која ће бацити јаснију слику и на период металног доба, као што су досадања испитивања пружила драгоцене податке о неолиту, која претстављају солидну основу за проучавање овога периода, која су се на тој основи и развила.

Д-р ДРАГА ГАРАШАНИН

[15] За овакве радионице (ливнице), уп. и P. Reinecke, Germania 27 (1943—1949). Професор Dehn накнадно ми саопштава још једну могућност тумачења ових објеката. Могло би се радити о остацима лива из калупа за израду прстења, какви су, по Dehn-у, познати из сојеничарских насеља Швајцарске.

ETUDES SUR L'AGE DES METAUX EN SERBIE

A propos de la découverte de Trućevac

I

SUR QUELQUES PROBLEMES DE GENESE ET DE TYPOLOGIE DANS L'AGE DES METAUX EN SERBIE

La découverte de Trućevac (cf. D. Garašanin, National Museum Beograd, Katalog der Vorgeschichtlichen Metalle, 11, Pl. IV) offre sujet à discussion sur quelques problèmes relatifs à l'âge des métaux en Serbie. La découverte même, plutôt une sépulture qu'un dépôt, appartient au bronze moyen, période B selon Reinecke, comme le prouvent en premier lieu les formes des haches([4a]) et les anneaux du type Noppenring qui ont été découverts à Smig avec une plaque en or apparentée aux ornements biens connus de Mycènes([8-11]). Le vase de Trućevac se rattache au type de Vattina, de même que celui de Rovine qui appartient certainement à la même époque([10]). Quant aux deux bracelets à extrémités élargies en forme de triangle, ils appartiennent à un type bien connu en Serbie et sont d'une époque quelque peu plus récente (fin du second millénaire selon Vasić, fin de la période des champs d'urnes selon Merhart) ([13]). Les objets en question sont toutefois richement ornementés et de dimensions bien plus grandes que ceux, plus anciens, de Trućevac. Ces derniers peuvent donc être plausiblement considérés comme des prototypes des bracelets votifs dont nous venons de parler. Notons de même que la découverte de Trućevac confirme la haute antiquité du type de Vattina qui, par ses débuts, atteint au moins à l'époque du bronze moyen.

II

A PROPOS DES ELEMENTS »THRACO-CIMMERIENS« DANS LA CIVILISATION DE L'AGE DES METAUX EN SERBIE

Des éléments du type dit thraco-cimmérien ont été constatés jusqu'ici dans plusieurs découvertes de l'époque de Hallstatt dans notre pays, à savoir à Rudovci près d'Arandjelovac (D. Garašanin, op. cit. 37 sq. Pl. XXV—XXVII), Barajevo, non loin de Beograd (ibid., p. 80, Pl. LI, 6) et, enfin, à Budišić en Serbie Occidentale. D'après les données que possède le Musée National de Beograd, la découverte de Rudovci représenterait plutôt une sépulture qu'un dépôt. Quant aux deux autres trouvailles, les conditions de leur découverte sont insuffisemment connues, bien que l'existence, autrefois, de tumuli dans la région de Barajevo([2]) soit en faveur d'une interprétation de la découverte comme un inventaire tombal.

La découverte de Rudovci comporte des montants I, II et A déterminés par Gallus—Horvath([11]); les deux premiers peuvent être datés des périodes B—C de l'époque de Hallstatt (Szanda, Ugra-Kömled, Endse, Balta Verde, Blatnicza, Batina-Kisköseg, Dalj, Füzes Abony, Zabor, Stillfried, Karmin, Krenndorf, Steinkirchen) ([12-19]), tandis que le dernier leur est indubitablement contemporain, selon les données fournies par la découverte de Dinnyes([21]) et également par celle de Rudovci dont il est question ici. Les plaques ajourées circulaires découvertes à Rudovci sont connues entre autres à Batina([22]), Balta Verde, ainsi qu'en Macédoine (Radanja près de Štip, Kumanovo, Patele) ([24]). Les boutons coniques et en forme de calotte, ainsi que les pendeloques campaniformes de Rudovci et de Budišić, réprésentent également des formes typiques du groupe dit thraco-cimmérien et sont connus, entre autres, à Füsez Abony, Ocsko, Gura Padinei, Steinkirchen et dans le dépôt de l'époque de Hallstatt A—B de Bizovac([25-32]). Parmi les objets qui, dans les découvertes accompagnent les éléments thraco-cimmériens, ce sont surtout le bracelet (fig. 3, 7), caractéristique des découvertes de Bosnie et de celle de Šorbanovci-Hallstatt C([34]), ainsi que les fibules à renforcement globulaires sur l'arc, typiques de la période Hallstatt C([35]), qui méritent notre attention du point de vue chronologique. Les fibules à spirale double (Brillenfibel) appartiennent aux périodes B et C de l'époque Hallstatt; les exemplaires de Rudovci ayant possédé à l'origine une épingle en fer, doivent être rattachés, selon toute apparence, à la période C. Il ressort donc de ceci que c'est à cette dernière période que nous sommes en droit d'attribuer les découvertes de Rudovci et de Budišić. Quand à celle de Barajevo, étant donnée l'absence d'autres objets dans cette découverte, ce n'est que sur la base du type de montant que nous pouvons l'attribuer à la période B—C de l'époque de Hallstatt, sans pouvoir fournir plus de précisions à son sujet.

L'attribution ethnique des découvertes dites thraco-cimmériennes offre aujourd'hui de grandes difficultés. A l'encontre de MM. Reinecke et Nestor, Mr. Harmatta a récemment émis une opinion bien plus réservée et plus prudente à ce sujet, opinion à laquelle semblent se rattacher aussi d'autres chercheurs intéressés par le même problème, notamment Mr. Kossack([36-41]). Nous croyons aussi qu'il n'est que possible d'attirer l'attention sur l'élément cavalier en Pannonie aux débuts de l'époque de Hallstatt, sans pouvoir, dans l'état actuel de nos connaissances, résoudre le problème de son appartenance ethnique.

III

LES COMPLEXE DE BRESTOVIK ET LE PROBLEME DES DEPOTS DE L'AGE DU BRONZE RECENT

La commune de Brestovik, à quelques dizaines de kilomètres de Beograd, est connue en archéologie par plusieurs dépôts préhistoriques découverts au cours de notre siècle. Il s'agit des dépôts: Brestovik—Hladne Vode (cf. D. Garašanin, op. cit. 19—21, Pl. IX, LV, 4—6) Brestovik-propriété Milutin Atanacković (ibid. 18, Pl. VIII, 1—6) Brestovik-route Beograd—Smederevo (ibid. 19, Pl. VII, 8—10) Brestovik—Hladne Vode (dépôt acquis par le Musée National en 1951; ibid. 19, Pl. LV, 1—3).

On a découvert, enfin, en 1953, un nouveau dépôt (fig. 9) contenant un tranchet en bronze, deux fragment de scies, une faucille à languette et un fragment de faucille (?), cinq fragments d'objets dont le caractère et l'emploi ne peuvent être déterminés avec précision, trois bracelets et un fragment de bracelet, deux fragments de barres en bronze, une épingle du type Kugelkopfnadel et un objet en bronze de forme elliptique.

Ces objets en métal du dépôt en question permettent de classer celui-ci dans la même époque que les autres dépôts découverts jusqu'ici à Brestovik, soit dans la période de Hallstatt A—B, selon Mr. Reinecke. Le grand nombre de dépôts contemporains à Brestovik permet d'envisager la possibilité d'un atelier de fonderie. Il n'est pas exclu que l'apparition de ces dépôts doive être mise en relation avec les changements dûs à l'apparation de l'élément cavalier en Pannonie, dont il a été question plus haut.

D. Garašanin

ИЗ НУМИЗМАТИЧКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Пре скоро тридесет година д-р Балдуин Сарија, тадашњи кустос Народног музеја, био је, под горњим насловом, почео редовно да објављује извештаје о раду Нумизматичке збирке и њеним новим тековинама, али је та лепа и корисна новина била кратког века пошто је његовим одласком из Београда престало објављивање тих извештаја[1]. После рата био је учињен покушај да се она обнови[2], али он није имао успеха пошто је Нумизматичка збирка све доскора била спакована. Сада се стање поправило те постоји оправдана нада да ће обновом *Старинара*, у коме су објављивани први извештаји о раду ове збирке, и нормализовањем стања у Народном музеју бити могуће редовно објављивање нових тековина Нумизматичке збирке које, често, дају материјал за решавање питања из историје наше земље за која немамо података у другим изворима.

За протекле три године од објављивања мог извештаја у *Музејима*, Нумизматичка збирка Народног музеја знатно се повећала. Тако је у њу ушло неколико остава, целих или делимично, и већи број појединачних комада од злата, сребра и бакра. Оставе обухватају време од краја I в. ст. е. до краја XVIII века. Од њих су најзначајније она из Текије (плата неког центуриона страдалог у Домицијановом рату с Дачанима) и Ниша (крај Галијенове владе; важна за проучавање рада балканских ковница средином III в. и локализацију области у којој је погинуо Макријан Млађи), а од појединачних комада солиди Ветраниона (Коен 7), Олибрија (Коен 3) и Максимијана Херкулија (Коен 255), триенс западноримског цара Јоханеса (Коен 8), златници царице Ирине (варијанта Wroth-овог бр. 1) и Лава VI (Wroth, стр. 455), затим римски бакарни новци ковани за потребе рудника у нашој земљи, па онда сребрни новци Романа I, Христофора и Константина VII (Wroth, 41) и Нићифора III Вотанијата, већи број ређих српских и римских сребрних новаца, бакарни новци деспота Ђурђа Бранковића . . . Обрада остава није могла бити завршена зато што се код нас не може доћи до потребне литературе, а то је, такође, разлог да се ни важнији појединачно набављени комади не могу објавити. Овом приликом говорићу о неколико комада којих нема у мени приступачној литератури[3].

СРЕБРН НОВАЦ ЛИКИЈЕ ИЗ ДОМИЦИЈАНОВОГ ВРЕМЕНА

Међу денарима грочанске оставе коју сам објавио у *Музејима*[4] описао сам један сребрн новац провинције Ликије, кован 95 год. н. е., типа који није забележен међу новцима ове провинције кованим за Домицијанове владе[5]. Пошто тај комад употпуњује наше знање о новцима Ликије кованим у римско доба, то и овом приликом дајем његов опис јер је он у *Музејима* из техничких разлога објављен тако да је по свој прилици остао незапажен.

Av. Глава с ловоровим венцем на д. Около горе AYT KAICAP ΔOMITIANOC CEBACTOC ГЕРМ

Rv. Две усправљене лире спреда једна поред друге, на којима, горе, спреда стоји сова тако да је д. ногу ставила на лиру лево, а л. на лиру десно. Около горе л. ETOYC IΔ д. ΥΠΑΤΟΥ I[Z] (година 95).

Сл. 1. Сребрн новац Ликије из године 95
Abb. 1. Silberne Münze Lykiens aus dem Jahre 95

[1] Из Нумизматичке збирке Народног музеја у Београду, Старинар III 1925, 61 идд.; IV 1928, 83 идд.

[2] Р. Марић, Из Нумизматичке збирке Уметничког музеја, Музеји 3—4, 1949, 129 идд.

[3] Саопштено на седници Археолошког института од 7 априла 1952 године.

[4] Из Нумизматичке збирке 137.

[5] О њима упор. G. Fr. Hill, Catalogue of the Greek coins of Lycia, Pamphilia and Pisidia, London, 1897, 38 и д.

Пречник 18—20 мм. Тежина 3,23 гр. (сл. 1).

Новац је утолико важан што је то најстарији познат ми примерак ликиског новца с претставом две лире и совом на реверсу, пошто су досада познати новци с том претставом ковани за Нервине владе[6].

НОВЦИ РИМСКИХ РУДНИКА У СРБИЈИ

Као што је познато, научници се још нису сложили у мишљењу шта су уствари римски бакарни новци на чијем је аверсу претстављена глава Трајана, Хадријана, Антонина Пија или неког божанства (Аполона, Дијане, Минерве, Марса) док је на реверсу натпис *metalli Ulpiani, metalli Dalmatici, metallis Aurelianis, metallis Pannonicis* у венцу или око претставе Абунданције или Еквитас.

За последњих неколико година за Нумизматичку збирку набављено је 11 комада овог новца за које се тачно зна место наласка. Од тих је један (на реверсу натпис DARDANICI, Cohen Трајан 138) из долине Ибра у близини Трепче, а сви остали су из рудне области на Космају у атару Баба и Губеревца, у којој има остатака римских насеља и рудника[9]. Пошто су сви они нађени у

Сл. 2. Бакаран новац панонских рудника нађен на Космају

Abb. 2. Kupfermünze der pannonischen Bergwerke von Kosmaj

областима у којима има рудника, очевидно је да су ту били употребљавани и да су то, према томе, новци намењени употреби у рудницима. Овај закључак потврђује и чињеница да је на Космају нађен и један новац на чијем је аверсу претстављена глава Дијане, божанства сребра[10], а ту се заиста налазе руде из којих је вађено сребро[11]. Међу новцима из рудне области Космаја налази се и један тип који се не спомиње у Коеновом каталогу, те га овде описујем[12].

Av. Дијанина глава надесно.

Rv. Натпис METΛL | PΛNNONI | CIS у венцу.

Пречник 18 мм. Тежак (неочишћен) 2,95 гр. (сл. 2).

По некима би то били новци употребљавани у рудницима који су се налазили у областима означеним у натпису реверса, исковани на лицу места калупима израђеним у Риму; по некима су то медаљони, зато што на већини тих новаца нема ознаке да су исковани одлуком Сената, а по некима су прави државни новци[7]. Једна од тешкоћа за правилно одређивање односа тих новаца и рудника чија се имена налазе у натпису реверса је чињеница да су сви у литератури познати примерци нађени у Италији[8]. Нове тековине Нумизматичке збирке Народног музеја, међутим, упућују на одређене области у којима је тај новац био употребљаван, што је, држим, довољно за одређивање његове намене.

СРЕБРНИ НОВАЦ НИЋИФОРА III ВОТАНИЈАТА

У своме каталогу византиског новца Сабатије описује два типа сребрних новаца Ниćифора III Вотанијата који се међу собом разликују претставама на аверсу и реверсу. На првоме је, наиме, на аверсу претстављен цар како стојећи спреда држи лабарум и шар с крстом, а на реверсу је попрсје Спаситеља спреда, док је на аверсу другог типа само натпис, а на реверсу Богородица оранс с Христовим медаљоном на грудима[13]. Трећи тип његовог сребрног новца — на аверсу попрсја спреда Нићифора Вотанијата и царице Марије, између којих је крст, док је на реверсу натпис — описао је Фридлендер по једном примерку Берлинског музеја чији је опис Рос унео у свој каталог византиског новца[14]. Нумизматичка збирка Народног музеја има један примерак трећег типа, нађен негде у околини Охрида, и то, судећи по пређашњим која је на њему била, у неком

[6] B. Hill, 39.

[7] О њима в. Regling, Metalla, RE XV, 1322.

[8] Regling, н. н. м.

[9] О томе Вулић, Антички споменици наше земље, Споменик XXXVIII 1900.

[10] Упор. Regling н. н. м. У магији сребро је метал месеца, в. Hopfner, Mageia, RE XIV 327.

[11] Вулић н. н. м.

[12] Нисам могао употребити рад R. Mowat-a, Eclaircissement sur les monnaies des mines, Rev. num. 1894 (описује 14 врста овог новца, од којих му је било познато 70 примерака), познат ми по реферату професора Васића у Старинару XI 1894, 139 идд.

[13] Description générale des monnaies byzantines, II, Paris, 1862, 180 и д. Нисам могао употребити H. Goodacre, A Handbook of the coinage of the Byzantine empire, London 1933.

[14] Catalogue of the imperial Byzantine coins in the British Museum, London 1908, 537.

Сл. 3. Сребрн новац Нићифора III Вотанијата
Abb. 3. Silbermünze des Nikephoros III. Botaniates

Сл. 4. Сребрн новац Нићифора III Вотанијата
Abb. 4. Silbermünze des Nikephoros III. Botaniates

гробу. Тај се примерак претставом крста на аверсу разликује од примерка Берлинског музеја, због чега овде дајем његову фотографију (сл. 3)[15]. Сем њега у збирци се налази и једна варијанта првог типа сребрног новца Нићифора III коју не спомињу ни Сабатије ни Рос, те ћу је овде описати.

Av. Нићифор III Вотанијат у оделу украшеном драгим камењем и огрнут огртачем стоји спреда држећи д. руком крст на дугачкој дршци а л. мач у корицама; на глави ниска круна с крстом. Около горе л. + NIKHΦ ΔΕСП д. Tω BOTA. Оквир од два концентрична круга.

Rv. Богородица оранс, у туници и огрнута огртачем, стоји спреда на ниској клупици; на глави вео а око ње нимб. Около горе +ΔΕСПОINA COZOIC. У пољу л. M-P д. ΘΥ Оквир од два концентрична круга.

Скифат. Пречник 23—26 мм. Тежина 1,70 гр. Пробушен (сл. 4).

НОВЦИ СОЛУНСКОГ ЦАРА ТЕОДОРА АНЂЕЛА

У своме каталогу новаца германских владара, солунских, никејских и трапезунтских царева, Рос описује један тип сребрног и три типа бакарног новца солунског цара Теодора Анђела[16]. Једна остава, нађена (1935 ?) негде у области око Ниша, дала је још један тип сребрног новца овог владара — на аверсу св. Димитрије предаје цару модел града, а на реверсу је Богородица оранс — од које се сада у Нумизматичкој збирци Народног музеја налазе два комада, док су остали отишли у приватне збирке и у иностранство[17]. Новце овог типа из једне приватне збирке објавио је Јоза Петровић не говорећи како су и где нађени[18]. Примерци у збирци Народног музеја одлично су очувани (*à fleur de coin*), што би показивало да је остава склоњена кратко време после њиховог ковања, тридесетих година XIII в. Они се нешто разликују од примерака које је Петровић објавио, па их стога овде описујем.

1. Av. Владар (лево) и св. Димитрије (десно) стоје спреда један поред другог. Владар, брадат и с брковима, у дугачком оделу украшеном драгим камењем, на глави има круну с крстом с које, л. и д., виси по један украс.

[15] Пречник 20—21 мм. Тежина 1,30 гр.

[16] Catalogue of the coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum, London 1911, 192.

[17] Музејски примерци били су неочишћени и по пређашњим на њима могло се утврдити да су из оставе, а набављени су, како је забележено у инвентару (бр. 3610 општег инвентара а бр. 4 инвентара Нумизматичке збирке Музеја кнеза Павла), од Радована Филиповића, рудара из Беле Паланке, који је Музеју продавао старине налажене у крају између Ниша, Власотинаца и Беле Паланке.

[18] Theodorus Angelus Comnenus Ducas 1222—1230, Нумизматичар, 2, 1935 н. 30 идд.

Сл. 5. Сребрн новац солунског цара Теодора Анђела
Abb. 5. Silbermünze des Theodoros Angelos, Kaiser von Salonik

Сл. 6. Сребрн новац солунског цара Теодора Анђела
Abb. 6. Silbermünze des Theodoros Angelos, Kaiser von Salonik

Св. Димитрије је у туници и оклопу и огрнут огртачем а стоји на клупици (јастучету ?); око главе има нимб. Д. руком предаје модел града с три куле владару који га прима л. руком док д. држи на појасу. Горе, између њихових глава, рука божја. Около горе ΘΕΟΔ Ѡ [Р]ΟС ΔΕСПОТІС. Делови два концентрична оквира од тачака.

Rv. Богородица оранс, у туници и огрнута огртачем, стоји спреда; на глави вео на коме, на челу, знак ·:·, а око главе нимб. На д. рамену знак ··. У пољу л. од главе М-Р д. ΘЎ Доле л. ІΛ ГІ ΛС О * д. РН ТН СΛ *

Скифат. Пречник 28—29 мм. Тежина 2,07 гр. (сл. 5).

2. Av. Као код претходног. Около горе ΘΕΟΔ Ѡ [РОС ΔЕ]СПОТІС

Rv. Као код претходног, али на раменима Богородице знак ·:·. У пољу поред главе л. М-Р д. ΘЎ Испод л. и д. шаке по једно слово Δ Доле л. ІА ГІ [А]С д. Ѡ Р НТ ІС Λ.

Скифат. Пречник 28 мм. Тежак 2,67 гр. (сл. 6).

Мајстор (мајстори?) који је радио калуп за ковање овог новца није био сигуран у правопису и зато у натпису на аверсу и реверсу има итацизама (δεσπότις, ι=ή, Σορητήσα, Σωρητίσα).

Богородичин епитет Σωρητίσα (односно Σωριτίσα с обзиром на чињеницу да је и прва η читана као ι), колико сам се могао обавестити, нигде се више не спомиње. Он је, очевидно, изведен од σωρεύω као и σωρείτης, од кога је постао Деметрин епитет σωρῖτις, -ιδος („она која жетву прикупља у гомиле"), сачуван у једној орфичкој химни[19], и није искључено да је то тај исти епитет, што би можда показивало да је Богородица споменута у натпису на новцу уствари заменица Деметрина, онако као и у народном веровању[20].

Сем њих, у Нумизматичкој збирци Народног музеја налази се један византиски бакаран новац типа који нису описали ни Сабатије ни Рос, а који се може приписати Теодору Анђелу. Примерак (из околине Охрида) рђаво је искован и доста излизан па се име владара у натпису на аверсу не може прочитати, али се ипак према претстави владара на аверсу може са сигурношћу одредити.

3. Av. Владар (лево) и св. Димитрије (десно) стоје спреда један поред другог. Владар, брадат, у дугачком оделу, л. руком држи дршку крста или лабарума, а д. прима од св. Димитрија модел града с три куле (две крајње ниже од средње) над чијом је средњом кулом седмокрака звезда; на глави ниска круна с које, л. и д., виси по један украс. Св. Димитрије, у туници и оклопу и огрнут огртачем, д. руком пружа владару модел града а л. држи мач у корицама; око главе нимб. Натпис поред владаревог лика нечитак, док л. од лика светитеља пише О | Δ | М | ь | О | [С]

Rv. Крст.

Скифат. Пречник 19—25 мм. Тежак 2,07 гр (сл. 7).

Члан уз име светитеља, ʽО, показује да је натпис на грчком језику, што значи да је то византиски новац. На византиском новцу св. Димитрије са јавља средином XII, почетком XIII и почетком XIV в. — на новцима Манојла I Комнена, Теодора и Манојла Анђела, Михаила I Анђела, Алексија III и Андроника III[21]. Најчешће је претстављен с владаром на аверсу, као на нашем примерку, а врло ретко сам[22]. На свим тим новцима, међутим, он с владаром држи крст[23], лабарум[24] или шар[25], а само на новцима солунског цара Теодора Анђела које сам горе описао он владару предаје модел града, из чега се може закључити да је и бакаран новац о коме сада говорим уствари новац Теодора Анђела. То би потврђивала не само чињеница што је св. Димитрије заштитник Солуна него и сличност претставе владара и светитеља на аверсу сребрних и бакарног новца. Према томе, бакарни примерак у збирци Народног музеја је један нов тип новаца Теодора Анђела.

Сл. 7. Бакаран новац солунског цара Теодора Анђела
Abb. 7. Kupfermünze des Theodoros Angelos, Kaiser von Salonik

[19] Bailly, Dictionnaire grec-français [11], 1890.

[20] Један такав случај навео је B. Schmidt, Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Altertum, Leipzig, 1871, 39.

[21] В. индекс за Wroth, Catalogue of the imperial Byzantine coins; Catalogue of the coins of the Vandals, s. v. St. Demetrius.

[22] На новцима Андроника III, Шротх 2, 3; Јована Анђела, Wroth 200; Јована I Ватаца, Wroth 31.

[23] На новцима Алексија III, Wroth 11—13, 37; Теодора Анђела, Wroth 1, 2, 5, 6; Михаила I Анђела, Wroth 226.

[24] На новцима Манојла I, Wroth 31, 32; Алексија III, Wroth 14.

[25] На новцима Манојла Анђела, Wroth 5.

ДИНАР ВЛАДИСЛАВА II С ЛАТИНСКИМ НАТПИСОМ

Као једину врсту новаца Владислава II, сина краља Драгутина, описао је Љубић динар типа робертина с натписом на аверсу около горе MONETA VLADISLAV и словом L у пољу л. који се тада налазио у Народном музеју у Београду[26]. Љубићева идентификација овог новца потпуно је исправна, јер, као што сам показао у једној студији, ковање овог типа новца почело је тек почетком XIV в., када је у српској владалачкој кући само Драгутинов син имао име Владислав[27]. Данас тог новца нема у збирци Народног музеја у којој се налази један динар ове врсте различит од онога што га је Љубић објавио, те ћу га овде описати.

Av. Владар, брадат, с дугачком косом и брковима, спреда седи на престолу без наслона држећи д. руком крст на дугачкој дршци, док је л. ставио на крило. Около горел л. MONETA V д. LADISLAV (I). У пољу л. V (веома излизано), д. L Оквир од зракасто распоређених цртица.

Rv. Спаситељ спреда седи на престолу с високим наслоном држећи обема рукама Јеванђеље на грудима; око главе нимб с крстом. У пољу горе л. од главе ІС д. ХС Д. од престола крстић. Оквир као на аверсу.

Пречник 21—22 мм. Тежина 2,04 гр. Пробушен. (Слика 8.)

Судећи по ознаци на аверсу (V—L), новац је искован у истој ковници у којој и динари с натписом Рабь Христоу Владиславь и ознаком В — Λ у пољима аверса (Љубићева врста II b 7 новаца Владислава I) што је још један доказ да то нису новци Владислава I као што су мислили Шафарик[28], Љубић[29] и Чремошник[30].

Сл. 8. Динар Владислава II с латинским натписом
Abb. 8. Dinar Vladislavs II mit lateinischer Inschrift

Сл. 9. Динар жупана Николе Алтомановића
Abb. 9. Dinar des Župan Nikola Altomanović

ДИНАР НИКОЛЕ АЛТОМАНОВИЋА С НАТПИСОМ ПИСАНИМ ЛАТИНИЦОМ

Августа месеца 1949 године набављен је за Нумизматичку збирку Народног музеја један стари новац који, колико ми је познато, није забележен у литератури, те га стога овде описујем.

Av. Шлем на л. Над њим развијена копрена на чијим се угловима налазе украси у облику троуглова састављених од по три тачке, а изнад копрене је розета начињена од шест листића у коју је утакнута трострука перјаница. Около, с д. на л., натпис д. · + SVP[Λ] Ր л. ՈIƆOLΛ· Наоколо оквир од тачака.

Rv. Две особе спреда стоје једна поред друге држећи међу собом двоструки крст. Обе су обучене у дугачке хаљине украшене шарама у облику лоптица. У пољу л. Ϛ д. Ѵ Доле, између ногу леве личности и дршке крста, знак Ր. Оквир од тачака.

Сребро. Пречник 16,5—17,5 мм. Тежак 0,88 гр. Пробушен. (Сл. 9.)

По казивању продавца, сељака из Селанца, срез азбуковачки, нађен на локалитету „Крушкик" у томе селу.

По претстави на аверсу и реверсу новац је сличан динарима цара Уроша (Av. као Љубићева врста II a; Rv. као Љубићева врста III b 1), док слова својим обликом одговарају словима на новцу кнеза Лазара с талијанским натписом (Љубићеве врсте II d и III b), што значи да је он кован у трећој четврти XIV в. У то време, међутим, у нашим областима једини у изворима познати жупан Никола је Никола Алтомановић,[31] у чијој се

[26] Opis jugoslavenskih novaca, стр. 74.

[27] Ко је ковао динаре с натписом Стєфань раєь Христоу и Стєфань Владиславь? Студије из српске нумизматике, посебна издања САН CCLIX 1956, 13 идд.

[28] Описаніе свию досадъ познаты србски новаца, Гласникъ Друштва србске словесности III 1851, 203 идд.

[29] Opis, стр. 33 ид.

[30] Развој српског новчарства до краља Милутина, Посебна издања САН CI 1933, 20 идд.

[31] Мих. Јов. Динић, О Николи Алтомановићу, Посебна издања Српске академије наука XC Београд 1932, 30.

држави налазио и крај у коме је овај новац нађен, те је, према томе, ово једна досад непозната врста његовог новца.

Раније познати новци Николе Алтомановића имају натпис писан ћирилицом (Љубић стр. 178), а ковани су на Руднику, судећи по називу *руднички грошеви, grossi de Rudnicho,* под којим се спомињу у изворима[32], те је, по свој прилици, ту искована и ова нова врста која тежином одговара онима које је Љубић описао[33].

НОВЕ ВРСТЕ НОВАЦА ДЕСПОТА ЂУРЂА БРАНКОВИЋА

Сл. 10. Динар деспота Ђурђа Бранковића из Новог Брда

Abb. 10. Dinar von Novo Brdo des Despoten Djurdje Branković

Сл. 11. Бакаран новац деспота Ђурђа Бранковића

Abb. 11. Kupfermünze des Dospoten Djurdje Branković

Сл. 12. Бакаран новац деспота Ђурђа Бранковића

Abb. 12. Kupfermünze des Despoten Djurdje Branković

Међу српским новцима којима је после рата употпуњена Нумизматичка збирка Народног музеја налази се неколико новаца деспота Ђурђа Бранковића, од којих су најважнији једна до сада непозната варијанта Љубићеве врсте VI кована у Новом Брду и три бакарна новца. Ове новце не спомињу ни Љубић ни Јоза Петровић[34], те ћу их овде описати.

1. Av. Деспот, брадат, с дугачком косом и брковима, у дугачком оделу закопчаном спреда и огрнут огртачем закопчаним испод грла, седи спреда на престолу без наслона држећи д. руком усправно исукан мач а л. шар с крстом; на глави круна. На угловима престола по један крин. Около, с д. на л., одозго наниже, Деспотъ Гюргъ. Оквир од тачака.

Rv. Лав на л. Около горе Н Ѣ Б Р Д [О]

Сребро. Пречник 12—14 мм. Тежак 0,94 гр. Слика 10.

2. Av. Као код претходног. Натпис Деспотъ Гюргъ.

Rv. Као код претходног. Натпис [С М] ДРЕО.

Бакар. Пречник 14—15 мм. Тежак 1,22 гр (сл. 11). Из атара села Сеоне, срез грочански.

Други примерак (пречник 14—15 мм. Тежак 1,22 гр) са непознатог налазишта.

3. Av. Натпис Гюргъ уоквирен тачкама. У прстену около, с д. на л., д. Деспо[тъ] л. [Гюргъ].

Rv. Лав на л. уоквирен тачкама. У прстену около шест (?) звездица.

Бакар. Пречник 14—16 мм. Тежак 0,65 гр (сл.12).

Д-р РАСТИСЛАВ МАРИЋ

[32] В. Јиречеков приказ Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXVII et XXVIII у Arch. f. slav. Philologie XIX 1897, 591.

[33] По Љубићу, Opis стр. 178 они би били тешки између 0,90 и 1,18 гр (један примерак из косовске оставе био би тежак 0,40 гр).

[34] Деспот Ђурађ Бранковић у светлу нумизматике, Нумизматичар I 1934, 10 идд.

AUS DER NUMISMATISCHEN SAMMLUNG DES NATIONALMUSEUMS IN BEOGRAD

Die Numismatische Sammlung des Nationalmuseums in Beograd hat sich in den letzten Jahren beträchtlich vermehrt. Es wurden einige Schatzfunde aus römischer Zeit erworben: aus Grocka (Regierung des Marc Aurel), Boljetin und Tekija (Einfall der Daker im Jahre 85) und aus Nisch (Regierung des Gallienus), sowie einige seltene Münzen: solidi des Vetranio (Cohen 7), der Irene (Wroth 1) und Leons VI (Wroth p. 445). Die wichtigen Funde aus Boljetin, Tekija und Nisch werden in besonderen Studien veröffentlicht werden. Hier hat der Verfasser einige wichtige antike und mittelalterliche Münzen besprochen, die aus dem alten Fond der Numismatischen Sammlung stammen oder in der letzten Zeit erworben wurden.

SILBERNE MÜNZE DER PROVINZ LYKIEN AUS DOMITIANS ZEIT

Aus dem Funde von Grocka stammt eine silberne Münze Lykiens, im Jahre 95 geprägt, auf deren Rückseite eine Eule auf zwei Lyren stehend dargestellt ist. Diese Darstellung taucht jedoch nach Hill, Catalogue of the coins of Lycia, erst auf den Münzen Nervas auf (Abb. 1).

MÜNZEN DER RÖMISCHEN BERGWERKE IN SERBIEN

Auf dem Kosmajgebirge, in der Umgebung von Babe, Guberevac und Stojnik, wo sich Ueberreste von römischen Bergwerken, Ansiedlungen und eines Kastells befinden, wurden in den letzten Jahren Münzen mit Inschriften m e t a l l i U l p i a n i, m e t a l l i D a l m a t i c i, m e t a l l i s A u r e l i a n i s, m e t a l l i s P a n n o n i c i s auf der Rückseite gefunden. Die Funde beweisen, dass diese Münzen für den Gebrauch in den römischen Bergwerken in Moesia Superior bestimmt waren.

SILBERNE MÜNZEN NICEPHORS III. BOTANIATES

In der Numismatischen Sammlung des Nationalmuseums befinden sich zwei silberne Münzen Nicephors III. von denen eine dem von Friedländer beschriebenen Exemplar des Berliner Münzkabinetts ähnlich ist (Abb. 3). Die andere jedoch, mit der Darstellung des stehenden Kaisers auf der Vorderseite und der Heiligen Jungfrau auf der Rückseite ist, soviel mir bekannt, nirgends beschrieben (Abb. 4).

MÜNZEN DES THEODOROS ANGELOS, KAISER VON SALONIK

Die Numismatische Sammlung des Nationalmuseums hat zwei silberne Münzen des Kaisers Theodoros Angelos, die aus einem Schatzfunde stammen, der irgendwo in der Umgebung von Nisch gefunden wurde, auf deren Vorderseite der Kaiser dargestellt ist, dem der Hl. Demetrios das Modell einer Stadt (Salonik?) überreicht (Abb. 5, 6). Eine identische Darstellung befindet sich auch auf einer unbestimmbaren kupfernen Münze (der Name des Herrschers unlesbar) der Numismatischen Sammlung des Nationalmuseums, weshalb auch diese Münze dem Theodoros Angelos zugeschrieben werden könnte (Abb. 7).

EIN DINAR DES SERBISCHEN KÖNIGS VLADISLAV II. MIT LATEINISCHER INSCHRIFT

In der Numismatischen Sammlung des Nationalmuseums befindet sich eine silberne Münze mit der Darstellung des sitzenden Herrschers und der Aufschrift M o n e t a V l a d i s l a v auf der Vorderseite, die nur Vladislav, dem Sohn des serbischen Königs Dragutin, zugeschrieben werden kann. Aehnliche Darstellungen befinden sich nämlich nur auf serbischen Münzen, die im ersten Viertel des XIV. Jahrh. (nach 1308) geprägt wurden. Zu jener Zeit aber trug im serbischen Herrscherhaus nur Dragutins Sohn Vladislav diesen Namen (Abb. 8).

DINAR DES NIKOLA ALTOMANOVIĆ MIT DER MIT LATEINISCHEN BUCHSTABEN GESCHRIEBENEN INSCHRIFT

Im Jahre 1949 wurde von der Numismatischen Sammlung eine unbekannte Münze des Nikola Altomanović erworben, auf deren Vorderseite die serbische Inschrift mit lateinischen Buchstaben geschrieben ist (Abb. 9).

NEUE MÜNZEN DES DESPOTEN DJURDJE BRANKOVIĆ

Unter den neuerworbenen serbischen Münzen befinden sich vier bisher unbekannte Münzen des Despoten Djurdje Branković, eine silberne, geprägt in Novo Brdo, und drei kupferne (Abb. 10—12).

D-r R. Marić

СИТНИ ПРИЛОЗИ ИЗ АРХЕОЛОГИЈЕ И ЕПИГРАФИКЕ

КОШТАНИ CALAMUS ИЗ МАРГУМА

Са терена на Орашју код Дубравице на коме се налазе остаци римског Маргума и насеља старијих и млађих од њега прикупљено је доста материјала за проучавање римског доба наше земље[1], између осталога и предмет случајно нађен на обали Мораве о коме ћу овде говорити.

Сл. 1. Коштани calamus из Маргума
Abb. 1. Der beinerne calamus aus Margum

Сл. 2. Почетак натписа на calamus-у из Маргума
Abb. 2. Inschriftanfang auf dem calamus aus Margum

Углађена птичија кост дугачка 14,2 см, на једном крају заравњена а на другом зарезана и уздуж зацепљена тако да потпуно личи на данашња пера за писање. На једној страни сачуван почетак плитко урезаног натписа од кога се поуздано може прочитати само почетно слово М. Сада у Градском музеју у Пожаревцу (сл. 1 и 2).

Стари Грци и Римљани су, као што је познато из писаних извора, по претставама на сликама и из налазака, на папирусу и пергаменту писали перима (calamus) од трске и бронзе, од којих се сачувало неколико примерака[2]. Предмет из Маргума потпуно одговара претставама тршчаних пера на сликама и сачуваним бронзаним перима[3], због чега ће и он бити такво перо. Иако се изнад остатака Маргума налазе остаци из новијег доба (од средине XV па до почетка XIX в.), када су била у употреби пера сличног облика, перо о коме је реч је несумњиво античко, пошто слово М у натпису својим обликом одговара словима натписа угребених или отиснутих жигом или написаних бојом на фрагментима римских судова и опека нађених на терену Маргума. Коштана пера из Старог века, колико сам се могао обавестити, досада нису нађена, те ово из Маргума претставља новину за науку[4].

[1] О резултатима ископавања која је Археолошки институт Српске академије наука вршио на овом локалитету в. Ђ. Мано-Зиси, Д-р Р. Марић и М. Гарашанин, Ископавање на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1947 години, Старинар I 1950, 143 идд.; Р. Марић, Ископавања на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1948 и 1949 год., Старинар II 1951, 113 идд.; Нови натписи из Маргума. Прилози привредној историји Србије римског доба, Глас CCIII 1952, 88 идд.; Ископавања на Орашју, Весник. Тромесечни билтен музејско-конзерваторског друштва НРС 13, 1954.

[2] B. R. Wünsch, Feder, RE VII 2098 идд.; Blümner, Die römischen Privataltertümer, München 1911, 471.

[3] В. напр. Aus'm Weerth, Römisches Schreibgeräth, Bonn. Jahrbb. LXXII 1882, 96.

[4] Ситне прилоге из археологије и епиграфике саопштио сам на седници Археолошког института од 29 X 1951.

КАКО ЈЕ ПОСТАО ИЛИРСКИ ЗАВРШЕТАК -IZZA?

У своме Путопису дела праве (старе) Србије св. II стр. 165 и д. Милош Милојевић прича како се у селу Студеници на реци Студеници код Пећи налазе „огромне и ужасне урвине од дивног и прекрасног Студеничког монастира... Око бив. монастира стоји огромно гробље са прастарим српским натписима, али га има и са латинским... Од римских натписа навешћу само ова три која смо потпуније, верно снимили. Први се састоји из ових 6 непотпуних врстица: 1. D. M. 2. VELSA DRAGI 3. TA MAG. DOM. VIX. 4. AN. XXXII ET SU 5. FIL. BLASSIZA V. 6.... PROCVL. VIX... Други је од ове три врстице: 1. MARCIVS FLAV 2. ET IVLIVS SER. 3. G. VIX ANN. XXII Трећи се састоји из 11 врстица, и то: 1. MERCVL. HAVE BENE V 2. ALEA. 3. SALVTAS. 4. M. 5. MILIZZA BOSSINA. 6. VIXIT ANNIS XXII VIPI. 7. SI....CIA VIX. ANNIS XXV. 8. VLPIVS VVLCASSINVS 9. VIX. AN. XXX M. FLIS B MER... VIVOS 11. F. C. — Његов препис ова три натписа унео је Еванс у своја *Археолошка истраживања у Илирику*, преко којих су ушли у *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (бр. 9291 — 93) и тако постали приступачни људима који се нису могли послужити Милојевићевим делом, а у њима је било елемената који су одмах привукли пажњу научника. Тако је Вилхелм Шулце у једној напомени у своме великом делу о латинским личним именима завршетке имена MILIZZA у трећем и BLASSIZA у првом натпису довео у везу с македонским завршетком — ισσα (ν βασίλισσα) и прогласио их илирским свакако стога што их, сем у именима са ових натписа, нађених на илирској територији, нигде више није нашао у латинским натписима[5]. Из Шулцеовог дела овај су илирски суфикс *-izza* узели други научници, између осталих и познати бечки лингвиста Кречмер, који га спомиње у једној од својих најновијих расправа[6]. Ова два имена, међутим, као и нека друга имена у натписима које је Милојевић преписао на гробљу у Студеници су чисто српска (DRAGITA, VVLCASSINVS, BOSSINA) на шта је Бруншмид скренуо пажњу уредницима *Корпуса* чим је изашла из штампе свеска у којој су они објављени. Бруншмидова напомена забележена је на стр. 43*, али на ту белешку нису обратили пажњу људи који су имена Милица и Блажица прогласили илирским, те је то тако остало и до данас.

Милојевић, међутим, није измислио ова три натписа. Неколико људи су, независно један од другог, у Гуштерици на Косову забележили три римска надгробна натписа исте садржине као и ова три Милојевићева, из чега се може закључити да су му они послужили као подлога. Из нама непознатих разлога он је те натписе нешто скратио а римска имена заменио српским. И ти су натписи објављени у *Корпусу*, неколико страна пре Милојевићевих па је чудновато како раније није уочена веза између Милојевићевих и оних из Гуштерице[7].

ВОТИВНИ НАТПИС ИЗ НОВОПАЗАРСКЕ БАЊЕ

Лета 1949, приликом копања темеља за хотел у Новопазарској Бањи, нађена је ара од пешчара горе и доле профилирана и горе спреда украшена лозицом с лишћем, висока 0,84, широка 0,32 и дебела 0,28 м. Сада у Обласном музеју у Крагујевцу чија ми је управа ставила на расположење (сл. 3).

На предњој страни натпис:

I O M
CETERISQVE
DIS DEABVS
HVIVSCE
5 LOCI PRO SALVTE
DOMININOSTRI
M. VCENTEVS
BF. C. L. VII CL
V S

Лигатуре TE (2 ред), CI, PR, AL, TE (5 ред), IN, NI, TRI (6 ред), NTE (7 ред)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) ceterisque dis deabus huiusce loci pro salute domin(i) nostri M. Ucenteius b(ene)f(iciarius) c(onsularis) l(egions) VII C(laudiae) v(otum) s(olvit).

Ара је посвећена Јупитеру и осталим боговима и богињама поштованим у месту у коме је ара била постављена[8] и ти ће богови

[5] Zur Geschichte lateinischer Eigennamen 40[5].

[6] Die vorgriechischen Sprach- und Volksschichten, Glotta XXX 1943, 118.

[7] Овде дајем препис једног натписа из Гуштерице и одговарајући натпис код Милојевића да би се видела веза између њих.

CIL 8294 (по Милојевићу):
MERCVL. HAVE. BENE VALEA [s qui me] SALVTAS
D. M.
MILIZZA BOSSINA VIXIT ANNIS XXII VLPI
S///CIA VIXIT ANNIS XXV VLPIVS VVLCASSINVS
VIX. ANN. XXX F(i)LIS BMER/// VIVOS
F. C.

CIL III 8177 (по Rev. arch. 1873, 141):
VLP. IONICE HAVE. BENE VALEAS QVI ME
SALVTAS
D. M.
CLAVDIA. RVFINA VIXIT ANNIS XXX VLPIVS.
IONICIANVS VIXIT ANNIS XXV VLPIVS RVFINVS
VIXIT ANNIS V HSS M. VLP. IONICVS COIVGI ET
FILIS B. M. ET SIBI VIVVS
F. C.

[8] О сличним дедикацијама из наше земље в. мој рад Антички култови у нашој земљи, 55.

и богиње, по свој прилици, бити божанства лековитих извора Новопазарске Бање јер је дедикација извршена за здравље.

Натпис је, судећи по облику слова и титули владајућег цара *dominus*[9] с краја II в. н. е. из чега би се могао извести закључак да је минерална вода Новопазарске Бање тада већ била употребљавана за лечење.

Сл. 3. Ара из Новопазарске Бање
Abb. 3. Ara aus Novopazarska Banja

Сл. 4. Силванова ара из Губеревца
Abb. 4. Silvansara aus Guberevac

НОВИ НАТПИСИ ИЗ ГУБЕРЕВЦА

Септембра месеца 1951, приликом обиласка остатака античких насеља и рударских радова у атарима села Баба, Губеревца и Стојника, прегледао сам римске натписе чије ми је преписе пре тога био донео Љубомир Ђорђевић, земљорадник из Баба, а које овде саопштавам.

1. Ара од жућкастог пешчара горе и доле профилирана висока 0,39, широка 0,26 и дебела 0,12 м. У Епиграфској збирци Народног музеја (сл. 4)[10]. На предњој страни натпис:

SILVANO AV
CONSERVATO
[M] VLP TEREN
TIVS CVM SVI
V. S. L. M.

Silvano au(gusto) conservato(ri) [M] Vlp(ius) Terentius cum sui(s) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Судећи по имену дедиканта, ара је из прве половине II в. н. е.

Као што се види из натписа и претстава на споменицима из наше земље, култ Силвана ту је био доста раширен. Под његовим именом, међутим, није био поштован само римски бог него и нека локална божанства идентификована с њим[11]. Ово је, како изгледа, први натпис из наше земље у коме се налази његов епитет *заштитник, Conservator*[12].

2. Надгробна плоча од жућкастог пешчара висока 1,86, широка 0,85 и дебела 0,20 м, горе оштећена. Удубљено натписно поље, лево и десно, уоквирено сада оштећеним стубовима а изнад њега, у горе засведеном пољу, рељеф на коме претстављена ваза широког трбуха а узаног врата у којој се налазе лозица с плодовима и борова шишарка. Лево и десно од вазе, окренути уполье, седе на стражњим

[9] Честа на натписима с краја II в., в. RE I 1308.
[10] Снимци натписа су архитекте Ивана Здравковића.
[11] О култу Силвана у нашој земљи в. мој рад Антички култови у нашој земљи 28 и д., 53.
[12] Rendić-Miočević, Ilirske pretstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmacije, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu X 1955, 8 сматра илирским Силвана Маглу (Silvanus Magla) споменутог у натпису једне аре из Сиска (CIL III 3963) иако је то, судећи по имену, келтски бог, в. Антички култови у нашој земљи 29; Marić, Der balkankeltische Gott Magla, RIEB III 1936, 231 идд, Наш класични подмладак, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XVII 1937, 187 идд.; Барић, О Силванову епитету Магла, Прилози XVI 1936, 325 и д.

Сл. 5. Надгробни споменик Аурелија Акуциона
Abb. 5. Grabdenkmal des Aurelius Acutio

Сл. 6. Натпис на споменику Аурелија Акуциона
Abb. 6. Inschrift auf dem Denkmale des Aurelius Acutio

ногама по један лав окренувши главу вази. У горњем левом углу розета. Сада у Народном музеју у Београду (сл. 5 и 6).

Натпис гласи:

D M
CLAVDIA CASTA
VIXIT ANN XXXII
ET. AVRELIA FLORA
VIXIT ANN. L
AVREL ACVTIO
MIL COH. II. AVRE
LIAE N CONIVGI
ET MATRI BENEME
RENTIS ET SIBI VI
VVS FECIT

D(iis) m(anibus). Claudia Casta vixit ann(is) XXXII et Aurelia Flora vixit ann(is) L. Aurel(ius) Acutio mil(es) coh(ortis) II Aureliae n(ovae) coniugi et matri benemerentis (sic!) *et sibi vivus fecit.*

ME у *benemerentis* исписано на оквиру натписног поља.

Dat. pl. benemerentis јавља се и на другим натписима из Горње Мезије.

Друга нова Аурелијева кохорта у којој је служио Аурелије Акуцион, колико ми је познато, нигде се више не спомиње. На натписима нађеним у крају у коме и овај о коме говорим спомињу се још две Аурелијеве друге нове кохорте, али је код њих назначена и народност војника који су у њима служили *(coh. II Aurelia nova miliaria civium Romanorum, coh. II Aurelia nova Sacorum)*, чега нема у овом натпису[13]. Из тога се може закључити да су или од ове кохорте без ознаке народности војника формиране оне јединице које су назване по народности војника који су у њима служили или су, обратно, те две кохорте спојене у једну у чијем се имену не спомиње национална припадност војника. У првом случају наш би натпис био старији од оних с ознаком народности војника, у другом — млађи. Засада се, међутим, не може тачније одредити тај однос.

3. Доњи део надгробне плоче од белог мермера висок 0,76, широк 0,51, дебео 0,20 м. Натписно поље било уоквирено стубовима, од којих доле лево сачувана база. Нађен на локалитету Гомилице (атар Губеревца) — (сл. 7). Данас нестао.

Од натписа се са сигурношћу могу прочитати само два последња реда

CONIV GI BE
NEME RE NTI

[13] О војним јединицама које се спомињу у натписима из Баба, Губеревца и Стојника в. Vulić, Antike Denkmäler in Serbien, Jahreshefte III 1900 Bbl. 151.

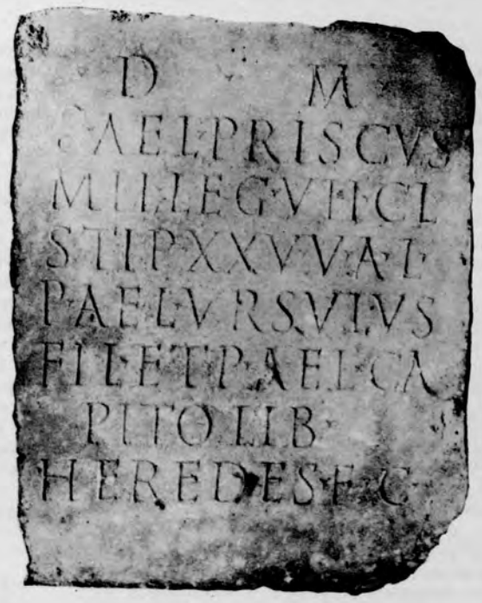
Сл. 7. Фрагмент натписа са Гомилице
Abb. 7. Inschriftfragment von Gomilica

Сл. 8. Надгробна плоча Антихаровог сина Лисанта
Abb. 8. Grabplatte des Antichares Sohn Lysas

Сл. 9. Јупитерова ара из Земуна
Abb. 9. Jupiterara aus Zemun

Сл. 10. Надгробна плоча Публија Аурелија Приска
Abb. 10. Grabplatte des Publius Aurelius Priscus

ИЗ ЕПИГРАФСКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

За последњих неколико година Епиграфска збирка Народног музеја знатно се увећала. Сем неколико натписа на камену, за њу је набављен већи број фрагмената земљаних судова и опека са деловима жигова важних за проучавање индустрије и трговине у Србији римског доба. Жигови ће бити објављени у нарочитом раду, док овде саопштавам натписе на камену.

1. Плоча од белог мермера висока 0,72, широка 45,5 а дебела 0,10 м, окрњена горе лево на углу и дуж целе десне стране. Профилирано удубено натписно поље в. 0,50 а ш. 0,28 м (сл. 8). Нађен у близини Прилепа приликом грађења пруге Велес—Битољ[14].

Натпис гласи:

ΛΥCΑC · ΑΝΤΙΧΑΡΟΥ
ΚΑCCΑΝΔΡΩΥΙΩ
ΘΑΝΟΝΤΙ ΚΑΙ ΑΜΜΙ
Α ΤΗ CΥΜΒΙΩ ΚΑΙ ΥΙΩ
ΤΑΙΩ ΚΑΙ ΕΑΥΤΩ ΖΩ
ΝΤΩΝ ΜΝΗΜΗC
ΧΑΡΙΝ

Λύσας Ἀντιχάρου Κασσάνδρῳ υἱῷ καὶ Ἀμμίᾳ τῇ συμβίῳ καὶ υἱῷ Γαίῳ καὶ ἑαυτῷ ζώντων μνήμης χάριν.

2. Ара од пешчара, профилирана доле спреда и са обе стране, оштећена горе напред и преломљена на два дела (највећа висина једног дела 0,425, ширина 0,317, дебљина 0,24 м; највећа висина другог 0,425, ширина 0,32, дебљина 0,245 м). На горњој површини округло удубљење (највећа дубина 0,025, ширина 0,10 м). Слова лепа, правилна, исте величине и на једном и другом делу (висина 0,035 до 0,045 м), што је најбољи доказ да су оба комада делови истог споменика. Нађен првих дана маја 1950 у Земуну приликом оправке зграде на углу Улице Маршала Тита и Бежаниске (сл. 9). Сада у Народном музеју.

Натпис гласи:

I O M
PATERNO
IVL CELER
SCRIBA CL
V S L L M
PISONE COS

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) paterno Iul(ivs) Celer scriba cl(assis) /Pannonicae/ v(otum) S(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito) Pisone co(n)s(ule).

Classis Pannonica имала је своју станицу у Таурунуму, в. Fiebiger, *Classis*, RE III 2646.

Између претпоследњег и последњег реда натписа, где би требало да буде име другог конзула, има простора још за један ред, али се, међутим, ту не примећују никакви трагови слова ни брисања текста, што значи да оно није ни било написано. Неколико Пизона били су конзули у I и II в.[15]. Пизон споменут у овом натпису биће по свој прилици А. Јулије Помпилије Пизон Т. Вибије Вар Левил Береницијан, *consul designatus* за 177 (CIL VIII 2582).

3. Правоугаона плоча од белог мермера, висока 0,45, широка 0,375, дебела 0,06 м. Нађена при радовима на проширењу нове зграде Универзитета на Студентском тргу (сл. 10).

Натпис гласи:

D M
P. AEL. PRISCVS
MIL. LEG. VII. CL.
STIP. XXV. V. A. L
P. AEL. VRSVLVS.
FIL. ET. P. AEL. CA
PITO LIB.
HEREDES. F. C.

D(iis) m(anibus). P. Ael(ius) Priscus mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae) stip(endiorum) XXV v(ixit) a(nnis) L. P. Ael(ius) Ursulus fil(ius) et P. Ael(ius) Capito lib(ertus) heredes f(aciendum) c(uraverunt).

Д-р РАСТИСЛАВ МАРИЋ

[14] Споменик је, изгледа, у новије доба био понова употребљен јер је на његовом доњем делу био угребен и српски натпис који због лишаја којим је камен био обрастао и слабе видљивости нисам могао прочитати.

[15] Упор. Liebenam, Fasti consulares 95; нисам могао употребити Degrassi, Fasti consulares imperii Romani.

KLEINE ARCHÄOLOGISCHE-EPIGRAPHISCHE BEITRÄGE

DER BEINERNE CALAMUS AUS MARGUM

Aus den vom Archäologischen Institut der Serbischen Akademie der Wissenschaften erforschten Resten des römischen Margums stammt ein römischer calamus aus Vogelbein auf dem noch der Anfang einer lateinischen (?) Inschrift sichtbar ist (Abb. 1, 2).

WIE IST DIE ILLYRISCHE ENDUNG -IZZA ENTSTANDEN?

Die von Kretschmer (Glotta XXX 1943, 118) erwähnte illyrische Endung -izza ist in Wirklichkeit die Endung serbischer Eigennamen Milica, Blažica, welche W. Schultze, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen 40[5] in einer von Miloš Milojević nach CIL III 8177 gefälschten Inschrift CIL III 8294 fand. Die Inschrift CIL III 8294 ist auch im Corpus Inscriptionum Latinarum als falsch bezeichnet (S. 43*), diese Anmerkung Brunšmids ist aber von den Sprachforschern übersehen worden.

EINE NEUE VOTIVINSCHRIFT AUS NOVOPAZARSKA BANJA

Aus Novopazarska Banja stammt eine Sandsteinara aus den letzten Jahren des II. oder den ersten des III. Jahrhunderts, die der beneficiarius M. Ucenteus dem Jupiter und den anderen Gottheiten dieser Ortschaft für die Gesundheit des Septimius Severus und dessen Söhne weihte (Abb. 3).

NEUE INSCHRIFTEN AUS GUBEREVAC

Aus dem mösisch-dalmatinischen Grenzgebiet in der Gegend von Kosmaj, wo Procops Aureliana zu suchen ist, stammen drei neue Inschriften — eine auf einer dem Silvanus augustus conservator geweihten Ara und zwei Grabinschriften, von denen die von einem Soldaten der cohors II Aurelia nova seiner Mutter und Frau errichtete die wichtigste ist. In den aus der Gegend von Guberevac stammenden Inschriften werden mehrere Cohorten mit der Bezeichnung II Aurelia erwähnt (vgl. Jahreshefte III Bbl. 151), während die II Aurelia nova hier zum ersten Male auftaucht (Abb. 4—7).

AUS DER EPIGRAPHISCHEN SAMMLUNG DES NATIONAL-MUSEUMS IN BEOGRAD

Für die Epigraphische Sammlung des National-Museums wurden in den letzten Jahren mehrere Töpfermarken und zwei Grabinschriften erworben — je eine griechische und römische Grabinschrift und eine Ara mit der lateinischen Votivinschrift an Jupiter Paternus aus dem Jahre 177. Letztere Inschrift ist die wichtigste, da sie von einem scriba classis [Pannonicae] gewidmet wurde (Abb. 8—10).

Rastislav Marić

БЕОГРАДСКА ИКОНА БОГОРОДИЦЕ У ЦАРИГРАДУ

У прошлој свесци *Старинара* (III—IV за 1952—1953 годину), на стр. 217—222 дао сам приказ цркве т.зв. „Богородице Београдске" („Панагиа" или „Теотокос Белиградиу") и иконе Београдске Богородице која се у њој налазила, а све поводом посете тој цркви коју сам учинио у јесен 1953 године, у Цариграду. Тим написом хтео сам да покушам да решим питање које је покренуо још Стојан Новаковић једним чланком штампаним у часопису *Нова Искра* године 1899 (стр. 178) и где је он, испитујући икону Богородице, која као да је требала да је донесена из Београда после 1521 године када је султан Сулејман преселио у Цариград један део београдског становништва, нашао годину 1539 на истоветној икони св. Николе која је била на иконостасу заједно са иконом Богородице. Новаковић је, дакле, био посумњао да је реч о првобитној икони Богородице из XIV века, или можда и старијој, већ да је та која је на иконостасу, можда, нека новија икона из XVI века.

Ја сам у прошломе броју *Старинара* донео резултате мога испитивања који потврђују, углавноме, Новаковићеву сумњу: Икона Богородице и две друге истоветне са њом (Христа и св. Николе), збиља су иконе из XVI а не из XIV века нити старије. Донео сам и део натписа који се још назирао на икони св. Николе. Нажалост натпис нисам тада могао дешифровати али приликом накнадног студирања дошло се на мисао да би нека слова тога натписа могла имати извесне сличности са речима „господар" и „молдав"... што би, са начином писања краја имена Никола*е*, могло довести ове иконе у неку везу са молдавским господарима, за које знамо да су имали везе са Цариградом, па, доцније (1632 год.), посредно и са истом овом црквом, јер је молдавски кнез Василије Лупул откупио од цариградског патријарха Партенија II мошти свете Петке које су, наводно заједно са иконом, донели Београђани из Србије.

Поред поменутих престоних икона и иконе св. Николе на којој се јединој још то мало натписа назирало, било је у тој истој цркви и у агијазми, у дворишту одмах до ње, још више других старих икона од вредности. Па и поменута икона Богородице, и друге две из исте групе и истоветне са њом, иако нису оне које се мислило да су, ипак су биле од значаја и својом уметничком вредношћу и форматом а и временом када су сликане. Међутим, данас свега тога више нема. Ни икона,

Сл. 1. Унутрашњост спаљене цркве Богородице Београдске у Цариграду

Fig. 1. L'intérieur de l'église après l'incendie

Сл. 2. Поломљени фрагменти старије византиске цркве (види сл. 6, стр. 218, „Старинар" III—IV)

Fig. 2. Restes de l'église après l'incendie

ни саме цркве. Све је потпуно изгорело 6 септембра 1955 год. када су и још многе друге цркве у Цариграду, и другде, изгореле или на други начин уништене. У многима од њих, мада су све релативно новије (сем Богородице „Монголске" која је из XIII века и св. Ђорђа у крају Псаматији) било је икона и других предмета велике уметничке вредности (окова реликвија, књига, портативних минијатурних мозаика итд.).

Црква Богородице Београдске је имала облик тробродне базилике са галеријама, али су само четири обимна зида била од камена, све остало, па и таваница као и кровна конструкција, било је од дрвета. Дрвен је био и иконостас на коме је било осам великих икона. У згаришту нема више ни најмањег трага ни од каквог предмета. Спаљене су и све иконе, којих је било више у агијазми — капелици у дворишту цркве. Сл. 1 претставља унутрашњост цркве са местом где је био иконостас, а сл. 2 претставља камени капител, преломљен на двоје (пореди са сл. 6 из прошле књиге *Старинара*) и још неке фрагменте старије византиске цркве која је била на месту ове која је сада изгорела.

А. Д.

A PROPOS DE L'ICONE DE LA VIERGE DE BEOGRAD A CONSTANTINOPLE

Dans le volume III/IV de »Starinar« (1952—53, p. 217), j'ai publié une communication sur l'icône de la Vierge qui devrait dater du XIVe siècle et qui aurait été apportée à Constantinople lors du transfert d'une partie de la population de Beograd, après la prise de cette dernière ville par le sultan Suleiman en 1521.

Pendant un séjour à Constantinople, en 1953, j'ai visité l'église de la Vierge de Beograd qui se trouve près de la porte de Beograd et j'ai pu constater que S. Novaković a eu bien raison de douter de l'authenticité de cette icône (dans un article publié déjà en 1899). D'après son style, l'icône appartiendrait bien au XVIe siècle, ce qui correspond aussi à la date de 1539 inscrite sur l'icône de St. Nicolas qui se trouvait dans le même iconostase et qui était du même style et des mêmes dimensions.

La question aurait pu être tranchée d'une manière plus précise si on avait pu lire les incriptions qui se trouvaient au bas de ces icônes. Mahleureusement ces inscriptions étaient éffacées et seulement celle de St. Nicolas gardait encore une partie quelque peu lisible. La lecture en a été rendue plus difficile encore par le reflet du verre sous lequel l'icône a été placée. Ainsi le déchiffrement définitif avait-t-il du être remis pour plus tard, en attendant des conditions plus favorables.

Malheureusement l'église toute entière, avec ses trois icônes et beaucoup d'autres, a brûlé le 6 Septembre 1955 et on doit désormais se contenter des résultats obtenus auparavant et essayer de déchiffrer le texte d'après le croquis déjà relevé.

A. D.

НЕКИ ТОПОГРАФСКИ ПОДАЦИ О СТАРОМ НИШУ

Боравећи у Нишу 1951 године са циљем да упознам нишку тврђаву, добио сам од управника нишког музеја, Ненадовића Александра, копију једног старог плана Ниша, који приказује Ниш у XVI и XVII веку. Како се овај план знатно разликује од плана који се чува у Музеју града Београда, који ми је био познат од раније, који приказује Ниш у првој половини XVIII века (1737), то сам изменио првобитну одлуку да проучим нишку тврђаву као самосталан објект и да приступим њеном комплексном проучавању у односу на цео град, у вези са оснивањем и развојем Ниша кроз векове, који је основан веома давно баш на територији коју покрива данашња тврђава, одакле је почело ширење града најпре на десној обали Нишаве, да би у XVI веку насеље прешло и на леву обалу Нишаве.

Проучавање Ниша постало је хитно и актуелно, јер се 1950 године приступило савременом уређењу нишке тврђаве. Услед тога што о том споменику не знамо скоро ништа, постоји уверење да се њеном уређењу може приступити одмах без икаквих претходних студија, јер је тврђава наводно новији објект из XVIII века, а остаци зидова на које се наилази у тврђави су остаци турских кућа из XIX века. Може се разумети став НО града Ниша да територију од преко 20 ha у најужем центру града што пре уреди, али та брзина претставља и велику опасност да се један изразито археолошки терен тиме не оштети и изгубе подаци из далеке прошлости Ниша. Као што ћемо мало даље видети требало би са више обазривости приступити вртарском уређењу те територије, на којој можемо са сигурношћу очекивати да откријемо остатке средњевековног и античког насеља.

Пред нас се поставља као најважније да утврдимо праву архитектонску и историјску вредност нишке тврђаве. По свом данашњем облику она спада у ред тврђава бастионе трасе, које се развијају после појаве ватреног оружја од тридесетих година XVI века па надаље. Међутим познато је да је Ниш био и раније утврђен град. Када су Турци први пут напали Ниш 1386 године, град је пао Турцима у руке тек после опсаде која је трајала 25 дана, пошто су пробијени градски зидови. Према томе нишка тврђава у то време није имала данашњи облик.

Како је изгледао Ниш у прошлости сазнаћемо из фотографија за новији период и старих планова за старије периоде. Ова документа морамо упоређивати са данашњим катастарским планом града и тумачити помоћу писаних извора у којима ћемо наћи описе Ниша у прошлости[1].

У Другом српско-турском рату ослобођен је и Ниш после опсаде која је трајала од 16 децембра 1877 године до 9 јануара 1878 године. Одмах затим известан број јавних радника посетио је ослобођене крајеве са задатком да их опишу. Међу њима били су и Милан Ђ. Милићевић и Сретен Л. Поповић[2]. Ниш је тада и фотографисан. Народни музеј у Нишу чува албум фотографија из 1879 године које су израђене по налогу Главног ђенералштаба[3].

Кад упоредимо данашњи изглед Ниша са тим фотографијама примећује се огроман напредак који је учињен за протеклих 75 година. Због тога су те фотографије данас врло драгоцене за проучавање урбанистичког лика Ниша са краја XIX века (сл. 1). После ослобођења Ниша у тврђаву није нико могао улазити а још мање да је снима или проучава. То је главни разлог да о том споменику знамо само оно што су нам забележили Милићевић и Поповић[4].

За време Турака у тврђави била је варош коју је Милићевић описао следећим речима: „Ма да је нишки град мали по обиму, опет је за Турака било у њему доста турских грађанских кућа. Та унутрашња варош имала је

[1] На исти начин проучен је и Београд, види: Д. Јовановић, Београдска тврђава, Уметнички преглед, Београд 1940, 134—138; Д. Јовановић, Из збирке старих гравира Београда, Годишњак Музеја града Београда, књ. I, Београд 1954, 99—104.

[2] Милан Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884; Сретен Л. Поповић, Путовање по новој Србији, Београд 1950.

[3] Народни музеј у Нишу чува албум фотографија Ниша, Прокупља и Куршумлије у кожном повезу са насловном страном:

Његовом Височанству Господару кнезу српском
Милану М. Обреновићу IV
Врховном команданту војске
Главни ђенералштаб
M D C C C L X X I X

[4] У катастарским плановима означена је само спољна контура тврђаве, детаљно снимљене тек 1951.

два дела: Хунћар-махалу и Едирне-бали-махалу (владалачки део и део Балије Једренца). Ту је било врло много неких кваница, бакалница, бозаџиница и свакојаких турских прчварница." Ту унутрашњу варош видимо такође на фотографији из 1879 године (сл. 2). Она је касније порушена да би се саградиле касарне, магацини и радионице за војне потребе.

Милићевић је исправно запазио да су данашњу нишку тврђаву саградили Турци. Њено грађење Милићевић ставља у време од 1719—1725 године, на основу података из путописа аустријског посланика Хуга од Вирмонта, који је, враћајући се из Цариграда 1720 године, имао великих тешкоћа око набавке хране а нарочито сточне хране јер је у Нишу било 16.000 спахија позватих да граде тврђаву.

Архитектонска обрада Београдске и Стамбол капије у нишкој тврђави несумњиво сведоче да су данашњу тврђаву градили Турци (сл. 3 и 4). Што се тиче времена које наводи Милићевић, не бисмо се сложили. Мало је вероватно да је тврђава која захвата површину од преко 22 ha (22ha, 80 ари, 52 м²) могла бити сграђена за шест година, узевши у обзир поред величине и веома лепо озидане бедеме од штокованих квадера. Турци су вероватно започели грађење тврђаве одмах после повлачења аустријске војске из Ниша 1690 године. Губитак Ниша је свакако скренуо пажњу Турцима, да приступе савременијем утврђивању Ниша, јер се очекивало да ће доћи до поновног сукоба са Аустријом. То што је тако велики број људи био ангажован на грађењу нишке тврђаве 1720 године, може се објаснити догађајима који су наступили после карловачког мира. До поновног сукоба између Турске и Аустрије дошло је 1716 године. Турци су тада изгубили најпре Темишвар, а 1717 године Београд. Пожаревачким миром утврђена је нова граница код Параћина, због чега су Турци морали од 1718 године па све до завршетка радова да убрзају радове на овој тврђави. У натпису на мраморној плочи узиданој на Стамбол капији стоји да је султан Ахмет (Ахмет III 1703—1730) „начинио нишки град најтврђим градом, године 1132" а то је по нашем рачунању година 1720 коју треба узети као годину у којој су радови завршени[5].

Године 1736 избио је рат између Русије и Турске. По споразуму од 1726 године Аустрија је била обавезна да ступи у рат на страни Русије, али је уочи самог рата 21 априла 1736 године умро аустријски војсковођа принц Еуген Савојски, због чега је Аустрија ступила у рат тек следеће године. Нови војсковођа гроф Секендорф кренуо је из Београда 29 јуна 1737 године, коме се Ниш без борбе предаде 23 јула. Тај догађај прослављен је израдом једног бакрореза, на коме је приказан план Ниша и у горњем левом углу чин предаје града (сл. 6). На том плану, који чува Музеј града Београда, видимо на десној обали Нишаве варош у тврђави означену на плану са „a. die obere Stadt oder Haubt-Vestung" и насеље изван тврђаве низводно од моста означену са „b. die disseitige kleine Palanka". Варош на левој обали Нишаве означена је са „c. die untere Stadt oder grosse Palanka" а кастел испред моста са „d. ein Hornwerck um welche Nissau flüset". Обе паланке брањене су једним дубоким шанцем испуњеним водом. Изван вароши са јужне стране све до подножја Горице, која је у Плану означена као „Curvingrader Gebürge" простире се предграђе (Die Vorstadt). На плану је означен и Цариградски друм чија се траса поклапа са правцима данашњих улица Тринаестог фебруара и Јадранском до уласка у тврђаву кроз Београдску капију. Друм је затим излазио из тврђаве на Стамбол капију, прелазио преко моста и пролазио кроз кастел који је био на данашњем Тргу Ослобођења и ишао према Софији правцем данашње улице Вожда Карађорђа.

Да је варош на левој обали Нишаве била заиста утврђена наводи и Милићевић следећим речима: „Нишка варош је свуд около ограђена с два платна земљаног утврђења; једно је утврђење хватало мање вароши, и показује да је то грађено онда кад је варош била толика. Друго је утврђење опасивало готово целу данашњу варош."

„Сад су запуштена оба та појаса за утврђења, и готово су сасвим засута". Ако упоредимо план из XVIII века са данашњим катастарским планом Ниша видећемо да су трасе тих шанчева очуване у основи данашњег града. То су данашње улице (булевари) који прстенасто опасују варош и то ужи појас улицама: Филипа Кљајића, Трг Синђелића, V Конгреса и Октобарске слободе и шири појас улицама: Војводе Танкосића, Војводе Мишића, Хајдук Вељкова, Капетана Костића, Трг Павла Стојановића и улицом Октобарске слободе преко Нишаве све до најзападнијег врха бастиона нишке тврђаве (сл. 7). Овако широке улице нису настале из саобраћајних разлога, већ зато што су са обе стране шанца биле изграђене куће пре њиховог затрпавања. На делу шанца дуж улице Војводе Танкосића, који ни до данас није сасвим затрпан, јасно се види траг овога шанца онако како је уцртан у плану Ниша из XVIII века.

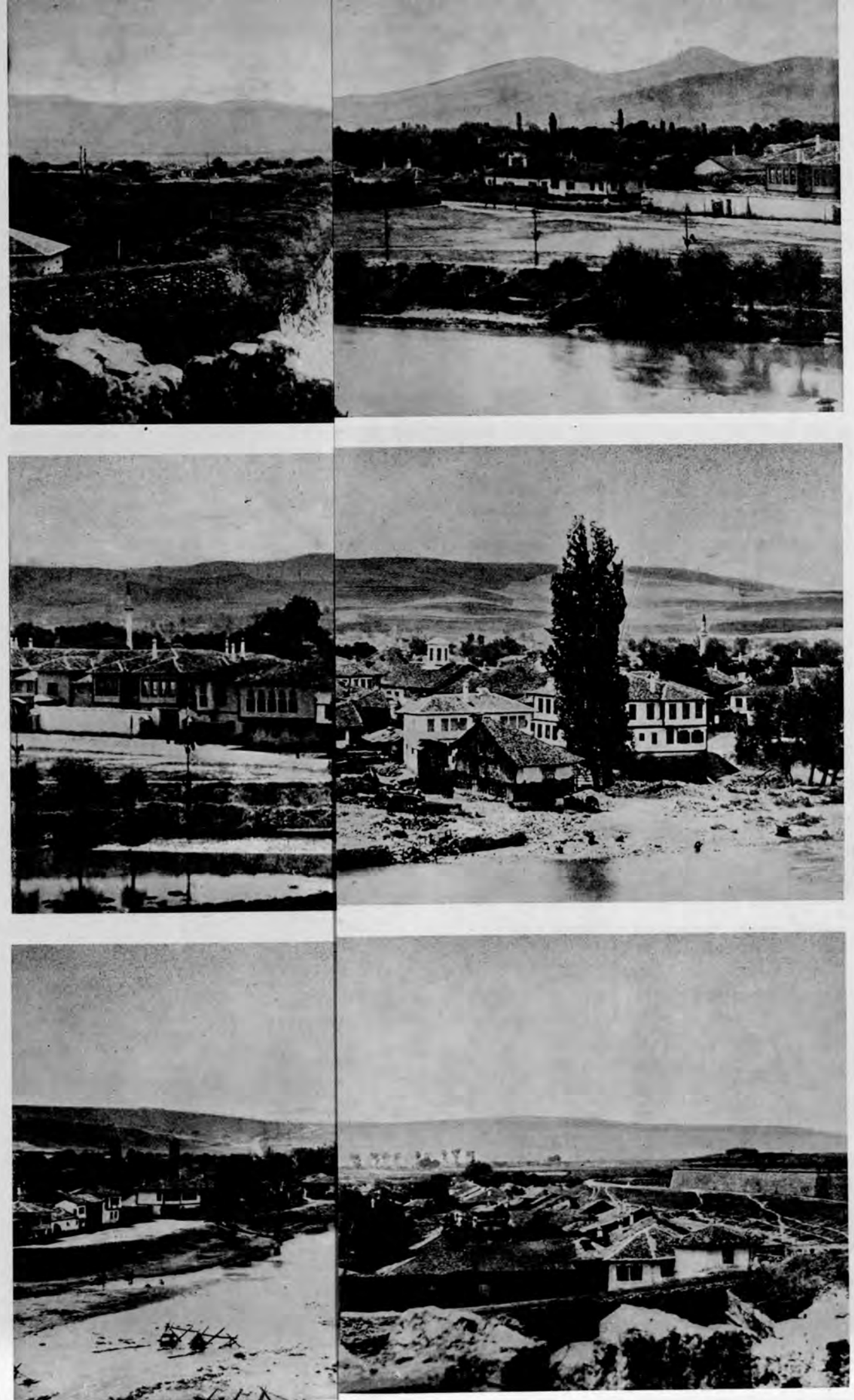
Грађевинска вредност објеката, односно употребна вредност ма и најмањих објеката и приватна својина земљишта утицали су да се планови градова вековима одрже у непромењеном стању. Трасе скоро свих улица и облике блокова можемо непромењене пратити у дубоку прошлост свакога насеља. Ако су негде наступиле какве промене то је обично бивало на рачун земљишта опште својине а никада на рачун приватног земљи-

[5] Турске натписе у српском преводу види Милићевић, op. cit., 93—101.

Десно — A droite →

Сл. 1. Панорама Ниша снимљена 1879 г.

Fig. 1. Panorama de Niš en 1879

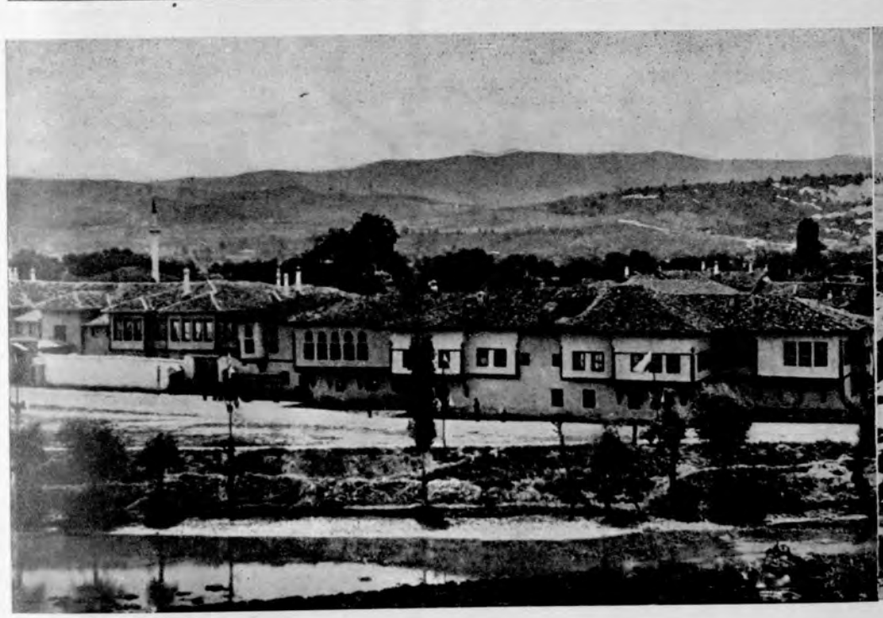

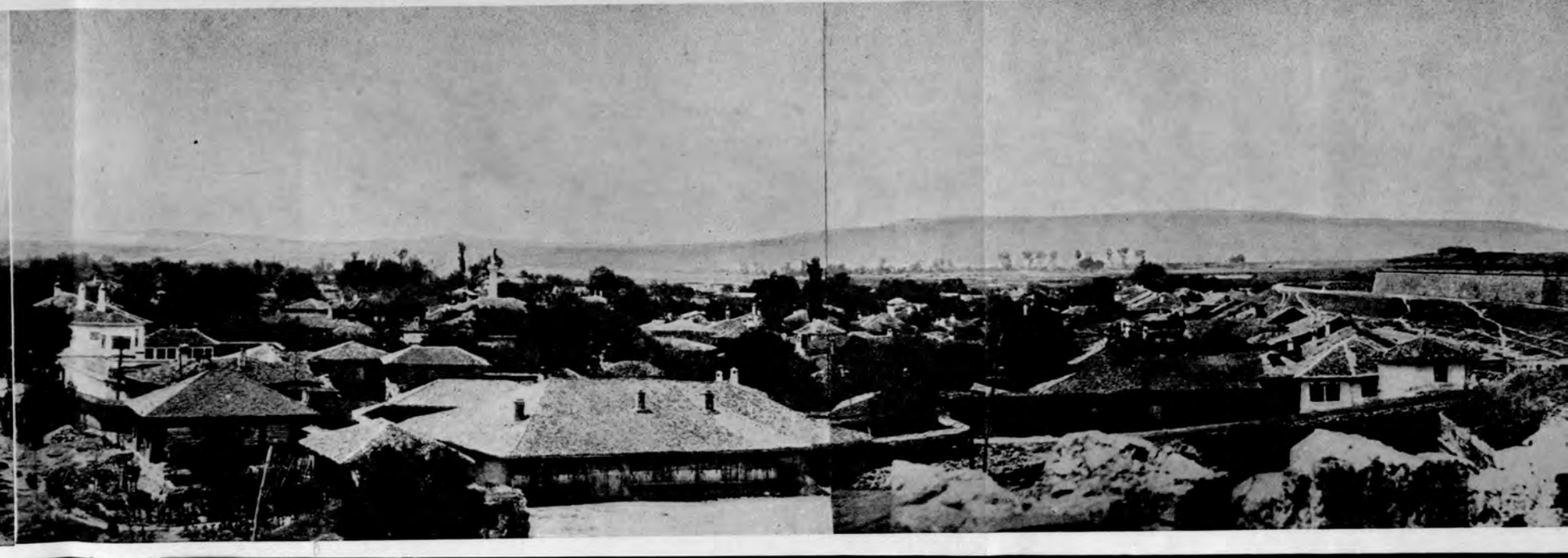

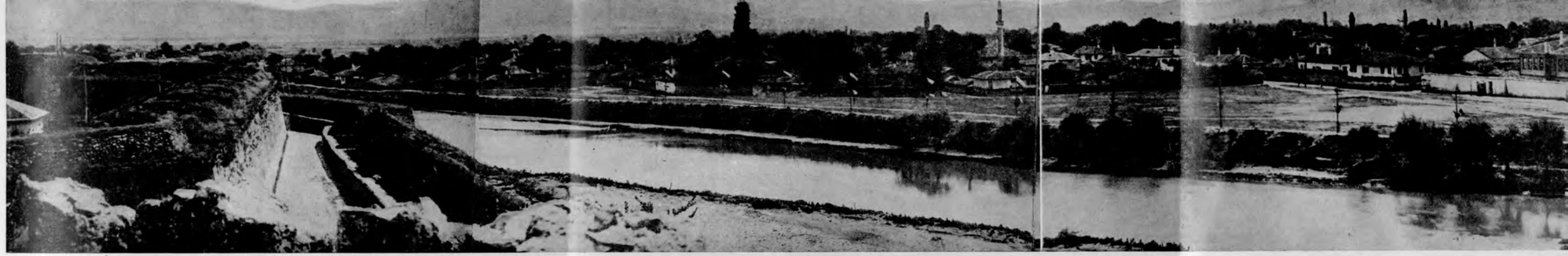

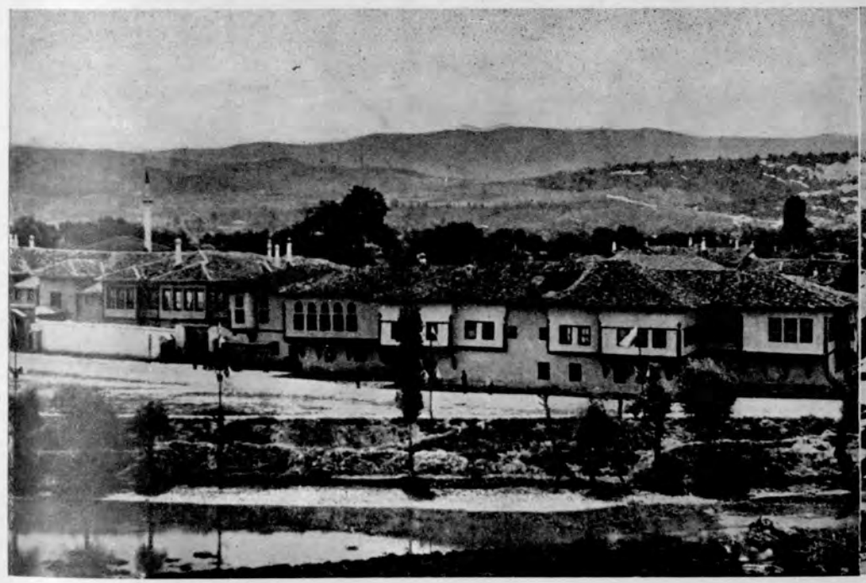

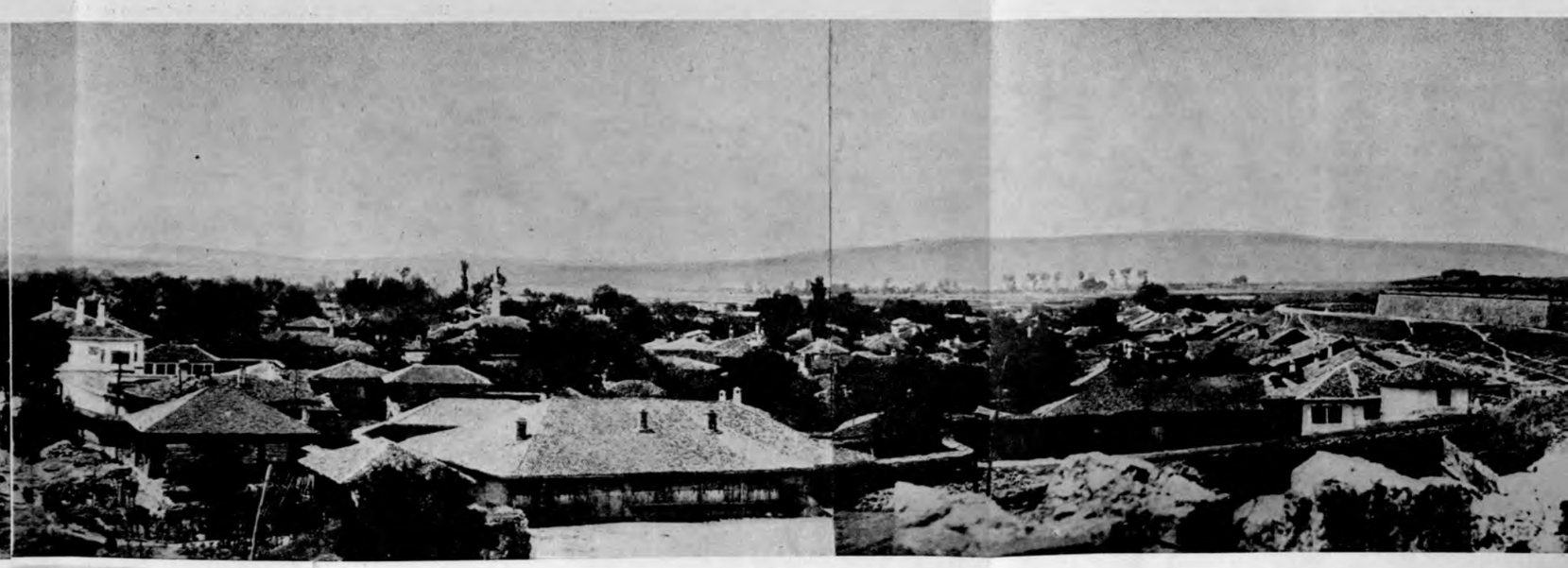

редаје града (сл. 6). На том плану, Музеј града Београда, видимо на и Нишаве варош у тврђави означлану са „a. die obere Stadt oder ung" и насеље изван тврђаве низрста означену са „b. die disseitige нка". Варош на левој обали Ниена је са „c. die untere Stadt oder нка" а кастел испред моста са nwerck um welche Nissau flüset". ке брањене су једним дубоким луђеним водом. Изван вароши са не све до подножја Горице, која означена као „Curvingrader Gетире се предграђе (Die Vorstadt). е означен и Цариградски друм а поклапа са правцима данашњих наестог фебруара и Јадранском тврђаву кроз Београдску капију. им излазио из тврђаве на Стампрелазио преко моста и пролазио који је био на данашњем Тргу и ишао према Софији правцем лице Вождра Карађорђа.

рош на левој обали Нишаве била ђена наводи и Милићевић сле-ма: „Нишка варош је свуд около два платна земљаног утврђења; врђење хватало мање вароши, и је то грађено онда кад је варош а. Друго је утврђење опасивало данашњу варош."

запуштена оба та појаса за утврово су сасвим засута". Ако упон из XVIII века са данашњим м планом Ниша видећемо да су шанчева очуване у основи дана-То су данашње улице (булевари) асто опасују варош и то ужи по-: Филипа Кљајића, Трг Синђеингреса и Октобарске слободе и улицама: Војводе Танкосића, шића, Хајдук Вељкова, Капетана г Павла Стојановића и улицом слободе преко Нишаве све до г врха бастиона нишке тврђаве о широке улице нису настале из к разлога, већ зато што су са обе а биле изграђене куће пре њихоња. На делу шанца дуж улице косића, који ни до данас није са-, јасно се види траг овога шанца е уцртан у плану Ниша из XVIII

ска вредност објеката, односно редност ма и најмањих објеката својина земљишта утицали су да градова вековима одрже у нестању. Трасе скоро свих улица ова можемо непромењене праку прошлост сваког насеља. наступиле какве промене то је ло на рачун земљишта опште када на рачун приватног земљи-

Десно — A droite →
норама Ниша снимљена 1879 г.
1. Panorama de Niš en 1879

Сл. 2. Варош у нишкој тврђави снимљена 1879 г. — Fig. 2. La ville dans la forteresse en 1879

Сл. 3. Београ

шта. Значајније промене вршене
новије доба, али оне нису остале н
или незабележене. То је оно што
рији урбанизма назива „Законом
сти плана" који нам даје чврсти
упоређивањем старијих планова са
уочимо све промене настале у осно
у току њиховог развоја кроз векова
ски план из 1737 године пружио
гућност да упоређењем са данаш
старским планом утврдимо основ
XVIII и XIX веку. При томе се
случају не смемо упуштати у мере
тачна размера старих планова нас
вести да испустимо из вида опште

Сл. 4. Стамбол капија

два дела:
халу (влад
Ту је бил
калница, б
прчварни
такође на
Она је ка
касарне, м
требе.

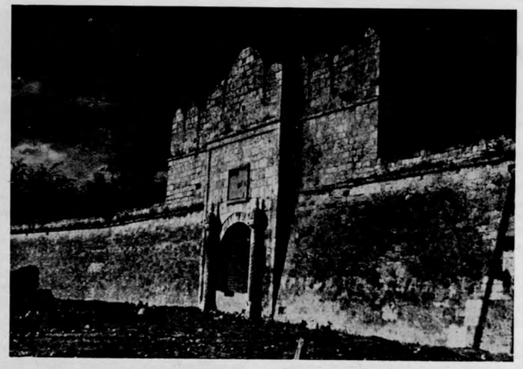
Милић
нашњу н
Њено гра
1719—1725
тописа ау
монта, ко
1720 годи
бавке хра
у Нишу
граде тврђ

Архите
бол капиј
сведоче д
Турци (сл.
наводи Ми
ло је веров
вршину од
могла бити
ши у обзи
озидане бе
ци су вер
одмах пос
из Ниша 1
како скре
савременој
кивало да
Аустријом.
био ангаж
1720 годин
који су на
До поновн
је дошло
губили на
Београд. П
нова грани
ци морали
ка радова
ви. У натп
на Стамбо
(Ахмет III
најтврђим
нашем рач
узети као
ни[5].

Године
и Турске.
стрија је б
страни Ру
априла 173
вођа прин
Аустрија с
Нови војск
из Београда
без борбе
слављен је
је приказа

[5] Турске
лићевић, ор.

Сл. 3. Београдска капија — Fig. 3. La porte de Beograd

шта. Значајније промене вршене су тек у новије доба, али оне нису остале незапажене или незабележене. То је оно што се у историји урбанизма назива „Законом постојаности плана" који нам даје чврсти ослонац да упоређивањем старијих планова са данашњим уочимо све промене настале у основи градова у току њиховог развоја кроз векове. Аустријски план из 1737 године пружио нам је могућност да упоређењем са данашњим катастарским планом утврдимо основу Ниша у XVIII и XIX веку. При томе се ни у ком случају не смемо упуштати у мерења јер нетачна размера старих планова нас може завести да испустимо из вида опште облике и изглед града. Тако је на поменутом плану из XVIII века тврђава у односу на варош нешто увећана јер је творац тога плана хтео да је истакне, а често се неки делови града смањују да би цео план стао на цртеж одређеног формата.

Остаје нам да разјаснимо питање ужег појаса шанца, и једно од најважнијих а то је да ли је данашња тврђава настала преправком неке старије тврђаве или је она из основа подигнута крајем XVII и почетком XVIII века. На та питања даће нам одговор поменути италијански план, чија се копија чува у Народном музеју у Нишу (сл. 5). И овај план можемо упоређивати са данашњим ка-

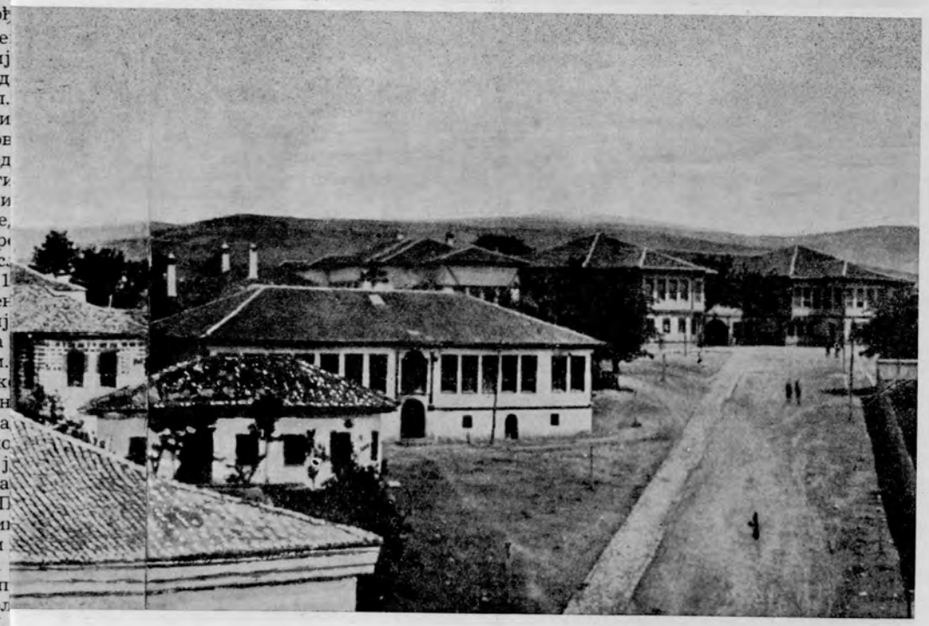

Сл. 4. Стамбол капија снимљена 1879 г. — Fig. 4. La porte d'Istamboul en 1879

два дела:
халу (влад
Ту је бил
калница, б
прчварниц
такође на
Она је кас
касарне, м
требе.

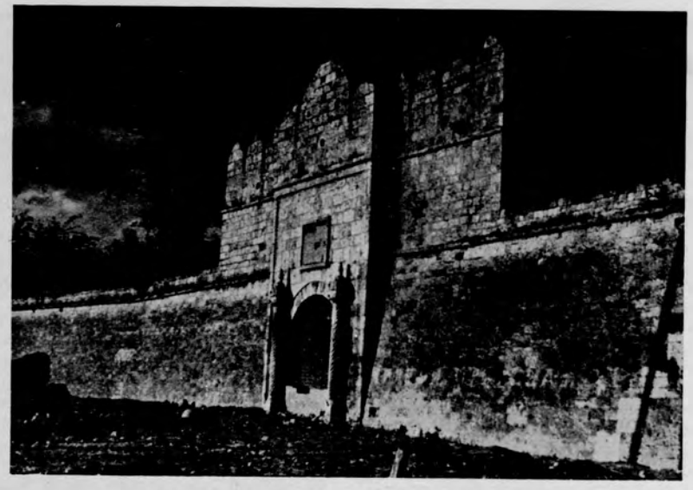
Милић
нашњу н
Њено грађ
1719—1725
тописа аус
монта, кој
1720 годин
бавке хра
у Нишу
граде тврђ

Архите
бол капиј
сведоче д
Турци (сл.
наводи Ми
ло је веров
вршину од
могла бити
ши у обзи
озидане бе
ци су вер
одмах пос
из Ниша 1
како скрен
савременој
кивало да
Аустријом.
био ангаж
1720 годин
који су на
До поновно
је дошло ј
губили на
Београд. П
нова грани
ци морали
ка радова
ви. У натп
на Стамбол
(Ахмет III
најтврђим
нашем рач
узети као
ни[5].

Године
и Турске.
стрија је б
страни Ру
априла 173
вођа прин
Аустрија с
Нови војск
из Београда
без борбе
слављен је
је приказа

[5] Турске
лићевић, ор.

Сл. 3. Београдска капија — Fig. 3. La porte de Beograd

шта. Значајније промене вршене су тек у новије доба, али оне нису остале незапажене или незабележене. То је оно што се у историји урбанизма назива „Законом постојаности плана" који нам даје чврсти ослонац да упоређивањем старијих планова са данашњим уочимо све промене настале у основи градова у току њиховог развоја кроз векове. Аустријски план из 1737 године пружио нам је могућност да упоређењем са данашњим катастарским планом утврдимо основу Ниша у XVIII и XIX веку. При томе се ни у ком случају не смемо упуштати у мерења јер нетачна размера старих планова нас може завести да испустимо из вида опште облике и изглед града. Тако је на поменутом плану из XVIII века тврђава у односу на варош нешто увећана јер је творац тога плана хтео да је истакне, а често се неки делови града смањују да би цео план стао на цртеж одређеног формата.

Остаје нам да разјаснимо питање ужег појаса шанца, и једно од најважнијих а то је да ли је данашња тврђава настала преправком неке старије тврђаве или је она из основа подигнута крајем XVII и почетком XVIII века. На та питања даће нам одговор поменути италијански план, чија се копија чува у Народном музеју у Нишу (сл. 5). И овај план можемо упоређивати са данашњим ка-

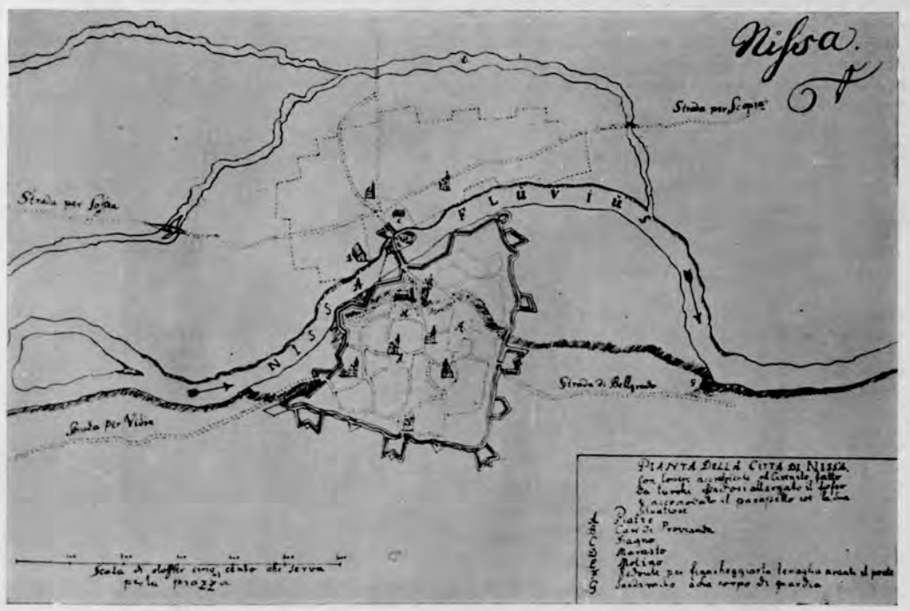

Сл. 4. Стамбол капија снимљена 1879 г. — Fig. 4. La porte d'Istamboul en 1879

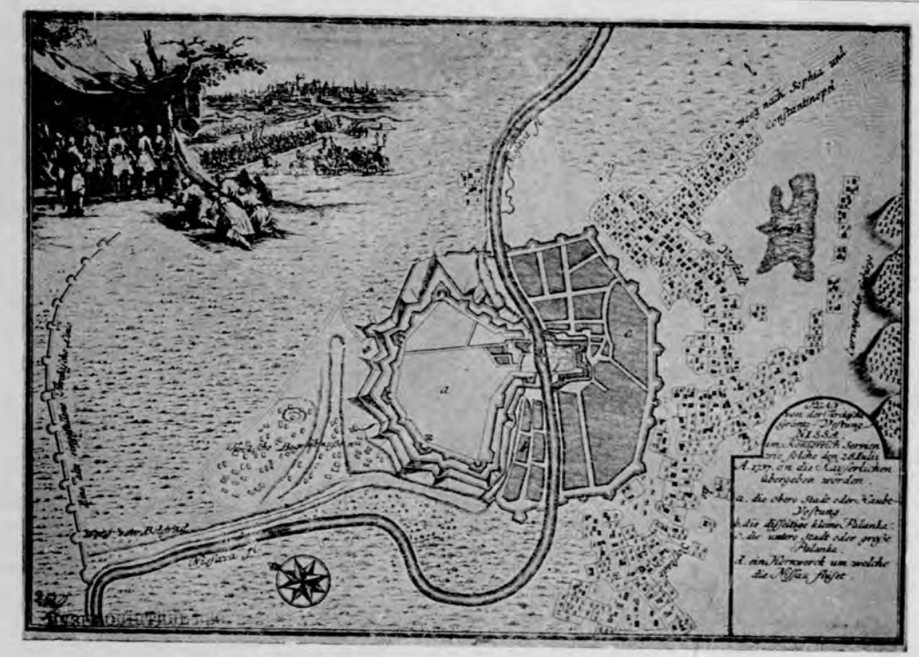
тастарским планом и оним из XVIII века, ако га претходно окренемо за 180° ради тачне оријентације према странама света. Најважнији податак на томе плану је основа утврђеног града на десној обали Нишаве, који је крајем XVII века преправљен у данашњу тврђаву. Подизање утврђења око градова вршено је редовно у мирно време, јер су то били врло замашни радови који су трајали деценијама, уз утрошак огромних количина грађевинског материјала и уз велике напоре многобројних стручних и обичних радника. Због тога се овакви објекти у временима када је долазило до наглог развоја офанзивног оружја нису могли лако заменити новим тврђавама нити су могли бити напуштени. Грађењем тврђава вршено је вештачко ојачавање извесног терена који је већ имао природне одбранбене услове. Према томе место је непроменљиво а мењају се само вештачки грађени делови тврђава који тај терен треба да ојачају. Као последица тога старе тврђаве на стратегијски важним местима редовно су преправљане да би противстале новом оружју. При томе морало се водити рачуна да се што више искористе сви старији делови тврђава јер је и рушење овако масивних зидова тражило много времена и великих напора. Обично су стари средњовековни зидови остављани као унутрашњи зидови нових бедема који су грађени испред њих а међупростор је испуњаван земљом. То се јасно види и на извесним местима у нишкој тврђави.

Данас се поуздано зна како су те преправке вршене. Под ударцима камених кугли, на средњовековним градовима су највише штете трпели надвишени делови кула, машикуле и зупци, јер су то били најважнији елементи одбране на које је била усретсређена најјача ватра. Због тога су прве преправке извршене баш на тим деловима. Куле су снижаване на висину одбранбеног зида, а иза зидова је насипана земља. Место зубаца горња ивица зида била је ојачана грудобраном од земље. Када је артиљерија уведена и као одбранбено оружје, топови су постављени на местима некадашњих кула. Да би се добио већи простор, испред кула су грађени округли испади т. з. рондоле на које се могло поставити више топова. Због мртвог угла испред рондола, оне су око 1525 године замењене бастионима, који су настали повлачењем тангентних зидова око рондоле. Тако су скоро редовно вршене преправке свих средњовековних градова који су морали бити преправљени.

Ако боље погледамо основу утврђеног града на десној обали Нишаве приметићемо да одбранбени зидови чине један троугао, који својом ј/и страном прати обалу реке. Иако се на утврђеној линији виде крунасти и бастионирани испади, основа града посматрана у целини не одаје утисак бастионе тврђаве. Овај облик може се објаснити постојањем масивних средњовековних зидова који су задржани и ојачани тим испадима. Те радове извршили су Турци, како је то и у плану означено, свакако после дефинитивног пада Ниша у њихове руке 1454 године. Ако у основу града на местима где се налазе бастионирани испади уцртамо куле, добићемо

Сл. 5. Италијански план Ниша из XVI века — Fig. 5. Plan italien du XVIe siècle

Сл. 6. План Ниша из 1737 г. — Fig. 6. Plan de Niš en 1737

основу средњовековног града пре његове прве преправке извршене у другој половини XV века, и доцније у току XVI века.

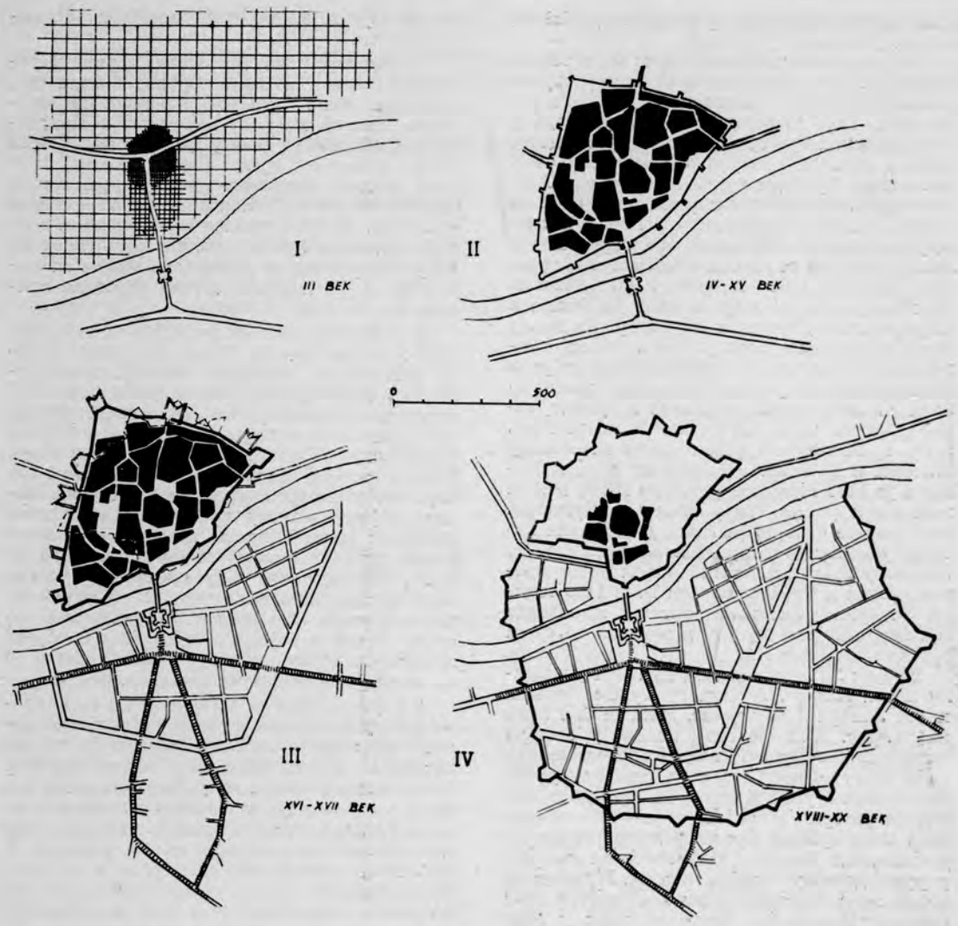
Велика паланка на левој обали Нишаве настала је онда када је сав простор у утврђеном граду био изграђен а то је могло бити у времену између 1454—1689 године, када је Ниш био пуних 235 година далеко од ратних окршаја. На италијанском плану види се насеље на левој обали Нишаве изграђено између реке и једног рукавца Нишаве. Ако претпоставимо да је траса оног ширег шанца користила природну депресију терена тј. да је шири шанац ишао тим рукавцем, а пошто насеље на левој обали не додирује обалу тог рукавца, можемо претпоставити да је оно захватало само терен у оквиру ужег шанца који смо поменули. Да „Закон постојаности плана" стоји на чврстим ногама види се и по овоме. На италијанском плану означена је и раскрсница путева из Београда (Strada di Belgrado) и Видина (Strada per Vidin) који улазе у утврђену варош, састају се и продужавају ка мосту. Пошто се пређе преко моста и кроз кастел наилази се на раскрсницу четири пута од којих су два главна према Софији (Strada per Sofija) и према Скопљу (Strada per Scopia). Ако упоредимо италијански план са данашњим видећемо да се данашњи Трг Ослобођења поклапа и по месту и по облику са некадашњим слободним простором око кастела. Пут за Софију иде трасом данашње улице Вожда Карађорђа, а пут за Скопље трасом данашње улице Станка Пауновића. Два споредна пута која воде ка југу су данашње улице: Обреновићева, Хиландарска и Његушева а други данашње улице: Наде Томић, Кастриотова и Рајићева. После једне овакве анализе уз помоћ писаних извора бићемо у стању да прикажемо урбанистички лик једног града, у нашем случају Ниша, од његовог оснивања до данас.

Основан на раскрсници важних природних путева који су везивали област доњега Дунава са Солунским заливом, долинама Мораве, Тимока и Вардара и попречног пута који је са Јадрана долинама Топлице и Нишаве преко Софије и Једрена водио у Цариград, Ниш је био и остаје важна раскрсница на том најкраћем путу из Западне Европе за блиски Исток. На прагу историје око раскрснице путева на десној обали Нишаве, било је већ формирано насеље илирско, које ће по доласку Келта бити познато по имену Naiss.

Када су Римљани поменутим долинама саградили своје солидне војне друмове, они су прошли трасама путева којима је у Преисториско доба вршена интензивна размена добара. Подизањем моста преко Нишаве усталио се и повећао значај ове раскрснице. За обезбеђење моста и саобраћаја на друму подигнут је на левој обали Нишаве непосредно уз мост кастел квадратне основе са округлим кулама у угловима, који је постао чврст ослонац Naiss-у и обезбедио његов

Сл. 7. Данашњи план Ниша — Fig. 7. Plan actuel de Niš

Сл. 8. Етапе у развоју Ниша: I — Период до III века; II — Период од III до XV века; III — Период од XVI—XVIII века; IV — Период XVIII—XX века

Fig. 8. Les étapes dans l'évolution de Niš: I — La période avant le IIIe siècle; II — La période du IIIe—XVe siècles; III — La période du XVIe—XVIIIe siècles; IV — La période du XVIIIe—XXe siècles

даљи развој. Илирско-келтско насеље Naiss почело је да се развија ка мосту, да ускоро постане велики и напредан римски град (сл. 8.—I).

Почетком II века настаје слабљење римске државе које се манифестовало сталним опадањем броја становника. Услед упада Варвара, болештина, неродних година и других недаћа, опустела су поља и остајала необрађена. Становништво је бежало у градове тражећи у њима заштиту. У то доба градско становништво почиње да утврђује градове, па је вероватно и Naiss у то време саградио своје одбранбене зидове. Први већи сукоб између Гота и Византије био је код Naiss-a 269 године. У борбама које је затим водила Византија са Хунима (441—443) Атила је продро све до мореуза опустошивши успут 70 градова међу којима и Naiss. На сцену затим ступају Словени, чији се упади помињу први пут за владе цара Јустина I (518—527) а у већим групама одмах по ступању на престо цара Јустинијана, 527 године. Због тога је Јустинијан дао да се сагради 80 тврђава дуж Дунава и 370 у унутрашњости земље. Тада је обновљен и Naiss. Али ни ова мера није спречила даље провале Словена које су појачане нарочито после 548 године. Изоловано становништво по градовима усред опустошених поља у околини осећало је све већу несигурност те почеше и они тражити сигурнија склоништа у градовима на приморју.

Тако је забележено да су становници Naiss-a нашли уточиште у Солуну.

О граду из тога времена врло мало знамо. Његове остатке треба тражити на територији данашње тврђаве. Нешто више знамо о некрополи која је била узводно од града у Јагодин мали, где су откривене гробнице са фреско сликама потпуно опљачкане у овим метежима. Прилике су се измениле набоље по завршеном насељавању Словена које се по свој прилици завршило у VII веку. Захваљујући свом изванредном географском положају град ће се понова обновити и населити. Када су 1128 године Угри напали Византију они су допрли само до Ниша и Софије, где су наишли на отпор. За владе Манојла Комнена, Ниш је био један од четири града у којима је организована одбрана Византије. Град је био и даље на десној обали Нишаве опасан зидинама и кулама, територијално мањи од античког насеља (сл. 8-II). У Нишу је одржан састанак између Манојла и Немање. У савезу са Угрима Немања је 1183 године опустошио Ниш, али га није могао узети. Тек у савезу са Бугарима 1187 године освојио је Ниш. Две године касније у Нишу дочекује Немања крсташе. По проласку крсташа Исак II Анђел крене против Бугара и Срба и поврати Ниш 1190 године. За време латинске опсаде Цариграда Ниш су освојили Бугари и изгледа да су га држали кроз цео XIII до под крај XIV века.

Крајем XIV века Ниш се налази у држави кнеза Лазара. А када су Турци напали кнеза Лазара 1386 године, Ниш је био први на ударцу. Ниш ће бити поново у саставу српске државе од 1414 године. Ослонивши се на Угарску деспот Стефан се замерио Турцима. Султан Мурат II крене на Србију и 1426 године разори Ниш. Када је 1433 године кроз Ниш прошао Брокијер нашао је град у рушевинама. Године 1443 Ниш је понова пао у руке деспоту Ђурђу, али га Мухамед II после пада Цариграда понова освоји 1454 године. Прелазећи често из руке у руке прилике у току XIV и XV века нису биле повољне. Град је често рушен а број становника је стално опадао.

Ниш ће се понова подићи и напредовати за време Турака у времену од 1454—1689 године када је пуних 235 година био далеко од ратних окршаја. Турци су у то време извршили преправку средњовековних зидина, које су ојачали истуреним бастионима. У том периоду почело је да се развија и предграђе на левој обали Нишаве. Из података да је везир Мехмед паша обновио мост на Нишави 1619 године, можемо извући закључак да је у то време предграђе било већ насељено (сл. 8.—III).

Најзад дотичемо последњи период у развитку Ниша у коме је тврђава добила свој данашњи облик, у коме је варош дефинитивно прешла на леву обалу реке. Некадашње предграђе из дана у дан добија све већи значај у животу града. Варош у самој тврђави почиње постепено да изумире. Изван тврђаве на десној обали реке налазе се само две мале: Београд мала и Неготин мала доцније прозвата Јагодин мала. Себа града на леву обалу била је условљена новом потребом да се око тврђаве остави слободан простор (сл. 8—IV).

У току XIX века нишка тврђава све више губи војнички значај. Услед повећаног домета артиљерије, тврђаве бастионе трасе морале су бити брањене истакнутим форовима неколико километара испред тврђаве. Турци су извршили и те поправке грађењем форова на Винику: Командир табије, Зуав табије, Анадол-низами табије и Митад-пашине табије. Међутим артиљерија је нагло усавршавана појавом олучне артиљерије и појавом разорних зрна. У време када је Ниш ослобођен, тврђаве тога типа преживљавале су кризу слична оној коју су средњовековне тврђаве преживљавале када се појавило ватрено оружје. Она је у новим условима постала објект у којој станује војска и објект за чување војне опреме. Ту улогу имала је од ослобођења Ниша па све до скора.

Из досадашњег излагања може се направити следећи резиме о развоју Ниша кроз векове: Најстарије насеље основано је на раскрсници путева на десној обали Нишаве. То се насеље временом развија до себе народа, када настаје стагнација изазвана упадима Варвара. Град се опасује зидинама које постају сметња његовом даљем развоју. У XVI веку почиње ширење града и на леву обалу Нишаве, које ће се наставити даље све до наших дана. Ниш је у току свог развоја био стално утврђени град.

На овакав начин можемо добити сигурне податке о изгледу једнога насеља у прошлости, као путоказ за доцнија археолошка откопавања. На трагове античког и средњовековног града можемо наићи само на десној обали Нишаве у самој данашњој тврђави и у њеној непосредној близини. На левој обали Нишаве нема изгледа да се наиђе на старије делове града јер се насеље на тој страни почело развијати тек у XVI веку. Само на Тргу Ослобођења можемо очекивати остатке римског кастела.

Арх. ДРАГОЉУБ М. ЈОВАНОВИЋ

QUELQUES PRECISIONS TOPOGRAPHIQUES SUR L'ANCIENNE CITE DE NIŠ

Les premiers renseignements sur la forteresse de Niš nous sont donnés par Milićević après la libération de la ville du joug ottoman en 1877. D'après cet auteur, cette forteresse aurait été construite par les Turcs entre 1719 et 1725. Mais en se basant sur la technique architectonique de la porte de Beograd et de celle d'Istamboul, on peut conclure que les Turcs ont élevé les remparts actuels de Niš entre les années 1690 et 1720. Les Turcs, à cette occasion, avaient effectué une importante reconstruction dans l'ancienne forteresse médiévale qui tire son origine encore du temps des Romains. On arrive à ces conclusions en comparant les anciens plans de Niš avec ses plans cadastraux actuels et en se basant sur des sources historiques écrites.

En nous basant sur la loi de persistance du plan et en utilisant les deux anciens plans de Niš, le plan italien de la seconde moitié du XVIe siècle ou du XVIIe, et le plan autrichien de 1739, nous avons reconstitué le plan de la ville depuis les temps les plus anciens jusqu'à nos jours.

Première étape: L'agglomération préhistorique de Naiss s'est formée à la croisée de deux routes, l'une par Sofia vers Constantinople, l'autre vers Salonique via Skoplje. Quand les Romains parvenus dans cette contrée, eurent construit les premières routes militaires solides, on fit un pont sur la Nišava avec le castel sur la rive gauche de cette rivière. Protégé ainsi, Naiss devient avec le temps une grande cité sur la rive droite de la Nišava.

Deuxième étape: A partir du IIIe siècle commence, par le Danube, la pénétration des Barbares dans l'Empire Romain d'Orient, ce qui incite les principales cités à se fortifier. Pendant tout le Moyen-Age, Niš est une ville fortifiée sur la rive droite de la Nišava, pour la possession de laquelle combattent Serbes, Bulgares et Hongrois. Ce qui constituait la cité médiévale, on peut le voir dans le plan italien, une fois écartés les bastions qui entourent la ville et que les Turcs avaient construits dans la seconde moitié du XVe siècle.

Troisième étape: Les Turcs se sont définitivement emparés de Niš en 1454 et ils y ont effectué les premières transformations les plus urgentes sur les murs et les tours en y ajoutant au devant des bastions, modifications rendues indispensables par l'apparition des armes à feu et qui sont encore visibles sur le plan italien. Les succès des Turcs s'étant poursuivis et leurs troupes étant parvenues jusqu'à Vienne, Niš resta profondément à l'arrière et bénéficia pendant 235 ans d'un développement paisible. C'est dans cette période de calme que se développe le faubourg de la ville sur la rive gauche de la Nišava dans lequel s'établirent surtout les Turcs. Ce faubourg était protégé par un fossé dont les vestiges se sont conservés dans le tracé des rues actuelles Filipa Klajića, Sindjelićeva, V. Kongresa et Oktobarska sloboda.

Quatrième étape: Après leur défaite devant Vienne, les Turcs perdent Beograd en 1688 et Niš en 1689. Mais les Autrichiens ayant été contraints de se retirer, les Turcs reprennent Niš et Beograd en 1690. Dans l'attente de nouveaux conflits, les Turcs entreprennent des travaux de grande envergure à la fortification de Niš dont nous pouvons constater l'achèvement sur le plan autrichien de 1737. La vieille forteresse est alors de nouveau reconstruite sur la rive gauche de la Nišava et la ville est fortifiée sur la rive droite où, à cette époque, elle avait débordé au-delà de l'ancien fossé. Les vestiges du nouveau fossé se retrouvent dans le tracé des rues actuelles: Vojvode Tankosića, Vojvode Mišića, Hajduka Veljka, Kapetana Kostića, Pavla Stojanovića et Oktobarska sloboda. Milićevič a encore pu voir, en 1878, les deux fossés qui plus tard seront comblés. Du fossé extérieur n'est demeurée que la partie longeant la rue Vojvode Tankosića.

Drag. M. Jovanovič

X МЕЂУНАРОДНИ ВИЗАНТОЛОШКИ КОНГРЕС

У Истамбулу је, од 15 до 21 септембра 1955 године, одржан X Међународни византолошки конгрес. Његова организација била је поверена турском националном комитету за византологију.

Конгресу је присуствовало укупно око 200 делегата и то: из саме Турске, из Француске, Италије, СССР-а, Енглеске, Немачке, САД, Аустрије, Белгије, Бугарске, Данске, Шпаније, Либана, Холандије, Шведске, Швајцарске и Југославије. Грчка делегација није узела учешћа у раду Конгреса због познатих догађаја који су се одиграли 6 септембра у Истамбулу и Смирни.

Из наше земље на конгресу су узели учешћа:

као делегати Академског савета: Г. Острогорски и Ђ. Бошковић из Београда, и др. В. Мошин из Загреба;

као делегати Српске академије наука: проф. А. Дероко и др. Ф. Баришић;

као делегат Филозофског факултета у Београду: асистент Јадран Ферлуга;

као делегати Универзитета и Археолошког музеја у Скопљу: проф. Д. Коцо, проф. С. Томоски и асистент К. Томовски, П. Миљковић-Пепек и М. Мехмедовски.

За жаљење је што на Конгресу није могао да буде присутан већи број млађих научних радника из Београда, који се специјално баве византолошким студијама.

Рад конгреса био је подељен на секције, у којима је одржан највећи број научних саопштења, док је мањи број реферата изнет на пленарним заседањима. Оквир изнете проблематике био је сам по себи веома широк. Као и на претходним византолошким конгресима, међу су међутим били реферати са широм синтетичном тематиком. Учесници су пред конгрес износили углавном специјалне резултате, каткад и веома значајне, својих личних истраживања.

Наши делегати поднели су следеће реферате:

На пленарним састанцима:

Г. Острогорски: *Byzance, Etat tributaire de l'Empire Turc;* Ђ. Бошковић: *L'Archéologie byzantine en Yougoslavie devant des problèmes nouveaux;*

у секцији за Археологију и Историју уметности:

проф. А. Дероко: *Quelques réflexions sur l'aspect de l'habitation byzantine* и *Les vieilles serrures byzantines;* проф. Д. Коцо и П. Миљковић-Пепек: *La basilique de St. Nicolas au village de Manastir dans la région de Moriovo;*

у секцији за Историју:

проф. В. Мошин: *La rédaction slave du ménologe du métropolite Constantin de Mokissou;* др Ф. Баришић: *Le siège avaro-slave de Constatinople en 626;*

у секцији за Историју права:

Ј. Ферлуга: *L'archonat de Dalmatie.*

Сви реферати наших делегата били су од Конгреса прихваћени као позитиван допринос византолошким студијама. Наши делегати учествовали су у више наврата у дискусијама по појединим рефератима изнетим на састанцима конгреса.

Г. Острогорски и Ђ. Бошковић су учествовали, као претставници наше земље, и у раду Интернационалног комитета за византолошке студије, на коме су расправљана различита питања у вези са организацијом и координацијом даљег рада на византологији и сазивањем будућих конгреса. Оснивањем нашег Националног комитета омогућава се да се искуства стечена у раду конгреса и интернационалног комитета искористе и при раду у нашој земљи.

По завршетку конгреса поједини од наших делегата посетили су значајније византиске и турске споменике и изван Инстамбула, док су Г. Острогорски и Ђ. Бошковић узели учешћа у научно врло корисним екскурзијама које су обишле низ споменичних центара у Малој Азији.

Наша делегација врло је срдачно примљена од стране организатора конгреса и претставника осталих делегација. Посебна пажња указана је и тиме што је Г. Острогорски претседавао једном пленарном заседању и једном састанку секције за Историју, а Ђ. Бошковић једном састанку секције за Археологију и Историју уметности.

Наши делегати развили су живу активност у обнављању и учвршћивању контакта и пријатељских веза са претставницима осталих земаља. Било је веома корисно и успостављање ближег научног контакта са претставницима СССР-а, који су овом приликом први пут учествовали у раду византолошких конгреса. Са многим делегацијама учвршћена је даља размена научних резултата, публикација и евентуално међусобно гостовање.

Пленум конгреса прихватио је предлог Интернационалног комитета да се XI конгрес одржи 1958 године у Минхену, као и жељу и сугестију комитета да се XII конгрес организује 1960 или 1961 године код нас у Охриду.

Г. О. — Ђ. Б.

ОДГОВОР НА КРИТИКУ

Josip Korošec, *Arheološki vestnik* V/2, Ljubljana 1954 str. 394—395. — Приказ рада „Основи истраживања археолошких налазишта".

У врло кратком осврту писац се задржао на подели и садржини ове књижице, па је затим хтео дати критичку оцену њезине вредности. Не помињући ниједном чињенице и без икаквог образложења на шта се односи његова критика он је врло ауторитативно и у целини негирао значај овог практичног приручника за теренски рад. При томе он не даје појединости шта у њему не вреди, већ генерализе. Писац врло добро зна, да ово нису уобичајени начини научне критике. Критичар је обавезан да документује своју оцену и да изнесе и слабе појединости критикованог рада како би их аутор могао поправити или бранити. Тога код Корошца нема. Мени је зато немогуће да браним своје дело, јер не бих желео да паднем у Корошчеву грешку и да га без резерве сада обрнуто и генерално хвалим без обзира на појединости. Молим зато критичара, да поново у детаље разради своју критику, како бих могао променити нападнуте ставове, односно бранити их.

Корошец тако није урадио. Ево из чега се то види. На једном једином месту осврнуо се и на један детаљ, при крају критике, на топографске знаке, за које ја *изричито пишем да су уобичајени*, јер их примењује Археолошки институт САН на мапама у својој серији Археолошки споменици и налазишта у Србији, а примењују их и Швајцарци и други. Критичар међутим приказује да их ја *износим на начин као да су то устаљени знаци*, у археологији, што нисам ни написао ни мислио. Затим о археолошкој топономастици би бар могао дати позитивну оцену. Наиме после 30 година теренског рада прикупио сам по Србији и Македонији 160 општих назива са терена под којима се крију археолошка налазишта и објавио сам их у критикованом приручнику, као основу за нашу археолошку топономастику. То је потпуно ново сакупљено у тим размерама и створена је оригинална метода археолошких рекогносцирања за наше крајеве помоћу које је до сада откривено око 1000 сасвим нових и раније у науци непознатих археолошких локалитета. Но критичар Корошец о томе ни речи.

Миодраг Грбић

Robert W. Ehrich, *Relative Chronologies in Old World Archaeology.* The University of Chicago Press. 1954, стр. 1—154, са неколико синхронистичких таблица.

За нашу праисториску археологију, особито за неолит, ова је књига од великог значаја, зато што се у неким својим деловима и на синхронистичким таблицама осврће и на најдавнију неолитску прошлост наше земље и балканског суседства и упоређује је са културама Блиског истока. Осим тога књига има и других преимућстава. Сложена је из неколико чланака, према регионалној подели, које су написали амерички дугогодишњи радници и истраживачи у Југоисточној Европи и Предњој Азији. У њима су они дали савремени став науке по питањима културног развоја, особито неолита и бронзаног доба старога света. Палеолит је изостављен, као и железно доба, и регионално осим Предње Азије са Египтом од европског подручја обухваћен је само балкански и средње дунавски крај. Иза сваког чланка налази се списак најновије литературе по којој је аутор радио.

Редактор овог значајног дела за археологију и релативну хронологију старога света је Роберт В. Ерих из Броклинског колеџа у Њујорку, који је и сам пре рата годинама ископавао код нас, у Чешкој и Малој Азији. Зато му је било лако тему поставити и наћи најбоље сараднике, да даду одговор на актуелна хронолошка питања неолита и бронзаног доба старог света. Он је сам обрадио већ при крају књиге, Релативну хронологију у југоисточној и централној Европи, на коју ће се овај реферат највише и осврнути. Други реферати по реду су ово: Хронолошки оквир у Египту од Хелене Кантор из Оријенталног института Чикашког универзитета; — Преглед археологије Палестине од неолита до средњег бронзаног доба од В. Ф. Олбрајта са Џон Хопкинсовог Универзитета; — Привремена релативна хронологија Сирије од краја скупљачког стања до приближно 2000 с. е. од Роберта Бредвуда са Чикашког универзитета; — Релативна хронологија Месопотамије од Ен Перкинс са Јејлског Универзитета; — Релативна стратиграфија и хронологија Ирана од Доналда Е. Мек Кауна из Оријенталног института Чикашког универзитета; — Релативна хронологија југоисточне Анатолије од Хети Голдман из Института за унапређење студија у Принстону; — Релативна хронологија Егеје од Соула Вајнберга са Мајсурског универзитета; и после поменутог Ериховог чланка још на крају, Релативна хронологија

за време Хан периода од Лористона Ворда са Хавардског универзитета. Треба напоменути да су сви аутори разрађивали материјал релативно хронолошки и да су уопште избегавали давати и опсолутно хронолошке датуме за културне паралеле. Штета је велика да се Роберт Бредвуд у хронологији Сирије, Хети Голдман у хронологији југоисточне Анатолије и Соул Вајнберг у хронологији Егеје нису осврнули на Македонију, наше Поморавље и средње Подунавље са којима подручја која су обрадили несумњиво имају културних веза током неолита и раног бронзаног доба, већ су се у својим паралелама држали само подручја источног дела Средоземног Мора.

Зато се Роберт Ерих исцрпно и широко забавио питањем неолита и раног бронзаног доба не само Југославије, Мађарске, Румуније, Бугарске и Грчке, већ и Чешке са Шлезијом и Троје са Киликијом. Он у неолиту за наше крајеве прихвата уобичајену поделу: Старчево-Кереш комплекс као најстарија фаза, затим винчанску културу по Холстеовој подели (са фазама A, B, C, D, E), чији почетак сеже још до Старчевачког комплекса а крај се завршава са паралелом Баден, Вучедол. У односу на Мађарску његове су паралеле тачне са Старчевом—Керешом и са потоњим културама тракасте грнчарије, — линеарне, жељицке, потиске и Бик културе, — давши нешто ранији почетак Баденској. Исто тако му је тачно постављена синхронизација и временски почетак наше Винче са чешком волутовом грнчаријом. То је нова научна чињеница. Али у односу на румунску Влашку и Источну Бугарску његов почетак Бојан А културе сувише је касан, јер га ставља упоредо са почетком Винче. То повлачи уједно за собом и касно датовање Гумелнице и Тел културе. Уопште у односу према неолитским културама истока и југа, у Македонији, Тесалији, Грчкој, Троји и Киликији, културе Старчева и Винче, а слетствено томе и цео културни комплекс суседних земаља Мађарске, Чешке са Шлезијом, Румуније и Бугарске сувише су касно стављени. Тако Старчево—Кереш култура по њему почиње упоредо са почетком Димини културе у Грчкој, којој иначе даје неуобичајено дуго трајање. Према томе би наш Старчево—Кереш комплекс настао као закаснели рефлекс Сескло културе у Грчкој, после њезиног престанка. При томе није прихватио неоспорне паралеле Старчева и Пресескло културе у Грчкој, које је тако очигледно установио В. Милојчић у своме знаменитом и познатом делу. Иначе, прима уобичајену паралелу Троје I и ранохеладског доба I у Грчкој, док током тог времена неуобичајено продужује трајање Димини културе у Тесалији.

Остављајући настрану касно датовање наших неолитских култура у односу на Македонију, Тесалију и Грчку, и поменуте недовољно доказане паралеле у тим самим земљама, Ерихов рад је од особитог значаја за нас зато, што је одлучно везао комплексе Винче за тракасту грнчарију Средњег Подунавља, — више него за балканско-анадолски комплекс — и што му је дао почетак упоредо са почетком волутове културе у Чешкој.

М. Грбић

Richard Pittioni, *Vom geistigen Menschenbild der Urzeit,* Wien 1952, стр. 1—134.

Несумњиво је да ће за сваког који се бави праисториском археологијом, ово дело професора бечког Универзитета Pittioni-а, претстављати колико значајну толико и интересантну новину. Аутор се није ограничио на критичку обраду извесног археолошког материјала, но је на основу тога материјала покушао да створи широку синтезу о животу и култури праисториског човека, кроз све епохе и у свим манифестацијама тога живота (Kategorien), као и да на основу чињеница утврди извесне законе који су диктирали развој човечанства праисториске епохе.

Методолошки, он полази од једино правилног становишта да праисторију треба схватити као саставни део историје („alitterale Geschichte"), и ослања се принципијелно само на археолошки материјал, одбацујући при томе сваки ослонац на етнологију и њене паралеле, у чему је, специјално у бечкој школи, раније много претеривано.

Целокупно дело подељено је у седам поглавља, од којих свако третира једну од манифестација материјалне и духовне културе и то: проучавање оруђа (Werkzeugkunde, стр. 8—17), облика привређивања (стр. 17—30), насеља (стр. 30—40), форми друштвеног уређења (стр. 40—78), садржај претстава (Vorstellungsinhalt, стр. 78—98), настанак језика (98—107), и ликовне претставе и однос према натприродном (107—128). Све ове манифестације пропраћене су на археолошком материјалу кроз три основне фазе развоја праисториског доба, које Pittioni ставља на место уобичајене поделе праисторије и, према основној сировини карактеристичној за стил и облике материјалне културе назива Lithikum (палеолит), Keramikum (неолит) и Metallikum (метално доба). У закључку дате су у облику Schlagwort-а основне карактеристике тога развоја, скупљене у једну табелу, које показују да је целокупни развој културе диктиран одређеним условима своје епохе, тако да једној одређеној културној манифестацији, нужно одговара и у другим категоријама исто тако условљен карактер и одлике.

Овако учињени покушај несумњиво заслужује пуну пажњу. Аутор је са великим познавањем чињеница и уз коришћење обилног и разноврсног материјала, у синтетичкој форми покренуо и покушао да реши читав низ проблема у вези са животом, културом и психом праисториског човека. Такав подухват, који је при томе базиран на историској концепцији праисторије, засада је јединствен у нашој науци. За сваку је похвалу и аторова тежња да појаве праисториског живота тумачи независно од механичког паралелисања са резултатима етнологије, иако, наравно, ни овај принцип не може бити примењен потпуно круто, како то показује и сам Pittioni-ев рад: позната концепција палеолитске уметности коју и Pittioni прихвата, базирана је уствари на етнолошким паралелама, а исти је случај и са објашњењем извесних детаља, као например да је секира у облику обућарског калупа у подунавском неолиту могла наћи адекватну примену у обради дрвета[1]. Потребно је посебно подвући необичну систематичност обраде која знатно олакшава сналажење у често врло компликованим проблемима које је аутор обрађивао.

Код потпуне новине Pittioni-евог покушаја и огромности материјала који је писац морао савладати да би дошао до своје синтезе, разумљиво је да се могу поставити извесни принципијелни приговори на поједине његове концепције, као и да ће многи праисторичар, полазећи од свог ужег домена рада, имати да ту и тамо учини извесну замерку и допуну. Без претензија да до краја исцрпем сва ова питања, указаћу само на неколико од њих.

У ред принципијелних питања која подлежу дискусији долазе:

1. Питање Pittioni-еве поделе праисториског доба. Питиони је несумњиво правилно уочио све недостатке уобичајене поделе праисторије, која је данас уистину застарела и употребљава се углавном више конвенционално, него с обзиром на њену стварну вредност на садашњем степену науке. Треба, међутим, приметити да је неолитски период (Pittioni-ев Keramikum) имао и своју фазу без керамике, например у најнижим слојевима Ras Shamra или у Jarmo[2], док исто тако употреба метала у извесним крајевима, као и код нас, постаје интензивна тек од средњег бронзаног доба[3]. Стога ни Pittioni-ева подела не одговара у потпуности материјалу. Био бих уопште склон да решење за стварање нове поделе треба тражити нарочито у студији социјално-економских односа, који су у основи промена у карактеру материјалне културе, у коме правцу су извесни покушаји учињени како код англосаксонских археолога, тако и другде[4].

2. Питање класифицирања културних манифестација праисториског доба и њиховог изједначења са друштвеним формацијама и језиком. Pittioni наиме поставља следећу класификацију за прву врсту: свет (Welt), култура, група и тип, при чему свака виша манифестација може у себи садржати неколико нижих. Ове категорије даље се изједначују са одговарајућим друштвеним формацијама те палеолитској групи родова одговарају групе, неолитским племенима култура а каснијим народима „свет" У погледу развоја језика у најранијим фазама појединим „световима" одговара језичко стабло а у метално доба фамилије језика, док нижим ступњевима његове класификације одговарају специјалне модификације и дијалекти језика, а у метално доба језик се изједначује са културом (стр. 40—78, 98, 107).

Pittioni-ева основна подела у суштини одговара оној којом сам се послужио у неколиким својим радовима[5], при чему је разлика само у терминологији. Тако „свету" одговара културни комплекс, култури — група, а групи — тип. Но изједначење ових категорија са социјалним и језичким развојем врло је несигурно, а било би често и нетачно, те мислим да се у томе смислу не би могла установити одређена правила (то додуше донекле прихвата и сам аутор који одбацује априористичка изједначења ове врсте карактеристична за археологе Косинине школе). Да наведем само познати случај Хетита и Фрижана, последњи добро познат и из историских извора, који се несумњиво досељавају у Малу Азију, а да материјална култура не даје никаквог основа за утврђивање тога досељавања и појаве новог етничког елемента, који је, дошавши у културнију средину, вероватно прихватио врло брзо њену материјалну културу, тако да се археологија не налази у могућности да га прати[6]. Сетимо се и стања у македонском халштату, који обухвата разне етничке формације, свакако и са разним језицима, као Дарданце, Пеонце, Дасарете, Македонце, Тесалце, док је материјална култура свих тих елемената јединствена[7].

Навео бих и нека посебна питања и достигнућа праисториске археологије, која аутор у своме раду није узео у обзир, иако би она могла корисно послужити баш правилном решавању проблема које он третира. Тако Pittioni није посебно истакао резултате испитивања неолитског насеља и стана у Украјини и Русији који пружају озбиљне податке за утврђивање полуномадизма примитивних земљорадника, што свакако отвара нове и шире перспективе у проучавању социјално-економских односа европског неолита[8]. Такође у делу није посвећена посебна пажња проблемима номадизма, који међутим претставља веома значајан фактор у формирању праисториских култура евразиских степа још од неолитског периода[9], нити питању преношења културних елемената миграцијама или у међусобном додиру разних културних група[10]. Занемарено је

[1] Уп. G. Childe, Jahrbuch d. schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte XL (1949—50), 158 и нап. 21.

[2] Cl. F. A. Schaeffer Ugaritica I (1939), 3 и д.; R. Braidwood, Scientific American 187, 4 (1952), 62 и д.

[3] М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији (1951), 17 и д.

[4] Ibid., М. Гарашанин, Историски Гласник 1948, 2, 65 и д. Англосаксонски археолози у вези са тим нарочито истичу за постпалеолитско доба појам food-producing period.

[5] Hronologija vinčanske grupe (1951),; за културне комплексе уп. Glasnik Zemaljskog muzeja VIII (1953), 49 и д.

[6] K. Bittel, Kleinasiatische Studien 66 и д.; Исти, Reinecke Festschrift (1950), и д.

[7] Уп. мој рад о македонском халштату у овом Старинару.

[8] Glasnik zemaljskog muzeja, loc. cit. (са обилном литературом).

[9] Уп. F. Hančar, Reinecke Festschrift, 72, 81 и д.

[10] Glasnik Zemaljskog muzeja, loc. cit.

и питање трговине и појава размене добара која се код нас и у Егеји особито манифестује у појави опсидијана са Мелоса и из Ердеља, још у врло раним фазама.

Неколике напомене које су у горњем излагању учињене наравно да ниуколико не умањују значај Pittioni-ева рада, као првог покушаја ове врсте. Њиме се Pittioni латио једног тешког, одговорног и, смемо рећи, међу праисторичарима пионирског задатка. Овако замишљено и обрађено дело свакако ће изазвати широку и врло корисну дискусију која ће у многоме помоћи интензивнијем проучавању читавог низа проблема који се често занемарују, и тиме допринети њиховом правилном решењу.

М. В. Гарашанин

Pia Laviosa-Zambotti, *Ursprung und Ausbreitung der Kultur,* Baden-Baden 1950, стр. 1—455 са 19 табли, 59 слика и 1 мапом у тексту.

Ово је немачко издање великог дела професора Универзитета у Милану, госпође Laviosa-Zambotti, у коме она, ослањајући се на своју огромну ерудицију и широко познавање праисториског, етнолошког и другог помоћног материјала, даје широку синтезу о постанку, развитку и ширењу људске културе уопште.

Књига је подељена у два дела од којих први (стр. 27—89) обухвата објашњење концепција и методских поставки аутора, а други, већи (стр. 91—420) примену тих поставки у објашњавању појаве и ширења разних основних тековина људске културе. У закључку (стр. 421—439), аутор је сумарно сажео све резултате до којих га доводи претходна анализа.

Laviosa-Zambotti приступа проблемима праисторије као саставном делу историје, истичући да се без ње не може схватити даљи историски развој и да праисторија, онаква како је она третира, претставља стварно увод у општу историју света. У првом делу књиге аутор је подвргао критици све од раније познате концепције о развоју и ширењу културе, као схематски еволуционизам, који је склон да све сродности протумачи простим конвергенцама, но осуђујући исто тако и претераности теорије културних кругова (Kulturkreis), која је појаву појединих културних комплекса често третирала и сувише изоловано и, нарочито у бечкој школи, механички преносила аналогије из данашњице на праисториско доба. Laviosa-Zambotti посебно одбацује априористичка изједначења појмова народа, језика и културе, која су довела до великих заблуда и застрањења Косинине школе. У вези са тим, она износи своју концепцију овога проблема, у суштини моногенетску, но врло еластичну, која води рачуна о свем комплексном чвору разних фактора који у сваком случају понаособ, утичу на формирање и ширење културних тековина, а у које спадају моменти простора, времена, географског положаја, могућности и брзине експанзије према постигнутом културном степену, као и утицај супстрата и његове културе на ширење и појаву нових културних одлика. У вези са овим, ширење културе врши се тако да се поред изворних центара, на појединим подручјима и под нарочито повољним условима стварају секундарни центри, из којих се основне тековине у облицима измењеним и адаптираним утицајима нове средине, даље шире у удаљеније периферне области. Ово ширење врши се преношењем културних утицаја и миграцијом, која често не мора обухватити велике етничке групе, но и само неке њихове делове. У овом механизму експанзије појединe културне тековине путовале су стотинама, па чак и хиљадама година, док су се раширила до најудаљенијих делова земље, при чему ширење није извршено линеарно и носиоци модерних заостатака најстаријих облика људске културе немају већином никакве везе са првобитним носиоцима тих тековина.

У другом делу књиге обухваћене су у неколико поглавља три основне форме првобитне људске културе и то ловачко скупљачка култура палеолита у којој аутор разликује две фазе — старији палеолит чији је главни носилац неандерталски човек, који је, по њој настао у Предњој Азији и даље се развио у рецентног човека, и млађи палеолит са главним центром у области пећинског сликарства Француске и Шпаније, затим сеоска земљорадничка култура, са изворним центром у Месопотамији, која је убрзо, овде и у Египту, под нарочито повољним условима доживела интензиван и нагли развој, са формирањем поделе на касте, издвајањем династија и стварањем градске културе. Сва ова три основна облика постепено су се из својих примарних центара раширила кроз цео свет. Тако је земљорадничка култура створила у Европи своје секундарне центре на Балкану и у Шпанији, одакле је даље загосподарила целом Европом потискујући све даље на периферију последње остатке примитивне ловачке културе. У Азији, иста група имала је своје секундарне центре у Кини и Предњој Индији, одакле је даље продрла у Северну, а преко Океаније у Јужну Америку. Овим последњим путевима раширила се касније у Нови Свет и градска култура, која је нашла свога израза у култури Маја, Астека и Инка.

У своме раду Laviosa-Zambotti упоредо се служи и оперише археолошким и етнографским материјалом, пратећи примитивне манифестације појединих основних култура, као ловачке, све до њихових данашњих форми, нешто измењених утицајем суседних виших култура у Африци и Аустралији. Третирајући пак поједине културе и њихове специфичне облике и манифестације на разним територијама, аутор прилази проблемима комплексно, анализирајући како облике материјалне, тако и оне духовне културе, што пружа широку и потпуну слику целокупног развоја.

Оно што пре свега треба поштовати у овоме раду јесте огромна ширина концепције, каквом се данас, у ери уже специјализације и интензивних локалних студија, може похвалити мало који праисторичар. Еластичност у примени основних принципа које је аутор поставио своме раду, суптилна анализа разних елемената који у датом моменту утичу на специфичну варијабилност основних облика културних манифестација, ослобађају дело од оног догматизма који је обично својствен широким синтезама, базираним на схематском примењивању извесних, a priori утврђених, крутих и непроменљивих аксиома.

У много чему, у читавом низу питања и проблема концепције које износи Laviosa-Zambotti пружају у основи правилна решења, или дају потстрека на даљу разраду и испитивање недовољно проученог материјала, указујући на правилан пут за решавање таквих питања. Први је случај, например са концепцијом о огромном значају Предње Азије и Египта у формирању неолитских култура Европе и њихових секундарних центара, особито Балкана. То је концепција коју данас прихвата већина најбољих познавалаца овог проблема. Други случај је са концепцијом аутора о питању Индоевропљана, чији настанак Laviosa-Zambotti тражи у евразиским номадским племенима која, живећи северно од области земљорадничких култура, долазе у додир са овима, примају њихове утицаје и мешајући се са њиховим носиоцима бивају асимилирана њиховом вишом културом, надвлађујући међутим у језику. Тако не би постојала праиндоевропска култура, која се све јасније показује као варљива фикција апстрактних проучавања лингвиста.

Ипак, и баш с обзиром на ширину теме, јасно је да ће многи читаоци дела Laviose-Zambotti о појединим питањима имати другчије гледиште но што га заступа аутор. Ово како у крупним, принципијелним питањима, тако и у појединим детаљима.

Тако например, иако се потпуно слажем да у принципу мора да се рачуна са огромним значајем културних центара и преношењем на секундарне центре, одакле се даље врши експанзија појединих културних елемената, дакле са гледиштем аутора, намеће се питање до којих граница иде моногенетски развој, а где треба рачунати са упоредним развојем неколико културних комплекса. Велики је проблем да ли уистину три основна комплекса палеолитске културе, комплекс са ручним клиновима (Faustkeil), ножевима (Klingen) и у најновије време установљени комплекс т.зв. chopper-оруђа на Далеком Истоку[1], имају моногенетско порекло, или се, што изгледа много вероватније, може рачунати са њиховим независним развојем на разним, великим подручјима. Када је реч о појави земљорадње у Средњој Европи, треба потсетити на најновије резултате по којима, на основу анализе полена, изгледа да су житарице у овој области постојале још у преткерамичко доба, што указује на могућност самосталног развоја у тој области, у прилог чему би говорила и несумњива самосталност подунавског комплекса тракасте грнчарије, у односу на балканско-анадолски неолитски комплекс[2]. Ако се таква питања постављају код најкрупнијих културних тековина, намеће се она утолико пре када је реч о појединачним културним манифестацијама, као извесним облицима предмета или орнаментици. Тешко би се могло доказати да је спирала на остривима Пацифика у генетској вези са оном на Балкану и у Подунављу (стр. 346), утолико пре што развој спирале на та два блиска подручја, у Средњој Европи и румунско-бугарској Бојан А групи изгледа да је бар донекле настао независно.

Постоје даље питања, која су у односу на општу слику коју даје Laviosa-Zambotti свакако споредна, но где се, са гледишта шире регионалног истраживања такође морају учинити допуне или исправке. Тако аутор сматра да појава земљорадничких култура на Балканском Полуострву стоји у вези са једним таласом преношења културних елемената који ствара како Сескло, тако и винчанску групу. При томе је очигледно, како су показале детаљне студије, да се овде ради о два велика културна комплекса, два велика таласа оваквог преношења, од којих је млађи онај који сачињава балканско-анадолски комплекс млађег неолита (Кум Тепе, Тигани, Лариса, Late Neolithic Македоније, винчанска група, Ленђел)[3]. Такве студије показују такође да се не може прихватити гледиште да се порекло молдавско-украјинског комплекса сликане керамике има везати за потиску групу (стр. 224, 260), што претставља оживљавање старих теорија H. Schmidt-a, чију су неодрживост потврдила нова проучавања[4].

Хронологија појединих група коју предлаже Laviosa-Zambotti наравно је апроксимативна и основана на приближним прорачунавањима времена потребног за ширење извесних културних тековина из првобитних у секундарне центре и удаљеније области. Но, у сваком случају предложени датум за Сескло групу око 2200 пре н. е. (стр. 217), сувише је низак, већ с обзиром на прилично прецизно датирање ранохеладске групе чији би почеци могли да падају око 2600/2550 година[5]. Овде треба додати да поменута група

[1] H. L. Movius, Mitteilungen d. anthrop. Gesellschaft in Wien, LXXX (1950), 101 и д.; уп. Grosser historischer Weltatlas I (1953), 14 и д. (V. Milojčić).

[2] Уп. M. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII (1953), 61 и д., 65 и д.; Milojčić, Germania 30 (1952), 313 и д.

[3] Garašanin, loc. cit.; Исти, Glasnik Zemaljskog muzeja IX (у штампи).

[4] Milojčić, Bericht der Römisch-germanischen Kommission 33 (1943—1950), 110 и д.; Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII, 62 и д.

[5] Milojčić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südeuropas (1949); 37 и д.; Исти, Jahrbuch d. Deutschen Archäologischen Instituts 65/66, 1 и д.; F. Schachermeyr, Prähistorische Zeitschrift XXXIV/XXXV, (1949/50), нарочито 31 и д.

садржи елементе који се много јаче везују за ново откривена најстарија насеља са керамиком у Месопотамији, Хасуну и Матарах, него за каснији Обеид са којим је везује аутор[6].

Такође је природно да ће нови резултати интензивног истраживања на пољу праисториске археологије нужно допринети извесним изменама у гледиштима аутора. Нова открића аустралопитека поново скрећу све већу пажњу истраживача најстаријих манифестација људског живота на Африку[7], док ће будућност показати да ли је неандерталац само једна споредна грана људског стабла која се није даље развијала, или му се може придати значај који му приписује аутор[8]. О новом материјалу из Месопотамије, који је од пресудног значаја за оцену најранијег неолита Грчке било је већ говора у ранијем излагању.

Но ове, а ни друге сличне примедбе које би се могле учинити, као ни нове измене извесних поставки које ће нужно донети нова проучавања, не умањују вредност дела које је створила Pia Laviosa-Zambotti. Оно својим квалитетима и концепцијом превазилази малобројне покушаје сличних синтеза које смо досада имали, и претставља најпотпунију слику овакве синтезе која се, у данашњем стању науке може дати. У тој врсти научнога рада оно свакако спада данас у ред најбољих и најкориснијих дела светске археолошке литературе.

М. В. Гарашанин

[6] S. Lloyd—F. Safer, Journal of Near Eastern Studies IV (1945), 255 и д. (са сликама — Хасуна); R. Braidwood и други, Journal of Near Eastern Studies XI (1952), 2 и д. (са сликама — Матарах).

[7] R. Grahmann, Urgeschichte der Menschheit (1952), и д.

[8] Овакво гледиште налази се код Grahmann-a, op. cit, Гледиште слично оном код Laviose-Zambotti, истиче v. Königswald, Grosser historischer Weltatlas I, 7.

Kazimierz Tymieniecki, *Ziemie Polskie w starozytnosci*, Poznan, 1951, I—XXIV, 1—834, мапе 1—18, издање Poznanskie Towarzystwo Przyjaciol Nauk.

У свом опширном делу Tymieniecki је обухватио целокупну културну прошлост Пољске у епохама њеног преисториског и протоисториског развитка. За основу свог рада аутор је узео три начела: 1. — нужност познавања историје људског рада и његових резултата у истој мери као и историје политичких борби; 2. — везивање историје Пољске, укључујући и најстарију културну прошлост, са општом историјом, и 3. — обраћање пажње на посебне историске облике ове земље и њихову везу са њеним географским положајем.

У предговору свог рада аутор је, поред историографских података и осврта на најстарије традиције о колевци западних Словена, специјалну пажњу посветио и народу читу важност приписао елементу простора и времена, утицају климе у преисториским и историским епохама на економски и културни живот човека и на промене у флори и фауни. Све је то урађено са намером да се потпуније осветли развитак културне историје Пољске од постглацијалне епохе до историског доба. Због тога је аутор обратио пажњу, поред осталог, и географским факторима, топографији Пољске и њеној топономастици као и лингвистичким подацима којима је у великој мери поткрепио своје закључке. Изводећи дедукције, првенствено на основу тепономија, о присуству предака савремених Словена и у преисториској прошлости Пољске, аутор је већ у уводу указао на садржај и смисао својих основних теза.

Прејудицирајући унеколико закључке о словенском карактеру преисториских становника Пољске, Tymieniecki своје доказе заснива на првим страницама свог великог дела, на именима племена која су своје називе добила по географским местима на којима су била настањена. Аргументе за своје тезе он још више налази у именима река, око којих су се најчешће окупљале старе популације и где су налазиле најповољније економске услове живота. С друге стране истакнут је и значај река као најстаријих путева преко којих су се и у преисториском добу одржавале културне и економске комуникације међу људима. Обиље река и воде у словенским земљама помогло је аутору да после агрикултуре одреди риболов као главну привредну грану преисториских словенских популација. А проучавајући везу између занимања становника и историје њихових насеља, Tymieniecki је дошао до закључка да „свако насеље претставља производ географских и историских узрока у исто време". Овоме одговарају и његови закључци о постанку „grodi" као нарочитог типа насеља у Пољској. На основу резултата до којих је дошао проучавајући постанак и развитак „grodi", Tymieniecki одбацује теорије о колонизацији Пољске, према којима је постанак градова у словенским земљама везан за долазак једног страног етничког елемента, у овом случају немачког.

Пошто његово дело треба да обухвати културну историју Пољске од првих манифестација човековог присуства у овој земљи до краја преисториских епоха, аутор се као историчар уздржао да подробније говори о палеолитској култури своје земље. На том пољу, како он сам каже, нарочито на подручју анализе преисториског материјала, историчар се може огледати једино онда кад стекне потпуно познавање одговарајућег метода истраживања. Ова ауторова искреност унапред смањује утисак о вредности његових закључака и претпоставки у области археологије, која за проучавање најстарије прошлости Пољске претставља научну дисциплину прворазредног значаја. Без познавања докумената које пружа археологија као и без темељног познавања метода рада у овој научној грани не могу се са успехом

и на висини савремених научних достигнућа решавати сви проблеми и питања која су обухваћена у делу Тимењецког. С друге стране, пажљиво читање овог дела доводи до закључка да је поглавље о палеолиту, а то се може рећи и за оно о неолиту, сасвим излишно за потврду основних теза о словенском карактеру пољске преисторије, које доминирају у целом раду.

Иако се осећа да се не налази на свом терену, аутор у поглављу о палеолиту настоји да подвуче значај географских односа у дилувијуму и распореда настањених и ненастањених области за млађе преисториске епохе. Географски фактор аутор сматра као препондерантан за ширење насељености и кретање културних струјања не само у временским границама палеолита него и епоха које су му следиле. У анализи антропогеографских карактеристика палеолита аутор је дошао до закључка да се човек појавио у средњој Европи, односно у Пољској, у ашелској епохи, дошавши у ову област једино са југозапада или југоистока.

У вези са обрадом проблема који се односе на палеолит аутору би се могло приметити да он, иако је раније признао да не познаје методе археолошког рада, замера, прилично неосновано, преисторији да није довољно осветлила битне моменте у процесу социјалног и економског развитка човека у овој епохи његове културне прошлости. Тај недостатак преисторије, како он каже, лишио га је ширих могућности да палеолитски период чвршће веже са општом историјом човека. Али у регистру археолошке литературе којом се аутор служио нема оних дела у којима је могао наћи потребне податке управо у правцу који њега интересује. Ми овде наводимо, примера ради, само два дела: Јефименково Првобитно друштво, које је аутору свакако било или требало да буде приступачно и послужи, поред осталих новијих публикација из ове области, за оријентацију у постављању и решавању проблема који се односе на палеолит и његово место у општој културној историји. Исто тако не види се да је аутор осећао потребу да консултује и одлично Macalister-ово дело (A Text-book of European archaeology, the palaeolithic period) као ни неопходну палеоантрополошку студију Marcellin Boule-a о фосилним људима.

Занимљиво је мишљење аутора о много већој разноврсности раса у палеолиту него у млађим епохама. Ту појаву он приписује „смењивању раса или променама — које су биле могуће у току тако једног дугог периода — у спољном изгледу човека, нарочито за време старијег палеолита". Довољно је очигледно да је овде појам о карактеристикама раса и њиховог постанка идентификован са појмом о еволутивном развитку човека. Али, и поред ових недостатака и обиља хипотеза које је аутор изнео у поглављу о палеолиту, он се није дубље уносио у извесне проблеме који заслужују нарочиту пажњу културног историчара. Таква су и она места где он говори о предоминантности интелектуалних човекових снага над физичким, не улазећи притом у објашњење значаја манифестација рада као функције интелектуалног и физичког развитка палеолитског човека. То би одговарало и првом начелу које је аутор, поред још друга два, поставио као основу својих студија. А уколико говори о палеолитском човеку као друштвеном бићу, аутор то чини изношењем извесног броја већ познатих података о еволутивном развитку човековог друштвеног бића, које аплицира у виду општих закључака и на живот палеолитског човека у Пољској.

У поглављу о месолитику аутор је истакао велики технички прогрес и преношење палеолитске индустрије у дотада ненасељене области. Овај важни и дуги период, који је донедавна сматран као „хијатус" између палеолитских епоха и неолита, у делу Тимењецког није освежен и допуњен новим подацима. Објашњавање месолитика са неколико логичких конструкција, а у резимеу са неколико конвенционалних фраза не оправдава његово уношење у тако опширан рад као што је дело Тимењецког. Због тога ни палеолитик ни месолитик у овом делу немају ни оно место нити онакав значај какав им иначе припада у радовима који се баве том облашћу и тим периодима културне историје једне важне области европског континента. Све то оставља утисак да су поглавља о палеолитику, месолитику а једним делом и неолитику унесена само зато да рад буде заокругљен и да, евентуално, допринесе теорији о непрекинутом и еволутивном развитку преисториске културе у Пољској.

При проучавању млађих преисториских епоха аутор се слободније креће у целој области коју обрађује и са много више свежине и интуитивности решава компликоване проблеме културног садржаја појединих епоха, њихових карактеристика, хронолошких граница и етничких питања.

У вези са општом оценом неолитика као одређеног стадијума преисторије Tymieniecki је подвукао два момента: 1. — да се истраживања неолитске културе не задржавају искључиво у границама преисторије и 2. — да се при проучавању неолитика служио прогресивним и регресивним методом. За проучавање појава и проблема социјалног живота аутор се служи комбиновањем обају метода. За историска истраживања, у ужем смислу, уколико имају везе са неолитиком, примењен је прогресивни метод, док је регресивни метод, као комплементни, дао своје резултате у проучавању веза природе и човека и њеног значаја за геоантрополошку слику земље.

Као једну од важних карактеристика неолита у Пољској Tymieniecki је подвукао доместикацију животиња. Он је констатовао, у вези с тим, да остаци извесних врста домаћих животиња из неолита воде порекло из медитеранских области. Значај овог момента је нарочито важан за утврђивање миграција

не само животиња, него, како мисли Tymieniecki, и људи који су у овој епохи кретали се с југа према северу. При томе ти људи нису собом водили само припитомљене животиње, него су преносили и друге одлике и тековине Југа, почев од антрополошких карактеристика до цереалија и производа материјалне културе. Зато аутор сматра европски Југ као извор и исходиште млађих култура и њихових тековина. У потврду свог мишљења о јужној провенијенцији неолитске културе и човека у средњој Европи Tymieniecki је навео као важан антрополошки аргумената тип алписког човека, који одаје медитеранске утицаје и који се до данас очувао у јужној Пољској.

Поред осталих проблема који се односе на неолитик аутор је нарочиту пажњу и велики простор посветио питању миграција: старијих, с југа према северу, и млађих, са севера према југу. Те велике покрете он објашњава двама разлозима: сувом климом на истоку, која је довела до постанка степа, и припитомљавањем коња, способног да пређе велика пространства и да номаде са севера пренесе на југ. Важно је и потребно истаћи да Tymieniecki одбацује старије теорије о центрима из којих су отпочињале ове миграције. Према његовом мишљењу то није ни мала Тирингија ни Памир, него централна Европа, односно област која је са јужне и западне стране имала Лигуре, док су на истоку и северу били Фини. Као разлог за миграције аутор поред осталог наводи привлачну снагу Југа и богатство његове материјалне и духовне културе. При томе он уводи на историску позорницу у овом периоду, у коме још увек не може се са сигурношћу говорити о етничком карактеру европских популација, цео низ народа, међу којима и Германе, Илире, Ските, Лигуре и Венете. У вези са овим аутор додирује и веома деликатан проблем ширења беле расе у Европи, Азији и Африци и о језичким односима Индоевропљана и Хамито-Семита. Аутор сматра да историски, географски и лингвистички разлози оспоравају вредност теорије о Туркестану као завичају Индоевропљана. Насупрот тој теорији Tymieniecki наводи да су Индоевропљани при крају неолита продрли преко Босфора или Кавказа са северо-запада у државе предње Азије, у време кад су и Илири дефинитивно напустили своју северну постојбину. Али овде се појављује проблем хронологије и једног и другог догађаја у односу на историју и на датовање неолита. Ако су у питању догађаји из последњих векова II миленија старе ере, који су довели и Илире у средње Подунавље и на Балканско Полуострво, онда се и горња, млађа граница неолита мора померити ниже од године 1700 ст. е., коју Tymieniecki узимз као крај неолита у овом делу Европе.

У вези са питањем преисториске хронологије у средњој Европи аутору се мора признати и нарочито истаћи да је проблем датовања неолита у средњој Европи схватио друкчије од уобичајених хронолошких система нордиских археолога. Он се при датовању неолита ослања не само на формалне одлике и конвенционалне релативне датуме хронолошки и иначе још увек поуздано неодређеног неолита, него и на хронолошке податке засноване на историским изворима који се односе на најстарије цивилизације Оријента и Европе. Везу између једних и других цивилизација, неолитских и оријенталских, претстављају објекти импортовани са Оријента у области европског неолита. Те међусобне везе и импортоване предмете аутор сматра као једину сигурну основу за увођење у преисторију апсолутне, иако још увек апроксимативне, хронологије поред релативне која је заснована на типолошким одликама и стратиграфском положају материјала. На овоме се заснива и ауторова констатација да се неолитска култура у Европи развијала и одржавала док је у другим земљама већ почињао историски период у ужем смислу речи.

Оцењујући значај миграција које су вршене у овом добу, аутор је утврдио да су оне појачале културне комуникације југа и севера. Потребно је такође подвући да је аутор у свом делу навео доказе да је цивилизација средње Европе непрестано стајала под деловањем културних струјања с Југа према Северу. Као главне културне тековине које је од овог доба Југ почео да даје Северу треба сматрати метале, почев од бакра па, у току млађих преисториских епоха, до железа. У области религије Tymieniecki приписује утицајима Југа појаву култне пластике религиозног значења и обичај спаљивања покојника уместо обичаја сахрањивања из ранијег периода.

За оштру оцену односа неолитика и бронзаног доба у средњој Европи, па према томе и у Пољској, карактеристична су два момента: закључак ауторов о везама између културе неолитика и бронзе, нарочито у погледу извесног континуитета становништва, и знатно ниже датовање бронзаног доба у средњој Европи од његове хронологије у медитеранским областима.

Обрађујући период бронзаног доба, аутор додирује основни проблем који ће до краја преисторије Пољске заузимати централно место у његовом делу. То је питање најстарије појаве Балтичких Словена и њиховог односа према осталим етничким скупинама тог доба и области. У вези са одређивањем етничког карактера преисториских становника Пољске у последњим вековима другог и почецима првог миленија старе ере стоји и етнички проблем носилаца „лужичке" цивилизације, коју Tymieniecki датује око 900 године, дакле у прве векове гвозденог доба у Европи. И у вези са датовањем „лужичке" културе Tymieniecki је отишао један корак даље од својих немачких колега, који су проблем „лужичке" културе везивали првенствено и готово искључиво за бронзано доба, за средину другог миленија, приписујући је или Германима, или Келтима, или Илирима. Међутим проблем се компликује

утолико што и Tymieniecki везује „лужичку" цивилизацију за Протословене, које бисмо, према његовим закључцима о везама неолитика и бронзаног доба, а нарочито у погледу становништва, могли тражити чак у неолитикуму.

У објашњавању протославенског и балтославенског проблема аутор се задржава и на питању преиндогерманског становништва Европе као и на разлозима који су довели до издвајања у засебне етничке групе појединих популација међу којима он наводи као најраније језгра из којих су се развили будући Блато-Словени и Германи. Одвајање Блата, који нису имали „лужичку" културу, од Словена аутор датује под крај бронзаног доба. А после читавог низа дедукција и закључака он истиче специјални карактер „лужичке" културе, издваја је у засебну групу и приписује је Словенима, пошто у том добу, кад се извршило формирање већих етничких група индоевропског становништва, он не види ни једну другу културу која би у овом добу могла заузети место код словенског становништва Пољске. Одбацујући Илире као носиоце ове културе, а поред њих и друге народе средње Европе, Tymieniecki своје закључке о прогословенском обележју „лужичке" културе заснива на методу географске елиминације. Зато он популацији ове културе приписује улогу „словенских Дораца".

Међутим, данас је већ довољно познато да је и временски и просторно паралелно са „лужичком" културом постојала и Urnenfelder-култура, коју Tymieniecki сматра као старију варијанту „лужичке" културе, док је већина археолога приписује Келтима. С друге стране, распрострањеност „лужичке" културе у етничким областима Илира, код којих је она достигла своју кулминацију у првим вековима Халштатског периода гвозденог доба, допушта претпоставку о Илирима а не Протословенима као носиоцима „лужичке" културе. Теорији Тимјењецког о дефинитивној миграцији Илира из њиховог северног завичаја у Подунавље при крају неолитика противи се чињеница да у Подунављу ниједна врста археолошких докумената не указује на тако рани долазак Илира у ове крајеве. Лингвистички подаци о везама Келта и Илира, који указују на то да су још пре доласка Келта у Галију, у област Рајне и Роне, постојале везе између ова два велика народа — такође не иде у прилог схватању Тимјењецког о културним и етничким односима у средњој Европи у доба „лужичке" културе и њеној изолованој појави искључиво у области Протословена. Везе између Келта и Илира у ово доба могле су настати само у области средње Европе, из које су Келти и дошли у северну Галију. Старија теорија о доласку Келта на запад из средњег Подунавља, у коме су Илири у првом миленију ст. ере претстављали етничку већину, није нашла своју потврду ни у археолошком нити у историским изворима. Отуда су везе и Urnenfelder и „лужичке" културе могле настати само у средњој Европи, одакле су Илири, а не Протословени, пренели одлике и садржај „лужичке" културе и у Подунавље.

Ни у знатно млађим периодима ништа не потврђује присуство Словена у лужичкој области, нити указује на могућност да су Илири, као велика етничка скупина, примали тековине протословенске културе, за чије носиоце Tymieniecki сматра племе Lugii.

Са целим овим проблемом стоји у вези и питање односа Келта према Словенима у средњој Европи. Долазак Келта у ову област Tymieniecki датује у 400 годину пре н. ере. Пошто је келтска миграција према земљама које леже источно од Галије почела управо у то време, немајући као главни циљ области Западних Словена, почетак латенског периода у Пољској морао би се стога датовати нешто ниже, приближно у другу половину IV века. Значајно је да Tymieniecki сматра да су Келти тада, у почетку IV века, отпочели да врше непосредан утицај на словенско становништво Пољске. Притоме су они преносили и производе грчке културе, која је своје тековине, поред југозападних путева, преносила и преко Скитије, са југоистока.

Међутим, цела теорија Тимјењецког о словенском карактеру „лужичке" културе умногоме потсећа на сличне теорије о германским племенима као творцима и носиоцима ове важне и за културну историју Европе изванредно занимљиве културе. И једна и друга теорија имају вредност хипотеза на које се мора гледати са највећом резервом. Док археолози германске оријентације решавају „лужичко" питање искључујући Илире и Келте из ове области у доба стварања и цветања поменуте културе, Tymieniecki своју теорију о постојању Словена у Пољској у преисториском и античком добу заснива на географским односима између Германије и Сарматије, елиминишући при томе са првобитног подручја „лужичке" културе и Германе, и Илире, и Келте. Аутор сматра да је између Германа и Сармата било довољно места и за Протословене, о чему, како сам каже, „античка литература не даје података". У вези са целом аргументацијом теорије о словенском карактеру „Лужичана" потребно је напоменути да су лингвистичке дедукције етникона Luzanie и Lezanie од Lugii интересантније, а донекле и убедљивије, од географско-историског објашњења целог проблема.

Иако се у великој мери служио античким изворима, Tymieniecki, по нашем мишљењу, није увек довољно критичан и нема увек исти став према вредности њиховој. Тако, например, где му конвенирa Плиније, он га наводи и ослања се на њега као на извор који много не теорише као што то чини Птолемеј. Али тамо где Плиније наводи само Сармате на обалама Балтичког Мора аутор истиче податке из Птолемеја, сматрајући их врло прецизним.

Међутим, супротстављајући се теорији о германском карактеру „лужичке" културе Tymieniecki је указао на нереалност њених теза. Притоме се у много већој мери ослонио

на историске него на археолошке изворе. Али је, и поред неодрживости своје теорије у целини, допринео да се са више података и аргумената уђе у решавање етничких питања и односа у средњој Европи у другој половини првог миленија старе ере. Заслуга Тимјењецкога је нарочило и у томе што је својим радом продубио студије о проблемима хронологије европске преисторије, које је решавао са довољно смелости да би целом свом великом и опширном делу дао вредност савремене научне студије.

Д-р Бранко Б. Гавела

А. Я. Брюсов, *Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую епоху,* Москва 1952, стр. 1—263, сл. 1—68.

А. Брюсов латио се у своме делу задатка да пружи преглед о развоју неолитске културе на једној пространој територији, европском делу Русије.

После увода (стр. 5—24) у коме је истакао карактеристике неолита у појави нових облика оруђа и новог материјала за његову израду (диорит, нефрит), као и дефиницију појма археолошке културе као одраза историских збивања у којима се стварају нове етничке групе, аутор прелази на детаљну анализу самог материјала.

Поглавља 1—8 (стр. 25—180) посвећена су разним локалним групама северног дела Русије, међу којима се као нарочито значајна истиче Фатјаново група око 2000 година пре н. е.

Даља поглавља третирају за нас много интересантнији материјал јужне Русије. У 9—10 поглављу (стр. 181—214) изнете су опште напомене о раном неолиту овог подручја и племенима јужне Русије и периоду раширења земљорадње и сточарства. Аутор истиче да су се ове групе формирале на бази каснопалеолитске културе у вези са прелазом на земљорадњу и сточарство, одбацујући при томе гледиште Кричевског да је у томе процесу видну улогу играо развитак риболова. Тако се формирају најстарије групе овога доба које претстављају Дњецка група и некропола у Мариупољу, које аутор датира у трећу хиљаду година пре н. е. Но, и у даљем развоју, све до металног доба одржавају се исти облици камене индустрије, што указује на несумњиви културни континуитет. Целокупни овај развој ишао је много брже на југу, где су владали повољнији услови, но није ни овде био равномеран, тако да извесне групе остају на ловачком, док друге прелазе на земљорадничко-сточарски ступањ. Обухватање већих подручја појединим културним групама указује на ужу повезаност племена и везивање родовских група у крупније заједнице.

У даљим поглављима Брюсов се посебно осврнуо на поједине овакве групе. Тако 11 глава говори о племенима Средњег Дњепра и Волиније (стр. 215—227). У првој од ових група нарочито су важни налази из Игрењска, где се у најстаријем слоју налазе судови са шиљатим дном, у средњем слоју средњедњепарска керамика (са врвчастом орнаментиком) и трипољска керамика а у највишем само средњедњепарска. Волинска пак група везује се за кугласте амфоре. У 12 поглављу третирано је најзад питање трипољске групе и степских група. Брюсов је овде подвргао детаљној критици и ревизији гледишта која је о том питању изнела Татјана Пасек. Он је показао немогућност њене концепције о стадијалном развитку средњедњепарске групе (Трипоље C_2) из трипољске у вези са интензивнијим развојем сточарства. Како територијална распрострањеност, тако и констатације учињене приликом ископавања указују на немогућност ове концепције, јер се очигледно показује да се територија праве трипољске групе (Трипоље $A - C_1/\gamma$ 1) не поклапа са територијом Трипоља C_2 Татјане Пасек, и да су насеља фазе C_1/γ 1 насилно уништена. Уосталом неприхватљива је претпоставка да прелаз са земљорадничко-сточарског на чисто сточарски степен услови толико радикалне измене у целокупном садржају и свим формама материјалне културе. Отуда Брюсов закључује да су степске културе чији почеци иду у трећу хиљаду година пре н. е. у вези са интензивнијим развојем сточарства проширале своју територију и учинила крај трипољској групи. Налази трипољске групе на налазиштима волинске, као и они судова блиских волинским на територији усатовске групе у Украјини указују на мешавину и додир ових разних културних елемената.

У закључку (стр. 251—269), аутор је извршио рекапитулацију резултата свога рада и покушао да скицира слику и даљег културног развоја територије европске Русије. При томе, указујући на област распрострањености појединих културних група, сматра да су се можда већ у трећој хиљади година пре н. е. у извесној мери формирале велике групације које касније помиње историја и то на северу, у области керамике са чешљастом орнаментиком групе финских језика, на територији Фатјаново групе Словени, на југозападу Украјине са деловима Балканског Полуострва Трачани (област трипољске групе), а источно од Дњепра, на подручју степских култура Скити.

Оно што је у овом делу свакако најзначајније, јесте енергично раскидање са априористичким и схематским схватањем стадијалности, као чија последица наступа и хипертрофирано схватање аутохтонизма, које доводи до потпуно статичног схватања развоја људске културе на одређеним подручјима. Тиме се уклањају многе нејасноће и тешкоће за правилно схватање материјала јужне Русије, које су, због оваквих предубеђења у интерпретацији, упркос солидној техници ископавања, ометале стварање јасне слике о неолитском развоју тога подручја. Овакав Брюсовљев став довео га је и до веома значајног закључка о вре-

менској паралели степских и трипољске групе, која изискује ревизију многих укорењених гледишта, но истовремено пружа објашњење за читав низ појава.

Несумњиво је да се при свему томе још увек постављају пред археолога и извесна спорна питања која се не могу у потпуности решити. Велики је проблем до које се мере поједине велике културне групе могу идентификовани са познатим народима историског периода, иако је свакако несумњиво да су носиоци тих група морали играти знатну улогу у етногенези каснијих историских народа своје територије. Проблем се специјално поставља код идентификације трипољске групе са Трачанима, јер украјинско-молдавски комплекс коме ова група припада, заправо нема ни културне ни хронолошке везе са балканском сликаном керамиком нити са групама балканско-анадолског комплекса млађег неолита који је истовремен са њим[1]. Отуда се овај комплекс и не поклапа са класичном територијом Трачана.

Не мањи проблем претставља апсолутна и релативна хронологија појединих група. Не мислим овде на трипољску групу, чије је датирање прилично јасно утврђено релативно-хронолошким односом украјинско-молдавског комплекса у његовим западним групама (Cucuteni-Erösd) према балканско-анадолском млађег неолита[2]. Датирање почетака трипољске групе у четврту хиљаду година пре н. е., које предлаже Брюсов, може се такође сматрати делом оправданим, ако се под трипољском групом схвати фаза Трипоље А по T. Passek, прекукутени група Румуније[3]. Много већи проблем претставља датирање Мариупоља. Као и Ханчар[4], Брюсов га доводи у везу са некрополом кургана I у Налчику, који изгледа претставља врло стару фазу кавкаског развоја која претходи гробовима у Мајкопу[5]. Ови се, опет, могу датирати приближно у време Троје II, с обзиром на своју везу са благом из Троје и кнежевским гробовима у Alaça Hüyük, чије датирање у другу половину трећег миленија потврђује и бодеж идентичан са оним из Ура[6]. Но, не треба заборавити да је веза Мариупољ—Налчик више изражена у општем карактеру културе који означава одређену фазу социјално-економског развоја, но у оним елементима материјалне културе који су од посебне важности за датирање. При томе се међутим ради о двема разним територијама, на којима је исти стадиум тога развоја могао бити достигнут у хронолошки различитим епохама. И сам Брюсов истиче неравномерност развоја појединих племена, од којих нека раније, нека касније прелазе на вишу форму друштвено-економске структуре (стр. 213). Како су показала нова истраживања, сличан је случај изгледа и са односом месолитских и неолитских група Средње и Северне Европе, које неко време живе и упоредо[7]. При томе нарочито треба подвући низ елемената који указују на сродност Мариупоља са појавама групе Bodrogkeresztur у Мађарској и некрополом Decia Muresului у Ердељу[8], које несумњиво припадају тек периоду око 2000 година пре н. е. Ако и претпоставимо већу старост Мариупоља у односу на те групе, опет је мало вероватно да се ова некропола може датирати пре 2500 година пре н. е., како би то произишло из хронологије Налчика који је старији од Мајкопа.

У сваком случају, дело А. Брюсова унело је много више светлости у компликоване проблеме украјинске праисторије, што много доприноси правилнијој оцени и коришћењу неолитског материјала из овог дела југоисточне Европе.

М. В. Гарашанин

[1] Уп. М. Гарашанин, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII (1952), 28 и д.; Исти, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII (1953), 63 и д.

[2] V. Milojčić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas (1949), 38, 64; M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe (1951), 128 и д.

[3] Ibid. Уп. R. Vulpe, Eurasia Septentrionalis Antiqua XI (1937), 124 и д.

[4] F. Hančar, Urgeschichte Kaukasiens (1937), 366 и д.

[5] Ibid., 222 и д.

[6] Milojčić, op. cit., 28 и д.

[7] G. Mildenberger, Studien zum mitteldeutschen Neolithikum (1953).

[8] Ово питање детаљно је третирано у једном раду који се још налази у рукопису. На извесне везе са Бодрогкерестур групом указао је већ М. Макаренко, Маркоіпински могильник (1933), 22.

E. Sangmeister, *Die Jungsteinzeit im nordmainischen Hessen, — Die Glockenbecherkultur und die Becherkulturen,* Hessisches Landesmuseum Kassel und Vorgeschichtliches Seminar der Universität Marburg, Schriften zur Urgeschichte III, 1, Melsungen 1951, стр. 1—141, T. I—XIX, карта 1—20.

G. Mildenberger, *Studien zum mitteldeutschen Neolithikum,* Leipzig 1953, стр. 1—103 са 4 хронолошке табеле у тексту.

Читалац овога кратког осврта, можда ће поставити питање зашто је било потребно у нашем часопису посебно се осврнути на радове који третирају материјал мање-више локалног значаја са територија удаљених од нашег подручја и које немају директне везе са њим. Но питање је само привидно оправдано. Обрађујући свој материјал аутори су га у оба случаја поставили у општи комплекс културног развоја ширег подручја Средње и Северне Европе. При томе су, служећи се модерним методама рада подвргли ревизији многа ранија априористичка гледишта која су годинама и деценијама претстављала оптерећење за праисторију Европе. Тако су, својим радом, они пружили један значајан допринос праисториској археологији нашег континента.

Обрађујући групу звонастих пехара у Хесену, као и друге групе касног неолита које примењују облике пехара а међу ко-

јима је најзначајнија група керамике са врвчастом орнаментиком (Schnurkeramik), Sangmeister се у ширем обиму осврнуо на генезу и развој културних појава које третира у свом раду. У погледу звонастих пехара, он само потврђује од раније утврђено мишљење о њиховом западноевропском пореклу (стр. 11—28). При томе је међутим нарочито значајно подвлачење чињенице да појава врвчастог орнамента на овим облицима, не мора стајати у вези са групом врвчасте керамике, пошто се такав орнаменат налази не само на Рајни већ и много даље у западној Европи, у Француској и Шпанији. Третирајући остале групе које примењују пехар, Sangmeister се специјално задржао на средњенемачкој врвчастој керамици (стр. 29—67), при чему на основу затворених налаза и пажљивог картирања појединих појава, долази до закључка о неодрживости старе типолошке поделе тога материјала и о настанку појединих елемената поменуте групе, независно, и делом на разним подручјима. У погледу релативне хронологије, опет искључиво на основу поузданих налаза аутор доказује врло касни датум врвчасте керамике у односу на остале неолитске групе Европе, при чему се она временски сасвим приближује бронзаном добу (стр. 68—73), док у погледу порекла разних облика пехара нарочито подвлачи значај група које су се у време подунавског неолита још налазиле на неолитском ступњу, те тек касно, у периоду распада великих неолитских комплекса, прелазе у круг неолитских култура и успевају да овладају ширим подручјима (стр. 74—78).

G. Mildenberger, обрађује у свом раду шири комплекс културних појава касног неолита у Средњој Немачкој. При томе се посебно ослања на затворене налазе из тумула са сахрањивањем у разним епохама. Његов каталог и интерпретација материјала из таквих тумула (стр. 22—47), користан је не само за обраду проблема третираних у његовом раду већ ће у њему сваки праисторичар који се бави проучавањем тумула наћи објашњења и аналогија за многе појаве са којима се при истраживању ових објеката сусреће. На основу тога материјала аутор закључује да најстарију групу „нордиског" карактера у Средњој Немачкој чини Baalberg, која се с једне стране везује за касни неолит Шлезије (Jordansmühl), а с друге за рану-долменску керамику нордиског подручја (стр. 49—51). Овоме следује група Salzmünde а затим Walternienburg-Bernburg, за коју затворени налази показују неоправданост раније утврђеног хронолошког редоследа, те постоји могућност да се бернбуршка група развила упоредо са валтерниенбуршком у вези са утицајем баденске групе са југа (стр. 56—62). Најмлађе групе претстављају врвчаста керамика (стр. 62—69), група кугластих амфора (стр. 69—71), као и друге мање групе и група звонастих пехара (стр. 71—76), које се сасвим приближују почетку бронзаног доба, при чему и оне нису у потпуности истовремене. У даљим поглављима, говорећи о односу према подунавском неолиту (стр. 77—87), сахрањивању под тумулима (88—90), хронологији и карактеру поменутих група (91 и д.) Mildenberger такође приписује велики значај мезолитском елементу и истиче посебно утицаје са југа у формирању нордиске културе. Тако су по њему пехари са левкастим грлићем (Trichterbecher), настали у фази распадања средњеевропског неолитског комплекса, при чему се аутор ослања на низ аналогија у овој фази средњеевропског неолита, позивајући се чак и на налазе из млађе винчанске групе (стр. 82; приписивање тих налаза старијој Винчи свакако је омашка писца). Такође је аутор још једном потврдио ниску хронологију свих поменутих појава, које настају тек при крају цветног неолитског развоја Средње и Југоисточне Европе.

У својим основним резултатима, третирајући делом исти а делом сродан материјал, аутори су дошли до сличних закључака. Такви су они који се тичу релативне хронологије, значаја мезолитског елемента па добрим делом и односа према средњеевропском неолиту. У оба дела долази до пуног изражаја модерни метод рада, при чему се Mildenberger више ослања на затворене налазе, а Sangmeister на метод картирања, који у новије време узима све већег маха и даје уопште одличне резултате.

Наравно да се у неким питањима гледишта аутора донекле разилазе. Тако је Sangmeister ипак склон да на основу студије материјала створи једну типолошко-хронолошку поделу врвчасте керамике која би заменила старе поделе, док је Mildenberger у томе погледу, како изгледа с правом, много обазривији (стр. 64), истичући да старија група Sangmeister-а у суштини одговара т.зв. Мансфелдској групи, чији је сразмерно касни карактер доказан. Даље, док је Mildenberger стао на становиште да су касне неолитске групе настале под утицајем средњеевропског неолита на локално мезолитско становништво које се са носиоцима тога неолита стопило, Sangmeister приписује средњенемачкој групи врвчасте керамике више динамичан карактер групе која обједињује друге формације тога времена; док Mildenberger прихвата гледиште о источном пореклу врвчасте керамике, које данас постаје све вероватније, Sangmeister се није посебно позабавио тим питањем.

У оба дела наћи ће читалац свакако гледишта и ставова са којима се неће сложити. Тако је претерано када Sangmeister, полазећи од у основи тачног гледишта да се иза манифестација материјалне културе и њихових промена крије компликовани процес различитих збивања у оквиру друштвених формација неолитског времена, говори о народу са тракастом грнчаријом или о савезима племена (стр. 74 и д.), о чему у структури племенског живота неолитског друштва примитивних земљорадника и носилаца скупљачко-ловачке привреде мезолита

на које они утичу не би могло бити речи. Mildenberger пак, не разликује у довољној мери елементе два велика комплекса средњеевропског неолита, а наиме комплекса, по свему судећи аутохтоне тракасте грнчарије, и балканско-анадолског комплекса млађег неолита, који у ове крајеве продире са југоистока, на шта је у археолошкој литератури у новије време поновљено указивано[1].

Но, једно је несумњиво. Својим радовима аутори су разбили многе митове и маштања праисторичара Косинине школе. Њиховим радом знатно се допринело да се културне групе којима се раније приписивао посебан значај и висока хронологија, ставе на своје право место у комплексу целокупног неолитског развоја Европе. Настављајући здрави правац рада оног дела немачке праисторијске археологије, који је увек одбијао политички обојене тврдње нордиске теорије, праисторичара као Reinecke-a, Bittel-a[2] и других, аутори су у многоме продубили и ојачали темеље на којима се оснивају модерне концепције о карактеру и развоју неолита Европе. У томе је њихова велика заслуга која далеко прелази оквире обичне и скучене обраде извесних локалних праисториских група.

М. В. Гарашанин

[1] V. Milojčić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas (1949), 106 и д.; M. Garašanin, Glasnik zemaljskog muzeja VIII (1953), 61 и д.; 65 и д.

[2] Уп. ibid., 54, нап. 31. За гледишта Bittel-a уп. Kleinasiatische Studien (1942), 138 и д. (мегарон); Bittel-Otto, Demircy-Hüyük (1939), 31 и д. (камене бушене секире).

Claude F. A. Schaeffer, *Ugaritica* II, Institut français d'archéologie de Beyrouth, Bibliothèque archéologique et historique T. XLVII, Mission de Ras Shamra V, Paris 1949, стр. 1—320, сл. 1—131, T. I—XLV.

Ово је пета публикација којом се врши завршно публиковање резултата археолошких ископавања на познатом налазишту у Рас Шамри у Сирији.

У уводу (стр. VII—XV), писац нас најпре обавештава о томе да су ратне прилике спречиле раније публиковање овога драгоценог материјала, после чега износи кратак садржај појединих поглавља саме књиге. Ова међу собом нису повезана никаквом унутрашњом везом, и претстављају завршна разматрања аутора о појединим значајнијим налазима, или о појединим проблемима који су се поставили у вези са поменутим ископавањима.

У првој глави (стр. 1—49) обрађени су златна патера и пехар са фигуралним претставама из Рас Шамре. Ови објекти претстављају најстарије познате примерке судова са фигуралним претставама, какви су толико карактеристични за феничанску уметност. Детаљна анализа доводи аутора до закључка да се ради о производима сиријске уметности, у којима постоје јаки утицаји Егеје (спирале и т.зв. „galop volant"), док се усто налазе и египатски и азиски елементи.

Друго поглавље говори о носиоцима торквеса из Рас Шамре (стр. 49—120). Овде се Schaeffer осврће на извесне налазе који се дају стратиграфски а и хронолошки потпуно јасно фиксирати. У питању су налази торквеса са завинутим крајевима, уз које се јављају игле са кугластом главом, спирално увијени украси, отворене гривне и перле маслинастог облика. У три случаја (стр. 49 и д.) било је могуће стратиграфски ближе фиксирати овакве налазе. Они се појављују испод зграда и гробова са керамиком камарес-стила, или са керамиком која се у Рас Шамра појављује са овом последњом, те се према њој може датирати, а у једном случају (стр. 53—55) нађени су предмети ове врсте на акрополи, испод гробова са скарабејима Средњег царства са којима стоје у вези разбијене сфинге са именима Аменемхета III (1850—1800/1790) и Сесостриса II (1906—1888) а изнад гробова касне фазе раноугаритског периода који обухвата време 2300—2100. Тако ови налази припадају периоду 2100—1900 година пре н. е. Упоредо са овим налазима појављују се по аутору и троугле каме и карактеристични облици секира, који су сви типични за рано историско доба предње Азије. Анализа метала (стр. 64—66) показује да се у свим случајевима сем једног ради о бронзи, која међутим може потицати и из Сирије, пошто се у овој области налазе лежишта бакра и калаја, некада у непосредној близини. Две сребрне статуете из једне скривнице у Рас Шамри, које носе златне торквесе (стр. 71 и д.) и три стеле нађене у непосредној близини ове скривнице које вероватно припадају истом светилишту (стр. 86 и д.) а на којима су приказана божанства са истом врстом торквеса предмет су ауторових даљих проучавања. Између осталог, Schaeffer истиче необичну сродност у претстави и у трибутима између божанства на једној од ових стела и претставе Сета на једној каснијој стели из године 1330 из Таниса, што га доводи до закључка да божанство са торквесом није нико други до Сет, чији су култ у Египат пренели Хикси. У вези са овим аутор износи гледиште да се носиоцима ове развијене металургије раног бронзаног доба имају сматрати несемитски планинци северне Сирије, а износећи сличне појаве у средњој и западној Европи раног бронзаног доба (стр. 106 и д.), закључује да се овде ради о људима који су у то време продрли из Сирије у Европу тражећи лежишта метала, и који су са собом донели вештину прераде метала и своје карактеристичне форме металних објеката. На крају овога поглавља аутор истиче значајну потврду датирања европског бронзаног доба коју пружају поменути налази и разматрања (стр. 118—119).

Треће поглавље књиге посвећено је опису и анализи једне велике стеле из Рас Шамре

на којој је претстављен бог са громом кога писац идентификује као Бала (стр. 121—130).

У четвртом поглављу започет је каталог керамичких налаза из Рас Шамре, који ће бити настављен у даљим публикацијама материјала са овога налазишта (стр. 131—301). Керамички материјал приказан је у цртаним таблама, изузетно у фотографијама, при чему се уз сваку таблу налази кратак опис предмета који су на њој приказани са датирањем. Материјал је груписан по налазима, а на крају дела налазе се и табле на којима је керамички материјал разврстан типолошки, према облицима (сл. 112 и д.), при чему су дати подаци о датирању и о ранијој репродукцији сваког приказаног облика у оквиру каталога по месту налаза.

Оно што карактерише пре свега цело ово значајно дело јесте брижљивост и свестраност обраде. Аутор није штедео труда да детаљно простудира све оно што би могло у ма којој форми бити од важности за тумачење извесних појава. Тако например описујући златан пехар и патеру, Schaeffer се упушта и у разматрање о могућности лова онаквог какав је овде приказан у близини Рас Шамре, и на основу модерних паралела (стр. 16) долази до закључка да се у то доба могло ловити на овај начин (тј. колима) у сиријској пустињи.

Од особитог значаја за европску преисторију било би наравно поглавље о носиоцима торквеса. Оно нам, без сумње, пружа један нов и значајан ослонац за хронологију раног бронзаног доба у Европи, који се потпуно може довести у склад са уобичајеним датирањем неолита и раног металног доба у овим крајевима. Значај овога материјала и Schaeffer-ових извођења ниуколико не умањује чињеница да се извесна питања која се у вези са овим налазима појављују још увек морају сматрати мање или више нерешеним, и то првенствено из принципијелних разлога. Такво је у првом реду питање етничке припадности носилаца торквеса и одговарајућих металних предмета у Европи. Свакако да чињеница да је овде у основи инвентар гробова идентичан са оним у Сирији говори у прилог томе да се у тадашњој Европи налазе дошљаци из Предње Азије, како то претпоставља и Schaeffer (стр. 117). Но овде је потребно учинити извесне примедбе, и то:

1. Исти резултат могао је наступити и у случају да је у преради метала било само утицаја из Сирије у вези са директним додиром, при чему су у Европи преузети карактеристични облици предмета који су у рано бронзано доба израђивани у Сирији.

2. Треба подвући да се у већини паралела које наводи Schaeffer не ради о потпуно идентичним камама у Сирији и Европи. У Рас Шамри ради се, например, о камама са трапезоидним горњим делом на коме је вршено утврђивање дршке (уп. нап. сл. 3—4), што међутим није случај са паралелама из Европе које је навео Schaeffer. Овде би се, дакле, можда пре могло радити о угледању него о директном преношењу.

3. Уколико је гледиште Schaeffer-а тачно, морало би се рачунати са тим да су дошљаци из Предње Азије бар једним делом пренели у Европу са собом и своје карактеристичне израђевине. Но ово би се могло дефинитивно утврдити само детаљном анализом метала одговарајућих европских налаза, која, наравно, још увек недостаје.

Тако, дакле, сматрамо да не располажемо сигурним елементима који би потврђивали долазак истраживача метала из Предње Азије у Европу, иако је несумњиво, с обзиром на поменуте налазе, да се има рачунати са утицајем из Предње Азије у металургији раног бронзаног доба Европе, и са угледањем на узоре који из Предње Азије потичу.

Но у вези са тим поставља се још једно питање: којим су путем ови утицаји допрли до средње и западне Европе. Schaeffer је покушао да одговори и на ово питање (стр. 112—114). Он претпоставља могућност пута из Азије преко мора до Шпаније, а одатле из западне Европе у друге области, и другу, вероватнију могућност, ширења до јадранске обале и одатле до Дунава и речним долинама у унутрашњост Европе. Међутим, ниједном речју није поменута још једна, трећа могућност: ширење моравско-вардарским путем. Против овакве могућности у извесној мери несумњиво говоре чињенице. Тако се мора признати да налази торквеса још увек не постоје са трупа Балканског Полуострва, из Бугарске и Моравске долине, како је то већ подвукао J. Gaul[1]. Но у вези са овим не треба заборавити да се у налазима са торквесима које помиње Schaeffer ради о гробовима или оставама, што је потпуно разумљиво с обзиром на ретког метала у рано бронзано доба Европе. Налази ове врсте из раног бронзаног доба нису нам међутим још познати из Моравске долине. С друге стране потребно је истаћи да су налази торквеса познати не само из Мађарске[2], већ и из Румуније, например из Деве на Моришу и из Предела на граници Трансилваније и Влашке[3]. Додуше је несумњиво да су предмети ове врсте могли овамо продрети и преко перјамошке групе раног бронзаног доба на доњем Моришу, у којој постоје налази поменутог типа, али је у најмању руку чудно да су овакви облици ишли заобилазним путем преко западне Европе до Панониje. С друге стране, у Румунији се

[1] J. H. Gaul, Neolithic Period of Bulgaria, Bulletin of American School of Prehistoric Research, 16, 1948, 232.

[2] P. Patay, Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn, Dissertationes Pannonicae II, 13, 1938, 55/56 (Периамос култура); 87 (Гата-Wieselburg култура); 98 (Vatya култура). Територијално ови налази омогућују претпоставку ширења оваквих налаза са запада кроз целу Мађарску до Поморишја.

[3] J. Nestor, Études sur l'exploitation préhistorique du cuivre en Roumanie, Dacia IX—X, 1941—1944, 165 и д., 177—178 (Предеал).

налазе и каме сличне онима које су познате из сиријских налазишта, иако оне потичу са непознатих налазишта[4]. Сличне каме постоје и у Аустрији и Мађарској, али су оне тамо датиране у касније доба — бронзано доба B2—C[5], док ранији налази ове врсте, како изгледа, нису познати из тих крајева. Међутим, несумњиво је да су у рано бронзано доба на труп Балканског Полуострва, првенствено моравско-вардарским путем, продрли значајни утицаји са југоистока, који се манифестују у бубањско-хумској културној групи и чињеници да ова постепено потискује неолитску културу винчанско-плочничке фазе. Треба најзад поменути и то да се и у унутрашњости Србије налазе торквеси у појединим гробним налазима, например у Коњуши или Жировници[6]. Додуше, како то показује сам тип торквеса, ради се овде о каснијим налазима халштатског периода A—C. Но, у Котражи је нађен један торквес са привесцима украшеним спиралама, који није тордиран ни клебљен[7]. Према поменутим привесцима склони смо овај торквес датирати у средње бронзано доба. У томе случају могуће је да се у Србији, где се торквеси појављују у каснијем периоду, има рачунати са њиховим постојањем и у раније време и са традицијом ранијих епоха у њиховој изради.

Горе наведени аргументи претстављају наравно само извесне индиције којима се још увек не сме приписати изразита доказна вредност. У сваком случају сматрамо да argumentur e silentio који данас имамо није довољан за искључивање могућности моравско-вардарског пута, поготову с обзиром на потпуно недовољну испитаност ове области. Решење овога проблема, који смо дужни поставити, могу донети тек интензивнија истраживања у поменутим крајевима.

Потребно је такође истаћи необичну прегледност керамичког каталога који је уза своје дело дао Schaeffer. Иако овај материјал није за нас од директног интереса, свакако да је начин његовог публиковања од значаја као пример за овакву врсту посла. Исти је случај и са начином претстављања профила, у којима се у појединим слојевима истовремено приказује цртежом и карактеристичне врсте предмета који су у њима нађени, што омогућује читаоцу да већ летимичним прегледом добије приближну слику о археолошким одликама појединих стратума налазишта.

Необично интересантни и за нас значајни били би најзад и налази фрагмената керамике који су скроз пробушени, тако да су служили извесној намени коју не можемо са сигурношћу утврдити. Такве примерке из Рас Шамре публиковао је Schaeffer (стр. 232, сл. 98, 1—12), а слични објекти добро су познати са наших неолитских налазишта, например из Старчева или Жаркова. Schaeffer је ове објекте раније тумачио као култне, но у новије време сматра да су они могли служити као оруђа за глачање керамике, каква се још и данас употребљавају у извесним старинским грнчарским радионицама у Француској. Кроз отвор на овим објектима провлачен је прст да би се даље њима вршило глачање. На нашим неолитским примерцима отвор је додуше и сувише мали да би се могао у њега ставити прст, али је могуће да су се керамичари служили дршком од дрвета или кости коју би у тај отвор утврдили. У сваком случају, овакво тумачење не може се без даљега одбацити, и може озбиљно доћи у обзир и за наше поменуте налазе.

Једном речју, дело Cl. F. A. Schaeffer-а, својом одличном опремом и значајним материјалом даје импулса за решавање многих проблема који се постављају при публиковању археолошког материјала уопште, док су извесни налази од изванредног значаја и за европску преисторију и постављају пред наше археологе извесна питања чије коначно решење може донети само интензивнији рад на пољу археологије наше земље.

М. В. Гарашанин

[4] D. Popescu, Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen, Букурешт 1944, 126, сл. 55, 1—2.

[5] K. Willvonseder, Die mittlere Bronzezeit in Österreich, Wien 1937, 80—81.

[6] М. Валтровић, Бакарне и бронзане старине из Србије, Старинар VII. 3. 1890.

[7] Ibid., T. 1.

Carl W. Blegen, John L. Caskey, Marion Rawson, Jerome Sperling, *Troy — General Introduction, the First and Second Settlements*, Volume I, Part 1, Text, стр. 1—396; Part 2, Plates, сл. 1—473; *Troy, the Third, Fourth and Fifth Settlements*, Volume II, Part 1, Text, стр. 1—325; Part 2, Plates, сл. 1—318, Cincinnati 1950, 1951.

Свакако су праисторичари са нестрпљењем очекивали почетак издавања дефинитивне публикације о ископавањима америчке експедиције у Троји, чије се прве две књиге, које обухватају насеља Троје I—V, налазе данас пред нама, у веома солидној опреми, са исцрпним текстом и ванредним обиљем илустративног материјала.

Ако би требало дати општу карактеристику ове значајне публикације, онда би се она морала формулисати тако да су аутори тежили да свестрано и детаљно прикажу саме теренске радове, дајући истовремено и исцрпан каталог нађених објеката. Расправљању о разним питањима, као културним везама, аналогијама и хронологији, посвећено је сразмерно врло мало места, тек толико колико су то аутори сматрали неопходним.

Но, баш у вези са тим, задатак који су писци узели на себе извршен је необично систематично. После општег увода датог у првој књизи (стр. 3—30), који обухвата исто-

ријат радова, податке о методу рада и публиковања, основне принципе поделе обрађеног материјала, долази обрада самих објеката и радова, подељена према појединим насељима у Троји. Код сваког насеља дати су историјат ранијих и нових радова, подаци о хронолошким фазама насеља, општим културним везама и хронологији, класификацији откопаног покретног материјала и најзад опис ископавања по појединим секторима и опис нађених објеката. Исцрпни регистри омогућују лако сналажење у обиљу објављених предмета и података.

Свакако најважнији подаци били би они, већ раније сумарно познати из претходних извештаја, који се тичу карактера појединих тројанских насеља (особито стр. 22—24 прве књиге). Ту се показује да насеља I—V претстављају непрекидан континуитет у животу Троје, да се не може говорити о Троји III—V као сиромашним сеоским насељима и да се у Троји VII заправо могу издвојити два насеља VIIa и b, од којих тек друго примењује познату керамику са брадавичастим украсима (Buckel-keramik). Исто тако је истакнуто стратиграфско издвајање неколико фаза у појединим тројанским насељима и то десет у Троји I, седам у Троји II, четири у Троји III, пет у Троји IV, четири у Троји V, осам у Троји VI, једне у Троји VIIa, две у Троји VIIb, две или више у Троји VIII и три или више у Троји IX.

Врло су значајни и закључци у погледу културних веза, изнети упоредо са расправљањем проблема хронологије. Они показују да су насеља I—IV имала тесне везе са егејским областима, које тек у Троји V почињу да слабе. За релативну хронологију особито је важан импорт ранохеладске керамике од средњих слојева Троје I до Троје V. Нажалост, прецизније датирање овога материјала могуће је тек у Троји IV—V, где се појављују предмети чија прва појава пада у ранохеладску фазу II (Троја IV) док бивају чести тек у ранохеладској фази III (Троја IV—V). Отуда два последња тројанска насеља аутори паралелишу са последњом ранохеладском фазом. О апсолутној хронологији говори се само у вези са Тројом I (стр. 40—41 прве књиге), при чему аутори, полазећи од краја ранохеладске културе око 1900 пре н. е., и рачунајући да сваки у Троји установљени слој одговара приближно једној генерацији, израчунавају да почетак слојева Троје I са ранохеладским импортом мора падати око 2800, а почетак самог насеља око прелаза из 4 у 3 миленј. Ова апроксимација, коју и сами аутори износе са пуном резервом и само као хипотезу изгледа ми претерана. Стога бих за датирање почетака Троје I остао при датумима који су у последње време изнети у археолошкој литератури, и не прелазе око 2700 пре н. е.[1]. У овакво датирање дају се без тешкоће уклопити и други подаци добивени радовима у Троји. Тако Троја IV—V, као паралелне са ранохеладском фазом III припадају крају 3 миленија, без могућности ближег датирања, док датирање Троје II према вези са налазима из Alaca Hüyük око 2500—2250 пре н. е. остаје и даље у важности[2].

Покретни материјал са ископавања америчке експедиције није сам по себи сензационалан, и, сем фрагмента стеле са фигуралном претставом из Троје I (сл. 190 прве књиге), који је у Малој Азији још увек усамљен, не доноси неке особите новине. Но, овде се добија солидна база за тачно хронолошко фиксирање од раније познатог тројанског материјала које је према старим и непотпуним подацима ранијих ископавања било немогуће. Тако је постигнута једна поуздана хронолошка лествица за проучавање балканско-анадолског бронзаног доба.

Према оваквом карактеру покретног материјала нова публикација Троје не пружа ни нових чињеница у погледу културних веза са унутрашњошћу Балканског Полуострва, те оно што је у том погледу раније подвучено и даље остаје у важности[3]. Скренуо бих пажњу само на неколико особито типичних објеката. Ту долазе пре свега коштани предмети из средњих слојева Троје I (сл. 220, особито бр. 37781 у првој књизи), које аутори сматрају да би могли бити идоли и наводе аналогије из Thermi-a, Македоније и Асине (стр. 48 и 161 прве књиге). Ови су предмети по свему судећи идентични са пљоснатим коштаним идолима фазе Gumelnitza I у Бугарској и Румунији,[4] што, и с обзиром на хронолошку паралелу Gumelnitza I — винчанско-тордошка фаза, претставља један податак више за већ фиксирану релативну хронологију ових неолитских група. Занимљив је и мраморни идол из Троје III (сл. 48, бр. 33179 друге књиге), који је врло сличан једном примерку из Винче са почетка винчанско-плочничке фазе[5]. Ипак је без аутопсије немогуће утврдити да ли је ова паралела оправдана, с обзиром на чињеницу да је примерак из Винче фрагментован. Сличне фигуре познате су из Димини фазе Тесалије.[6] Уколико се овде заиста ради о аналогним појавама, било би потврђено гледиште да овакви камени идоли не могу послужити као прецизни елементи датације, јер су се у употреби могли држати врло дуго[7].

Читалац који је од ове публикације очекивао извесне далекосежне синтезе и велике закључке, биће свакако њоме нешто разочаран. Утолико ће међутим бити задовољнији онај који тражи истински научно обрађен материјал и солидну, беспрекорно фиксирану грађу за свој рад. Аутори су пустили налазе да углавном сами говоре, дајући читаоцу само најпотребнија упутства за правилно коришћење изнетог материјала. Дело о Троји претставља једну врсту енциклопедије тројанских налаза, која је неопходна сваком озбиљном истраживачу балканско-анадолске праисторије. У томе је његова велика вредност и значај.

М. В. Гарашанин

[1] V. Milojčić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas (1949), 22 и д.; 37 и д.; Исти, Archäologischer Anzeiger (1949) 50, 2 и д.; F. Schachermayr, Prähistorische Zeitschrift XXXIV—XXXV, 1949/50, 39 и д.; M. Garašanin, Archaeologia Jugoslavica I.

[2] Milojčić, Chronologie, 22 и д.

[3] M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe (1951), 132 и д.; за коректуре у погледу хронологије уп. Archaeologia Jugoslavica, loc. cit.; Исти, Arheološki Vestnik IV, 1 (1953), 75 и д.

[4] D. Rosetti, Ipek 12 (1938), 29 и д., T. 13, 4 и д. (Gumelnitza Al); Н. Петков, Годишник на Народни Музеи в Пловдив II (1950), 25 и д., сл. 2; Milojčić, op. cit., 60 и д.; M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe, 121 и д.

[5] М. М. Васић, Преисториска Винча II, сл. 296; Д. Гарашанин, Старинар Н. С. II (1951), 7 и д., сл. 2.

[6] Д. Гарашанин, loc. cit.

[7] М. Гарашанин, op. cit., 146—147.

E. Coche de la Ferté, *Essai de classification de la céramique mycénienne d'Enkomi* (campagnes 1946 et 1947), avec une préface de C. F. A. Schaeffer, Paris 1951, стр. 1—66, T. I—XI. са изводом на енглеском језику.

У овоме делу аутор даје преглед материјала микенске керамике који је откривен приликом ископавања француске мисије у Енкоми на Кипру, трудећи се да на основу остатака материјалне културе изведе и закључке који би се ближе тицали културног и историског развоја на Кипру у микенском периоду. Сређивање, обрада и коришћење материјала морали су бити извршени углавном типолошким методом, пошто, како у свом предговору истиче C. F. A. Schaeffer, досадашња ископавања нису још пружила довољно стратиграфских података (стр. III—IV).

Упркос овоме недостатку материјал је у делу јасно и прегледно систематизиран. Писац најпре говори о почецима микенских утицаја (стр. 9—11), који падају још у период II микенске керамике према систему Фурумарка, доба око 1500—1425 године пре н. е., у време које непосредно претходи колонизацији Ахајаца на истоку. У периоду IIIa микенске керамике, око 1425—1300 пре н. е., коме припада и микенска керамика из Тел-Ел-Амарне, такође постоји у Енкоми нешто микенског посуђа (стр. 11—15), док се у периоду IIIb, око 1300—1230 пре н. е., микенски импорт знатно појачава, тако да се у кипарским гробовима тога периода (late cypriote II B), налази око 20% микенске керамике (стр. 15—16). Аутор се задржава на опису карактеристика микенске керамике тога раздобља, као и на опису одговарајуће пластике (стр. 16—22), од које је свега једна глава статуете нађена у једном гробу, док остали примерци потичу из насеља. У микенском периоду III C, са почетком око 1230 пре н. е. појављује се типична керамика т.зв. close и granary стила, чији се многи елементи продужују и касније, у субмикенском периоду, фази III C2 микенске керамике (стр. 22 и д.). Ово доба настаје у Енкоми после једног пожара, који би временски могао одговарати периоду уништења Микене (стр. 25—26), али није условио битан прекид у развоју керамике. У самом субмикенском периоду разликује Coche de la Ferté две фазе, које је било могуће местимице издвојити чак и стратиграфски (стр. 33—34). Млађа фаза издвојена је од старије слојем пепела и одликује се нарочито употребом букеро-керамике и честом керамиком рађеном слободном руком, мада се на сликаној керамици, особито у њеној орнаментици задржавају раније традиције (стр. 34—37). У овоме периоду такође постоје статуете, а неколико фрагмената керамике указују можда на то да се живот у Енкоми одржао и у протогеометриском времену. У погледу апсолутне хронологије субмикенског периода писац износи извесне новине, које су условљене већ и самом поделом субмикенског периода у две фазе. Док за млађу фазу писац усваја Фурумарков почетни датум око 1075 године, који је овај предложио за субмикенски период (Микенски период III C 2), за старију се, у погледу њених почетака, ослања на паралеле са Керамеикоса у Атини које се могу датирати око 1150—1120 година пре н. е., а овом периоду претходио би непосредно granary-стил (стр. 38—41). У наредном одељку, говорећи о типичним керамичким облицима који су везани за поједине фазе микенске керамике, аутор се осврће и на проблем локалног производа и импорта, коме прилази са гледишта фактуре керамике, што га доводи до закључка да се богат локални развој појављује тек крајем микенског и у субмикенском периоду када можда постоји и импорт филистинске керамике из Предње Азије (стр. 42—46). У општим закључцима писац је углавном опет резимирао главне резултате раније детаљне анализе која је показала да микенски импорт, који у Енкоми почиње са XV веком, постаје интензиван у XIV веку, а у XIII веку опада у вези са падом Микене, иако се утицаји и даље одржавају у локалној кипарској производњи. Развој у Енкоми показује да овде нема трага нове ахајске најезде и прекида веза са копном пре почетка XI века. Статуете, које се не налазе у гробовима, указују на култ домаћег женског божанства (стр. 46—48).

Дајући у своме предговору оцену дела Coche de la Ferté-a, C. F. A. Schaeffer истакао је значај класификације микенске керамике са једног налазишта „чији се значај за археологију Кипра и блиског Истока уопште не може довољно истаћи" (ne saurait être exagérée). Овим је стварно подвучен и значај поменутог покушаја, у коме треба истаћи и пишчеву тенденцију да се не ограничи само на голо набрајање и утврђивање чињеница, већ да путем ових дође и до извесних ширих историских закључака. Наравно да овде извесна гледишта још не могу имати карактер дефинитивних решења по-

јединих проблема. Такво је, например, питање почетака ахајске колонизације и утицаја, који су можда местимице ранији и интензивнији него што то прихвата аутор, например у Милету, чије насеље почиње већ у време микенских Schachtgräber, и познаје раномикенску керамику[1]. И извесна хронолошка питања нису можда још увек довољно решена, нарочито што се тиче синхронизма са појавама на извесним другим налазиштима, например у Тарсу-Гозлу-Куле, где је керамика granarу-стила нађена у једном силосу заједно са печатима Путухепе, жене Хатушила III (1295—1260), која је међутим надживела свога мужа[2]. Око хронологије касномикенских налаза са овога места постоји извесно неслагање, иако је вероватније гледиште H. Goldmann да granarу-стил у Тарсу није преживео 1200 годину пре н. е. У сваком случају и после прецизне класификације A. Furumark-a нова ископавања и испитивања, као оно у Енкоми, могу увек донети корисне допуне и коректуре хронологије. А прилози такве врсте прелазе чак и границе саме археологије медитеранске области, пошто прецизност у фиксирању хронологије на Средоземљу допушта данас датирања појединих појава на деценије, што се благодарећи даљим везама са појавама у унутрашњости Европе може пренети и на апсолутну хронологију халштатског периода, онако како је то учинио G. Merhardt[3]. Отуда, велики значај испитивања врсте као оно у Енкоми и за нашу праисторију.

Поред овога, желећи бисмо још укратко указати и на извесне детаље који нам, као паралеле, могу послужити за боље тумачење извесних појава у нашој праисторији. Оставимо по страни сродност у типу између т.зв. статуета коњаничког типа (statuette de cavalier), које су познате из Енкоми а нађене су и у Тарсу (стр. 20 и нап. 7, T. II, 8), и извесних босанских статуета, например оних из Рипча[4]. Ова се појава има вероватно објаснити само као конвергенција, пошто нема индиције ни за какве директне везе између појава у Енкоми, Тарсу и Босни. Занимљива су међутим пишчева запажања у погледу места наласка статуета уопште, у вези са чим им он оспорава значај објеката везаних за култ мртвих. Овде имамо несумњиву паралелу са појавама констатованим и у нашим неолитским налазиштима винчанске културе, где статуете, несумњиво, не потичу из гробова, већ су такође везане за култ који се морао обављати у кућама, како је то констатовано и у неолитској трипољској култури. Занимљиво је међутим да се такав карактер култа у Енкоми изгледа одржао дуже него у нашим крајевима, пошто је у бронзано доба нашег Подунавља стављање статуета у гробове било, изгледа, већ знатно развијено. Најзад је, мада потиче из знатно млађег времена него наше неолитске статуете, женска фигура T. VII, 12 интересантна за нас и по начину претстављања руку. Типолошки, она указује на претступањ наших неолитских статуета, код којих су руке замењене патрљцима, и потврђује још једном чињеницу да овакви патрљци не претстављају ништа друго до стилизацију руку савијених у лакту и положених на груди или испод њих[5]. Тако нам дело Coche de la Ferté-a, поред свог општег значаја, пружа и потстицаја за решавање извесних конвергентних и сродних појава у оквиру преисторијских култура наше земље.

М. В. Гарашанин

[1] K. Bittel, Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens, 1945, 55—56.

[2] C. F. A. Schaeffer, Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale, III et II millénaire, Oxford 1948, 263—264.

[3] Bonner Jahrbücher 147, 1942, 1 и д.

[4] Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegowina V, 1897, T. XXIV, 1—2.

[5] Овакав став типичан је за предњеазиски комплекс. За фигуре са патрљцима уп. и тумачење M. M. Васића, Старинар Н. Р. III, 1908, 71 и д. које с правом одбацује M. Šeper, Vjestnik Hrvatskog arheološkog društva XXIV—XXV, 1943—1944, 41, нап. 72 а.

Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft I, Wien 1951, herausgegeben von Univ. Prof. Dr. W. Sas-Zaloziecky.

Интересовање аустриских научника за византолошке студије, које је већ пре рата било веома запажено, нарочито је оживело последњих година. У послератном периоду оживљавање овог интересовања огледа се у раду Аустриског византолошког друштва и издавању његовог часописа „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft" који се појављује уместо предратних „Miteilungen der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft". Садржај првог броја овог часописа показује да ће у њему имати приступа чланци и студије из области историје, црквене историје, историје уметности и археологије. За историју наше средњевековне уметности занимљив је опширан чланак Else Giordani, О средњевизантиском систему украшавања као изразу хиератског ликовног програма (Das Mittelbyzantinische Ausschmükkungssystem als Ausdruck eines Hieratischen Bildprogramms, 103—134 + 6 скица), који, поред доста исцрпне анализе тог система декорације на бројним споменицима од IX—XIII в., претставља покушај да се он доведе у везу са списима Дионисија Ареопагита.

Стварање средњевизантиског иконографског система, чији тематски распоред претставља и у формалном и духовном односу недељиву целину коју су дубоке теолошке замисли претвориле у систем, скоро непромењен до касновизантиског времена, потпомогло је и прихватање крстообразног плана цркве који је омогућио равномерни распоред композиција у храму. У том космолошкохијерархиском систему византиске декорације црква претставља слику космоса, а у таквој интерпретацији црквеног простора — подељеног на материјалне и духовне, земаљске и небеске сфере — лежи филозофска замисао која потиче из античке космологије. Систематско уобличавање мистике било је основа многих теолошко-филозофских спекулација црквених отаца и оно се наилази и у списима из V одн. VI в., који се приписују Дионисију Ареопагиту. Његове расправе „О божанском имену", „О небеској хијерархији", „О црквеној хијерархији" и „О мистичној теологији" пуне неоплатонских, мистичних мисли у вези са хришћанском догматиком уживале су велики углед и живеле дуго у духовној традицији. Оне су по мишљењу Е. Ђордани утицале и на стварање декоративног система који је настао у византиској уметности у периоду после иконоклазма.

Одличан познавалац византиског музивног сликарства, а нарочито оног на Сицилији и у Венецији, насталог под утицајем византиских уметничких схватања, O. Demus у свом чланку О најстаријој венецијанској друштвеној слици (Das Älteste Venezianische Gesellschaftsbild, 89—101 + 4 табле), расправља о омиљеној теми венецијанског сликарства — о претставама свечаних процесија.

Најстарија од тих композиција налази се у цркви Св. Марка у своду капеле San Clemente и претставља дочек моштију св. Марка, које су Венецијанци у IX веку отели из Александрије. Процесију сачињавају свештенство, народ и дужд са пратњом. Аутор повлачи интересантне паралеле ове композиције XIII в., са познатим равенатским мозаиком VI в., који претставља Јустинијана са пратњом. Угледање на старије узоре очигледно је. Демус поново истиче да се за имитирање, односно копирање, разних старијих узора у Св. Марку налази много примера почев од архитектуре храма па до копирања старијих стилских типова у пластичној декорацији, а нарочито иконографских тема у сликарству. Ово угледање на узоре који су освештани традицијом објашњава и карактерише црквенополитичке амбиције Венеције и према Византији и према суседним градовима на Јадрану. Штета је да писац с обзиром на концепцију о континуитету развоја није имао у виду композиције одговарајуће садржине у нашем фреско-сликарству. У том би погледу нарочито занимљиво било упоредити са композицијом у Св. Марку нашу најстарију композицију историске садржине наративног карактера — пренос Немањиних моштију у јужном параклису Богородичине цркве у Студеници, рађену између 1233 и 1237 г.

У чланку Tusco et Basso Consulibus (A proposito della tomba di San Pietro 67—87) Sergio Bettini расправља о култном моменту који се односи на датум 29 јуни 258 а који у Јеронимском мартирологију означава празник св. Петра и Павла.

Раније створеним хипотезама да се можда под тим датумом подразумева или translatio или inventio апостола, аутор додаје још једну. Он констатује да је култ мученика дошао са Истока и Африке у Рим релативно касно, тек у III веку, а стварање мученичког култа првих апостола доводи у везу са расправама између римског папе Стефана и картагинског Кипријана око примата Рима, односно око интерпретације Христових речи Tu es Petrus. У дискусији око овога питања важност оснивача римске цркве, првог епископа Петра, добија нарочити значај за старешинство римског папе над осталим епископима. Bettini мисли да је вероватно у вези са овим расправљањем дошло до стварања култа мученишта апостола Петра и Павла и да год. 258 означава увођење овог култа.

По питању двеју скоро савремених константинских базилика у Риму, посвећених св. Петру, Bettini види у ватиканској цркви базилику подигнуту над гробом у коме је привремено било сахрањено тело св. Петра после мученишта, на месту где је нешто касније био подигнут његов тропеум. Одатле је тело било пренето на Via Appia где је увођењем култа мартира првих апостола 258 г., над гробом подигнута меморија, а у почетку IV в., под Константином, базилика која је, судећи по археолошким остацима, била истога типа као базилика у Марусинцу — „ecclesia sine tecto". Оваква реконструкција архитектуре константинске базилике Св. Петра у Риму још је један аргуменат у корист Дигвеове теорије о отвореним базиликама као претходном генетичком степену у формирању класичне хришћанске тробродне базилике.

Најзад се мора споменути да часопис који смо приказали има интернационални карактер и да му је шири задатак јачање међународних научних веза. Због тога топло поздрављамо његов први том у нашим библиотекама.

Иванка Николајевић-Стојковић

Gizela Richter, *Archaic Greek Art.* — New York 1949, стр. XXVI + 226; сл. 337 на таблама.

Писац овог сажетог прегледа архајске уметности је дугогодишњи истраживач грчких старина, особито оних које су скупљене у Метрополитен музеју у Њујорку, где је деценијама радио као старешина збирке. Тај рад је донео неколико изванредних књига, без којих се данас не могу уопште разумети извесни делови грчке уметничке прошлости. Међу њима се истичу Animals in greek Sculpture (1930), Archaic Attic Gravestones (1944); Greek Painting (1949); Kouroi (1942), The Sculpture and Sculptors of the Greeks (3 изд. 1950). Тако је насловна књига природан наставак и уједно завршетак публикација о материји која је до танчина проучавана и упознавана. Зато се у њој постигло најбоље што се на подручју једне уметничке епохе може дати и приказати. — Основна мисао, која се протеже кроз целу књигу, јесте тесна повезаност уметнич-

ких манифестација са осталим културним тековинама, — књижевношћу и филозофијом, — као и са целокупним јавним и политичким животом онога времена. Због тога је пре сваког поглавља о издвојеним временским периодама архајске уметности рашчлањеним још по територијалним разликама укратко приказан историски развој, како би се уметничке појаве лакше и потпуније разумеле. Аутор је одлучно поделио архајску уметност на три периода, од 650 до 575, — од 575 до 525, — и од 525 до 480. Осим тога је у сваком периоду одвојио копнену Грчку од острва са колонијама. Тако је уствари добио шест периода одељених временски и територијално. Огроман материјал који је у тексту приказан и брижљиво пробрани илустровани део убедљиво потврђују да је писац имао пуно право када је начинио овакву поделу. Овде ваља одмах истаћи да нема ниједног значајнијег архајског уметничког дела из сликарства, вајарства или примењене уметности, — књига не обрађује архитектуру, — а да није укратко забележено са најновијом литературом која о њему говори. Зато је ова синтеза неопходан компендијум за архајску уметност уопште. Али то преимућство у прикупљеним безбројним фактима умањило је могућност због недостатка простора у једној књизи да се о сваком делу каже ипак нешто више, и да се начине дужи општи прегледи карактеристични за поједине периоде. Истина, дужи описи и бројније аналогије су дате за новије откривене, досада мање познате наласке, или за оне који су се учинили писцу да заслужују особиту пажњу због своје својствености у дотичном периоду. Баш из тих места се види снага пишчеве анализе и штета је да простор није дозвољавао да у том погледу дође више до изражаја. У избору репродукција пада у очи да су поред најодабранијих дела архајске уметности приказана врло много она из америчких музеја, особито у Њујорку и Бостону. Разумљиво, књига је писана од америчког археолога, првенствено за тамошњи свет, и зато су илустрације тако компоноване. Али и осталим археолозима је ово од велике користи, јер тај је материјал био мало познат. Сада је систематски скупљен и обрађен у једном делу, и изненађује шта је тамо преко океана скупљено архајских објеката само за последњих педесет година. За истинско разумевање грчког индивидуализма, који се свугде, па и у уметности, снажно испољавао, писац је осим поменуте поделе појединих периода на копнену Грчку и на острва са колонијама извршио још и унутрашње диференцирање самог копна и прекоморских подручја на локалне групе. Тако долазе до правог изражаја све оне разлике које и под заједничким архајским плаштом ипак истичу одвојене атичке уметничке вредности поред коринтских, спартанских, арголидских, аркадских, беотских, спорадских, кикладских, малоазијских, јужноиталских и свих других зналачки одабраних у овој књизи. — У првом периоду (650—575) на копну протоатичке вазе показују разлику од протокоринтских, својим импресивним лаким цртежом, слободнијим од оштријих облика друге групе. Још дубље су разлике на мелоским и родоским вазама на којима су оријентални утицаји изразитији и одлучнији. Неколико одабраних репродукција убедљиво истичу ове различите сликарске концепције. Другим особинама одишу рељефи тог периода, који се по детаљнијој обради фигура на њима приближују више засебној пластици и у том формалном погледу надвишују сликарске мотиве са ваза. Али истодобно губе израз покрета, који је толико живахан у фигурама са ваза, и помало постају непомичне, као што је то случај са целом засебном скулптуром тог времена, било са ситним статуетама или са великим статуама, које се тада први пут јављају у европској уметности. Врло занимљиво као појава једног времена. Покрет у сликарству разнород и до крајности обрађиван, у рељефу много мирнији, а у слободној скулптури потпуно се губи, и треба још скоро пуна два века, и све до пуне класичне епохе грчке уметности, — па да постигне оно што је сликарству давно било познато. У скулптури пада иначе у очи један мермерни курос у Њујорку (стр. 9, фиг. 10 и 11) са својим грацилним телом, конструктивно подељеним, са лицем на коме је једва приметан осмејак и са косом брижљиво увијеном и подељеном у плетенице са куглицама. Колика разлика између ове лаке атичке скулптуре и оне коринтске са храма на Крфу. Још теже су беотске форме, а оне са острва су поготову друкчије и изненађују својом интерпретацијом. То се особито види на лавовима са Дела или на фризу коњаника из Кандије. Неке креације из Ефеза и Рода сасвим су оријенталне, као и тешке седеће фигуре из Дидоме (стр. 42, фиг. 68), које су, са мало разлике, прожиреле потом целу архајску епоху. — Други период (575—525) наставак је у развоју ранијих уметничких основа. Вазе са црним фигурама, особито атичке, и поред оштрине цртежа, одишу ретком импресивношћу са сцена које приказују. Тој групи припада и чувена Франеза ваза у Фиренци. Имена многих сликара позната су са потписа на вазама, као и вајара са статуа. Међу овима у природној величини развио се особито тип куроса и каре. Од ових последњих неколико са Акропола указују на нове тековине постигнуте у обради женских фигура. Стојећи став је живљи, драперије детаљније, лице са погледом смешљивије и допадљивије. Слично је и са статуама куроса, по правилу нагих, као и раније. Међу њима се истиче особито онај из Воломандре, сада у Атинском музеју. Једна изванредна бронзана атичка статуета ратника (стр. 75 фиг. 115) налази се сада у Њујорку и приказује особито смели покрет хода, до којег се у овом периоду на статуетама дошло. Неке младићке главе са гробних атичких рељефа, сада такође у Њујорку, пример су ванредне нежности са којом их је вајар приказао. Колика разлика према тешким и грубо стилизованим рељефима са храма у Селину, који се данас налазе у Палерму (стр. 126, фиг. 200—203). За ближе одређивање старости архајске пластике из Требеништа за нас је од особитог значаја рељефна теракота плоча са Таса (стр. 95, фиг. 161), на којој су коњаници, а особито коњи, слични онима са бронзаног кратера. Тиме се добија могућност старијег датовања овог кратера и других објеката, као и потстрек за изналажење других аналогија осим коринтских. — У трећем периоду (525—480) долазе до изражаја сви они елементи који ће у класичној уметности бити пресудни. Већ неке атичке антропоморфне вазе садрже у лицима идеализовану лепоту, а егинетске статуе показују покрет, који је у претходним периодама био везан само за статуете и сликарство. Ово последње на вазама прелази сада на црвене фигуре. Дивне каре са Акропола са таласастим курјуцима и кошуљама значајан су прогрес велике скулптуре. Издвојену групу чине аркадске бронзане статуете пастира рађене врло наивно и непосредно и зато врло важне у комплексу уметности, која је почела да бежи од стварности и да идеализује (стр. 152, фиг. 240—241). За нас је у овом поглављу особито важна кратка обрада налазака из Требеништа (стр. 158, фиг. 248), која приказује коњанике са кратера у београдском Народном музеју (погрешно је означена, да је у Софији у Бугарској). Аутор поставља могућност да објекти са ове некрополе припадају целој другој половини VI века с. е., и на тај начин мишљење Филова и Вулића коригује већом старошћу. У погледу припадности гробова није учињен никакав нов предлог, али везивање провенијенције чисто грчких објеката само за Коринт није апсолутно прихваћено. Заслужено дивљење је упућено уметничкој обради коњаника са кратера. Али изненађује да су сматрани за survivals касног шестог века, место да им је дата већа старост.

М. Грбић

Herbert Koch, *Römische Kunst*, Weimar 1949, стр. 160, сл. на табл. 61.

Ова наоко невелика књига за тако широко поље као што је римска уметност показује се као одличан, сажет преглед, истакнут особито у антитези према грчкој уметности. Јер, док су обично такви прегледи, било мањи или већи, заузети самом римском архитектуром, сликарством, вајарством и примењеном уметношћу, помињући само узгред везе са грчком, дотле у овој књизи баш је одабрано и особито приказано оно што има само мало везе са Грчком а уствари је типична римска уметничка варијација. Тако се излаже моћан технички замах римског грађевинарства, које се не ограничава само на велелепне храмове као грчко, већ широко подручје своје делатности поред верских грађевина проширује још на импозантне инжењерске градње, путеве, мостове и аквадукте, простране и удобне куће за становање, које имају и више спратова, раскошне виле и палате, царске форуме, циркусе, базилике, терме, градске капије и славолуке и разноврсне гробове са споменицима. Све те врсте грађевина грчка архитектура је познавала или у скромном облику или уопште није ни почињала нешто слично да гради. И поред ове многоврсности римског грађевинарства по облику и намени, и материјал је са техничким средствима био знатно већи и различнији од оног у прошлости. Опека и малтер, лук и купола, нови су елементи римског грађевинарства са којима се изводе исто тако велелепне грађевине као раније са каменом. При свему томе распон декоративне архитектуре је повећан. Разуме се да је и код примењене уметности аутор изабрао најтипичније римске творевине, грнчарију са глазуром, велике камеје, сребрно посуђе и конзуларне диптихе. Чак и у зидном сликарству су Римљани више декоративни од Грка. Тој хармонији сликане површине подвргнута је садржина слика у једној просторији. А она је проширена још историском радњом и пределом, што Грци нису скоро ни обрађивали у своме сликарству. Занимљиво је да је аутор изоставио потпуно римску сакралну скулптуру, која је уствари била наставак и развој грчке традиције. Уместо тога он се забавио историским рељефом и портретом што су обоје Римљани тако моћно убацили у уметнички инвентар човечанства и остали ненадмашни у тој врсти пластике. На крају књиге је врло инструктиван оквир нове литературе о постављеним темама као и најпотребнија дата римске историје. Од наших споменика у књизи је обрађена Диоклецијанова палата у Сплиту, и неки рељефи Трајановог стуба из Рима, који су из суседне Дакије црпли историске мотиве за своју садржину.

М. Гр.

Karl Lehmann-Hartleben and Erling C. Olsen, *Dionysiac, Sarcophagi in Baltimore*, Published jointly by the Institute of Fine Arts, New York University and the trustees of the Walter's Art Gallery — посебно издање, Baltimore, 1942.

Карл Леман-Хартлебен и Ерлинг Олсен обрадили су у овој студији групу од девет римских саркофага, ископаних 1885 године близу Порта Пија у Риму. К. Хартлебен је детаљно описао материјал подвлачећи религиозне моменте, док је Е. Олсен био концентрисан на стилској анализи споменика. Са обилном литературом у напоменама и мноштвом значајних запажања, ово дело је по своме популарном начину писања намењено и ширем кругу читалаца.

Саркофази су нађени у две подземне погребне одаје које су некада припадале римској породици Calpurnii Pisones. Записи на жртвеницима, откривеним у опсегу овог гробља, садржавају имена разних чланова породице Pisones и лако је могуће да су саркофази

исклесани у размаку од педесет година, за више генерација ове исте породице.

Укупно је било ископано десет комада, али је један од њих, без икаквог украса, био уништен кратко време по налажењу. Два се сада налазе у римском националном музеју, а осталих седам, који су овде описани, чувају се у Walter's Art галерији у Балтимору. Цела је група одлично сачувана. Осам комада припада такозваној групи „латинских" саркофага, чији је главни рељеф на једној од дужих страна, док су споредни рељефи на бочним странама мање брижљиво урађени, а девети, балтиморски, потиче из класе „грчких" саркофага, који имају скоро исто обрађену пластичну декорацију на све четири стране.

Рељефи на саркофазима садрже, углавном, сцене из живота бога Диониса-Сабазијуса: његово рођење и детињство, тријумфални поход и венчање са Аријадном. Они су наративног карактера, заједно са рељефом на коме је приказана борба Диоскура и Леукипида. Три преостала саркофага са грифонима, гирландама и Викторијом претстављају симболичне декорације.

Иако различитих тема, ова група је повезана заједничким језиком симбола који овде изражавају идеју једног култа врло популарног и веома распрострањеног широм целе римске империје, а нарочито у Италији. Овај култ, спојен са сличним култом бога Сабазијуса, продро је у Италију током III века пре наше ере и за време целог периода хеленизма био је део општег религиозног покрета. Живот бога Диониса-Сабазијуса симболично приказан у вези са цикличним променама у природи главни је садржај ове јединствене групе. Овде су укључени и Диоскури, Викторија, Ероси, посвећене животиње на земљи, у води и у ваздуху, дрвеће, воће и цвеће као ознаке његове космичке и обнављајуће моћи.

Писци су датирали саркофаге у период II и III века наше ере. Према одајама у којима су нађени они се могу поделити у две групе, разликујући се између себе димензијама, врстом мрамора, стилом и техником рада. Најстарији је саркофаг са гирландама, сада у Риму, а саркофази Тријумфа, Аријадне и Викторије долази међу најмлађе.

Путем стилске анализе у делу се праве аналогије са другим сувременим споменицима. Постоје индикације о зависности ових рељефа од фресака, јер је познато да су фреско-декорације са илустрацијама ове легенде биле употребљене у мистеријама бога Сабазијуса.

Са својим богатством митолошких слика, великом скалом емоционалних израза и рутином у раду балтиморски се саркофази издвајају од осталих римских споменика ове врсте, које су у напредној производњи саркофага радили уметници разних уметничких способности за наручиоца свих класа. Они су оригинално, индивидуално дело, рад искусних мајстора. Постоји могућност да је рељеф са Леукипидима и Диоскурима оригинал према коме су рађени сви остали римски саркофази са овом темом. Испитивана као документат веровања одређеног религиозног култа и као илустрација уметничког стила од Хадријановог доба до времена Септимија Севера, ова група у оба случаја задржава своју високу вредност. Модерна археологија има специјалан интерес за њу јер, заједно са великим бројем осталих саркофага, пружа јединствену прилику да се оцрта историја скулптуре за време једног од најважнијих периода западне уметности — периода опадања римског царства и прелаза од класичне на хришћанску уметност.

Марија Бирташевић

Henri Stern, *Le calendrier de 354, Etude sur son texte et sur ses illustrations*, Paris 1953, Institut français d'archéologie de Beyrouth, T. LV, fol. 1—430, pl. I—LXIV.

Ретко савесно документована књига Анри Стерна по значају далеко премаша релативно уски оквир теме. А. Стерн није дао само ванредно успелу анализу свих проблема (који се у вези овог познатог дела већ вековима постављају), нити једино низ нових решења, — већ је дао и врло сугестивну слику античког стварања средином IV-ог века, слику оне необичне, комплексне, уствари космополитске уметности, у којој се мешају елементи грчки, источни и римски, и укрштају два погледа на свет: старе паганске цивилизације, која још живи, ма да лагано нестаје, и нове, хришћанске која управо настаје.

Хронограф 354, дело типично прелазног периода, доказује да је у Риму средином IV-ог века жива, не само античка уметност, већ да су и антички дух и начин мишљења још увек саставни, активни део сувременог културног живота. Хришћанство тек почиње активно да учествује у формирању начина живота, мишљења, и једног новог уметничког става.

Рукопис хронографа 354 није сачуван у оригиналу већ у копијама XVI-ог и почетка XVII-ог века, које су урађене по ранијем препису из каролиншког времена. Проучавајући специјално илустрације у овом делу, А. Стерн доказује да су и оне пренесене релативно верно, и у даљем излагању издваја основне оригиналне елементе дела, додатке кописте каролиншког времена као и измене које је унео кописта XVI-ог века. Текст који прати илустрације преузет је са оригинала. И илустрације и текст уз њих су манифестације духовног живота исте епохе. База им је она необична мешавина традиционалног веровања и сујеверја која карактерише исповедање вере у Риму у IV-ом веку.

Хронограф 354 конципиран је као јединствена целина, која међутим има два издвојена дела. Први део је прави паганski календар, са римским годишњим празницима, и недељним данима са астролошким својствима. Тај део је хомоген. Други део је састављен из девет делова. Три су и опет профаног карактера: конзуларне свечаности, каталог префеката Рима и опис Рима. Осталих шест делова, или су чисто хришћански текстови, или су састављени тако да комплетирају хришћанске текстове.

А. Стерн је изучавао само први део: календар 354.

Хронограф 354 имао је облик кодекса и драгоцен је и за историју уметничке обраде књиге уопште. На првој страни налази се велики запис познатог сувременог калиграфа Ф. Д. Филокалуса, (који је и у камену резао репрезентативне натписе). Занимљиво је да је у ауторском запису већ Филокалус употребио израз titulavit, управо онај исти, који ће у српском употребити осам векова касније дијак Григорије, који је заставио Мирослављево јеванђеље.

Илустрација књиге под несумњивим је утицајем сувремених диптиха. Слике, које чине пандане налазе се увек на обе стране, тако да када се књига отвори добија се утисак отвореног диптиха. Ова веома занимљива веза сад је први пут констатована.

Сам календар 354 у основи је типично паганski календар. Он је уствари доста потпун извод римског официјелног календара. Календар не прати хришћанску поделу дана, и не почиње даном Сунца, већ Сатурновим даном, а све што се односи на седмицу има астролошки карактер. У календару 354 појављује се и месечева година и dies aegyptiaci. Овај астролошки део није део званичног римског календара, али је већ одавно ушао у све приватне алманахе. Астролошке легенде у овом календару које прате поједине илустрације јединствене су на латинском језику.

У овај паганski календар унето је и неколико хришћанских празника: каталог мученика, римских епископа као и пасхални циклус. Све су то изводи из званичних црквених докумената.

Световне и паганске партије овог календара биле су у свакодневној употреби у то време, и користили су их сви. Хришћански текстови су убачени због личности сопственика Валентина који је био хришћанин.

Календар 354 био је поклон за Нову годину, и намењен је био високом чиновнику хришћанину. Обичај давања поклона за Нову годину био је веома распрострањен. Алфелди је доказао да су постојале чак и специјалне емисије новца намењене овој прилици. Међу скупоценим, пригодним поклонима чешћи су били и овакви календари.

Међу илустрацијама календара 354 постоје три групе; астролошке претставе, претставе месеци и званичне претставе (ликови цара и конзула, персонификације градова).

Ове званичне претставе уско се везују за претставе на сувременом новцу.

У партијама где се бави портретима цара и нарочито царских празника Стернова књига је значајан прилог проучавања старог царског култа. Овај култ цара и власти веома је важна појава у ранохришћанском и средњевековном свету, и у своје време одиграо је значајну улогу, чији се прави домет тек у најновије време правилно оцењује. А. Стерн нарочито подвлачи чињеницу да се симболизам сунчева култа употребљава у метафорама, кад је у питању култ цара, и од ранохришћанских царева као некад од паганских.

Изучавајући претставе персонификације градова А. Стерн скреће пажњу, да се у овом рукопису види иста тенденција, која се јавила први пут на новцу кованом у Сиску 342—343 године: јединствену римску империју више не симболизује сама персонификација Рима, већ јој се придружује и претстава Цариграда. У рукопису 354 дата су четири града: Рим, Цариград, Александрија и Трев. За нас је ова појава специјално значајна, не само због тога што се први пут јавља на нашем тлу, на новцу кованом у Сиску, већ и за то што је та појава на новцу манифестација чињеничког стања које је на нашем тлу одређено формулисано било несумњиво израз једног политичког става. Ср. у том погледу веома карактеристичну декорацију ковчежића нађеног у Печују (сад у Музеју у Будимпешти), на коме је персонификација Рима окружена персонификацијама Цариграда, Картагине, Никомедије и Сиска.

Веома су занимљиве забележене царске свечаности у овом календару. То је део римског календара који се најчешће мењао, пратећи успон и пад појединих владара и династија. Међу царским свечаностима у календару 354 разликују се две групе. Прва, обележава свечаности које се односе на владаре владајуће куће, а друга, празнике који прослављају поједине догађаје нарочито значајне за римску империју. Првих је 71, а других само 23.

Друга група илустрација у овом календару су астролошке претставе планета и знакова зодијака. Оне се крећу у познатом кругу античких традиција, које је касније прихватио о хришћански Средњи век. Оне се налазе и код нас у нашим илустрованим рукописима до средине XVII-ог века.

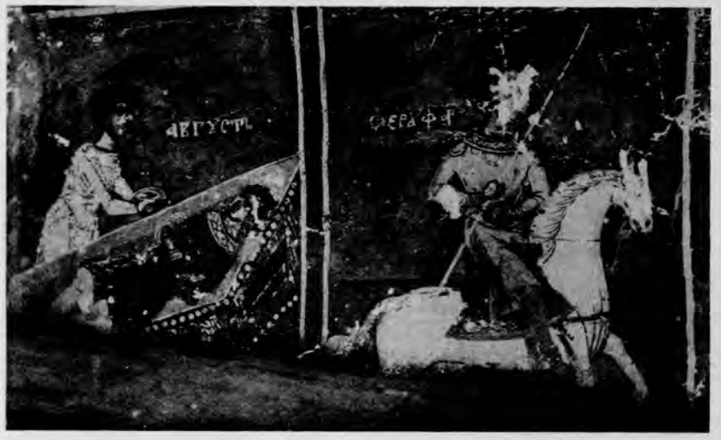
Најзанимљивија је трећа група претстава са илустрацијама појединих месеца, међу којима неке, очигледно, прате неколике римске паганске свечаности. Те илустроване паганске свечаности спадају у ону групу празника који су, пре народне свечаности, него верски празници. Као такве оне су се задржале дуго и после победе хришћанства. Тертулијан се већ бунио на хришћане који као пагани вешају изнад врата лампе и гране у част богова и људи. Добар део тих прастарих светковина успео је да се пробије и кроз цео Средњи век, да се задржи у народу и до данас (код нас специјално баш и обичај против кога се бунио Тертулијан постоји још увек: вешање ђурђевских венаца). У Риму средином IV-ог века ови паганski празници су међутим манифестације још увек живог паганства. То доказују и писани документи, које је А. Стерн поново савесно проучио. Он скреће пажњу да се у Риму још средином IV-ог века могло догађати да и сам префект Рима буде *активни* паганин (Мемиус Витразиус Орфитус паганин био је префект Рима

од 8 децембра 353 до 3 јуна 356, и од 28 априла 357 до 3 марта 359). Паганске свештенике и весталке још увек издржава држава, а император Констанције II, који је први забранио паганске култове (заједно са Констансом 341 године), био је још увек pontifex maximus.

А. Стерн необориво доказује да су у Риму средином IV века светковани бројни паганski празници, али подвлачи да нема доказа да су прослављани *сви* паганski празници. Задржали су се на првом месту они, који су у основи били, не толико верски празници, колико народне свечаности. Те старе религиозне свечаности ушле су и у паганске званичне календаре знатно касније, јер нису античке цивилизације, и дају драгоцена сведочанства о духу времена и уметничким концепцијама тога доба.

У календару 354 претставе месеци јануара, априла, новембра и децембра илуструју церемоније паганског култа. Занимљиво је да оне илуструју баш оне паганске празнике за које знамо и по текстовима да су се у то време још одржавали. Месец јануар претстављен је као vico magister, који приноси жртву Ларима; новембар као Изидин свештеник; претстава априла илуструје церемонију приликом празника veneralia, а децембра приликом празника brumalia.

Претставе маја, јуна, августа и септембра имају елементе народних обичаја који се де-

Сл. 1. Манастир Журче, припрата, 1622, илустрације месеца августа и фебруара
Fig. 1. Monastère de Žurče, narthex, 1622, illustrations des mois, février et août

проистицали из званичне паганске римске вере. Тек кад је симболизам годишњих времена отпочео да добија уопште у значају, ови празници су се појавили и у званичним римским календарима. Као дубоко укорењена традиција они су се пробили и у хришћанство, иако су се хришћани у почетку баш на њих били окомили, као на најупорније живе остатке паганизма. Хришћани су успели да један део ових обичаја делимично хришћанизирају. Један део њихов живео је још дуго у Средњем веку, а други се задржао у народном фолклору и до данас. За изучавање генезе и неких наших народних обичаја Стернова књига даје драгоцене податке (за русалије, прославу Ивањдана, бадњака и низа предбожичних обичаја итд.).

Изучавајући илустрације месеци, годишњих времена и текстове уз њих, А. Стерн је успео да боље објасни и низ других сродних сувремених претстава, специјално на мозаицима. И у том погледу Стернова књига је донела лепе нове резултате. Сличне претставе налазе се чешће од I века до краја лимично везују за религију а делимично за сујеверје: оне су полурелигиозне, полуфолклорне. Мај, илуструје цвећем крунисани младић, главна личност при церемонији за време празника rosalia; јун, илуструје жртву неком божанству и може се најпре везати за култ Церере-Деметре; претстава августа се везује за астролошка својства Сиријуса; код претставе септембра појављују се алузије и на народно сујеверје делимично религиозно у вези са веровањем у лековиту моћ гуштера, у одређено време, под одређеним условима.

Претстава јула се издваја: она је делимично илустрација годишњег доба али има и астролошких елемената.

Док су претставе фебруара, марта и октобра праве илустрације годишњих доба.

Веома је значајно Стерново проучавање илустрација месеци у старом свету и у Византији. Користећи раније радове Левиа, Вебстера, Стриговског, Ксингопула и Ласиса он даје нове податке без којих се не може замислити даље проучавање овог занимљивог циклуса. Његови резултати омогућиће и

правилније тумачење јединог илустрованог циклуса месеци у нашем, православном средњевековном живопису, оном у манастиру Журче код Крушева, сликаном 1622 године[1].

Овај циклус месеци јединствен је у целокупном балканском стварању у кругу византиске уметности: он је једини пример очуван у зидном сликарству. Претставе месеци насликане су у отвореној припрати манастира Журче, на стубовима, одмах испод лукова на којима су насликани балкански словенски светитељи. Циклус је, на жалост само делимично очуван (недостају претставе марта, јуна и јула), а највећи део преосталих илустрација прекречен је у доњим партијама. Овај наш циклус ма да касан заслужује посебну пажњу и специјалну студију: иако се очигледно везује за византиске илустрације, он се у низу детаља издваја, било реминисценцијама на старе илустрације, било уношењем нових детаља. Док се на пример и у византиским текстовима и у византиским сликаним циклусима као илустрација месеца фебруара појављује старац који се греје поред ватре, (илустрација прилагођена годишњем добу), дотле је у Журчу месец фебруар претстављен као млад ловац на коњу са дугим копљем у десној руци (сл. 1). Могуће је да је ова претстава илустрација лова у рано пролеће, ма да је лов, а специјално лов на коњу обично претстављен у јесењим месецима: октобру, новембру и децембру. Али могло би се претпоставити и да је ово нешто измењена и премештена старија претстава месеца марта, који је сликан као војник са копљем. Ова пак претстава у несумњивој је вези са римским војничким празником natalis martis, који је био изгледа важан празник у време царства. Илустрација априла која у кругу византиског стварања увек даје пастира са јагњетом, а касније са овцом, — у Журчу је добила специфичан облик припрема клања пролећног јагњета. Мај је задржао стару класичну илустрацију: младића са цвећем. И илустрација новембра са претставом јесењег орања и сетве везује се за веома старе античке претставе. А претстава септембра са брањем грожђа са високе лозе сличне чардаклији има везе са неким византинирајућим фрескама XII века у Јужној Италији. И новембар је задржао стару илустрацију: јесењег лова, али у варијанти: лова са соколом. А илустрација августа са претставом човека који се одмара од врућине и коме слуга доноси у посуди освежавајуће пиће (сл. 1), уствари је сведена стара претстава блиска оној каква се налази у календару 354 и на неким рељим каснијим византиским и византинирајућим рељефима. Она је усто скоро дословна илустрација једног стиха византиског песника Манојла Филеса.

Најзад, веома је занимљива и Стернова документација о генези и распрострањености орнаменталних украса који се у овом рукопису појављују. Са великим познавањем споменика и предмета тзв. ситне уметности, (којима се увек не поклања довољна пажња, а на чији значај Стерн с правом указује), — он је дао корисних запажања о појединим орнаментима, њиховом пореклу и развоју. За нас су нарочито занимљива његова расправљања о архитектонским оквирима, који се веома много користе у византиским рукописима, и о, код нас тако честом, мотиву преплета који игра споредну улогу у грчко-римској орнаментици (ма да јој је добро познат), док је на истоку далеко обилније коришћен, специјално у Сирији, где се често јавља као г л а в н и орнаменат на довратницима сирских цркава V и VI века.

Захвативши комплексно све проблеме календара 354, разрадивши њихову проблематику, познавајући солидно и Касну антику и Византију, Анри Стерн је успео да створи узорно дело које ће бити неопходно стручњацима различитих ужих специјалности, а база за изучавање историје илустроване књиге.

На крају треба подвући као засебну вредност ове књиге ванредни метод рада, који може послужити као пример потпуне научне обраде једног дела, са свим проблемима који се у вези са њим јављају у одређеном времену и у одређеној средини.

Мирјана Ђоровић-Љубинковић

[1] Мирјана Ђоровић-Љубинковић, Две цркве XVII века у крушевском срезу, Гласник скопског научног друштва, књига XXI, Скопље 1940, (само сасвим кратак извештај), стр. 157—158, слика 3 и 4; и Асењ Василијевъ, Две старини манастирски църкви въ Македония, Годишникъ на народни археологически музей, књега VII, София 1943 (са грешкама у тумачењу претстава месеци), стр. 128 до 135, слика 83 до 88.

Hugh Hencken, Lagore Crannog, *An Irish Royal Residence of the 7th to 10th Centuries A. D.* — Proceedings R. I. A. — Dublin 1950, — стр. 247, фиг. 117, табл. XIX.

Књига доноси резултате ископавања са ове ирске престонице раног Средњег века. Њезине су основе дубље и сежу до британско-римске епохе и праисториског доба. Али је она у стању у коме је ископана сграђена у VII веку и трајала је до X века. Њезин грађевински материјал био је претежно од дрвета и пажљивим радом одлично је откривен. Истина покретни предмети са овог локалитета једва сећају у најопштијим цртама на наше из римског времена и раног Средњег века. Али технички су ископавања изведена тако добро на овом ирском месту, и прилози су дати на одговарајући начин, да је корисно да сваки теренски истраживач варварског раног Средњег века, евентуално и праисторије, пре почетка властитог ископавања упозна методе рада изнете у овој књизи.

М. Грбић

Byzantina Metabyzantina, A Journal of Byzantine and Modern Greek Studies ed. by N. G. Mavris, Vol. I (1946) Part I, New-York City, 1946.

Византологија се као домен међународног научног интересовања у послератним годинама необично брзо опоравила. То, поред три одржана интернационална конгреса, најбоље илуструју нове серије византолошких часописа који за време рата нису излазили, а затим и покретање нових периодичних публикација из ове области. Тако је у Сједињеним Америчким Државама, поред Dumbarton Oaks Papers-а, већ добро познатог у научном свету, 1946 г. покренут часопис Byzantina Metabyzantina. Његов први број посвећен је познатим научницима H. Grégoire-у и E. Honigmann-у, чији је боравак у Америци за време рата много допринео популарисању византолошких студија у Новом Свету. Из садржаја овога броја забележићемо два чланка који су од ближег интереса за нашу византологију. Популарноинформативни чланак R. W. Dawkins-а о „Распореду зидног сликарства у манастирским црквама Свете Горе (The Arrangement of Wall-Paintings in the Monastery Churches of Mount Athos 93—105) и чланак O. Demus-а о „Непознатој мозаичној икони из епохе Палеолога (An Unknown Mosaic Icon of the Palaeologan Epoch 107—118 + 1 табла). Икона претставља четрдесет мученика на Севастиском Језеру и по својој иконографији, стилу и техници израде несумњиво је рад цариградских мајстора са самог почетка XIV века. Ова икона показује велику сличност у изради, нарочито у моделовању и сенчењу, са савременим мозаицима у Кахрије-џами. Претстава четрдесет мученика врло је честа и у нашем средњевековном сликарству. Она тематски припада византиској иконографској традицији, али је већина њених детаља резултат домаће концепције. Најближа паралела из наше земље, коју аутор наводи, са композицијом иконе је фреска из Водоче, али и поред сличних ставова и гестова разлика у духу композиције је велика. У Водочи је исувише очигледно отсуство племенитог класицизма који инспирише икону и тиме јој одређује место у цариградској уметности. Можда у погледу на ову класицистичку концепцију иконе треба испитати њен однос према истој композицији у Сопоћанима.

И. Н.-С.

СТАРИНАР — STARINAR
V—VI/1954—1955

IN MEMORIAM

РАДОСЛАВ М. ГРУЈИЋ
(1877—1955)

25 маја 1955 године умро је професор Универзитета у п. и сарадник Археолошког института САН д-р Радослав Грујић (умро је на Хвару где је био на одмору а сахрањен је у Београду).

Пок. Грујић рођен је 1877 год. у Земуну. Свршио је богословију у Сремским Карловцима (1899 г.), правне науке у Бечу (1908), филозофски факултет у Загребу (1911 г.), где је докторирао 1919 год. Био је професор у Бјеловару, Госпићу и Београду, од 1920 год. је професор националне историје на Филозофском факултету у Скопљу а од 1937 год. професор црквене историје на Теолошком факултету у Београду.

Свој најактивнији рад, пок. Грујић развио је у Скопљу, где је био један од организатора новооснованог Филозофског факултета, Скопског научног друштва, његова „Гласника", као и Музеја, коме је био и први директор (од 1921 г.). То је био први музеј који је сабрао и изложио копије фресака из наших манастира, као и макете средњевековних цркава. У Београду је пок. Грујић, затим, основао и уредио Црквени музеј, где је прикупљено врло много драгоцених предмета из области средњевековне српске уметности.

Научна делатност пок. Грујића развила се нарочито на пољу историје српске православне цркве. После ранијих радова Нићифора Дучића и Никанора Ружичића, а затим и дела Василија Марковића, осећала се у нашој науци потреба за једном савременом и модерном општом историјом српске православне цркве. Пок. Грујић је био један од најквалификованијих да је дâ, и он је то делимично и учинио — нажалост, није стигао да дâ дело у целини. Историја, пак, цркве у средњевековној српској држави значила би обухватање више од половине целокупне историје тога времена уопште, кад се узме, само на пр. да су међу најмеродавнијим ослонцима за фиксирање датума у њој баш повеље владара појединим манастирима. Но рад пок. Грујића није био ограничен само на то поље. Он је био често и шири и заилазио је и у више других грана опште-културних прилика живота српског народа.

Први свој рад објавио је пок. Грујић 1899 год. а последњи рад штампан је 1955 године. За време тих 56 година публиковања штампано је преко 250 његових радова, већином у часописима, од којих су неки прештампани затим и у засебне публикације. Највећи број радова је из области Српске православне цркве (око 120), затим из области српске историје, средњевековне и новије (око 50 радова), из археологије и историје уметности (око 40 радова) и најзад из разних других области око 40 радова (школа, просвета, штампарије, сељаштво, прикази, полемике итд. итд.). После другог светског рата радио је нарочито на обради грађе у вези са православном црквом у Хрватској и Славонији и уопште са Србима у тим крајевима.

„Старинар" ће се задржати овде претежно на раду пок. Грујића као радника на пољу археологије и средњевековне уметности. Из тих области навешћемо следеће радове; они нису сви баш поменутога карактера али у свима има увек и података који осветљавају развој археолошке прошлости наше земље.

1 — Пропаст манастира Марче (календар *Србобран*, 1909 г.).

2 — Скопље у прошлости (*Јужна Србија* I, Скопље, 1922 г.).

3 — Сељак у старој српској држави (*Јужна Србија*, II, Скопље, 1922 г.).

4 — Топографија хиландарских метохија у Солунској и Струмичкој области, од XII до XIV века (*Цвијићев зборник*, Београд, 1924 г.).

5 — Властелинство Светога Ђорђа код Скопља од XI до XV века (*Гласник СНД* I, Скопље, 1925 г.).

6 — Црквена властелинства у средњевековној Србији (*Скопље и Јужна Србија*, Београд, 1925 г.).

7 — Краљица Теодора мати цара Душана (*Гласник СНД* I, Скопље, 1925 г.).

8 — Гроб цара Душана (*Гласник СНД* I, Скопље, 1925 г.).

9 — Конавли под разним господарима од XII до XV века (*Споменик СКА* XVI, Београд, 1926 г.).

10 — Школе и манастири у средњевековној Србији (*Гласник СНД* III, Скопље, 1927 г.).

11 — Откопавање Светих Арханђела код Призрена (*Гласник СНД* III, Скопље, 1927 г.).

12 — Дрворез Св. Спаса и Св. Богородице у Скопљу (*Гласник СНД* V, Скопље, 1928 г.).

13 — Предговор књизи Ж. Татића *Трагом велике прошлости* (Београд, 1929 г.).

14 — Веома велики број прилога у „Народној Енциклопедији", штампаној 1929 г. — међу којима су већега обима: *Дрворезбарска уметност у Јужној Србији; Манастири и монаштво код православних Срба; Охридска архиепископија; Пећска патријаршија; Српска патријаршија; Хиландар; Црквена властелинства;* итд.

15 — Протосеваст Прибо, властелин у Скопској области прве половине XIII века (*Гласник СНД* XII, Скопље, 1932 г.).

16 — Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак (*Гласник СНД* XII, Скопље, 1932 г.).

17 — Фреска патријарха Макарија како уступа престо своме наследнику Антонију (*Гласник СНД* XII, Скопље, 1932 г.).

18 — Иван Гошев „Стари записки и надписи" — Софија 1927/9 (*Гласник СНД* XII, Скопље, 1932 г.).

19 — Епархијска властелинства у средњевековној Србији (*Богословље* VII, Београд, 1932 г.).

20 — Минијатура и потпис на повељи деспота Ђурђа у Есфигмену 1429 год. (*Гласник СНД* XIII, Скопље, 1933 г.).

21 — Лична властелинства српских црквених преставника у XIV и XV веку (*Гласник СНД* XIII, Скопље, 1933 г.).

22 — Гусари на Светој Гори и хиландарски пирг Хрусија од XII до XV века (*Гласник СНД* XIV, Скопље, 1934 г.).

23 — Царица Јелена и ћелија Св. Саве у Кареји (*Гласник СНД* XIV, Скопље, 1934 г.).

24 — Када су грађена камена утврђења Новог Пазара (*Гласник СНД* XIV, Скопље, 1934 г.).

25 — Старо српско Скопље — календар *Вардар* 1935 год. Београд).

26 — Скопска митрополија (*Споменица српско-православног Саборног храма Свете Богородице у Скопљу 1835—1935 г.*), Скопље, 1935 г.

27 — Монашки портрети Св. Саве (*Гласник СНД* XV—XVI, Скопље, 1935/6).

28 — Кад је грађен манастир Милешева (*Гласник СНД* XV—XVI, Скопље, 1935/6 г.).

29 — Манастир Милешева и Дубровник крајем XVI века (*Гласник СНД* XV—XVI, Скопље, 1935/6).

30 — Гравире Св. Саве и Св. Симеона на панагији у манастиру Пакри (*Гласник СНД* XV—XVI, Скопље, 1935/6 г.).

31 — Три хиландарске повеље (*Зборник за историју Јуж. Србије*, Скопље, 1936 г.).

32 — Једно хиландарско писмо из XVIII века, са минијатурама (*Зборник за историју Јуж. Србије* I, Скопље, 1936 г.).

33 — Једно јеванђеље босанског типа XIV—XV в. у Јужној Србији (*Белићев Зборник*, Београд, 1937 г.).

34 — Старине манастира Ораховице у Славонији (*Старинар* XIV, Београд, 1939 г.).

35 — Српски споменици северно од Саве и Дунава пре 1690 год. (*Богословље*, XV, 1940 г.).

36 — Реликвијар браће Мусића (*Уметнички преглед* IV, Београд, 1941 г.).

37 — Српски црквени културно-историски и уметнички споменици сачувани у Загребу од усташког уништења (*Гласник Српске православне цркве* XXVII, Београд 1946).

38 — Проучавање старих српских кодекса и инкунабула по Хрватској и Славонији (*Гласник САН* I, Београд, 1949 г.).

39 — Археолошке и историске белешке из Македоније (*Старинар* III/IV, Београд, 1952/53 г.

40 — Иконографски мотив сличан индуском Тримуртиу у старој српској ликовној уметности (*Ткалчићев Зборник* I, Загреб 1955).

Горња листа је састављена на основу података из библиотеке и Музеја Српске православне цркве у Београду и материјала из заоставштине пок. Грујића, а проверена према исцрпној листи целокупне библиографије пок. Грујића коју је саставио Љуб. Никић.

Сем кабинетског рада пок. Грујић је био организатор и других облика научног и научно-истраживачког рада. Таквога карактера је већ и сам његов рад на оснивању и уређењу музеја у Скопљу и у Београду, а такви су и његови радови на терену, као што су, на пр. они на рушевинама Лешка код Тетова, на остацима код старе Пишкопеје, а нарочито његово откопавање остатака Душанове задужбине, манастира Св. Арханђела у Бистрици, код Призрена.

Пок. Грујић је био дописни члан Српске академије наука, редован члан Матица, Српске, Хрватске и Словеначке, сарадник Археолошког и Историског института САН, Српског географског друштва и Југословенског историског друштва. Оставио је за собом велику прикупљену али необјављену грађу, од које ће, можда, један део још моћи бити искоришћен и објављен.

Овакав, педесетогодишњи рад пок. Грујића, због се мора истаћи као узорно обиман и плодан.

А. Д.

МИЛОЈЕ М. ВАСИЋ

(3/16 IX 1869 — 4 XI 1956)

У току последње две године наша хуманистичка наука изгубила је неколико људи, стручњака које није лако заменити тако да ће се њихов губитак дуго осећати. Међу тим губитцима најтежи је, несумњиво, смрт професора и академика Д-р Милоја М. Васића, човека огромног знања, широке културе и свестраног интереса, једног од најагилнијих културних радника Србије првих деценија овог века и последњег наставника некадашње Велике школе, претече Београдског универзитета, јер је за стварање стручњака његовог ранга, сем љубави за предмет и добре школе, потребно и више деценија неуморног рада.

Живот професора Васића је, у ствари, једна од страница културне историје Србије последње деценије прошлог и прве половине овог века. Рођен у Великом Градишту, у занатлиској породици (отац му је био ћурчија), Васић је своје школовање почео у родном месту а наставио га и завршио 1892 у Београду где је студирао на Филолошком отсеку Филозофског факултета Велике школе, на коме је тада Михаило Валтровић предавао археологију. Валтровић, иако по струци није био археолог, умео је да га придобије за ову науку и рад у Народном музеју чији је управник био, и то је био разлог што се Васић, који је, одмах по завршеним студијама, почео своју чиновничку каријеру као наставник гимназије у Великом Градишту затим у Неготину, године 1895 вратио у Београд као професор средње школе и асистент Народног музеја, да у њему остане до смрти. Године 1896 као државни питомац одлази у Немачку да студира археологију, прво у Берлин а затим Минхен код Фуртвенглера код којега је 1899 положио докторски испит с тезом и данас цитираном у стручној литератури. По повратку у Србију постаје доцент Велике школе и, после њеног претварања у Универзитет, доцент Филозофског факултета на коме је затим, као ванредни и редовни професор, с прекидом за време Другог светског рата, све до краја 1955 предавао археологију. Наставнички позив, међутим, није га одвојио од Музеја у коме је и даље био асистент а после Валтровићевог пензионисања, од 1 јануара 1906, његов управник. Тесна сарадња Универзитета и Народног музеја, остварена на овај начин, била је необично корисна и по једну и по другу установу: Народни музеј је тако постао научна установа високог ранга док су студенти били у могућности да увек имају при руци потребан им материјал. Колико је та сарадња била добра и корисна најбоље се осетило после Васићевог одласка из Музеја јер је, због потреба наставе и научних студија наставника археологије, било потребно основати археолошку збирку Универзитета. Добре стране ове сарадње осетиле су се већ на самом почетку јер је Васић међу малобројним својим слушаоцима до Првог светског рата успео да тројицу придобије за рад на археологији и спреми их за научне раднике на појединим њеним дисциплинама, старајући се нарочито да спреми стручњака за српску нумизматику која га је необично интересовала. Прилике, међутим, настале у Србији после 1914 године, омеле су ове прве Васићеве ученике да продуже започети рад, тако да је у Музеју остао само један од њих, и то као његов управник. Као асистент и управник Народног музеја, Васић систематски сређује његове збирке и излаже их у тескобним просторијама две мале зграде које су се налазиле онде где је сада зграда Природно-математичког факултета. Отворивши Музеј за публику, приступа изради каталога изложеног материјала, који није штампан али је, сачуван у рукопису, био драгоцено помоћно средство за одређивање провенијенције предмета појединих збирки када су оне после Другог светског рата сређиване. Као музејски радник он је, одмах по повратку са студија у Немачкој, почео вршити систематска археолошка ископавања, и то методом која је била далеко изнад оне примењене при сличним истраживањима вршеним у то доба у суседним областима Србије. Као музејски радник он је, сам или у друштву с архитектом Костом Јовановићем, пропутовао Србију да би установио на којим се локалитетима налазе остаци старих насеља, утврдио доба њиховог постанка и њихову важност. Приликом једног од тих путовања у Поморављу, како ми је причао једном приликом када смо разговарали о постанку прототипова који служе као узори, изразивши у исто време и жељу да се то забележи и објави, предузетих у доба када је рађен план за цркву на Опленцу — а он је

био један од чланова комисије којој је било поверено грађење овог објекта, — наишао је у једном селу на малу цркву, задужбину сеоског механџије а рад неког сеоског мајстора, која је својом основом у облику крста с бочним кубетима изнад његових кракова дала идеју за распоред кубета опленачке цркве. Као управник Народног музеја заузимао се за доношење закона о музеју чији је пројекат био израдио, али без успеха. Исто тако као управник Музеја и најбољи познавалац историје уметности био је члан свих комисија у којима је било потребно и присуство једног таквог стручњака. Као управник Музеја који је у своме саставу имао и галерију слика, ради на зближењу југословенских уметника и организовању њихових колективних изложби од којих је прву лично отворио у Београду. У томе истом својству ради, најзад, и на зближењу балканских научника који проучавају најстарију прошлост Балкана и организовању систематских испитивања на томе пољу под руководством Руског археолошког института у Цариграду при коме је, за остварење те замисли, било образовано нарочито Посебно одељење у коме је требало да буду учлањене све балканске државе. Ова лепа и корисна замисао није се, нажалост, могла остварити због односа који су тада постојали међу балканским државама тако да је у раду Посебног одељења била заступљена само Србија чији је представник био професор Васић. Уза све ове многобројне и разноврсне послове, Васић је налазио времена и за рад у Српском археолошком друштву чији је орган, *Старинар*, уређивао после Валтровићевог пензионисања, испуњавајући га врло често сам својим радовима.

Интензиван рад на културном уздизању и развоју науке који је, за непуну деценију од оснивања Универзитета у Београду, српску науку подигао на светски ниво, прекинула је инвазија непријатеља којима је сметала слободна Србија. После првог бомбардовања Београда, августа 1914 године, Васић извлачи музејске збирке из гранатама тешко оштећене зграде, пакује их и евакуише из Београда, прво у Ниш затим у Косовску Митровицу где их је затекла непријатељска окупација, па се и сам, 1915 године, повлачи из земље. У избеглиштву, одвојен од својих збирки и материјала који је обрађивао, проучава споменике српске средњевековне уметности. По повратку у ослобођену земљу предузима мере да се испита рад окупационих власти у Музеју и врате из њега однети предмети, подиже тужбу против лица одговорних за штете које је Музеј претрпео — код једног од њих, аустриског официра који је вршио дужност управника, при претресу је, као што се види из сачуваних докумената, нађено не само доста предмета из музејских збирки и лабораторија, него и флашице алкохола Хемиског института Универзитета и инструменти других државних лабораторија, — стара се да Музеј добије своју зграду. Знајући за важност збирке одлива уметничких дела не само за студије из историје уметности него и за формирање домаћих уметника и упознавање народних маса са делима уметника Старог века, Васић се залагао да се од Немачке, на име репарација, добије таква збирка. Његов предлог у томе смислу била је усвојила и Репарациона комисија у Паризу, али до извршења одлуке ове Комисије није дошло. Када су његова настојања да добије кредит за обнову музејске зграде остала без успеха, он даје оставку на положај управника Народног музеја и посвећује се искључиво настави археологије и научном раду, али се интересује и за заштиту и конзервацију српских средњевековних споменика за коју се залаже у чланцима објављеним у дневној штампи. Пензионисан 1939 године, по навршеној седамдесетој години живота, наставља рад на Универзитету као хонорарни наставник. Реактивиран после ослобођења и поново пензионисан, он предаје све до краја 1955 године. Када је 1947 године почело оснивање института Српске академије наука, он активно сарађује на организовању рада Археолошког института, чије је оснивање предлагао неколико деценија раније, и ради у њему.

Велика и плодна активност коју је Васић био развио и као наставник и научник и као јавни радник није остала незапажена. Због својих радова на проучавању прошлости Балкана био је изабран за члана Немачког археолошког института у Берлину, Руског археолошког института у Цариграду и Британског археолошког друштва. Признање, иако касно, дошло је и од наших научних установа: после Другог светског рата постао је дописним а затим и редовним чланом Српске академије наука, и за свој наставнички и научни рад добио је Орден рада I реда.

Врло скроман, Васић је био оличење оног човека из Вукове приповетке *Права се мука не да сакрити* који савесно врши своју дужност и поред неправди које му се чине, да најзад добије заслужену награду, с којим га је понекад поредио Павле Поповић. На изглед врло закопчан и неприступачан, он је пријатељски примао сваког ко би му се обратио за какво обавештење или помоћ и био је увек спреман да укаже помоћ свакоме ко би озбиљно желео да ради. Тако је, средствима Народног музеја, пре Првог светског рата омогућио професору Николи Вулићу да врши ископавања у римском логору на Космају, а после Другог светског рата, као члан Археолошког института и академик, заузимао се да се нашим младим археолозима омогући одлазак у Бугарску како би на лицу места могли проучавати материјал који им може помоћи да боље објасне међусобне везе становника Балкана преисториског доба. На исти је начин омогућио усавршавање и способних студената последњих генерација које су код њега училе археологију.

Искрен, отворено је изражавао своје мишљење без обзира да ли ће оно бити пријатно ономе на кога се односи, али је исто тако отворено исправљао свој суд кад би увидео да није у праву. Та његова особина стварала му је непријатеље, али и поштовање оних који ту врлину цене. Савестан и тачан у научном раду такав је био и у приватном животу. Своју радну недељу почињао је понедеоником тачно у три сата после подне када је одлазио у свој Семинар а завршавао суботом у седам увече. Сваког дана у подне и свако вече, по завршеном раду на Универзитету, одлазио је на Калемегдан у шетњу а недељом увек негде у околину Београда, најчешће на Авалу, у дом Планинарског друштва, чији је члан био. На ове своје недељне излете понекад је водио и студенте с којима је тада разговарао о актуелним научним проблемима.

Свој научни рад Васић је почео по завршеној Великој школи студијама из историје Србије римског доба. Свестрано образован, широког интереса, он је постепено проширивао поље свог рада прелазећи на проучавање преисториског доба Подунавља, српских средњевековних насеља и уметничких споменика, дела српских средњевековних писаца, старе српске религије, грчке пенетрације у Подунавље архајског доба. Сем тога проучавао је и римски новац и објављивао римске натписе и налазио времена да преводи. На многим научним дисциплинама био је први посленик у Србији што је његов рад понекад чинило врло тешким пошто је морао поћи од терминологије. И поред тога Васић је оставио велики број радова трајне вредности који га стављају у ред највећих научника светског ранга прве половине XX века, нарочито када се узму у обзир околности под којима је радио.

За разлику од осталих хуманистичких наука, за рад на археологији, сем добро опремљене библиотеке и стручних часописа намењених објављивању резултата научног рада, потребна су и замашна средства за ископавања и стварање збирки старина, могућност за редовно повремено обилажење музеја у великим културним центрима у којима се чува материјал прикупљен на целој територији на којој су живели и радили стари Грци и Римљани, који може допринети бољем разумевању и објашњењу налазака с наше територије, потребан је интерес средине за старине и поверење у онога ко их проучава. У време када је Васић почео своју научну делатност у Србији, сем интереса за старине, развијеног одмах после другог устанка који је четрдесетих година прошлога века довео до оснивања Народног музеја а осамдесетих година до стварања Српског археолошког друштва и покретања његовог органа *Старинара*, неподесног за објављивање научних радова већег обима, ови услови нису били испуњени. Уз Валтровићеву подршку а у сарадњи с Кабинетом за археологију Велике школе, каснијим Археолошким семинаром, Васић ствара библиотеку у којој се могао пратити рад на решавању актуелних проблема и добити обавештења о наласцима старина широм целог света. Уз Валтровићеву подршку такође добија средства за ископавања која су га одмах, после истраживања у Јабланици 1900 године, ставила у ред најбољих стручњака своје врсте. Теже је било стећи поверење страних научних кругова, тим пре што су већ прва ископавања, она у Јабланици, дала материјал какав се дотле није појављивао у насељима испитиваним у Средњој Европи. Савесним радом Васић је успео да савлада и ову препреку и стекне поверење руских археолога који су, првобитно, инсистирали да сами руководе радовима у Винчи. То је поверење дошло до нарочитог израза када је од сер Чарлса Хајда добио средства за настављање радова у Винчи, јер се питање руковођења радовима није ни постављало, иако су ископавања обилазили познати енглески археолози. Уосталом, и стручњаци који нису делили његово мишљење одали су му признање на савесном и педантном извођењу ископавања: тако му је познати немачки археолог Карл Шухарт писао, када је добио Васићево дело о Винчи, да је Винча, после Троје, најбоље испитано насеље преисториског доба и жалио што не може читати његове радове објављене на српском језику јер »der stolze Serbe schreibt nur serbisch«. Док су поједине сметње успешном раду постепено савлађиване, питање обилажења музеја и објављивање резултата научног рада није се могло тако лако решити. Као члан Руског археолошког институа Васић је учествовао у ископавањима вршеним у Еносу на ушћу Марице, касније, пре балканских ратова, обишао је Грчку и Крит, али му је тек помоћ Чарлса Хајда омогућила да обиђе Британски музеј. *Старинар*, повећаног обима и формата после 1900 године, могао је послужити објављивању мањих чланака па и већих студија каква је она о Жутом Брду и култури гвозденог доба Подунавља, али је сасвим недовољан за радове обима *Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века* или *Жича и Лазарица*. Књижари-издавачи који су издали ова два дела могли су се још и решити да их издаду јер су била из области за коју је владало веће интересовање, али обимне студије археолошког материјала који интересује само најужи круг стручњака, сужен још више чињеницом да се српским језиком мало ко на страни може служити, а чије штампање захтева велике издатке због илустрација, сигурно их нису привлачиле. Тешкоће штампања обимних радова из археологије нагнале су Васића да своје главно дело, *Преисториску Винчу* I—IV, изради тако да буде у исто време и каталог систематски сређеног материјала и студија проблема које тај материјал поставља. Тек када се имају у виду све ове тешкоће на које археолози данас не наилазе а које је Васић морао савладати да би могао радити на науци, може се правилно оценити значај његовог рада и

његов допринос нашој националној култури.

Својим многоструким радом Васић је код нас поставио основ више научних дисциплина на којима данас један човек не може радити. Због тога није могуће у једном кратком приказу његовог рада, нарочито не у некрологу написаном непосредно после његове смрти, дати преглед онога што је он постигао. И поред тога је несумњиво да су његова ископавања у Винчи и студије у којима је објавио резултате својих истраживања остатака овог својим географским положајем, непосредном близином рудника цинабарита на Авали и изузетном дебљином културног слоја јединственог насеља у Европи, његово најважније дело. Ископавања, вршена методом која му је омогућила да има тачан преглед садржаја културног слоја на овом локалитету и, према томе, могућност за сигурну реконструкцију његове историје и културног развоја људи који су некада ту становали, дала су му обиман и разноврстан материјал. Стрпљивим и савесним проучавањем тог материјала које је, с прекидом за време Првог светског рата, трајало више од пет деценија — тако дуго, сигурно, ни један други археолог није испитивао једно насеље — Васић је дошао до значајних резултата који стоје испред онога што је савремена му наука постигла. Благодарећи обимном материјалу са других локалитета који му је послужио за објашњење материјала из Винче и појава у њеном културном слоју као и подацима античких писаца који су му помогли да схвати поједине технолошке процесе примењиване у Старом веку, дошао је до сазнања о грчкој пенетрацији у Подунавље у доба старије од најстаријих писаних података о томе и снажном утицају који су грчки колонисти извршили на становнике Подунавља. На основу налазака из Винче и њиховог положаја у културном слоју закључио је он да је то била колонија грчких рудара који су експлоатисали рудник цинабарита на Авали, ту прерађивали извађену руду и своје производе Дунавом извозили даље у области грчке културе којој су били потребни. Исти тај материјал показао му је да су код становника Винче постојали исти хтонско-аграрни култови, исти култ покојника и исти обичаји сахрањивања као и у Грчкој, да у Винчи имамо исте керамичке технике (букеро, барботин), исте технике израде орнамената на вазама, исте облике ваза као и у Грчкој и да се на пластици с овог локалитета осећају утицаји грчке пластике архајског доба. Материјал из Винче како га је он систематизовао и објавио у своме монументалном делу *Преисториска Винча* I—IV, најважнијој публикацији археолошког материјала код нас, претставља не само основу за сва истраживања насеља преримског доба код нас него и основу за израду релативне хронологије свих насеља сличне културне садржине у Подунављу, пошто су она, с тањим културним слојем и, према томе, краћег века од насеља у Винчи, сигурно савремена с Винчиним слојем исте културне садржине по коме их онда треба датовати. До ових се резултата могло доћи само дугогодишњим истрајним радом не само због обимног материјала који је требало средити и проучити као и због неопремљености наших библиотека за слична истраживања, него и зато што онда када је Васић радио *Преисториску Винчу* I—IV није још био објављен материјал из најстаријег дела културног слоја Истра, грчке колоније најближе Подунављу, који је могао дати најближе аналогије материјалу из Винче ако не и његове узоре. Као и сва велика открића, чак и у оним научним дисциплинама које се у својим истраживањима служе рачуном, микроскопом или опитом у лабораторији, и Васићево објашњење материјала из Винче и његово датовање тог насеља наишло је на неверицу, што је сасвим разумљиво када се има у виду да је за праћење његовог излагања потребно исто онакво познавање грчке културе и технолошких процеса које су употребљивали антички народи какво је он сам имао. И поред негативног мишљења неких археолога о резултатима Васићевог рада, досада, колико ми је познато, никоме није пошло за руком да обеснажи и један доказ којим је он поткрепио своје објашњење постанка насеља у Винчи и елементе Винчине културе тако да оно, и поред критика[1], има пуну вредност. Будућа истраживања, нарочито испитивање односа преримских и римских слојева у насељима преисториског доба у којима је живот непрекидно трајао све до краја Старог века, пружиће сигурно нов материјал у прилог Васићеве тезе.

РАСТИСЛАВ МАРИЋ

[1] Рајнеке у своме приказу *Јонске колоније Винче*, објављеном у *Germania* 28, 1944—1950, 265—68, не само што није обеснажио ни један од аргумената којима је Васић поткрепио своје мишљење (експлоатација цинабарита и његова прерада у Винчи, керамичке технике ...) него их уопште не спомиње иако је, да би му се поверовало, био дужан да објасни чему су, например, у неолитско доба, могле служити пећи употребљаване за пржење цинабарита, нађене у свим дубинама културног слоја Винче.

БИБЛИОГРАФИЈА СТАРИНАРА 1884—1940

BIBLIOGRAPHIE DE LA REVUE STARINAR

Саставила: Н. МАНДИЋ — Rédigée par N. MANDIĆ

СТАРИНАР
Орган Српског археолошког друштва
1884—1940

(Од 1923 до 1931 часопис је излазио као орган Археолошког друштва у Београду)

STARINAR
Revue de la Société archéologique serbe
1884—1940

(De 1923 à 1931 Starinar a été la revue de la Société archéologique de Beograd)

Уредници — Rédacteurs

Михаило Валтровић од 1884 до 1907 године
Милоје М. Васић од 1908 до 1911 године
Никола Вулић од 1922 до 1930 године
Владимир Р. Петковић од 1931 до 1940 године

	Нови ред	Трећа серија
1884 год. I, бр. 1, 2, 3, 4	1906 год. I, св. 1, 2	1922, књ. I
1885 год. II, бр. 1, 2, 3, 4	1907 год. II, св. 1, 2	1923, књ. II
1886 год. III, бр. 1, 2, 3, 4	1908 год. III, св. 1—2	1924—25, књ. III
1887 год. IV, бр. 1, 2, 3, 4	1909 год. IV, св. 1—2	1926—1927, књ. IV
1888 год. V, бр. 1, 2, 3, 4	1910 год. V, св. 1—2	1928—1929—1930, књ. V
1889 год. VI, бр. 1, 2, 3, 4	1911 год. VI, св. 1—2	1931, књ. VI
1890 год. VII, бр. 1, 2, 3, 4		1932, књ. VII
1891 год. VIII, бр. 1—2, 3, 4		1933—1934, књ. VIII—IX
1892 год. IX, бр. 1, 2, 3, 4		1935—1936, књ. X—XI
1893 год. X, бр. 1—2, 3—4		1937, књ. XII
1894, год. XI, бр. 1—2, 3—4		1938, књ. XIII
1895 год. XII, бр. 1—4		1939, књ. XIV
		1940, књ. XV

НАПОМЕНА

Библиографија обухвата све чланке и приказе (оцене, критике, прегледе књига, белешке). Сређена је абецедним редом писаца. Прикази су вођени на име писца чија је књига, или чланак, приказан.

Уз наслове чланака дат је и превод наслова на страном језику. Ако тај превод постоји у часопису, било као наслов резимеа, било да је преведен у садржају, дат је у округлим заградама. Преводе наслова у угластим заградама, као и све остале допуне и примедбе стављене у такве заграде, дао је састављач библиографије.

Прикази су обележени звездицом (*).

СКРАЋЕНИЦЕ — ABREVIATIONS

бр.	numéro
в.	voir
год.	année
дод.	supplément
књ.	volume
н. р.	nouvelle série
сер.	série
сл.	figure
стр.	page
стуб.	colonne
табл.	planche
приказ	compte rendu

Les comptes rendus sont marqués par un astérisque (*).

*1. Abramić, M., *Archäologische Funde in Pettau.* Jahreshefte des Österreichisch-Archäologischen Institutes, XVII, 1914. [Приказ]. — 1922, сер. III., књ. I, стр. 311.

2. Abramić, M., *O novim miljokazima i zimskim cestama Dalmacije.* (Nouveaux milliares et routes romaines en Dalmatie) — 1926—1927, сер. III., књ. III; стр. 31—44; сл. 10 [Прилог таб. IV—V и 1 карта].

3. Abramić, M., *Speculatores i beneficiarii na nekim Solinskim spomenicima.* [Speculatores et beneficiarii sur quelques monuments de Salone] — 1922, сер. III, књ. I; стр. 57—64. [Прилог табл. I—II].

*4. *Actes du IVe congrès international des études byzantines,* I—II, София 1935—36. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 109—110.

*5. Ainalov, D., *Geschichte der Russischen Monumentalkunst zur Zeit des Grossfürstentums Moskau.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 193.

*6. *Albania,* I, 1925; II, 1927 [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 286.

*7. Alföldi, A., *A got mozgalom és Dacia feladása,* 1930. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 220.

*8. Alföldi, A., *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien,* I, Berlin 1924. [Приказао] Б. С[ариа]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 174.

*9. Alföldi, A., *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien,* I—II, 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 287—288.

*10. Alföldi, A., *Die Vorherrschaft der Pannonier in Römerreiche und die Reaktion des Hellenentums unter Galliens.* Fünfundzwanzig Jahre römisch-germanische Kommission, 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 220.

*11. Ambrosoli, [S.], [S.] Ricci, *Monete greche,* Milano 1917. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 220.

12. Анастасијевић, Д., *Неколики неиздати грчки текстови.* (Quelques textes grecs inédits). — 1937, сер. III, књ. XII; стр. 3—11.

13. Анастасијевић, Д., *Откопавање Немањине св. Богородице код Куршумлије* [Les fouilles de l'église de la Vierge à Kuršumlija]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 47—55; сл. 6.

*14. Andriesescu, J., *Asupra epocei de bronz în România.* Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, 1915. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 181.

*15. Andriesescu, J., *Contributii la Dacia inainte de Romani,* Јаш 1912. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 181.

*16. Анисимовъ, А. И., *Владимирская икона божіей матери,* Праг 1928. [Приказао] Ђ. Мано-Зиси. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 218—219.

Аноним, в. бр. 1, 6, 9, 14, 15, 18, 19, 28, 29, 31, 33, 40, 45, 50, 70, 71, 73, 88, 90, 91, 94, 95, 96, 101, 104, 109—113, 116, 117, 127, 128, 143, 144, 174—177, 180—183, 189—192, 198, 202, 212, 215, 216, 218, 220, 247, 250, 261, 262, 266, 275, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 325, 326, 328, 329, 332, 333, 337, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 386, 392, 393, 394, 421, 424, 425, 430, 431, 436, 437, 439, 455, 458, 459, 462—465, 478, 487, 505—507, 509, 524—529, 531, 532, 556, 560, 587, 588, 590, 603, 615, 619, 624, 625, 628, 629, 634—637, 639, 640, 641, 652—660, 669, 670, 693, 696, 700, 702, 706, 707, 727, 728, 729, 735, 744, 746, 906, 909, 935, 937, 967, 972, 975, 976, 977.

*17. Antoniewicz, W., *Archeologia Polski,* 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 220.

*18. *Archaeologiai Értesitö,* XL, 1923—1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 287.

*19. *Archaeologiai Értesitö,* XLI, 1927. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 287.

*20. Asboth, J. von, *Bosnien und Hercegovina.* Reisebilder und Studien, Wien 1887. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1887, год. IV, бр. 4; стр. 133—4.

*21. Bals, G., *Despre Biserica Prislopului.* Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, 69, 1931. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII — IX; стр. 334.

*22. Bals, G., *In privinţa Coziei.* Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, XXVI, 1933. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 191. Balş, G., в. бр. 39.

*23. Bărcăcila, A., *Drubeta azi T. Severin.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 192.

*24. Bărcăcila, A., *Monumentele religiose ale Drubetieie, cu noui descoperiri arheologice.* Arhivele Olteniei, 1934. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 192.

*25. Bărcăcila, A., *Noui monumente funerare din Drubeta.* Arhivele Olteniei, 1932. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 192.

*26. Bărcăcila, A., *Trei veacuri de viaţă medievala.* Arhivele Olteniei, 1933. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 192.

*27. Behn, F., *Das Mithrasheiligtum zu Dieburg.* Römisch-Germanische Forschungen, I, 1929. [Приказао] Б. Сариа. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 215—216.

*28. Behn, F., *Römisch Keramik mit Einschluss der hellenistischen Vorstufen,* Mainz 1910. [Приказ] — 1923, сер. III, књ. II; стр. 181.

*29. Behrens, G., *Bronzezeit Süd-Deutschlands,* Mainz 1916. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 182.

*30. Benoit, F., *L'architecture III.* L'Occident médiéval. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 193.

*31. Bersa, G., *Guida storico-artistica di Zara.* Catalogo del R. Museo di S. Donato, Трст 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 283.

*32. *Bibliothèque de l'Institut français de hautes études en Roumanie II. Mélanges,* 1928. [Приказао] В. Р. Петковић. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 214—215.

*33. Bjelovučić, N. Z., *Povijest poluotoka Rata (Pelješca), Hercegovine i Dubrovnika,* Split 1921. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 310.

34. Богдановић, Л., *Још неке старине манастира Лепавине* [Les antiquités au monastère de Lepavina]. — 1895, год. XII, бр. 1—4; стр. 96—102.

35. Богдановић, Л., *Старине манастира Лепавине.* [Les antiquités au monastère de Lepavina]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 73—89; сл. 3.

36. Богдановић, Л., *Старине у манастиру Лепавинском.* [Les antiquités au monastère de Lepavina]. — 1894, год. XI, бр. 1—2; стр. 57—62.

37. Бошковић, Ђ., *Белешке са путовања.* Notes de voyages. — 1932, сер. III, дод. књ. VII; стр. 88—126; сл. 51.
[Résumé français, pp. 136—138].

38. Бошковић, Ђ., *Белешке са путовања.* Notes de voyages. — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 277—303; сл. 31.
[Résumé français, pp. 136—138].

39. В[ошковаћ], Dj., *Читуља + Georges Balş.* [Nécrologue]. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 194.

*40. Бошковић, Ђ., *Две речи о порталу стоне цркве у Трогиру.* Jugoslovenski istoriski časopis, III. [Приказ]. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 243.

41. Бошковић, Ђ., *Град Жрнов.* (Die Burg Žrnov). — 1940, сер. III, књ. XV; стр. 69—91; сл. 25.
[Résumé allemand, p. 91].

42. Бошковић, Ђ., *Икона Дечанскога у Бари-у.* (L'icône de Dečanski à Bari). — 1937, сер. III, књ. XII; стр. 55—58; сл. 2.
[Résumé français, p. 58].

43. Бошковић, Ђ., *Испитивање и рушење града на Авали.* (Etudes et destruction de l'ancienne forteresse d'Avala). — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 144—145; сл. 2.

44. Бошковић, Ђ., *Извештај и кратке белешке са путовања.* (Notes de voyage). — 1931, сер. III, дод. књ. VI; стр. 140—189; сл. 81.
[Résumé français, pp. 194—196].

*45. Бошковић, Ђ., *Извештај о испитивањима средњевековних споменика на јужном приморју.* Споменик LXXXVIII, 1938. [Приказ]. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 164.

46. Бошковић, Ђ., *Извештај о предавањима о српској средњевековној архитектури, одржаним на школи за високе научне студије, у Паризу.* (Compte rendu des conférences à l'Ecole des hautes études à Paris sur l'ancienne architecture serbe). — 1937, сер. III, дод. књ. XII, стр. 102.

47. Бошковић, Ђ., *Један словенски запис из Барија.* (Une inscription slave à Bari). — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 100; сл. 1.
[Résumé français, p. 100].

48. Бошковић, Ђ., *Један стари сликарски приручник.* (Encore un manuel d'iconographie chrétienne). — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 157—158.
[Résumé français, p. 158].

49. Бошковић, Ђ., *Кубе над припратом манастира Каленића.* (La coupole du narthex du monastère Kalenić). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 156—174; сл. 19.
[Прилог табл. XXXII—XXXIII].
[Résumé français, pp. 173—174].

*50. Bošković, Dj., *Le narthex de Cozia avait-il un étage supérieur.* Buletinul comisiunii monumentelor istorice, 81. [Приказ]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 105.

51. Бошковић, Ђ., *Манастир Мили на Лиму.* (Le monastère Mili sur le Lim). — 1938, сер. III, књ. XIII; стр. 92—95; сл. 3.
[Résumé français, p. 95]

52. Б[ошковић], Ђ., *IV Међународни византолошки конгрес у Софији.* (Le IV Congrès international des études byzantines). — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 194.

53. Бошковић, Ђ., *V Међународни византолошки конгрес у Риму.* (V Congrès international des études byzantines). — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 101.

54. Бошковић, Ђ., *Неколико натписа и записа.* (Quelques anciennes inscriptions). — 1939, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 208—216; сл. 13.
[Résumé français, p. 216].

55. Бошковић, Ђ., *Осигурање и реставрација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи.* (Conservation et restauration de l'église du Monastère de la Patrijaršija à Peć). — 1933—1934, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 90—165; сл. 70. [Résumé français, pp. 162—165].

56. Б[ошковић], Ђ., *Оснивање и делатност бановинске археолошке комисије при Моравској бановини.* (Commission archéologique de la Moravska banovina). — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 193—194.

57. Бошковић, Ђ., *Пред радом на осигуравању Бањске.* (Conservation des ruines de l'église de Banjska). — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 217—229; сл. 10. [Résumé français, p. 229].

58. Bošković, Dj., *Quelques observations sur l'architecture de l'église de Tismana.* Buletinul comisiunii monumentelor istorice, 82. [Приказ], — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 105.

59. Бошковић, Ђ., *Реч две о Пећској патријаршији.* (Quelques mots sur la Patriarchie de Peć). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 210—211; сл. 2.

60. Бошковић, Ђ., *Римске рушевине код Грачанице.* (Ruines romaines près de Gračanica). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 269—272; сл. 2.

61. Бошковић, Ђ., *Срушена је и стара капела у Матејићу.* (Une curieuse chapelle à Matejić). — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 153—157; сл. 2. [Résumé français, p. 157].

62. Бошковић, Ђ., *Светогорски пабирци.* (Grains archéologiques du Mont Athos). — 1939, ser. III, књ. XIV; стр. 71-104; сл. 39. [Résumé français, p. 103—104].

Бошковић, Ђ., в. бр. 4, 5, 21—26, 30, 89, 97, 98, 114, 132, 134, 138, 139, 140, 145, 152, 153, 161, 162, 163, 193, 194, 204—207, 219, 224—227, 241, 244, 245, 259, 264, 265, 268, 269, 273, 276, 298—301, 310, 348, 365, 366, 367, 378, 380—384, 387, 389, 398, 412, 418, 427, 441, 444—451, 476, 477, 479, 486, 533, 546, 547, 548, 550, 552—555, 649, 662, 663, 664, 666, 667, 668, 672, 693, 701, 713, 717, 718, 721, 722, 725, 732, 733, 747, 748, 751, 978, 979, 980.

63. Брашинац, С., *Дописи.* (Из Крушевца). [Correspondances de Kruševac]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 57—58.

64. Братанић, Р., *Археолошка истраживања у Брзом Броду.* (Les fouilles de Brzi Brod près de Niš). — 1938 сер. III, дод. књ. XIII; стр. 199—204; сл. 4.

*65. Brehier, L., *L'art byzantin*, Paris. [Приказао] В. П[етковић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III, стр. 165—167.

66. Brehier, L., *Српска и румунска уметност у средњем веку.* (L'art serbe et l'art roumain au moyen âge). — 1923, сер. III, књ. II; стр. 63—68; сл. 1.

67. Бреје, Л., *Српске цркве и романска уметност.* [Les églises serbes et l'art roumain]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 33—46; сл. 13.

68. Brehier, L., *Утисци из Грачанице.* (Impressions de Gračanica). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 3—8; сл. 1.

*69. Brockhaus, H., *Die Kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig 1891. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1891, год. VIII, бр. 4; стр. 145—149.

*70. Будимир, М., *Atena Tritogenija i atički Tritopatreji.* Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini, XXXII, 1920. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 307.

*71. *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XIX, 48, 49, 50, 1926. [Приказ], — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 287.

*72. *Buletinul Monumentelor istorice*, 1908. [Приказао] К. Ј. Јовановић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 61—63.

*73. *Buletinul societatii numismatice romane.* [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 184.

*74. *Bulićev Zbornik*, Zagreb—Split 1924. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 169—170.

*75. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, X, 1887, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1887, год. IV, бр. 4; стр. 135—136.

*76. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, X, 1887, 12; XI, 1. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1888, год. V, бр. 1; стр. 40.

*77. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XI, 2. [Приказао] М. В[алтровић]. 1888, год. V, бр. 2; стр. 72.

*78. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XI, 6, 7, 8, 9, 10, 11. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1888, год. V, бр. 4; стр. 139—140.

*79. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XI, 12; XII, 1. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1889, год. VI. бр. 1; стр. 32.

*80. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XII, 3, 4. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1889, год. VI, бр. 2; стр. 64.

*81. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XII, 5, 6, 7. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1889, год. VI, бр. 3; стр. 96.

*82. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XII, 9. [Приказао] М. В[алтровић]. 1889, год. VI. бр. 4; стр. 121.

*83. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XII, 12. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 68.

*84. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XIII, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1890, год. VII, бр. 4; стр. 127—128.

*85. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XIII, 9, 10, 11, 12. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1891, год. VIII, бр. 1—2; стр. 68.

*86. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XIV, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1891, год. VIII, бр. 3; стр. 106—108.

*87. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XV, 1. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1892, год. IX, бр. 2; стр. 80.

*88. Bumüller, J., *Leitfaden der Vorgeschichte Europas, Augsburg* 1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 290.

*89. Burian, M. L., *Die Klosterkirche von Studenica.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 184.

*90. *Butlleti de l'associacio Catalana d'antropologia, etnologia e preistoria*, II, 1924; III, 1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 288.

*91. Бузескул, В. Л., *Открытия XIX и начала XX века в области истории древнего мира*, Петроград 1923. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 290.

*92. *Byzantische Zeitschrift.* [Приказао] М. В[алтровић]. — 1891, год. VIII, бр. 4; стр. 143—145.

*93. *Byzantské emaily Závišova Kříže ve Vyššim Brodě*, Praha 1930. [Приказао] Ђ. М[ано]-З[иси]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 217—218.

*94. Cagnat, R. [и] V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine* I, II, Париз 1917, 1920. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV, стр. 291—292.

*95. (The) *Cambridge ancient history*, I—VI. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 289.

*96. Casson, S., *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford 1926. [Приказ]. — 1926 до 1927, сер. III, књ. IV; стр. 284.

*97. Cecchelli, C., *Sguardo generale all' architettura bizantina in Italia.* Studi bizantini e neoellenici, 1934. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 192.

Chapot, V. в. бр. 94.

*98. Chierici, G., *Il restauro della chiesa di S. Maria Donnaregina a Napoli.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 192—193.

*99. Childe, V. G., *Danube in prehistory*, Oxford 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 225.

100. Childe, V. G., *О значају Србије за преисторију Европе.* (L'importance de la Serbie pour l'époque préhistorique de l'Europe). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 45—54; сл. 5.

*101. Childe, V. G., *The Minoan influence on the Donubian bronze age.* [Приказ]. — — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 284.

*102. Childe, V. G.,*The Minoan influence on the Danubian bronze age*, Oxford 1927. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III. књ. VIII—IX; стр. 224.

*103. Christescu, V., *Câteva observaţiuni asupra unei inscripţii romane din Drobeta*, 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928 до 1930, сер. III, књ. V; стр. 225.

*104. *Corpus vasorum antiquorum.* [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 292.

105. Црногорчевић, М., *Архитектурни фрагменти на Превлаци.* [Fragments architectureaux de Prevlaka]. — 1890, год. VII, бр. 1; стр. 22—29. [Прилог табл. II (1)].

106. Црногорчевић, М., *Манастири Паштровски у Боци Которској.* [Les monastères de Paštrovo dans les Bouches de Cattaro]. — 1895, год. XII, бр. 1—4; стр. 62—96.

107. Црногорчевић, М., *Михољски збор у Боци Которској.* [L'assemblée de Miholj dans les Bouches de Cattaro]. — 1893, год. X, бр. 1—2; стр. 1—73. Прилог табл. I—XV.

108. Црногорчевић, М., *Старинске гробнице на Превлаци.* [Sépultures anciennes de Prevlaka]. — 1892, год. IX, бр. 2; стр. 55—66; сл. 7. [Прилог табл. IX—X]

*109. *Cronica numismatica si arheologica*, III, 1—12, 1922. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 183.

*110. Cumont, -F., *Comment la Belgique fut romanisée*, 1919. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 182.

*111. Cumont, F., *Les mystères de Mithra*, Bruxelles 1913. [Приказ]. — 1923, сер. III. књ. II; стр. 181.

*112. Cuntz, O., *Die Geographie des Ptolomaens*, Берлин 1923. [Приказ]. — 1926 до 1927, сер. III, књ. IV; стр. 284.

*113. Cuntz, O., *Römische Inschriften aus Emona.* Jahrbuch für Altertumskunde, VII, 2, 3, 1913. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 314.

*114. Цветков, М., *Рашка* I, II. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 105.

115. Чајкановић, В. *„У Бога су вунене ноге, а гвоздене руке"* [A propos d'un proverbe serbe et son interprétation dans l'histoire des religions]. — 1911, н. р. год. VI, св. I—II; стр. 153—157.

*116. *Časopis vlasteneckého spolku musejního v Olomouci*, XXXVI, 1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 288.

*117. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XVII, 1, 1922. [Приказ]. — 1922, сер. III. књ. I; стр. 314.

*118. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, I, 1925. [Приказ] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 170—171.

119. Чилингиров, А., *Преисторијска налазишта у Бугарској*. [Stations préhistoriques en Bulgarie]. — 1906, дод. н. р. год. I, свр. II; стуб 1—24; сл. 12; 1907, дод. н. р. год. II, св. I; стр. 15—19; сл. 2. [1906, дод. н. р. год. I, св. II; стуб. 23 до 24. Додатак Д-р М. М. Васића].

120. Ћоровић, В., *Мали прилози*. (Notices). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 37—42.

121. Ћоровић, В., *Обнова манастира Бање*. (La restauration du monastère Banja). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 223—224.

122. Ћоровић, В., *Херцеговачки манастири*. (Monastères de l'Herzégovine). — 1923, сер. III, књ. II; стр. 69—77; сл. 2.

123. Ћоровић, В., *Херцеговачки манастири. Манастир Житомишљић*. (Les monastères de l'Herzégovine. Žitomišljić). — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 3—36; сл. 11.

124. Ћоровић, В., *Херцеговачки манастири. Завала*. [Les monastères de l'Herzégovine]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 209—230; сл. 4.

125. Ћоровић-Љубинковић, М., *Црква Стари свети Климент у Охриду*. [Die Kirche »des alten hl. Klemens« in Ohrid]. — 1940, сер. III, књ. XV; стр. 92—100; сл. 6.
[Résumé allemand, p. 100]

126. Ћоровић-Љубинковић, М., *Црква у Бродареву*. [Прилози]. L'église de Brodarevo. — 1932, сер. III, књ. VII; стр. 77—80; сл. 1.
[Résumé français, p. 135]

Ћоровић-Љубинковић, М., в. бр. 549.

*127. *Dacia, I, 1924*. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 286.

*128. *Dacia*, II, 1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV, стр. 286.

*129. Дечевъ, Д., *Трако-келтски езикови у споредици*. Годишникъ на софийския Универзитетъ, XVIII, 1922. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 167.

*130. Der Nersessian, S., *Manuscrits arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la bibliothèque des pères mekhitaristes de Venise*, Paris 1937. [Приказао] В. Петковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 159—161.

131. Дероко, А., *Бањска*. [Banjska]. — 1931, сер. III, дод. књ. VI; стр. 108—109; сл. 1.
[Résumé français, p. 193]

*132. Дероко, А., *Црква манастира Дечана*. Гласник скоп. науч. друштва, XII. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III. дод. књ. X—XI; стр. 183.

133. Дероко, А., *Црква Св. Николе код Бањевца*. St Nicolas de Baljevac. — 1932, сер. III, књ. VII; стр. 36—39; сл. 3.
[Résumé français, p. 134].

*134. Дероко, А., *Карта старина у Војводини*. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; str. 183.

135. Дероко, А., *Костурница код манастира Жиче*. [Ossuaire près du monastère Žiča]. — 1939, сер. III. књ. XIV; стр. 105—108; сл. 2.

136. Дероко, А., *Матејча*. [L'église du monastère de la Mère de Dieu à Matejča]. — 1933—1934, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 84—89; сл. 5.
[Résumé français, p. 89].

137. Дероко, А., *Морача*. Морача. — 1932, сер. III, књ. VII; стр. 9—14; сл. 4.
[Résumé français, p. 133]

*138. Дероко, А., *Народно неимарство у Рашком крају*. Гласник скоп. науч. друштва, XIII. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 183.

*139. Дероко, А., *Наша фолклорна архитектура*. Годишњак Техничког факултета Универзитета у Београду, 1935 [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 183.

*140. Дероко, А., *Наша фолклорна архитектура*. Годишњак Техничког факултета у Београду, 1937. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 241.

*141. Дероко, А., *Три манастира средњевековног Раса*. Мисао IV, 70, 1922. [Приказао] В. П[етковић]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 306.

142. Дероко, А., *У Бодиновој престоници*. Путописне архитектонске забелешке из Скадра — града Росафа — и околине. [La capitale du Bodin — notes archéologiques d'un voyage]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 128—151; сл. 20.

*143. *Deutsches archäologisches Institut. Römisch-germanische Kommission. Fünfzehnter Bericht*, 1923—1924. [Приказ], — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 288.

*144. *Deutsches archäologisches Institut. Römisch-germanische Kommission. Sechszehnter Bericht*, 1925—1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 289.

*145. Diehl, Ch., *La peinture byzantine*. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 193.

146. Димић, М., *Допис [Из Зајечара]*. [Correspondance de Zaječar]. — 1889, год. VI, бр. 1; стр. 28—30; сл. 1.

147. Димић, М., *Костолац код Зајечара*. [Kostolac près de Zaječar]. — 1891, год. VIII, бр. 1—2; стр. 21—22. [Прилог табл. II].

148. Димитријевић, С., *Хисар код Лесковца*. [Hisar près de Leskovac]. — — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 311—313; сл. 3.

*149. Дякович ъ, *В., Тракийска гробница при Пловдивъ и некропольтъ на Древния градъ*. Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, XXII—XXIII, 1906—1907. [Приказао] М. Васић. — 1907, дод. н. р. год. II, св. II; стуб. 49—51.

*150. Добрускu, В., *Археологически Извѣстия на Народния Музей въ София*, I, София 1907. [Приказао] М. Васић. — 1907, дод. н. р. год. II, св. II; стуб. 54—56.

*151. Domaszevski, A. v., *Studien zur Geschichte der Donauprovinzen*. I Die Grenzen von Moesia Superior und der Illirische Grenzzoll. Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, XIII, II. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 67—68.

Драгић, М. в. бр. 327.

*152. Drăghiceanu, V., *Consideraţiuni asupra vechimii bisericii mănăstirii Tismana*. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. XXVII, 1936. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 191.

*153. Drăgihiceanu, V., *Mitropolia Tărgovişiei*. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 191.

154. Драговић, М., *Старине ризнице цетињске*. [Чувају се у Биљарди]. [Antiquités du trésor de Cetinje]. — 1888, год. V, бр. 1; стр. 15—19.

155. Драговић, М., *Стари српски печат*. [Un cachet serbe ancien]. — 1892, год. IX, бр. 2; стр. 66—68; сл. 1.

156. Дучић, Н., *Белешка о Дечанима*. [Remarque sur Dečani]. — 1891, год. VIII, бр. 1—2; стр. 28—29.

157. Дучић, Н., *Печат митрополије Врањанске*. [Un cachet de l'Evêché de Vranje]. — 1886, год. III, бр. 3; стр. 98—99; сл. 1.

158. Дучић, Н., *Српске сфрагистичке и хералдичке старине*. [Antiquités sphragistiques et héraldiques serbes]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 15—19. [Прилог сл. бр. 1—5 на табл. VI].

159. Дучић, Н., *Стара запустјела црква у Кривој Ријеци и нова у Кожетину*. [L'église abandonnée de Kriva Rijeka et la nouvelle de Kožetin]. — 1891, год. VIII, бр. 1—2; стр. 26—28.

160. Дучић, Н., *Златан крст архијепископа Саве II. Дарован краљу Урошу I*. [Une croix en or de l'archevêque Sava II, dédiée au roi Uroš I]. — 1885, год. II, бр. 2; стр. 56—58; сл. 2.

*161. *XX век*, 1938—1939. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 169.

*162. Dyggve, E., *Das Mausoleum in Pecs*. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 184.

*163. Dyggve, E., *O crkvi Svetog Petra u Priku*. Vjesnik za arheol. i histor. dalmatinsku, LI. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 105.

164. Dyggve, E., *Porta Suburbia I. Nova gradska vrata u Solinu*. — 1931, сер. III, књ. VI; стр. 14—23; сл. 4.
[Résumé allemand, p. 192].

165. Ђерић, В., *Дванаест писама руских владалаца*. [Douze lettres des souverains russes]. — 1909, н. р. год. IV, св. I; стр. 1—26.

166. Ђорђевић, Т., *Допис. Уз Турију*. [Correspondance sur la Turia]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 132—137.

167. Ђорђевић, Т., *Градиште на Главшинској Чуки*. [Gradište à Glavšinska Čuka]. — 1895, год. XII, бр. 1—4; стр. 105—111; сл. 5.

168. Ђорђевић, Т., *Из Државне Архиве*. [Extraits des Archives d'Etat]. — 1907, дод. н. р. год. II, св. I; стуб. 31—35; 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 23—28; 1909, дод. н. р. год. IV, св. I; стуб. 57—62.

169. Ђорђевић, Т., *Из Државне Архиве*. [Aus dem Staatsarchiv]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 93—97.

170. Ђорђевић, Т., *Милан Ђ. Милићевић*. Председник Српског Археолошког Друштва. [Nécrologue — Milan Dj. Milićević]. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 3—9.

171. Ђорђевић, Т., *Неколико старих српских записа и натписа*. [Quelques inscriptions serbes anciennes]. — 1908, н. р. год. III, св. I—II; стр. 151—159; сл. 2; 1909, н. р. год. IV, св. II; стр. 143—149.

172. Ђорђевић, Т., *Незнано гробље у Жагубици*. [Une nécropole inconnue à Žagubica]. — 1908, н. р. год. III, св. I—II; стр. 161—171; сл. 1.

173. Ђурић, М., *О скидању зидних сликарија у Стоби*. L'enlèvement des peintures à Stobi. — 1932, сер. III, дод. књ. VII; стр. 86—87; сл. 1.
[Résumé français, p. 136].

Ebengreuth, A., в. Luschin-Ebengreuth, A.

*174. Ebert, M., *Reallexikon der Vorgeschichte*, Berlin [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 292.

*175. Ebert, M., *Südrussland im Altertum*, 1921 [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 309—310.

*176. Ebert, M., *Südrussland im Altertum*, 1921. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 183.

*177 Egger, R., *Das zweite Amphitheater.* Der römische Limes in Österreich, XVI. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV, стр. 292.

*178. Egger, R., *Die städtische Kirche in Stobi.* Jahreshefte d. öster. Arch. Inst., 1928. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221.

*179. Egger, R., *Eine neue Bischofsinschrift.* Mitteilungen des Vereins klassischen Philologen in Wien, 1927. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221.

*180. Egger, R., *Ein neuer Statthalter der Provinz Dalmatien.* Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, XIX, XX, 1919. [Приказ]. — 1922, ser. III, књ. I; стр. 312.

*181. Egger, R., *Forschungen in Salona*, Wien 1917. [Приказ]. — 1925—1927, сер. III, књ. IV; стр. 282—283.

*182. Egger, R., *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum*, Wien 1916. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 312.

*183. Egger, R., *Führer durch die Antiken-Sammlung des Landesmuseums in Klagenfurt*, Wien 1921. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 313.

*184. Ерер, Р., *Истраживање у Стобима.* Гласник скопског научног друштва, 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221.

185. Egger, R., *Римски натпис из Ђуприје.* [Une inscription romaine de Ćuprija]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 101—104; сл. 1.
[Résumé allemand, p. 104].

*186. Egger, R., *Teurnia. Die römischen und frühchristlichen Altertümer Oberkärntens* Wien 1924. [Приказао] Б. С[ариа]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 175.

187. Елмер, Ђ., *Денари нађени у Кучеву.* [Denaren aus Kučevo]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 198—201.

*188. Elmer, G., *Sammlung Georg Weifert*, Wien 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221—222.

*189. *Ephemeris dacoromana*, I, 1923. [Приказ]. 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 286.

*190. *Ephemeris dacoromana*, II, 1924. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 286—287.

*191. *Ephemeris dacoromana*, III, 1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 287.

*192. Fairclough, H. R., *The art and archaeology of the dalmatian coast.* Art and Archaeology, XIV, 1922. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 311—312.

*193. Fauchon, M., *La peinture Médiévale en Serbie.* L'art Sacré, 1936. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 164.

*194. Fauchon, M., *Les peintures du Monastère St. Pantaleimon de Nerez.* L'art Sacré, 1938. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 164.

*195. Fettich, N., *La trouvaille scythe de Zöldhalompuszta*, Pešta 1928. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. књ. V; стр. 224.

196. Филиповић, М., *Неколики Херцеговачки записи.* [Quelques inscriptions de Herzégovine]. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 205—207.

*197. Филовъ, Б., *Бѣлѣжки върху два неиздадени антични надписа отъ София.* Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, XXII—XXIII, 1906—1907. [Приказао] М. Васић. — 1907, дод. н. р. год. II, св. II; стуб. 51.

*198. Filow, B., *Die archaische Nekropole von Trebenište*, 1927. [Приказ] 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 284.

*199. Frankfurter, S. и W. Kubitschek, *Führer durch Carnuntum*, Wien 1923. [Приказао] Б. С[ариа]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 174.

*200. *Fünfundzwanzig Jahre Römisch-Germaniche Kommission*, 1930. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 224.

Furtwängler, A. v. br. 879.

*201. Galib Edhem, J., *Essai de numismatique ottomane*, Constantinople, 1890. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1892, год. IX, бр. 3; стр. 115—116.

*202. *Germania Romana*, I—III, 1923—1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 290.

*203. Gerstinger, N., *Die Griechische Buchmalerei.* [Приказао] Б. Сариа. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 291.

*204. Ghika-Budeşti, N., *Biserica din Hărtieşti.* Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, XXVII, 1934. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 191.

*205. Ghika-Budeşti, N., *Evolutia arhitecturii in Muntenia. Evolutia arhitecturii in Muntenia şi in Oltenia.* Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1932, сер. III, дод. књ. VII; стр. 130—132.

*206. Ghika-Budeşti, N., *Evolutia arhitecturii in Muntenia şi in Oltenia* III. Buletinul Comisiuni Monumentelor Istorice, 71—74. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер III, дод. књ. X—XI; стр. 191—192.

*207. *Гласник Скопског научног друштва.* XIX, 1938. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 165—166.

*208. *Гласник земаљског Музеја у Босни и Херцеговини*, XVII, 1905. [Приказао] М. Васић. — 1906, дод. н. р. год. I, св. II; стуб. 61—64.

*209. *Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини*, XIX, 1907. [Приказао] М. Васић. — 1907, дод. н. р. год. II, св. II; стуб. 59—70.

*210. *Гласник Земаљског Музеја*, XX, 1908. [Приказао] М. Васић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 75—90.

*211. *Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини*, XXI, 1909, 1—3. [Приказао] М. Васић. — 1909, дод. н. р. год. IV, св. I; стуб. 74—93.

*212. *Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини*, XXXVIII, 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 282.

*213. *Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини*, 1927 и 1928. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221.

*214. *Гласник Земаљског Музеја за Босну и Херцеговину*, XLI, II, 1929. [Приказао] Р. М[арић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 225.

Glück, L., в. бр. 971.

*215. Gnirs, A., *Führer durch Pola.* Wien 1915. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 312—313.

*216. Gnirs, A., *Istria Praeromana*, Karlsbad 1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 283.

*217. Gnirs, A., *Istria praeromana.* [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221.

*218. *Годишникъ на Народния Музей*, София, 1920; 1921. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 184—185.

*219. *Годишњак Музеја Јужне Србије*, I, 1937. [Приказао] Ђ. Бошковић, — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 241—242.

*220. *Годишњак Српске Краљ. Академије* XXXII, 1922. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 184.

*221. Gorjanović-Kramberger, K., *Der diluviale Mensch von Krapina*, Visbaden 1906. [Приказао] Н. Жупанић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 39—41.

*222. Gorjanović-Kramberger, D., *Potječe li moderni čovjek ravno od diluvijalnog homo primigenius-a.* Први конгрес српских лекара и природњака у Београду, II, 1905. [Приказао] Н. Жупанић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II: стуб. 37—39.

*223. Grabar, A., *La peinture religieuse en Bulgarie.* [Orient et Byzance I], Paris 1928. [Приказао] В. Р. Петковић. 1931, сер. III, дод. књ. VI; стр. 189—191.

*224. Grabar, A., *L'empereur dans l'art byzantin*, Štrazburg 1936. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 110—111.

*225. Grabar, A., *Les fresques des escaliers à Sainte Sophie de Kiev et l'iconographie impériale byzantine.* Seminarium Kondakovianum, VII. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 193.

*226. Grabar, A., *L'origine des façades peintes des églises moldaves.* Mélanges Jorga, Paris 1933. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 333.

*227. Грбић, М., *Badania prehistoryczne w Jugoslavji po wojnie światowej.* Przegląd Archeologiczny, IV, 1, 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221.

*228. Grbić, M., *Bemalte Keramik aus Starčevo in Banater Donaugelände Jugoslawien.* Kşiego Pamiatkowa ku szci Prof. Dr Wlodzimierza Demetry Kiewicza. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221.

229. Грбић, М., *Брестовик. Остава с краја бронзаног доба.* [Brestovik, ein Depôt aus Bronzezeit]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 152—155; сл. 1.
[Résumé allemand, p. 155]

230. Грбић, М., *Бронзана статуета Венере из Заклопаче близу Београда.* [Eine Bronzestatuette — die Venus aus Zaklopača]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 181—184. [Прилог табл. XXXV].
[Résumé allemand, p. 184]

*231. Грбић, М., *Из нумизматичке збирке историско-археолошког музеја у Скопљу.* Гласник Скопског Научног Друштва, 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221.

*232. Грбић, М., *Из преисторије Војводине. Сребрна остава из Чуруга на Тиси.* Гласник Истор. др. у Новом Саду. I, 1. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221.

233. Грбић, М., *Неке римске сребрне фибуле Народног Музеја у Београду.* [Römische Fibeln aus dem Nationalmuseum

in Beograd]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 175—180; сл. 4. [Прилог табл. XXXIV].
[Résumé allemand, p. 179]

234. Грбић, М., *Неолитско гробље у Ботошу код Вел. Бечкерека.* [Die neolitische Nekropole von Botoš]. — 1933—1936, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 40—58; сл. 33. [Résumé allemand, p. 58]

*235. Grbić, M., *Počnik, äneolitische Ansiedlung*, 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221.

*236. Grbić, M., *Předřimské bronzové nádoby na územi československé republiky.* Památky archeologické. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221.

*237. Грбић, М., *Преисторијска пластика из Плочника.* [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 221.

238. Грбић, М., *Привина Глава. Остава са краја бронзаног доба.* (Privina glava). [Un dépôt de la fin de l'âge de bronze]. — 1931, сер. III, књ. VI; стр. 24—31; сл. 47. [Résumé allemand, p. 192]

239. Грбић, М., *Римски портрети у прељашњем Историјско-уметничком Музеју у Београду.* (Les portraits romains dans le Musée d'histoire de l'art de Belgrade). — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 124—142; сл. 14.
[Résume allemand, p. 142]

240. Грбић, М., *Византијски новци из Царичина Града.* [Monnaies byzantines trouvées à Caričin Grad]. — 1939, сер. III, књ. XIV; стр. 109—110.

Грбић, М., в. бр. 737, 893, 967.

*241. Grgin, A., *Istraživanje starohrvatskih spomenika po splitskoj okolici.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 184.

Грибљановић, М., в. бр. 576.

Groh, V., в. бр. 620.

*242. Gross, J. C., *Die paläolithische Jägerstation in der Potočnikhöhle auf der Uschowa in den Karawanken.* Centralblatt für Mineralogie, B, 11, 1929. [Приказао] [Б. Сариа], — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 215.

243. Грујић, Р., *Хвостански ἀηρ и Нересκи ἠρνοῦς.* [Ἀηρ de Hvosno et ἠρῦνος de Nerezi]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 12—19. [Прилог табл. VI—VII].

*244. Грујић, Р., *Када је грађен манастир Милешево?* Гласник Скоп. научн. друштва, XV—XVI. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 103.

*245. Грујић, Р., *Полошко-Тетовска епархија и манастир Лешак.* Гласник скопског научног друштва, XII. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 183.

246. Грујић, Р., *Старине манастира Ораховице у Славонији.* [Anciens objets du monastère d'Orahovica en Slavonie]. — 1939, сер. III, књ. XIV; стр. 7—62; сл. 44.

*247. Gubo, A., *Geschichte der Stadt Cilli*, Graz, 1909. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 313.

248. Харисијадис, М., *Грчке вазе у негдашњем Историјско-уметничком Музеју у Београду.* [Les vases grecs]. — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 95 до 113; сл. 49.
[Résumé français, p. 113]

*249. Χάρισμα. Festgabe zur 25 jährigen Stiftungsfeier des Vereins klassischer Philologen in Wien, 1924. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 170.

*250. Hertlein, F., Die Geschichte der Besetzung des römischen Württemberg, 1928. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III. књ. IV; стр. 291.

*251. Heurtley, W. A., *A prehistoric site in western Macedonia and the Dorian invasion.* Annual of the British School at Athens, 1916—1917. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 224.

*252. Heurtley, W. A., *Pottery from Macedonian mounds.* Annual of the British School at Athens, XXVI, 1923—5. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 224.

*253. Heurtley, W. A., *Prehistoric Macedonia.* 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; 224.

*254. Heurtley, W. A. and R. W. Hutchinson, *Report on excavations at the toumba and tables of Vardar-óftsa, Macedonia* 1925, I, 1926. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 224.

*255. Hillebrand, J., *Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaisvánháza.* Archaeologia Hungarica, IV, 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 224.

*256. Hirschfeld, O. [и] R. Schneider, *Bericht über eine Reise in Dalmatien.* Archaeol. epigr. Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, IX, 1885. [Приказао] В. Вулетић—Вукасовић. — 1886, год. III, бр. 1; стр. 31—32.

*257. Hoernes, M., *Die prähistorischen Menschenrassen Europas.* Vorträge des Vereins zur Verbreitung naturwissenschaftlichen Kenntnisse in Wien, IL, 1909, 6. [Приказао] Н. Жупанић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 58—61.

*258. Hörnes, [M. и O.] Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis zum 500 vor Christi*, Wien 1925. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 171—172.

*259. *Хришћанско дело*, 1937—1938. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 166—167.

Hutchinson, R. W., в. бр. 254.

*260. *Известия на Българския археологически Институтъ*, 1, 2, 1921—1922; 1923—1924. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. 3; стр. 166—169.

*261. *Известия на Българския археологически Институтъ*, III, 1925. [Приказ]. — 1926 до 1927, сер. III, књ. IV; стр. 284—285.

*262. *Известия на Българския археологически Институтъ*, IV, 1926—1927. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 285.

*263. *Известия на Българския археол. Институтъ*, V, 1928/29. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 222.

*264. *Известия на Българския археологически Институтъ*, XI, 1, 1937. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 244.

265. *Известия на Българския археологически Институтъ*, XI, 1937, 2. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 169.

*266. *Известия на Българското археологическо дружество*, I, 1910; II, 1, 2, 1911; III, 1, 2, 1912; IV, 1914; V, 1915; VI, 1916—1918; VII, 1919—1920. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 185—187.

*267. *Извѣстия на историческото дружество въ София*, II, 1906. [Приказао] М. Васић. — 1907, дод. н. р. год. II, св. II; стр. 47—49.

*268. Иванова, В., *Две старохристиянски базилики.* Годишникъ на Народния Музей. [Приказао] [Ђ. Бошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 108.

*269. Иванова, В., *Дветѣ старинни църкви при с. Иваняне.* Известия на Българския археологически Институтъ, VIII, 1934. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 108.

*270. Jackson, T. G., *Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, Oxford 1887. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1887, год. IV, бр. 4; стр. 134—135.

271. Јанкулов, Б., *Преглед мађарске литературе за преисторију Војводине, камено доба.* (Aperçu sur la littérature hongroise concernant la préhistoire de la Vojvodina — Age de pierre). — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 170—179.

272. Јеленић, Т., *Дописи. (Из Беле Паланке).* [Correspondance de Bela Palanka]. — 1884, год. I, бр. 2; стр. 80—81.

Јиречек, Ј., в. бр. 878.

*273. Jiroušek, Ž., *Historijsko-umjetnički spomenici Kraljevine Jugoslavije.* Naša umjetnost, 7, 1939. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 163.

274. Јојић, В., *Један нов споменик у Патријаршији Пећској.* (Une nouvelle inscription dans la Patrijaršija de Peć). — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 143; сл. 1.

*275. Jorga, N., *Le royaume dace et la civilisation romaine*, Lyon 1923. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 184.

*276. Jorga, N., *Les arts mineurs en Roumanie*, Букурешт 1934. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 191.

277. Јовановић, Д., *Кула Небојша и старо пристаниште.* (La tour de Nebojša et l'ancien port de Belgrade). — 1939, сер. III, књ. XIV; стр. 111—123; сл. 16. [Résumé français, p. 123]

278. Јовановић, Д., *„Римски бунар" у београдској горњој тврђави.* (»Le puit romain«). — 1938, сер. III, књ. XIII; стр. 96—101; сл. 3.
[Résumé français, p. 101]

279. Јовановић, Ђ., *Камена оруђа из преисторијског доба у околини Ниша, Ваљева и Пожаревца.* [Ustensiles préhistoriques en pierre des environs de Niš, Valjevo et Požarevac]. — 1892, год. IX, бр. 3; стр. 81—90. [Прилог табл. XI—XII].

280. Јовановић, Ђ., *Петничка пећина и преисторијско селиште из неолитског доба.* [La grotte de Petnica et une station d'époque néolithique]. — 1892, год. IX, бр. 2; стр. 42—56. [Прилог табл. VI—VII].

281. Јовановић, Ђ., *Прилози за палеоантропологију српских земаља.* [Contribution à la paléoanthropologie des pays serbes]. — 1892, год. IX, бр. 1; стр. 24—34. [Прилог табл. II—V].

282. Јовановић, Ђ., *Табље, тумули, гомиле Буковачког поља и Ђелијска пећина.* [»Tablje«, tumuli et »gomile« de la plaine de Bukovac et la grotte de Ćelije]. 1892, год. IX; бр. 2; стр. 46—55. [Прилог табл. VIII].

283. Јовановић, К., *Две старе цркве у Космају.* [Deux églises anciennes de Kosmaj]. — 1908, н. р. год. III; стр. 173 до 183; сл. 8.

284. Јовановић, К., *Стара Павлица.* [Stara Pavlica]. — 1909, н. р. год. IV, св. II; стр. 131—141; сл. 7.

285. Јовановић, К., *Старе цркве у Мојсињу.* [Églises anciennes à Mojsinje]. — 1907, н. р. год. II, св. II; стр. 149—165; сл. 21. [Уз чланак напомена Уредништа Старинара на стр. 165].

Јовановић, К., в. бр. 72, 908.

286. Ј[ованови]ћ, Љ., *Дукљанинова Прапратна.* [La région de Prapratna dans les Annales du prêtre Diocléate]. — 1884, год. I, бр. 2; стр. 69—71.

287. Јовановић, Љ., *Нов споменик млетачке владавине на српском приморју.* [Nouvelle découverte d'un monument vénétien sur le littoral serbe]. — 1887, год. IV, бр. 2; стр. 54—60.

*288. *Юбилейна книга на градъ София* [1878—1928], 1928. [Приказао] Н. В[улић] — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 222.

*289. Кацаров, Г., *Българите въ древността*, София 1926. [Приказ]. — 1926 до 1927, сер. III, књ. IV; стр. 285.

290. Кацаровъ, Г., *Изъ прѣдисторията на Балкански полуостровъ.* Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ София, LXVII, 3 и 4, 1906. [Приказао] М. Васић. — 1906, дод. н. р. год. I, св. II; стуб. 64—66.

*291. Кацаровъ, Г., *Келтитѣ въ стара Тракия и Македония.* Списание на Българската академия на науките, XVIII София 1919. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 182—183.

*292. Кацаровъ, Г., *Принос кюм старата история на Македония*, Известия Историч. Дружество, V. — [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 167.

*293. Kazarow, G., *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo 1916. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 310.

*294. Kazarow, G., *Ein Mithrasrelief aus Bulgarien.* Archäologische Anzeiger, 1921. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 183.

*295. Kazarow, G., *Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens.* Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts, 1922. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; str. 183.

*296. Kaer, P., *Pierres Sépulcrales Dalmates*, Lyon 1887. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1887, год. IV, бр. 1; стр. 31—32.

*297. Kanitz, F., *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1892, год. IX, бр. 2; стр. 77—79.

*298. Karaman, Lj., *Altkroatische Kunst.* Die neue Linie, 1939. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 164.

*299. Караман, Љ., *Далмација кроз вјекове.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935 до 1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 184.

*300. Karaman, Lj., *Oko drevne kliške tvrdjave.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 184.

*301. Karaman, Lj., *Portal majstora Radovana u Trogiru.* Rad jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, 262. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 243.

302. Karaman, Lj., *Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosredovječna pleterna ornamentika u Dalmaciji.* (Le sarcophage de Jean de Ravenne et le décor plastique aux entrelacs en Dalmatie au commencement du moyen âge). 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 43—59; сл. 2.

303. Карапанџић, Д., *Арадац. Један прилог преисторији Војводине.* [Aradac. Contribution à la préhistoire de Vojvodina]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 151—174; сл. 17. [Прилог табл. IV—VI].

304. Карапанџић, Д., *Једна остава римских новаца из села Меховине.* [Un dépôt de monaies romaines à Mehovina]. — 1911, н. р. год. VI, св. I—II; стр. 159—164.

305. Карапанџић, Д., *Вар-Хеђ. Два података за преисторију Барање.* (Var Hedj). [Deux donnaies nouvelles sur la préhistoire de la Baranja]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 157—180; сл. 15+2 плана.

306. Кашанин, М., *Бела Црква Каранска.* (Bela Crkva de Karan). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 115—221; сл. 40. [Прилог табл. XXIII—XXVII].
[Résumé français, pp. 220—221]

307. Кашанин, М., *Манастир Добрун.* (Le monastère Bobrun). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 67—81; сл. 4. [Прилог табл. XIV—XXI].
[Résumé français, p. 81]

308. Кашанин, М., *Рушевине манастира код Житина.* (Les ruines d'un monastère de Žitin). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 111—112; сл. 1.

*309. Киплик, Д. И., *Техника живописи.* [Приказао] Ђ. М[ано]-З[иси]. — 1928 до 1930, сер. III, књ. V; стр. 217.

*310. Којић, Б., *Стара кућа у Пећи, Ђаковици и Призрену.* Гласник скопског научног друштва XV—XVI. [Приказао] [Ђ. Бошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 104—105.

311. Кокић, М., *Једна статуа из Прилепца.* (Une statuette de Prilepac). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 194—197. [Прилог табл. XXXIX].
[Résumé français, p. 197]

312. Колендић, П., *Стубе на цркви св. Ивана у Шибенику.* [L'escalier de l'église de St. Jean de Šibenik]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 65—94; сл. 6.

*313. Kondakov, N. P., *The Russian Icon.* [Приказао] Ђ. М[ано]-З[иси]. — 1928 до 1930, сер. III, књ. V; стр. 218.

314. Ковачевић, Љ., *Дубочица.* [Dubočica]. — 1886, год. III, бр. 3; стр. 95—98.

315. Ковачевић, Љ., *Манастир Добрун.* [Le monastère Dobrun]. — 1885, год. II, бр. 1; стр. 18—23.

316. Ковачевић, Љ., *Надгробни натпис у Величанима.* [Une inscription funéraire à Veličani]. — 1892, год. IX, бр. 2; стр. 69—71.

317. Ковачевић, Љ., *О натпису на најстаријим влашким новцима.* Прилог румунској нумизматици. [Remarques sur l'inscription des plus anciennes monnaies valaques]. — 1907, н. р. год. II, св. I; стр. 48—60. [Прилог табл. I].

*318. Ковачевић, Љ., *Прилошци југословенској нумизматици.* Глас Српске Краљевске Академије Наука LXXVI, 1908. [Приказао] М. Васић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 28—33.

319. Ковачевић, Љ., *Запон хумског кнеза Петра.* [L'agrafe du knez Pierre de Hum]. 1884, год. I, бр. 3; стр. 110—118; сл. 2.

320. Ковачевић, Љ., — М. Валтровић, *Натписи.* Грчки (из хришћанског доба). Римски. [Inscriptions grecques et romaines]. — 1887, год. IV, бр. 3; стр. 88—91.

Kramberger, K., в. Горјановић-Крамберер, К.

321. Красић, В., *Два писма хилендарских калуђера манастиру Ораховици.* [Deux lettres des moines de Hilandar au monastère de Orahovica]. — 1887, год. IV, бр. 1; стр. 6—10.

322. Красић, В., *Манастир Каона.* [Le monastère de Kaona]. — 1885, год. II, бр. 1; стр. 23—24.

323. Красовски, А., *Старине Лесковачке околине.* (Antiquités des environs de Leskovac). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 202—206; сл. 1.

324. Красовски, А., *У срезу Власотиначком.* (Antiquités des environs de Vlasotinci). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 207.

*325. Kubitschek, W., *Die Römerzeit*, Heimatkunde von Niederösterreich, 8, Беч, 1921. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 183.

*326. Kubitschek, W., *Grundriss der antiken Zeitrechnung*, München 1928. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 289—290.

Kubitschek, W., в. бр. 199.

*327. Kućak, S., *Uljudba prastaroga svijeta, vrijeme prije 6000 godina*, Zagreb 1908. [Приказао] М. Драгић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 41—44.

*328. Lehner, H., *Das Provinzialmuzeum in Bonn.* I. *Römischen Skulpturen*, Bonn 1905. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 182.

*329. Lehner, H., *Die antiken Steindenkmäler des Provinzialmuzeums in Bonn*, Bon 1918. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 182.

*330. Lissauer, A., *Festschrift zur Begrüssung der vom 3—5 August in Danzig tagenden XXII. allgemeinen Versammlung der deutschen anthropologischen Gesellschaft. Alterthümer der Bronzezeit in der Provinz Westpreussen und den angrenzenden Gebieten*, Danzig 1891. [Приказ] М. В[алтровић]. — 1891, год. VIII, бр. 3; стр. 98—104.

*331. Loe, B., de, *Notions d'archéologie préhistorique, belgo-romaine et franque*, Брисел. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 167.

*332. Ловрић, [Б.], *Историја Ниша*, Ниш 1927. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 282.

*333. Luckenbach, H., *Kunst und Geschichte I. Altertum*, 1920. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 183.

334. Luschin-Ebengreuth, A., *Frizaške kovnice novca za trgovinu s Hrvatskom i Slavonijom na Dravi, Savi i donjokranjskoj Krki.* (Coins du type de Frisac frappés pour des buts commerciaux de Croatie et de Slavonie en Styrie et en Carniole inférieure). — 1923, сер. III, књ. II; стр. 3—16. [Прилог табл. II].

*335. Ljubić, S., *Popis arkeologičkoga odjela nar. zem. Muzeja u Zagrebu.* Od. I, s. I Egipatska Sbirka. Od. II, sv. I Numizmatička Sbirka od najstarije dobe do cara Dioklecijana, Zagreb 1889, 1890. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 64—67.

Љубинковић, М., в. Ђоровић-Љубинковић, М.

336. Љубинковић, Р., *Стара црква села Курбинова.* (Преспанско језеро). (Die alte Kirche in Kurbinovo an Prespasee). — 1940, сер. III, књ. XV; стр. 101—123; сл. 10.
[Résumé allemand, p. 123]

*337. Mahr, A., *Das vorgeschichtliche Hallstatt*, Беч, 1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 292.

*338. Mal, J., *Zgodovina umetnosti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih*, Ljubljana 1924. [Приказао] В. П[етковић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 164.

*339. Manakin, V., *Muzeji i zbirke Jugoslavije.* Almanah Kraljevine Jugoslavije, 1938. [Приказао] В. П[етковић]. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 159—161.

340. Мандић, М., *Археолошке цртице из Босне.* (Notices archéologiques de Bosnie). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 9—13; сл. 1.

341. Mandić, M., *Arheološke putne bilješke iz Jajca.* (Archäologische Reiseberichte aus Jajce — Bosnien). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 43—54; сл. 13.
[Résumé allemand, pp. 53—54]

*342. Mandić, M., *Bosna i Hercegovina u preistorijsko doba*, Sarajevo 1930. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 222.

*343. Mandić, M., *Izveštaj o delimično nastavljenom otkapanju prethistorijske sojenice u D. Dolini 1928.* Гласник Земаљ. Музеја. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928 до 1930, сер. III, књ. V; стр. 222.

*344. Mandić, M., *Postanak Sarajeva.* Narodna Starina, 1927. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 222.

*345. Manojlović, G., *Povijest staroga orijenta*, I. Od najstarijih vremena do u jedanaesto stoljeće prije Isusa, Zagreb 1923. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 168.

346. Мано-Зиси, Ђ., *Благовештење рудничко.* (L'église de L'Annonciation de Rudnik). — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 218—231; сл. 20.
[Résumé français, p. 231]

347. Мано-Зиси, Ђ., *Цркве у околини Охрида.* [Eglises aux environs d'Ohrid]. — 1931, сер. III, дод. књ. VI; стр. 135—137; сл. 5.
[Résumé allemand, p. 194]

*348. Мано-Зиси, Ђ., *Дечани.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 184.

349. Мано-Зиси, Ђ., *Фреске у Стобима.* [Freskomalerei in Stobi]. — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 244—248; сл. 6.
[Résumé allemand, p. 248]

350. Мано-Зиси, Ђ., *Ископавања у Стобима 1933 и 1934 године.* (Die Ausgrabungen in Stobi — Fundbericht 1933—34). — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 145—170; сл. 39.
[Résumé allemand, pp. 169—170]

351. Мано-Зиси, Ђ., *Један рељеф од алабастера Хистор. уметн. музеја у Београду.* Прилог иконографији свадбе у Кани. Un relief d'albâtre au Musée national de Beograd. — 1932, сер. III, књ. VII; стр. 66—76; сл. 1.
[Résumé allemand, pp. 134—135]

352. Мано-Зиси, Ђ., *Један запис капитела из Дечана — испод фрескослике зачећа Каина.* (Une signature d'artiste à Dečani). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 185—193. [Прилог табл. XXXVI—XXXVIII].
[Résumé français, pp. 191—193]

353. Мано-Зиси, Ђ., *Мали прилози о живопису 14 века охридских цркава.* [Notes sur les peintures murales du XIV siècle dans les églises d'Ohrid]. — 1931, сер. III, дод. књ. VI; стр. 132—135; сл. 6.
[Résumé allemand, pp. 193—194]

354. Мано-Зиси, Ђ., *Манастир Копорин.* (Le monastère de Koporin). — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 218; сл. 8.
[Résumé français, pp. 217—218]

355. Мано-Зиси, Ђ., *Мозаици једне куће у Стобима.* (Die Mozaiken eines Hauses in Stobi). — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 249—254; сл. 7.
[Résumé allemand, pp. 253—254]

356. Мано-Зиси, Ђ., *Неколико старих српских цркава.* (St. Nicolas auprès de Šatornja, Voljavča, Vujan, Trepča). — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 231—244; сл. 19.
[Résumé français, pp. 243—244]

357. Мано-Зиси, Ђ., *Нова Павлица на Ибру.* (La nouvelle Pavlica). — 1933 до 1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 193—206; сл. 14.
[Résumé français, pp. 205—206]

358. Мано-Зиси, Ђ., *Полошко.* [Пološko]. — 1931, сер. III, дод. књ. VI; стр. 114—123; сл. 12.
[Résumé français, p. 193]

359. М[ано]-З[иси], Ђ., *Преглед научног рада на археологији и хисторији уметности наших суседа: 1 Мађарска.* (Petite revue sur l'activité scientifique dans le domaine d'archéologie et d'histoire d'art en Hongrie). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 225—232.

360. Мано-Зиси, Ђ., *Рудник.* (Rudnik). — 1931, сер. III, дод. књ. VI; стр. 137—139; сл. 2.
[Résumé allemand, p. 194]

361. Мано-Зиси, Ђ., *Стара Павлица.* (La vieille Pavlica). — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 206—210; сл. 6.
[Résumé français, p. 210]

362. Мано-Зиси, Ђ., *Св. Софија у Охриду.* (Sophienkirche). — 1931, сер. III, дод. књ. VI; стр. 123—132; сл. 9.
[Résumé allemand, p. 193]

Мано-Зиси, Ђ., в. бр. 16, 93, 309, 313, 734, 940.

363. Марић, Р., *Два бронзана предмета нађена у Сави.* (Deux objets en bronze trouvés dans la Save). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 208—209; сл. 2.
[Résumé français, p. 209]

Марић, Р., в. бр. 214.

364. Марковић, М., *Натпис из града Копријана.* (Une inscription de Koprian). — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 98—99; сл. 1.

*365. Мавродиновъ, Н., *Еднокорабната и кръстовидната църква по блъгарскитѣ земи до края на XIV в.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ.X—XI; стр. 184—191.

*366. Мавродиновъ, Н., *Проучавания върху Старобългарското искуство.* Годишникъ на Народния музей, VI. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 107—108.

*367. Мавродиновъ, Н., *Външната украса на старобългарскитѣ църкви.* Известия на Българския Археологически Институт, VIII. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 107.

368. Мазалић, Ђ., *Нешто о иконама из цркве св. Климента у Охриду.* (Sur les icones de l'église de St. Clément à Ohrid). — 1939, сер. III, књ. XIV; стр. 124—128.

*369. Menghin, O., *Die archäologische Kartographie am nördlichen Balkan.* Antropos, XII—XIII, 1917—1918. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 307.

*370. Menghin, O., *Die prähistorische Archäologie in Montenegro und Albanien.* Prähistorische Zeitschrift, XI, XII, 1919, 1920. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 307.

*371. Menghin, O., *Einführung in die Urgeschichte Böhmens und Mährens,* Reichenberg 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 290.

372. Menghin, O., *Ка преисторији вршачке области.* (Sur les temps préhistoriques de la région de Vršac). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 15—29; сл. 6. [Прилог табл. I—III].

*373. Menghin, O., *Urgeschichte der Ostalpen.* Die österreichischen Alpen, 1928. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 290.

*374. Menghin, O., *Urgeschichte Niederösterreichs,* Heimatkunde von Niederösterreich, 7, Беч 1921. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 183.

*375. Menghin, O., *Vor- und frühgeschichtliche Bodenforschungen in Unterkärnten.* Carinthia I. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 290.

*376. Menghin, O., *Zur Kenntnis der frühkaiserzeitlichen Hügelgräben im norisch-pannonischen Grenzgebiet.* Jahrbuch f. Landeskunde, 1928. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 222.

*377. Menghin, O., und V. Wanscaura, *Urgeschichte Wiens,* Беч 1924. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 170.

Menghin, O., в. бр. 58.

*378. Месеснел, Ф., *Црква Св. Николе болничког у Охриду и њезине портретне фреске.* Гласник скоп. научн. друштва, XII. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 183.

379. Месеснел, Ф., *Ископавање Царичина Града код Лебана год. 1937.* (Les fouilles de Caričin Grad en 1937). — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 179—198; сл. 23.

*380. Mesesnel, F., *Ohrid.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 183—184.

*381. Месеснел, Ф., *Скулптура Богородице у Соколици.* Годишњак скопског филозофског факултета, II, 1936. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 104.

*382. Месеснел, Ф., *Стари српски споменици.* Споменица двадесетпетогодишњице Јужне Србије. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 242.

*383. Месеснел, Ф., *Топографске белешке о неким црквеним споменицима у Пореч.* Гласник скоп. научн. друштва, XIII. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 184.

*384. Месеснел, Ф., *Византијски споменици.* Споменица двадесетпетогодишњице Јужне Србије. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 242.

385. Михаиловић, С., *Дописи. (Из Брзе Паланке).* [Correspondance de Brza Palanka]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 58—59; сл. 2.

*386. Миятев, К., *Декоративната живопись на Софийскита некрополъ,* Софија 1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 285.

*387. Миятевъ, К., *Кржлата църква въ Преславъ,* Софија 1932. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 331—332.

*388. Миятевъ, К., *Погановскиятъ Монастиръ,* София 1936. [Приказао] Ђ. Сп. Радојичић. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 114—119.

*389. Миятев, К., *Преславската керамика.* Monumenta artis Bulgariae, IV. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 106.

390. Милекер, Ф., *Идол од иловаче у Вршцу.* (Idole de Vršac). — 1923, сер. III, књ. II; стр. 1—2; сл. 1. [Прилог табл. I].

391. Милекер, Ф., *Преисторијска колица из Дупљаје.* (Der Prähistorische Wagen aus Dupljaja). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 20. [Прилог табл. 20].
[Résumé allemand, p. 20]

*392. Milleker, B., *A Vattinai Östelep,* Темишвар 1905. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 307.

*393. Milleker, F., *Die Werschetzer Gegend im Alterthume,* Вршац 1885. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 307.

*394. Milleker, F., *Führer durch die Altertumssamlung des städtischen Museums in Werschetz*, Вршац 1910. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 307.

395. Milleker, F., *Vorgeschichte des Banats*. — 1937, сер. III, књ. XII; стр. 59—79; сл. 2; 1938, сер. III, књ. XIII; стр. 102—106; сл. 39; 1939, сер. III, књ. XIV; стр. 129—140; сл. 6; 1940, сер. III; књ. XV; стр. 3—42; сл. 38.

396. Милићевић, М., *Дописи. (Из Београда)*. [Correspondances de Beograd] — 1890, год. VII, бр. 4; стр. 116—118. [Допис обухвата распис К. Николајевића окружним начелницима].

Милићевић, М., в. бр. 170.

*397. Millet, G., *Byzance et non l'Orient*. Revue archéologique, 1908. [Приказао] В. П[етковић]. — 1907, дод. н. р. год. II, св. II; стуб. 84—92.

398. Millet, G., *Kozia et les églises serbes de la Morava*. Mélanges Jorga, Paris 1933. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 332.

*399. Millet, G., *L'ancien art serbe. Les eglises*, Paris 1919. [Приказао] В. П[етковић]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 302.

*400. Millet, G., *L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916. [Приказао] В. П[етковић]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 301.

*401. Millet, G., *Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIV, XV et XVI siècles*, Paris, 1916. [Приказао] В. П[етковић]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 301—302.

Милованович, З., в. Симић Миловановић З.

402. (Милтнер) Зурунић, Ј., *Археолошке белешке из Босне*. [Notices archéologiques de Bosnie]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 93—100; сл. 11.

403. Милтнер Зурунић, Ј., *Жишци у Београду*. [Lampes de Beograd]. — 1931, сер. III, књ. VI; стр. 88—105; сл. 28. [Résumé français, p. 193]

404. Милутиновић, Д., + *Граф Алексије Сергијевић Уваров*. [Nécrologue — Aleksej Sergijević Uvarov]. — 1885, год. II, бр. 1; стр. 27—29.

405. Милутиновић, Д., *Хришћанска археологија по њеном појму, развитку и важности за српски народ*. [L'archéologie chrétienne, sa conception, son évolution et son importance pour le peuple serbe]. — 1886, год. III, бр. 4; стр. 7—24. [Посебно пагиниран додатак броју 4].

406. Милутиновић, Д., *Испитивање грађевина од дрвета у Русији*. [Recherches sur les constructions en boin de Russie]. — 1886, год. III, бр. 3; стр. 115.

407. М[илутиновић], Д., *Музеј у Кијеву*. [Le Musée de Kiev]. — 1886, год. III, бр. 4; стр. 151.

408. Милутиновић, Д., *О старини манастира Петковице*. [Les antiquités au monastère de Petkovica]. — 1885, год. II, бр. 3; стр. 73—93; сл. 2.

409. Милутиновић, Д., *Припрата и њена цељ у старој српској црквеној архитектури*. [Le narthex et son role dans l'architecture serbe ancienne]. — 1884, год. I, бр. 4; стр. 13—20. [Посебно пагиниран додатак броју 4].

410. Милутиновић, Д., *Руска археолошка експедиција на Кавказ*. [L'expédition archéologique russe dans le Caucase]. — 1886, год. III, бр. 3; стр. 115.

411. Мирковић, Л., *Анђели и демони на капителима у цркви св. Димитрија Маркова Манастира код Скопља*. [Anges et démons sur les chapiteaux de l'église de Markov manastir — près de Skoplje]. — 1931, сер. III, књ. VI; стр. 3—13; сл. 5. [Résumé français, p. 192]

*412. Мирковић, Л., *Богородица Млекопитателница*. Богословље, 1938. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 241.

413. Мирковић, Л., *Хиландарске старине*. [Anciens objets du monastère de Hilendar]. — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 83—94; сл. 9.

414. Мирковић, Л., *Икона са записом Божидара Вуковића*. Une icone de Venise. — 1932, сер. III, дод. књ. VII; стр. 127.
[Résumé français, p. 138]

415. Мирковић, Л., *Мрњавчевићи*. [Les Mrnjavčevićs]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 11—41; сл. 6.

416. Мирковић, Л., *Пресвета Богородица Милостива (Јелеуса) у Дечанима. Ste Vierge Miséricordieuse à Dečani*. — 1932, сер. III, књ. VII; стр. 3—4; сл. 1.
[Résumé français, p. 133]

417. Мирковић, Л., *Српска плаштаница монахиње Јефимије у манастиру Путни (Буковина)*. (L'épitaphos serbe de la religieuse Euphémie du monastère Putna — Bukovine). — 1923, сер. III, књ. II; стр. 109—120. [Прилог табл. V].

*418. Мирковић, Л., *Старине старе цркве у Сарајеву*. Споменик LXXXIII. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 241.

Мирковић, Л., в. бр. 693.

419. Мишковић, Ј., *Две старе цркве у књажевачком округу*. [Deux églises anciennes dans l'arrondissement de Knjaževac]. — 1887, год. IV, бр. 4; стр. 101—107. [Прилог табл. VIII—IX. Примедба Мих Валтровића на стр. 105—107].

420. Мишковић, Ј., *Неки стари градови и њихове околине у Краљевини Србији*. [Remarques sur quelques forteresses anciennes et leurs environs]. — 1887, год. IV, бр. 2; стр. 40—48; 1887, год. IV, бр. 3; стр. 65—73; сл. 1; 1888, год. V, бр. 1; стр. 1—8; 1889, год. VI, бр. 2; стр. 45—53. [1887, год. IV, бр. 2: Прилог табл. IV—V; 1887, бр. 3: прилог табл. VI—VII; 1888, год. V, бр. 1: прилог табл. I—II; 1889, год. VI, бр. 2: Прилог табл. III—V].

Мишковић, Ј., в. бр. 881.

*421. Mišura, A. P., *Colonia Romana Aequum Claudium (Čitluk)*, Грац 1921. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 313.

422. Митић, М., *Аскоси из Винче*. [Les askos de Vinča]. — 1908, н. р. год. III, св. I—II; стр. 185—188; сл. 2.

423. Митић, М., *Преисторијски златан накит из Велике Врбице*. (Читано у Семинару за археологију). [Parures préhistoriques en or de Velika Vrbica]. — 1907, н. р. год. II, св. II; стр. 99—114; сл. 9. [Прилог табл. II].

*424. *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts*. Athenische Abteilung, LI, 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 289.

*425. Moisil, C., *Studii si cercetari numismatica. XIV. Monetele Dacilor*. Buletinul societatii numismatice române, XV, 1920. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 183.

426. Mole, V., *Umetnost situle iz Vača*. [L'art de la situle de Vač]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 79—108; сл. 7. [Прилог табл. III—IV].

*427. Момировић, П., *Врата манастира Слепче код Битоља*. Гласник Скопског научног друштва, XV—XVI. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 104.

*428. *Moravské ornamenty*, Olomouc 1888. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1889, год. VI, бр. 1; стр. 31—32.

*429. Mowat, R., *Eclaircissements sur les monnaies des mines*. Revue numismatique, 1894. [Приказао] М. Васић. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 139—143.

*430. Murnu, G., *Vase pictate grecesti*, Букурешт 1910. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 181.

*431. Мушмовъ, Н., *Монетитѣ и монетарницитѣ на Сердика*, Софија 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 285.

*432. Мушмовъ, Н., *Монетитѣ и печатитѣ на Българскитѣ царе*, София 1924. [Приказао] Б. С[ариа]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 175.

*433. Мушмовъ, Н. А., *Монетитѣ на тракийскитѣ царе*. Сборникъ Борисъ Дяковичъ, Софија 1927. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 222.

Мушмов, Н., в. бр. 524.

*434. Müller, V., *Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien*, Augsburg 1929. [Приказао] Б. Сариа. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 216.

435. Несторовић, Б., *Ископавања у Стобима*. (Fouilles de Stobi). — 1931, дод. сер. III, дод. књ. VI; стр. 109—114; сл. 5. [Résumé français, p. 193]

*436. Netzhammer, R., *Auf den Trümmern von Salona*, Brünn 1907. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 309.

*437. Netzhammer, R., *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bukarest 1918. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 309.

*438. Nicklin, T., *Studies in egyptian chronologie*, I, II, 1928. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 222.

Никанор, епископ, в. Ружичић Н.

Николајевић, К., в. бр. 396.

*439. Novak, G., *Hvar*, Београд 1924. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 283.

*440. Новаковић С., *Хералдични обичаји у Срба*. Годишњица [Николе] Чупића, VI. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1884, год. I, бр. 2; стр. 84—85.

*441. Novak, V., *Reliquiarium Elaphitense*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LI, 1938. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 162—163.

*442. *Numismatický časopis československý*, III, 1927. — [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 222.

*443. Obermaier, N., *Das geologische Alter des Menschengechlechts*. Mitteilungen der geologischen Gesellschaft, III, 1908. [Приказао] Н. Жупанић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 54—58.

*444. Окуневъ, Н., Арильe, памятник сербскаго искусства XIII в. Seminarium Kondakovianum, VIII, 1936. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 103.

*445. Окуневъ, Н., *Милешево, памятник сербскаго искусства* XIII в. Byzantinoslavica, VII, 1938. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 242.

*446. Окуневъ, Н., *Monumenta artis serbicae*, II, Праг 1932. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 329.

*447. Olsoufiev, Y., *La restauration des icones et des fresques*. Mouseion, 27. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 193.

*448 Ορλανδος, A., αρχειον των βυζαντινων μνημειων της Ελλαδος. I—III, Atina, 1935 до 1936. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, књ. XII; стр. 109.

*449. Ορλανδος A., Μεσαιωνικα μνημεια της πεδιαδος των Αθηνων καὶ των Κλιτυων υμηττου-Πεντελικον Παρνητος καὶ Αιγαλεω. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 192.

*450. Orlandos, A., *Monuments byzantins de Chïos.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 192.

*451. Орлов, Ђ., *Рушевине цркве у селу Стари Пустеник.* Гласник Скопског научног друштва, XV—XVI. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 104.

452. Оршић-Славетић, А., *Археолошка истраживања у Нишу и околини.* (Recherches archéologiques à Niš et dans ses environs). — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 303—310; сл. 11.

453. Оршић-Славетић, А., *Белешке са путовања.* (Notes de voyages). — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 170—174; сл. 8.
[Résumé allemand, p. 174]

454. Оршић-Славетић, А., *Преисторијска налазишта у околини Ниша.* (Vorgeschichtliche Stations in der Umgebung von Niš). — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 174—181; сл. 6.
[Résumé allemand, p. 181]

*455. *Památky archeologické,* XXXIV, 1924—1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 288.

456. Панчић, Ј., *Човек у предисторијско доба.* [L'homme préhistorique]. — 1885, год. II, бр. 1; стр. 1—18.

*457. Пападимитриу, С,. *Српско-византиски заручни прстен,* Одеса 1907. [Приказао] В. П[етковић]. — 1907, дод. н. р. год. II, св. II, стуб. 81—84.

*458. Pärvan, V., *Contributii epigrafice la istoria crestinismului Daco-Roman,* Букурешт 1911. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 181.

*459. Pärvan, V., *Getica,* Букурешт 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 286.

*460. Pärvan, V., *La pénétration hellénique et hellénistique dans la Vallée du Danube.* Bulletin de la Section historique de l'Académie Romain, X, 1923. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 168.

*461. Pärvan, V., *Tara nostra. Inceputuerile vietii romane la gurile dunării.* [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 167.

462. — — — —, *† Васил Парван.* (Nécrologue — V. Părvan). — 1926—1927, сер. III, књ. IV, стр. 292.

*463. Patsch, K., *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria.* I. Die Hercegowina einst und jetzt, Wien 1922. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 313.

*464. Patsch, K., *Zbirke rimskih i grčkih starina u B. — H. Zemaljskom Muzeju,* Sarajevo 1915. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I, стр. 314.

*465. Pauly-Wissowa, Real-encyklopädie der Altertumswissenschaft. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 292.

466. Павловић, Д., *Кратки опис римског споменика „Трајанова Табла".* [Description de la »Table de Trajan«]. — 1891, год. VIII, бр. 1—2; стр. 18—21. [Прилог табл. I].

*467. *Периодическо списание на Българското Книжевно Дружество въ София,* LXVIII, 1907. [Приказао] М. Васић. — 1907, дод. н. р. год. II, св. II; стуб. 52—54.

*468. *Периодическо Списание на Българското Книжевно Дружество въ София,* LXIX, 1908. [Приказао] М. Васић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб 63—75.

469. Петковић, В., *Античке скулптуре из Стобиа (из т. з. палате Партениоса).* (Antike Skulpturen aus Stobi). — 1937, сер. III, књ. XII; стр. 12—35; сл. 20.
[Résumé allemand, pp. 32—35]

470. Петковић, В., *Циклус слика из легенде св. Ђорђа у Дечанима.* [Les miracles de St. Georges dans la peinture de l'église de Dečani]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 7—11. [Прилог табл. I—V].
[Résumé français, p. 11]

471. Петковић, В., *Фреске из унутрашњега нартекса цркве у Каленићу.* [Les fresques du narthex de l'église de Kalenić].
— 1908, н. р. год. III, св. I—II; стр. 121—143; сл. 11.

472. Петковић, В., *Ископавање Царичина Града код Лебана.* (Les fouilles de Caričin Grad près de Lebane). — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 81—92; сл. 18.

473. Петковић, В., *Ископавање Царичина Града код Лебана 1938 год.* [Les fouilles de Caričin Grad en 1938]. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 141—152; сл. 17.
[Résumé français, p. 152]

474. Петковић, В., *Један запис из манастира Никољца у Бијелом Пољу.* (Une inscription dans l'église de St. Nicolas à Bijelo Polje). — 1931, сер. III, књ. VI; стр. 87.
[Résumé français, p. 193]

475. Петковић, В., *Календар у старом живопису српском (фреске св. Ђорђа у Старом Нагоричану).* [Le calendrier dans la peinture murale serbe ancienne]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 3—18.

*476. Petković, V., *La peinture serbe du Moyen âge,* II. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 182.

*477. Петковић, В., *Легенда Св. Саве у старом живопису српском.* Глас С. К. Академије, 81. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 182.

*478. Петковић, В., *Манастир Студеница,* Београд 1924. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 281.

*479. Петковић, В., *Миниатуре Александриде у Народној библиотеци београдској.* Прилози за к. ј. и ф., XVII, 1. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 241.

480. Петковић, В., *Натписи и записи у старим српским црквама.* (Inscriptions des anciennes églises serbes). — 1923, сер. III, књ. II; стр. 17—32.

481. Петковић, В., *Натписи и записи у старим српским црквама.* (Inscriptions dans l'église de Morača). — 1931, сер. III, књ. VI; стр. 79—86.
[Résumé français, p. 193]

482. Петковић, В., *Српски споменици XVI—XVIII века.* [Monuments serbes du XVI—XVIII s.]. — 1911, н. р. год. VI, св. I—II; стр. 165—203; сл. 11.

483. Петковић, В., *Записи и натписи у старим црквама српским.* (Diverses inscriptions dans les anciennes églises serbes). — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 37—46.

484. П[етковић], В., *Заручни прстен краља Радослава.* [L'anneau de mariage du roi Radoslav]. — 1906, дод. н. р. год. I, св. II; стуб. 30—33; сл. 1.

485. Петковић, В., *Жича.* [Le monastère de Žiča]. — 1906, н. р. год. I; св. II; стр. 141—187; сл. 15; 1907, н. р. год. II, св. II; стр. 115—148; сл. 23; 1909, н. р. год. IV, св. I; стр. 27—106; сл. 49.

*486. Петковић, В., [и] П. Поповић, *Старо Нагоричино, Псача, Каленић.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI, стр. 182—183.

*487. Петковић, В. и Ж. Татић, *Манастир Каленић,* Вршац 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 281.

Петковић, В., в. бр. 32, 65, 130, 141, 223, 338, 339, 397, 399, 400, 401, 457, 489, 490, 631, 712, 715, 716, 726, 970.

488. Петковић, Ж., *Мегалит из Срндаља.* [Le monument mégalithique de Srndalj]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 175—183; сл. 9.

*489. Petranu, C., *L'art roumain de Transylvanie* I, Bucarest 1938. [Приказао] В. Петковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 161.

*490. Petranu, C., *Muzeele din Transilvania, Banat, Crisana si Maramures,* Bucuresti 1922. [Приказао] В. П[етковић]. — 1922, сер. III, књ. I, стр. 305—306.

491. Петровић, Ј., *Грчко благо из села Заклопаче крај Београда.* Ein grosser Fund griechischer Drachmen aus Zaklopača. — 1932, сер. III, књ. VII; стр. 40—65; сл. 6.
[Résumé allemand, p. 134]

492. Петровић, Ј., *Ископавања у Стобима.* Les fouilles de Stobi. — 1932, сер. III, дод. књ. VII; стр. 81—86; сл. 8.
[Résumé allemand, pp. 135—136]

493. Петровић, Ј., *Један драгоцени налаз нашег новца.* Ein kostbarer Münzfund bei Nikšić. — 1932, сер. III, дод. књ. VII; стр. 129; сл. 2.
[Résumé allemand, p. 139]

494. Петровић, Ј., *Један редак новац Народног Музеја у Београду.* Ein Solidus des Kaisers Constantius II. — 1932, сер. III, дод. књ. VII; стр. 127—128; сл. 2.
[Résumé allemand, p. 139]

495. Петровић, Ј., *Мађарски грошићи нађени у Крагујевцу.* Ein Fund ungarischer Münzen. — 1932, сер. III, дод. књ. VII; стр. 128—129.

496. Петровић, Ј., *Најстарији споменици о археологији Балкана у опће, а поименце у Србији.* [Les plus anciennes monuments de l'archéologie balkanique notamment de la Serbie]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 185—189.

497. Петровић, Ј., *Неки ретки стари српски новци.* Einige seltene serbische Münzen. — 1932, сер. III, књ. VII; стр. 5—8; сл. 8.
[Résumé allemand, p. 133]

498. Петровић, Ј., *Прилози римској топографији града Београда.* (Zur historischen Topographie von Beograd). — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 313—321; сл. 10.
[Résumé allemand, pp. 320—321]

499. Петровић, Ј., *Римско благо из Глибовца код С. Паланке.* (Römerschatz aus Glibovac bei S. Palanka). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 88—119; сл. 12.
[Résumé allemand, p. 115]

500. Петровић, Ј., *Римско благо из Смедерева.* (Münzfund aus Smederevo). — 1931, сер. III, књ. VI; стр. 32—77; сл. 7.
[Résumé allemand, p. 192]

501. Petrović, J., *Стоби 1932.* (Stobi: Arbeitsbericht 1932). — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; str. 169—191; сл. 30.
[Résumé allemand, pp. 184—191]

502. Петровић, Ј., *Веома ретки српски средњевековни грошићи из села Мало Бољинце код Власотинаца.* (Münzenfund aus Malo Bonjince). — 1933—1934, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 14—27; сл. 26. [Прилог табл. I].
[Résumé allemand, p. 27]

503. Петровић, Ј., *Вотивна колица из Дупљаје.* (Der Votivwagen aus Dupljaja). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 21—29; сл. 7. [Прилог табл. IX—XI].
[Résumé allemand, pp. 27—28]

*504. Pick, K. und W. Schmid, *Die römische Savebrücke bei Emona.* Jahrbuch für Altertumskunde, VII, 2, 3, 1913. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 314.

*505. Piganiol, A., *La conquête romaine.* Париз 1927. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 289.

*506. Πιπέςκοβιτς, Α., Τὸ Ἰλλυσικὸν ταὶ τὰ ἐπ ἀὺ τοῦ δί καισ τῶν ἐκκλησιῶν Ρώμης καὶ Κωνςταντινουπόλεως, Atina, 1919. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 311.

*507. Pirchegger, H., *Geschichte der Steiermark. I. Bis 1285,* Gotha 1920. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 313.

*508. Покрышкинъ, П., *Православная церковная архитектура XII—XVIII стол. въ нынѣшнем Сербскомъ королевствѣ,* С. Петербург 1906. [Приказао] М. Валтровић. — 1906, дод. н. р. год. I, св. II; стуб. 33—43.

*509. Poland, F., E. Reisinger [и] R. Wagner, *Die antike Kultur in ihren Hauptzügen dargestellt,* 1912. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 183.

510. Поповић, Б., *Две сабље са византијским стиховима.* (Deux sabres byzantins). — 1938, сер. III, књ. XIII; стр. 167—177; сл. 5.
[Résumé français, pp. 176—177]

511. Поповић, Б., *Манастир св. Јован Бигорски.* (St. Jean de Bigor). — 1933—1934, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 59—62; сл. 3.
[Résumé français, p. 62]

512. Поповић, Б., *Рушевине у Ростуши.* [Rostuša]. — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 192; сл. 1.
[Résumé français, p. 192]

513. Поповић, Ј., *Дописи. (Из Станичења).* [Correspondances de Staničenje]. — 1884, год. I, бр. 4; стр. 144—145.

514. Поповић, П., *Цемент и старе грађевине.* (Le ciment et les édifices antiques). 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 276—280; сл. 2.

515. Поповић, П., *Црква Светих Арханђела у Призрену.* (L'église des Saints Archanges de Prizren). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 55—58.

516. Поповић, П., *Две интересантне основе наших средњевековних цркава.* (Deux plans intéressants de nos églises du moyen âge). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 225—227; сл. 3.

517. Поповић, П., *Краљ Милутин као монах на фрески у Грачаници.* (Le roi Milutin comme moine sur la fresque de Gračanica). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 113—114. [Прилог табл. XXII].

518. Поповић, П., *Неколико звона из XV века.* (Cloches du XVe siècle). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 105—110; сл. 6.

519. Поповић, П., *Некролог. † Андра Ј. Стевановић.* (Nécrologue † Andra J. Stevanović). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 233—236.

520. Поповић, П., *Портрети српских Владалаца.* Поводом књиге Народног Дела: Наши Владари. (Portraits des rois serbes). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 273—275.

521. Поповић, П., *Прилог за студију старе српске црквене архитектуре.* [Contribution à l'étude de l'architecture ecclésiastique]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 95—119.

522. Поповић, П., *Смрт мајке краља Уроша I.* — Фреска у манастиру Сопоћанима. [La mort de la mère du roi Uroš I — composition de fresque à Sopoćani]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 30—36.

523. Поповић, П., *Западно кубе цркве Цара Лазара у Крушевцу са две необјављене слике из половине прошлог века.* (La coupole occidentale de l'église du car Lazar à Kruševac avec deux dessins inédits du milieu du dernier siècle). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 229—233; сл. 5.

Поповић, П., в. бр. 186.

*524. Попов, П., и Н. Мушмов, *Ржководство за разкопки, сѫбиране и запазване на старини и монети,* Софија 1922. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 183—184.

*525. Praga, G., *Guida di Zara,* Zara 1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 283.

*526. Praschniker, C., *Muzakhia und Mala Kastra.* Jahreshefte des Österr. Arch. Institutes, 1920. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 311.

*527. Praschniker, C. und A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro,* Wien 1919. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 310—311.

*528. *Pravek. List pro praechistorickou archaeologii a anthropologii,* 1—6, 1927. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 288.

*529. Preisigke, F., *Die Inschrift von Skaptoparene in ihrer Beziehung zur Kaiserlichen Kanzlei in Rom,* Штразбург 1917. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 182.

*530. Probszt, G., *Die geprägten Schaumünzen Innerösterreichs,* I, Wien 1928. [Приказао] Б. Сариа. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 216.

*531. *Provinzialmuseum in Bonn. Führer durch die Antike Abteilung,* Bonn 1915. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 181.

*532. *Przegląd archeologiczny,* III, 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 288.

*533. Пурковић, М., *Попис цркава у старој српској држави,* Скопље 1938. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 162.

534. Радић, Ф., *Останци римске населбине у селу Лумбарди на отоку Корчули.* [Restes d'une agglomération romaine dans le village Lumbarda sur l'île de Korčula]. 1887, год. IV, бр. 1; стр. 10—24; сл. 3. [Прилог табл. I—III].

535. Радић, Ф., *Примједбе на „Биљешке о некијем старинама у граду Корчули"* од В. Вулетић-Вукасовића. Објелодањене у „Старинару" год. IV, бр. 1, 2, 3 и 4. [Remarques sur „Les notes sur quelques antiquités de Korčula"]. — 1889, год. VI, бр. 1; стр. 8—27; 1889, год. VI; бр. 2; стр. 53—59. (1889, год. VI, бр. 1 прилог табл. II).

536. Радић, Ф., *Примјетбе на чланак Г. Вид Вулетић-Вукасовића „Средовјечни талијански басориљев са натписом у граду Корчули" (у Далмацији).* [Remarques sur l'article de M. Vid Vuletić-Vukasović „Un bas-relief italien du moyen âge à inscription, découvert à Korčula"]. — 1886, год. III, бр. 3; стр. 104—114. [Прилог табл. IV].

Радић, Ф., в. бр. 944.

*537. Радимски, Б., *Прехисториска налазишта,* Сарајево 1891. [Приказао] Ј. М Ж[ујовић]. — 1892, год. IX, бр. 1; стр. 41.

538. Радојичић, Ђ., *„Авраам".* (О једном монограму из времена цара Стефана Душана). („Avraam" — Sur un monogramme de l'époque de l'empereur Stéphan Dušan). 1939, сер. III, књ. XIV; стр. 63—70; сл. 1.

539. Радојичић, Ђ., *Црква Св. Николе у Врању.* (L'église de Saint Nicolas à Vranje). — 1938, сер. III, књ. XIII; стр. 53—70.

540. Радојичић, Ђ., „Ecclesia Mile" *(У Полимљу).* — 1938, сер. III, књ. XIII; стр. 75—91.

541. Радојичић, Ђ., *Мркшина црква и "штавско господство".* (Историска основа једног народног предања). (L'église de Mrkša et la seigneurie de Stava). — 1937, сер. III, књ. XII; стр. 36—44.

542. Радојичић, Ђ., *Новац деспота Стевана из „Нове Цеке".* (Monnaie de despote Stephan de „nova ceka"). — 1937, сер. III, књ. XII; стр. 45—46.

543. Радојичић, Ђ., *О поменику Св. Богородице Левишке.* (Рукопис бр. 227 Народне библиотеке у Београду). (Gedächtnissbuch der Marienkirche von Leviša in Prizren). — 1940, сер. III; књ. XV; стр. 43—69.
[Résumé allemand, p. 69]

544. Радојичић, Ђ., *Савремене вести о Косовској битци код руског путописца Ђакона Игњатија.* (Nouvelles contemporaines de la bataille de Kossovo chez le diacre russe Ignatios). — 1937, сер. III, књ. XII; стр. 47—54.

545. Радојичић, Ђ., *Севастократор Влатко и његов новац.* (Le sevastokrator Vlatko et sa monnaie). — 1938, сер. III, књ. XIII; стр. 71—74.

*546. Радојичић, Ђ., *Шта значи умрак у запису патријарха Пајсија.* Наш језик, VI, 1938. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 163.
Радојичић, Ђ., в. бр. 388, 551.

*547. Радојчић, С., *Грачаница.* Хришћанско дело, IV, 1, 1938. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 242.

*548. Радојчић, С., *Потрети српских владара у средњем веку.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 183.

*549. Радојчић, С., *Портрети српских владара у средњем веку,* Скопље 1934. [Приказала] М. Ђоровић-Љубинковић. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 111—113.

Радонић, Ј., в. бр. 985.

*550. Радовановић, М., *Маглич Град.* Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XLVI, 1934. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 104.

*551. Радовановић, В. С., *Света Злата Мегленска. Јужносрбијански култ девојке народне мученице,* Скопље 1935. [Приказао] Ђ. Сп. Радојичић. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 113—114.

*552. Рашеновъ, А., *Месемврийски църкви,* Софија 1932. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 330—331.

*553. Рашеновъ, А., *Начело и развой на старобългарската архитектура.* Архитектъ, 8—10, 1936. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 106.

*554. Рашеновъ, А., *Възстановявана на крепостьта „Царевецъ" въ Търново.* Годишник на народния Музей, VI. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 106.

*555. Рашка III. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 243.

*556. Rathgen, F., *Die Konservierung von Altertumsfunden. I. Stein und Steinartige Stoffe*, 1915. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 184.

Reisinger, E., в. бр. 509.

*557. Решетар, М., *Дубровачка Нумизматика.* I (исторички) дио, 1924. [Приказао] Б. С[ариа]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 174.

*558. Ŕešetar, M., *Dubrovačka numizmatika II.* [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 222.

*559. *Revista pentru Istorie, Archeologie şi Filologie.* [Приказао] М. В[алтровић]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 47—48.
Ricci, S., в. бр. 11.

*560. Rigl, A., *Spätrömische Kunstindustrie*, Беч 1927. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 291.

561. Ризнић, М., *Дописи. Црква у селу Штави.* [Correspondances: L'église dans le village Stava]. — 1885, год. II, бр. 2, стр. 61—65; сл. 1.

562. Ризнић, М., *Дописи. (Из Кучева).* [Correspondances de Kučevo]. — 1884, год. I, бр. 4; стр. 145—150.

563. Ризнић, М., *Дописи. (Из Куршумлије).* [Correspondances de Kuršumlija]. — 1884, год. I, бр. 2; стр. 81—83. [Прилог сл. бр. 7 на табл. I].

564. Ризнић, М., *Дописи. (Из Прћиловице).* [Correspondances de Prćilovica]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 59—61. [Прилог табл. V].

565. Ризнић, М., *Допис. Из Каменице.* [Correspondance de Kamenica]. — 1889, год. VI, бр. 2; стр. 62—64.

566. Ризнић, М., *Допис. Манастир Горњак.* [Correspondance: Le monastère de Gornjak]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 59—54; сл. 2.

567. Ризнић, М., *Допис. О старинама у округу крајинском.* [Correspondance: Antiquités de l'arrondissement de Krajina]. — 1888, год. V, бр. 3; стр. 103—108. [Прилог сл. бр. 2 на табл. IX].

568. Ризнић, М., *Допис. Старине у Прокупљу и околини.* [Correspondance: Antiquités de Prokuplje et de ses environs]. — 1885, год. II, бр. 4; стр. 125—132.

569. Ризнић, М., *Манастир Витовница.* [Срез Млавски округ пожаревачки]. [Le monastère de Vitovnica]. — 1888, год. V, бр. 1; стр. 8—15; сл. 1. [Прилог сл. бр. 1 на табл. III. Примедба М. Валтровића на стр. 14—15].

570. Ризнић, М., *Одговор Г. Михаилу Ристићу учитељу на његове „Допуне и исправке" у IV књ. „Старинара" од год. 1890.* [Réplique à M. Mihailo Ristić, à l'occasion de ses remarques et rectification dans le Starinar IV, 1890]. — 1891, год. VIII, бр. 1—2; стр. 65—66.

571. Ризнић, М., *Старине на острву Пореч у и околини.* [Antiquités de l'île de Poreč et de ses environs]. — 1886, год. III, бр. 4; стр. 135—151; сл. 1.

572. Ризнић, М., *Старине у планини Мојсињи и околини.* [Antiquités dans la montagne Mojsinja et dans ses environs]. — 1891, год. VIII, бр. 1—2; стр. 44—64; 1891, год. VIII, бр. 3; стр. 69—91; сл. 2. [1891, год. VIII, бр. 1—2: Прилог табл. VI—VII].

573. Ризнић, М., *Старински остаци у срезу звишком* (окр. пожаревачки). [Antiquités de l'arrondissement de Zvižd]. — 1888, год. V, бр. 1; стр. 31—39; 1888, год. V, бр. 2; стр. 54—62. [1888, год. V, бр. 2: Прилог табл. V—VI].

Ризнић, М., в. бр. 853.

574. Ристић, М., *Дописи. Допуне и исправке у допису „Старине у Прокупљу и околини"* штампан у 4 броју „Старинара" 1885 год. стр. 125—132. [Correspondances: Notes et remarques sur la correspondance: „Antiquités de Prokuplje et de ses environs]. — 1890, год. VII, бр. 4; стр. 118—125.

575. Ристић, М., *Манастир Накривањски.* [Le monastère de Nakrivanj]. — 1891, год. VIII, бр. 1—2; стр. 22—26. [Прилог табл. III].

Ристић, М., в. бр. 570.

*576. R. M. *Hrvatska Bosna*, Mostar 1908. [Приказао] Н. Грибљановић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стр. 33—36.

*577. Rodenwaldt, G., *Der Belgrader Kameo.* Jahrbuch des arch. Instituts des deutschen Reiches, XXXVII, 1922. [Приказао] Б. С[ариа]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 173.

578. Ростовцев, М., *Две надгробне стеле у Народноме музеју у Београду.* [Deux stèles funéraires du Musée national de Beograd]. — 1909 н. р. год. IV, св. II; стр. 107—119; сл. 2.

*579. Ростовцевъ, М. И., *Очерки исторіи древняно мира. Востокъ. Греция. Римъ*, Берлин 1924. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 169.

580. Руварац, Д., *Два писма хиландарских калуђера.* [Deux lettres des moines de Chîlandar]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 37—41.

581. Руварац, Д., *Три писма калуђера из манастира Лепавине.* (Липавине). [Trois lettres des moines du monastère de Lepavina]. — 1891, год. VIII, бр. 1—2; стр. 34—44. [Прилог табл. V. Напомена Мих. Валтровића на стр. 43—44].

582. Руварац, И., *О Кучајинским манастирима по записима.* [Les monastères de Kučajna d'après les inscriptions]. — 1888, год. V, бр. 3; str. 73—84; 1889, год. VI, бр. 2; стр. 33—44.

583. Руварац, И., *Прилошци и грађа за повест о српским манастирима.* [Contributions et matériaux pour l'histoire des monastères serbes]. — 1888, год. V, бр. 2; стр. 41—50.

584. Руварац, И., *Примедбе на извештај о српским црквеним старинама на Будим-пештанској земаљској изложби.* [Remarques sur le compte rendu au sujet des antiquités serbes à l'exposition de Budapest]. — 1886, год. III, бр. 3; стр. 99—104.

585. Руварац, И., *Старинарски прилошци.* [Notules archéologiques]. — 1892, год. IX, бр. 4; стр. 117—122.

586. Руварац, И., *Судбина манастира Винче у Србији.* [Le sort du monastère de Vinča en Serbie]. — 1887, год. IV, бр. 2; стр. 33—40.

*587. Ruzicka, L., *Aus meiner Sammlung.* Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft, X, 1916. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 311.

*588. Ruzicka, L., *Die Münzen von Serdica.* Numismatische Zeitschrift, XLVIII, 1911. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 311.

*589. Ruzicka, L., *Einstempelungen auf römischen Konsular-Denaren und auf barbarischen Silbermünzen.* Berliner Münzblätter, Н. Ф. 1924. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 169.

*590. Ruzicka, L., *Inedita aus Moesice inferior.* Numismatische Zeitschrift, 50, 1917. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 311.

Ружичић, М., в. бр. 845.

591. [Ружичић], Н., *Белешка о Српско-хришћанским светињама и знаменитим светим и стародревним стварима, које се налазе у светој Лаври — Студеници.* [Notes sur les antiquités saintes et sur les objets saints et anciens conservés au monastère de Studenica]. — 1890, год. VII, бр. 1; стр. 1—21. [Прилог табл. I].

592. Ружичић, Н., *Гроб и споменик Рада Неимара.* [Le tombeau et le monument funéraire de Rade Neimar]. — 1893, год. XI, бр. 1—2; стр. 54—57.

593. Ружичић, Н., *Манастир Бања.* [Le monastère de Banja]. — 1894, год. XI, бр. 1—2; стр. 62—65.

594. Ружичић, Н., *Манастир пресвете Богородице на Савини.* [Le monastère de la Sainte Vierge à Savina]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 100—128.

595. Ружичић, Н., *Манастир Жаница и његов печат.* [Le monastère de Žanica et son cachet]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 89—90. [Прилог сл. бр. 2 на табл. III].

596. Ружичић, Н., *Основи двеју источно-православних цркава у Дукљи, које су прошлог лета нађене и откопане.* [Plans de deux églises orthodoxes excavées et fouillées a Duklja]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 69—73. [Прилог табл. II и сл. бр. 1 на табл. III].

597. [Ружичић], Н., *Стари манастирски печати.* [Anciens cachets de monastère]. 1891, год. VIII, бр. 1—2; стр. 30—34. [Прилог сл. бр. 2—6 на табл. IV. Напомена М. Валтровића на стр. 33—34].

598. Сабовљевић, Д., *Дописи. (Из Беле Паланке).* [Correspondances de Bela Palanka]. — 1887, год. IV, бр. 3; стр. 91—99; сл. 4.

599. Сабовљевић, Д., *Дописи. (Из Прибоја).* [Correspondances de Priboj]. — 1885, год. II, бр. 3; стр. 95—97.

600. Сабовљевић, Д., *Дописи. Старине из Беле Паланке.* [Correspondances. Les antiquités de Bela Palanka]. — 1888, год. V, бр. 2; стр. 56—70. [Прилог табл. VII].

601. Сабовљевић, Д., *Допис. (Из Прибоја).* [Correspondances de Priboj]. — 1886, год. III, бр. 1; стр. 28—31. [Прилог сл. бр. 2 на табл. I].

*602. Saria, B., *Antiken aus Durazzo.* Jahreshefte des österr. Archäol. Institutes, XXIII, (1925) 1926. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 223.

*603. Saria, B., *Antiken aus Durazzo.* Jahreshefte d. öst. arch. Institutes XXIII 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 282.

604. Сариа, Б., *Археолошка испитивања у Јужној Србији.* (Recherches archéologiques dans la Serbie méridionale). — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 101—114; сл. 8.

605. Сариа, Б., *Археолошка истраживања у области старог Poetovio.* [Recherches archéologiques dans la région de l'antique Poetovio]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 191—208; сл. 17.

606. Сариа, Б., *Археолошке белешке.* (Notices archéologiques). — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 159—164; сл. 3.

*607. Saria, B., *Barbarenfigürchen aus Kostolac (Viminacium).* Germania, 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 223.

*608. Saria, B., *Fibeln mit Sperrvorrichtungen.* Vjesnik hrv. arheol. Društva, n. s. XV. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 223.

*609. Сариа, Б., *Истраживања у Стобима.* Гласник Скопског научног друштва,

1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 223.

610. Сариа, Б., *Из нумизматичке збирке Народног музеја у Београду* [I,] II. (Acquisitions récentes de la collection numismatique du Musée National de Belgrade). — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 61—99; сл. 11; 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 83—91; сл. 7.

611. Сариа, Б., *Један надгробни споменик из Виминација* (Ein Grabdenkmal aus Viminacium). — 1933—1934, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 73—83; сл. 8.
[Résumé allemand, p. 83]

612. Сариа, Б., *Један римски фигурални капител из Стобија.* (Ein römisches Figuralkapitäl aus Stobi). — 1933—1934, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 8—13; сл. 4.
[Résumé allemand, p. 13]

*613. Saria, B., *Neue Inschriften aus Praetorium Latobicorum.* Mitteilungen des Vereins klassischer Philologen in Wien. 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 223.

614. Сариа, Б., *Нови натписи из Градишча код Велике Маленце.* (Epigraphische Neuheiten aus Gradišče bei Velika Malenca). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 63—69; сл. 4.
[Résumé allemand, p. 69]

*615. Saria, B., *Numismatischer Bericht aus Jugoslavien.* [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 289.

616. Сариа, Б., *Развитак Митрине култне слике у дунавским областима.* (Le développement de la représentation mithriaque dans les régions danubiennes). — 1923, сер. III, књ. II; стр. 33—62; сл. 7.

617. Сариа, Б., *Византиски оловни печат из Царичина Града.* (Eine byzantinische Bleibulle von Caričin Grad). — 1939, сер. III, књ. XIV; стр. 3—6; сл. 2.
[Résumé allemand, p. 6]

*618. Saria, B., *Začasno poročilo o izkopavanih na Gradišču pri Vel. Malenci.* Glasnik Muzej. Društva za Sloveniju, 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 223.

*619. Saria, B., *Zur Entwicklung des mithrischen Kultbildes.* Mitteilungen des Vereins klassischer Philologen in Wien, 1927. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 289.

Сариа, Б., в. бр. 8, 27, 186, 199, 203, 242, 432, 434, 530, 557, 577, 627, 694, 703, 704, 705, 719.

*620. Saska, [F], [V.] Groh. *Mythologie Řekův a Římanův,* 1925. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 223.

*621. *Сборникъ русскаго археологическаго общества въ Королевствѣ СХС,* I, 1927. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 223.

*622. Schlumberger, G., *Sigillographie de l'empire byzantin,* Paris MDCCCLXXXIV. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1885, год. II, бр. 1; стр. 31—32.

*623. Schmid, W., *Archäologische Forschungen in Steiermark.* Jahreshefte d. österr. arch. Institutes, 25, 1929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 223.

*624. Schmid, W., *Emona.* Jahrbuch für Altertumskunde, VII, 2, 3, 1913. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 314.

*625. Schmid, W., *Südsteiermark im Altertum,* Грац 1925. [Приказ]. 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 283.

*626. Schmid, W., *Zur Chronologie des Schatzes von Nagy St. Miklós.* Mannus, 1928. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 223.

Schmid, W., в. бр. 504.

Schneider, R., в. бр. 256.

*627. Schober, A., *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien,* Wien 1923. [Приказао] Б. Сариа. — 1924—1925; сер. III, књ. III; стр. 172—173.

Schober, A., в. бр. 527.

*628. Schuchhardt, C., *Alteuropa in seiner Kultur- und Stilentwicklung,* 1919. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 182.

*629. Schuchhardt, C., *Alteuropa,* Berlin 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 290.

*630. Schuchhardt, C., *Vorgeschichte von Deutschland,* München. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 223.

*631. *Seminarium Kondakovianum* II, 1928. [Приказао] В. Р. Петковић. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 212—214.

632. Сергејевски, Д., *Римски камени споменици са гламочког и ливањског поља и из Рибника.* Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини, 1928. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 224.

*633. Seure, G., *Apollonie au Pont.* Revue Archéologique, 1924. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 169.

*634. Seure, G., *Archéologie thrace,* I série. Revue Archéologique, 1911, 1912, 1913. II série. Revue Archéologique, 1914—1919, [Приказ], — 1922, сер. III, књ. I; стр. 308.

*635. Seure, G., *Collection Stamoulis.* Correspondance hellénique, XXXVI, 1912. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 309.

*636. Seur, G., *Deux variantes du type d'Artémis Chasseresse.* Revue des études grecques, XXV, 1912. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 309.

*637. Seure, G., *Étude sur quelques types curieux du cavalier thrace.* Revue des études anciennes, XIV, 1912. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 308.

*638. Seure, G., *Le roi Rhésos et le héros chasseur.* Paris 1920. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 224.

*639. Seure, G., *Nicopolis ad Istrum,* 1908. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 309.

*640. Seure, G., *Une mine de Périnthe.* Revue numismatique, 1912, [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 309.

*641. Seure, G., *Les images de Zeus Kéraunos.* Revue des études grecques, XXVI, 1913. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 308—309.

642. Seure, G., *Вотивни рељефи у Београдском музеју.* [Reliefs votifs du Musée national de Beograd]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 237—291; сл. 22.

643. Симић-[Миловановић], З., *Два рада сликара Павла Симића.* (Deux portraits peints par P. Simić). — 1933—1934, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 28—37; сл. 3.
[Résumé français, p. 37].

644. Симић-[Миловановић], З., *Иконостас Беле Цркве у селу Карану и Каранска Богородица Тројеручица.* Iconostase à Bela Crkva de Karan avec la Ste Vierge Tricheïra. — 1932, сер. III, књ. VII; стр. 15—35; сл. 8.
[Résumé français, pp. 133—134].

645. Симић-[Миловановић], З., *О сликару Стефану Гавриловићу.* [Le peintre Stefan Gavrilović). — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 114—123; сл. 5.

646. Симић-[Миловановић], З., *Портрети Теодора Илића-Чешљара.* (Die Porträts Teodor Ilić-Češljar). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 120—127. [Прилог табл. XXVII—XXXI].
[Résumé allemand, pp. 126—127].

647. Симић-[Миловановић], З., *Римске царице на новцима у Народноме Музеју.* (Impératices romaines sur les monnaies du Musée National de Belgrade). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 259—268.

648. Симић-[Миловановић], З., *Сликарка Видосава Ковачевић* (1889—1913). [Vidosava Kovačević]. — 1938, сер. III, књ. XIII; стр. 41—52; сл. 15.

*649. Симић-[Миловановић], З., *Сликарке у српској историји уметности,* Београд 1938. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 243.

650. Скарић, В., *Натпис са једне Џамије у Смедереву.* (L'inscription d'une džamie de Smederevo). — 1933—1934, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 38—39; сл. 1.

651. Скок, П., *Појаве вулгарно-латинскога језика на натписима римске провинције Далмације.* [Eléments du latin vulgaire dans les inscriptions de la province romaine de Dalmatie]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 121—143.

*652. Skok, P., *Prilog k ispitivanju hrv. imena mjesta.* Nastavni vjesnik, XXI. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 306.

*653. Skok, P., *Prilog k ispitivanju hrvatskih imena mjesta,* II. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 306.

*654. Skok, P., *Prilozi k ispitivanju hrvatskih imena mjesta,* III [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 306.

*655. Skok, P., *Prilozi k ispitivanju hrvatskih imena mjesta,* V. [Приказ]. — 1922. сер. III, књ. I; стр. 306.

*656. Skok, P., *Studije iz ilirske toponomastike.* Glasnik Zemaljskog muzeja. XXIX, 1917; XXXI, 1919; XXXII, 1920. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 306.

*657. Skok, P., *Vorläufiger Bericht über eine toponomastische Studienreise in Norddalmatien,* Wien 1914. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 306.

*658. Skok, P., *Zweiter vorläufiger Bericht über die toponomastische Bereisung Dalmatiens,* Wien 1915. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 306.

*659. Skrabar, V., *Die römische Donaubrükke bei Pettau.* Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Institutes, XVII. [Приказ]. — 1922. сер. III, књ. I; стр. 308.

*660. Skrabar, V., *Frühmittelalterliche Gräberfunde in Unterhaidin bei Pettau.* Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XLII, 1912. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I, стр. 308.

661. Skrabar, V., *Nalasci iz latenskoj doba u okolini Ptuja i Maribora.* [Découverte de l'époque de La Tène aux environs de Ptuj et de Maribor]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 145—149. [Прилог табл. III и 1 карта].

Славетић, А., в. Оршић Славетић, А.

662. Смирнов, С., Ђ. Бошковић, *Археолошке белешке из Метохије и Прокупља.* (Notes archéologiques de Metohia et Prokuplje). — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 255—276; сл. 39.
[Résumé français, pp. 275—276].

663. Смирнов, С., Ђ. Бошковић, *L'Église de la Mère-de-Dieu de Hvosno.* I Données historiques. II Architecture. — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 47—82; сл. 36.

664. Смирнов, С., Ђ. Бошковић, *Необјављене фреске XIII века у ризници манастира Студенице.* (Quelques fresques du 13-ème siècle dans la chapelle

méridionale de l'exonarthex de Studenica). — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 335—347; сл. 9.
[Résumé français, p. 347].

665. Соловјев, А., *Судбина једне властеоске породице из средњевековне Србије.* [Le sort d'une noble famille serbe du moyen âge]. — 1933—1934, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 63—72.
[Résumé français, p. 72]

*666. Σωτηριου, Γ., Αἱ μοναὶ των Μετεωρων (Βυζαντινα Μνημεια), 1933. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 192.

*667. Σωτηριου, Γ., Η Εικων της Π·μμακαριστου, (Πρακτικον της Ακκαδημιας, Αθηνων 8, 1933. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 192.

*668. Σοτηριου, Γ., Μεσαιωνικα μνημεια Αττικης, Αθηνων. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 192.

*669. Soutzo, M., *Contribution de la numismatique à l'histoire du passé de la Roumanie Transdanubienne.* Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, 1916. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 182.

*670. Soutzo, M., *Les origines des monnaies,* Saint-Germain-Lès-Corbeil 1917. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 182.

*671. Speleers, L., *Les fouilles en Asie Antérieur à partir de 1843,* Liège 1928. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 224.

*672. *Споменица петстогодишњице смедеревског града,* Београд 1932. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 326—329.

*673. *Споменик Српске Краљевске Академије,* XLVII, 1909. [Приказао] М. Васић. — 1909, дод. н. р. год. IV, св. I; стуб. 62—74.

674. Спужић, М., *Манастир Св. Петра.* [Le monastère de St. Pierre]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 56—58.

675. *Српско археолошко друштво, Чланови српског археолошког друштва.* [Société archéologique serbe. Liste des membres de la Société]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 7—11. [Посебно пагиниран додатак броју 1].

676. *Српско археолошко друштво, Добровољни прилози за откопавања римских гробова и осталих старина у Белој Паланци.* [Société archéologique serbe. Dotations pour l'étude des sépultures romaines et d'autres antiquités de Bela Palanka]. — Рачун. — 1887, год. IV, бр. 4; стр. 1—3. [Посебно пагиниран додатак броју 4].

677. *Српско археолошко друштво, Имена чланова српског археолошког друштва године* 1886. [Société archéologique serbe. List des membres de la Société]. — 1886, год. III, бр. 4; стр. 1—8. [Посебно пагиниран додатак броју 4].

678. *Српско археолошко друштво, Извештај о раду и стању српског археолошког друштва за време од 1. Јула 1883 до 30. Октобра 1884.* [Société archéologique serbe. Compte rendu du labeur de la Société du 1 juillet 1883 à 30 octobre 1884]. — 1884, год. I, бр. 4; стр. 7—20. [Посебно пагиниран додатак броју 4].

679. *Српско археолошко друштво, Извештај о раду и стању Српског археолошког друштва, за време од 1. Новембра 1884 до конца 1885 године.* [Société archéologique serbe. Compte rendu du labeur de la Société du 1 novembre 1884 jusqu'à la fin de 1885]. — 1886, год. III, бр. 4; стр. 1—24. [Посебно пагиниран додатак броју 4].

680. *Српско археолошко друштво, Извештај о раду и стању Српског археолошког друштва године 1886.* [Société archéologique serbe. Compte rendu du labeur de la Société au cours de l'année 1886]. — 1887, год. IV, бр. 3; стр. 1—19; сл. 3. [Посебно пагиниран додатак броју 3].

681. *Српско археолошко друштво, Извештај о раду и стању Српског археолошког друштва године 1887.* [Société archéologique serbe. Compte rendu du labeur de la Société au cours de l'année 1887]. — 1888, год. V, бр. 4; стр. 1—23. [Прилог табл. XI]. [Посебно пагиниран додатак броју 4].

682. *Српско археолошко друштво, Извештај о раду и стању Српског археолошког друштва године 1888.* [Société archéologique serbe. Compte rendu du labeur de la Société au cours de l'année 1888]. — 1889, год. VI, бр. 4; стр. 123—138.

683. *Српско археолошко друштво, Извештај о раду и стању Српског археолошког друштва године 1889.* [Société archéologique serbe. Compte rendu du labeur de la Société au cours de l'année 1889]. — 1890, год. VII, бр. 4; стр. 1—15. [Посебно пагиниран додатак години VII].

684. *Српско археолошко друштво, Нови чланови Српског археолошког друштва.* [Société archéologique serbe. Nouveaux membres de la Société]. — 1884, год. I, бр. 3; стр. 120.

685. *Српско археолошко друштво, Нови чланови српског археолошког друштва.* [Société archéologique serbe. Nouveaux membres de la Société]. — 1884, год, I, бр. 4. [Чланак није пагинован].

686. *Српско археолошко друштво, Позив на упис у чланство Српског археолошког друштва.* [Société archéologique serbe. Appel à l'inscription à la Société]. — 1884, год. I; стр. 1—4. [Посебно пагиниран додатак броју 1].

687. *Српско археолошко друштво, Приступ.* [Société archéologique serbe. Introduction]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 1—2.

688. *Српско археолошко друштво, Статут српског археолошког друштва.* [Société archéologique serbe. Statut de la Société]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 1—6. [Посебно пагиниран додатак броју 1].

689. Станојевић, А., *Интересантан новац града Диума.* (Eine unbekannte Kupfermünze der Stadt Dium aus der augustäschen Zeit). 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 321—322; сл. 2.
[Résumé allemand, p. 322].

690. Станојевић, А., *Преисторијски и археолошки остаци на Средњем Вардару.* [Restes préhistoriques et archéologiques sur le Vardar moyen]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 293—300.

Станојевић, А., в. бр. 743.

691. Станојевић, С., *Извештај са бојишта.* — Један извор наших биографа у средњем веку. (Rapports de champs de bataille). — 1933—1936, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 3—7.
[Résumé français, p. 7].

692. Станојевић, С., *О Немањином оцу.* (Sur le père de Nemanja). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 3—6.

*693. Станојевић, С., Л. Мирковић [и] Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија,* Београд 1928. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 282.

*694. Stefan, F., *Die Münzstätte Sirmium unter den Ostgoten und Gepiden,* Halle 1925. [Приказао] Б. С[ариа]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 175.

695. [Стефановић Вилов]ски, [Т.], *Збирка докумената породице Продановић.* [Documents de la famille Prodanović]. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 19—23.

Стевановић, А., в. бр. 519.

*696. Stein, A., *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia,* Sarajevo, 1920. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 306—307.

697. Stelè, F., *Freska u crkvi sv. Primoža kod Kamnika.* Poglavlje iz istorije slikarstva u Slovenačkoj. (Les fresques de l'église St. Primož près de Kamnik). — 1923, сер. III, књ. II; стр. 121—156; сл. 15. [Прилог табл. VI—VII].

698. Stelè, F., *Iz delatnosti Spomeničkog Ureda u Slovenačkoj.* (L'activité de la Commission des Monuments en Slovénie). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 59—66; сл. 2. [Прилог табл. VI—XIII].

699. Stelè, F., *Slikani svodovi gotskih prezbiterija u Slovenačkoj. (Bemalte* Wölbungen gotischer Presbyterien in Slovenien). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 70—87; сл. 4. [Прилог табл. XII—XXVI].
[Résumé allemand, p. 87].

*700. Sticotti, P., *Die römische Stadt Doclea in Montenegro,* Wien 1913. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 312.

*701. Stjepčević, J., *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru.* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LI, 1938. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 163.

*702. Stjepčević, J., *Voda po Kotoru. S prilogom o važnijim spomenicima u Boki,* Kotor 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 283.

*703. Stockert, K., *Beiträge zur serbischen Münzkunde.* Numismatische Zeitschrift, LI, 1918; LVI, 1923. [Приказао] Б. С[ариа]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 173—174.

*704. Stocký, A., *Čechy v době bronzove,* Praha 1928. [Приказао] Б. Сариа. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 215.

*705. Stocký, A., *Čechy v dobe kamenne,* Prag 1924. [Приказао] Б. С[ариа]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 175.

*706. Stocký, A., *Praha Praveka I,* Prag 1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 290.

*707. Stocký, A., *Pravek zeme české,* Prag 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 288.

708. Стојановић, Љ., *Надгробни запис од год. 1648.* [Inscription funéraire de 1648]. — 1892, год. IX, бр. 4; стр. 122—124; сл. 1.

709. Стојановић, С., *Допис. [Из В. Орашја].* [Correspondance de Veliko Orašje]. 1887, год. IV, бр. 2; стр. 62—63.

710. Стратимировић, Ђ., *Нешто о Београду и његовом грбу.* [Remarques sur Beograd et ses emblèmes]. — 1895, год. XII, бр. 1—4; стр. 103—105; сл. 1.

711. Стратимировић, Ђ., *Соколовића гроб код Цариграда.* [Le tombeau de Sokolović près de Constantinople]. — 1892, год. IX, бр. 4; стр. 124—126. [Прилог табл. XIII].

*712. Strzygowski, J., *Altai-Iran und Völkerwanderung,* Leipzig 1917. [Приказао] В. П[етковић]. — 1922, сер. III, књ. I; str. 303—305.

*713. Strzygowski, J., *Altserbische Kunst.* Die neue Linie, 1939. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 164.

*714. Strzygowski, J., *Byzantinische Denkmäler I.* Das Etschmiadzin-Evangeliar, Wien 1891. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1891, год. VIII, бр. 4; стр. 149—155.

*715. Strzygowski, J., *Die Baukunst der Armenier und Europa,* I—II, Wien 1918. [Приказао] В. П[етковић]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 302—303.

*716. Strzygowski, J., *Die Miniaturen des serbischen Psalters*, Wien 1906. [Приказао] В. П[етковић]. — 1906, дод. н. р. год. I, св. II; стуб. 44—55.

*717. Strzygowski, J., *L'ancien art chrétien de Syrie*, Paris 1936. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 244—245.

*718. Strazygowski, J., *Старохрватска умјетност*. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 219.

Strzygowski, J., в. бр. 719.

*719. *Studien zur Kunst des Ostens*, Josef Strzygowski zum sechzigsten Geburtstage von seinen Freunden und Schülern. Wien-Helleran, 1923. [Приказао] Б. С[ариа]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 174.

720. Шеровић, П., *Црква св. Госпође у Бијелој, у Боки Которској*. (Notre Dame de Biela—Bouches de Cattaro). — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 157—158; сл. 1.

*721. Шеровић, П., *Манастир Подострог у Подмаинама*, Бока Которска 1937. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 243.

*722. Шеровић, П., *Натпис с именом краља Твртка на старинској црквици св. Антуна у Тивту*. Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, V, 1939. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 163—164.

723. Шеровић, П., *Остаци старог бенедиктинског манастира Св. Петра у Бијелој, у Боки Которској*. (Ruines du monastère bénédictin de St. Pierre à Biela—Bouches de Cattaro). — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 151—156; сл. 2.

*724. Šmid, W., *Altslovenische Gräber Krains*. Carniola, Mitteilungen des Musealvereins für Krain, I, 1908, 1. [Приказао] Н. Жупанић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 50—55.

*725. Шмит, Р., *Град Бечеј*. Гласник историског друштва у Новом Саду, XII, 1939, 1. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 164.

*726. Шмитъ, Ѳ. И., *Каѳіа-цами*. Извѣстия русскаго археологическаго института въ Константинополѣ, XI, 1906. [Приказао] В. П[етковић]. — 1907, дод. н. р. год. II, св. II; стуб. 70—81.

*727. Šufflay, M., *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Beč 1924. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 285.

*728. Tafrali, O., *La cité pontique de Callatis*. Revue archéologique, 1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 287.

*729. Tafrali, O., *La cité pontique de Dionysopolis*, Paris 1927. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 287.

730. Татић, Ж., *Павловац под Космајем*. (L'église de Pavlovac — région de Kosmai). — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 3—9; сл. 4.

731. Татић, Ж., *Стара црква на Смедеревском гробљу*. (L'ancien église du cimetière à Smederevo). — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 55—62; сл. 5.

*732. Татић, Ж., *Св. Никита*. Гласник Скопског научног друштва, XIV. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, дод. књ. X—XI; стр. 183.

*733. Татић, Ж., *Трагом велике прошлости*. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 219.

Татић, Ж., в. бр. 487.

*734. Тенишева, М. Т., *Эмалъ и Инкрустація*. Seminarium Kondakovianum, Prag 1930. [Приказао] Ђ. М[ано]-З[иси]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 217.

*735. Teodoresku, D., *Monumente inedite ain Tomi*, Букурешт 1918. [Приказ]. — 1923, сер. III, књ. II; стр. 182.

736. Томић, Ј., *Погрешно датирање у старим српским записима и летописима*. [Une datation erronée dans les inscriptions et les annales serbes]. — 1909, дод. н. р. год. IV, св. I; стуб. 37—57; сл. 1.

*737. Tompa, F., *Die Bandkeramik in Ungarn*. Archeologia ungarica, V—VI, 1929. [Приказао] М. Грбић. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 216.

738. Трифковић, В., *Стари записи и натписи*. [Inscriptions et notes marginales]. — 1907, н. р. год. II, св. I; стр. 61—65.

739. Трифуновић, А., *Дописи. (Из Беле Паланке)*. [Correspondances de Bela Palanka]. — 1888, год. V, књ. 2; стр. 71.

*740. Тројановић, С., *Die Megalithe in Serbien in Bezug auf einige Kulturverhältnisse der Balkanhalbinsel*. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XXXIX, 3—4. [Приказао] М. Митић. — 1909, дод. н. р. год. IV, св. I; стуб. 93—99.

741. Тројановић, С., *Дописи. (Из Лознице)*. [Correspondances de Loznica]. — 1892, год. IX, бр. 1; стр. 39—40.

742. Тројановић, С., *Преисториске старине из рудничког округа*. (Antiquités préhistoriques de l'arrondissement de Rudnik). — 1892, год. IX, бр. 1; стр. 1—23. [Прилог табл. I].

743. Тројановић, С., А. Станојевић, *Преисторијске старине из рудничког округа*. [Antiquités préhistoriques de l'arrondissements de Rudnik]. — 1890, год. VII, бр. 4; стр. 101—110; сл. 3.

*744. Truhelka, Ć., *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba*, Sarajevo 1914. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 313.

745. Truhelka, Ć., *Osvrt na prehistoriski rad u Bosni*. [Aperçu des recherches préhistoriques en Bosnie]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 19—32.

Туфецић, П., в. бр. 878.

*746. Ugolini, L., *Albania antica, I*. Ricerche archeologiche, Roma 1927. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 285.

*747. *Уметнички преглед*. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII, стр. 243—244.

*748. *Уметнички преглед*, 6—13, 1938; 1—4, 1939. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1939, сер. III, дод. књ. XIV; стр. 167—168.

*749. Уста-Генчовъ, [Д], *Типове отъ орнаменти по нѣкои срѣдновѣковни църкви въ В. Търново*. Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, XXII—XXIII, 1906—1907. [Приказао] М. Васић. — 1907, дод. н. р. год. II, св. II; стуб. 51—52.

Уваров Сергијевић, А., в. бр. 404.

750. Вајферт, Х., *Споменице о узећу Београда од Турака године* 1688, 1717 и 1789. [Sources historiques sur la prise de Beograd par les Turcs en 1688, 1717 et 1789]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 20—31; 1884, год. I, бр. 2; стр. 64—68; 1884, год. I, бр. 3; стр. 105—110. [Прилог табл. I—VIII].

Вајферт, Х., в. бр. 775.

*751. Valenti, F., *L'arte nell'era normano*. Il Regno Normano, 1933. [Приказао] Ђ. Б[ошковић]. — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 334.

752. В[алтровић], М., *Археолошко друштво у Атини*. [Société archéologique d'Athènes]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 45—46.

753. Валтровић, М., *Архитектонске и друге старине у Нишком граду*. [Restes architecturaux et autres antiquités de la forteresse de Niš]. — 1892, год. IX, бр. 1; стр. 34—38; сл. 3.

754. Валтровић, М., *Бакрене и бронзане старине из Србије*. [Objets en cuivre et en bronze découverts en Serbie]. — 1890, год. VII, бр. 3; стр. 65—93. [Прилог табл. VI—IX].

755. Валтровић, М., *Белешка о натпису* на Бањском епитрахиљу. [Notes sur l'inscription de l'épitrachélion de Banjska]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 137—139.

756. Валтровић, М., *Белешке о манастиру Љубостињи*. [Notes sur le monastère de Ljubostinja]. — 1906, дод. н. р. год. I, св. II; стуб. 24—30; сл. 1.

757. Валтровић, М., *Белешке с пута*. [Notes de voyage]. — 1888, год. V, бр. 3; стр. 87—99; 1888, год. V, бр. 4; стр. 109—122; сл. 1. [1888, год. V, бр. 4: прилог табл. X].

758. Валтровић, М., *Босански новци нађени у атару села Лисог Поља*. [Monnaies bosniaques découvertes à Liso Polje]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 32—41. [Прилог сл. бр. 8 на табл. VI].

759. В[алтровић], М., *Брига о старинама*. [La conservation des antiquités]. — 1890, год. VII, бр. 3; стр. 96.

760. В[алтровић], М., *Чување старина и уметничких радова у рату*. [La conservation des antiquités et des monuments d'art en guerre]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 62.

761. Валтровић, М., *Добри пастир*. [Le Bon Pasteur]. — 1891, год. VIII, бр. 4; стр. 109—130; сл. 2. [Прилог табл. VIII—X].

762. В[алтровић], М., *Друштво за обнављање градачке цркве*. [La société pour la réédification de l'église de Gradac]. — 1886, год. III, бр. 4; стр. 152.

763. В[алтровић], М., *Државна помоћ српском археолошком друштву*. [Subvention de l'Etat à la Société archéologique serbe]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 68.

764. В[алтровић], М., *Двадесетпетогодишњица царског руског археолошког друштва у Москви*. [A propos du vingt-cinquième anniversaire de la Société archéologique de Moscou]. — 1890, год. VII, бр. 3; стр. 94—96.

765. Валтровић, М., *Две римске опеке с натписом*. [Deux briques romaines à inscriptions]. — 1888, год. V, бр. 1; стр. 19—22. [Прилог сл. 2—3 на табл. III].

766. В[алтровић], М., *Енглеско старинарско друштво за испитивање Мисира*. [Société antiquaire anglaise pour les études égyptiennes]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 62.

767. В[алтровић], М., *Француска археолошка школа у Атини*. [École française d'Athènes]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 147.

768. Валтровић, М., *Геме у Београдском музеју*. [Les gemmes du Musée de Beograd]. — 1889, год. VI, бр. 3; стр. 91—95; 1889, год. VI, бр. 4; стр. 106—118.

769. В[алтровић], М., *Гимназијска збирка старина у Великом Градишту*. [La collection du lycée de Veliko Gradište]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 72.

770. В[алтровић], М,. *Грчки натпис из Сврљига*. [Une inscription grecque de Svrljig]. — 1887, год. IV, бр. 1; стр. 30—31.

771. В[алтровић], М., *Грчко археолошко друштво у Атини*. [La société archéologique d'Athènes]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 146—147.

772. В [а л т р о в и ћ], М., *Гробница Александра Великог.* [La tombe d'Alexandre le Grand]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 147—148.

773. В [а л т р о в и ћ], М., *Храм Атинин-Партенон.* [Le Parthénon]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 147.

774. В а л т р о в и ћ, М., *Хрисовуља кнеза Лазара у Раваници [Врднику].* [Une chrysobule du knez Lazar à Ravanica]. — 1885, год. II, бр. 4; стр. 121—125.

775. В а л т р о в и ћ, М., *† Хуго Вајферт.* [Nécrologue — Hugo Vajfert]. — 1885, год. II, бр. 2; стр. 65—67.

776. В[а л т р о в и ћ], М., *Камен с натписом у авлији лозничке читаонице.* [Une pierre à inscription de Loznica]. — 1885, год. II, бр. 2; стр. 68.

777. Б а л т р о в и ћ, М., *Камен темељац, једне језуитске цркве од године 1732 у Београду.* [Pierre de fondation d'une église des jésuites à Beograd de 1732]. — 1887, год. IV, бр. 4; стр. 123—127.

778. В [а л т р о в и ћ], М., *Крчази и огрлица.* [Cruches et collier]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 43.

779. В [а л т р о в и ћ], М., *Кутица за мирис.* (Narthecium, Ναρθήκιον, Νάρθηξ). — 1884, год. I, бр. 1; стр. 43—44.

780. В а л т р о в и ћ, М., *Легијонски знак из Костоца.* [Insigne de légion découvert à Kostolac]. — 1893, год. X, бр. 3—4; стр. 98—104; сл. 1. [Прилог табл. XIX].

781. В [а л т р о в и ћ], М., *Ликорезачка радионица у Помпеји.* [Un atelier de Pompéi]. — 1885, год. II, бр. 1; стр. 30.

782. В [а л т р о в и ћ], М., *Људски костури у пештери.* [Squelettes humains dans les grottes]. — 1892, год. IX, бр. 1; стр. 42.

783. В [а л т р о в и ћ], М., *Мач Вуковац* [L'épée du type »Vukovac«]. — 1895, год. XII, бр. 1—4; стр. 130—131; сл. 3.

784. В [а л т р о в и ћ], М., *Мађарска школа за археологију и историју.* [L'école hongroise d'archéologie et d'histoire]. — 1892, год. IX, бр. 1; стр. 43.

785. В [а л т р о в и ћ], М., *Музеј Аријана у Женеви.* [Le musée d'Ariane à Genève]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 148.

786. В [а л т р о в и ћ], М., *Музеј у Сарајеву.* [Le musée de Sarajevo]. — 1886, год. III, бр. 1; стр. 32; 1886, год. III, бр. 2; стр. 72.

787. В [а л т р о в и ћ], М., *Музеј за византијске старине.* [Le musée des antiquités byzantines]. — 1886, год. III, бр. 1; стр. 32.

788. В [а л т р о в и ћ], М., *Надгробни камен код цркве добрићске.* [Une pierre funéraire près de l'église de Dobrić]. — 1885, год. II, бр. 2; стр. 68.

789. В [а л т р о в и ћ], М., *Надгробни камен Милоша Поцерца.* [Le monument funéraire de Miloš Pocerac]. — 1885, год. II, бр. 2; стр. 68.

790. В а л т р о в и ћ, М., *Надгробни натписи из Босне.* [Inscriptions funéraires de Bosnie], — 1888, год. V, бр. 3; стр. 85—86. [Прилог сл. а, б, в, на табл. IX].

791. В [а л т р о в и ћ], М., *Нађен суд са римским сребрним новцима.* [Un vase contenant des monnaies romaines]. — 1884, год. I, бр. 4; стр. 151.

792. В [а л т р о в и ћ], М., *Наласци под Вршком Чуком.* [Découvertes à Vrška Čuka]. — 1890, год. VII, бр. 3; стр. 93—94.

793. В [а л т р о в и ћ], М., *Наредба о чувању гробница из преисторског доба у Немачкој.* [Décision au sujet de la conservation des sépultures préhistoriques en Allemagne]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 46.

794. В а л т р о в и ћ, М., *Натписи и записи.* [Inscriptions]. — 1885, год. II, бр. 1; стр. 24—26; 1885, год. II, бр. 2; стр. 58—61. [1885, год. II, бр. 1: прилог табл. I—II; 1885, бр. 2: прилог табл. III—IV].

795. В а л т р о в и ћ, М., *Натпис на фелону од године 1915.* [Inscription sur le félon de 1519]. — 1889, год. VI, бр. 4; стр. 99—105. [Прилог табл. IX].

796. В а л т р о в и ћ, М., *Неке српске старине у Ваљевском и Подринском округу.* [Quelques antiquités serbes des arrondissements de Valjevo et de Podrinje]. — 1892, год. IX, бр. 3; стр. 101—114; сл. 13.

797. В а л т р о в и ћ, М., *Неке ствари последњег деспота Ђурђа Бранковића.* [Quelques objets du dernier despote Djurdje Branković]. — 1895, год. XII, бр. 1—4; стр. 113—130.

798. В а л т р о в и ћ, М., *Немачка надгробна плоча год. 1689.* [Une plaque funéraire allemande de 1689]. — 1888, год. V, бр. 4; стр. 138—139.

799. В а л т р о в и ћ, М., *Непознати новци.* [Monnaies inédites]. — 1892, год.. IX, бр. 4; стр. 129—149, сл. 6. [Прилог табл. XIV].

800. В а л т р о в и ћ, М., *Непознати новци.* [Monnaies inédites]. — 1893, год. X, бр. 3—4; стр. 105—122. [Прилог табл. XVII—XVIII].

801. В [а л т р о в и ћ], М., *Ново нађено гробље у Мисиру.* [Une nécropole récemment découverte en Egypte]. — 1884, год. I, бр. 2; стр. 85.

802. В а л т р о в и ћ, М., *О бакреним оруђима у Народноме музеју у Београду.* [Ustensiles en cuivre du Musée national de Beograd]. — 1887, год. IV, бр. 3; стр. 6—19; сл. 3. [Посебно пагиниран додатак броју 3].

803. В [а л т р о в и ћ], М., *Оловни сандуци из Костолца.* [Sarcophage en plomb de Kostolac]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 44—45.

804. В [а л т р о в и ћ], М., *Оправка крушевачке цркве.* [La reconstruction de l'église de Kruševac]. — 1887, год. IV, бр. 2; стр. 64.

805. В а л т р о в и ћ, М., *О сликању Св. Тројице са три главе или лица на једном трупу.* [Représentation de la Sainte Trinité à trois têtes ou à trois visages sur un corps]. — 1888, год. V, бр. 4; стр. 8—23. [Прилог табл. XI]. [Посебно пагиниран додатак броју 4].

806. В [а л т р о в и ћ], М., *Остаци преисторијске насеобине у Барајеву.* [Station préhistorique à Barajevo]. — 1889, год. VI, бр. 3; стр. 96.

807. В[а л т р о в и ћ], М., *Остаци старе цркве у Костолцу.* [Restes d'une église ancienne de Kostolac]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 71.

808. В [а л т р о в и ћ], М., *Остаци старе цркве у Радошину.* [Restes d'une église ancienne à Radošin]. — 1895, год. XII, бр. 1—4; стр. 132.

809. В [а л т р о в и ћ], М., *Откопавања у Добруџи.* [Fouilles à Dobrudža]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 62.

810. В [а л т р о в и ћ], М., *Откопавања у Епидауру.* [Les fouilles d'Epidaure]. — 1885, год. II, бр. 1; стр. 30—31.

811. В а л т р о в и ћ, М., *Откопавања у Костолцу.* [Fouilles de Kostolac]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 3—14; 1884, год. I, бр. 2; стр. 49—63; 1884, год. I, бр. 3; стр. 89—104; 1884, год. I, бр. 4; стр. 121—142. [1884, год. I, бр. 1: Прилог табл. V; 1884, бр. 2: прилог сл. бр. 1—5 на табл. I].

812. В [а л т р о в и ћ], М., *Откопавања у Крушевцу.* [Fouilles à Kruševac]. — 1887, год. IV, бр. 1; стр. 30.

813. В [а л т р о в и ћ], М., *Откопавање делфијских старина.* [Fouilles de Delphes]. — 1887, год. IV, бр. 3; стр. 100.

814. В [а л т р о в и ћ], М., *Откопавање Крезовог дворца.* [Fouilles du palais du Crésus]. — 1891, год. VIII, бр. 3; стр. 105—106.

815. В а л т р о в и ћ, М., *Печат пећске патријаршије од год. 1759.* [Un cachet du Patriarcat à Peć de 1759]. — 1891, год. VIII, бр. 1—2; стр. 29. [Прилог сл. бр. 1 на табл. IV].

816. В [а л т р о в и ћ], М., *Поклони српском археолошком друштву.* [Donations à la Société archéologique serbe]. — 1884, год. бр. 1; стр. 45; 1884, год. I, бр. 2; стр. 83—84; 1884, год. I, бр. 3; стр. 118—119; 1884, год. I, бр. 4; стр. 150—151; 1885, год. II, бр. 1; стр. 30; 1885, год. II, бр. 2; стр. 67—68; 1885, год. II, бр. 3; стр. 97—98; 1885, год. II, бр. 4; стр. 132; 1886, год. III, бр. 1; стр. 32; 1886, год. III, бр. 2; стр. 68; 1886, год. III, бр. 4; стр. 151—157; 1887, год. IV, бр. 1; стр. 29—30; 1887, год. IV, бр. 2; стр. 63—64; 1887, год. IV, бр. 4; стр. 130—131; 1888, год. V, бр. 1; стр. 40; 1888, год. V, бр. 2; стр. 71—72; 1888, год. V, бр. 3; стр. 108; 1889, год. VI, бр. 1, стр. 30—31; 1890, год. VII, бр. 1; стр. 35; 1890, VII, бр. 2; стр. 61; 1890, год. VII, бр. 4; стр. 125—126.

817. В [а л т р о в и ћ], М., *Поклон народном музеју.* [Donation au Musée national]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 67—68; 1890, год. VII, бр. 4; стр. 125; 1893, год. X, бр. 3—4; стр. 129—130.

818. В [а л т р о в и ћ], М., *Преисторијске старине код Сиракузе.* [Antiquités préhistoriques de Siracuse]. — 1890, год. VII, бр. 4; стр. 126.

819. В [а л т р о в и ћ], М., *Преисториске старине од бакра.* [Antiquités préhistoriques en cuivre]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 61—62.

820. В [а л т р о в и ћ], М., *Преисториске старине у подринском и ваљевском округу.* [Antiquités préhistoriques des arrondissements de Valjevo et de Podrinje]. — 1892, год. IX, бр. 2; стр. 75—77.

821. В а л т р о в и ћ, М., *Преисториске старине у Ваљевском и Подринском округу.* [Antiquités préhistoriques des arrondissements de Valjevo et de Podrinje]. — 1893, год. X, бр. 3—4; стр. 75—79; сл. 8. [Прилог табл. XVI].

822. В а л т р о в и ћ, М., *Преисторијски судић.* [Un vase préhistorique]. — 1890, год. VII, бр. 4; стр. 97—101; сл. 1.

823. В [а л т р о в и ћ], М., *Први конгрес за хришћанску археологију.* [Premier congrès d'archéologie chrétienne]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 143—146.

824. В а л т р о в и ћ, М., *Редак дубровачки бакрен новац — фолар — из XV века.* [Un exemplaire rare de monnaie en cuivre de Dubrovnik de XV s.]. — 1884, год. I, бр. 2; стр. 73—80. [Прилог сл. бр. 6 на табл. I].

825. В [а л т р о в и ћ], М., *Римска гробница у Брестовику.* [La sépulture romaine à Brestovik]. — 1895, год. XII, бр. 1—4; стр. 131—132.

826. В а л т р о в и ћ, М., *Римска гробница у селу Брестовику.* [La sépulture romaine à Brestovik]. — 1906, н. р. год. I, св. II; стр. 128—140. [Прилог табл. IV—V. Post script. од Милоја М. Васића на стр. 138—140].

827. В [а л т р о в и ћ], М., *Римске старине из Беле Паланке пренесене у београдски музеј.* [Antiquités romaines de Bela Palanka au Musée de Beograd]. — 1887, год. IV, бр. 4; стр. 133.

828. В а л т р о в и ћ, М., *Римски гробови у облику бунара.* [Sépultures romaines en forme de puits]. — 1885, год. II, бр. 2; стр. 33—45; 1885, год. II, бр. 3; стр. 69—

73. [1885, год. II, бр. 2; Прилог табл. V; 1885, бр. 3: прилог сл. бр. 1—13 на табл. VI].

829. Валтровић, М., *Римски натписи.* [Inscriptions romaines]. — 1887, год. IV, бр. 1; стр. 25—26.

830. Валтровић, М., *Римски натписи.* [Inscriptions romaines]. — 1889, год. VI, бр. 1; стр. 1—3.

831. Валтровић, М., *Римски натписи.* [Inscriptions romaines]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 52—56.

832. Валтровић, М., *Римски натписи.* [Inscriptions romaines]. — 1892, год. IX, бр. 4; стр. 126—128.

833. Валтровић, М., *Римски натписи.* Из Београда. [Inscriptions romaines de Beograd]. — 1888, год. V, бр. 2; стр. 50—52.

834. Валтровић, М., *Римски натписи.* Из Костолца. [Inscriptions romaines de Kostolac]. — 1886, год. III, бр. 1; стр. 23—27.

835. Валтровић, М., *Римски натписи.* Из Ниша. [Inscriptions romaines de Niš]. — 1889, год. VI, бр. 4; стр. 119.

836. Валтровић, М., *Римски натпис.* Из Београда. [Inscription romaine de Beograd]. — 1888, год. V, бр. 3; стр. 84—85.

837. Валтровић, М., *Римски натпис.* Из Београда. [Inscription romaine de Beograd]. — 1888, год. V, бр. 4; стр. 137—138.

838. Валтровић, М., *Римски натпис из Београда.* [Inscription romaine de Beograd]. — 1890, год. VII, бр. 4; стр. 114—116.

839. В[алтровић], М., *Римски натпис из околине Црне Траве.* [Une inscription romaine des environs de Crna Trava]. — 1889, год. VI, 4; стр. 120—121.

840. В[алтровић], М., *Римски рељеф и плоча са натписом из В. Градишта.* [Un relief et inscription romaine de Veliko Gradište]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 69—70.

841. В[алтровић], М., *Римски споменик у Добруџи.* [Un monument romain de Dobrudža]. — 1891, год. VIII, бр. 3; стр. 105.

842. В[алтровић], М., *Римско олово са жиговима.* [Lingots de plomb à cachet]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 71—72.

843. В[алтровић], М., *Руски завод за испитивање истока у Цариграду.* [L'institut russe de recherches orientales à Constantinople]. — 1891, год. VIII, бр. 3; стр. 106.

844. В[алтровић], М., *Са осмог археолошког скупа у Москви.* [Huitième session archéologique à Moscou]. — 1890, год. VII, бр. 3; стр. 96.

845. Валтровић, М., *Спалиште на Бањичком Брду.* [Tombe à inicinération de la colline de Banjica]. — 1889, год. VI, бр. 3; стр. 85—91. [Прилог сл. бр. 4 на табл. VIII. Од стр. 86—87 чланак обухвата допис М. Ружичића].

846. Валтровић, М., *Сребрна чаша сплак.* [Une coupe en argent]. — 1889, год. VI, бр. 3; стр. 82—85.

847. Валтровић, М., *Средњевековне гробнице у Србији и Бугарској.* [Sépultures médiévales en Serbie et en Bulgarie]. — 1891, год. VIII, бр. 3; стр. 91—97.

848. Валтровић, М., *Српске црквене старине.* [Antiquités ecclésiastiques serbes]. — 1887, год. IV, бр. 1; стр. 1—5; сл. 2; 1887, год. IV, бр. 2; стр. 60—61; сл. 1; 1887, год. IV, бр. 4; стр. 128—130; сл. 1; 1888, год. V, бр. 1; стр. 25—30; сл. 1; 1888, год. V, бр. 2; стр. 62—66; 1888, год. V, бр. 3; стр. 99—102; 1888, год. V, бр. 4; стр. 123—137. [1888, год. V, бр. 3: прилог табл. VIII и сл. 1 на табл IX].

849. В[алтровић], М., *Српске црквене старине на будим-пештанској изложби.* [Antiquités ecclésiastiques serbes à l'exposition de Budapest]. — 1885, год. II, бр. 3; стр. 99—100.

850. Валтровић, М., *Српске црквене старине на Будим-пештанској земаљској изложби.* [Antiquités ecclésiastiques serbes à l'exposition de Budapest]. — 1885, год. II, бр. 4; стр. 101—121; 1886, год. III, бр. 1; стр. 1—20; 1886, год. III, бр. 2; стр. 33—49; 1886, год. III, бр. 3; стр. 73—95; 1886, год. III, бр. 4; стр. 117—119.

851. В[алтровић], М., *Српски надгробни камен из XVI века.* [Pierre funéraire serbe du XVI siècle]. — 1887, год. IV, бр. 4; стр. 133.

852. Валтровић, М., *Српски новац још не прочитан.* [Monnaies serbes pas encore identifiées]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 42. [Прилог сл. бр. 7 на табл. VI].

853. Валтровић, М., *Стара црква у Штрпцима.* [L'ancien église de Štrpci]. — 1889, год. VI, бр. 3; стр. 75—81. [Прилог сл. бр. 1—3 на табл. VIII. Од стр. 75—79 чланак обухвата допис М. Ризнића].

854. В[алтровић], М., *Стари надгробни споменици, нађени у Београду.* [Monuments funéraires de Beograd]. — 1887, год. IV, бр. 4; стр. 131—133.

855. В[алтровић], М., *Старине бело-паланачке.* [Antiquités de Bela Palanka]. — 1885, год. II, бр. 3; стр. 98—99. [Прилог табл. VI, сл. 14].

856. В[алтровић], М., *Старине из Босне.* [Antiquités de Bosnie]. — 1885, год. II, бр. 3; стр. 100.

857. В[алтровић], М., *Старине из Ел-Фаијума.* [Antiquités de Faium]. — 1884, год. I, бр. 1; стр. 46—47; 1884, год. I, бр. 2; стр. 85—86; 1884 год. I, бр. 3; стр. 119—120.

858. В[алтровић], М., *Старине из Костôца.* [Antiquités de Kostolac]. — 1886, год. III, бр. 3; стр. 116.

859. В[алтровић], М., *Старине из села Мраморца.* [Antiquités de Mrámorac]. — 1887, год. IV, бр. 1; стр. 30.

860. В[алтровић], М., *Старине у Картагени.* [Antiquités de Carthage]. — 1890, год. VII, бр. 3; стр. 96.

861. Валтровић, М., *Старо-хришћански мртвачки ковчег нађен у Београду.* [Un sarcophage paléochrétien de Beograd]. — 1891, год. VIII, бр. 4; стр. 130—142. [Прилог табл. XI—XII].

862. Валтровић, М., *Старо-хришћански прстен.* [Un anneau de l'époque paléochrétienne]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 97—100. [Прилог сл. бр. 5 на табл. III].

863. В[алтровић,] М., *Старо-хришћански саркофаг нађен у Београду.* [Un sarcophage paléochrétien de Beograd]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 70—71.

864. В[алтровић], М., *Светостефанска хрисовуља Краља Милутина.* [Chrysobule de Saint Stéphan du roi Milutin]. — 1890, год. VII, бр. 1; стр. 29—35.

865. Валтровић, М., *Таљир патријарха Арсенија Четвртог.* [Une assiette du patriarche Arsène IV]. — 1893, год. X, бр. 3—4; стр. 122—124; сл. 2.

866. В[алтровић], М., *Тобожња сабља кнеза Лазара.* [Un sabre attribué au knez Lazar]. — 1888. — год. V, бр. 3; стр. 108.

867. В[алтровић], М., *Тобожњи печат кнеза Лазара.* [Un cachet attribué au knez Lazar]. — 1884, год. I, бр. 4; стр. 151—152.

868. Валтровић, М., *Везени епитрахиљ од године 1528.* [L'épitrachélion brodé de l'année 1528]. — 1889, год. VI, бр. 3; стр. 65—74; сл. 2; 1889, год. VI, бр. 4; стр. 97—99. [1889, год. VI, бр. 3: Прилог табл. VI—VII].

869. В[алтровић], М., *Византиске хамајлије.* [Talismans byzantins]. — 1892, год. IX, бр. 1; стр. 42—43.

870. В[алтровић], М., *Запис у манастиру Каони.* [Une inscription du monastère de Kaona]. — 1885, год. II; бр. 2; стр. 68.

871. Валтровић, М., *Застава од године 1804.* [Un étendard de 1804]. — 1893, год. X, бр. 3—4; стр. 124—129.

872. Валтровић, М., *Земљани преисторијски кип из Кличевца.* [La statuette préhistorique en terre cuite de Kličevac]. — 1890, год. VII, бр. 4; стр. 110—114. [Прилог табл. X—XI].

873. Валтровић, М., *Златан новац Криспа сина Константинова.* [Une monnaie en or de Crispus fils de Constantin]. — 1889, год. VI, бр. 4; стр. 120.

874. В[алтровић], М., *Златни и сребрни новци из XVII века нађени у Ђердапу.* [Monnaies en or et en argent du XVII s. decouvertes dans le Djerdap]. — 1892, год. IX, бр. 2; стр. 72—75.

Валтровић, М., в. бр. 20, 69, 75—87, 92, 151, 201, 270, 296, 297, 320, 330, 335, 419, 428, 440, 508, 559, 569, 581, 622, 714, 911—931, 941, 942, 983.

875. Васић, М., *Бронзана статуета Афродите.* [Une statuette d'Aphrodite en bronze]. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 9—14; сл. 1.

*876. Васић, М., *Датовање Бутмира.* Зборник у част Богдана Поповића, 929. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 220.

877. Васић, М., *Део калупа за ковање новца цара Трајана.* [Fragment d'un moule pour monnaie de l'empereur Trajan]. — 1909, н. р. год. IV, св. II; стр. 127—129; сл. 1.

878. Васић, М., *Дописи.* [Correspondances: Restes d'architecture et de sculpture de Tekeriš. Stations préhistoriques des environs de Smederevo]. — 1907, дод. н. р. год. II, св. I; стуб 36—40; сл. 2. [Дописи — II. Туфегџија: Архитектонски и скулптурни остаци из Текериша, J. Јиречека: Преисториска налазишта у околини Смедерева — редиговани и коментарисани од М. Васића].

879. Васић, М., *D-r Adolf Furtwängler.* [Nécrologue]. — 1907, дод. н. р. год. II, св. I; стуб. 1—3.

880. Васић, М., *Дунавска долина и Италија у гвозденом добу.* (The Danube basin and Italy in the iron age). — 1938, сер. III, књ. XIII; стр. 3—40; сл. 9.
[Résumé anglais, pp. 32—40]

881. Васић, М., *Ђенерал Јован Мишковић.* Рођен 6 Јула 1844, умро 19 Октобра 1908. [Nécrologue — Jovan Mišković]. — 1908, дод. н. р. год. III; св. I—II; стуб. 1—2.

882. Васић, М., *Фалсификована представа Трајановог моста.* [Une représentation falsifiée du pont de Trajan]. — 1907, дод. н. р. год. II, св. II; стуб. 41—46; сл. 2.

883. Васић, М., *Фрагменат јонске вазе из Винче.* (A fragment of an ionian vase from Vinča). — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 230—240. [Прилог табл. I].
[Résumé anglais, pp. 236—240]

884. Васић, М., *Фрагмент канделабра* (?). [Fragment du candélabre (?)]. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 15—19; сл. 2.

885. Васић, М., *Колонија Виминацијум.* Археолошка студија. [La colonie de Viminacium. Etude archéologique]. —1895, год. XII, бр. 1—4; стр. 1—61.

886. Васић, М., *Коштане, сребром оковане цеви.* [Tuyaux en os à incrustation d'ar-

gent]. — 1909, н. р. год. IV, св. II; стр. 121—125; сл. 1.

887. Васић, М., *Неколике гробне конструкције из Виминацијума.* [Quelques constructions sépulcrales de Viminacium]. — 1907, н. р. год. II, св. I; стр. 66—98, сл. 11.

888. Васић, М., *Неколики преисторијски налазци из Винче.* [Quelques découvertes préhistoriques de Vinča]. — 1906, н. р. год. I, св. II; стр. 89—127; сл. 41.

*889. Васић, М., *Некропола у околини Охрида.* Српски књижевни гласник, 1928. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 220.

890. Васић, М., *Необјављени новци римских императора.* [Monnaies inédites d'empereurs romains]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 128—132.

*891. Васић, М., *„Новци" с крмачом и прасцима.* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1928. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 220.

892. Васић, М., *Pincum или Велико Градиште.* [Pincum — Veliko Gradište]. — 1894, год. XI, бр. 1—2; стр. 1—54. [Прилог табл. I (Фиг. XV)].

*893. Васић, М., *Преисторијска Винча I.* Индустрија цинабарита и косметика у Винчи. Београд 1932. [Приказао] М. Грбић. — 1933—1934, сер. III, дод. књ. VIII—IX; стр. 322—326.

894. Васић, М., *Преисторијска вотивна гривна и утицаји микенске културе у Србији.* [Anneau votif préhistorique et les influences de la civilisation mycénienne en Serbie]. — 1906, н. р. год. I, св. I; стр. 1—35; сл. 9. [Прилог табл. I].

895. Васић, М., *Преисториски колутасти накити из Босне.* (Objets de parure discoïdes). — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 235—258; сл. 18.

896. Васић, М., *Преисторијски обредни предмети.* Прилози ка познавању преисторијске религије у Србији. [Objets cultes préhistoriques]. — 1908, н. р. год. III, св. I—II; стр. 71—120; сл. 18.

897. Васић, М., *Први лист једне римске војничке дипломе.* [La première page d'un diplôme militaire romaine]. — 1908, н. р. год. III, св. I—II; стр. 145—150. [Прилог табл. VII—VIII].

898. Васић, М., *Римске опеке из Ритопека.* [Briques romaines de Ritopek]. — 1906, н. р. год. I, св. I; стр. 36—38; сл. 1.

899. Васић, М., *Римски натписи.* [Inscriptions romaines]. — 1907, год. н. р. год. II, св. I; стуб. 21—27; сл. 5.

900. Васић, М., *Старосрпска налазишта у Србији.* Прилози за познавање старе српске културе. [Station serbe-ancienne en Serbie]. — 1906, н. р. год. I, св. I; стр. 39—88; сл. 25. [Прилог табл. II—III].

901. Васић, М., *Старосрпско посуђе* [Céramique serbe-ancienne]. — 1907, дод. н. р. год. II, св. I; стуб. 27—31; сл. 2.

902. Васић, М., *Савремени задатак Руског Археолошког Института у Цариграду.* [Activité actuelle de l'Institut archéologique russe à Constantinople]. — 1907, дод. н. р. год. II, св. I; стуб. 3—15.

903. Васић, М., *Три златна римска новца из Рама.* [Trois monnaies romaines en or de Ram]. — 1907, дод. н. р. год. II, св. I; стуб. 19—21; сл. 1.

*904. Васић, М., *Винча и Делфи.* Српски Књижевни Гласник, 1930. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 220.

905. Васић, М., *Вотивна гривна.* [Anneau votif]. — 1908, н. р. год. III, св. I—II; стр. 189—191; сл. 2.

*906. Васић, М., *Жича и Лазарица,* Београд 1928. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 281.

907. Васић, М., *Жуто Брдо.* Прилози за познавање гвозденога доба у Дунавској Долини. [Žuto Brdo. Contribution à l'étude de l'âge de fer dans la vallée du Danube]. — 1907, н. р. год. II, св. I; стр. 1—47; сл. 62; 1910, н. р. год. V, св. I—II; стр. 1—207; 1911, н. р. год. VI, св. I—II; стр. 1—93. [1910, н. р. год. V, св. I—II: Прилог табл. I—XIII].

908. Васић, М., К. Јовановић, *Извештај с археолошке екскурзије по Јужној, Источној и Североисточној Србији,* [Compte-rendu de l'excursion archéologique en Serbie du Sud, de l'Est et du Nord-Est]. — 1909, н. р. год. IV, св. I; стуб. 1—37; сл. 21.

Васић, М., в. бр. 119, 149, 150, 197, 208, 209, 210, 211, 267, 290, 318, 429, 467, 468, 673, 749, 826, 932, 933.

*909. Veith, G., *Die Feldzüge des C. Julius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35—33 v. Chr.,* Wien 1914. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 312.

*910. Vellay, Ch., *Les nouveaux aspects de la question de Troie,* Paris 1930. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 220.

*911. *Виестник хрватског археолошког друштва,* 1884. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1884, год. I, бр. 2; стр. 86—88.

*912. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga društva,* VII, 1 [Приказао] М. В[алтровић]. — 1885, год. II, бр. 1; стр. 31.

*913. *Viestnik hrvatskog arkeologičkog družtva,* VII, 2, 3. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1885, год. II, бр. 3; стр. 100.

*914. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* VII, 4. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1885, год. II, бр. 4; стр. 132.

*915. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* VIII, 1. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1886, год. III, бр. 1; стр. 32.

*916. *Viestnik hrvatskog arkeologičkoga družtva,* VIII, 2. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 72.

*917. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* VIII, 3. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1886, год. III, бр. 3; стр. 116.

*918. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* IX, 1. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1887, год. IV, бр. 1; стр. 32.

*919. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* IX, 2, 3. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1887, год. IV, бр. 3; стр. 100.

*920. *Viestnik hrvatskog arkeologičkoga družtva,* IX, 4. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1887, год. IV, бр. 4; стр. 136.

*921. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* X, 1. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1888, год. V, бр. 1; стр. 40.

*922. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* X, 2. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1888, год. V, бр. 1; стр. 72.

*923. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* X, 3, 4. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1888, год. V, бр. 4; стр. 140.

*924. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* XI, 1 [Приказао] М., В[алтровић]. — 1889, год. VI, бр. 1; стр. 32.

*925. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* XI, 2. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1889, год. VI, бр. 2; стр. 64.

*926. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* XI, 3. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1889, год. VI, бр. 3; стр. 96.

*927. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* XI, 4. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1889, год. VI, бр. 4; стр. 121.

*928. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* XII, 1. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 68.

*929. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* XII, 1. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1890, год. VII, бр. 4; стр. 126—127.

*930. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* XIII, 1, 2, 3. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1891. год. VIII, бр. 1—2; стр. 67.

*931. *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva,* XIV, 1; XIV, 2. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1892, год. IX, бр. 2; стр. 79—80.

*932. *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, N. S.* VIII, 1905. [Приказао] М. Васић. — 1906, дод. н. р. год. I, св. II; стуб. 55—61.

*933. *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, N. S.* IX, 1906—7. [Приказао] М. Васић. — 1907, дод. н. р. год. II, св. II; стуб. 57—59.

*934. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku,* XLIII—VI, 1920—23. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 168.

*935. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku,* XLVII—XLVIII, 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 282.

*936. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku,* XLIX, 1928. [Приказао] Н. В[улић]. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 220—221.

Виловски, Т., в. Стефановић-Виловски, Т.

937. *Византолошки конгрес у Београду,* 1927. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 292.

*938. *Водачъ за Народния Музей въ София,* Софија 1923. [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 167—168.

939. Volkmann, H., *Inschriften aus Makedonien.* Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts, L, 1925. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 284.

*940. *Вопросы реставрации I и II.* Сборник центральных государственных реставрационных мастерских, Москва 1926. [Приказао] Ђ. Мано-Зиси. — 1928—1930, сер. III, књ. V; стр. 217.

*941. Вучковић, Ј., *Главнији моменти из историје хришћанске сфрографије,* Задар 1890. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 62—64.

Вукасовић, В., в. Вулетић-Вукасовић, В.

*942. Vuletić-Vukasović, V., *Altbosnische und verwandte Denkmäler,* Wien, 1894. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, II, 1894. [Приказао] М. В[алтровић]. — 1894, год. XI, бр. 1—2; стр. 66—68.

943. Вулетић-Вукасовић, В., *Биљешка о Евангелију Мануила Грка.* [Remarques sur l'Evangile de Manuel le Grec]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 90—94. [Прилог сл. бр. 3 на табл. III].

944. Вулетић-Вукасовић, В., *Биљешке о некијем старинама у граду Корчули* — и даље, а на „примједбе" Г. Фрања Радића. [Notes sur quelques antiquités de Korčula etc., à propos des remarques de M. Franja Radić]. — 1887, год. IV, бр. 1; стр. 27—29; 1887, год. IV, бр. 2; стр. 48—54; 1887, год. IV, бр. 3; стр. 74—88; сл. 2; 1887, год. IV, бр. 4; стр. 107—123. [1887, год. IV, бр. 4: прилог табл. X—XI].

945. Вулетић-Вукасовић, В., *Грбови босанског јали српског постанка у Корчули (У Далмацији)* [Les insignes d'origine bosniaque ou serbe à Korčula]. — 1888, год. V, бр. 1; стр. 22—24. [Прилог табл. IV].

946. Вулетић-Вукасовић, В., *Допис. Краљ Ренат на Шипану.* (Народословне биљешке). [Correspondance: Le roi Renat à Šipan]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 64—67.

947. Вулетић-Вукасовић, В., *Халка на вратима породице Пл. Арнерића у граду Корчули [Далмација].* [Anneau sur la porte de la maison d'Arnerić à Korčula]. — 1885, год. II, бр. 3; стр. 94—95.

948. Вулетић-Вукасовић, В., *Крст на отоку (Бадији) код града Корчуле.* (Историчке биљешке). [Un croix d'Otok [Badija] près de Korčula]. — 1886, год. III, бр. 4; стр. 119—135; сл. 1.

949. Вулетић-Вукасовић, В., *Латински натпис на цркви у Грацу (у Херцеговини).* [Inscription latine de l'église de Gradac en Herzégovine]. — 1889, год. VI, бр. 2; стр. 61.

950. Вулетић-Вукасовић, В., *Спанићи на отоку Корчули у Далмацији.* [Les Spanićs dans l'île de Korčula]. — 1890, год. VII, бр. 2; стр. 42—52; сл. 1. [Прилог табл. III—IV].

951. Вулетић-Вукасовић, В., *Сребрни сплаx (тас) из Мостара.* [Une patène en argent de Mostar]. — 1895, год. XII, бр. 1—4; стр. 111—112. [Прилог табл. I].

952. Вулетић-Вукасовић, В., *Средовјечни натписи у Далмацији.* [Inscriptions médiévale de Dalmatie]. — 1889, год. VI, бр. 2; стр. 59—61.

953. Вулетић-Вукасовић, В., *Средовјечни натписи у Стону (у Далмацији).* [Inscriptions médiévale de Stone en Dalmatie]. — 1888, год. V, бр. 2; стр. 52—54.

954. Вулетић-Вукасовић, В., *Средовјечни натпис у Грацу (у Херцеговини).* [Inscription médiévale de Gradac en Herzégovine]. — 1889, год. VI, бр. 1; стр. 6—7.

955. Вулетић-Вукасовић, В., *Средовјечни талијански басориљев са натписом у граду Корчули (у Далмацији).* [Un bas-relief médiéval italien à inscription de Korčula en Dalmatie]. — 1886, год. III, бр. 1; стр. 22. [Прилог сл. бр. 1 на табл. I].

956. Вулетић-Вукасовић, В., *Српски натписи у Херцеговини.* [Inscriptions serbes en Herzégovine]. — 1884, год. I, бр. 4; стр. 142—143.

957. Вулетић-Вукасовић, В., *Српски натпис у Херцеговини.* [Inscription serbe en Herzégovine]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 58.

958. Вулетић-Вукасовић, В., *Српски натпис у Попову Пољу (у Херцеговини).* [Inscription serbe à Popovo Polje en Herzégovine]. — 1886, год. III, бр. 1; стр. 21—22.

959. Вулетић-Вукасовић, В., *Српски печати у Херцег-Босни.* [Cachets serbes de Bosnie]. — 1889, год. VI, бр. 1; стр. 4—6. [Прилог сл. бр. 1—2 на табл. I].

960. Вулетић-Вукасовић, В., *Старобосански грб у Грацу (Херцеговина).* [Une insigne bosniaque-ancienne de Gradac en Herzégovine]. — 1889, год. VI, бр. 1; стр. 7—8. [Прилог сл. бр. 3 на табл. I].

961. Вулетић-Вукасовић, В., *Старохришћански златни крстен VII века из Стоњске околице у Далмацији.* [Anneau paléochrétien en or du VII s. des environs de Ston en Dalmatie]. — 1894, год. XI, бр. 3—4; стр. 94—96. [Прилог сл. бр. 4 на табл. III].

962. Вулетић-Вукасовић, В., *Старосрпски натпис у Херцеговини.* [Une inscription serbe ancienne d'Herzégovine]. — 1886, год. III, бр. 1; стр. 23.

963. Вулетић-Вукасовић, В., *Старосрпски натпис у Поповом Пољу у Херцеговини.* [Une inscription serbe-ancienne de Popovo Polje en Herzégovine]. 1884, год. I, бр. 2; стр. 72.

964. Вулетић-Вукасовић, В., *У опће о хумкама а напосе о гомилама у Далмацији и у Херцеговини. (Напутак).* [Considération générale sur les tertres funéraires particulièrement sur ceux de Dalmatie et d'Herzégovine]. — 1885, год. II, бр. 2; стр. 45—56.

965. Вулетић-Вукасовић, В., *Звоно на Пељешцу (полуострву у Далмацији) и неке биљешке о Рату т.ј. о данашњем Пељешцу.* [Une cloche de Pelješac et quelques remarques sur la péninsule Rat aujourd'hui Pelješac]. — 1892, год. IX, бр. 3; стр. 90—101.

Вулетић-Вукасовић, В., в. бр. 256, 535, 536.

966. Вулић, Н., *Где је била Омирова Троја?* (Où peut-on placer la Troie d'Homère]. — 1933—1934, сер. III, књ. VIII—IX; стр. 166—168.

*967. Vulić, N., M. Grbić, *Corpus Vasorum Antiquorum*, Beograd 1937. [Приказ]. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 249.

Вулић, Н., в. бр. 7, 10, 11, 17, 74, 99, 102, 103, 118, 129, 178, 179, 184, 188, 195, 200, 213, 217, 228, 231, 232, 235, 236, 237, 249, 251—255, 258, 260, 263, 288, 292, 331, 342—345, 375, 376, 433, 438, 442, 460, 461, 558, 579, 589, 602, 607, 608, 609, 613, 618, 620, 621, 623, 626, 630, 632, 633, 638, 876, 889, 891, 904, 910, 934, 936, 938, 974.

Wagner, R., в. бр. 509.

Wanscaura, V., в. бр. 377.

*968. Wateff, S., *Contribution à l'étude anthropologique des Bulgares.* Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris, 1904. [Приказао] Н. Жупанић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 45—47.

*969. Wateff, S., *Taches pigmentaires chez les enfants* Bulgares. Bulletins et Memoires de la Société d'Anthropologie, 1907. [Приказао] Н. Жупанић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 48—50.

*970. Watson, A., *The early iconography of the tree of Jesse*, London 1934. [Приказао] В. Р. Петковић. — 1938, сер. III, дод. књ. XIII; стр. 246—249.

*971. Weisbach, A., [и] L. Glück, *Grania bosniaca.* Glasnik Zemaljskog muzeja, 1906. [Приказао] Н. Жупанић. — 1908, дод. н. р. год. III, св. I—II; стуб. 44—45.

*972. *Wiadomosci archeologiczne*, VIII, 1923; IX, 1924. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 288.

*973. Wiazemsky, *La coloration des cheveux, des yeux et de la peau chez les serbes de la Serbie.* L'Anthropologie, XX, 3—4. [Приказао] М. Митић. — 1909, дод. н. р. год. IV; стуб. 99—101.

*974. *Wiener Prähistorische Zeitschrift.* [Приказао] Н. В[улић]. — 1924—1925. сер. III, књ. III; стр. 170.

*975. *Wiener prähistorische Zeitschrift*, XII, 1926. [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 288.

*976. Wigand, K., *Die Nutrices Augustae von Poetovio.* Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Institutes, XVIII, 1915. [Приказ]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 308.

*977. Wilcken, U., *Griechische Geschichte im Rahmen der Altertumsgeschichte*, Minhen 1926. — [Приказ]. — 1926—1927, сер. III, књ. IV; стр. 289.

*978. Ξυγγοπουλου, Α., Τα βυξαντινα καὶ τουρκικα μνημεια των Αθηνων. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 192.

*979 Ξυγγοπουλοι, Α., Φραγκοβυζαντινα γλυπτα εν Αθηναι. [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1935—1936, сер. III, књ. X—XI; стр. 192.

Зиси, Ђ., в. Мано-Зиси, Ђ.

*980. Злоковић, М., *Градачка црква задужбина краљице Јелене.* [Приказао] Ђ. Бошковић. — 1937, сер. III, дод. књ. XII; стр. 103.

981. Злоковић, М., *Старе цркве у областима Преспе и Охрида.* (Anciennes églises dans la région de Prespe et d'Ohrid). — 1924—1925, сер. III, књ. III; стр. 115—149; сл. 47.

Зурунић, Ј., в. Милтнер-Зурунић, Ј.

982. Жујовић, Ј., *Прилози за палеоетнологију српских земаља.* [Contribution à la paléoethnologie des pays serbes]. — 1886, год. III, бр. 2; стр. 50—56. [Прилог табл. II—III].

983. Жујовић, Ј., М. Валтровић, *Старо селиште у Барајеву.* [Une station ancienne à Barajevo]. — 1891, год. VIII. бр. 1—2; стр. 1—17; сл. 25.

Жујовић, Ј., в. бр. 537.

984. Жупанић, Н., *Хрвати код Атине.* Прилози антропологији и историској етнологији Атике. [Les Croates des environs d'Athènes]. — 1911, н. р. год. VI, св. I—II; стр. 95—152; сл. 11.

985. Жупанић, Н., *Ка историји промене спољашности Балканских народа.* (Одговор г. Јовану Радонићу). [Contribution à l'étude des traits physiques des peuples balkaniques]. — 1909, дод. н. р. год. IV, св. I; стуб. 101—118.

986. Жупанић, Н., *Maskirana glavica od pečene gline iz Vinče u Srbiji.* Prilog preistoriji na zemlji Južnih Slovena. [Une tête à masque en terre cuite découverte à Vinča en Serbie]. — 1922, сер. III, књ. I; стр. 231—236; сл. 1.

987. Жупанић, Н., *Систем историјске антропологије балканских народа.* [Un système d'anthropologie des peuples balkaniques]. — 1907, н. р. год. II, св. II; стр. 167—189; сл. 4; 1908, н. р. год. III, св. I—II; стр. 1—70; сл. 21. [1908, н. р. год. III, св. I—II: Прилог табл. I—VI].

Жупанић, Н., в. бр. 221, 222, 257, 443, 724, 968, 969, 971.

ERRATA

СТРАНА	РЕД	СТОЈИ	ТРЕБА
XIX	26 одозго лево	Клопик	Клобук
47	15 одоздо лево	Xelios	Helios
49	17 одозго лево	хипотеза	хипостаза
51	напомена 66	s. v.	s. v. Aquileia
75	Fig. 3	romano-byzantine	romaino-byzantine
78	напомена 36	Илијински	Илински
79	8 одоздо лево у напомени	прилогу	прилог
83	1 одоздо десно	Σ Φ Δ	Ƨ Φ Δ
116	14 одоздо десно	⍙ T ⍨	⍙ T Π
138	10 одозго десно	Cybilles	Sybilles
139	1 одозго лево	Љубе	Љуба
141	8 одоздо лево	Фране	Франо
146	21 одозго лево	везана	везена
148	8 и 9 одозго лево	црвеним застртом одру	црвени застрти одар
151	5 одоздо лево	Фране	Франо
152	15 одоздо лево	Планови у	Планови су
174	сл. 31	Јустинијане	архиепископа Јустинијане
268	10 одоздо лево	вежу	веже
315	17 одозго десно	тврђаве постојали су 1942 год. стубови који	тврђава Немцима служила као логор[39]. Ова-
359	1 и 2 одоздо десно	CONIV GI BE NEME RE NTI	...A] NN. III [... ...] SASC [... CONI [VGIE] TFILI [AE, O BE] NEME [RE] NTI [POSVIT
373	10 одоздо десно	droite	gauche
	11 одоздо десно	gauche	droite

Фотографски снимак о коме је реч на страни 29 (6 ред одозго лево) није објављен из техничких разлога.

Потпис испод сл. 57 на страни 279 односи се на сл. 60 на страни 281, а потпис испод сл. 60 на страни 281 односи се на сл. 57 на стр. 279.